ANALECTA
ORDINIS S. BASILII MAGNI
ANNUS 1931 TOMUS IV. Fasc. 1-2

ЗАПИСКИ

ЧИНА СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

ТОМ IV. Вип. 1-2

НАКЛАДОМ РЕДАКЦІЇ „ЗАПИСОК ЧСВВ.“ / ЖОВКВА 1932

„ЗАПИСКИ ЧИНА СВ. ВАСИЛІЯ В.“

Виходять, покищо неперіодично, під загальним проводом і за редакцією о. Йосафата Івана Скрутеня ЧСВВ., при близшій участи визначних наукових сил у краю і поза його межами. Видання присвячене студіям з ріжних галузей історіознавства церковного та чернечого життя. Кождий випуск обнимає найменше 112 сторін друку великої вісімки. Чотири випуски становлять один том, без огляду на протяг часу, в якому вони появляються. В усіх справах, редакційних і адміністраційних, треба адресувати: „Записки ЧСВВ.“ — Жовква. На туюж адресу треба теж присилати всі матеріяли, книги і періодичні видання, призначені для обміну і для бібліографійного відділу. Технічні і фінансові обставини видання не позволяють Редакції посилати коректуру авторам; тому вона просить надсилати рукописи викінчені, виразно писані, по змозі машинкою і на одній стороні.

„ANALECTA ORDINIS S. BASILII M.“

Prodeunt in praesenti ut opus imperiodicum, cura et studio P. Josaphat Joannis Skruteń OSBM., collaborantibus viris apud Ucrainorum nationem necnon apud alias gentes studiis et doctrina eximiis. Quod opus, magni sane laboris et gravium hisce temporibus expensarum, optamus acceptum fieri praesertim apud exteros omnes, qui orientalibus et slavicis rebus incumbunt. In singulis periodici fasciculis ex ordine sequentes tituli referuntur: I. Articuli. II. Documenta et Collectanea. III. Miscellanea. IV. Bibliographia. Singuli fasciculi constant ad minimum 112 paginis in 8⁰, quorum quattuor tomum efficiunt prodeuntque in lucem temporis intervallis non accuratius determinatis. Redactionem administrationemque quae spectant, dirigantur ad: „Analecta OSBM.“ — Żółkiew (Polonia). Huc mittantur quoque omnes libri editionesque periodicae destinatae recensioni aut reciprocae commutationi.

ЗМІСТ вип. 1-2

I. СТАТТІ

Сторона

Вступ до історії Церкви на Укр. (Ст. Томашівський †). 1

Й. Волошиновський, еп. мукачівський і І. Малаховський, єп. перемиський, як епископ мукачівський (В. Гаджеґа) . 161

II. МАТЕРІЯЛИ

Неіснуючий монастир оо. Василіян у Чорткові (Т. Коструба) 171

Записник митр. Ю. Винницького з 1706 р. (М. Андрусяк) 180

Пастирський лист о. Гр. Булко ЧСВВ., мараморосського вікарія еп. Г. Блажовського (Г. Кинах, ЧСВВ.) 205

Продовження змісту на третій стор. обгортки

INDEX fasc. 1-2

I. ARTICULI

Pagina

Introductio in Ecclesiae historiam super terris Ucrainae (St. Tomašivśkyj †) . . . 1

J. Vološynovśkyj, eppus Mukačensis et Jo. Malachovśkyj, eppus Peremysliensis, ut episcopus Mukačensis (B. Hadżega) 161

II. DOCUMENTA et COLLECT.

De non existenti PP. Basilianorum monasterio Čortkoviae (Th. Kostruba) . . 171

Metropolitae G. Vynnyćkyj ex a. 1706 diarium actorum (N. Andrusiak) 180

Litterae circulares P.s G. Bulko OSBM., episcopi G.

Index continuatur in tertia involucri pagina

Др. Стефан Томашівський

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНІ

ПЕРЕДМОВА

Всім році минає пів сотки літ від моменту, коли у Відні появився другий том „Історії Унії Руської Церкви з Римом“ Ю. Пелеша; а пятьдесятьдва роки — від виходу першого її тому. Сьогодні вона бібліографічна рідкість. Хоч і як на свій час цінна, вона сьогодні має тільки історичне значіння: вона не відповідає вже вимогам новочасної наукової історіографії; окрім сього, видана в німецькій мові, вона згори більше призначалася для вжитку на зверх як у нутрі українського громадянства.

Протягом пятьдесяти літ наше громадянство ані не знайшло нового історика своєї Церкви, ані навіть не здобулося на український переклад праці Преосв. Юліяна. Що більше, в українській мові нема досі жадної історії рідної Церкви, все одно — з католицького чи православного становища писаної... Все те в народі, якого минуле то в великій мірі історія його церковно-релігійного життя, в якого сучасности церковно-політичні питання грають дуже визначну ролю, та якого будущина під неодним оглядом буде залежна від розвязки сих останніх!

Пригадати все те, значить — оправдати появу отсього „Вступу“. Головно і здавна заінтересований національно-політичними проблемами нашої історії, і маючи ще до виконання простору програму з сього обсягу, я довго й не думав про те, щоби ставати за нового піоніра церковно-історичної науки. Я сподівався його і виглядав серед нашого молодшого покоління. Та коли літа минають, а він не з'являється, рішив я піддатися порадам і намовам перемиського Владики Преосвященного Йосафата й Редактора

„Записок ЧСВВ." о. Йосафата Скрутеня та дати почин до майбутньої Історії Церкви на Україні. Роблю се в сій надії, що скоро знайду переємників на сім полі, що вони дальше й успішніше поведуть початe мною скромне діло.

Як Поважані Читачі видять із самих перших розділів, то тут під Унією розуміється не лише та, що була колись довершена в Бересті, не тілько Ісидорова у Флоренції, Данилова у Холмі, Петрова в Ліоні і т. ин. Читач іде тут слідами відвічних змагань між ідеєю Обєднання й ідеєю Розєднання — змагань, що почалися навіть не за Керуларія і не за Фотія, а значно раніше. А втім, ся схема не цілком нова. Твір Пелеша, в своїй основі, був так само подуманий, хоч і не дуже консеквентно проведений. Воно й инакше не може бути. Тілько пізнавши загально-історичні основи Вселенської Церкви, прослідивши початок і характер церковної організації Київської Руси, можна як слід зрозуміти мотиви, суть, розвиток й історичне значіння пізнішої і новочасної Унії. Тогді стане ясно, що церковна Унія се не якась примха української історії, не відхилення її від первісного нормального напряму, — зроблене дотого під доцільним впливом сторонніх сил; тілько навпаки, що ідея Унії органічно й нероздільно злучена з напрямом і духом всеї української історії, навіть із самою національною ідеєю нашого народу. Правди сеї не може заперечити той факт, що в минулім велика частина українського громадянства більше або менше пристрасно поборювала ідею Унії, або що й сьогодні ще стілько упереджень, непорозумінь і трагічних помилок у сім напрямі панує у нас. В дійсности всі невдачі Унії потягали за собою невдачі Нації, часто катастрофальні, і вся українська історія, за все своє тисячоліття, не виявляє ані одного такого моменту, де церковно-культурний розрив з Заходом увінчався-б якимись тривкішими національними користями. Ідея Унії була щасливою, хоч на-жаль добре невикористаною, необхідностю нашої історії.

Отже апологія Унії? Якщо зображення історичної правди можна назвати її обороною, то не маю нічого проти такої характеристики отсеї праці.

У Львові 27. IV. 1930

С. Томашівський

А. СХІДНА ЕВРОПА І ХРИСТІЯНСТВО В ПЕРЕДРУСЬКІЙ ДОБІ

І. АНДРІЇВСЬКА ЛЕГЕНДА.

Ім'я ап. Андрія символом роз'єднання Церкви

1. Для зрозуміння історичних взаємин між византійською Церквою і римською ніщо не є так характеристичне як легенда про св. апостола Андрія. Зпоміж імен усіх апостолів Христових імя самого тілько Андрія дочекалося того, що стало неначе символом найбільшого лиха, яке постигло Вселенську Церкву — її роздвоєння. Довгий час було воно улюбленим ніби-аргументом в устах усіх противників церковного обєднання.

Царь Іван IV і нунцій Поссевін

1582

Типовий приклад такого надуживання імени св. Андрія маємо в розмові царя Івана IV Грозного з апостольським нунцієм Антонієм Поссевіном. При нагоді мирового посередництва між Польщею і Москвою, нунцій намовляв царя до віднови церковної унії на тих умовах, які свойого часу, у Флоренції, уложені були з Греками (і, додаймо, з митрополитом всеї Руси Ісидором). На се царь відповів гордо, що Московщина не признає авторитету Греків у справах віри: „Ми не в Греків віруємо, а в Христа" — говорив він: „Ми одержали християнську віру в самім почині Христової Церкви, коли Андрій, брат апостола Петра, прибув у сі краї. Таким способом ми, на Москві, приймили християнську віру одночасно з вами, в Італії, і від того часу до наших днів заховали її незмінно".

На Україні

Такі погляди на початки християнства Східної Европи панували тогді не в самій тілько Московщині. Звідтам вони поширилися й на Україну, де незабаром потім розгорілася боротьба за і проти обєднання руської Церкви з римською.

Православний собор у Києві 1621

Між иншим, київський собор, відновляючи незаконним шляхом православну єрархію для боротьби з унією на українських і білоруських землях, покликувався на повагу ап. Андрія як на „першого византійського архиєпископа, вселенського патріярха й апостола Руси".

Тактика українська і московська

Як бачимо, між московською й українською тактикою в церковній політиці є деяка ріжниця. Поборюючи унію при помочи імени св. Андрія, православні Українці бють

одночасно чолом перед Византією; натомість Москвичі, обстоюючи повну незалежність свойого національного патріярхату, послугуються іменем апостола не тільки проти Риму, а й проти Византії. Окрім наведених висше слів царя Івана IV, прикладом такого становища може бути інша розмова, яку в середині XVII в. вели з собою заступники московського і царгородського духовенства про реформу московської Церкви. Коли Греки намовляли своїх північних співвірних занехати ріжних обрядових домішок і повернути до ніби-чистих старинних зразків матірної византійської Церкви, Москвичі відповіли коротко: „Не від вас ми приймили хрещення; ми взяли його від ап. Андрія".

Арсеній Суханов і Греки

Можна собі уявити, як соблазнялися Греки, слухаючи такої єреси з уст заступника „третього Риму", та, правду сказавши, вони не повинні були дивуватися: їм прийшлося тільки покушати плоду з тої самої деревини, яку вони самі, як ідеологи „другого Риму" — Константинополя, колись були посадили і виплекали. Деревина ся — то Андріївська легенда. Духом її напоєна церковна історія всього Сходу, від XVII в. також і Руси-України. А що без докладнішого пізнання сього духа годі було-б зрозуміти розвиток і сучасний стан церковного життя і його ідеології на наших землях, отже на чолі всіх нарисів із історії того життя — якого своєрідний характер міститься саме в безупинних змаганнях двох церковно-політичних ідей: византійської і римської — необхідно поставити короткий огляд повстання й розвитку Андріївської легенди.

Греки автори Андріївської легенди

Необхідність її історичного розгляду

2. Св. Андрій належав, що-правда, до найвизначніших апостолів, одначе навіть Євангелія мало подають вісток про нього, переважно тільки називають його ім'я між дієвими особами (Мат. IV 18—19, X 2; Мар. I 16—18, III 18, XIII 3; Лук. V 2, VI 14; Йо. I 40, 44, VI 9, XII 22; ДА. I 13), а вже про його діяльність після того як апостоли й ученики розійшлися по старинному світу проповідувати науку Спасителя не переховалося ні-одно документове свідоцтво. Вже у третім віці католицько-християнські письменники мали тільки ту одну певність про сього апостола, що при розділі світа для проповідницьких місій жереб ап. Андрія упав на „Скитію".

Убогість свідоцтв про ап. Андрія

Скитія його жереб

Не вважаючи на отсю убогість автентичних відомостей, література про св. Андрія розмірно дуже богата. На-жаль, вона витворилася пізно й побудована на дуже непевних жерелах, переважно на місцевих переказах. Сим способом, кождий пізніший твір, присвячений св. Андрієви, містив у собі щораз більше вісток про його апостольську діяльність, у щораз дальших країнах — від Греції, Малої Азії й Кавказу по Шкотію. Історична неправдоподібність і неможливість такої великої місії йде в парі з великою кількостю чудес приписуваних св. Андрієви, між ними цілком недорічних. З такої призбираної віками маси сумнівних оповідань видобути зерно історичної правди, очевидно, дуже тяжко. Та невпинні учені досліди над апокрифічним письменством позволяють таки підійти близько до сеї правди.

Богацтво літератури і сумнівний характер її вісток

Головна причина тій непевности вісток була в тому, що найдавніші, а тим самим до правди найблизші, свідоцтва про місійну діяльність св. Андрія й всяких инших апостолів ховалися в єретичних творах гностиків, головно в їхніх „Діяніях Апостолів", принадно написаних, повних фантастичних сцен і пригод. З огляду на проведені в них поганські і єретичні ідеї й тенденції, Церква забороняла читати сю літературу й поборювала її. Наслідком сього, довший час здержуванося з особливим почитанням тих апостолів, про яких головних вісток доставляло отсе заборонене єретичне письменство.

Гностичні жерела найдавніших вісток

Згодом, в міру того як гностична єресь завмирала, а християнство здобуло світлу побіду в IV в., відчувано сю недостачу докладніших вісток про життя й діяльність деяких апостолів. Отже католицькі письменники взялися використовувати відповідну гностичну літературу. Очищуючи того роду „Діянія" й „Євангелія" з явно поганських і єретичних мотивів і думок, вони вже не вміли критично оцінити фактичний матеріял тих оповідань й відділити дійсне від фантастичного.

Католицькі перерібки їх

З таких перерібок до нашого часу переховалося три оповідання про св. Андрія: його побут між „людоїдами" або Мирмидонянами, проповідь у землі „варварів" і Хазаренів та мученицька смерть в ахайських Патрах. Церква, що правда, ніколи не признавала сих очищених оповідань

Апокрифічні діянія і житія св. Андрія

за автентичні, вона терпіла їх тільки як апокрифічні твори, та сього було доволі, щоб на тій основі наростали щораз нові подробиці і щораз дальші від можливої дійсности. До сього причинялося особливо те, що нові автори перестали вже розуміти богато назв і обставин з апостольської епохи, віддаленої від них довгими століттями. Зокрема пізніші письменники не розуміли гаразд: Яку саме країну треба розуміти під назвою Скитії? Де жили „людоїди" чи Мирмидоняне, що до них ходив св. Андрій? Серед яких Ахаїв і в якім городі Патрах потерпів він мученицьку смерть? Все те толкували вони по поглядам своєї доби і по власним субєктивним уявлінням, спричиняючи сим великі баламутства.

Непорозуміння у назвах країв і народів

Скитія в ріжних часах

3. Передовсім, назва „Скитія" в ріжних часах прикладалася до ріжних земель. Колись так називано, за Геродотом, весь східно-европейський низ від Дунаю і Карпат по Дін і Урал. Згодом, у римській добі, ся територія мала назву Сарматії, а Скитією означувано тільки деякі частини її, як приміром сучасну нам Добруджу, Тавриду (Крим), околиці Озівського моря і Підкавказзя, натомість Велику Скитію пересунено на схід від Каспійського моря, в середню Азію. Ще пізніше, у византійських часах, Скитами називано ріжні народи на північ від Дунаю і Чорного моря, між ними й Русь („Тавроскити"). Тим-то й не диво, що письменники уявляли собі діяльність св. Андрія на дуже широких просторах. Щодо инших імен, звязаних з іменем апостола, то в Мирмидонянах добачували Гомерове племя, де княжив Ахиль, і шукали у старинній Греції, натомість „людоїдів", на основі ріжних переказів, уміщували на чорноморськім березі М. Азії, зокрема в Синопі. А вже щодо племени Ахаїв і города Патрів, письменники не мали жадного сумніву, що св. Андрій апостолував в пелопонезькій Ахаї і був замучений в тамошніх Патрах.

Мирмидоняне, Ахаї і Патри

Сей скелет його апокрифічних подорожей доповнювано згодом так, що заставлено св. Андрія — цілком логічно — проповідувати Слово Боже у всіх майже землях в сусідстві моря Чорного, Егейського і Йонського. В результаті, византійський письменник Епіфаній з кінця VIII і початку IX в. оповідає аж про три місійні подорожі св. Андрія: у перших двох мав він обійти західне побережжя

М. Азії і полудневий беріг Чорного моря до Кавказу, у третій — східний і північний беріг того-ж моря, зокрема Крим; відси через Синопу мав перейти у Тракію і дальше до Пелопонезу, де в ахайських Патрах здобув мученицький вінець.

Дійсне значіння сих назв

Всі ті твердження побудовані на непорозуміннях. Передовсім, Скитія св. Андрія не може означати иншої країни, як тілько одну зі східно-европейських провінцій римської імперії. А що називана сим імям нинішна Добруджа сюди ніяк не підходить, отже місія ап. Андрія обіймала Таврію і боспорську державу, що також були під зверхністю Риму, часом тілько номінальною. Також і Ахая, де проповідував ап. Андрій, не мала нічого спільного з пелопонезькою країною тої назви. Вона лежала на північно-східнім березі Чорного моря, в околиці новочасного м. Туапсе. Тамошні Ахайці можливо що колись вийшли із Греції, одначе на нових оселях цілком зварваризувалися. Вони жили головно з морського розбишацтва і, разом з иншими племенами в околиці Боспора Кимерійського, практикували, правдоподібно лише в релігійних цілях, людоїдство. Та під „людоїдами або Мирмидонянами" Андріївські апокрифи розуміють инше племя, на таврійськім боці Боспору, де було місто Мирмекій. Напроти нього, по кавказькім боці, близько Фанагорії (пізнішого Тмутороканя), був город Патрай. В тих-же сторонах жили й инші племена й лежали инші міста, назви яких подибуються в тих найдавніших апокрифах.

Околиці Кимерійського Боспору місце навчання і смерти ап. Андрія

З усього того виходить, що головний терен місійної діяльности апостола Андрія був в варварських околицях Боспора Кимерійського (Керчи) й Меотиди (Озівського моря), переходячи з одного боку на Таврійський (Кримський) півострів, з другого на Таманський і на чорноморський беріг Кавказу. В тих сторонах можна умістити всі назви, що згадуються в найдавніших оповіданнях про св. Андрія й деяких инших апостолів. Там очевидно, в боспорськім Патраї, а не в пелопонезьких Патрах, потерпів він мученицьку смерть, з волі якогось намісника Егея: найстарші оповідання говорять, що апостола повішено чи привязано на дереві.

Як бачимо, нема достаточних підстав поширювати поле місійної діяльности св. Андрія поза північно-східні береги

Правдоподібна роля Синопи

Чорного моря. В одній лише синопській традиції треба здогадуватися відгомону історичної дійсности: малоазійська Синопа добре надавалася на осередок, з якого можна було зорганізувати й вести проповідництво в названих у горі полудиких землях. Натомість годі поважно говорити про місії на Подніпровю, на землях пізнішої Київської Руси, а ще менше про діяльність у Тракії або на Пелопонезі.

Добросовісність і тенденційність авторів Андріївських легенд

4. Хоч і як далеко від історичної правди відбігли ті оповідання про св. Андрія, то автори їх, надмірно довіряючи кождій традиції, робили сі помилки в цілком добрій вірі. Поширяючи культ апостола, скріпляли сим способом релігію людности відносних земель. Та побіч сеї добросовісної некритичности в орудуванні жерелами, вже рано почалося свідоме й тенденційне нагинання переказів про св. Андрія до цілей шкідливих християнській Церкві і її єдности.

Єрархічне становище византійського єпископа перед 326 і по нім

З того часу, як Константин В. призначив малозначний город над Босфором Тракійським — Византію — на столицю римської імперії, становище тамошнього єпископа дуже змінилося. Катедра його була цілком нова й досі уважалася за суфраганію тракійського архиєпископа в Іраклії (нин. Ереґлі). Першому византійському єпископови не

Митрофан I 315—324

приходило й на думку рівнятися з такими історичними єрархами як римський, александрійський, антіохійський або єрусалимський; та його наслідники, живучи в блеску і під протекцією цісарського двора, почали змагати до щораз більших формальних привилеїв.

Жертвою сеї амбіції впала наперед тракійська митрополія, власть над якою присвоїв собі византійський єпископ.

Перший конфлікт із Римом

Ще дальше сягнула Византія, коли цісарь Констанцій II, як прихильник аріянської єреси, попав у конфлікт із католицькою Церквою й іменував аріян своїми єпископами. Щоб піднести моральну повагу своїх ставлеників, старався цісарь добути з Риму мощі св. Петра або Павла. Коли сі заходи невдалися, тогді мав спровадити до нової столиці тіло св. Андрія й положити його в церкві св. Апостолів. Звідки взято ті мощі, не знати. Правдоподібно з пелопонезьких Патрів, де св. Андрій, як уже знаємо, не вмер і не був похоронений. Та як дивилися сучасники на сі претенсії аріянської Византії, найкрасше видко з св.

Мощі св. Андрія у Византії 357

Івана Золотоустого, що сам був недовго потім тамошнім архиєпископом. Говорячи у своїх проповідях про апостолів взагалі, а про св. Андрія зокрема, він ні словом не згадує, щоб його мощі лежали під боком. В дійсности, культ його у Византії почався щотілько в V в., коли ріжні обставини вже забулися.

Мовчанка про них св. Йоана Золотоустого 397–404

Такий початок легенди про патрона Византії. Не вважаючи на більше ніж сумнівну історичність її генези, систематично піддержувана й пропагована, дякуючи політичному значінню „нового Риму“ і невпинним зусиллям його виломитися з під авторитету Апостольської Столиці, ся легенда приймалася, ширилася і розвивалася. За переконанням, буцімто в одній із константинопольських церков спочиває автентичне тіло апостола, пішло друге: св. Андрій, по дорозі з Синопи до пелопонезької Ахаї, задержався в Византії, зорганізував там церкву і поставив у ній першого єпископа, св. Стахида. А щоб заповнити прогалину між сим легендарним першим єпископом й історичним Митрофаном, видумано імена ще біля 20 ніби-наслідників св. Стахида...

Св. Андрій патрон византійського сепаратизму

Видумана византійська єрархія

На сьому не скінчилося. Св. Андрій став вкінці першим „патріярхом“ византійським, суперником св. Петра і символом всіх противників Риму. Так ось при кінці IX-го віку, византійський письменник Никита Пафлагонський обертався до св. Андрія з такими словами: „Радуйся первозванний, верховний і начальний поміж апостолами, Ти, що по достоїнству безпосередно слідуєш за братом, а по призванню навіть старший від нього, по вірі Спасителя й по науці перший не лише для Петра, а й для всіх учеників!“ Одночасно, для ще яркішого суперництва з св. Петром, зроблено св. Андрія старшим братом з роду, а старий переказ про смерть його на дереві змодифіковано в сей спосіб, що він буцімто вмер подібно як св. Петро, себто на хресті — тілько скісно збудованім (звідси пішло нахилене одно рамя патріяршого хреста у Византії і Москві). Все те, очевидно, не має жадного оправдання ні в св. Письмі ні в історичних жерелах. В таких обставинах, при такій тенденційній поведенці з іменем апостола, зрозуміло, що культ св. Андрія на Заході почався геть пізніше, ну, й одержав цілком инший характер — чисто релігійний.

Св. Андрій суперник св. Петра

Утворена й розвинена сим способом легенда, при допомозі східно-римських цісарів, улегчила молодому византійському єпископству доступ до патріяршого достоїнства, майже рівнорядного з римським, а вищого від александрійського, антіохійського й єрусалимського — на те, щоб прибрати до рук юрисдикцію над Балканським півостровом, а вкінці сягнути по примат і розбити єдність Вселенської Церкви. Щоб потягнути за собою всі землі східного обряду, і розірвати їхні звязки з Римом, византійська амбіція користувалася тою легендою ще дальше. Проти свойого звичаю, вона була готова поділитися з ними своєю найвищою честю. Отже з покровителя Византії, св. Андрій виріс на патрона усього Сходу і всеї Півночи, зокрема його проголошено апостолом і хрестителем найбільшої церковної провінції — Руси. Традиція про Скитію, як місійний жереб св. Андрія, показалася дуже вигідною для сеї цілі, тому що Греки називали наших предків, разом з ріжними иншими східно-европейськими народами, переважно Скитами.

По розламі в Церкві

Патронат св. Андрія над цілим Сходом

На Руси Андріївська легенда зразу не знана

5. До 70-их років XI в. Русь не знала легенди про св. Андрія. Нема також слідів культу його. Натомість було почитання св. Петра й Климента папи. А втім, перші митрополити-Греки старанно дбали про поширення на Руси погляду, історично не цілком вірного, що спасення її прийшло виключно з Византії. Отже для навернень старших і з инших жерел не було місця. Ситуація змінилася в 2-ій половині XI в. Не вважаючи на розрив 1054 між Византією й Римом, Русь остає дальше у взаєминах з Апостольською Столицею. Князь Ізяслав Ярославич, через свойого сина Ярополка, віддає навіть усю Русь в опіку папі Григорієви VII, а брат його і суперник Святослав не приймає присланого з Византії митрополита. Тогді-то Византія використовує родинні звязки з Всеволодом Ярославичем, з разу переяславським, опісля київським князем, і починає енергійні заходи, щоби цілком притягнути Русь на свій бік. Й одним із головних засобів у сім змаганні була саме Андріївська легенда: Русь мовляв, одержала світло Христової науки з рук того самого апостола що й Греція... Таке між иншим писав до Всеволода цісарь Михайло VII Дука.

1075

Византійська пропаганда на Руси 1078—1093

6. 1075

Перші наслідки сеї пропаганди через княжий двір були: заложення св.-Андріївського монастиря в Києві, такої

1086

катедральної церкви в Переяславлі та перший Андрій між князями — внук Всеволода, син Мономаха. В руському письменстві одначе ся пропаганда не мала успіху. Ні-один твір XI в. не знає нічого про проповідання св. Андрія на землях Руси. Щобільше, неначе навмисно і на перекір византійській пропаганді, київські письменники (Іларіон, Яков, Нестор, перший літописець) підкреслюють, що апостоли на Русь не приходили і що тілько св. Павло учив у словянській землі (Ілірії): „тѣмь-же и словеньску языку учитель єсть Павелъ, отъ него-же языка и мы єсме Русь; тѣмь и намъ Руси учитель єсть Павелъ апостолъ".

1090
1102

Початкове письменство на Руси не приймало легенди

Отся опозиція всього київського письменства проти зловживання імени св. Андрія тягнеться до самої середини XII в. Щотілько тогді в одній із нових перерібок першого літопису, при географічнім описі східної Европи, з'являється вперше відокремлене оповідання про побут ап. Андрія на землях Руси, зміст якого суперечний з иншими місцями літопису. Оповідання се дало початок т. зв. руській версії Андріївської легенди, що жила до найновіших часів.

Українська версія легенди сер. XII в.

Тріумф византійської пропаганди? Хоч, як уже знаємо, у XVI і XVII вв. отся легенда служила за знаряд у боротьбі з католицькою Церквою, зокрема з унією, то зразу так не було. Поява оповідання про св. Андрія у літописі цілком не мала протикатолицького характеру, лише навпаки — антивизантійський. Се ясно випливає з самого змісту легенди.

Після опису східно-европейських земель, зокрема водного „шляху від Варягів до Греків", що лучив Балтійське море з Чорним, перероблений літопис зазначує наперед, що по сьому останньому морю, себто Чорному, учив ап. Андрій (факт, як знаємо, історично вірний), а дальше оповідає переказ („яко-же рѣша") такого змісту: Коли Андрій проповідував у Синопі і звідти прийшов у Корсунь (Херсон на Криму), довідався тут, що недалеко сього города лежить Дніпрове устя. Він хотів іти у Рим, отже подався до Дніпра і звідси поплив рікою в гору. По дорозі зустрів гори і висів на беріг, щоб переночувати. Ставши вранці, промовив до своїх учеників: „Видите сі гори? На них засяє колись благодать Божа. Тут стане великий город і Бог здвигне богато церков". І вийшов на ті гори, де

Зміст її

пізніше повстав Київ, благословив їх, поставив хрест, помолився, зійшов у низ і поплив дальше горі Дніпром. Так прибув до землі Словін, де нині стоїть Новгород, і видячи чудацькі звичаї тамошніх людей, як вони купаються і самі себе хлощуть, дивувався їм. Потім, через землю Варягів, прийшов апостол до Риму й оповідав там, що в часі своєї подорожі видів і чув. Він говорив притім: „Дивоглядні річи бачив я, їдучи сюди, в словінській країні: люде розжарюють деревляні бані, роздягаються до гола, зливають себе квасом, беруть віники з молодого пруття і самі бють себе. Так мучать себе, що ледві живі стають. Опісля поливають себе студеною водою й очунюють. Так роблять і мучать себе кождого дня, добровільно, без нічийого силування, й уважають се не тортурами, а... купіллю". Слухаючи того, всі дивувалися. Побувши в Римі, Андрій повернув назад у Синопу.

Антивизантійський характер її

6. З усього богатого письменства про св. Андрія, отся українська коротка легенда, то твір найоригінальніший, найглибший і... найдотепніший. Автор його, без сумніву, мусів знати византійську легенду, що всупереч історичній правді робила з сього апостола патрона византійського церковного сепаратизму і протиставила його св. Петрови, тому написав щось цілком противного. Св. Андрій, по словам нашого автора, неначе-б і не знав про Византію. З Синопи він іде до Херсону, звідти вздовж Дніпра й Ільменського озера до Риму, а з Риму (правдоподібно, тою самою дорогою) вертає у Синопу. Значить, він просто обминає Византію. (По тогочасним географічним розумінням, ріжниця в віддалені Синопи від Риму, через море Егейське або Балтійське, цілком не була велика). Натомість підкреслена тут характеристична ціль подорожі апостола: Рим, як осередок християнської Церкви. По дорозі до сього центра лежить не Византія а Русь; і вона комунікується з Римом не через Грецію, а через землі „варяжські", що в тогочасній термінології значить просто... латинські. Одним словом, красшого заперечення византійської легенди і всеї церковної політики Византії, як супроти Риму так і супроти Руси, годі собі й подумати.

Апологія церковної солідарности з Римом

Заперечення апостольства св. Андрія на Руси

Український автор не дав себе зловити на піддавану з Византії національну амбіцію, що мовляв і Русь одно-

часно з Византією просвітилася заходами св. Андрія. Він не тілько в нічому не змінив оповідання літопису, з якого випливає щось цілком инше; він умістив свою легенду не в тій частині, де мова про хрещення Руси, а на вступі, в описовій. Апостол заходить на землі пізнішої Руси не для проповідей, а тілько в переїзді. Київщина, пізніший осередок релігійного життя Руси, ще буцімто незалюднена. Св. Андрій благословить тілько її будуще. Се логічно, бо якби вже тогді жили наші предки над Дніпром і чули слово Боже з уст апостола, то чому-ж мали-б його забути і по 800 літах на-ново хреститися? Инакше з новгородськими Словінами. Вони ніби вже були на місці, та були незрілі до спасення і св. Андрій не міг зрозуміти їхнього способу життя...

Сатира на Новгородців

Отся сатира на Новгородців віддає не сам тілько прастарий племінно-культурний антагонізм українського полудня супроти новгородсько-суздальської півночи. В ньому видко ясний рефлекс тої церковно-політичної боротьби, що потрясала Русю в середині XII-го в.

Церковно-політичний підклад української легенди

В тому моменті, за київський престіл велася затяжна боротьба між володимирським князем Ізяславом Мстиславичем і суздальським Юрієм Мономаховичем. Перший репрезентував український і західно-европейський тип старої Руси, другий — московський і византійський. В церковній політиці Ізяслав схилявся до католицької Церкви й обстоював повну автономію руської Церкви супроти Царгороду, і тому, коли за його першого князювання в Києві опорожнився митрополичий стіл, пішов слідом Ярослава Мудрого, скликав собор руських єпископів і сей вибрав нового митрополита в особі Клима Смолятича. Зараз потім висвячено його при помочи мощів св. Климента папи. Одначе три північні єпископи, під проводом новгородського владики Нифонта, запротестували проти вибору і свячення земляка, доводячи, що митрополит може бути тілько присланий з Византії. Безоглядно поборюваний Греками і Юрієм суздальським, новий митрополит держався в Києві тілько до смерти Ізяслава. Після того його місце знов займив чужинець. Незабаром дійшло до зруйнування Києва другим Андрієм між руськими князями — Боголюбським — і до політичного верховодства Суздаля в Київській Руси.

Ізяслав II і Юрій I

Ідея визволення руської Церкви

1146

Митрополит Клим Смолятич і єп. Нифонт новгородський

1154

1169

Боротьба двох супереч-них орієнта-цій на Руси

Маючи на увазі отсю боротьбу двох суперечних течій в руській церковній політиці — українсько-римської і суздальсько-византійської — легко зрозуміємо дійсну ідею нової Андріївської легенди, вложеної саме тогді в літопис, між иншим і те, чому в ній Новгородці виставляються на сміх. Є підстави догадуватися, що ся легенда була написана кимсь дуже близьким до митрополита Клима, „книжника і філософа, якого не бувало в руській землі". Сучасники розуміли, очевидно, правдивий сенс нової легенди, одначе не були в силі здобутися на щось більше ніж на літературний протест. Митрополити-Греки пильно дбали про те, щоб за словами не пішли діла — органічні звязки з Римом. А втім, при тогдішнім політичнім партикуляризмі Руси і перевазі Суздальщини, такий зворот був справою дуже трудною.

Труднощі розриву з Византією

7. Пізніші переписувачі й читачі літописного оповідання про св. Андрія може й не підозрівали, що в сій українській легенді схований протест проти Византії і її церковної політики на Руси. Щотілько в XVI в., по упадку Царгороду, коли в московській державі віджили византійські церковно-політичні традиції і проявилося змагання до створення самостійного патріярхату у „третім Римі" (зразу мав ним бути Новгород, опісля стала ним Москва), — щотілько тогді звернено більшу увагу на літописну легенду, відчуто подекуди її ідею та взятося до відповідних змін. Наперед Новгородці почали пропускати сатиру на них, а на її місце вписували власну видумку, як св. Андрій таки з успіхом проповідував у них, „в третім Римі", та полишив по собі памятку в с. Грузині — свій владичий жезл, встромлений у землю. Инші викинули з оповідання згадки про Рим, а ще инші вставили на те місце ...Византію. Так змодифікована легенда повернула назад на Україну й увійшла в церковний синаксар під 30 листопада.

Новгородська і московська модифікація укр. легенди

XVI в.

Нова версія і її проти-католицький характер

Починається вона приходом св. Андрія до Византії й поставленням Стахида, після чого апостол подається у Скитію, прибуває в Русь і на київських горах передсказує, що „повне навернення руського народу прийде від апостольського престола, що його він (св. Андрій) оснував у місті Византії". Оглянувши горішні землі Руси, апостол повертає у Тракію.

До такого мезаліянсу між византійською й українською концепцією доведена була легенда про св. Андрія, — компромісу цілком суперечного з поглядами Клима Смолятича і тов. В новій перерібці легенди, їхня провідна думка була вже цілком задавлена. Нова форма надавалася якраз до боротьби з ідеєю обєднання Церкви. І дійсно, вона стає неначе боєвим прапором православя в Польщі.

Андріївська легенда завершила свій розвиток у XVIII в. Установляючи ордер св. Андрія Первозванного, царь Петро В. зробив її символом російської державности. Сим способом, легенда стала не лише національно-церковною, а й національно-політичною святощю російського православного світа. Та її німб не був тривкий. Російська цензура довго здавлювала, що правда, всі сміліші спроби критичної оцінки Андріївської легенди, та коли під конець XIX в. стало вільно основніше аналізувати її, вона розсипалася відразу. До розбиття сеї історичної містифікації, що такі довгі часи служила розбиттю Христової Церкви, в великій мірі причинилися православні дослідники. Сьогодні вже ніхто тямущий не може піддержувати її в добрій вірі.

Андріївська легенда символом російської державности

Конець її

8. Отсей короткий огляд історії Андріївської легенди доводить нас до таких висновків:

Висновки

а) „Скитія", де проповідував і вмер св. апостол Андрій, обіймала ті частини римської імперії, що лежали на північно-східнім березі Чорного моря, по обох боках Кимерійського Боспору.

б) Наслідком непорозумінь в іменах, перехованих в погностичних апокрифічних оповіданнях, пізніші агіографи св. Андрія поширили терен діяльности його на всю східну і північну Европу, на Малу Азію й цілий Балканський півострів.

в) У своїх змаганнях до верховодства в церковно-політичнім світі, зокрема у своїм антагонізмі до Риму, Византія створила тенденційну легенду про св. Андрія як творця й покровителя византійського патріярхату.

г) Щоб потягнути за собою й инші краї, Византія старалася навязати сей патронат св. Андрія цілому Сходови, зокрема найбільшій його країні — Руси.

д) Передтатарська Русь не лише не засвоювала собі сеї легенди про початок свойого христіянства від св. Андрія,

а ще протиставила їй власну глибокоумну легенду, що недвозначно виявляла з одного боку свою неприхильність до византійського верховодства, з другого — симпатію для Апостольської Столиці в Римі.

е) Щотілько по упадку Царгороду, коли в московській державі зродилася ідея „третього Риму", як осередка єдиного правовірного християнства, прийшло до штучного злиття византійської легенди про св. Андрія з українською сатирою на неї та до проголошення св. Андрія покровителем московського патріярхату і російської імперії. В сім новім характері легенда була вживана не тілько проти католицької Церкви, а й часом проти византійської.

ж) Як византійська так і московська версія Андріївської легенди не має оправдання в історичних жерелах і фактах, лише є тенденційною теорією для морального підпирання власних амбітних змагань до верховодства над иншими. Зокрема нема підстави бачити в св. Андрію апостола старої України; що-найбільше, тілько Кубань і Крим могли-б його за такого признати.

Жерела й література

Acta SS. Bollandiana, Sept. II. — Bonnel: Beiträge zur Altertumskunde Russlands. — Bonnet: Acta apostolica apocrypha. — Буслаевъ: Новгородъ и Москва. — Васильевскій: а) Два письма имп. Михаила VII; б) Хожденіе св. Андрея. — Harnack: Geschichte der altchristlichen Literatur. — Hennecke: Neutestamentliche Apokryphen. — Гиляровъ: Преданія начальной лѣтописи. — Голубинскій: Сказаніе о посѣщеніи Руси ап. Андреемъ. — Карташевъ: Былъ-ли ап. Андрей на Руси? — Latyschev: Scythica et Caucasica. — Lipsius: Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden. — Малышевскій: Сказаніе о посѣщеніи русской страны ап. Андреемъ. — Migne: а) Patrologia Graeca (Euseb. Caes., Epiph. Cypr., Epiph. Presb., Nicet. Paphl.); б) Patrologia Latina (Petr. Chrysol., Hieron., Greg. M., Gaud. Bresc., Paul. Nol.) — Паначовний: Старод. грецькі колонії босп. — Петровскій: Сказаніе объ апост. проповѣди по сѣв.-вост. Черном. побережью. — Pierling: La Russie et le Saint-Siège. — Piontek: Die kath. Kirche und die häret. Apostelgeschichten. — Plotený: O apostolatu sv. Andreje. — Полное собраніе рус. лѣтописей. — Приселковъ: Св. Андрей. — Сперанскій: а) Апокриф. дѣянія ап. Андрея; б) Ученіе ап. Андрея. — Сѣдельниковъ: Древ. кіевская легенда объ ап. Андреѣ. — Turgenev: Supplementum ad Hist. Rus. Mon. — Франко: Апокрифи і легенди. — Zimmermann: St. Andrée.

II. ХРИСТІЯНСТВО НА ЧОРНОМОРІ В IV-IX СТ.

Християнство і римська імперія

1. Християнська релігія обмежалася зразу до самої тільки римської імперії, що й так обіймала весь тогочасний культурний світ. Християнські місії зразу майже не переступали державних границь. В таких обставинах, успіхи християнства були звязані з територіяльним розвитком і тривкостю політичних меж греко-римського світа. Були, правда, римські провінції, що й відірвані від імперії зберігли і розвинули християнську віру (прим. Вірменія), та були й такі, де з виходом римських легіонів занепадало на довший час і християнство. Один погляд на мапу римського цісарства згори приготовує нас до переконання, що розвиток християнства на північнім боці Чорного моря мусів іти пиняво, й підпадати частим й тяжким реакціям. Римська власть, римське право і греко-римська культура — все те що причинялося до поширення християнства — не сягало далеко у глибину землі, і здобутки його не могли бути великі ні тривкі.

Культурна і політична слабість Чорноморя

Головна причина сій слабости культурного світа на нашому Чорноморі, окрім віддалення сих земель від політичних центрів, була та, що зараз за вузонькою приморською смугою осілої і культурної людности тягнулася широка полоса дикого степу — від Дунаю на заході до Каспійського моря і центральної Азії на сході. Тими полями, від непамятних часів переливалися з Азії в Европу орди кочовиків, здебільшого ворожих усякій висшій культурі, і з одного боку підтинали життя, добробут і цивілізацію прибережної людности, з другого боку творили, так сказати-б, ізоляційну плиту між тими передніми сторожами середземноморської культури та народами, що жили по другому боці степу — на горішнім Дністрі, Богу, Дніпрі і Волзі. Що-ж до східного берега Чорного моря, то подібну фатальну ролю грало тут гірське кавказьке розбишацтво. Оборона від обох ворожих сил була дуже тяжка. Вона вимагала завоювання й удержання таких великих просторів, що сили римської імперії були за малі до такого завдання.

Степ

Кочовики

Кавказ

Грецькі колонії на північнім березі Чорного моря увійшли під політичну протекцію Риму ще в передхристіян-

Чорноморські Греки і Рим

ській добі, зберігаючи притім внутрішну автономію. Сі взаємини стали ще тісніші, коли за цісарів Августа і Тиберія північна границя імперії дійшла до Дунаю. Від нього дальше до сходу, римська влада обіймала передовсім дві найважніші грецькі колонії північно-західного берега: Тиру при усті Дніпра (нин. Білгород, Акерман), Ольбію при усті Богу (нин. Миколаїв); далі грецькі міста вздовж південного берега Таврійського (Кримського) півострова з головними осередками: Херсонесом (згодом: Херсон, рус. Корсунь, б. нин. Севастополя), Теодосією (пізн. Кафа), Пантикапеєм або Боспором (нин. Керч). Се останнє місто було притім осередком окремої напів незалежної держави, званої боспорською, що обіймала також протилежний півострів (нин. Таманський), Меотиду (Озівське море) з головним портом Танаїдою (нин. Таганрог) і західне Підкавказзя — залюднені майже самими варварами.

Трудне становище колоній

При всіх політичних і господарських користях, які давала звязь із Римом, становище тих колоній, що не мали суцільного територіяльного получення з імперією і могли комунікуватися з нею тілько морем, було й дальше дуже тяжке. Між безчисленними племенами північної і східної Европи варилося з довшого часу, а чорноморські ластівчі гнізда греко-римської культури терпіли від безупинних нападів варварів: скито-сарматських, тракійських, кельтійських і ґерманських. В таких обставинах римська імперія підняла великі зусилля, щоби вирівнати великий кут між Дунаєм і Дніпром та створити сухий шлях до Таврії. Вислідом сього зусилля була нова провінція Дакія, що на сході обняла також простір між Карпатами і устям Богу. Таким способом ціла низка колоній на північно-західнім березі Чорного моря знайшла сильнішу опору в римській державі. Та фізіографічний характер сеї відкритої провінції був такий, що довше удержання її було неможливе.

Акція цісаря Траяна 101—106

Дакія

2. Перша велика катастрофа прийшла від ґерманських Ґотів. Вони зайшли в II в. з півночи на чорноморські степи та згодом виявили таку велику розбишацько-воєнну енергію, що під їхніми ударами переважна частина чорноморських колоній лягла в руїнах, між ними також Тира й Ольбія. І Дунай не здержував сих варварів. Воєнні ватаги їх руйнували не лише задунайські провінції, Мезію, Тракію,

Ґоти в Чорноморі і їх наїзди

Македонію й ин.; переходячи Босфор, вони заганялися навіть у глибину М. Азії, і безпощадно грабували Бітинію, Галатію, Кападокію і т. ин. Римлянам вдалося остаточно, більше дипломатичними і фінансовими засобами ніж воєнними, припинити сю навалу, одначе вся територія між ріками Богом і Дунаєм полишилася вже в руках Західних Ґотів (Візиґотів). 258 275

Одночасно, друга частина сього племени, Східні Ґоти (Остроґоти), що жили по обох боках Дніпра, були таким самим нещастям для колоній і міст на Таврії, над Меотидою і під Кавказом. Більша частина Таврійського півострова опинилася в їх руках, боспорська держава заломилася тогді на все, зокрема, придонська Танаїда зникла з лиця землі. Оборона тих далеко висунених становищ культурного світа була для Римлян ще трудніша ніж на заході. Коли-ж не всі вони і не цілком пропали тогді, то сталося се головно завдяки тому захистови, який деякі тамошні міста мали в самій природі. Був се тілько пролог до великих племінних, політичних і культурних переворотів, що чекали Східну Европу.

Шкоди християнству

Ґотська буря відбилася дуже шкідливо на розвитку християнства в тих землях. Що-правда, матеріяльних слідів християнського культу у Східній Европі з перших віків нашої ери досі майже не знаємо, одначе ніщо не дає нам права заперечувати його істнування. Як релігія незаконна і заборонена, він очевидно не міг полишати по собі богато тривких памяток. Одначе він проникав усюди: приходив з армією, з урядниками, з колоністами, з купцями і, що особливо важне, — з засудженими на заслання в ті сторони. Найбільше таких елементів мусіло бути в приморських центрах; отже з руїною сих, упадали й осередки збірного життя християн у тих околицях.

Початки християнства між Ґотами

Та з другого боку, ґотські наїзди були подібні до хуртовини в природі: вони, що-правда, нищили зроблені насіви, одначе й самі, забираючи з собою сімя, несли його на инше місце і сим несвідомо винадгороджували заподіяну шкоду. Повертаючи з своїх далеких грабіжних походів, Ґоти вели з собою, окрім матеріяльних богацтв, великі маси полонених християн, поселяли їх на своїй території і заставляли працювати на них. Звісно, серед полонених

було богато таких, що в сій своїй недолі губили і свою віру, та немало було инших, — таких, що несли її в землю ворога і там здобували їй нових прихильників.

Кападокійські невільники і їх акція

Таким духом оживлені були особливо невільники з сутохристіянської вже Кападокії, між якими було й богато священників. Про одного з них, св. Евтиха, говорить принагідно св. Василій В., що сам як Кападокієць інтересувався долею своїх земляків в далекій Ґотії. Наслідок праці тих воїнів Христових у неволі був такий, що незабаром між самими Ґотами і їх підданими появилися щирі християне, та що серед наметів на їхніх кочовищах були й такі, де правилася Служба Божа. Сі успіхи християнства скріпилися ще, коли нова віра здобула волю в римській імперії. Сам Константин В. був прихильний місійній акції серед небезпечних сусідів. Вели її два найблизші єпископи-митрополити: „скитський“ у Томах (нин. Констанца в Добруджі) і мезійський у Маркіянополі (нин. Преслав у Болгарії).

Церковна організація західноґотських християн

313

Томи

Маркіянополь

Гарні початки християнства в державі Ґотів виставлені були на трояку небезпеку: а) з боку поширених тогді єресей, головно аріянської; б) з боку місцевої політичної влади, що в новій вірі виділа якусь революційну течію; в) з боку зловіщого східно-европейського степу. Дякуючи кооперації сих трьох, ріжнородних що-правда, одначе новій вірі однаково ворожих сил, також і се нове придунайське і чорноморське християнство ішло на зустріч тяжким часам.

Перепони в розвитку християнства Сектанство

3. Католицький напрямок християнської науки в Ґотії мав противників у двох сектах: авдіянській й аріянській. Перша походила з Мезопотамії. Основана монахом Авдієм, ріжнилася від католицької науки, окрім надмірної аскези, антропоморфічними ідеями і деякими жидівськими обрядами (Пасха одночасна з Жидами). Оснівник її, одночасно й єпископ секти, був засланий разом з товаришами, у придунайську Скитію, і тут здобував собі прихильників серед Ґотів. Повстали там навіть авдіянські монастирі. По смерти Авдія став головою його секти другий Мезопотамієць Ураній. Навіть дехто з місцевих неофітів доступив їхнього свячення, між ними якийсь Сильван. При всій одначе симпатії, яку зустрічали сі невтомно трудящі засланці, рух сей не приносив особливої небезпеки для діла католицької Церкви. Скорше чи пізніше, прихильники його зіллялися-б з нею.

Авдіяне

† 372

Аріяне

Тяжша була справа з другою конкуренційною єресю — аріянською, що в IV в. творила велику небезпеку для Церкви. Хоч осуджена никейським собором, вона все ще мала горячих прихильників і, що важне, могутних протекторів на цісарськім дворі, головно в особі Констанція, сина Константина В. Дійшло було до того, що найважніші єпископські катедри і церкви були в руках єретиків. Головне огнище аріянства було тогді в Константинополі. Також мезійська метрополія в Маркіянополі була в руках аріянина. В таких обставинах не диво, що аріянська пропаганда перекинулася на ґотську територію. Великі успіхи, які вона тут здобула, не були одначе плодом особливої сили самої доктрини, а тілько вислідом праці одної талановитої людини з поміж самих Ґотів — Ульфіли.

Ульфіла 311 383

Він походив з християнської сімї, правдоподібно кападокійського роду. Перебуваючи для науки в Константинополі, підпав під вплив пануючого там аріянства і був висвячений на єпископа для Ґотії. Та його місійна діяльність між земляками була недовга. Король Західних Ґотів Атанарих підняв першу нагінку на всіх християн. Тогді Авдіяне повернули на Схід, а Ульфіла з численними навернеными Ґотами перейшов за Дунай, осів в Никополі і занявся перекладом св. Письма на ґотську мову.

Перше переслідування християн 348

349

Тимчасом у самій Ґотії настали спокійніші часи, християнство знов віджило і католицький напрям успішно змагався з аріянським. Збентежений зростом християнства, що його старався використати супірник Фритиґерн, король Атанарих підняв друге дуже тяжке переслідування, яке потягло за собою чималі жертви з обох напрямів (тогочасні письменники говорять про 370 католицьких мучеників). В першу чергу потерпіли нащадки кападокійських невільників, між ними св. Сава (12. IV) утоплений в ріці Бузаві, св. Никита (15. IX), Ватузій і Верека (26. III), й богато инших, імена й життя яких устійнити доволі тяжко (часто не знати, чи дане імя означає католика чи аріянина, чи факт стався в Західній чи Східній Ґотії). Тілом св. Сави і деяких инших Кападокійців заопікувалися „скитійський“ воєвода Саран і митрополит Бретаній у Томах — самі мабуть родом Кападокійці — і вислали до старої батьківщини, разом із листом від ґотських недобитків до

Друге переслідування 370—372

Мученики

св. Василія В. У звязку з ґотськими мучениками згадується й імя єпископа Ґодда, очевидно ґотське, одначе годі сказати щось певного про місце його діяльности.

Наїзд Гунів

375

Згноблення христіянства не дало Ґотам жадної користи. Незабаром знялася нова воєнна хуртовина на чорноморських степах. Монгольське племя Гунів перейшло Дін, вдарило на Східних Ґотів над Дніпром і дало почин великому переворотови в політичнім і племіннім укладі тогдішньої Европи, знаному під назвою „великого руху народів“ або „находу варварів“. Під сим натиском упала велика східно-ґотська держава Ерманариха, а Західні Ґоти пішли слідами громлених христіян — шукали захисту в Карпатах і за Дунаєм, на території римської імперії. Тут скоро самі приймили христіянство. А що се було в часі найбільшої могутности аріянства й Ульфіла здавна підготовляв земляків у сім напрямі, то вони стали аріянами. На старих оселях христіянство зникло покищо цілком.

Упадок і вихід Ґотів із Сх. Европи

378

Христіянство у Сх. Ґотів і його жерела

4. Про стан христіянства під пануванням наддніпрянських Ґотів, перед упадком їхньої держави, не знаємо майже нічого. Знад Дунаю доходити туди воно, здається, не могло. Окрім правдоподібної акції христіянських невільників, жерела нової віри для тих земель мусіли бути в тих таврійських і боспорських огнищах, що щасливо перебули початкову ґотську хуртовину, себто в грецьких колоніях.

Ґотська єпархія

Єп. Теофіл у Никеї

325

За найдавніше історичне свідоцтво про христіянство серед Остроґотів мається звичайно факт, що на никейському соборі був єпископ „Ґотії Теофіл“. Таке ранне істнування зорганізованої христіянської Церкви у наддніпрянських Ґотів, яке випливає із того свідоцтва, викликало цілком зрозумілі сумніви. Підозрівано отже, що під назвою „ґотського“ єпископа ховається тут знана нам уже катедра у скитських Томах, як місійна для Ґотів. В дійсности одначе нема потреби так толкувати згадану вістку. Ґотська єпархія єп. Теофіла може цілком добре бути та сама, яка в пізніших віках виступає під такою назвою на Криму. Вимагана тут одна лише передумова: ті христіянські Ґоти вже тогді не кочували на наддніпрянських степах, а сиділи біля таврійських і боспорських христіян, правдоподібно у римській воєнній службі, може якраз длятого, щоби пильнувати їхньої політичної лояльности супроти імперії.

Правдоподібний осідок у Таврії

Пізніше знаємо їхні оселі в південній частині Криму, з осередком Дорі (звідти назва „Дорійські Ґоти"), на схід від Корсуня, по здогадам — на місці новочасного Манґупа. Так само могло бути і в часах І никейського собора.

Таврійські Ґоти і св Йоан Золотоустий 398—404

Одним із наслідників Теофіла, вже по гунській катастрофі, був очевидно єп. Унила, поставлений св. Йоаном Золотоустим, коли сей займав владиче становище в Константинополі. Довідуємося про се з одного посланія св. Йоана: Незнаний нам з імени князь тих Ґотів повідомив його про смерть Унили і просив висвятити їм нового єпископа. Золотоустий був тогді прогнаний із уряду і перебував уже в Кукузі на засланні. Він висловив щирий жаль з приводу смерти заслуженого єпископа та просив того князя підождати з поставленням нового єпископа до його повороту з заслання: йому було-б прикро, якби такий Арсакій (безправно поставлений на місці Золотоустого) святив Унилового наслідника; а втім, зимова пора не відповідна на те щоб посилати нового єпископа. Та, як відомо, св. Йоанови вже більше не судилося ординувати єпископів. † 14 IX. 407 Нового ґотського єпископа святив правдоподібно, по смерти Арсакія, новий архиєпископ Константинополя Аттик. † 405 З наведеного висше посланія св. Йоана Золотоустого довідуємося ще, що ті Ґоти мали в Константинополі свій монастирь. Звідси мабуть бралися їхні єпископи.

Єп. Унила († 404)

Ґотський монастир у Царгороді

Після того, вістки про таврійсько-ґотську єпархію на довго зникають із історичних жерел. Та вона, без сумніву, вела дальше своє тихе життя. Хронологічно найблизші згадки про неї подибуємо що тілько при кінці VIII в. Ґоти, із більшою частиною всеї Таврії, були тогді під пануванням Хазарів і, самі чи з допомогою Царгороду, старалися визволитися з сеї залежности. Вчинене одначе повстання, під проводом їхнього князя і єпископа Йоана, мимо початкових успіхів, не вдалося. Сю політичну акцію єпископ переплатив вигнанням; в часі його він і вмер. Тіло його перевезено до родинного города Партенит й похоронено в уладженім ним монастирі св. Апостолів. Все те оповідає житіє св. Йоана Ґотського, себто його-ж самого, написане недовго по сих подіях. Про раніші часи довідуємося з того жерела те, що один із попередників сього святого приступив до іконоборців, та що його паства відмовила

Тривкість ґотської єпархії

Св. Йоан Ґотський 787

† 791

754 йому послуху і приневолила його уступити з катедри. Цікаво також, що Йоан одержав свячення не в Византії, а в Єрусалимі і в Грузії.

Ґотсько-хазарська митрополія

Політична невдача його, видко, не пошкодила ґотській єпархії. Зараз потім, несподівано бачимо її в ролі... митрополії аж семи єпископій розкинених по всій просторій хазарській державі (з Ітилем при усті Волги включно). Як довго тревала ся світлість — не знати. Можливо що й до

X в. упадку Хазарії. Сама ґотська єпархія все була підпорядкована безпосередно Византії, і пізніше, хоч була маленька й одинока, титулувалася митрополією. Вкінці, в нових віках, вона зіллялася з теодосійською (кафською).

Якби не ся дрібна Церква, то історичний слід по голосних колись Ґотах був-би пропав уже в V в.; дякуючи їй, вони заховалися до самого XVII в.

Боспор і боспорська єпархія

5. Обговорена висше ґотська єпархія, хоч датується зперед 325, не могла бути найстарша на Тавриді. Вона мусіла утворитися на подобу якоїсь старшої, грецької чи полугрецької катедри. Котрої саме? Питання, що на нього дуже трудно відповісти. Теоретично, на перше місце насувається близький Херсонес, та стан наших жерельних відомостей промовляє радше проти такої догадки. Передовсім ударяє нас те, що на никейськім соборі, побіч ґотського Теофіла, не видимо херсонського єпископа, на-

Єп. Кадм у Никеї 325 томість є там єпископ „Боспору — Кадм". Коли-ж дотого подумаємо, що херсонська єпархія в тім часі ледві чи була вже упоряджена, то прийдемо до догадки, що саме Боспор був матерю ґотського християнства й єпископства. Боспорське християнство мусіло бути сильне вже в сер. III в., коли наїзд Ґотів на ті землі скінчився м. и. охрещенням частини наїзників й переходом їх до осілого життя.

Хиткість назви

Боспор — назва хитка. Початково, вона означає морський пролив (Б. Кимерійський проти Б. Тракійського). Потім, вона служить до означення старої полугрецької держави виросло біля сього проливу. Вкінці Боспором називається столиця сеї держави Пантикапей (нин. Керч). Отже коли в пізніших часах мова про боспорського єпископа, то не знати напевно, чи се означає осідок його катедри чи всю його провінцію. Досить, що християнство у боспорськім царстві (бо ся держава була завсігди монархією)

було дуже давне. Як уже знаємо, там мабуть був головний терен місійної діяльности ап. Андрія. Там є сліди дуже давної жидівської громади (побіч таких саме творилися найдавніші християнські громади). Одним словом, в отсім першорядним з геополітичного і торгового пункту погляду міжнароднім осередку мусіло рано прийти до утворення єпископства. Тому-то можна вірити пізнішій традиції сурожської єпархії, яка виросла з боспорської, що її початок сягає початку III в. До неї теж дуже добре можна приложити те місце з Тертуліяна, де між християнськими народами названі також Скити й Сармати. Нічого в сім нема неможливого, бо в автономнім і т. ск. космополітичнім Боспорі християнство мусіло мати більше свободи ніж під безпосередною римською адміністрацією. А втім, боспорська нумізматика доставляє нам не лише певних доказів сеї волі; з неї переконуємося, що під конець III в. християнство в Боспорі було вже національною релігією та що тамошній король Тоторсес мусів бути християнином. Вже від 270 р. почавши, боспорські монети не мають на собі мітологічних постатей (звичайно богині Астарте); зразу видимо на них тільки тризуб, инколи уживаний давними християнами замість знаку св. хреста, а згодом, на монетах Тоторсеса, появляється також правдивий хрест. Се вже доказ не тільки волі, а й панування християнства, добре ранішого ніж в останній римській імперії. Вкінці, і знайдений на території Пантикапея християнський надгробний камінь з датою 304 р. свідчить також про релігійну волю у сій країні ще перед медіоланським едиктом.

Старинність християнства в Боспорі

212

Король Тоторсес 277—308

Перші християнські монети

Як про все історичне життя тих земель, так і вістки про боспорську єпархію дуже скупі й уривкові. З часів безпосередно по названім учаснику никейського собора Кадмі, знаємо приміром тільки те, що один із його наступників згинув трагічно під розвалинами церкви в Никомидії, куди вибрався на скликаний ціс. Констанцієм синод. Чи, як і сей цісарь, був він прихильником аріянства, чи навпаки католиком, не можна з того виснувати. Сто літ пізніше, боспорського єпископа Евдоксія видимо на синодах в Константинополі і Єфезі, що займалися монофізитською (евтихівською) єресю. У VI в. маємо подібну згадку про єп. Йоана, з VIII в. знаємо, що діякон боспорської Церкви

Єп. Евдоксій 448, 449

Єп. Йоан 536

Діяк. Давид 787

Давид був учасником вселенського собору в Єфезі. Причина сій скупости вісток мабуть та, що політична доля боспорської території часто й основно змінялася.

Переміни в політичнім становищі Боспору

Наперед була вона під владою Остроґотів, по їхнім упадку признавала над собою зверхність Гунів. (До тої доби належить відкрита в 1890 християнська катакомба в Керчі, з датою 491, якщо вона не старша). На поч. VI в. повернув Боспор до звязку з цісарством. Грецька хроніка Малали

б. 521

оповідає про се: Першого року правління ціс. Юстиніяна прибув до Константинополя гунський князь Ґорда, що мав свої кочовища в сусідстві Боспору, та просив охрестити

Християнство у таврійських Гунів

його. Так і сталося, і сам цісар був хрестним батьком новонаверненого. Обдаривши щедро свого похресника, Юстиніян поставив його своїм намісником у Боспорі. На сьому становищі Ґорда виявляв свою християнську ревність тим способом, що перетоплював цінні ідоли своїх гунських підданих на... гроші. Сим викликав велике незадовоління. Використав се його брат Муґель й уладив бунт. Ґорду вбито, а Муґель займив його місце. Та незабаром явилося римське військо, прогнало узурпатора і Боспор перейшов у безпосередну власть цісаря. Так було не довго. Під конець VI в. бачимо Боспор знов коротко в руках турецьких (аварських) кочовиків, а десь у 2-ій половині VII в. цісарство тратить його на довший час у користь Хазарів, на коротший — у користь Печенігів. Яке було політичне становище Боспору після упадку сих останніх — чи він був якийсь час (як дехто догадується) під руськими князями у Тмуторокані, чи відразу (як у в. XI) під Византією — трудно сказати напевно: радше се останнє.

Сурожська єпархія

Св. Стефан Сурожський

6. Одним із варіянтів боспорської єпархії була мабуть соґдейська (рус. Сурож, нин. Судак) єпархія на південнім березі Криму. Про її „архиєпископа“ Стефана Сурожського з VIII в. оповідає богато одна пізніша легенда, одначе її фактичний скелет і хронологія дуже трудні до устійнення, тим менше, що грецькі синаксарії не знають такого святого. Се мабуть той самий єпископ Соґдеї, що був учасником VII-го вселенського собору в Никеї. Пізніше се

787

єпископство звалося инколи сурожсько-фульським (від м. Фули) і, згодом, уживало титулу митрополії. Політична доля Сурожа була така-ж як инших земель боспорських.

7. Всі досі названі осередки церковного життя лежали у східній половині таврійського чотирокутного півострова — і всі на південно-східнім березі його. У західній половині був лише один центр, очевидно також на південній нестеповій частині її, себто Херсонес (Корсунь). З прадавних часів, володіння Тавридою ділилося між боспорську державу і Корсунь, а їхнє супірництво мало не тільке політичний підклад, а й племінно-культурний. Боспорські колонії були переважно йонського роду, мали сильні домішки варварів й рано обєдналися в монархію; Корсунь був дорійський, консервативний, републиканський і свободолюбний. Періоди супірництва з сусідами правильно кінчилися обєднанням... у спільній залежности від когось третього: Понту, Риму, Гунів, Византії, Хазарів, і т. д. Одначе і в таких ситуаціях Корсуняне дуже завзято вміли обстоювати свою внутрішну незалежність — свою автономію.

Херсонес Таврійський

Релігійний чинник займав дуже важне місце в їх громадському життю — більше ніж по инших грецьких колоніях в сусідстві. В поганських часах, тут був осередок своєрідного таврійського культу „Дівиці“ (ототожнюваної з Артемідою-Діяною, пор. мит. про Іфігенію) — культу, що вимагав кровавих жертв у людях-чужинцях (відгомін колишнього людоїдства в тих сторонах). Все те внесло деякий суворий, консервативний і чужинцям неприхильний рис у релігійну психику Корсунян.

Релігійна психика Херсонців

Маючи се на увазі, зрозуміємо, чому вістки про початки христіянства в Корсуні розмірно пізні. Жителі її, видко, довго противилися їй. Удержалася навіть традиція про їхню неприхильність до св. Андрія, коли він зайшов до них. Що-більше, з Корсунем звязана ще инша традиція: що перші гонителі Христової віри туди саме на заслання й каторгу посилали визначних опірних христіян. Легенда про мучеництво і чуда св. Климента, третього по св. Петрі папи римського, в теперішній формі занадто пізно написана, щоб мати претенсію до значіння історичного документу, одначе основу її — заслання і смерть сього святого в Корсуні — заперечувати не маємо жадного права. Безперервна традиція і глибоко давний культ св. Климента в тій стороні не позволяють трактувати сього факту як плоду людської побожної уяви. Сюди мала бути вигнана

Розм. пізне христіянство у них

Св. Климент 88—97 (?)

Св. Флавія Домітиля

й сучасниця св. Климента, родичка ціс. Домітіяна, св. Флавія Домітиля. Цікаво, що Корсунь був місцем заслання ще одного папи — св. Мартина, у сер. VII в.; там він умер в часі голоду. Також ославлений єретичний патріярх Александрії Тимотей „Кіт“ жив тут якийсь час поневолі.

Св. Мартин 16. IX. 655

460

Організація корсунської єпархії

Вроджена Корсунянам нехіть до релігійних новин пояснює нам також, чому на першім вселенськім соборі, побіч єпископів боспорського і ґотського, не знаходимо херсонського. В достовірній легенді оповідається навіть, що саме в часі того собору наспіла до Никеї добра вістка, що тогдішному апостолови Корсуня, св. Капитонови, таки вдалося зробити конець культови „Дівиці“ і на місці храму її закласти церкву св. Петра. І від сього символичного акту почавши, можемо говорити про Корсунь як про новий осередок християнства в нашім Чорноморі.

325

Св. Капитон

Його попередники

Названий висше проповідник був, по словах його житія, шостим уже апостольським єпископом Корсуня, одначе перший з порядку, св. Єфрем, пр. був туди, з поручення єрусалимського єпископа, щотілько на початку IV віку. Значить, за яких 20 літ працювало тут, один по другім, аж пять проповідників (окрім названих ще Василей, Евгеній, Агатодор, Елпидій, Етерій), і всі вони свою апостольську ревність оплачували життям. Перші жертви припали ще на часи останнього великого переслідування християн (Діоклетіяном і Максиміном), та в Корсунщині, видко, ще й по толеранційнім едикті Константина В. був ворожий настрій до нової релігії, коли її проповідників гноблено до смерти (св. Етерій був прогнаний на устя Дніпра і тут убитий; від його імени дістав назву один із тамошніх островів). Щотілько згадуваний вже єп. Капитон довершив перелому й дав тривку основу корсунському християнству і його єпископській катедрі.

303—311

313

Єп. Етерій 381

На жаль, реєстр пізніших корсунських владик переховався дуже неповно. З IV в. маємо ще тілько ту одну вістку, що на II вселенському соборі (в Константинополі) одним із трьох репрезентантів „Скитії“, побіч єпископів томського (в нин. Добруджі) й анхіяльського (в нин. Болгарії), був „терсонітанський“ Етерій. Дуже можливо, що тут мова саме про корсунського владику. Та вже напевно треба се сказати про єп. Лонгина, що брав участь у соборах III

Єп. Лонгин 431 і 451

(єфезькім) і IV (халкедонськім) та у двох синодах того часу. На V і VI соборі (у Константинополі) були також корсунські владики: Стефан і Юрій.

Стефан 553
Юрій 680

Кому зразу була підпорядкована корсунська єпархія, не знати напевно. Традиція виводила її початок із Єрусалиму, та трудно собі уявити, щоб тамошній патріярх виконував фактичну юрисдикцію над далеким таврійським єпископом. Скорше можна подумати про залежність від Антіохії, через котрусь з її митрополій (може Томи?). Досить, що Корсунь довго не хотів признати влади молодого византійського стола — в самій річи цілком не старшого від неї. Та карієра єпископів нової імперської столиці була швидка і Корсуняне мусіли скоритися новоутвореному патріярхатови, що крім М. Азії, Тракії й Мезії обняв і чорноморські колонії. Сердечні одначе ті взаємини не були. Корсунці щиро ненавиділи Византійців, які посполу платили їм подібними почуваннями. Знаний уже нам агіограф св. Андрія Епіфаній вилив їх в такій не цілком логічній характеристиці Корсунян: „вони народ підступний і все ще тупий на віру, брехливий і податний на подув усякого вітру". Причина тій обопільній неприхильности передовсім політична (Корсунці ніколи не могли забути своєї самостійности), одначе не сама лише така; також релігійно-церковні мотиви мали тут непослідне місце. Опозиція до патріярхату висловлялася м. ин. у тому, що Корсунці ніколи не просвоїли собі византійської церковної архитектури, а їх церкви то базиліки старого типу.

Правне становище корсунської єпархії

Підпорядкування Византії в 381

Обопільна неприхильність

VIII/IX ст.

В добі свойого найбільшого розквиту, Корсунь відограв деяку ролю в історії навернення Словян, зокрема в історії охрещення Руси. Про се буде мова окремо.

Корсунь навернення Словян і Руси

8. На закінчення огляду христіянських огнищ на українськім Чорноморі ще про одну єпархію, яка в жерелах згадується поруч названих попереду, — про тмутороканську. Історія її дуже темна, майже загадкова. Тмуторокань у XI в. була під владою руських князів. Гіпотетично умішується її на тому самому місці, де була старинна Фанаґорія, на протилежнім Пантикапеєви (Керчі) кавказькім боці Кимерійського Боспору, себто на Таманськім півострові, й ідентифікується звичайно з византійською Тиматархою. Початок сеї єпархії сягає мабуть ще ґотських часів. Именно,

Тмутороканська єпархія

Ґоти-Тетракситы

Гуни прогнали частину таврійських Ґотів на другий бік заливу. Під назвою Ґотів-Тетракситів і задержуючи власного князя і свій внутрішний лад, вони признавали над собою зверхність імперії і робили воєнну службу на тих окраїнах. Про них знаємо, що пізніше їх князь просив ціс. Юстиніяна поставити у них єпископа, і що так сталося. Мається враження, що та єпархія була щойно тогді заснована, та з другого боку — вже на початку того віку зустрічаємо єпископа „Йоана із Фанаґорії" як учасника одного синоду. Можливе, що се два єпископства.

Їх єпископ 547

Єп. Йоан із Фанаґорії 518

Під Хазарами, Русю і Византією

Згодом ті землі дісталися під Хазарів, і тмутороканська єпархія, як уже знаємо, була підпорядкована ґотській митрополії в Дорі. В часах, коли в Тмуторокані сиділи руські князі, єпископи не згадуються, хоч є вістки про релігійне життя тої землі. Пізніше під Византією, Тмуторокань, як видко всі чорноморські єпархії, звалася митрополією.

Загальний погляд

9. Хоч і як уривкові наші вістки про початки християнства у східній Европі перед появою на історичнім обрію руської держави, все-ж таки вони ясно доводять, що воно сягає перших віків Церкви. Та християнство не переступило вузонької смуги чорноморського берега, що здавна була у політичних і духових звязках із греко-римським Середземноморям. Обмеження до таких тісних границь і розмірно слаба розвоєва здібність тих християнських огнищ були наслідком таких самих геополітичних й племінно-культурних причин, які не позволили класичній цивілізації і римській імперії поширитися у глибину Східної Европи. Сусідство широкої полоси дикого степу і ще гірших його господарів, степових хижаків, що раз-у-раз напливали з безмежних піль центральної Азії, параліжувало всяку висшу культуру тих земель вже в самих починах — доти, поки дух християнства не пробив собі шляху до них з иншого боку — від Західної Европи. Се сталося з моментом утворення Київської Руси. Одначе й потім, з тих самих причин, сі чорноморські огнища християнської культури не мали великого впливу на розвиток церковного життя Руси. Згодом потонули вони в потопі магометанства.

Організаційно, ранне чорноморське християнство походило з М. Азії і Сирії, що в перших віках нової ери мали найбільший відсоток вірних. З перенесенням цісарської

столиці з Риму до Византії і зі швидкою переміною сеї останньої в новий патріярхат, чорноморські єпархії перейшли поневолі під його владу. Вони старалися одначе заховати свою внутрішну автономію, як політичну так і церковну. Висловом сеї останньої було змагання всіх єпархій до становища автокефальних митрополій. В питаннях віри й обрядів, чорноморське християнство було консервативне, тому-то єреси, загалом беручи, в тих сторонах не приймалися, навіть така як іконоборська. Ось чому головні оборонці почитання ікон, як св. Стефан Новий † 765 і св. Теодор Студит, в часах найбільшого гніту вказували † 826 на Чорноморські околиці як на ті, куди можна було втекти від переслідувань. Видко, автономія сих колоній була доволі широка, щоби захистити вірних від рук іконоборської державної влади Византії.

Мова богослуження в чорноморських церквах була очевидно грецька, тому що головна маса тамошніх вірних з грецького походила роду або здавна була згеленізована. Тілько в ґотській єпархії зразу уживалася національна мова.

Жерела й література

Acta SS. Boll. — Baye: а) Les Goths de Crimée; б) Sanctuaires chrét. de Crimée.— Бобринскій: а) Херсонесъ Таврическій; б) Очерки по ист. Херсонеса. — Bonnel: Beiträge. — Boor: Nachträge zu den Notitiae. — Bradley: The Goths. — Brandys:а) Bosporos; б) Chersonesos.— Брауиъ: Готы. — Вестбергъ: О житіи св. Стефана Сур. — Delehaye: а) Propylaeum ad Acta SS.; б) Martyrs de Gothie. — Древности Юга Россіи. — Duchesne: Histoire anc. de l'Eglise. — Funk: Patres apostolici. — Gelzer: а) Zur Zeitbestimmung der Notitiae; б) Ungedruckte Bistümerverzeichnisse; в) Patrum Nicaenorum nomina. — Harnack: Missionen und Ausbreitung des Christentums. — Hergenröther-Kirsch: Handbuch der Kirchengeschichte. — Jacquin: Histoire de l'Eglise. — Kondakoff-Tolstoi: Antiquités. — Кулаковскій: а) Къ исторіи Боспора Ким.; б) Христіанство у Аланъ; в) Къ исторіи готской епархіи; г) Прошлое Тавриды. — Latyschew: а) Scythica et Caucasica; б) Inscriptiones antiquae Ponti Euxini; в) *Понтика*. — Leclercq: а) Manuel d'archéologie; б) Caucase; в)Goths. — Лопаревъ: Византійскія житія святыхъ. — Lübeck: Die kirchl. u. weltl. Eparchialverfassung. — Mansi: Conciliorum collectio. — Mansion: Les origines du christianisme chez les Goths. — Migne: а) Patrologia Graeca (Basil. M., Ioh. Chrysost., Socrat., Sozom., Philostorg.); б) Patrologia Latina (August., Ambros.) — Mommsen: Römische Geschichte. — Памятники христ. Херсонеса. — Parvan: Dacia. — Procopii de bello Gothico. — Ростовцевъ: Боспорское царство. — Schürer: Die Juden im Bosporan. Reich. — Schmidt: Geschichte der christl. Kirche im Frühmittelalter. — Tomaschek: Die Gothen in Taurien. — Успенскій: а) Визант. владѣнія на сѣв берегу Чернаго моря; б) Исторія Византіи. — Waitz: Über das Leben Ulfilas. — Васильевскій: а) Житіе Іоанна Готскаго; б) Житіе Стефана Сурожскаго. — Франко: Св. Климент у Корсуні. — Zeiller: а) Les chrétientés gothiques; б) Les origines chrétiens dans les provinces danubiennes; в) L'Empire romain et l'Église.

III. ПОЧАТКИ РУСИ Й ТОГОЧАСНА КУЛЬТУРА СХІДНИХ СЛОВЯН

Сх. Словяне на історичнім овиді

1. Непривітний степ і періодичні великі находи диких кочовиків довго держали дальше до півночи положені простори Східної Европи поза межами середземноморської християнської культури і поза овидом всього історичного життя. Щотілько по розвалі, під ударами Карла В., варварської імперії Обрів (Аварів), розвівається помалу густий туман, що досі покривав всі землі на північ від Карпат і степової полоси. Показалося, що сі краї залюднені переважно Словянами, подібними до тих, яких досі знано лише в наддунайських околицях, у сусідстві византійської та франконської держави. Розбиті на велику силу дрібних племен, ті північні Словяне займали вже величезні простори від долішної Лаби на заході до горішної Волги на сході, одначе під оглядом політичним і культурним були вони на дуже низькому ступні. З сеї причини вони легко підпадали під панування ріжних завойовників, хоч нечисленних та ліпше зорганізованих.

Упадок Аварів 797

Політичне обєднання Сх. Словян

Русь у Новгороді б. 839

Русь у Киеві б. 890

До сих належали також ті виходці із Скандинавії, які, під назвою Руси, почали на поч. IX в. підбивати словянські, фінські й литовські племена на схід від Висли й Балтійського моря та, посуваючися з Новгороду щораз дальше на полудне, дали почин державі, званій звичайно — від пізнішої столиці над середнім Дніпром — Київською Русю. Ся нова політична організація показалася твором тривким і історично многоважним, тому головно, що вона відкрила християнству шлях у поганську Східну Европу та старалася перебудувати своє громадянське й культурне життя на принципах християнської Церкви.

Релігія Сх. Словян

Примітивність її

2. Релігія давних Словян дуже мало нам знана. Причина сьому наперед та, що перед наверненням до християнства самі вони не мали жадного письменства, й у своїм варварстві мало давали нагоди письменникам сусідних культурніших народів пізнати й описати їхнє духове життя. Найбільше одначе завинив у сій недостачі вісток примітивний стан самої словянської релігії. Окрім одних полабських і поморських Словян, які вспіли витворити релігійну систему висшого типу і пристрасно держатися її до власного загину, всі инші словянські племена не вийшли із стадії релігійного дитинства і, в зустрічі з християнством, скоро й основно забували давні вірування, такщо нове, на християнській основі витворене національне письменство не

мало вже що переказувати памяти пізніших поколінь. Се поясняє, приміром, чому наші перші автори, пишучи сто літ по охрещенні Руси, вже так маленько знали про мітологію своїх батьків. Все-ж таки, дякуючи їхнім зломковим вісткам, можемо до деякої міри уявити собі релігійну культуру східних Словян перед христіянізацією.

Недостача вісток

Як у всіх індо-европейських народів, в основі словянської мітології був знатуралізований монотеїзм у формі культу сонця. Згодом, то переміняючи поодинокі прикмети його в окремі божества, то засвоюючи собі мітологічні постати инших народів, головно тих що панували над Словянами, дійшли наші предки до політеїзму. На-жаль, дуже трудно зорієнтуватися в їхнім олімпі. Знаємо низку імен богів, та не розуміємо добре ні характерів їх, ні взаємин.

Монотеїстична основа

Політеїзм

Найкрасше удокументовані два божества, видко з усіх найголовніші: Перун, судячи по імени, бог грому й огня, та Волос чи Велес, бог скоту, як він прямо називається в жерелах. На них обох присягала поганська Русь. Яке відношення між обома сими богами, не знати. Перун був, здається, висший, бо його імя ставилося на рівні з христіянським Богом. Можливо, що його почитала головно пануюча варяжська верства як відміну скандинавсько-ґерманського Тора (Донара), що натомість Волос то старе місцеве божество України. Значіння сього другого імени цілком темне. В науці удержується два суперечні погляди: по одному, Волос не що инше як обернений у поганське божество св. Власій, почитаний христіянськими пастухами як патрон товару; по другому, саме первісний поганський Волос уже в христіянських часах зіллявся з іменем св. Власія. (Подібна ріжниця поглядів на західно-словянського Святовита і св. Вита). Коли-б вірити христіянському родови Волоса, то його початок треба-б перенести до часів Ґотів на Україні.

Перун

Волос

Можливість христіянських впливів

Окрім Перуна і Волоса знаємо з імен, і лише з імен, ще такі божества передхристіянської Руси: Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла і Мокоші. Два останні імена цілком загадкові і певно несловянські, можливо що хазарські. Та й инші мало ясні. З одного боку є деякі підстави видіти в Хорсі і Дажбозі два імена одного й того самого божества, з другого боку — не виключене, що Хорс (імя очевидно не словянське) означає те саме що Волос. Тілько про Дажбога знаємо напевно, що він означав божество сонця, аналогічне до грецького Геліоса, і був сином Сварога, бога огня, щось у роді грецького Гефайста. А що разом з сим нема вістки про окремий культ Сварога на Руси, вільно догадуватися, чи він не ідентичний із Перуном. Натомість західно-словянський Сварожич то, очевидно, наш Дажбог. Характер останнього з названих у горі божеств, Стрибога, також неясний. Судячи по етимології імени, він мабуть означає якесь божество темної і людям ворожої сили, противної Дажбогови. Коли ся догадка вірна, то в сих двох супірницьких постатях східно-словянської мітології мали-б ми доказ впливу ірансько-перського дуалізму на наші землі. З огляду на довговіковий побут іранських Скитів і Сарматів на українських степах, се цілком можливе. Вкінці, в деяких літературних памятках згадується як божество

Дажбог
Сварог

Стрибог

Дуалістичний елемент

Троян

наших предків, Троян. Пояснення його шукають звичайно або в поморському Триглаві-Святовиті, або в історичнім імператорі римському Трояні. Се останнє більше правдоподібне.

Низші духи

Окрім висше означених головних божеств, мітологія руських Словян знала, очевидно, ще ріжні єства низшого роду: всякі „богині", „біси", „диви", „мавки" і т. п. духів, втілених звичайно в деревах, гаях, озерах, жерелах і инших явищах природи. Останки сих вірувань переховалися до наших часів, одначе всякі спроби відтворити стару мітологію на основі сучасних нам народних вірувань, казок, пісень, обрядів і т. ин. — спроби, залюбки роблені в добі романтизму і ще й сьогодні не занехані, не мають і не можуть мати наукових підстав, а їхні висновки в великій мірі фантастичні.

Простота релігійного культу

3. Як уся мітологія, так і культ, себто спосіб почитання божеств, був примітивний. Характеристична річ, що поганська Русь цілком не знала духовного стану. Тогдішний „жрець" (жьрьти-хвалити) не

Брак духовного стану

означав окремого священнослужителя, а тілько жертвувателя, яким міг бути кождий старший в роді, племени чи державі. А знов „волхви", „віщі" й „відьми" то також не духовні особи, тілько одиниці обдаровані таємним знанням і такою силою.

Брак храмів

Так само і храмів не знали наші поганські предки. Були у них тілько „капища", себто прилюдні площі присвячені богам (приміром, коло Києва на Берестовім, перед княжим теремом), де ставлено

Ідоли

ідоли — прості деревляні стовпи вирізані зверху на подобу голів. Оскілько знаємо, один тілько Перунів ідол у Києві був металевий: мав срібну голову з золотим вусом.

Жертви

Щоб здобути прихильність або відвернути гнів божества, приношено йому, перед ідолом, часто робленим на швидку, жертву — кроваву або безкровну. В першу з них приношено не тілько звірят і птахів, а й людей. Про се маємо цілком певні свідоцтва, хоч не знаємо, котрим саме божествам були милі такі варварські жертви. Безкровні жертви складалися з хліба, мяса, молока, меду і всяких земних плодів. Присім ворожено будущину.

Календарь

Релігійний календарь був тісно звязаний із ходом і діланням сонця та зі зміною пір року. Відповідні свята були богаті на ріжні обряди, гри і співи, між ними деякі й римського походження. Богато тих звичаїв полишилося до наших часів. Неодно, що прямо не було

Останки його

противне християнству, сплелося навіть із нашими празниками, приміром: з Різдвом Христовим (Корочун), Богоявленням (Щедрий вечір), Воскресенням (Великдень), Сошествієм Св. Духа (Русалчин великдень).

Присяга

При присягах, які все і всюди мали релігійний характер, заховувалися окремі обряди. Воєнна Русь, приміром, клала перед ідолом на землю голий меч, щит, иншу зброю і прикраси та, взиваючи імя даного божества, клялася додержувати умови, инакше буде достойна вмерти від власного оружжя й бути рабом за життя і по смерти.

Безсмертність душі

Ся остання подробиця присяги показує, що нашим поганським предкам не була цілком чужа думка про безсмертність душі. Принаймні лицарський стан мав видко подібні погляди на загробове життя, які панували серед Норманів. У загалу людности сі ідеї були мало роз-

винені; переважала віра, що по смерти людини душа її переходить у звірята, дерева, жерела і т. ин.

Похоронні звичаї

З уявліннями загробового життя вязалися похоронні обряди і культ предків. Передісторичні й історичні свідоцтва говорять про двоякий спосіб спрятування мерців: гребання і палення. Над знатними людьми насипувано високі могили. До гробів вкладано ріжні предмети щоденного вжитку (також знак думки про життя за гробом). Попіл по спалених небіщиках збирався в урни, а сі або закопувалися в землю або ставилися на придоріжних стовпах. Східні Словяне знали, хоч мабуть не практикували загально, також той звичай, по якому вдова або невільниця покійника по добрій волі давала себе вбивати. Похоронний обряд кінчився „тризною", себто бенкетом з танцями і жертвуванням умерлому їди і напитків.

Недостача етичних принципів

Слідів віри в посмертний суд над людиною, у вимір надгороди або кари за земні діла, не знаємо у поганських Словян. Взагалі, чисто етичних елементів в їх релігії цілком не подибуємо. Відношення людини до божества випливало з самого тільки почуття залежности від його ласки або гніву, натомість ідея добра і зла як критерія релігійної і громадянської моралі була незнана. Державний і суспільний лад стояв самою тільки фізичною силою.

Родинне життя і громадянська культура сх.-слов. племен

Оскільки згадані вище вірування були спільні всім словянським племенам в київсько-руській державі (літописець з кінця XI в. нараховував їх дванацять!), й оскільки були на сім полі ріжниці між поодинокими землями, про се годі щось певного сказати. В кождім разі обрядові звичаї не могли бути однакові у всіх племен, дуже нерівних у розвитку громадянської культури. Зокрема форми родинного життя й обичаїв були неоднакові. З усіх племен, по свідоцтву пізнішого літописця, найвисше стояли Поляне в Київщині і мабуть усі племена на захід від них: Дуліби, Уличі, Хорвати. Вони були тихі і спокійні та вели доволі чисте і стидливе родинне життя, натомість инші племена, як Деревляне над Припетю, Радимичі над Дніпром, Сіверяне над Десною і Вятичі над Окою, жили „по звірячому" в лісах, одні забивали других, їли нечистоту, не було в них подружжя, тільки на ігрищах поривано дівчат, держали по кілька жінок, говорили сороміцькі бесіди, свекри жили з невістками і т. ин.

Відрізання від головних осередків культури

4. З усього висше сказаного видко, що обєднані Київською Русю східно-европейські Словяне були на дуже низькім ступні духової і громадянської культури. Одна з причин того стану була в недостачі близшого контакту тих земель із важнішими осередками культури того часу, зокрема з середземно-морськими краями. Від Чорного моря відділяла їх ворожа степова полоса, а навіть доступ до скромних осередків балтійської культури був загороджений литовськими і фінськими племенами. В таких обставинах, зорганізована сміливими норманськими витязями київсько-руська держава опинилася зараз перед великим історич-

ним проблемом: вона могла удержатися тілько в такому разі, коли на її великі простори вдалось би перещіпити елементи нової культури та сим способом перетворити відсталі й анархічні племена у здатну до життя і розвитку націю. Такі нові сили для відродження чи радше для переродження могла дати лише висша творча релігія.

Необхідність висшої творчої релігії

Беручи справу загально, в добі повстання київсько-руської держави були три релігії висшого типу, монотеїстичні, що до деякої міри могли ривалізувати у змаганнях опанувати Східну Европу: побіч христіянства, ще жидівство й магометанство. Перше мало здавна своїх визнавців у Сх. Европі. В IX і X в. вони були зосередковані головно в хазарській державі, яка в часі свойого розквиту сягала на заході по Київ, на півночи по Смоленськ і Болгар (Казань), на полудні по Чорне море, Кавказ і Каспій. Вони стали навіть пануючою класою в сій країні. До здобутків взагалі мало придатний, з упадком хазарської держави стратив мойсеєвий закон усі вигляди на поширення між Словянами.

Звязки зі Сходом

Жидівство

Небезпечніший конкурент був у магометанстві. При своїм знанім розгоні, репрезентувало воно тогді розмірно високу культуру, на сирійсько-перським підкладі, з могутнім осередком в Багдаді. На переломі VIII і IX в., тут було безперечно найсильніше огнище матеріяльної культури тогдішного світа. Вплив його, через Каспійське море і Волгу, заходив далеко в глибину Сх. Европи. Що в такій ситуації ся остання не стала музулманською, подібно як західна Азія й північна Африка; що магометанство дісталося у Сх. Европу розмірно пізно і не мало великих здобутків, то головною причиною тому був швидкий занепад багдадського халіфату, як політичний так і релігійний. У слід за сим пішов упадок волжансько-каспійського торгового шляху, а його місце займив варяжсько-грецький по Дніпру, з Балтійського моря у Чорне. Господарські й культурні інтереси Сх. Европи відвернулися тогді від Сходу і повернулися до Заходу і Полудня. Все те заповідало неминучу перемогу христіянства.

Магометанство і його небезпека

по 833

Зближення Сх. Европи до христіянського світа

5. В тім часі, коли Русь своїми посольствами, своїми купцями та — головно — своїми першими воєнними наїздами давала знати про свою появу на історичній арені, релігійно-культурний образ останньої Европи не був одно-

Европа IX в. під релігійним оглядом

цільний. Весь захід, приблизно по долішну Лабу, по Чеський ліс і середній Дунай — себто як далеко сягали східні межі франконської імперії — був уже християнський, у значній части ще з римських часів. Полуднево-европейські півострови виявляли поважні ріжниці: Італія, зі своєю Апостольською Столицею в Римі, творила найстарше і головне животворне огнище християнської віри й культури; і тільки незначні частини південного берега й островів були в руках Сараценів. Натомість Піренейський півострів був майже цілий в руках сих наїзників, одначе не змінив свойого глибоко християнського обличчя. На балканськім півострові, колись до самого Дунаю християнськім, ціла північ і середина, заняті словянськими племенами, повернули до стану поганського варварства, дарма що тут був осередок византійської імперії й осідок її патріярха. З позаевропейських земель східного цісарства тільки М. Азія була ще всеціло християнська: все инше було під пануванням Арабів і щораз більше затрачувало первісний християнський характер.

Захід

Італія

Еспанія

Балкан

Страти в Азії і Африці

Важкі втрати, що їх потерпіло християнство в середземноморських землях, серед даних обставин могли бути надолужені тільки на тих просторах Европи, які досі потапали в поганстві, головно на словянських. З сих останніх тільки мала частина зустрілася близше з Христовою наукою, себто та що була у звяку з франконською державою та в сусідстві Італії (Словінці й Хорвати). Всі инші словянські племена, разом із північно-германськими, литовськими і фінськими, творили розлоге поле для місійної праці, ще майже непочатої. Та вона, при низькому соціяльно-культурному стані тогдішної Словянщини, була трудна. Розбиті на безчисленні дрібні незгідливі роди і племена, Словяне боялися впасти через християнство в політичну залежність від сусідних великих держав — Франконії й Византії. Як показує приклад полабських і балтійських Словян, не мало їх платило за сю відразу цілим своїм історичним життям. Більший успіх можна було мати тільки у тих племен, що самі дійшли до сильнішої державної організації. Та сі появилися, як уже сказано, щотілько по упадку Обрів, коли Словянщина вийшла із пливкого безформного стану й увійшла у близший контакт із християнськими землями. Володарі нових словянських держав

Християнство у Словян

VIII в.

Ворожість дрібних племен до християнства

Зрозуміння його необхідности у більших державах

легче приходили до свідомости, що удержання й дальший розвиток їхніх земель неможливий на поганських засадах та що якраз навпаки — тільки наслідування небезпечного сусіда і присвоєння собі моральної сили християнства може вратувати їх й обезпечити їхню незалежність.

Їх церковно-політична тактика

В таких обставинах, християнізація поганської частини Европи з правила доконувалася щойно тогді, коли місцеві княжі двори дійшли до такої свідомости і самі стали доступні для нової віри. Дозрівши до того зрозуміння, володарі кермувалися притім двома політичними оглядами: наперед, щоб по змозі брати учителів християнства не від конкуренційної сусідної держави, а від иншої, більше невтральної або прихильної; а дальше, щоб одержати власну краєву церковну організацію, а не належати до заграничної. Така тактика сама собою не мала-б жадного некорисного впливу на релігійно-культурне обєднання Европи, якби тогдішний християнський світ удержав був свою церковну єдність; на-жаль одначе, він не мав уже потрібного органічного споєння та виявляв уже всі ті трівожні риси у своїй релігійно-культурній і церковно-політичній будівлі, які незадовго довели до фатального розлому. Отже хвиля, коли Русь дозріла до християнства, була критична і переломова не тільки для східних Словян, а й цілої Европи. Володарі Руси мали перед собою два великі історичні завдання: одно, щоб у власнім інтересі приспішити християнізацію своєї землі; друге, щоб не помилитися у виборі жерела животворної релігії.

Єдність Церкви передумовою культурної єдности Европи

Русь перед великими завданнями

Жерела й література

Аничковъ: а) Язычество и древняя Русь; б) Послѣднія работы по слав. религіоз. древностямъ. — Brückner: а) Mythолog. Studien; б) Wierzenia relig. i stosunki rodz. Słowian; в) Fantazje mitol.; г) Mitologja słow. — Fischer: Kult Welesa u Słowian. — Гаркави: Сказанія музулм. писателей. — М. Грушевський: а) Виїмки з джерел; б) Історія України-Руси, І; в) Історія укр. літератури, І. — Зеленинъ: Очерки русс. митологіи. — Jagić: а) Mythol. Skizzen; в) Zur slav. Mythologie. — Кирпичниковъ: Что знаемъ о лич. божествахъ Славянъ. — Kovalevsky: Marriage among the early Slavs. — Котляревскій: О погребат. обычаяхъ языч. Славянъ. — Krek: Einleitung in d. slav. Literaturgeschichte. — Machal: Bájeslovi slovánské. — Mansikka: Die Religion der Ostslaven. — Meyer: Die slavische Religion. Милюковъ: а) Очерки по ист. рус. культуры; б) Рел. Славянъ. — Niederle: а) Slovánské starozitnosti; б) Les antiquités slaves. — Peisker: Koje vjere bili st. Sloveni. — Повѣсть временьныхъ лѣтъ. — Tille: Povud staroslov. religie. — Фаминцынъ: Божества др. Славянъ. — Шеппингъ: Письмен. источники о яз. богахъ рус. митологіи.

Б. НА ПЕРЕЛОМІ

IV. ВСЕЛЕНСЬКА ЦЕРКВА В IX В.

1. Коли у Східній Європі сформувалася київсько-руська держава і коли вона станула перед необхідностю основної перебудови на християнських принципах, католицька Церква мала за собою вже девять віків своєї історичної місії. Дотогочасне минуле її розвивалося в трьох великих етапах, між якими граничними стовпами є початок IV і початок VII в.

Три етапи в історії Церкви

Перша т. ск. героїчна доба в історії Церкви — доба великих моральних зусиль і ще більших успіхів, окуплених кровю безчисленних мучеників — закінчилася на початку IV в. величавою перемогою над бездушним, одначе політично і культурно сильним поганством. Між усіми ідейними і моральними цінностями, що їх Церква винесла з попередної доби, дві заслугують окремої уваги: одна, то почування безумовної духової єдности і солідарности всього християнського світа без огляду на землю, расу, мову і культуру його членів і громад; друга, то незнана до того часу в історії засаднича незалежність релігії від держави. Сі два принципи реалізувалися у загальному признаванні одного проводу в Церкві, себто в приматі римського єпископа як переємника місії св. Петра, та в істнуванні цілком самостійної церковної організації, яка тішилася більшим моральним авторитетом ніж державна. Перший вселенський собор у Никеї, що замикав першу добу в історії Церкви та відкривав другу, був також висловом тої єдности і самостійности.

Головні здобутки першої доби

Єдність

Незалежність

Вислів їх

325

Позатим, тогдішна церковна організація не знала шаблону і приноровлялася до реальних потреб, обставин і традиції. Се виявлялося, між иншим, у формі і розкладі церковних провінцій. З чотирьох префектур, з яких складалася римська імперія за Константина В., три західні, від Британії на заході до моря Егейського на сході, творили одну-одиноку провінцію, яка безпосередно була підчинена римському єпископови як митрополитови-патріярхови в Римі. З европейських територій імперії одна тілько Тракія не була нею обнята. Четверта префектура, на сході, на про-

Головні церковні провінції

Римський патріярхат

сторі між долішним Дунаєм та лібійською пустинею, містила в собі два аналогічні митрополії патріярхати: александрійський (для Єгипту і Лібії), якого голова до того часу завсігди уважався першим після римського, та антіохійський — для Азії і Тракії. Між ними обома була поважна ріжниця: перший з них був одноцільний, натомість у другім безпосередна власть антіохійського престола розтягалася тілько на Сирію, і то без Палестини; побіч нього, для т. зв. проконсулярної Азії, і тілько в більше-менше формальнім звязку з Антіохією, були аж три митрополії-екзархати: понтійський з осередком у кападокійській Кесарії (до нього довгий час належала чомусь Палестина), єфезький і тракійський з осередком в Іраклії. Вкінці, поза тими провінціями стояв автокефальний Кипр. Як неоднакові були територіяльні розміри названих провінцій, так і компетенції їхніх голов у справах адміністрації й юрисдикції були ріжні, залежно від традиції і виробленої практики. Одно тілько не підпадало сумнівови: що папа римський займав перше місце і був найвисшою і рішаючою інстанцією у всіх засадничих питаннях віри, моралі й організації — був головою Церкви.

Александрійський

Антіохійський

Екзархати: єфезький тракійський понтійський

Кипр

Римський примат

Як із сього перегляду видимо, то устрій католицької Церкви на початку IV в. не опирався ні на національно-політичних ні на язикових засадах. Зокрема не може бути мови про якісь ріжниці або суперечности між Церквою латинською і грецькою. Обіймаючи добрі дві третини тогочасного культурного світа, вже сам римський патріярхат був понад-національним й універсальним. Не обмежався він теж на землі латинської мови. Грецька мова була скрізь уживана побіч латинської, а найбільше характеристичне те, що сама Греція, з цілим майже Балканським півостровом, входила у склад римського патріярхату, а не жадного орієнтального, дарма що на Сході грецька мова так само переважала над иншими, як латинська на Заході. Тілько дві східні мови, побіч грецької і латинської, були тогді вживані в письменстві: єгипетська і сирійська, одначе вже ся остання не покривалася з обсягом антіохійського патріярхату.

Племінні і язикові ріжниці без значіння

Універсальний характер римської провінції

Все-таки розклад церковних провінцій не був цілком припадковий. Він віддавав тогочасне розміщення культур-

них типів в Середземномор'і. Землі з живою традицією грецько-римської класичної цивілізації входили в римський патріярхат. М. Азія, найбільше згеленізована частина Сходу, яка творила окремий перехідний культурний тип, містила, разом із сусідною полуварварською Тракією, згадані висше три екзархати. Землі зі старинною сирійсько-халдейською культурою покликали до життя антіохійський патріярхат. Вкінці, Єгипет був сам по собі великою історично-культурною індувідуальностю. Всі ті окремішности одначе не нарушували тогді єдности в науці й організації католицької Церкви, навпаки, вони причинялися до її духового богацтва й надавали їй суто-вселенський, універсальний характер.

Єдність у згоді з культурними типами

Отсі відносини у церковній єрархії, усталені практикою й освячені глибокою традицією, почали помалу заломлюватися; появилися змагання небезпечні для дотогочасного порядку, для духової єдности і внутрішньої гармонії. Властиве жерело нових деструктивних сил було що-правда поза Церквою, одначе вплив їх проникав до неї і, по століттях, довів до розпаду християнського світа, — до виходу Сходу із звязку з католицькою Церквою й утворення з нього окремого релігійно-культурного світа як антитези Заходу. Така еволюція одноцільного колись християнства мала далекосяжні і нещасні наслідки для цілого людства, а мабуть найфатальніше відбилася вона на історії і сучаснім стані українських земель. З огляду на сю вагу справи, необхідно пізнати дещо докладніше ті чинники, які довели до розлому у соборній Церкві.

Деструктивні сили і їх наслідки

2. Початок вийшов з того, що цісь. Константин В. переніс столицю римської держави, а разом з сим і пункт тяжкости сеї останньої, на східні окраїни, на територію без особливих традицій, як політичних так культурних. Замість дотогочасного Риму, творця першої світової держави в історії, прийшов новий осередок — малозначний город над Босфором Тракійським, Византія, прозвана з того часу Константинополем. Як уже з самої назви виходить, цісар уважав се перенесення новою епохою в історії римської держави. Зробив він се не в інтересі християнства, як часом читається, бо Византія не була жадним визначним центром християнського життя; мотиви, що ними кермувався цісарь, були чисто політичні, чи радше династичні. Константин був творцем нової, дідичної і „божественної" монархії, висшої над державу і суперечної з римськими правними принципами, в яких репубриканська ідея держави удержувалася і в часах цісарства. Новий імператор не мав уже бути першим, хоч і обдарованим

Перенесення столиці держави

Ціль чисто політична і династична

Нова монархія

виїмковими правами, горожанином республики; він ставав невідмінним, необмеженим і дідичним власником її. Рим не надавався отже на столицю такого типу імператора. Тут було богато республиканських традицій і — що особливо важне — тут глибоко запустив коріння инший авторитет, дійсно божественного характеру — авторитет Апостольської Столиці. Се і те відчував Константин як злишні межі для свойого ідеалу. Натомість на Сході з живою ще памятю вавилонсько-асирійських, єгипетських і перських королів — дідичних, необмежених, як боги почитаних деспотів — сподівався він знайти відповідніший ґрунт під задуману ним християнську відміну орієнтального деспотизму. І не помилився. В новім осередку, у Византії, витворилася нова монархія, незнана старому Римови і взагалі Заходови, ні раніше ні пізніше, та стала типовою для цілого Сходу, однаково як для християнського так для пізнішого магометанського. Одна з найбільше характеристичних прикмет сього типу влади, то намагання бути єдичим і абсолютним авторитетом не лиш у справах державно-політичних, а й у питаннях церковно-релігійних — се, що зовемо „цезаропапізмом".

Церква і держава

Певно, від медіоланського едикту і скорої християнізації всеї римської держави неможлива вже була дотогочасна відчуженість між Церквою і державою. Імперія необхідно потрібувала християнства для дальшого свойого істнування, і Церква забогато одержувала тепер користей від імператорів, щоб бути байдужною до державних потреб. Тісна кооперація обох по своїй суті незалежних чинників була неминуча і для людства добродійна, одначе тілько тогді, коли вона була побудована на рівновазі між відносними авторитетами, а не на неволі церковного у державного. Тимчасом вихований у поганському світогляді Константин до самої смерти не позбувся звичаю трактувати релігійні справи виключно з політичного пункту погляду. Характеристичне м. ін. те, що він, при всій своїй прихильности для християнства і всіх добродійствах зроблених ним для Церкви, до кінця задержав злучений із імператорською владою уряд давного римського архиєрея (pontifex maximus) і тому хрестився щотілько перед самою смертю. Коли-ж його наслідники намагалися присвоїти собі духовну власть, застережену найвисшим церковним органам, мусіло приходити до конфліктів між ними і католицькою Церквою. Не можучи нагнути Апостольської Столиці до ролі бездушного знаряддя державної політики, перенесена на орієнтальний ґрунт нова римська монархія старається витворити на місці новий тип християнської Церкви, всеціло підпорядкованої державі, чи радше кождочасним її володарям. Сій саме ідеї головно завдячувала Византія, місце без традиції і без виробленої вже церковно-єрархічної поваги, свій вибір на „новий Рим". Отсе перенесення осередка держави мало, що-правда, й деякі добрі наслідки для католицької Церкви, а саме, увільняло Апостольську Столицю від небезпеки придавлення її новою християнською монархією й давало їй більшу можливість розвитку; та з другого боку воно сутнім способом причинилося до витворення пізнішого розлому в Церкві.

Церковна політика Константина В. і його наслідників

3. Переміна Византії в Константинополь відбилася в першій мірі на становищі тамошнього єпископа. Катедра ся була молода, з початку IV в., і підпорядкована ираклійській митрополії. З відкриттям тут цісарського двора, попала вона, очевидно, в повну залежність від нього; та з другого боку, в інтересі двора лежало підоймати честь свойого єпископа щораз висше, зробити з нього авторитет у церковних справах цілої держави і сим шляхом обезпечити собі в них рішаючий голос. Тому-то цісарі стараються постійно, щоби церковні собори і синоди збиралися, по можности, у столиці та щоби формальний провід їх був в руках тамошнього єпископа, а дійсний — у їх власних. Вони часто роблять його суддею для поладнування ріжних спорів між духовними єрархами, і т. д. Сим способом византійські єпископи не тілько перебрали дотогочасні права ираклійсько-тракійських митрополитів, а й рано почали розтягати свою юрисдикцію на мало-азійські митрополії, взагалі підкопуватися під власть старинних патріярхів — не тілько близшого антіохійського, а й дальшого й дуже поважного александрійського. Вислід сеї тісної спілки інтересів двора і катедри не дав довго чекати на себе. Вже в 50 літ після переміни столиці, на другім загальнім соборі, в Константинополі, вдалося їм перевести ухвалу в тім напрямі, що византійському єпископови належиться честь другого по папі римськім церковного єрарха, а першого перед усіми иншими, „тому-що Константинополь то новий Рим". Що-правда, мова тут тілько про саму формальну честь, без юрисдикції, з застереженням усіх набутих прав инших єрархів, одначе й таку, досі в Церкві нечувану і всій дотогочасній традиції противну, карієру византійського єпископа відчуто як небезпечний вилім в освяченім порядку. Се мусіло, очевидно, викликати незадоволення й опозицію серед инших єрархів. Зокрема було се получене з великою кривдою такої поважної столиці як Александрія. Отже тогдішний папа Дамазій, затверджуючи догматичні канони того собору, відкинув той (3), що вводив сю єрархічну новість, вказуючи притім на неоправданість і небезпечність мотиву його, по якому єпископови кождочасної столиці держави належаться виїмкові права.

Двір і єпископ у Византії

Зріст почестей і власти єпископа

Собор 381

Становище Риму й инших патріярхів

Сей протест не спинив одначе ні дальшого розвитку монархічного цезаропапізму, ні не заспокоїв єрархічних амбіцій византійських владик, тимменше, що незабаром дійшло до фактичного поділу імперії на східну і західну. Процес творення нових взаємин між державою і Церквою — взаємин, де ся остання, за ціну зверхніх почестей, ставала органом першої — іде дальше. Византійський єпископ починає вживати титулу патріярха і — всупереч соборовій постанові — присвоює собі права зверхности над усіми єрархами Сходу. Що-більше, він посягає й на права Апостольської Столиці. Зогляду на те, що при поділі цісарства Балканський півострів (т. зв. Ілірія) припала східній частині, византійський патріярх змагає до юрисдикції над сею церковною провінцією, досі приналежною до Риму. Цісарь Теодозій II видав навіть відповідний едикт у користь свойого патріярха, одначе рішучий протест папи Іннокентія удержав дотогочасний

Поділ імперії 395

Византійський патріярхат

Спір за Ілірію 14. VII. 421

733 стан, хоч із фактичними стратами, ще поверх три століття. Тимчасом для береження прав Риму, був утворений окремий вікаріят Апостольської Столиці в Тесалоніці (Солуні), згодом навіть поділений на два — для латинського і грецького обряду.

Собор 451 Дальшою етапою в розвитку византійського патріярхату був IV вселенський собор в Халкедоні. Сим разом, не тільки що малоазійські митрополії-екзархати виразно підчинено Византії, а ще при самому кінці собору, коли богато учасників його виїхало вже, несподівано проведено ухвалу (кан. 28), по якій „епископови нового Риму належаться такі самі права що й епископови старого Риму". Очевидно, правдивий Рим тим менше міг дати свою згоду на сей дальший вилім у церковній організації, дарма що східні імператори й патріярхи на всі лади старалися переконати папів, що то постанова буцімто в нічому не нарушує їхніх прав і є тільки формальна й обмежена до самої тільки східної держави. Натомість опозиція серед тамошньої старої єрархії була сим разом слабша. Александрійська катедра була тогді опорожнена, антіохійська була приневолена скоритися. Новоутворений, на тім самім соборі, патріярхат єрусалимський, не мав очевидно жадного інтересу протестувати проти нового стану річей. Та одночасно отся задавлена опозиція многоважних східних країн із власною історично-культурною традицією, себто Сирії й Єгипту, перетворюється з того часу в щораз сильніший сепаратизм супроти византійського централізму й імперіялізму — як державного так і церковного — напрям, що остаточно довів до переходу тих земель під панування Арабів і до упадку християнства в них.

Становище Риму й инших патріярхів

Єрусалим 451

Сирійський і єгипетський сепаратизм

Останній щебель в карієрі честилюбства византійських єпископів був у VI в., коли вони стали титулуватися „вселенськими" патріярхами, що до того часу прислугувало виключно тільки Апостольській Столиці. Внаслідок нового протесту Риму, сей титул був обмежений тільки до внутрішнього вжитку, при чому кількома наворотами було стверджено, що хоч ново-римський єпископ рівний у почестях староримському, то всетаки сьому останньому належиться перше місце.

Титул „вселенського" патріярха

Толеранція Риму

Отся амбіція за титулами й єрархічною ранґою (в очах Сходу — завсігди суть життєвих мудрощів) сама собою не доводила до розриву в католицькій Церкві, хоч очевидно щораз більше ослаблювала її спійність. Папи протестували й формально не визнавали присвоєних сими способами почестей, одначе терпіли фактичний стан доти, поки все те можна було погодити з головними основами веденої ними Церкви. Та на-жаль, не самі тільки претенсії імператорів і єрархічні амбіції патріярхів підкопували щораз більше єдність її організації; гірше було те, що з того самого Сходу безупинно ішли течії грізні для самої науки Церкви.

4. Схід, ота відвічна батьківщина контрастів, був не тільки творцем зверхньої бездушної формалістики; тут було й головне жерело релігійних єресей, що безупинно розливалися по християнському громадянстві. Не очищувані як слід в огні раціональної логіки грекоримського духа, тамошні релігійні ідеї визначалися з одного боку

Схід жерело єресей

сильним нахилом до містицизму, з другого — фанатичною нетерпимістю супроти инших поглядів. Полишені самі собі, вони як швидко поширювалися, так скоро розпадалися; та знайшовши підпору у деспотичній державній владі, що присвоювала собі право рішання всіх релігійних справ, вони ставали грізною небезпекою для християнства. В таких разах, вся церковна єрархія діставалася в руки єретиків, а прихильники католицької правовірности безоглядно переслідувалися. Одної тілько Апостольської Столиці в Римі ніколи не вдалося єретикам і їхнім політичним покровителям опанувати; навпаки всі небезпечні єретичні течії розбивалися об силу, ясність і консеквентність, з якими вона заховувала, толкувала й розвивала науку Церкви. Ся римська непохитність з одного боку й орієнтальна податність на нові догматичні спекуляції з другого боку були причиною, що з IV-го в. почавши, до т. зв. першої схизми в 2-гій половині IX-го в., кождe століття було свідком то коротшого то довшого фактичного відділення Сходу від Заходу, спричинюваного виключно єресями, що захоплювали східні провінції разом з їхніми катедрами.

Небезпека від них

Непохитність Апостольської Столиці

Єреси причиною періодичних розривів з Римом

Перший, поверх 50-літний розрив на такім підкладі був спричинений аріянством. Як знаємо, вже Константин В., під конець життя, симпатизував з сею єресю (мабуть аріянський єпископ хрестив його на смертній постелі); за його-ж наслідників, зокрема за його сина Констанція, аріяне заволоділи при помочи насильств уряду більшою частиною церковних провінцій; зокрема византійська катедра була протягом 40 літ безперервно в аріянських руках, ставши головною твердинею в боротьбі з католицькою правірностю, репрезентованою і бороненою Римом й Александрією.

Аріянська Византія 340—380

Другий вселенський собор, в Константинополі, осудив що-правда вдруге аріянську доктрину і привернув католицьких єпископів на византійській катедрі, одначе разом із сим пішов на зустріч амбіції нової столиці і, як знаємо, признав її владикам друге місце в церковній єрархії. Сей успіх Византії без аріянського епізоду ледві був-би можливий. Бо саме її аріянські цісарі й єпископи виявили були велику енергію в тім напрямі, щоби з одного боку присвоїти державній владі рішаючий голос в усіх церковних справах, а з другого — поставити залежного від неї місцевого єпископа понад усіми иншими. Що в сих змаганнях кождий доцільний спосіб уважався добрим і дозволеним, про се була вже мова.

381

Одночасно зазначилася ще одна характеристична проява. Аріянство, як уже зазначено, було головно поширене на Сході і якийсь час запанувало там майже цілком, натомість Захід, ведений Апостольською Столицею в Римі, був загалом відпорний на сю єресь. Отже в тогдішних змаганнях за правовірність і незалежність Церкви вперше виявилася антитеза між її східною і західною половиною. Раз розбуджена свідомість у сім напрямі удержалася очевидно й дальше, навіть по повнім упадку аріянства; вона знайшла нову поживу в дальших єресях Сходу.

Антитеза між Сходом і Заходом

До нових розривів між Византією і католицькою Церквою прийшло вже на початку V-го віку: раз, коли з тамошньої катедри прогнано

Византія в руках оригеністів і несторіян

404—415 св. Йоана Золотоустого й на його місці посаджено єретиків-оригеністів; другий раз, коли патріярхом, очевидно знов з ласки цісаря,
428—431 став голосний єретик Несторій, поки спільним зусиллям Риму й
431 Александрії, на III-ім вселенськім соборі в Єфезі, не повелося побороти сеї єреси. Оба сі конфлікти не були тривкі, одначе цілком достаточні, щоби піддержати того духа сепаратизму й амбіції до верховодіння, що з самих починів панував в Константинополі. Позатим, церковна політика Византії зустрічала опозицію і на самім Сході.

Опозиція проти Византії в Сирії і Єгипті

Головно Єгипет і Сирія, зі своїми окремими національними і культурними традиціями, нерадо піддавалися проводови ненависної суперниці і політичної гнобительки. Ся опозиція проявлялася в ріжних формах.

В тих моментах, коли Византія була осередком єресей, неприхильні їй і гноблені нею східні провінції звичайно шукали помочи в Римі, як у найвисшого авторитету в справах віри; коли-ж знов між обома столицями повертала згода, ті землі виявляли свою неприхильність супроти Византії нахилом до... єресей. Зокрема сильно поширений

Монофізитизм

на Сході у 2-гій половині V-го віку монофізитизм спирався у значній мірі на національно політичнім антагонізмі азійських і африканських земель до цісарства. З другого боку Византія, хотячи зменшити

Перший формальний розрив 482

їхній сепаратизм, рішилася пійти сій єресі на уступки. Проголошений цісарем Зеноном і патріярхом Акакієм новий символ віри (т. зв. генотикон) викликав новий конфлікт з Римом. Виключений із Церкви
484 патріярх викреслив з церковних диптихів імя папи, доти завсігди поминане на першому місці.

Сим способом прийшло до першого формального розриву між

Поворот до єдности 24. III. 519

Церквою римською і византійською, який тягнувся повних 35 літ. З приходом до влади католицької династії Юстиніяна, за патріярха Івана II, генотикон уневажнено, імя папи вписано назад і єдність Церкви привернено на ціле століття, одначе тільки у взаєминах між Римом і Византією. В инших патріярхатах, головно в Єгипті, монофізитська єресь, у ріжних формах і під ріжними назвами, держалася дальше й була зверхнім висловом сепаратистичних змагань тих країн. Рахуючися з тими настроями, навіть такий заслужений для Церкви цісарь Юстиніян в останнім році свойого володіння задумав був поробити релігійно-догматичні уступки на шкоду католицькій право-
565 вірности, одначе його смерть захистила Церкву від нового конфлікту, і до самого кінця сеї династії єдність не була нарушена.

Магометанство і його успіхи

Основник нової династії, цісарь Ираклій, вів зразу католицьку церковну політику, та коли на Сході появилася нова велика небезпека, однаково грізна східно-римській імперії як і всьому християнству — з боку магометанських Арабів — він, замість затіснити звязки з Римом і спільними силами боронити віри й культури, рішився пійти на зустріч сирійським і єгипетським єретикам: накинений ним „виклад
638 віри" (т. зв. ектезис) не спинив, очевидно, ані на хвилину завоювань арабських фанатиків — осідки тамошніх патріярхів, один за другим

Новий розрив 640—681

переходили в їхні руки — а тільки спричинив новий розрив з католицькою Церквою, що тягнувся поверх 40 літ (мучеництво папи

Мартина I), до часу коли VI-ій вселенський собор, знов у Константинополі, на якийсь час направив се зло. Та се вже не могло врятувати згаданих трьох патріярхатів. Безумна церковна політика Византії, яка за 300 літ не вспіла асимілювати тих земель, ні політично ні церковно, і в якій „деспотична державна влада спрофанувала святість релігії", довела до найбільшого скандалу в історії християнства — до того, що його найдавніші центри дуже швидко і без особливої боротьби стратили свій християнський характер, стали бастіонами завойовницького ісламу та замінили дотогочасну грецьку мову і культуру на арабську. Якже инакше було в католицькій Еспанії під панованням Маврів!

655
680—681

Катастрофа християнства в Сирії й Єгипті

З переходом трьох патріярхатів Сходу в магометанську неволю і з швидким занепадом християнства в тих землях, висохло досьогочасне жерело безупинних єресей, звернених головно проти византійського верховодства — політичного і церковного, одначе сей досвід не змінив церковної політики Византії. У своїм внутрі ще довго не могла вона сконсолідуватися. Привернена VI-тим вселенським собором єдність віри тревала не довго. Місце давних єресей — аріянських і монофізитських — займив на початку VIII-го віку новий церковний рух — іконоборство, що майже 120 літ тяжко потрясало східною Церквою і державою.

Византія продовжає свою політику

Акція проти почитання образів, ведена цісарями орієнтального походження, мала своє жерело безсумніву в сильних впливах юдаїзму і магометанства. Натомість прихильники почитання, головно монахи (св. Теодор Студит!), спиралися на авторитет і звичаї римської Церкви. Вони-ж були також першими й одинокими на Сході заступниками й оборонцями ідеї самостійности Церкви супроти держави. Боротьба їх з іконоборським деспотизмом держави обіймає дві фази, в яких іконоборство то довше то коротше тріумфувало і доводило до нового двократного розриву з Апостольською Столицею. Сим разом Византія добилася навіть здійснення давної мрії: дякуючи іконоборським імператорам, юрисдикція над Ілірією (Балканським півостровом) і взагалі над усіми землями східного цісарства (м. ин. на Сицилії і в південній Італії) була остаточно видерта Римови й передана патріярхови. Сама-ж ідея почитання образів перемогла обома наворотами: перший раз постановою VII-го вселенського собору (II-го никейського), другий — декретом цісаревої Теодори і новим празником Православя (іконостаси!).

726—787
і
813—843

Рим тратить Ілірію і Сицилію

733

Перемога правовірности 19. II. 843

Від того часу византійська Церква не переживає уже великих внутрішних конфліктів догматичного характеру, одначе дотогочасні тяжкі переходи, часті фактичні розриви з Апостольською Столицею (на 500 літ, відокремлення обіймало вкупі 230!) та передовсім цілком инші ніж на Заході відносини до держави — були причиною, що привернена єдність віри з Римом була тілько формальна: під нею ховалися два такі відмінні типи релігійного духа і церковної організації, що перший-ліпший привід мусів виявити всі органічні суперечности між ними.

Привернена єдність тілько формальна

343—843

Фотієва схизма

5. Маючи все висше сказане на увазі, стає зрозумілішим те, що в історії католицької Церкви прививклося називати „першою“ або Фотієвою схизмою. Як уже знаємо, першою вона не була; та з другого боку певне й се, що з таких мотивів як тепер досі не було конфлікту між Римом і Византією та що ні-один дотогочасний, із глибших причин виросший, розрив не полишив по собі таких важких наслідків і не вплинув так фатально на дальші взаємини між обома головними осередками християнства, як саме отсей.

Патріярх Ігнатій й Фотій 859

У спорі за патріярший престіл між здентронізованим при помочи політичних і двірських інтриг високодостойним патріярхом Ігнатієм та цісарським кандидатом, світським ученим і безмірно честилюбним Фотієм — обі сторони

Становище папи Николая I. 860

апелювали до папи Николая I. Сей взяв в оборону переслідуваного законного патріярха. Всупереч тому, ріжними

861

містифікаціями збаламучений синод у Константинополі при-

863

знав Фотія патріярхом. Папа не признав сього рішення й виключив нового патріярха з духовного достоїнства; одначе се не змінило фактичного стану, Фотій не тілько

Наступ Фотія на Рим 866

правив византійською Церквою, а ще й виступив з засадничою офензивою проти Апостольської Столиці. В окремім посланію до східних патріярхів, він закинув їй і всій

Римські „єреси“

римській Церкві цілу низку „єресей“. Сюди зарахував він, окрім давних і досі толерованих ріжниць в розумінні св. Тройці (filioque), всякі обрядові й організаційні окремішности римської Церкви (піст у суботу, набіл у першім тижні Чотиредесятниці, безженність і стрижені бороди духовенства, право миропомазання, й деякі цілком видумані) та вкінці заперечив папі римському права до примату в Церкві, бо мовляв з перенесенням столиці імперії до

Дійсна ціль Фотія

Византії туди перейшов і примат. В сім останнім закиді містилася вся дійсна причина конфлікту, всі инші служили для замаскування правдивої цілі чисто національно-політичного характеру: політичного і церковного верховодства могутньої тогді Византії в християнськім світі.

Історичні причини схизму

Так прийшло до розриву, підготовуваного вже від пяти століть. „Ріжниці в національних характерах, у мові, в обрядах, в литургічних і инших звичаях і в цілім розвоєвім процесі, старе супірництво ‚нового Риму‘ проти старого, амбіція піднесених до ступня ‚вселенських патріярхів‘ столичних

єпископів, довго годована неприхильність до папів за непризнавання тих претенсій і титулів, політика цісарського двора, що встрявала у всі церковні справи і зводила двірських патріярхів до своїх знарядів — з одного боку, а відважна й апостольська мова Петрової Столиці — з другого боку; все те довело до щораз більшого обопільного відчуження". Сі слова великого історика Церкви і першого наукового дослідника Фотієвої епохи вірно характеризують ті моторичні сили, що довели до сього розриву. Супроти сих дійсних причин конфлікту, закиди Фотія і його тогочасних і новочасних почитателів, що мовляв репрезентована Апостольською Столицею Церква відійшла від правдивої науки апостолів, буцімто чисто збереженої в самій тілько Византії, — були і є наругою над історичною правдою. Тому цілком зрозуміло, що папа Николай з глибоким негодуванням відповів незаконному держителеви патріяршого престола, на якім стілько дійсних сиділо єретиків: Новий Рим не є Апостольською Столицею; він збогатився тілько загарбаними мощами і цінностями инших церков!

Перший упадок Фотія і реституція Ігнатія 867

Остра форма конфлікту була недовга. Вже рік потім, по нагальній смерти свойого покровителя, цісаря Михайла III Пяниці, мусів Фотій уступити з патріяршого престола. Ігнатій повернув на свій уряд і разом з новим цісарем Василем I признав на-ново авторитет Риму. Скликаний до Царгороду VIII-ий вселенський собор привернув єдність Церкви; одержавши повну сатисфакцію за Фотія, папа Адріян II вперше признав византійському патріярхови друге місце в єрархії католицької Церкви. Відновлена згода тревала одначе тілько до смерти Ігнатія. Після того Фотій вернув на престіл і шукав знов признання у папи Івана VIII. Сей був готовий під деякими умовами пійти йому на зустріч, та коли Фотій крайно нелояльно уладив антисобор для власного звеличення і для пониження Риму, папа відповів анатемою. Одначе Фотій держався на своїм становищі до смерти цісаря Василя, після чого звязки з Римом були привернені назад, одначе раз завдана і затроєна рана на тілі Христової Церкви не гоїлася вже... Посіяне гордим Византійцем зерно заздрости і ненависти сходило помалу в душах грецького духовенства. Остаточний розрив був тілько питанням часу й обставин.

VIII вселенський собор 869

Поворот Фотія 877

Антисобор 879—880

Другий упадок Фотія 886

Незагоєна рана

Головні ріжниці між обома Церквами

6. Коли отже прийшов час, щоб покликані до історичного життя словянські племена вступили в стан оглашених, перед ними стояли два притвори храмів тої самої християнської Церкви. Основа їх була та сама, і той самий хрест вінчав їхні верхи, одначе обі будівлі вже ріжнилися між собою і своїм зовнішним виглядом і внутрішним духом. — В чому містилися сутні ріжниці між ними?

Римська традиційність

Найперше в тім, що Рим мав за собою вісім віків безперервної апостольської традиції як щодо науки віри, так щодо єрархічного становища його катедри й організаційних принципів. Натомість Царгород був очевидним відхиленням від історичної традиції; повставши розмірно пізно і з мотивів чисто політичних, він мусів що-тілько творити нову, свою власну традицію — очевидно, коштом Риму й инших осередків тогочасного світа. (На малий розмір подібно сталося пізніше у Східній Европі у політиці Москви супроти Києва й Новгороду). Одиноке жерело „права“ Византії до проводу в Церкві було в сфері державно-адміністраційній: тому, що Константинополь став був центром єдиної в данім моменті християнської держави, отже його єпископови належиться перше місце в Церкві... Сю тезу, як неоправдану й небезпечну, Апостольська Столиця завсігди поборювала покликуючися на визначену Ісусом Христом місію св. Петра та на наслідство по нім, як на те жерело, з якого випливав авторитет римських єпископів.

Византійська антитрадиційність

Се становище вірне й історично. Наперед, Константинополь тілько 60 літ був політичним осередком всеї римської імперії. Дальше, хоч нема причини заперечувати, що до усталення римського примату в Церкві причинився також і центральний, столичний характер самого міста, то з другого боку треба підкреслити, що Рим тілько в малій мірі був осередком державної адміністрації, а більше історичною й духовою столицею цілого тогочасного культурного світа. Натомість Константинополь, навіть у часі свойого найвисшого політичного розквиту, за Юстиніяна I, був тілько блідою копією старого Риму. Отся неорганічна і протиісторична, т. зв. революційна і політично-адміністраційна генеза Царгороду була головною перепоною, що не вважаючи на його державно-столичний характер і безупинну фабрикацію легенд в роді св.-Андріївської, авторитет його Церкви ані не міг ніяк проникнути на Захід, ані не здобув повного признання в межах самої византійської держави; що він зустрічав постійну опозицію старших осередків церковного життя на Сході і що-йно дякуючи магометанській неволі Сирії й Єгипту осягнув фактичну (а не законну!) перевагу над ними. В антитрадиційнім характері Византії був також плідний грунт для розвитку єресей: підчас коли на принципах легальности поставлена Столиця св. Петра ні один раз не була занята заступником якої-не-будь секти, то византійський патріярхат, як бачили ми, майже половину свого істнування був в руках ріжних єретиків.

Орієнталізація Византії

А що всі тогдішні єреси мали свій початок на азійськім Сході, отже вже саме те наглядно свідчить про сильні орієнтальні впливи на Византію — впливи політичні, культурні і духові. Їм підпадала однаково держава як і Церква. До початку VI.-го в. вони мають ще доволі прикмет старої римської універсальности, пізніше вони

щораз більше затрачуються. Особливо в часах іконоборства — напрямку, як уже знаємо, чисто орієнтального, жидівсько-магометанського (всі імператори-іконоборці були родом Азіяти) сей процес орієнталізації поступає швидко, і Византія, політична і релігійна, приймає своєрідний характер, витворює окремий тип держави, Церкви і культури, — тип більше азійський ніж европейський. В середині IX-го в. він виступає вже в цілій повноті. Його саме зове історія византійським. Характеристичне в сім процесі орієнталізації те, що він іде в парі з появою і зростом небезпеки зі Сходу — від Персів і Арабів. Загрожена в своїм істнуванні Византія не затіснює своїх дотогочасних звязків із Заходом, як можна-б того сподіватися, лише навпаки, відчужується все більш і більш від нього. (Подібне явище бачимо пізніше у Східній Европі, коли монгольська небезпека сильно зорієнталізувала Суздальсько-Московську Русь).

Роля латини і греки

Зверхнім висловом отсього відчуження від Европи було швидке заникання латинської мови в державі Ромеїв — до VII в. урядової. Полишилася тілько назва, ну, і римські претенсії до всеї Европи. Византійці, приміром, не могли стерпіти віднови західно-римського цісарства в особі франконського Карла В. і наслідників; вони відмовляли їм права до сього достоїнства. Та хоч грецька мова заволоділа в Византії абсолютно, то проте вона не наближила византійського громадянства до старинної грецької цивілізації, радше віддалила. І в сім проявлявся дух Азії, що назвою „Єлин" (Грек) означувано згірдно поганина. Вкінці дійшло до такого історичного парадоксу, що ріжноплемінний і ріжноязичний Захід, завдяки латинській мові своєї універсальної Церкви, був близший до старинного грецького духа ніж одноцільний Царгород зі своєю грецькою мовою, та що не через сей, а через Рим з його „варварською", як висловлявся Фотій, мовою прийшло згодом велике відродження в літературі, науці і мистецтві, себто повне пізнання духових здобутків старинної Греції.

Взаємини між Церквою і державою

Одною з головних прояв орієнталізації Византії є тамошні взаємини між Церквою і державою — діяметрально противні тим, які одночасно розвинулися на Заході. Як уже раніше було зазначене, там із самого початку Церква стала на службу одної-однісенької держави: стала однодержавною, а в консеквенції й однонаціональною інституцією. Дотого, вона зіллялася з тою державою і національностю, які опісля показалися нездібними до історичної еволюції й органічного розвитку та були засуджені на повну ліквідацію. У згоді з сим становищем, византійська Церква не лише була послушним знарядом для політичних цілей держави, а й у всіх своїх власних справах, вона виконувала приказ державної влади — імператорів. Всі знані нам єреси, яким способом запановували в Византії, таким самим пропадали — себто по указам цісарського двора. В сім своїм політичнім сервілізмі, східна Церква була органічно нездібна до того, щоб бути корективом у взаєминах між державою і власним громадянством, щоб доводити до компромісу між суперечними інтересами обох сторін.

Неволя византійської

Отся византійська диктатура політичної влади в справах віри і Церкви опиралася не на самих тілько фактичних обставинах; по-

Цезаропапізм

чавши від V-го віку, тамошній цезаропапізм часто був формулований теоретично. По його приписам, в єдиній державі мало бути єдине право і єдина віра, а жерелом обох був імператор і архиєрей в одній особі — „непомильний суддя справ божественних і людських". Церковна компетенція цісарів розтягалася отже не тілько на організаційні справи, приміром, іменування й усування єрархії; цісарі були найвисшими суддями і в догматичних питаннях, а їхні едикти обовязкові для всіх підданих, як духовних так і світських. Одним словом, византійський імператор так і полишився римським pontifex maximus-ом. Вкінці дійшло до проголошення засади близької богохульству, по якій „на землі нема жадної ріжниці і жадного віддалення між властю Бога і властю імператора". Помазання на цісаря уважалося за однозначне з тайною Священства, а навіть Хрещення! Церковне письменство, що з природи річи повинно дбати про повагу духовної єрархії, таксамо формуловало взаємини між цісарем і патріярхом: „Імператори і патріярхи повинні бути однаково почитані як учителі Церкви, що силою помазання одержують однакову власть. Звідти походить право імператорів навчати християнський нарід і на рівні з духовенством приносити Богу кадило. В сім лежить їхня слава, що вони, на подобу сонця, освічують промінням своєї правовірности весь світ з одного кінця до другого. Між владою імператора і патріярха тілько така ріжниця, що обсяг першої розтягається на тіло й душу людини, а влада й діяльність патріярхів тілько на душу" (патр. Вальсамон). При таких майже поганських поглядах на володаря держави, не диво, що в византійських храмах місце для цісаря було при вівтарі, куди він входив головними воротами, т. зв. царськими.

Спільна доля Церкви і держави на Сході

Не сягаючи своєю організацією і своїм моральним впливом поза межі даної держави, византійська Церква не могла створити на Сході вселенської сімї одновірних і однокультурних вільних народів. Кожда галузь її поза східним цісарством, навіть коли як Русь одержувала свою голову з Царгороду, була в дійсности для неї цілком окремим й органічно чужим тілом, якого доля була тісно звязана з долею даної держави. Сим поясняється, чому на Сході політичні катастрофи правильно стають катастрофами церковними, релігійними і національними; чому з упадком опікунчих держав їхні Церкви йдуть на службу завойовникам, а полишені собі самим, нидіють.

Византійська „вселенськість"

В таких обставинах, змагання царгородських патріярхів до титулу „вселенських" являється чистим непорозумінням; нездібні навіть до того, щоб без державного примусу здобути повне признання в межах самої византійської держави, про виконування ефективної церковної власти поза нею вони не можуть навіть думати. Коли пізніше на Руси се їм таки до певної міри вдається, то се є наслідком політичного розбиття Київської Руси. Звичайно-ж, політично незалежні від Царгороду землі відокремлюються зараз і під оглядом церковної організації, як національні автокефальні екзархати й патріярхати; сі знов достоту в таку саму попадають залежність від своїх державних урядів, в якій животіє „вселенський" патріярх у Царгороді. Коротко кажучи, византійська Церква ніколи не піднялася до становища

дійсно вселенської, наддержавної і наднаціональної Церкви, і тим самим не була в силі створити такої загальної організації, ані здобути внутрішньої незалежности для себе самої, ані нормувати взаємин між державою і громадянством, а вже найменше виховати се останнє до політичної, суспільної і культурної самостійности.

Західно-римське цісарство

Якже инакше було на Заході! Там був також римський імператор, репрезентант найвисшої політичної власти у католицькім світі, одначе супроти Церкви він був тільки одним із мірян. Бували часи, що могутність його сильно тяжіла на Церкві і на самій Апостольській Столиці, одначе в справи віри, догм моралі й дисципліни він ніколи не встрявав. Пізніше бувало навіть, що папи здобували великі політичні впливи і нераз рішали про долю поодиноких держав. Бували навіть спроби теоретичного формулування висшости духовної власти над світську. Сю широку свобідність Апостольській Столиці давали: а) наддержавна організація римської Церкви, б) позаримський, з малими виїмками, осідок західних цісарів, в) т. зв. церковна держава, біля Риму.

Незалежність римської Церкви і її основи

Вселенська місія Риму

Завдяки своїм початкам, своїй організації і свому проводови, вчасти й щасливим обставинам, римська Церква створила, удержала й обезпечила свою органічну незалежність від держави, та сим способом ніколи не стратила свойого понадплемінного, поверх-державного, наднаціонального, універсального, правдиво вселенського й католицького характеру, без огляду на політичні переміни в римській імперії, в Европі й у світі. Все те улегшило, вчасти взагалі уможливило римській Церкві виконування виїмкового в цілій історії людства завдання: не лише бути невичерпаним жерелом релігійно-морального обновлювання людей, а й вести й виховувати всі народи під оглядом культурним і політичним. Зокрема, визначаючи державній владі певні межі її компетенції і доводячи до розумних компромісів між потребами й інтересами держави, Церкви і громадянства, навчила вона всі під її опікою живучі народи національної самосвідомости і політичного самоорудування: невільних підданих кождочасних володарів вона переробляла в державні нації, які без шкоди для своїх індивідуальностей могли переходити і найтяжші політичні кризи, міжнародні і внутрішні. Коротко кажучи, коли на Сході, наслідком перерросту державної влади і недорросту церковної, запанував моністичний принцип авторитету, то на Заході, наслідком рівноваги між владами, розвинувся дуалістичний принцип. Перший гальмував політичне і релігійне життя, другий пособляв розвоєви їх. Перша система могла щонайвисше дати обрядови величавість і храмам зверхній блеск, натомість мусіла вияловити християнського духа, що колись так буйно приймився був на Сході, і заступити його мертвецькою формалістикою. Західна система позволила натомість, що той дух, в розмірно убогих церквах і при скромних церемоніях, ставав щораз глибший й інтензивніший, та створив незрівнану й одиноку в історії людства універсальну культуру.

Монізм і дуалізм

Від подвійно сумної долі — поневолення державою і проникнення орієнталізмом — одно тільки могло захоронити византійську Церкву,

В тісній злуці з Римом одинокий захист

а іменно, тісні взаємини з Римом. І треба їй віддати честь, що найвеличавіші і найбільше заслужені постати церковного Сходу дуже добре розуміли сю необхідність і старалися перевести її в діло. Окрім давніших св. Отців Церкви, в останніх двох століттях головними представниками західної, римської орієнтації в церковній політиці було оживлене духом св. Василія В. византійське монашество під проводом свойого великого реформатора св. Теодора Студита. В часах іконоборського терору, він не тільки заєдно шукав помочи в Апостольській Столиці, а й беручи собі з неї примір, він дав почин до боротьби проти вмішування цісарів в церковні справи, видвигаючи й обороняючи принцип незалежности Церкви від держави і суверенности в своїх власних справах. На-жаль, акція його прийшла за пізно. По смерти св. Теодора, пропагована ним римська орієнтація здобула тілько частинну перемогу: право почитання образів; на томіть всемогутність держави полишалася й на дальше.

Римська орієнтація византійських монахів

Св. Теодор Студит 759—826

Жерела й література

Acta conciliorum oecum. — Baur: Joh. Chrysostomus. — Бенешевич: Очерки по ист. Виз. — Bernadakis: Appels au pape. — Beurlier: Culte impér. à Byz. — Болотов: Лекціи по ист. др. Цер. — Bréhier: a) Querelles d. images; б) Greek Church.; в) Concep. d. pouvoir imp.; г) Origenes des titres. — Bury: The East. Rom. Empire. — Васильев: а) Лекціи по ист Виз.; б) Виз. и Арабы. — Caspar: Primatus Petri. — Corpus d. griech. Urk. — Diehl: a) Figures byz.; б) Hist. d. l'emp. byz.; в) Byzance et Papauté. — Доброклонскій: Ѳеодоръ Студ. — Duchesne: a) Hist. anc. d. l'Eglise; б) Églises séparées; в) Illyricum. — Gardner: Theodore of Studium. — Gay: a) Patriarcats de R. et de B.; б) La crise chrét.; в) Missions rom. chez les Slaves. — Gelzer: Streit über d. Titel. — Ghidoulianov: Patriarches d'Orient. — Gregorovius: Stadt Rom im Malter. — Harnack: a) Dogmengeschichte; б) L'ésprit de l'E. orient. et de l'E. occid. — Hefele-Knöpfer: Konciliengeschichte. — Hergenröther: a) Photius; б) Handbuch, I-II. — Herzberg: Gesch. d. Byzantiner. — Hesseling: Civilisation byzant. — Holl: Aufsätze, II. — Hore: The orth. Greek Church. — Kneller: Papst u. Konzil. — Krumbacher: Byz. Litteratur. — Кулаковскій: Ист. Византіи. — Лебедев: а) Вселен. соборы; б) Раздѣл. Церквей; в) Внутр. ист. виз.-вост. Ц. IX-XI вв. — Leclercq: Byzance. — Lübeck: Reichseintlng u. kirchl. Hierar. d. Or. — Mansi: Concil. Collectio. — Marin: a) Moines de Cple; б) St. Théodore. — Michel: Bestand Trennung vor Kerullarios? — Migne: Patrol. Graeca, Latina. — Миллер: Церковь и византійство. — Nau: Patrol. orient. — Norden: Papstum u. Byzanz. — Ostrogorsky: Gesch. d. byz. Bilderstreites. — Павлов: а) Отнош. Ц. къ госуд.; б) Аноним. статья о преимущ. конст. прест. — Pargoire: L'Egl. byz. 527-847. — Платонов: Фотій. — Scott: The East. Churches a. Papacy. — Schneider: Theodor v. Studion. — Seeberg: Dogmengeschichte. — Seppelt: Papstum u. Byzanz. — Спасскій: Догмат. движеніе въ эп. всел. соб. — Терновскій: Гр.-вост. Ц. въ пер. всел. соб. — Успенскій: Ист. виз. имп. — Vailhé: a) St. Grégoire et le titre oecumén.; б) Origines de l'Egl. de Cple.; в) Annex. de l'Illyricum. — Vogt: a) Basile I et la civilis. byz.; б) Leo d. Gr. u. d. „Unfehlbarkeit" d. oström. Kaisers. — Zeiller: a) L'Emp. romain et l'Egl. — Batiffol-Bréhier: Survivances d. culte impér. rom. — Bayet: Empire byz. Bayner: The Byz. Emp. — Bousquet: L'unité de l'E. — Friedrich: Kirche v. Thessalonich. — Grisar: Geschichte Roms und. Päpste im Ma. — Grivec: a) Doctrina Byzantina б) Pravoslavje. — Гроссу: Ѳеодоръ Студитъ. — Hausherr: St. Théodore Stud. — Kondakov: Costumes orient. — Лепарскій: Ист. тессал. вкзархата. — Lesan: Kirche u. Staat. — Neumann: Weltstellung d. byz. Reiches. — Paul: L'unité chrét. — Pierre: L'union de l'Or. av. Rome — Roy: a) Legats de Rome en Or. et Occ.; б) Nicolas I. — Ruinant: Schisme de Photius. — Schwarzlose: D. Bilderstreit. — Успенскій: а) Ист. Виз.; б) Дѣят. патр. Фотія.

V. ЗМАГАННЯ ЗА БОЛГАРІЮ І МОРАВІЮ СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ОБРЯД

Спроби місійної акції Греків

1. В римсько-византійськім конфлікті, викликанім справою Фотія, не останню ролю грав також спір за навернення і церковну приналежність Словян. Наслідуючи здавна ведене місіонарство Риму, Византія вперше проявила тогді змагання до пропаганди християнства поза межами власної держави, міжтим і на словянських землях. Найблизшою словянською сусідкою її була Болгарія, що розтягалася від Чорного моря по Адрійське і від Карпат по Родопу — отже на просторах, що до VII-го в. належали до східно-римського цісарства. Тому зрозуміло, що обі держави були в майже постійних ворожих взаєминах. Тогдішний болгарський каган Борис дійшов до зрозуміння необхідности завести у своїй державі християнство, що й до того часу спорадично знаходило прихильників, навіть у княжім роді. Як повний варвар того часу, Борис не міг очевидно розбиратися в усіх тонких ріжницях релігійного і церковного життя між Византією і Римом, щоби на основі оцінки тих ріжниць сьому або тому огнищу нової віри піддати цілу державу. Все-таки політичний інстинкт велів йому уникати близької й елементарно ворожої Византії та шукати звязків з Римом і західним цісарством. І дійсно, ще перед особистим наверненням навязав він зносини з цісарем Людвиком і через нього з папою Николаєм I, щоб вони доставили учителів християнства й організаторів болгарської Церкви. Апостольська Столиця дуже живо зацікавилася сею справою, маючи надію привернути своє раніше становище на Балканськім півострові, видерте їй Византією недавно, в часі іконоборства; — змагання тим більше оправдане, що переважна частина болгарської держави лежала на давнішій території римського патріярхату.

Болгарія

Борис 852—888

Зносини з Римом

Папа Николай I 858—867

Супірництво Царгороду

Отсі приготування Болгарії, щоби увійти у сферу церковних впливів Риму, а політичних Німеччини, викликали очевидно неспокій у Византії і противні заходи. Щастя служило Михайлови II і Фотієви. Саме в тім часі Борис, спонуканий голодом між Болгарами, вчинив грабіжний похід на Византію, одначе підчас повороту був розбитий. Щоб уникнути гірших наслідків, він приймив між умовами мира й ту, що вимагала від нього самого і знатних бояр охрещення. Якась кількість сих останніх була охрещена в самім Царгороді; Борис приймив християнство з рук грецьких духовних, присланих йому Фотієм, який очевидно мусів бути ініціятором усеї акції. Було се покищо тільки особисте навернення князя і близької йому держави, одначе разом із сим відкрилися ворота церковно-політичним впливам Византії. Та Борис був свідомий небезпеки сих звязків і тому, не вважаючи на сих перших византійських духовних, повертає назад до початих попереду зносин із папою, щоби віддати йому навернення народу й організацію болгарської Церкви. Борисове посольство являється в Римі, а в відповіди на нього приходять у Болгарію два римські єпископи і починають акцію загального навернення великої варварської країни — акцію тим більше надійну, що вся поведінка

Охрещення Бориса 864

Болгарське посольство в Римі 866

Римська місія у Болгарії

Апостольської Столиці і її місіонарів дуже корисно ріжнилася, в очах Болгарів, від тактики Фотія і його духовенства. На-жаль, мале непорозуміння, в злуці з нещасливим збігом обставин, не дало довести початого діла до успішного кінця.

Питання болгарського патріярхату

Хоч князь Борис, як уже зазначено, мусів відчувати висшість римської Церкви над византійською і пливучі звідти користи для молодої болгарської держави, одначе близьке сусідство Византії не полишилося без впливу на його світогляд. Він звернувся до папи з бажанням (висловленим уже й раніше) мати окремий болгарський патріярхат, і навіть пропонував від себе кандидата на се становище: одного з присланих у Болгарію римських єпископів. Чи се домагання було випливом болгарської національної амбіції, щоб мати голову краєвої Церкви з таким самим титулом як у Византії; чи в ньому скривалася політична тенденція Бориса держати свою Церкву в такій самій залежности від себе, яку видів у Греків, — годі напевно сказати.

Становище Риму

Досить, що папа Николай I, завсігди непохитний супроти всіх володарів, не був схильний робити виїмок для Бориса і йти дальше поза утворення окремої болгарської митрополії, як се було в усій західній Европі, а пропонованого Борисом на патріярхат єпископа відкликав з Болгарії. Можливо, що саме особа сього недоспілого кандидата була рішаючим мотивом в Римі, і що Николай I був-би розвязав се трудне питання на добро обох сторін, католицької Церкви і Болгарії,

† 13. XI. 867

та нещастя хотіло, що сей знаменитий папа скоро потім умер. Наслідник його, Адріян II, не доростав йому генієм, а дотого був особистим противником згадуваного кандидата до патріяршого достоїнства. Заспокоєний новим оборотом відносин у Византії (першим упадком Фотія і реституцією патр. Ігнатія), він злегковажив амбіцію Болгар, зразив собі напрасного Бориса і сим тілько загнав його в обійми Византійців, які тимчасом прийшли до погляду, що відтягнення Болгарії від Заходу варто порожного міражу окремого болгарського патріярхату. В дійсности Борис дістав лише архиєпископа з сумнівною автономією. Болгарський патріярхат треба було ще виборювати . В Римі зрозуміли зроблену помилку і старалися, способами не все щасливими, направити її, одначе безуспішно.

Зворот Болгарії до Царгороду

870

918

Страчена нагода

Велика історична нагода з'єднати всіх Словян, з Русю включно, під опікою св. Петра і сим способом запобігти їхньому релігійному розбиттю й неминучій за ним культурній відсталости і життєвій слабости Східної Европи — минула безповоротно.

Церковна політика Моравії

2. Перемогу над Римом в Болгарії заплатила Византія повною невдачею в другій великій словянській державі того часу — в Моравії. Як болгарський каган Борис, у своїм антагонізмі до царгородських Ромеїв, шукав звязків із франконсько-римським цісарством, так і моравський князь Ростислав загрожений німецькими Франками, радий був опертися на їхніх грецьких суперників. В тім самім часі, коли папа Николай I вперше довідався про готовість

Посольство до Царгороду

Болгарії до християнства, з'явилися в Царгороді моравські посли і в імени Ростислава просили у імператора місіонарів, які знали-б словянську мову, бо мовляв тамошні Словяне не розуміють німецьких проповідників. Сього мотиву, переказаного легендою, не треба одначе брати буквально, бо франконські місіонарі без сумніву вчилися по словянськи і так порозумівалися з Моравянами; се значило тілько, що моравський князь не хотів підлягати церковній єрархії свойого політичного ворога. Про переклад св. Письма він ледві чи думав, а про словянську мову в богослуженнях вже певно ні. Та в Царгороді мусіла бути про сі річи якась мова з моравськими послами, коли цісарь Михайло III, очевидно за порадою Фотія (жерела говорять тілько про першого — вимовна ілюстрація для византійського цезаропапізму), поручив сю місію голосному вже язиковому генієви Константинови і його брату Методієви з Солуня, які живо цікавилися перекладами св. Письма на варварські мови й особливо займалися словянським язиком. Вони мали вже місіонарську практику на Сході — у Арабів і Хазарів. Саме тогді повернули вони з трудної хазарської місії, везучи з собою мощі св. Климента Папи, відкриті по дорозі в Корсуні. Звідти теж привезли вони копію Євангелія і Псалтиря, писаних, себто перекладених загадковими „росьскы (рушькыми) письмены". (Про сі буде ще мова на иншім місці). Оба брати приймили поручену їм місію й тим самим увійшли в історію як словянські апостоли, як творці третьої в Европі церковної мови, словянської, і нового письменства в ній, та як ініціятори окремого словянського обряду.

Мотиви його

Місія Константина і Методія

860

Їх історична роля

Церковно-політичний світогляд їх

Константин і Методій походили з тої самої інтелектуальної сфери Византії, що була близька Фотієви й цісарському дворови (зокрема Константин був особистим приятелем патріярха) одначе брати мали видко свої окремі думки про методи його церковної політики, коли замість приймити з його рук високі становища в єрархії (а сих було богато після усунення Ігнатія і його прихильників), вони воліли йти на незвичайні для Византійців чужоземні місії. Правда, в моменті, коли цісарь посилав їх у Моравію, Фотій не зірвав ще з Римом і добивався признання з сього боку, все-ж-таки характеристична річ, що вибираючися на новий місійний терен, брати беруть з собою згадані мощі св.

863

Климента. Був се вимовний символ живого почування єдности католицької Церкви і бозоглядного признавання римської Апостольської Столиці — поглядів, які до часів Фотія широко були розповсюднені серед византійського духовенства, зокрема серед зреформованих св. Теодором Студитом монахів, і з якими незабаром потім Фотій почав безоглядну боротьбу. Отже, якщо византійська політика рахувала, що місія солунських братів у Моравію доведе до відорвання західних Словян від звязків з Заходом, то дуже помилилася. Оба місіонарі були овіяні правдивим апостольським ідеалізмом, повні посвяти і неприступні жадним політичним інтригам. Зокрема вони не сумнівалися, що вступаючи на моравську землю, вони тим самим підчинялися римській юрисдикції.

Діяльність на Моравії і в Паннонії

3. На нових місцях свойого апостольства, Константин і Методій поступають згідно з винесеними переконаннями. Знайшовшись на західно-словянських окраїнах, де дві молоді держави — Ростиславова Моравія і Коцелова Паннонія (нин. західна Угорщина) тяжко змагалися за національну самостійність з німецько-франконською імперією й були приневолені признавати її сюзеренність, вони повели свою місійну діяльність так, щоби з одного боку довершити навернення поганських народних мас, початого франконськими місіонарями, та з другого — щоби відвернути національно-політичну небезпеку, звязану з церковною залежностю сих земель від німецьких дієцезій у Пасаві і Зальцбурґу, які per fas et nefas мали ті словянські землі за свої терени.

Програма

Для осягнення отсеї подвійної цілі, створили вони, очевидно в порозумінні з князями, геніяльну програму: для легчого й певнішого поширення віри та для успішнішої конкуренції з акцією франконських місіонарів, вживати словянської мови у проповідях та перекласти на сю мову не тілько св. Письмо а й тексти головних богослужень; для зломання-же залежности від німецько-франконської імперії змагати до утворення окремої митрополії тих словянських земель. Отся програма вела до утворення нового обряду католицької Церкви — словянського.

Словянський обряд

Новий обряд не був простим перекладом грецьких церковних книг на словянське, як се звичайно думається, лише самостійним твором, посередним між латинським і

грецьким. Литургія і всі сутні богослуження взяті були з латинського обряду, инші — з грецького. Автори дуже добре і вірно розуміли, що конкуренція молодшого, культурно і політично слабшого обряду зі старшим і сильнішим тілько в такім разі може бути здорова й успішна, коли він у своїх методах мало ріжниться від свойого суперника. Поведена в сім напрямі діяльність мала великий успіх серед людности, лише франконське духовенство було дуже незадоволене і старалося здискредитувати повну посвяти апостольську працю Константина і Методія. Ворожа акція була-б мабуть даремна, якби Німцям не прийшов з підмогою... Фотій і його церковна політика. Наступ його на Рим, заперечення примату Апостольської Столиці, зокрема перенесення спору на догматичне поле (filioque) — все те дало противникам наших апостолів і Словян дуже вигідну зброю в руки: закид схизми і неправовірности. Загрожені сим способом з боку рідної землі і — як досі їм здавалось — близьких приятелів, брати рішили виявити своє становище сим, що вдалися в маніфестаційну, з мощами св. Климента, подорож до Риму. Потребу її відчуто видко і в Апостольській Столиці, коли в дорозі (у Венеції) дійшов апостолів лист папи Николая I з зазивом явитися перед ним. Св. Отець хотів мабуть порозумітися з братами з огляду на пекучу акцію коло приєднання Болгарії.

Між двома огнями

Подорож до Риму

І знов, те саме нещастя, що так некорисно відбилося на болгарській справі, стрінуло й солунських братів: поки вони прибули до Риму, великий папа вже не жив. Одначе й Адріян II приймив їх дуже ласкаво, вповні одобрив зарівно їхню правовірність (привична для них форма Символу без filioque, і навпаки, тогді ніколи тямущого не разила), як і їхню поверх трилітну діяльність, — дарма що римське духовенство поділилося на два обози: прихильників і противників нового обряду. Вичерпаний фізично Константин вступив під іменем Кирила до одного з римських монастирів, де недовго потім закінчив своє святе життя. Методій, по повороті з короткої місії у Паннонії, був піднесений папою до становища архиєпископа. Сим способом оба словянські краї одержали свою самостійну церковну єрархію. Франконське духовенство одначе не спинялося в поборюванні Методія, уживаючи присім усіх дозволених і недозво-

867/8

Одобрення їх діяльности і програми

† 4. II. 869

Св. Методій архиєпископом

Трудне його становище

лених способів (прим., ганебна була роля єп. Віхінґа). Використовуючи з одного боку свою політичну перевагу, з другого боку фатальну церковну політику Византії, підкопувалося воно під Методія і його діло як у Римі, де наслідники Николая I не переймили талантів свойого попередника, так на місці перед наслідником Ростислава, Святополком. Словянський архиєпископ терпів переслідування, навіть вязницю, ще раз їздив до Риму, щоб унестійнити кидані на нього клевети, здобув повну сатисфакцію і до кінця життя полишився на своїм становищі.

870—894

Нова подорож до Риму 880

Смерть св. Методія 6. IV. 885

4. Смерть св. Методія була катастрофою для словянського обряду. Дружна кооперація німецьких духовних інтригантів і византійських церковних шовіністів довела до того, що богоугодне діло стало вкінці здискредитоване. Між його учениками (одного з них, Горазда, назначив він на свойого наслідника), здається, взяла таки верх фотіївська орієнтація і змагала до звизантійщення словянського обряду. Се зразило князя й моравське боярство. Прийшла неминуча в таких разах реакція. Серед незнаних близше обставин, Святополк, сей найбільший із моравських князів, насильно вигнав словянських духовних із своїх земель та впровадив чистий латинський обряд з окремою краєвою єрархією. Останки словянського обряду пережили сю катастрофу. На Угорщині, в Моравії, Чехії і мабуть у сусідній Польщі подибуємо його сліди ще протягом двох століть. До наших часів зацілів він тілько подекуди серед Хорватів.

Упадок словянського обряду

Останки його

Перехід Методіївців у Болгарію

По тяжких пригодах, вигнані Методієві ученики опинилися на Балканах, де саме знаний нам каган Борис добив немудрого торгу з Византією в справі організації болгарської Церкви. Поява словянських священників була йому дуже на руку: заміна грецької мови словянською здавалася йому достаточною запорукою незалежности національної Церкви. Князь дав священникам-емігрантам визначні становища в Болгарії, та в остаточнім висліді тамошня Церква зісловянщилася остілько, що хоч увесь устрій її і всі богослуження полишилися суто-византійськими, то місце грецької мови займила болгарська — в формі початій першими словянськими апостолами. Значить, по суті річи, нова болгарська Церква не була продовженням словянського обряду св. Кирила й Методія; лише зверхня язикова форма була

Словянська мова в болгарській Церкві

така сама. Сей був самостійним, посередним між римським і византійським обрядами твором, продуманим для релігійних потреб словянських народів; новий болгарський був тільки копією византійського. Навіть Константинові словянські букви закинено, а на їх місце введено легку модифікацію грецького альфабету, знану сьогодні під назвою „кирилиці“ (що в дійсности не мала нічого спільного з св. Кирилом). З Болгарії вона перейшла і на Русь. Оригінальне письмо Константина, глаголиця, заховалася до наших часів тільки у церковних книгах нечисленних Хорватів первісного словянського обряду та у старих рукописних памятках (між ними, т. з. київські глаголицькі листки містять у собі дуже старий переклад латинського Литургікону). Та память і культ обох апостолів перейшов і до т. зв. православного світа: наперед у Болгарію, а звідси у Сербію і до нас. Одна тільки рідна батьківщина св. Кирила і Методія, Византія, вирекла своїх синів — єдиних великих місіонарів, яких вона коли-не-будь видала. Неначе за кару, що вони не дали себе вжити за знаряди державної і церковної політики Михайла III Пяниці і Фотія, византійська Церква не лише не умістила їх імен між святими, а й у своїй літературі не переховала буквально ні одної власної згадки про них. Дійсно, nemo propheta in patria sua!

Ріжниця між нею і Кирило-Методіївським словянським обрядом

Кирилиця і глаголиця

Память і культ словянських апостолів

5. Упадок словянського обряду по ідеї св. Кирила й Методія був не тільки великою втратою для соборної католицької Церкви — тому-що нестало найліпшого помосту для згуртування всіх Словян під духовним проводом Апостольської Столиці; сей факт мав некорисні наслідки і для тих словянських народів, що з христіянством приймили і словянську церковну мову як літературну. В початках національного розвитку мова ся, дякуючи своїй зрозумілости і легкости до вивчення, була дуже корисною підоймою письменства й духової культури; скоро одначе вичерпувався засіб церковно-словянських творів, і без живого постійного звязку її з творами класичної і христіянської літератури, грецької і римської, мова ся вела до культурної ізоляції — ставала гальмою в розвитку відносних народів, між ними й українського. Коли-б початково задумана солунськими братами словянська Церква, в тіснім союзі з Римом, була удержалася, то се було-б обезпечило по-

Культурні шкоди з упадку їх діла

Історична роля церковно-словянської мови

Недостача звязків з класичними літературами

стійний доплив свіжих сил через спільну всій католицькій Церкві латину й сим способом оживило словянські літератури ще скорше й успішніше, ніж се сталося в XVI в. у Словян-латинників. Звязки з Византією і її грецькою мовою, які потім удержувала Болгарія, Сербія і Русь, не могли ані в малій части виконати сього завдання: одно задля згадуваного вже духового відчуження византійства від геленізму, дальше в наслідок пізнішої політичної долі Царгороду (заливу турецьким магометанством), а найважніше, тому-що культурні звязки східних словянських Церков із Царгородом були дуже обмежені і слабі. Отже годі порівнувати їх із тими римськими звязками, які мали колись словянські апостоли з Римом а пізніше з'єдинена Церква на Україні.

Під увагу нам самим

Всю оту трагічну історію словянського обряду по думці св. Кирила й Методія повинні взяти собі до серця ті Українці на церковно й обрядово мішаних просторах, які з захопленням достойним красшої справи ідуть згідними слідами Віхінґа і Фотія та чистому латинству бажають протиставити чисте византійство, а всі історично витворені посередні фо́рми знищити — на очевидну шкоду національному обрядови.

Жерела й література

Acta SS. Boll. — Bartolini: Memorie dei sti Cirillo e Metodo — Brückner: a) Wahrheit über d. Slavenapostel; б) Cyrill u. Method. — Dobschütz: Methodios u. d. Studiten. — Dvornik: a) Les Slaves, Byzance et Rome; b) De s. Cyrillo et Methodio. — Frédéricq: Conséquences de l'évangélisation par Byzance. — Jaffé: Regesta pontificum. — Jirecek: Fürstt. Bulgarien. — Jugie: a) Recueil canonique slave et la primauté du pape; б) Le culte de Photius. — Gelzer: Patriarchat v. Achrida. — Götz: Slavenapostel. — Grivec: a) Sv. Ciril in Metod; б) Pravovernost sv. C. i M.; в) De fontibus theologiae ss. C. et M. — Грот; Моравія и Мадяры. — Harnack: D. karoling. u. d. byzant. Reich in ihr. wechsels. Bezieh. — Златарски: а) История на българската държава; б) Българска архиеп.-патриарси. — Jagić: a) Entstehung d. kirchl.-slav. Sprache; b) Cyrillo-Methodiana; в) Conversion of the Slavs. — Jasek: D. cyrillo-method. Idee. — Лавров: Кирило і Методій в д.-слов. письменстві. — Ламанскій: Житіе св. Кирила. — Lapôtre: L'Europe et le Saint Siège 872—882. — Малышевскій: Св Кириллъ и Меѳодій. — Marković: Gli Slavi ed i Papi. — Martinof: St. Méthode. — Migne: Patrologia Graeca, Latina. — Mohlberg; Il messale glagolitico di Kiev. — Monumenta G. H. — Murko: D. sl. Liturgie a. d. Adia. — Naegle: Kirchengesch. Böhmens. — Novotný: České dejiny, I. — Няраді: Життя св. Кирила і Методія. — Огієнко: а) Костянтин і Мефодій; б) Слов. письм. перед Конст. — Pastrnek: Dejiny slov. apost. — Perels: Nicolaus I u. Athanasius B. — Петров: Спорные вопросы. — Potkański: Konstanty i Metodjusz. — Пташицкій: Слав. обрядъ въ Моравіи, Панноніи и Польши. — Reinhardt: Entstehung d. bulg. Exarchats. — Scheffer: D. bulg. Exarchat. — Schubert: Die sg. Slavenapostel. — Snopek: a) Die Slavenapostel; б) Studie cyr.-met.; в) Nova kniha o sl. ap. — Соболевскій: Хронол. др. ц.-сл. памят. — Szcześniak: Obrządek słowiański w Polsce pierw. — Теодоровъ-Балановъ: Кирилъ и Методи. — Teige: Život sv. Konstantina. — Vajs: Ioannis VIII epistolae. — Vasica: Život a pochv. sv. Cyr. — Хомин: Ювилей св. Константина Кирила. — Цухлевъ: Исторія на бълг. Църква.

В. РУСЬ У ВСЕЛЕНСЬКІЙ ЦЕРКВІ (860—1054)

VI. ХРИСТІЯНСТВО В ПОГАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Руське посольство 839

1. Найраніша історична згадка про Русь належить, як знаємо, до 839 р. Не була се очевидно українська Русь, а північна — надільменська чи надволжанська, якщо не цілком ще скандинавська. Того-то року, посли сеї незнаної досі держави відбували велику окружну подорож крізь християнські землі: з Византії через Венецію, Італію і Франконію понад Рен до дому. Значить, що найпізніше на той час припадає перший контакт Руси з християнством. А в тім, вона не мусіла так далеко посилати своїх людей, щоби з ним зустрітися. Місійна діяльність Церкви, очевидно римської, вже почалась була й на далекій Півночи. Першим апостолом тих земель був св. Ансґар, гамбурсько-бременський архиєпископ, і мав поважні успіхи в цілій Скандинавії. Що-тілько по його смерти прийшов застій у розвитку тамошнього християнства. А що творці руської держави були скандинавського роду, то не виключена річ, що вже тогді могли між ними, навіть серед згаданих послів, бути християне (тогочасні посольства бувати дуже численні).

Св. Ансґар апостол Півночи 826—865

Наїзд Руси на Царгород 28. VI 860

Двацять один рік пізніше, Русь иншим способом дала про себе знати християнському світови: не як посли, а як грабіжні наїзники на ту саму Византію, до котрої раніше ходили з поклоном. Вони страшно пограбували мало-азійські береги та загналися під сам Царгород, одначе скоро відступили від нього. Сей несподіваний відворот варварів приписувано у столиці особливій ласці П. Д. Марії Влахерненської: по одній версії (самого патр. Фотія) сталося се після того, як по мурах міста уладжено обхід з ризою Богородиці; по другій — сю ризу вмочено у морі, після чого знялася велика буря і розігнала руські човни. Та найдивніше прийшло потім. Переговорами і грішми спонукали Греки тих Русів не то припинити грабування і жити в приязни з ними, а ще й просити, по кількох літах, проповідників слова Божого... Бажання се було заспокоєне: вони одержали єпископа, чи навіть архиєпископа, та всі навернулися.

Чудо Богородиці

Перше навернення Руси

Про правдивість сього факту не можна сумніватися, одначе і про се ні, що та Русь з 860 р. не була пізніша Київська Русь, а тілько якась одна з численних ватаг північних Варягів, що по наїзді таки й осіла десь над Чорним морем і, як потім багато з них, стала на воєнну службу у Византії. Між иншими, є догадки, що вони осіли над Кимерійським Боспором, у Тмуторокані. Про Київ і його володарів Аскольда та Дира (як комбінував вже перший наш літописець) думати тут годі: ніяк не можливо було-б зрозуміти, чому в нім не лишилося ані найменшої згадки про того єпископа і його масові успіхи. В кождім разі, не була се словянська Русь, а тілько германська; процес загального словянщення тих Варягів ще був не почався.

Звідки вона прийшла і куди ділася

Інші вістки про христ Русь

Окрім оповідженої висше події, до того самого часу належать ще три вістки про Русь і християнство, які неможливо вязати з Києвом. Вони взяті з житій святих, де дуже трудно провірити й усталити як хронологію так і самий первісний зміст. Перша з них міститься у знанім нам уже житії св. Константина Солунського і хронологічно належить до того самого 860-го р. Коли іменно Константин, з волі імператора, йшов проповідувати між Хазарів, задержався якийсь час у таврійськім Корсуні вчитися жидівської мови і пізнати жидівські книги. Тут відкрив він мощі св. Климента, папи римського, які опісля взяв з собою до Риму. При сій нагоді „обрѣтъ же тоу Евангелье и Псалтырь росьскы писмены пьсано и чловѣка обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимь и силу рѣчи приимъ, своєи бесѣдѣ прикладая, разлучи писмена, гласьная и съгласьная, и къ Богоу молитву дрьжя въ скорѣ начятъ чисти и съказати, и мънози ся єму дивляху Бога хваляще."

Житіє св. Константина

„Руський" переклад св. Письма в Херсоні 860

Яку саме мову належить розуміти під тими „росьскими письменами?" Найповажніші історики і язикознавці видять у них ґотську мову, хоч не виключена річ, що се дійсно була „руська," одначе не пізніша словянська, а первісна ґерманська. В Скандинавії, як знаємо, християнство вже проповідувалося, й апостол її, св. Ансґар, був знаний як учений книжник. Та є й такі дослідники, що в наведених словах легенди видять доказ істнування вже тогді словянсько-руського письменства, а навіть українського, і то саме київсько-полянського. Догадки сі одначе мало правдоподібні. Згадка легенди стоїть занадто одинцем в довгій низці наших відомостей про початки Руси, щоб можна було брати її буквально й уявляти собі вже високо розвинене письменство в незнаній ще тогді Київській Руси. Коли-б так було, то в дивнім і дуже некориснім світлі ставав-би сам Константин, присвоюючи собі готове вже словянське письменство й подаючи його за створене ним самим. Такої тяжкої кривди не міг хиба зробити свойому обожаному героєви автор „житія блаженного оучителя нашего и прьваго наставъника словѣньску языку" — людині зправди ідеальній.

Ріжні пояснення

Неправдоподібність словянського характеру

В двох инших легендах, сам буквальний зміст оповідання менше важний, а більше хронологічне означення факту. В обох разах мова про чудо над гробом святого в часі наїзду руських грабіжників. Перша з сих легенд оповідає про напад руського князя Бравлина чи Бранлива з Новгороду на знаний нам уже аланський Сурож (Согдею) на Криму. Здобувши город, князь велів пограбувати богату церкву св. Софії, а в ній гріб тамошнього єпископа св. Стефана. За те він на місці тяжко захорів (на епілепсію) і поздоровів щотілько тогді, коли не лише вернув все пограблене, а й по приказу святого сам приймив св. Хрещення. Мало се статися небогато літ по смерти єп. Стефана значить, десь на початку VIII-го віку; та з другого боку є в сім оповіданні подробиці, які велять або перенести усю подію на часи Володимира В., або щонайменше звязати її з обговореним висше наїздом незнаної близше Руси на Царгород. В легендах, писаних у виключно душпастирських цілях, а не в істо-

Житіє св. Стефана Сур.

Руський князь Бравлин

Хронологічні труднощі

рично-наукових, не можна брати буквально таких висловів як „мало літ потім". З тої самої причини годі також класти на початок IX-го віку й подію, оповіджену при чуді св. Георгія Амастридського. В часі нападу на Амастриду (на південнім березі Чорного моря) і грабування церкви з гробом святого, Руси були спараліжовані невидимою силою й аж тогді виздоровіли, коли князь повелів вернути всю добичу й увійшов в приязні взаємини з християнами. Як новіші досліди ствердили, се оповідання взяте напевно з історії походу на Царгород в 860-ім році.

Житіє св. Георгія Ам.

На сьому вичерпуються всі вістки про контакт Руси з християнством у IX-ім віці. Як уже зазначувалося, ні-одної з них не можна прикласти до Київської Руси, а ще менше до її словянської людности; та вони доказують, що творцям руської державности, скандинавським Варягам, християнство вже й тогді не було цілком чуже.

2. Історія Київської Руси починається що-тілько під конець того віку (річна дата непевна) — з хвилею перенесення пункту тяжкости варяго-руської держави на полудне. Разом із сим вона зблизилася до країв з розвиненою християнською культурою. Нова столиця лежала на самому перехресті великих міжнародних шляхів. Один, в данім моменті найголовніший, ішов із Балтійського моря, через Ладогу або Двину зах., вздовж Дніпра у Чорне море. Се та славна водна „путь отъ Варягъ въ Грекы", на якій виростала руська держава. В Києві перетинався сей шлях із другим міжнародним, що йшов з заходу на схід та роздвоювався по обох боках Дніпрового шляху — по західному боці, над Бугом, розходився у Німеччину (на Краків) і в Панноніо (на Перемишль); по східному-ж боці двоївся зараз за Дніпром: у магометанську Болгарію над Волгою і в жидівську Хазарію під Кавказом. В напрямі тих великих доріг росла молода держава, і ними приходили чужоземні впливи, а в їх ряді і релігійні, на Русь.

Початок Київ. Руси

Перехрестя міжн. шляхів

З християнських земель, комунікаційно найдоступніша була Византія: її володіння зачиналися зараз при усті Дніпра (Корсунщина), а її столиця, Царгород, була першим осередком міжнародної торгівлі того часу і головною метою варяського купця і вояка-здобичника. Територіяльно близька і розмірно доступна була й що-тілько формально навернена дунайська Болгарія, одначе, як країна убога, вона зразу мало надила Варяго-Русів. Контакт із християнськими країнами дальше на заході — з В. Моравією і Німеччиною — був далеко тяжший. Дотого, саме тогді дикі ще й по-

Звязки з християнськими землями

ганські Угри зруйнували велико-моравську державу і розірвали звязь між Словянами — південними, західними і східними; а доступ до Німеччини суходолом був утруднений ріжними незалежними і переважно поганськими словянськими племенами. Християнство не було, як знаємо вже, чуже ні в Хазарії, ні в давній варяській батьківщині у Скандинавії, одначе не досить сильне, щоби променіти на Русь. З усіх сусідств сеї останньої і з усіх можливих впливів, перше місце займала безперечно Византія. Вона була найбогатша, найкультурніша і найбільше християнська. Взаємини з нею оживилися особливо по переході Угрів знад Волги на Дунай, коли чорноморські степи стали на якийсь час безпечніші. В таких обставинах річ зрозуміла, що Кияне зустрічали християнство найчастіше у тій формі, в якій воно жило в Византії, та що вони з самого початку привикали уважати ту форму за сутню в сій релігії.

Впливи Византії найсильніші

3. Перші автентичні відомости про місцевих християн у Київській Руси маємо що-тілько з середини X-го віку, за князювання Ігоря Рюриковича. Се не значить, очевидно, щоби ті віруючі були взагалі перші, тілько що з часів попереднього князя, Олега, не полишилося жадного писаного свідоцтва про християн. Одинокі переховані документи з Олегової епохи — його умови з Византією, заключені після війни 905 р. — нічим не зраджують, щоб на Руси були вже почитателі Христа; та вони й не заперечують сього. З них виходить, що в Царгороді, при церкві святого Мами, була колонія руських купців. Тут Русь стрічалася з численними варяськими земляками, що були на воєнній службі цісарства, і вже переважно хрещеними. Неодин із тих наємників переходив опісля в службу київського князя, і неодин Русин-поганин, побувши в Царгороді, вертав християнином. Позатим, київсько-руська держава була ще суто-поганська, а її князь Олег то чистий тип старогерманського витязя (викінґа). Та часи швидко змінялися.

Найдавніші християне у Київ. Руси

Олег і перша умова з Греками 907—911

Трицять три літ пізніше заключений Ігорем новий руссько-грецький трактат (внаслідок нещасливого походу 941) робить нам приємну несподіванку: в ньому вже мова про дві Руси — християнську і поганську; обі вони в найвисших сферах державй — серед послів-дружинників, боярства і мабуть у самім княжім роді. Сим християнським чле-

Ігорь і друга умова з Греками 944

нам правління умова приписувала окрему форму ратифікації: „Мы-же, єлико насъ крьстилися есмы, кляхомъся цьркъвию св. Илиѣ въ съборьнѣй цьркъви предълежащимь чьстьнымь крьстъмь и харатиею сею хранити вьсе єже єсть написано на неи... Иже помыслять отъ страны русьскыя раздрушити таку любовь, да приимуть мьсть отъ Бога Вьседьржителя, осужение на погыбѣль и въ сь вѣкъ и въ будущий... А некрьщении Русь да полагають щиты своя и мечь своѣ нагы и обручѣ своѣ и прочая оружия и да кльнуться о вьсемь яже суть написана на харатии сеи... Аще-ли-же кто отъ князь или отъ людий русьскыхъ преступить се єже єсть написано, будеть достоинъ своимь оружиемь умрети и да будеть клятъ отъ Бога и отъ Перуна...“

Русь хрещена і нехрещена

Згадана тут церква св. Ілиї, де присягали руські послихристіяне, була в Царгороді, і служила тамошнім хрещеним Варягам. Та коментарь нашого літописця до сеї умови говорить, що така сама церква була вже й у Києві — значить, дочерна царгородської — і що в ній також відбувалася церемонія присяги. Якщо вона й тут була „сборна“ (*καθολικὴ ἐκκλησία*), себто прилюдна, то маємо в сім доказ, що київські христіяне під Ігорем користувалися повною релігійною волею. Вони, як уже зазначувалося, рекрутувалися зразу з самої варяської верстви, та згодом, в міру асиміляції їх з автохтонною людностю, хрестилися очевидно і Словяне.

Церква св. Ілиї в Царгороді і в Києві

Текст Ігоревого трактату з Византією допускає також догадку, що громадне навернення Руси сталося недовго перед договором, та що може воно було вимовлене Греками, як своєрідна моральна запорука мирної поведінки Києва на будуще. Подібний примір бачили ми з Русю 860-го р. і з Борисом болгарським. В таких разах Греки вимагали, щоб церемонія хрещення відбувалася прилюдно в Царгороді. Очевидно, таке навернення не було особливо глибоке і в якийсь час полишало по собі почування політичної низшости. Все-таки треба піднести, що поширення христіянства сильно причинялося до міжнародного мира.

Навернення і політика

Оскілько хрещення мало місце в Царгороді, то воно могло бути або по грецькому звичаю, або — що також доволі правдоподібне — в обряді і мові германських Ґотів,

Обряд і мова

що в столиці мали свій монастир, а в Криму митрополію. Пізніше, коли вся Скандинавія стала римсько-християнська, Варяги належали до обряду латинського — як на Руси так і в Византії.

Смерть Ігоря 945

4. Отся воля, що її давав християнам Ігорь, сам видко в душі прихильний новій вірі, була-б може довела до повного навернення київської Руси вже в середині X-го в., якби не нагальна смерть сього князя (він упав в боротьбі з поліськими Деревлянами). Вдова його й управителька держави за малого сина Святослава, княгиня Ольга, була християнкою мабуть ще за життя Ігоря. Віддавши послідну дань старим богам жорстокою пімстою над Деревлянами, вона стала щирою християнкою і явно змагала до того, щоб нову віру підіймити на ступінь державної релігії.

Ольга християнкою

Час і місце її хрещення

Обставини, серед яких Ольга особисто стала християнкою, близше не знані. Відносна київська традиція, записана майже півтораста літ пізніше в літописі, вже не була ясна й набрала признак легенди. Вона оповідає під р. 955 про поїздку княгині до Царгороду; про залицяння до неї цісаря (Константина VII Багрянородного); про те як Ольга перехитрила його просячи, щоб він наперед був її хрестним батьком, а потім — обучена в вірі патріярхом і хрещена як Олена — нагадала йому церковний закон; як вкінці, з великими дарами імператора і з благословенням патріярха, повернула до Киева і — вдруге перехитрила Константина, котрий незабаром вирядив своїх послів по обіцяні Ольгою руські богацтва: „Скажіть від мене цісареви:“ — відповіла його Грекам — „Коли ти особисто постоїш у моїй Почайні (київській пристані) так само довго, як я стояла у твоїм Суду, то тогді дам тобі дари“.

955

Літописна легенда

З сеї київської легенди тілько сам початок і сам конець історично цілком правдиві. Ольга була дійсно в Царгороді, в гостях у Константина, тілько не в 955-ім р., як думав літописець, а два роки пізніше. Опис її принять на цісарськім дворі, зладжений самим Константином, полишився до нашого часу, та в нім нема найменшої згадки про хрещення київської княгині. Що-більше, з нього виходить ясно, що Ольга вже приїхала як християнка і що мала з собою власного капелана, свящ. Григорія. З того побуту полишилася в царгородській св. Софії памятка по Ользі:

Правда і поезія

Царгородські відвідини Ольги 9 і 18. IX. 957

золота тарілка прикрашена дорогим камінням — мабуть із одержаних на цісарськім дворі подарунків; ще в XIII-ім в. оглядав її Антоній, єпископ перемиський й архиєпископ новгородський. Памятка по ній у св. Софії

Чи з усього того виходить, що Ольга хрестилася в Києві, як се всупереч легенді доволі загально приймається в науці? Ні, факт невернення її в Царгороді безсумнівний; ріжні взаїмно незалежні свідоцтва, між ними одно сучасне, німецьке, говорять про се згідно. Тільки сталося се значно раніше, ще за життя Ігоря і за імператора Романа I Лекапина, мабуть у звязку з мировими переговорами. Якщо притім цісарь залицявся до княгині, то се був той Роман, а не Константин, який був жонатий і в 957 так само віковий як і Ольга. Память Киян змішала згодом особи і факти, як се в таких разах завсігди буває. Хрещення в Царгороді до 944

Правдивий натомість конець у сій традиції. Офіціяльна візита Ольги в 957-ім р. скінчилася сильним політичним диссонансом між обома державами. Княгиня була видко сильно незадоволена сею подорожю, зокрема, вона, пані великої держави, відчула горду, непривітну і мало почесну поведінку Ромеїв (принято її з таким самим церемоніялом як простого посла двох малозначних арабських князів); окрім того незнана нам близше політична ціль поїздки видко не оправдалася і київсько-византійські взаємини, ніколи не сердечні, сильно напнялися. Русько-византійське напруження 957

Чи між причинами того непорозуміння були й церковні справи? Такі догадки висловлялися в історіографії (мовляв, Ольга безуспішно добивалася в Царгороді самостійної церковної єрархії для Руси), одначе в сім напрямі не маємо найменших позитивних вказівок. Та з другого боку певне те, що на погляд княгині Русь уже була дозріла до урядового заведення в ній християнства та що вона дійсно думала про окрему церковну організацію своєї держави. Тільки що ся мудра княгиня не бажала сього многоважного діла віддавати в византійські руки. Чуттєві і політичні мотиви його

Питання руської церк. єрархії

5. Незабаром по своїм повороті з Византії, вона виправила посольство до німецького короля (пізніше коронованого в Римі на західно-римського цісаря) Оттона В., наймогутнішого з тогочасних християнських володарів, та просила його прислати до Києва єпископа і священників. Король Посольство Ольги до Оттона В. 958/9

порозумівся, правдоподібно, в сій справі з Римом; після того, в празник Різдва Христового, в місті Франкфурті н. М., в присутности самого короля, висвячений був перший єпископ для Київської Руси в особі Либутія, монаха з монастиря св. Альбана у Майнці. Річ притім характеристична, що святив його архиєпископ бременсько-гамбурський, себто заступник тої митрополії, творцем якої був св. Ансґар та до якої належала місійна діяльність у Скандинавії і в прибалтійських землях. З незнаних нам близше причин (мабуть ізза трудного підготування місії) нововисвячений єпископ не вибрався зараз в дорогу, потім захорів і 15-го місяця по висвяченні вмер. Ольга видко пригадувала своє бажання, бо Оттон, перед своїм виїздом в Італію, подбав про висвячення наступника в особі Адальберта з монастиря св. Максимина в Трірі. І знов цікаво, що новий єпископ був вихованцем того самого корвейського монастиря, звідки вийшов св. Ансґар. Знаряджений належито королем, Адальберт подався на Русь, правдоподібно через Балтійське море. До Києва міг він прибути десь під конець 961 або з початком 962 р., себто яких 3—4 роки після того, як Ольга вперше висилала в сій справі посольство до короля.

Либутій перший єпископ Київ. Руси 960

† 15. III. 961

Адальберт другий єпископ Київ. Руси

961/2

За той час богато поплило води в Дніпрі. Малолітний князь Святослав доступив повних прав; княгиня-мати зложила реєнцію; замість старих дорадників з часів Ігоря, прийшла до голосу молода дружина Святослава. І як звичайно в таких разах буває, політика молодого наслідника старається зразу не вступати у сліди попередника, тільки підіймає нові кличі. А сі знайти не було тяжко. Вже двацять літ Київ не вів війни — найважнішого в тих часах і обставинах жерела богатіння, а навіть удержання (достоту, як пізніші українські козаки бунтувалися, коли їм не давано йти на море воювати). Дотого, прихильники старого поганства мусіли з ненавистю дивитися на християнську княгиню, на її відразу до ідолопоклонства та на заходи в користь нової віри; в їхніх очах, всі елементарні нещастя були певно пімстою загніваних богів і т. ин. Навіть не виключена річ, що й Византія, на вістку про церковно-політичні зносини Києва з Заходом, почула небезпеку та завела такі самі інтриги на Руси, як сто літ раніше в Болгарії.

Політичні зміни на Руси

Досить, що князювання молодого і буйного Святослава почалося під двома гаслами: „честь старим богам!“ і „іду на вас!“, себто поганська реакція і здобична війна. Правда, вихований матірю-християнкою син мав тільки пошани для неї і її релігійних почувань, що йдучи з протихристіянською течією, не велів переслідувати поодиноких християн („не браняху, но ругахуся“); й існуючі церкви (віродостойна традиція приписує початок київської св. Софії саме Ользі) полишилися певно ненарушеними, одначе про удержавлення нової віри, про загальне навертання народу і про утворення церковної єрархії — не могло вже бути й мови. В таких обставинах прибув на Русь єп. Адальберт зі священниками і міг тільки ствердити, що його місія стала зайва. Він завернув назад. Підчас повороту, мабуть у Новгородщині, знайшовся у великій небезпеці від розагітованого поганства; кілька осіб з його товариства згинуло навіть.

Зворот Святослава до війни і поганства

Становище християн

Такий був вислід першої в історії спроби навернути всю Русь на християнство і злучити її церковно-культурними звязками з Заходом — того змагання першої християнки на київськім престолі, яке в разі успіху було-б повело історію Східної Европи цілком иншим шляхом, ніж опісля вийшло, що призначувана тогді Києву історична місія перейшла на Польщу... Головним героям сеї історичної драми, княгині Ользі і другому з порядку єпископови Києва Адальбертови, потомність віддала належну честь: київсько-руська Церква поставила між святими Ольгу, а німецька — Адальберта. Се останнє, очевидно, не за Русь. Недоспілий руський єпископ став зараз потім першим архиєпископом маґдебурським; на сім становищі, діяльність його самого і його наслідників мала епохове значіння в розвитку християнства і Німеччини.

Невдача Ольги й Адальберта

Наслідки її

6. З сумом дивилася велика княгиня на політику молодого покоління. Слава лицарського Святослава і його початкових воєнних успіхів на Волзі і під Кавказом, завоювання Болгарії і походу на Царгород була заплачена тяжкими жертвами: культурним застоєм, розпряженням державної спійности, наїздами диких Печенігів у византійській службі і т. ин. Смерть захистила її від найгіршого — вона не дожила кінцевої катастрофи всеї київської армії, смерти

Катастрофічний конець нової політики

Смерть Ольги 969

Смерть Святослава 973

Святослава і того жахливого історичного символу, що череп сього найбільшого вояка нашої минувшини став у степового розбишака за чашу до пиття. Нежиттєздатність поганської духової культури виявилася вповні. Русь мусіла повертати на шлях вказаний св. Ольгою. Се переконання мусіло принести й те лицарство, що вратувалося з балканської катастрофи: кількалітний побут між християнськими Болгарами і Греками мусів неодного з них довести до зрозуміння вищости християнства над віру батьків. Хто зна, чи і Святополк по десяти літах власного досвіду не змінив своїх раніших поглядів у сій справі. Та обовязок направити помилку його молодости перейшов вже на його молоденьких синів.

Необхідність повороту до християнства

Ярополк

Найстарший Ярополк, якому ще від Святослава дістався Київ, у хвилі смерти батька міг мати ледві кільканацять літ, та з другого боку він мав змогу підпасти під сильніший вплив бабки. Се повинно було довести його до її релігійних планів, затрачених його батьком. Між скупенькими вістками про коротке (7-літне) володіння Ярополка не знаємо, правда, ні-одної про якісь позитивні його старання в користь християнства, одначе є й певні вказівки, які велять догадуватися що-найменше прихильности в сім напрямі. Наперед, за жінку дав йому батько полонену на війні молоду грецьку монахиню великої краси. Годі подумати, щоб вона не старалася і не вспіла приєднати молоденького князя для своєї віри. Тілько що симпатії Ярополка не могли пійти на византійський шлях. Поминаючи досвід і настрій його бабки, молодий князь і його дружина не могли хиба забути Святославової трагедії, спричиненої коварною політикою Византії. Отже не лишалося нічого, як тілько повернути на дорогу вказану св. Ольгою. Два факти позволяють нам вірити, що він се дійсно зробив. Перший се той, що зараз по смерти батька, видко за порадою старого воєводи Свінельда (а може й по вказівкам бабки), посилає посольство з дарами до того самого німецько-римського цісаря Оттона В. А що київські посли в Кведлінбургу мусіли щось говорити про релігійні справи, ясно виходить із другого знаного факту — приходу до Ярополка римського посольства від Апостольської Столиці. Лише що посередником між Києвом і Римом не був вже

Жінка-християнка

Посольство до ціс. Оттона В. 973

Оттон В., що зараз-же вмер після кведлінбурського сойму, а син його Оттон II, також німецько-римський цісарь. Римська місія не мала одначе бажаного успіху тому, що саме тогді вибухла війна між Ярополком київським і Володимиром новгородським, закінчена трагічною смертю першого. Переможець Володимир був тогді неприступний думкам про християнство. Він був провідником нової поганської реакції на Рим, що йшла головно з Новгороду.

Папські посли в Києві 979

Смерть Ярополка 980

Нова поганська реакція

7. З уривкових вісток про християн на Руси перед Володимиром В. доходимо до ось-яких загальних висновків: а) Першими християнами і носіями нової релігії є норманські Варяги, що зустрічаються з нею в часі своїх наїздів, торговельних подорожей або військової служби в християнських землях. б) Християнство проникає у словянську Східну Европу вздовж головних міжнародних шляхів того часу, головно-ж вздовж найважнішого і найлегчого — балтійсько-чорноморської водної дороги по Дніпру. в) Приходить воно в першій мірі з Византії, в дальшій із Скандинавії, Німеччини і Хазарії. г) Найстарші автентичні вістки про християнство в Київській Руси походять що-тілько з середини X-го в., з останніх літ князя Ігоря. Воно тогді поширене серед варяської аристократії і на самім княжім дворі; християнкою є й сама княгиня Ольга, хрестившися в Царгороді. В Києві істнує прилюдна церква св. Ілиї, як дочерна такої-ж варяської церкви в Царгороді; при ній завязок духовного стану. д) По смерти Ігоря, в часі реєнції Ольги, християнство стає навіть протегованою релігією, одначе проби створення самостійної руської єрархії не вдаються. е) В справі організації краєвої Церкви й систематичного навертання народу, Ольга звертається до Німеччини, де й висвячуються два єпископи для Руси. ж) З приходом до влади Святослава Ігоревича наступає поганська реакція й воєнна експанзія київсько-руської держави, закінчена невдачею у Болгарії і катастрофою на Дніпрових порогах — спричиненими Византією. з) Внаслідок того політична думка Київської Руси повертає знов до початої акції св. Ольги, навязуються взаємини з західно-римським цісарством і Римом, одначе боротьба між Святославичами і смерть прихильного християнству Ярополка київського доводить до нового, сим разом уже останнього, тріумфу поганства під

Висновки

проводом Володимира. і) Найбільше характеристична прикмета релігійної політики в тій добі то подвійне хитання Київської Руси: між поганством і християнством — внутрі, та між Византією і Римом — на зверх. Перевага сього або того напряму залежна була від політичної ситуації — внутрішної і міжнародної.

Жерела і література

ЖЕРЕЛА: Adami Brem. Gesta. — Annales Corbeienses. — Ann. Hildesheim. — Ann. Lamberti. — Ann. Magdeburg. — Annalista Saxo. - Ann. Quedlinburg. — Cedreni Hist. comp. — Constantini Porph. Administr.; Ceremon.; V. Basilii. — Georgii Hamart. Chron. Georgii Mon. Contin. — Ioannis Diac. Chron. Ven. — Житіе св. Георгія Амастр. — Ж. св. Константина. — Ж. св. Ольги. — Ж. св. Стефана Сурож. — Leonis Diac. Histor. — Leonis Gram. Chronogr. — Nicetae Paphl. V. s. Ignatii. — Никон. лѣтопись. — Photii Orat.; Epist.; Homil. — Повѣсть врем. лѣтъ. — Путешествіе арп. Антонія. — Reginonis Contin. — Rimberti V. Anscarii. — Symeonis Mag. Ann. — Theophanis Contin. — Thietmari Chron. — Translatio s. Clem. — Zonarae Annal. — Якова мн. похвала Володимиру.

ЛІТЕРАТУРА: Abraham: Powstanie Kośc. łac. na Rusi. — Бертье-Делагард: Къ ист христ въ Крыму. — Бѣляев: Byzantina. — Bihlmeyer: D. hl. Ansgar. — Bonet-Maury: Prem. témoignages du christian. en Russie. — Boor: Angriff d. Rhos auf Byzanz. - Brackmann: Ostpolitik Ottos d. Gr. — Bril: Christian. en Suède. — Brooks: The age of Basile I. — Васильевскій: а) Введенія в житія; б) Рус.-виз. изслѣдованія. — Величко: Взаємини Руси і Визан. — Cumont: Analecta Bruxell. — Dietrich: Byzant. Quellen. — Dölger: Regesta. — Ebersolt: Le grand palais de Cple. — Ediger: Russlands älteste Beziehungen. — Fischer: Grossf. Helga am Hofe v. Byz. — Голубинскій: Ист. рус. Церкви I, 1. — Грушевський: Іст. Руси-України, I. — Gutzeit: Georgios v. Amastra. — Hoppe: Magdeburg u. d. Osten. — Ильинскій: Одинъ эпиз. изъ жиз. Констина. — Истрин: Договоры съ Греками — Завитневич: Святославъ Игоревичъ. — Заїкин: а) Chrześc. w Eur. Wsch. do Igora; б) Chrześc. w poł. X w.; в) Христво за Ярополка I. — Коробка: Источн рус. християнства. — Kunik: а) Georg. v. Amastris; б) L. Russes devant Cple. — Лонгинов: Мирн. договоры съ Греками. — Лопарев: а) Виз. житія святыхъ; б) Полож. ризы Богородицы 860. — Лясковронскій: Кіев. Вышгородъ. — Lübeck: Christianisierung Rds. — Macri: Byzant. et étrang. dans Cple. — Малышевскій: Варяги въ нач. христ. въ Кіевѣ. — Marquardt: Streifzüge. — Міллер: Христ. культ. IX-X в. на Дон. — Никольскій: Къ вопр о рус письм. — Огієнко: а) Руські переклади в Херс.; б) Початки християнства. — Пападопуло-Карамевс: Акафистъ Б. М., Русь и Фотій. — Пархоменко: а) Св. равноап. Ольга; б) Христво Руси до Влад. Св.; в) Нач. христва Руси. — Петрушевич: Христво въ прикарп. стран. — Полонская: К вопр. о христвѣ до Влад. — Приселков: Очерки по церк.-пол. ист. Кіев. Руси. — Palmieri: La convers. d. Russi. — Pierling: Russie et Saint-Siège. — Скобельскій: Згадки о Руси. — Смірнов: Волзький шлях. — Seppelt: Einführung d. Christms in R. — Таубе: Римъ и Русь. — Успенскій: Русь и Визан. въ X. в. — Weingart: Byz. kroniky. — Шахматов: Др судьбы рус. племени. — Айналов: а) Св. Ольга въ Царьг.; б) О. дар. русс. князямъ въ Виз.; в) Даръ св. Ольги. — Знойко: а) Посольство Калокира; б) О походе Святослава. — Pargoire: Saint Mamas. — Попов: Левъ VI Мудрый. — Sack: Reisewege d. ältest. nord. Mission. — Schmeidler: Hamburg-Bremen u. Nordost-Europa IX-XI Jhrh. — Поверх сього, диви літературу у розд. IV і V.

VII. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

Вістки про хрещення Володимира неясні

1. В усій історії київсько-руської Церкви найменше ясний і найбільше загадковий момент — то сам її початок — діло Володимира. В київській літописній традиції, що-правда, оповідання про хрещення Руси Володимиром займає розмірно дуже багато місця, одначе історична вартість сього переказу стоїть у відворотнім відношенні до його ширини — як під оглядом хронології так і щодо самих фактів. Се тим дивніше, що літопис писався розмірно недовго (не цілих сто літ) по тій епоховій події, та що в тім самім жерелі маємо короткі одначе дуже цінні вістки про християнство на Руси в ранішій добі — в часах Ігоря й Ольги. Переходячи в літописі від них до Володимира, так і почуваємо, що полишаємо певну стежку історичної дійсности та входимо на хитке поле легенд. Легенд — подуманих очевидно не для заповнення прогалин у фактичних відомостях, а радше для того, щоби їх закрити. Мається навіть враження, що початково літописне оповідання про хрещення Руси виглядало цілком инакше, та що якась цензорська рука подбала про заміну його иншим — недоладною компіляцією з кількох окремих і взаїмно мало згідних легенд, навіть не місцевого походження. Так з'явилася (під р. 986) довга повість про появу в Києві цілої низки чужоземних посольств: від магометанських Болгарів знад Волги, від Німців, від хазарських Жидів і від Греків); про те, як кожде з них захвалює свою віру і старається приєднати до себе Володимира, одначе князеви найбільше до вподоби довжезний виклад грецького „філософа Константина"; за сим (під р. 986) оповідається, як-то за порадою бояр і старшини князь посилає своє посольство в чужі землі переконатися на місцях, де найкрасше правиться богослуження, та як по своїм повороті посли не можуть нахвалитися царгородських церков і служб у них; вкінці (під р. 988) читається про похід Володимира на Корсунь: як він при помочи зради здобув город, як домагався руки цісарської сестри і як завдяки їй обучився в вірі, приймив св. Хрещення, та вкінці вернув до Києва і при помочи корсунських священиків хрестив весь нарід.

Літописна традиція тенденційна

Догадки дослідників розбіжні

Коли під конець минулого століття церковна історіографія почала прикладати до сього оповідання критичну міру, показалося, що про велике апостольське діло Володимира знаємо напевно тільки те одно, що він хрестив Русь... натомість на такі основні питання як — коли, де і як він се зробив? — певної відповіди знайти вже годі. А що найдивніше: з многословного літописного оповідання неможливо виробити собі ясного погляду, яку саме церковну єрархію мала тогдішна Русь, хиба той один, що вона мусіла бути инша ніж та, яку видимо пізніше за Ярослава. Наслідок усього того такий, що в недостачі позитивних жерельних відомостей про реформу Володимира, появилося богато догадок-гіпотез які занадто відбігають одна від одної, щоб мати право до повної історичної правди. Зогляду на такий стан наукових дослідів, подаємо тут сам тільки загальний кістяк церковно-політичних подій за Володимира, оскільки при

помочи чужих жерел можна його витеребити з легендового наросту; близші пояснення й огляд спірних питань з сього обсягу знайде читач у приписках на кінці сеї книжки.

Віднова поганського культу

2. Ставши єдиним князем на всю Русь і приборкавши непокірні племена, Володимир не завів надії тої поганської течії, яка допомогла йому в боротьбі з братом. Він відновив в цілій державі захитаний уже культ поганських богів. У Києві, на горі перед княжим теремом, станули знов кумири Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла і Мокоші. Повернули й забуті вже в Києві жертви жаждущим людської крови ідолам: „И жьряху имъ, наричюще я богы, и привожаху сыны своя и дъщери, и жьряху бѣсомъ, и осквьрняху землю требами своими; и осквьрнися кръвьми земля русьская и хълмъ тъ". У звязку з сею реставрацією поганства і його дикого культу, тогді-ж поплила кров перших руських мучеників за Христа. Жереб чи підступний вибір упав на молодого Варяга-християнина, щоб його жертвувати богам. Батько не тілько не видав сина, а й відважно і прилюдно виявив своє християнство. Не можучи їх дістати живими (видко оба боронили доступу до себе), розлючена товпа зруйнувала дім їх і вони згинули. На тім місці стояла пізніше церква Богородиці, звана Десятинною (память тих перших мучеників 12-го липня).

Людські жертви

Перші мученики

Все те допускав Володимир певно не з особистого переконання, а з політичних оглядів. Як талановитий володарь, він дуже швидко мусів відчути, що примітивне і бездушне поганство не всилі дати необхідних моральних і культурних сил для збереження і розвитку його величезної країни. З усіх поважніших держав між Словянами, одна ще тілько Русь оставала в поганстві. Навіть в Угорщину проникало вже християнство з двох боків — з Німеччини і Болгарії. Небезпека, що Русь остане позаду і внизу, ставала щораз ясніша. Отже, давши поганському націоналізмови вишумітися й показати всю творчу нездібність, він повернув до закиненої думки своїх попередників про християнство — як до державної рації. Особистих імпульсів і впливів також очевидно не бракувало: память бабки Ольги, християне на княжім дворі (між численними жінками й рабинями князя неодна була хрещена), далі контакт із чужинцями і т. п. Вкінці і київська християнська громада певно не була цілком

Безплодність поганства

Християнські впливи на Володимира

бездільна. Досить, що упевнившися в необхідности великої реформи, Володимирови полишалось тілько — з огляду на поганський загал — вибрати відповідну нагоду до явного виступу та подумати про церковну організацію.

Зворот його до християнства

3. Щодо поганського громадянства, князь був мабуть переконаний, що воно погодиться з переходом держави на християнство, коли се буде звязане з вимовним для загалу зверхнім ефектом, себто коли той загал видітиме в реформі якийсь національно-політичний успіх. Така нагода сталася в 987-ім р. Політична ситуація уложилася ось-як. Византійська імперія знайшлася в дуже трудній ситуації. Серед затяжної боротьби на два боки — з Арабами і Болгарами — вибухло в М. Азії повстання під проводом Варди Фоки, що оповістив себе імператором і пішов на Царгород, проти ціс. Василя II. Опинившися в дуже скрутнім становищі, цісарь не мав иншої ради, як звернутися за підмогою до Києва, дарма що взаємини між Византією і Русю від 15 літ, себто від нещасної війни Святослава в Болгарії, були неприязні. Тепер Володимир міг диктувати умови. Василь приймив їх і 6-тисячне варязько-руське військо помогло здавити повстання.

Відповідна нагода 987

978—1025

Византія просить підмоги

988

Змісту умови докладно не знаємо; тілько те певне, що між иншими зобовязаннями (тогді, здається Русь одержала чорноморський порт у Тмуторокані) Василь II згодився віддати свою сестру Анну, внуку Константина VII Багрянородного і сестру славної Теофано, замужної за німецько-римським цісарем Оттоном II, матері ціс. Оттона III. Був се великий політичний успіх, що промовляв до уяви й честилюбства тогочасного громадянства. І цілком справедливо. Византійський двір, на точці родових взаємин, був завсігди дуже неприступний, а на подружжя з такими варварськими володарями, як київський, приставав тілько в крайній політичній необхідности. Та з другого боку, високе спорідненя Володимира з обома цісарськими дворами — східно і західно-римським — вимагало від нашого князя, щоб наперед сам став християнином. Отже він зробив се негайно, одержавши християнське імя Василя. За його приміром мусіло пійти богато осіб із княжого двора, дружини і бояр. Сталося се таки в Руси, мабуть у городі Василеві під Києвом. Хрестив його, по всьому судячи, якийсь свя-

Умова з Володимиром

Подружжя його з Анною

Особисте хрещення князя

щенник із Варягів (ісландська сага про Олафа Триґвесона говорить, що сей славний норманський князь-мандрівець намовив Володимира до християнства і що обряду св. Хрещення доконав його єпископ Павло). В таких обставинах, не виключена річ, що се свято відбулося в латинськім обряді.

Віроломність Царгороду

Одначе византійська політика, як завсігди була віроломна, такою хотіла полишитися і сим разом. Збувшися при помочи руської підмоги небезпеки, не думала додержувати умови і не посилала невісти до Києва. Та Володимир дуже рішучо відповів на сю подвійну зневагу, політичну й особисту. Він завернув побідні свої полки і на їх чолі ударив на найблизші византійські посілости на Криму. По двомісячній облозі, він здобув Корсунь. (Жителі його, завсігди Византійцям неприхильні, навіть помогли йому в сій операції). Що-тілько тепер подалася царгородська гордість. „Цісариця" прибула вкінці до Корсуня, де відбулося вінчання. Володимир віддав за віно сей город цісареви та з забраними відси священниками повернув до Києва. На чолі корсунських духовних стояв голосний Настас, правдоподібно єпископ, що своєю зрадою поміг Володимирови взяти Корсунь. Подвійний тріумф князя мусів перемогти останки поганської опозиції, і тому загальне хрещення народу почалося незабаром потім. Спершу, воно могло бути очевидно більше формальне і символичне, ніж дійсне, й обмежалося передовсім до самого Києва і більших городів. Черга на менші і на села прийшла згодом, подекуди геть пізніше. На початок, новий стан релігійних відносин зазначувався забороною ставлення ідолів і жертвування їм жертв.

Володимир здобуває Корсунь на весні 989

Загальне хрещення Руси 990

Організація київсько-руської Церкви

4. Се що сталося, було тілько початком великого історично-культурного завдання, що стояло перед Володимиром. Найважніше питання — справа утворення київсько-руської Церкви, яка поверховне християнство зробила-б глибоким і сутнім — полишилося ще до вирішення. Що в сій справі вчинив Володимир? Як уже було зазначене, з нашого найдавнішого літопису дуже трудно видобути якісь певні відомости про першу духовну єрархію на нашій землі. З византійських жерел ще менше; вони не згадують навіть про хрещення Руси, хоч знають про подружжя Володимира й Анни. З усього можна зробити такий висновок, що церковна єрархія на Руси за Володимира, поза горст-

кою корсунського духовенства, не була грецька ані не була підчинена византійському патріярхови. А в тім, се згоджується з політичними взаєминами між Русю і Византією: мимо споріднення обох дворів, вони й дальше були неприязні, а дикі Печеніги, підбивані Греками, не давали віддиху новоохрещеній Руси. Чи з усього того виходить, що церковна єрархія Володимира була латинська?

Перша єрархія не византійська

Правда, вказівок у сім напрямі маємо дещо. Між иншим, до думання дає ось-який факт: Коли про зносини Володимира з царгородським патріярхатом не маємо в жерелах жадного сліду, то в самій Руси переховалися віродостойні вістки про три (чи може чотири) римські посольства до Володимира і два руські до Апостольської Столиці. Одно з тих посольств прибуло саме в часі корсунського походу і принесло Володимирови частину мощів св. Климента, відкритих свойого часу свв. Константином і Методієм у тім-же Корсуні (в літописній легенді, т. зв. корсунській, вийшло таке, що Володимир ніби сам із Корсуня привіз мощі св. Климента і його ученика Фива). Не можна також заперечити і другого факту: що в Володимировій епосі було на Руси латинське духовенство діяльне (між ним також єпископи, один із них святився навіть у Києві). Отже годі дивуватися, що такі факти і ще инші сліди доводили деяких дослідників (православних саме!) до здогаду, що перша руська єрархія мусіла бути римська, як бажала ще св. Ольга.

Зносини Києва з Римом (986), 988, 991, 1000, 994, 1001,

Проти такого погляду стоять одначе два важні заміти: один той, що годі зрозуміти, яким способом ся єрархія могла так легко звизантійщитися по смерти Володимира; а другий — звідки в руській Церкві взялася словянська мова у староболгарській формі? Коли-б Рим раз мав формально Русь під своєю юрисдикцією, то певно вів-би був завзяту боротьбу за її удержання, а тимчасом про неї не знаємо нічого; а словянська мова в Церкві, хоч і під Римом можлива, була-б радше мала свою первісну форму — паннонську. Всі ті суперечности можна одначе розвязати, коли візьмемо під увагу, що в часах Володимира, окрім Церкви римської і византійської (по знаних непорозуміннях, вони знов удержували обопільні взаємини), була ще третя самостійна Церква, посередна між тими, а саме болгарсько-македонська з осередком в Охриді.

Римська єрархія мало правдоподібна

Болгарська Церква

889—893

893—927

Змагання Симеона

915

916

Проголошення патріярхату 918

Коронація

Опір Византії

Інтервенція Риму 923

Умова Симеона з Римом 926

Вражіння в Царгороді

Смерть Симеона 27. V. 927

Згода з Царгородом і признання патріярхату 928

Царь Петро 927 - 969

Новий звороть до Риму

5. Початкова надія болгарського князя Бориса, що церковний звязок із Византією доведе до утворення самостійного болгарського патріярхату, — головна причина, чому він припинив свої взаємини з Римом — як знаємо, не здійснилася, ні за його власного правління, ні за його сина Владимира. Болгарія мусіла задоволятися окремим архиєпископством, а її церковна самостійність була тільки така, що при помочи учеників св. Методія вона могла замінити грецьку мову на словянську. Навіть такому дужому володареви, як молодший син Бориса Симеон, прийшлося ціле життя боротися за здійснення подвійного національного ідеалу: за болгарську царську корону і за болгарський патріярхат. В очах вихованого в Царгороді Симеона обі сі цілі були нероздільні: се випливало з присвоєної ним византійської доктрини про єдність держави і Церкви. Не можучи добитися в Царгороді згоди на таке піднесення своєї власної чести і достоїнства свойого архиєпископа, він наперед сам собі узурпував царський титул, а коли вмер головний організатор болгарської Церкви, лояльний супроти Византії архиєп. Климент, іменував його наслідника патріярхом і велів себе коронувати на царя. Византія одначе не хотіла ніяким способом признати сих фактів, хоч Симеон витиснув її володіння над сам Босфор і хоч чотири рази облягав Царгород. У великій скруті від Симеонового напору, Византія вдалася навіть за підмогою до Апостольської Столиці, та коли римські легати готовилися їхати до Симеона, Греки надумалися і легатів здержали. Ясно, чому. Перед їхніми очима станув привид з перед 70 літ — порозуміння між Борисом і папою Николаєм I й перехід болгарської Церкви під безпосередну опіку Риму... Тепер Симеон покористувався сею ідеєю і, з нагоди свойого конфлікту з Хорватією, увійшов у взаємини з папою Іваном X. Дійшло до умови, що болгарська Церква підчинилася Апостольській Столиці, а ся признала царський титул Симеона, з королівською короною і скиптром. Вість про порозуміння з Римом мала в Царгороді більший успіх ніж усі дотогочасні воєнні перемоги і здобутки великого Болгарина. Той сам імператор Роман, що досі й чути не хотів про яку-не-будь рівнорядність Болгарії, зараз поспішив до Симеона з ласкавими словами. І Византія мала щастя. Найбільший її ворог, царь Симеон умер незабаром потім, а син його і наслідник Петро показався слабосильним володарем. Він дав себе взяти грецькій дипломатії: одержав визнання царського титулу для себе і патріяршого для архиєпископа, одначе за ціну повного підпорядкування византійській політиці.

Якщо треба приміру на політичну маловажність формальних титулів, то годі знайти красший над отсей. Ніколи до того часу Болгарія не була така слаба і не піддавалася так византійським впливам, політичним і церковним, як саме по сім здійсненні мрії батьків. Національна опозиція проти сього стану виявлялася в домових межиусобицях і в богомильській єресі. Все те спонукало вкінці Петра відновити звязки з Римом. Тогді Византійці підбили Святослава київського на завоювання Болгарії, а коли сей на-правду здобув всю східну частину, виступили самі в обороні болгарської незалеж-

ности. Виперши Русь знад Дунаю і віроломно наславши Печенігів на Святослава в повороті до Києва, імператор Іван Цимісхій заанектував по-простому „визволену" Болгарію: синів Петра — Бориса II і Романа — вивіз у Царгород, преславський патріярхат зніс, а болгарську Церкву підпорядкував знов Византії.

973 Анексія Сх. Болгарії Греками 976

В дійсности, ся сумна доля постигла тільки саму східну, наддунайську частину держави. Західна половина боронила своєї національної незалежности з успіхом, і по смерти Івана Цимісхія вспіла сформуватися в окреме царство з осередком у македонській Охриді. Туди перенісся й осідок незалежної болгарської Церкви. Під проводом царів Романа і Самуїла, ся західно-болгарська держава здобула назад частину страчених раніше на сході й півночи земель та, мимо постійних змагань із Византією, пережила ще коротку епоху світлости. Тогді-то відновилися й перервані звязки з Апостольською Столицею, тим більше, що в Царгороді, саме в тім часі, віджив дух Фотія супроти Риму. Одним словом, під конець X-го в. Болгарія знов перехилилася на бік Заходу.

Утворення зах.-болг. царства й охридського патріярхату

979—1014

6. Відродження болгарської держави й Церкви доконувалося т. ск. перед очима Володимира. Коли він отже опинився перед важним питанням, кому саме має поручити організацію руської Церкви — близькій, одначе небезпечній і ненависній Византії, чи невтральному, одначе далекому Римови — думка його мусіла зупинитися на болгарсько-охридській Церкві: обрядово вона походила із Царгороду, духово була злучена з Апостольською Столицею, язиково була тісно споріднена з Київською Русю. В такій ситуації, вибір духовних учителів і церковних організаторів був, здавалося, простий і легкий. За Охридою, в очах Володимира, мусіло промовляти ще й те, що з сього боку не відчувалася жадна політична небезпека. Коли царгородський патріярх був простим знаряддям византійської імперії, коли навіть над тогочасним Римом тяжіла рука німецько-римських цісарів (зверхність їх розтягалася й на Чехію та Польщу), то відгороджена Византією й Угорщиною Західна Болгарія не тільки не викликала політичних побоювань, а й ще могла Києву здаватися доброю природною союзницею. Саме коротко передтим Болгари розгромили Византійців, що спокусилися були на завоювання їх країни. Щоб улегчити комунікацію з сею — здавалось — надійною державою і щоб у сій справі не бути в залежности від доброї волі Греків та їхніх наємників Печенігів, Володимир заволодів тим міжнародним шляхом, що йшов знад Буга, від г. Володимиря на гг. Червен, Белз і Перемишль,

Цінности нової болгарської Церкви

17. VIII. 986

Перемиський шлях у Болгарію

через Карпати до Дунаю. Як уже зазначувалося, тогочасна Угорщина стояла також під впливом болгарської Церкви.

Болгарські симпатії Володимира

Маємо також підстави здогадуватися, що й особисті симпатії Володимира промовляли за тісними взаєминами з Охридою. Одна з його жінок, узятих ще перед охрещенням, була Болгариня, очевидно княжна і християнка. З неї мав двох синів, яких найбільше з усіх любив і які мали болгарські імена — Бориса і Гліба. Навіть їхні християнські імена, Романа і Давида, були їм надані імовірно в честь головних представників болгарського царського роду. Видко, що та Болгариня богато значила на київському дворі і мала великий вплив на нашого князя. Одним словом, зворот Києва до Болгарії і її Церкви випливав з тогочасної міжнародної ситуації і з обставин Володимирового життя. Він міг уявляти собі, що ся політика не тільки влегчить велику реформу держави в християнському дусі, а й доведе київсько-руську Церкву до такого самого самостійного становища, яке займала тогдішна охридсько-болгарська. Отсей логічний рахунок показався остаточно хибним — він не предвиджував подій у недалекій вже будущині — одначе в моменті, коли Русь вступила на новий шлях, він мав усі прикмети реального і корисного плану.

Рішення його

Болгарське і грецьке духовенство на Руси

Сим способом, з Охридської Болгарії мабуть прийшла на Україну перша церковна єрархія — архиєпископ і єпископи з пресвитерами, і вона займилася проповідуванням слова Божого й організуванням київської Церкви. Грецьке духовенство, що могло прийти з цісарицею Анною або було взяте на службу з Корсуня, добре до першого масового хрещення народу, до дальшої систематичної акції видко мало надавалося: раз з відомих політичних мотивів, а друге, ізза незнання словянської мови.

Будова церков

7. Найперша практична задача християнської Руси лежала у скорім будуванні потрібної кількости церков. Рахуючися з людською психологією, звичайно ставлено їх там, де раніше були поганські кумири, тепер обовязково знищені. Найщедріше вивінований церквами був сам Київ, місто вже тогді дуже просторе (було в нім 8 торговиць!).

Церкви в Києві

Німці, що були там у 1018-ім р., оповідали про 400 храмів. Се число, здається, прибільшене, одначе не мусимо думати, що дуже сильно. Бо не треба уявляти собі, що всі ті церкви були подібні до новочасних. З малими виїмками, були се малі деревляні церковці, дуже часто приватні, будовані княжим двором, боярами або богатими

купцями, своїми і чужими, для вжитку власних домів. Тільки про одну камінну церкву знаємо напевно, що її збудував сам Володимир, незабавом по своїм наверненні. Була се церков посвячена св. Клименстови Папі, опісля Пр. Богородиці, знана під назвою Десятинної. Церква св. Климента Папи
Ставили її корсунські майстри. В ній були уміщені мощі св. Климента, прислані папою Іваном XV, й ті образи, хрести й судини, що їх Володимир набрав у Корсуні. Біля неї станули навіть два мідяні коні, привезені також із корсунського походу. І службу в сій церкві віддав Володимир корсунським духовним під проводом єп. Настаса. Хоч ся церква була, по всьому судячи, найбільша і найкрасше вивінована між усіми, то не вона була головною, архикатедральною. Голова руської Церкви, архиєпископ, мав свій осідок при св. Софії, фондованій мабуть іще св. Ольгою (одначе не на тім місці, де станув пізніший собор сеї назви). З якого матеріялу вона була збудована, годі сказати на-певно. Правдоподібно вона була мурована, коли в рік по пожарі (1017) архиєпископ міг у ній приймати Болеслава і Святополка. З инших церков, фундованих самим Володимиром, знаємо ще: св. Василія в Києві на горбі, де раніше стояв Перунів ідол, та Преображенія Г. у Василеві; подібних мусіло бути богато. Катедра св. Софії

Про тогочасні монастирі, яких треба-би згори сподіватися, краєва традиція не переховала, дивним дивом, ні-одної конкретної вістки. Вислів пізнішого „Слова о благодати“, що мовляв після охрещення „монастыреве по горахъ сташя, черноризцы явишяся“, в дійсности не говорить нічого; так само без вартости пізніші перекази, привязувані до поодиноких монастирів. Одинока автентична відомість про монастир на Руси за Володимира, перехована в чужоземнім жерелі, говорить про монастир св. Софії в Києві, при архиєпископській катедрі. Що з ним потім сталося, не відомо; при новім соборі, збудованім за Ярослава М., монастиря вже не було. Монастирі

Монастир св. Софії

8. Кілько було всіх єпископів на Руси за Володимира, не знаємо. Пізніше богато єпископій виводило свій початок від Володимира, одначе такі перекази мають дуже малу історичну стійність. Все-таки можна здогадуватися, що головні адміністраційні осередки поза Києвом одержали своїх владик, в першу чергу Новгород, де в імени Володимира правив наперед старший його син Вишеслав, зроджений з християнської матері, Чехині. В деревлянськім Турові, при боці Святополка, сина Грекині, вдови по Ярополку, бачимо навіть латинського єпископа Райберна, родом Німця, що як титулярний єпископ колобереський (на Поморі) прийшов із Польщі разом із Святополковою жінкою, дочкою Болеслава Хороброго. Знаючи словянську мову, він працював над наверненням напів дикого Полісся. Також по инших важних городах могли вже бути єпископи, як приміром, у Перемишлі (тут не виключені християнські Перші єпископства

впливи ще з моравських часів св. Методія), у Володимирі, Чернигові, Полоцьку і т. д. Одначе про всі ті можливі катедри годі сказати щось певне.

Обовязкове хрещення

Праця перших єпископів на Руси була, очевидно, дуже тяжка. Хрещення було, що-правда, обовязкове („аще не обрящеться кто на рѣцѣ, богатъ, ли убогъ или нищь, или работьникъ, противьнъ мънѣ да будеть“ — оповістив був Володимир), одначе по суті воно ні-в-чому не зміняло дотогочасного стану. Щоб се чисто формальне навернення перемінити в дійсне і щоб темній поганській людности защіпити хоч найперші основи християнської віри і моралі, треба було чимало посвяти, терпеливости, а що найважніше — дуже богато рядових душпастирів. Тимчасом, кількість їх могла бути тілько обмежена. Дотого всі вони були чужинці, і се ще більше утруднювало приєднування людей до нової релігії. Щоби доставити кандидатів до духовного стану з краєвої людности, велів Володимир учити краєву молодь письма, очевидно болгарського, і на книгах, що прийшли з болгарським духовенством. Та успіхи в сім напрямі могли показатися що-тілько з часом, і тому ясно, що місійна праця в межах великої київсько-руської держави мусіла йти пиняво. Зокрема околиці дальше положені від головних міст, а навіть цілі племена, як приміром культурно відсталі Вятичі, ще дуже довго полишалися в поганстві.

Недостача священників

Підготовування кандидатів

Останки поганства

Загалом беручи, християнізація великої київсько-руської держави не зустрічала особливої опозиції серед людности, особливо в полудневих землях. Приміром, не було на Руси таких напрасних реакцій поганства, які мали місце сто літ раніше в Болгарії або пятьдесять пізніше в Угорщині і Польщі. Се свідчить, з одного боку про моральну слабість східно-словянського поганства, а з другого — про солідність праці найдавнішого руського духовенства. Все те поясняє, чому в очах перших наших письменників навернення за Володимира являлося як дуже скоре й основне спасення всього народу. В дійсности одначе тогдішне громадянство присвоювало собі зразу тілько такі прикмети християнства, що легче промовляли до простих поганських душ, инші вщіплювалися тілько з бігом часу. Цікаво притім, що найскорше приймалися соціяльні риси християнства, як мирність, гостинність, милосерність, опіка над убогими, хори-

Слабість його й успіх християнства

Соціяльні прикмети християнства

ми, вдовами, сиротами, акція в часі голоду і т. ин. Примір ішов від самого Володимира, що з буйного і схильного до війни, самоволі й жорстокости князя став миролюбним, ласкавим і щедрим володарем, батьком усіх бідних, нещасливих і голодних. Слава про його щедрість і милосерні діла переходила поза межі держави, а в памяти пізніших поколінь вона прибрала форми героїчної легенди. Слідами князя старалися йти його сини, вельможі, владики, монастирі і т. д.

Окрім місійної праці внутрі держави, були за Володимира спроби поширити християнство і поза її межами. Найпевнішу вістку в сім напрямі маємо про заходи коло навернення Печенігів, в тім часі найлютіших ворогів Київської Руси. Невдячного сього завдання піднявся місійний архиєп. св. Бруно-Боніфатій, еремі́т з німецького княжого роду, що працював між Словянами й Уграми. В 1007 він прибув з Угорщини до Києва. Володимир приймив його дуже сердечно і боячися за його життя (він мав лихий сон), довго не хотів пускати його між диких кочовиків, хоч сам дуже бажав притім спонукати їх до мирного сусідства. Та коли Бруно рвався до апостольства, князь сам особисто два дні провожав його до самої границі. Серед великих небезпек, місіонареви вдалося не тільки навернути частину знатних Печенігів, а й довести до мира між ними і Володимиром. Повернувши у Київ, Бруно висвятив окремого єпископа для Печенігів, що разом із одним з Володимирових синів повернув між сих дикунів продовжувати почате діло. Про дальшу місійну акцію на степах не маємо жадних вісток; по всьому судячи, вона не мала вже дальших успіхів. Сам Бруно з Києва подався у Польщу, а звідти між Прусів чи Литовців, де потерпів мученицьку смерть. Окрім сих заходів коло навернення Печенігів і Литовців, полишилася ще якась темна традиція про місійну акцію між надволжанськими Болгарами — так само мало успішну.

Місії поза межами Руси

Св. Бруно у Києві 1007

Частинне навернення Печенігів

Литовська місія і муч. смерть Бруна 14. II. 1009

Надволж. Болгари

9. З християнством прийшла на Русь і головна підстава всіх культурних держав — законоправність. На місце дотогочасного фізичного примусу в державній адміністрації являється законний обовязок. Для помочи в сій реформі державного життя створив Володимир прибічну раду, зложену зі старших дружинників, головних бояр і єпископів. Сі останні були необхідні й тому, що вони одні мали від-

Християнство жерелом законоправности

Прибічна княжа рада

Становище єпископів у ній

повідну правничу освіту і практику, принесену з культурніших земель. Архиєпископ, як се бувало на Заході, займав почесне місце в сій раді — був неначе заступником князя, примасом. Із сею радою думав Володимир „о строи земльнѣмь и о ратьхъ и о уставѣ земльнѣмь"; себто вона була законодатною установою.

Ліберальні закони і зміна їх

Як звичайно в таких разах буває, коли громадянство переходить радикальну зміну світогляду і суспільного ладу, перші Володимирові закони ішли дальше, були ліберальніші, ніж варварське громадянство дозріло до них. Між иншим, князь зніс кару смерти; злочини каралися грошевою „вирою". Наслідки сеї розбіжности між життям і законом показалися незабаром: „И умъножишася розбоєве, и рѣша єпископи Володимиру: ‚се умъножишася розбойници, почъто не казниши ихъ?' Онъ-же рече: ‚боюся грѣха'. Ониже рѣша єму: ‚ты поставленъ єси отъ Бога на казнь зълымъ, и на милованиє добрымъ; достоить ти казнити разбоиника, нъ съ испытаниемь". Князь послухав і привернув кару смерти, та видко в занадто широкім розмірі, бо незабаром рада („єпископи и старьци") знов просять князя, щоби й „виру" брав на зброю і на коней для війска. Та найважніший закон, виданий Володимиром при участи ради, мав на меті обезпечити свобідний розвиток Церкви.

Десятина в користь Церкви

Будова й вивінування церков, удержання єрархії і всього духовенства — все те вимагало величезних коштів, а львина частина їх припадала очевидно на державу, себто на князя. Володимир розумів сей обовязок і для сеї ціли признав десятину всіх княжих доходів. Адміністрація сеї великої фондації була при згаданій церкві св. Климента, що з того часу почала зватися Десятинною. Корсунянин Настас був першим управителем сього фонду. Сим способом молода руська Церква відразу була матеріяльно обезпечена і незалежна від особистої вподоби князів. Інституція десятини то один із найвимовніших доказів, що в своїй релігійній реформі Володимир не йшов слідами Византії, де десятини не знано, а взорувався на звичаях західної Церкви. Видко, тогдішна руська єрархія не була византійська. Вона дбала про створення правних основ для незалежности Церкви від держави і для розвитку духовенства

Західно-римський характер її

Духовенство як суспільний стан

в окремий, побіч боярства, суспільно-політичний стан — річи в Византії незнані.

Та при всій своїй прихильности до духовенства і при високім цінуванні його провідників, Володимир, як і инші тогочасні володарі, умів бути енергійний, якщо котрий єпископ дав себе втягнути в політичну акцію проти нього. Такий випадок стався зі згаданим висше турівським єпископом Райнберном, що був замішаний в справу Святополка. Сей князь дав себе вжити своїому тестеви Болеславови польському до якоїсь близше незнаної акції проти батька. Се було тим легче, що особисті взаємини між Володимиром і Святополком були недобрі. Святополк мав себе мабуть за Ярополкового сина, отже тим самим і за управненого до київського стола; в кождім разі, замість убогого Турова, бажав мати якусь иншу волость, приміром, богатий Володимирь або Новгород. Яку участь у сих замислах мав єпископ Райнберн, не знаємо. Досить, що змова не остала тайною і Володимир завчасу спараліжував цілу акцію: він велів арештувати сина і невістку разом з єпископом, перевести до Києва і поставити під сторожу. Тут Райнберн незабаром умер. Неясна вся та справа була початком великого політичного нещастя, що скоїлося на Руси зараз по смерти Володимира. На всякий випадок, участь латинського єпископа в сім конфлікті цілком не надає йому характеру якоїсь боротьби між західною Церквою і східною. Якби так дійсно було, то се було-б найшло відгомін у жерелах. Що-більше, як побачимо ще, далеко логічніший мусить бути здогад, що акція Болеслава і Святополка (сина Грекині!) проти Володимира була в якомусь звязку з політикою византійського цісаря Василя II супроти Болгарії... Така принаймні була політична ситуація між інтересованими державами у хвилі, коли Володимир сходив з сього світа.

Конфлікт Володимира з Святополком

Участь еп. Райнберна у нім

Політичний а не церковний характер конфлікту

10. Смерть захопила Володимира ще не в старім віці (не більше 55 літ життя), саме в хвилі, коли він готовився до походу проти другого непокірного сина — Ярослава новгородського. Умер передчасно, не впорядкувавши справи наслідства по собі. Се було причиною, що між його синами розгорілася безоглядна боротьба за власть і цілі чотири роки небезпечно потрясала всею державою.

Смерть Володимира 15. VII. 1015

На підкладі тих нещасть, що впали на Київську Русь по смерти Володимира, постать сього великого володаря й обновителя набрала вочах пізніших поколінь ще особливої історичної величі. Вже в два

Культ його

покоління по його смерти видимо змагання передової частини громадянства до почитання памяти хрестителя Руси. Тогочасні письменники залюбки прирівнують його до цісаря Константина Великого. „Сь єсть новый Константинъ великого Рима, иже крьстився самъ и люди своя крьсти“ — пише літописець. Перший-же біограф Володимира, Яков Мних, видить у ньому окрім сього ще й наслідувача чеснот патріярхів і пророків — Авраама, Якова, Мойсея і Давида. А вже на верхи релігійного захоплення й поетичної уяви підіймає його автор знаменитого „Слова о благодати“: „Хвалить-же похвальными гласы римьская страна Петра й Павла, ими-же вѣроваша въ Іисуса Христа С. Б., Асія и Єфесъ и Патмъ — Іоанна Богослова, Индія — Тому, Єгипетъ — Марка, вься страны и гради и людиє чьтуть и славять коєгождо ихъ учителя; похвалимъ-же и мы, по силѣ нашей, малыми похвалами, великая и дивьная сътворьшаго нашего учителя и наставьника, великаго кагана нашея земли, Владимера, внука стараго Игоря, сына-же славнаго Святослава!“...

Порівнання з Константином В.

З порівнань сих, перше — про Константина В. — без сумніву вірне. Оба поклали великі заслуги для християнства, та оба робили се головно з політичних мотивів і дивилися на церковні справи з того становища, як вони розуміли державні потреби. Оба відкривали нові доби в історії, одначе самі особисто полишалися заступниками старих поганських світів. В обох навіть були спільні риси характеру (безоглядність у трактуванні противників!) і життєвих навичок. Та під оглядом християнського духа. Володимир мав його мабуть більше ніж Константин (хрещений що-тілько перед смертю!), тому треба признати рацію нашим предкам, що почали ширити культ свого великого князя і домагатися його канонізації.

Справа його канонізації

Коли їхні мрії сповнилися, і чи взагалі була коли-не-будь формальна канонізація, не знаємо; в кождім разі сталося се не перед XIII-им віком. Видко, Володимир мав і по смерти завзятих противників. По всьому судячи, гуртувалися вони біля византійських митрополитів київської Церкви. Свою опозицію проти почитання князя-хрестителя мотивували вони мабуть живою ще памятю про його богаті пири, особливо-ж про його голосну службу „похоти женській“; в дійсности-ж причини сій неприхильности византійських сфер мусіли бути инші, а саме: церковно-політичні звязки Володимира з Болгарією і Римом. Тому зрозуміло, що Византія ніколи не признала святости ні Володимира, ні Ольги; що навіть таких чистих християн як Борис і Гліб терпіла лише з бідою. Що-більше, в пізніших легендах про Володимира, складаних при участи Греків і з очевидною тенденцією показати, що одиноким жерелом християнства на Руси була Византія, — не пожалувано Володимирови чорних, навіть просто ганебних красок. Особливо зневажив память його грецький автор т. зв. Корсунської легенди: Володимир мовляв тілько тому пішов на Корсунь, щоби заспокоїти змислові страсти, а здобувши сей грецький город, допускався найганебніших звірств. Ціль того пасквілю була та, щоб показати, яких-то нелюдів уміли Греки робити богоугодними христіянами... Сю тенденцію зрозумів уже наш перший літописець

Византійська опозиція

і, користуючися самою легендою, викинув із неї все, що ображало його почування історичної правди і національної гідности.

Джерела й література

ЖЕРЕЛА: Abu-Shodja Rudr.— Ibn-el-Athir.— Ademari Histor.— Brunonis Epist.— Cedreni-Skylitzae Histor. — Corpus griech. Urk. — Damiani Vita Romualdi. — Житія бл. Володимира (6 легенд). — Leonis Diac. Chron. — al-Makin Hist. Sarac. — Нестора Чтеніе о житіи Бориса и Глѣба. — Olaf Trygvesons Saga. — Повѣсть вр. лѣтъ. — Pselli Chronogr. — Сказаніе страстей Бор. и Гл. — Слово о законѣ и благод. — Thietmari Mers. Chron. — „Устав Володимира." — Yahya ibn-Said Antioch. — Якова Мниха Память и похв. Володимеру. — Zonarae Histor. epit.

ЛІТЕРАТУРА: Айналов: Рус. известие о лат. обр. — Бациллі: Зап. вліяніе на Руси. — Бертье-Делагард: Какъ Владим. осаждалъ Корсунь. — Бугославський: а) К литер. ист. „Памяти и похв. кн. Влад.; б) Укр.-рус. памят. про Бориса та Гліба. — Васильев: Ист. канонизаціи рус. свят. — Васильевскій: а) Варяго-рус. дружина; б) Рус.-виз. изслѣдованія. — Brian-Chaninov: a) L'Eglise russe; b) Russie et catholicité. — Dobszewicz: Wiadomości o bisk. kijow. — Голубинскій: Истор. канонизаціи. — Fritzler: Zwei Abhandlungen. — Глазунов: Храмы постр. св. Владим. — Gelzer: Patriarchat Achrida. — Götz: a) Kirchenrechtl. Denkmäler.; б) Staat u. Kirche in Altrussld. — Завитневич: а) Владиміръ св. какъ полит. дѣят.; б) О мѣстѣ и времени крещ. Владим. — Kaindl: Zur Gesch. Brunos v. Querfurt. — Калинников: Митрополиты и епископы врем. св. Владим. — Кирiон: Культ. роль Иверіи. — Kolberg: Bruno v. Querfurt. — Кезма: Оповідання Абу-Шоджа. — Лебединцев: Когда и гдѣ соверш. крещеніе при св. Владим. — Левитскій: а) О времени крещенія св. Владим.; б) Источники врем. крещенія Влад. — Линниченко: Состояніе вопроса крещ. Руси. — Липовскій: Изъ ист. греко-болг. борьбы. — Лотоцький: Церк. устав св. Володимира. — Лясковронський: а) О мѣстоположеніи района пропов. еп. Брунона; б) Титмарові оповід. про рус. справи. — Macartney: The Petchenegs. — Марков: Какъ назив. перв. русскій святый. — Маслов: Походъ Владимира на Корсунь. — Никольскій: а) Объ источ. сказ. св. Владим.; б) Матеріалы. — Погодинъ: Опытъ языч. реставраціи Владим. — Regel: Analecta byz.-russ. — Рожнецкій: Какъ назыв. перв. рус. мучен. — Розен: Имп. Василій Болгароб. — Schlumberger: L'épopée byzantine. — Соболевскій: а) Годъ крещенія Влад.; б) „Память и похвала св. Влад." и „Сказаніе о Бор. и Гл."; в) Церк.-слов. перев. съ латин. — Сперанский: Откуда идут старей. памятн. р. письм. — Srkulj: Drei Fragen aus d. Taufe Vlad. — Успенскій: Рец. на Розена (як висше). — Vicary: Olav King a. Martyr. — Voigt: Brun v. Querf. — Фехер: Влияние на българ. Церква въ Маджар. — Фортинскій: Крещеніе Влад. по зап. изв. — Цухлев: Ист. на българ. Църква. — Шахматов: а) Одинъ изъ источн. сказ. о крещ. Влад.; б) Корсун. легенда; в) Перв. рус. христ. мучен.; г) Разысканія о лѣт. свод. — Шестаков: а) О мѣстѣ крещ. св. Владим.; б) Пам. прав. Херс. — Шмурло: Когда и гдѣ крестился Влад. — Ящуржинскій: Херсонесъ во время крещ. св. Владиміра. — Baumgarten: a) Généalogies des Rurikides; б) Chronologie ecclésiastique; в) Le dernier mariage. — Karwowski: Św. Bruno z Kwer. — Zakrzewski: Bolesław Chrobry. — Окрім сього з літератури VI-го розділу праці: Абрагама, Дельґера, Голубинського, Грушевського, Приселкова, Сеппельта, Таубе, Успенського.

VIII. ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Переміни на Балканськім півострові

1. Події на Руси по смерти Володимира В. стануть нам зрозуміліші, коли передтим пригадаємо собі ті політичні і церковні переміни, що одночасно мали місце на Балканськім півострові. Звязок між сими й тими буде очевидний. Критична ситуація, що в ній опинилася була византійська імперія на початку правління цісаря Василя II, минула. Здавивши при допомозі нашого Володимира небезпечне повстання, цісарь сей не тільки повів успішну боротьбу з Арабами в Азії, а й міг відновити перервану акцію проти Охридської Болгарії і направити свої раніші невдачі в сім напрямі. Та хоч болгарський царь Роман дістався в неволю, його наступник Самуїл з успіхом боронив самостійности своєї держави. Що-тілько в дальшій 17-літній війні, з початком нового століття, Болгарія стала щораз більше знемагати. Зруйнована безупинними наїздами Византійців, вона потерпіла рішучий погром у битві під Біласицею. З яким завзяттям велася війна, показує той факт, що цісарь Василь велів осліпити 14 тисяч полонених Болгар. Царь Самуїл був так поражений сею жорстокостю, що зараз помер від розриву серця. Разом із сим, почалася агонія болгарської державности. Син Самуїла і наслідник Гавриїл-Радомир підняв на-ново боротьбу, одначе Василь підбив проти нього його стрия Івана-Владислава, і Радомир вже по кількох місяцях упав з руки скритовбивця; одночасно вбито царицю, а сина осліплено. Згинув також зять Самуїла, сербський князь Іван-Владимир, зачислений опісля між святих. Всіми тими злочинами хотів Владислав подобатися в Царгороді. Він запропонував Василеви корисний для Византії мир, одначе повна заглада болгарської державности була там уже давно порішена. Прийшла вона без особливих зусиль Греків. Коли Владислав у свою чергу впав в руки скритовбивця, явилися перед імператором посли від цариці, архиєпископа і боярів — між якими богато вже було на византійській службі — і заявили готовість повного підданства. З того часу Болгарія перемінилася в ромейську провінцію. Церкві її зразу признав імператор деяку самоуправу під окремим архиєпископом, одначе повна її анексія стала неминуча, щоби з більшим успіхом перероблятн Болгар у Греків... Византійська імперія натомість, звеличавши Василя II характеристичним для орієнтальної психики титулом „Болгаровбивця“, і покоривши слабші словянські держави Сербів та Хорватів, сягнула тепер по Адрійське море на заході та по Дунай і Драву на півночи. Вона увійшла на вершок своєї історичної могутности, витичуючи шлях своїм спадкоємцям Туркам, що саме в тім часі з'являються на історичнім обрії.

Друга визан.-болг. війна 991—994

Третя війна 1001—1018

Катастрофа 29. VII. 1014

Самуїл † 6. X. 1014

1015

22. V. 1015 (?)

1018

1019

Верх визан. могутности

Спільність інтересів Болгарії і Руси

2. Трагедія болгарської держави не могла бути байдужа Київській Руси. Як знаємо, вже Святослав ставав поперек византійському імперіялізмови над Дунаєм. Нові династичні і церковно-культурні звязки Володимира з Охридою були ще більше висловом очевидної спільности інтересів обох

держав супроти Ромеїв. Натомість сі останні послугувалися Печенігами і шукали союзників то в Угорщині, то через Німеччину (цісареву Теофано) у її словянських васалів, чеського і польського. Похід Володимира на „Хорватів", прилучення Червна і Перемишля до Києва та перше відоме в історії напруження польсько-руських взаємин стояло, судячи по всьому, в якімсь звязку з другою війною Василя II проти Болгарії. Була се очевидна диверсія в користь сеї останньої. Натомість факт, що в рішаючім моменті 1014-го р. Русь не піддержала царя Самуїла, може бути пояснений тогочасним конфліктом Володимира з сином Святополком і його тестем Болеславом польським. Можливо навіть, що й до непорозуміння між Володимиром і сином Ярославом причинилася византійська політика.

Акція в користь Болгарії 991—993

1014

1015

По несподіваній смерти Володимира, інтервенція в користь Болгарії стала вже цілком неможлива з огляду на 4-літну боротьбу його синів за київський престіл. Наперед захоплює його Святополк, згладивши зі світа трьох братів — Бориса, Гліба і Святослава; півтора року пізніше проганяє його Ярослав новгородський; за такий сам час вертає Святополк з Болеславом, одначе вже по році уступає раз на все перед Ярославом. Характеристичне притім, що Святополк обертається наперед і головно проти обох синів „Болгарині" — Бориса-Романа і Гліба-Давида — та що вони гинуть буквально так само і майже в тім самім часі що й князі Гавриїл-Радомир та Іван-Владимир у Болгарії... Зокрема смерть сього останнього дивно подібна до долі улюблених синів нашого Володимира. Сі і той були зараз потім почитані як святі. Всі три впали як жертви византійського імперіялізму, що одночасно послугувався двома кровавими князями: Владиславом у Болгарії і Святополком на Руси.

Боротьба за київ. стіл 1015—1019
Борис † 24. VII. 1015
Гліб † 5. IX. 1015
1017
14. VIII. 1018
1019

Болгарсько-руські аналогії

Вже при згадці про долю єп. Райберна зазначувалося, що політика Болеслава Хороброго і Святополка супроти Володимира була згідна з інтересами Византії. По смерти Володимира, Святополк продовжив сю політичну орієнтацію. Він видко увійшов в союз з ціс. Василем II Болгаровбивцем. Окрім забиття Бориса і Гліба, доказами в сім напрямі є: поміч Святополка Грекам проти Хазарів; його тісні звязки з Печенігами; „руський" відділ византійської армії в тогдішній болгарській війні (хоч се могли бути

Византійська політика Святополка і Болеслава

і звичайні варяські наємники); зносини Болеслава Хороброго з ціс. Василем після того, як він привернув зятеви страчений київський стіл; вкінці, перехід грецького єпископа Настаса на бік Болеслава й еміграція його у Польщу... Все те вказує, що патронована Болеславом політика Святополка була провизантійська й антиболгарська. В кождім разі ситуація на Руси під конець життя Володимира В. і в перших чотирьох роках по його смерти була така, що Болгарія не могла звідси дістати жадної помочи. Коли знов Ярослав остаточно заволодів Київською Русю і міг присвятити більшу увагу балканським справам, Болгарія вже не існувала і цілий Балканський півострів був в руках Византії. Зміна сього нового і для Руси дуже некорисного стану була в даних обставинах неможлива. Отже й київська політика, державна і церковна, мусіла рахуватися з фактичним станом річей.

К. Русь не могла помогти Болгарії

Зрозуміла річ, що всі обговорені висше перевороти в тогочасній політичній системі не могли не відбитися на розвитку християнства взагалі, а на долі молодої київсько-руської Церкви зокрема. Упадок матірної Церкви — охридського патріярхату — поставив Ярослава перед трудним завданням: на яких організаційних основах має дальше спиратися київська Церква? Теоретично, три можливости розкривалися перед ним: а) підчинитися безпосередно Римови; б) поділити долю болгарської Церкви і піддатися Византії; в) змагати до утворення такої самої самостійної Церкви, якою до того часу була болгарська. Сам Ярослав особисто, як довголітний новгородський володарь і муж шведської княжни був, без сумніву, приятелем римської Церкви, одначе загально вводити латинський обряд на місце вкоріненого від 30 літ болгарсько-словянського було вже годі. До сього треба було й великої активности Апостольського Престола; тимчасом там, по смерти знаменитого Сильвестра II, що стояв у зносинах з Володимиром В., повернув давніший сумний стан верховодства римського патриціяту у внутрі та бездільности на зверх. Окрім сього, взаємини Києва з сусідними латинськими державами (Німеччиною, Польщею й Угорщиною) були тогді (після подій 1018-го р.) не такі, щоб заохочували Ярослава входити з ними в тісніші церковні взаємини. А що Ярослав в добре

Вплив упадку Болгарії на Русь

Три можливости в церк. політиці Києва

Ярослав приятель Риму

999—1003

Сумний стан Ап. Столиці

зрозумілім політичнім інтересі своєї держави мусів уникати залежности від Царгороду (як бачили ми, то саме його вороги, Святополк і Болеслав, були приятелями Византії), отже третя можливість — самостійна київська Церква у звязках з Римом, на зразок недавної охридської — накидалася сама собою. І Ярослав видко взявся зразу реалізувати сю думку, чи краще сказати — продовжати діло, почате Володимиром Великим.

Ідея самостійности у злуці з Римом

3. В моменті дефінітивного переходу Києва до Ярослава, головою руської Церкви був архиєпископ Іван. Він стояв на чолі незнаної близше кількости єпископів. Одним із сих був відомий нам Настас Корсунянин при Десятинній церкві в Києві. Звідки був родом сам архиєпископ — знати годі; мабуть із Болгарії. В кождім разі прислано його з Охриди. До Києва мусів прийти ще за Володимира, хоч не мусимо припускати, щоб він був перший на становищі голови руської Церкви; можливо що другий з порядку. В перших літах боротьби князів за київський стіл, не чуємо нічого про нього; князі змінялися, та він певно полишався на місці. Коли побитий над Бугом Ярослав покинув, а Святополк з Болеславом займили Київ, тогді архиєпископ, як перша по князі особа, приймав побідників в катедрі св. Софії. Зараз потім, просив його Болеслав пійти в посольстві до Новгороду, до Ярослава, з пропозицією виміни полонених обопільно княгинь. Чим скінчилася його місія, не знаємо. В кождім разі, вернувши до Києва, він уже не застав Болеслава. Як відомо, Святополк з якихось незнаних нам близше причин звернувся проти тестя і велів потайки убивати його вояків, а розгніваний Болеслав покинув того на ласку долі і з великою здобичею в людях і майні повернув у Польщу, забираючи по дорозі для себе Червенські городи. Разом з ним пішов на службу Болеславови згадуваний уже Грек Настас „здобувши своєю хитростю довіря“ польського князя. Довіря се мало видко політичний підклад. По сій новій зраді Корсунянина, єпископська катедра при сій церкві не була вже відновлювана. Суфраганією архиєпископства була пізніше катедра в Білгороді, недалеко Києва.

1019

Арх. Іван голова к.-р. Церкви

14. VIII. 1018

Зрада єп. Настаса

Найважнішою подією в історії київсько-руської Церкви за архиєп. Івана була канонізація Бориса і Гліба — перших

Канонізація Бориса і Гліба

і головних жертв політичного заколоту по смерти Володимира. Ініціятива до неї вийшла від самого князя Ярослава, а се з нагоди пожару вишгородської церкви св. Василія, де оба князі були поховані, і тих чудес на їх гробі, про які пішла тогді слава по всій Руси. Канонізації довершено сим способом, що списано чудеса, відкрито гроби і нетлінні
24. VII. 1020 тіла перенесено до новозбудованої церкви освяченої іменем свв. Бориса і Гліба. Не рахуючи двох Варягів-мучеників ще з поганських часів Володимира, київсько-руська Церква одержала в сих двох князях перших національних святих, культ яких приймився і поширився дуже швидко. Той-же факт, що з трьох убитих Святополком синів Володимира тільки сі два з болгарськими іменами доступили сеї чести,
Опозиція Византії свідчить між иншим про тісні моральні звязки між Русю і Болгарією, та поясняє, чому Византія довгий час не хотіла визнати сих князів за святих.

Смерть архиєп. Івана Іван умер десь недовго після канонізації Бориса і Гліба. Смерть його ставила нашу Церкву у трудне становище. Болгарський патріярхат не істнував уже, а власть тамошнього архиєпископа, підданого під юрисдикцію Царгороду,
1019 обмежалася, по новому едикту цісаря, тілько на самі болгарські землі. Отже полишався лише один законний авторитет, який міг-би поставити нового голову київсько-руської Церкви, іменно Рим, протектор б. охридського патріярхату. І дійсно, є поважні підстави догадуватися, що в сій ситуації Ярослав таки вдався до Риму і що звідти,
1012—1024 від папи Бенедикта VIII, одержав наступника по архиєп.
Архиєп. Олексій 1021 Івані, в особі архиєп. Олексія, Болгарина. Був се останній голова самостійної київсько-руської Церкви, створеної Володимиром Великим. Він недовго пробував на Руси. Як мовила пізніша традиція, грецьке духовенство приневолило
Уступлення його з Руси його уступити з Києва і повернути до рідного краю, де він і помер. В сім переказі ховається факт основної зміни в церковній політиці Ярослава — переходу від програми вказаної Володимиром і завітними інтересами Київської Руси до звязку з Византією. Сей вікопомний історичний
1026 зворот доконався в 1026-ім році. Причини його були чисто
зворот до Византії і його причини політичні, як у стілько инших разах в історії культури Східної Европи. Він не був теж добровільний, а прийшов як наслідок великої політичної невдачі.

4. Сталося се ось-як. Перемога Ярослава й обєднання всеї Руси під його владою було суперечне з інтересами Византії (се достоту та сама політика супроти Сх. Европи, що її пізніше веде друга історична володарка Босфору — Туреччина). Отже Греки подбали про те, що проти Ярослава виступив Мстислав тмутороканський, сам погречений і всеціло відданий Грекам — той самий, що-то „зарізав Редедю перед касожськими полками". Річ притім дуже характеристична, що акція його проти Києва сходиться з першим змаганням Ярослава відбити від Польщі забрані західні окрайни... Видко, спільність інтересів між ціс. Василем Болгаровбивцем і Болеславом Хоробрим тревала дальше. Боротьба з Мстиславом не повелася Ярославови. Побитий під Листвином, Ярослав утік до Новгороду, здавши Київ на ласку долі. Та Мстислав чомусь не взяв Києва собі (се й не лежало в інтересі Царгороду, щоб Ярослава заступати Мстиславом, а тілько щоб вигравати сього проти того); він сам всадовився твердо лише на Задніпрові.

Суперечність інтересів Руси і Византії

Мстислав проти Ярослава

1022/23

Листвинська битва 1024

Тимчасом Ярослав у Новгороді готовився до нового походу проти Мстислава. Зібравши велике військо, прибув до Києва, одначе чомусь не пішов на Задніпровя, лише рішився приймити ту саму Мстиславову пропозицію, яку два роки раніше відкинув — а саме поділ цілої держави: Ярослав мав задержати всі землі на захід від Дніпра, а Мстислав всю Задніпрянщину. Була се очевидна і велика невдача Ярослава. Він приймив сю згоду, коли побачив, що за Мстиславом стоїть уся византійська імперія і що він сам не всилі перемогти такої великої коаліції. Умова довершилася правдоподібно при посередництві ромейського імператора і під його диктатом. Бо тілько тогді стає вона зрозуміла, коли на неї дивитися зі становища царгородських інтересів. Через неприродний розділ Руси вздовж Дніпра — сеї головної комунікаційної артерії Руси і всеї Сх. Европи — Византія загвожджувала небезпечний для неї „шлях від Варяг у Греки", а Ярослав (якого воєнні сили складалися головно з Новгородян і варяських дружин) так довго не міг вжити його проти Царгороду, як довго вся Задніпрянщина була в руках византійського союзника Мстислава. Очевидно, сам розділ княжих волостей не вичерпував усього змісту тої умови. Не може бути сумніву,

Похід Ярослава на Мстислава 1026

Угода і поділ Руси

В інтересі Византії

що вона обіймала і справу київсько-руської Церкви; розуміється, також по линії византійських інтересів. Ярослав був змушений пожертвувати самостійність київсько-руської Церкви: архиєп. Олексій, останній репрезентант сеї самостійности мусів уступити, а його місце займив, під фірмою митрополита руської Церкви, заступник византійського імперіялізму на всю Русь і Східну Европу. Таким першим византійсько-руським митрополитом з осідком у Києві був Теопомпт, очевидно Грек, що появляється на Руси біля 1036-го року.

Конець самостійної к.-р. Церкви

Руська митрополія

Митрополит Теопомпт б. 1036

Разом з Византією міг тепер радіти й дух Болеслава Хороброго. Його бажання сповнилося: Русь, кинувшися в обійми Сходу, перестала бути грізна для молодої польської держави і її будущини.

Щастя польської держави

5. Серед таких некорисних для Руси політичних обставин і внаслідок їх, по майже 50 літах самостійного життя під окремим архиєпископом-екзархом, у звязку з охридським патріярхатом і Апостольською Столицею в Римі, київсько-руська Церква перейшла у безпосередну залежність від Царгороду. Перейшла як звичайна провінція з митрополитом на чолі, як одна з біля 70 митрополій сього патріярхату. Притім, по правилам орієнтальної формалістики, одержала й ранґу — одну з останніх. У висліді вийшов дивогляд: київсько-руська провінція не лише що обіймала цілу самостійну державу; вона своїм земельним простором перевисшала всі инші византійські провінції вкупі, разом з Царгородом. Присім треба тямити, що митрополит у византійській Церкві був не те що в римській. Він цілком не мусів бути архиєпископом, який на Сході звичайно вважався за автокефального екзарха, а тілько звичайним єпископом, уповажненим управляти провінцією та разом із двома єпископами святити инших владик. Коли потім київські митрополити титулувались також архиєпископами, то се достоїнство перебрали вони по своїх попередниках з часів Володимира В.

Залежність к.-р. Церкви від Царгороду

Митрополит для Руси був іменований византійським цісарем без участи яких-не-будь краєвих чинників; патріярх тілько святив його. І тілько перед ними обома (в дійсности перед самим тілько імператором) відповідав він. Отже не диво, що Царгород, у свідомости своєї політичної і цер-

Митрополія знаряддям виз. політики

ковної непомильности, скоро привик дивитися на Русь як на піддану йому землю. Правда, у сфері чисто-політичній була се більше-менше тільки сіра теорія, та в справах церковно-релігійних була се жива, зелена дійсність. Вона ішла так далеко, що без окремого дозволу византійського імператора неможлива була законна канонізація жадного святого-Русина... І само собою розуміється, що в богослуженнях на Руси імя імператора поминалося на першім місці.

Політична роля київської митрополії

Подібно залежне становище на Заході було не до подумання навіть у малих державах, а не таких великих як Русь. Поминаючи вже се, що західно-римський (німецький) цісарь у справах Церкви не більшу мав компетенцію як кождий инший король чи князь, доволі пригадати, що в римо-католицькім світі архиєпископ-митрополит знав тільки дві влади: вселенську духовну в Римі і національну світську в державі, та що його власне становище було унормоване порозумінням між тими двома чинниками. Так само неможливе було на Заході і те, щоб митрополит, особливо коли він одинокий голова державної Церкви, був накидуваний чужою політичною силою, без огляду на бажання компетентного національного уряду. На те й кожда більша держава добивалася своєї власної митрополії, щоб її єпископи не підлягали заграничним архиєпископам (так приміром, Польща вже в 1000-ім р. увільнилася від магдебурської митрополії й одержала свою власну в Гнєзні). Се й цілком природно, коли архиєпископ був першою особою по володарі і його заступником — примасом держави. Що-більше, така поважна держава як Чехія одержала свойого власного митрополита що-тілько 1344-го р.; бувши здавна васальною німецько-римської імперії, вона до того часу належала до майнцької митрополії, — а проте добір чеських єпископів не належав до цісаря, а тілько до чеського духовенства і князя в порозумінні з архиєпископом і Римом. Одним словом, на Заході митрополія була синонімом національно-церковної самостійности; натомість на византійськім Сході була символом чужоземної неволі — церковної і політичної.

Митрополія на Сході і на Заході

Хоч і такі були, й мусіли бути наслідки церковно-політичного звороту Ярослава до Византії, то таки годі диву-

Причини перемоги византійства

ватися йому. В моменті, коли се сталося, византійське цісарство було саме на верхах могутности, а византійська культура — матеріяльна і духова, літературна і мистецька — безконкуренційно перевисшала всі инші культури того часу. Византія була найбільшою і найнебезпечнішою суперницею Київської Руси. Тому зрозуміло, що ся територіяльна близькість, культурна висшість і політична небезпечність імперії заставляла Ярослава наслідувати її, хоч у дійсности вся та сила була вже за його днів засуджена на щораз більший упадок. Улягаючи політичній необхідности, Ярослав видко не передбачав наслідків умови, зокрема не уявляв собі гаразд, як у практиці виглядатиме нова форма київсько-руської Церкви. Він може й думав, що вступить у сліди византійського імператора і таксамо як він стане диктатором в усіх церковних справах. Та згодом будилася свідомість дійсности. І на його честь мусимо сказати, що він дуже скоро зрозумів велику небезпеку від византійської опіки над Церквою та що по силам старався направити зло. Він доглянув, що церковна політика Греків на Руси змагала до тої самої цілі як у Болгарії: богата київсько-руська митрополія з усіми своїми єпископствами (на удержання її призначена була десята частина всіх доходів величезної держави!) ставала обіцяною землею для безчисленного і на товсті посади ласого царгородського духовенства, при чому „сі грецькі князі Церкви не тілько дивилися на свої пастирські уряди як на копальні золота, а й ще виводили жалі на своє ніби-то вигнання у варварську країну". Ярослав очевидно не міг бути байдужний до того, що його політично незалежна країна сим способом перемінялася в византійську колонію (нема сумніву, що немала частина руського церковного майна впливала до бездонних кас імператорського двора). А що Греки завсіди полишалися вірні своїй давній політичній мудрости і „докладали всіх зусиль, щоби провокувати національну відплату", отже й на Руси мусіло прийти до неминучої реакції вже за Ярослава. Наперед у ділянці, яку він добре розумів, себто в політичній.

Суперечність інтересів Руси і Византії

6. Між Київською Русю, як великою державою, й византійською імперією була засаднича, самою природою і всім минулим подиктована суперечність інтересів. Вона збільшувалася за кождим разом, коли тілько одна з них зростаючи наближалась до другої: коли Византійці опанували Дунай або коли Русь діставалася до берегів

Чорного моря. В таких разах зудар ставав неминучий. Які були політичні настрої між обома державами зараз після того моменту, коли Київ признав над собою церковну зверхність Царгороду, значить, коли повинно було дійти до духового зближення між ними, найкрасше свідчить визначний грецький письменник того часу: „Се варварське племя (себто Русь) завсігди виховувалося в лютій і скаженій ненависти проти грецького верховодства; при кождій нагоді видумували вони се або те обвинувачення та робили з нього притоку до війни". Якби не знана річ, що все наше передмонгольське письменство перейшло строгу цензуру митрополитів-Греків, то ми певно мали-б у нім докладне пояснення, з яких саме причин наші тогдішні предки „так люто і скажено" ненавиділи византійське верховодство — політичне, господарське й особливо церковне; ми напевно вичитали-б там, що тогочасна Київська Русь бачила свойого головного національного ворога тілько — в Царгороді.

Традиційна ненависть до Греків

Тогдішна політична ситуація була така. Відобравши Червенські городи від Польщі й обнявши над нею політичний протекторат, Ярослав осягнув зараз потім перший в історії Руси великий успіх на степовім фронті. Коли Печеніги, що звичайно вислугувалися Византії, облягли Київ, він ударив на них і розгромив так основно, що вони мусіли цілком уступити з українських степів та перейшли на долішний Дунай. Тут одна частина Печенігів зупинилася, а друга перейшла Дунай і наймилася на безпосередну службу у Греків; сі і ті спричинили богато нещастя византійській імперії. Натомість для Київської Руси, з хвилею відпливу печеніської орди, відкривалася можливість опанувати чорноморські степи й опертися об Чорне море. І Ярослав зрозумів се велике історичне завдання. Коли за Володимира київські володіння не переходили на полудне за рр. Стугну і Трубеж, то Ярослав розтягнув їх на р. Рось й укріпив її цілою низкою городів (між ними була й нова єпископська столиця юрівська). Все те мусіло, зокрема по смерти грекофіла Мстислава, викликати у Царгороді незадоволення, інтриги і репресії, головно в торгівлі. В таких обставинах, традиційні протигрецькі настрої зростали щораз більше й переносилися також на церковне поле.

Причина конфлікту

По словам цитованого вгорі грецького письменника, Русь приготовувала війну вже скоро потім, як цісарем став Михайло IV Пафлагонець. Се остілько зрозуміло, що поки жив князь Мстислав, війна з Византією була неможлива; та з другого боку дивно, чому так заздалегідь порішений похід відбувся аж девять літ пізніше, і чому Ярослав не використав тої низки повстань проти Византії, що кілька літ раніше вибухли були між поневоленими балканськими народами — не тілько між словянськими, а й між правдивими Греками у Гелладі, які не-згірш Словян ненавиділи византійських гнобителів. Тогдіто вспіла визволитися на все Чорногора під проводом Стефана Войслава, зятя знаного нам уже св. Івана-Владимира. Також Болгари зірвалися до боротьби й оповістили своїм царем Петра Деляна, сина вбитого Гавриїла-Радомира. Заворушилася Боснія і Сербія, шукаючи підпори в Римі З якихось причин (через свою підмогу

1034

Византія в огні бунтів

1040

Польщі?) Ярослав позволив Грекам упоратися з Болгарами і розпочав воєнну акцію що-тілько тогді, коли цісарь міг протиставити йому чималі сили. Видко, незрівнана ромейська дипломатія вміла не допустити до кооперації своїх противників, щоб поконувати одних по других. В першій мірі митрополит Теопомпт мусів щиро працювати у тім напрямі, щоби в критичний для Византії час не допустити до руської акції. Очевидно, не Ярославові і не Ярославової землі інтереси мав він на оці, а тілько бажання свойого імператора. Отже що-тілько в 1043-ім р. виправився здавна приготовуваний похід на Царгород, під проводом найстаршого Ярославового сина Володимира і воєводи Вишати. Акція скінчилася катастрофою. Греки вспіли виступити з великою силою. Одну частину руських кораблів знищили т. зв. грецьким огнем, а другу (і се рішило вислід) розбила велика морська буря і викинула велику частину війска на беріг. Що-правда, останки руської флоти розгромили ще грецьку, одначе армія на суходолі була заатакована з двох боків і пішла в розтіч. Богато людей, разом з Вишатою, дісталося в неволю; по византійському звичаю, повиколювано їм очи.

Руський похід 1043

Тріумф византійства

7. Невдача останнього походу Київської Руси на Царгород була тяжким ударом для Ярослава. Де був митроп. Теопомпт в часі походу на його батьківщину — повернув туди заздалегідь, чи полишився таки в Києві — не знаємо. За першою догадкою промовляє се, що одинока певна вістка про його побут у Києві належить до часу перед походом на Царгород; за другою — глухий відгомін у жерелах про якісь грецькі махинації в Києві підчас війни. В кождім разі, византійство тріумфувало. Як можна було сподіватися, руську невдачу приписало воно ласці самих небес. Воно поширило на Руси окрему, в самій Византії незнану легенду: мовляв та фатальна для київського війска буря повстала тому, що патріярх омочив у морі Христові пелени... Можна собі уявити, яке враження викликували такі оповідання в умах примітивного громадянства — ще з наскрізь містичною психикою!

Мир 1046

Ярослав одначе не тратив духа; він помирився з цісарем Константином IX Мономахом що-тілько три роки пізніше, коли побачив, що обставини не позволяють відновити війну. Умов мира не знаємо (окрім тої одної подробиці, що тогді вернув з неволі воєвода Вишата і його сліпі товариші); зокрема не відомо, чи трактат обіймав і церковні справи. Здається, ні. Бо тілько в такім разі стає зрозумілий факт, про який читаємо під 1051-им роком: „Въ лѣто 6559, постанови Ярославъ Илариона митро-

Усамостійнення київ.-рус. Церкви 1051

политъмь, Русина, святѣй Софии, събравъ єпископы". Отся лаконічна записка першого літопису кидає сніп яркого світла в ту темряву, що покриває церковні справи від хвилі утворення київської митрополії. З неї виходить, що Ярослав не хотів мати у себе византійського митрополита, присиланого імператором, і зірвав з Царгородом. Він скликав усіх руських єпископів на собор до Києва і перевів ухвалу, що руська Церква незалежна і сама вибирає собі голову. Переведений зараз-же вибір упав на пресвитера церкви св. Апостолів на Берестовім б. Києва, іменем Іларіона, „мужа блага и кънижьна и постьника", який дав почин Печерському монастиреви і якому приписують один із найкрасших творів староруської літератури: знамените „Слово о законѣ и благодати, похвала кагану Володимеру". Він був очевидно таки зараз висвячений, згідно з апостольськими правилами.

Митр. Іларіон

Загальні причини рішення Ярослава ясні: незадоволення вгорі схарактеризованим невільним становищем Київської Руси в византійській церковно-політичній системі. Безпосередні мотиви можна уявити собі в отсім образі: Від уступлення чи усунення Теопомпта київська митрополія не була обсаджена; в повоєнних мирових переговорах Ярослав добивався поширення прав своєї Церкви, та побідна Византія менше ніж коли-не-будь була схильна до уступок; Ярослав одначе не приймав присиланих звідти митрополитів-Греків. Було се в моменті, коли взаємини між Києвом і Західною Европою дуже оживилися. Між иншим, в 1049-ім році прибуло з Парижа велике посольство під проводом двох єпископів (Ґотіє з Мо і Рожер із Шалон с. М.) сватати княжну Анну Ярославну за короля Генриха I. Посли віддали честь мощам св. Климента й вели часті розмови з князем про церковні справи. Від них отже Ярослав докладно поінформувався про відносини на Заході, а знов сі Кияне, що відвозили княжну у Францію, по своїм повороті доповнили певно ті відомости; вкінці сама Анна, ставши у близькі взаємини з французькою єрархією й Апостольським Престолом, могла поручити батькові устрій римської Церкви. В таких обставинах Ярослав рішився покласти конець неможливому до удержання станови у себе і зірвав єрархичну залежність від Византії. Скликанням

Причини відокремлення

Звязки з Францією 1049

національного собору й вибором Іларіона (дуже можливо, що сей як двірський капелан саме й відвозив Анну) дав князь почин самостійній київсько-руській Церкві.

Близші обставини незнані

На превеликий жаль, як не знані нам близші обставини сього розриву з Царгородом, так само не маємо жадної певної вістки про безпосередні наслідки сього усамостійнення молодої Церкви. Якась цензорська рука подбала видко, щоби сліди сеї епохової події — поза самим голим фактом поставлення Іларіона — закрити від потомних поколінь. Зокрема не знаємо, як довго оставав Іларіон на свойому уряді, яке становище супроти київського собору займив цісарь і патріярх, і т. ин. Пізніша уніятська традиція не сумнівалася, що Іларіон був у звязках з Римом. Воно можливе, одначе в жерелах нема в сім напрямі жадного свідоцтва. А вже цілком безоснівні твердження старих православних письменників, що Іларіона іменував або затверджував патріярх Михайло Керуларій. Так само нема достаточної причини здогадуватися, що Ярослав або Іларіон уступив під напором Византії. Ми, правда, довідуємося з літопису, що Всеволод Ярославич у 1053-ім році мав за жінку „цісарицю", дочку Константина Мономаха, одначе з сього ще не випливає, що се подружжя сталося по київськім соборі; більше промовляє за тим, що воно довершилося раніше, у звязку з мировим трактатом. Так само мовчанка літопису про митрополита при описі похорону Ярослава не дає ще права впевняти, неначе-б у 1054 Іларіона не було вже між живими. Гіпотеза одного новішого дослідника, буцімто Іларіон, не здобувши в Царгороді згоди на свій вибір, уступив; що він ніби-то жив ще довший час як монах, під іменем Никона, у Печерськім монастирі і тут боровся за незалежність руської Церкви від Византії, та був одним із авторів першого літопису, — принадна своєю романтикою, одначе науково вона за мало умотивована.

Гіпотези про Іларіона

Причини невдачі акту 1051

Акт 1051-го року мав очевидно направити наслідки ранішої непрозорливости Ярослава й визволити київсько-руську Церкву зпід непочесної залежности від Царгороду. На-жаль, раз пущене в рух історичне коло годі було відвернути і змагання останнього з єдиновласників Київської Руси на дальшу мету не повелося. Причини сеї невдачі

ясні. Перша була та, що така основна переміна церковно-політичного становища можлива була тільки після тривких зусиль одноцільної, сильної, і талановитими володарями правленої держави. Тимчасом Ярослав почав сю акцію під сам конець правління, у своїй особистій старости, і перед самим початком політичного сумерку Київської Руси. Він, правда, загалом старався йти слідами великого батька, та не переймив його політичного генія. Хоч більша половина його правління пішла на те, щоби привернути батьківську єдність держави, і хоч смерть його не прийшла несподівано, він не вмів обезпечити сеї єдности на будуще, і зараз по нім починається фатальний процес невпинного розкладу київсько-руської держави, який в результаті пересунув пункт тяжкости політичного життя Східної Европи на поза-українські землі. І не можна сказати, щоб Ярослав не мав перед своїми очима красших зразків до наслідування. На Заході знано тогді дві установи, щоб удержати єдність держави: королівську корону, як символ найвисшої політичної влади, і національну митрополію, як вислів церковної самостійности. Право признавати оба сі інститути мав Рим, і кожда незалежна держава могла їх дійсно одержати. Византія, по тогочасним уявленням, мала-б також подібне право, одначе вона з засади не признавала нікому ні корони, ні церковної самостійности (свойого часу зробила сю уступку Болгарії тільки в крайній політичній нужді). З сього боку отже Ярослав не міг сподіватися обезпечення своєї держави. Київсько-руська митрополія, як знаємо, не була національною установою, а чужою — знарядом византійської політики, якій як найменше залежало на тім, щоби Русь була обєднана і могутна. Тому й саме Ярослав, по перших досвідах залежности, підняв спробу усамостійнення київської Церкви, тілько на-жаль не довів її до кінця: він не встиг органічно звязати її з Апостольською Столицею — єдиною міжнародною силою того часу, яка могла захистити Київську Русь від політичного розкладу і її культуру від омертвіння. По його смерти, внаслідок політичного розбиття Руси, було се вже неможливо. Тим менше, що разом з політичною єдностю Київської Руси зійшла до гробу й єдність Вселенської Церкви. Русь зависла між двома роз'єднаними осередками, і не маючи ні

Сумерк Київської Руси

Невикористані західні зразки

Смерть Ярослава 19. II. 1054

Остаточний розрив Всел. Церкви 1054

державної одноцільности ні висше розвитої національної культури, мусіла знов улягти впливови Византії, що була географічно близька і культурно все ще дуже висока.

Єпископські катедри

8. Щасливіший ніж у церковній політиці був Ярослав у своїй діяльности біля поширення й укріплення християнства та його культури. Кілько було єпископських катедр у новій митрополії — не маємо вісток. Взагалі, в жерелах про часи Ярослава згадана поіменно тілько одна-однісенька катедра — новгородська; се не значить одначе, щоб їх більше не було. З повною правдоподібностю можна на ті часи класти початок єпископства в м. Юрієві над Росю (приблизно на місці пізнішої Білої Церкви); инакше хто, як не основник сього городу Ярослав, міг-би утворити сю катедру? Ціль її була видко та, щоби митрополит мав під рукою, побіч білгородського єпископа, ще одного суфрагана для висвячування нових владик. За Ярослава поставлено теж першого єпископа-Русина: Луку Жидяту в Новгороді.

Новгородська

Юріївська

Єп. Лука Жидята

Будова церков

Будова нових церков дуже лежала на серці князеви. Його ділом була найвеличавіша київська церква — нова св. Софія, в головному перехована до наших часів. Заснував її поза межами давного города, на місці великої перемоги над Печенігами і в рік потім. Імя її взято не з Царгороду (і своїм виглядом вона ріжнилася від тамошньої Аї Софії); було се продовженням старої київської св. Софії з часів Володимира й Ольги, що по пожарі 1017-го р. видко вже не повернула до давного стану і була знесена, а її архиєпископську катедру перенесено до нової. Київська св. Софія перевисшала своєю красою не тілько всі инші церкви на Руси, а й в инших сусідних краях: „юже съ вьсякою красотою украси, златомь и сребромь и камениемь драгыимь и съсуды честьныими, яже цьрькы дивьна и славьна вьсѣмъ окружьнымъ странамъ, якоже ина не обрящеться въ вьсемь полунощии земьнѣмь — отъ востока до запада".

Св Софія в Києві

Менших і скромніших церков будував і вивінував Ярослав богато („и ины цьрькви ставляше по градомъ и по мѣстомъ, поставляя попы и дая имъ отъ имѣния своєго урокъ, веля имъ учити люди"), одначе по імени знаємо тілько ще: церкву св. Благовіщення на київських Золотих Воротах, також тогді збудованих Ярославом, та два монастирі: св. Юрія і св. Ірини (такі були християнські ймена Ярослава і його княгині Інгігерди). Син його Володимир збудував катедральну церкву св. Софії в Новгороді, а брат Мстислав тмутороканський почав церкву св. Спаса в Чернигові. Оба храми переховалися до нашого часу. (Про них докладніше у другій частині сеї книжки). Той сам князь Мстислав заложив церкву Пр. Богородиці у Тмуторокані — на памятку своєї перемоги над Касогами. Окрім згаданих монастирів св. Юрія і св. Ірини, на часи Ярослава припадає перший початок славного Печерського монастиря. „И радовашеся Ярославъ, вида мъножьство цьркъвий и люди хрьстияны зѣло".

Благовіщення

Св. Юрій й св. Ірина

Св. Софія у Новгороді

Св. Спас у Чернигові

Монастирі

Печерський

Заслуги Ярослава

9. Часи Ярослава — то друге і третє покоління після навернення Руси. Початий Володимиром процес релігійного переображення

довершився отже тепер, й обі епохи творять одну органічну цілість. Розуміли се вже сучасники Ярослава й найблизші покоління по нім. Так-ось „Похвала князю Володимеру", приписувана першому національному митрополитови Іларіонови, характеризує князя Юрія як доброго і вірного свідка Володимирових заслуг, як його намісника, що не нарушував в нічому уставів батька, тілько їх утверджував, не зменшував прав благовіря, а ще причиняв їх, не викривляв, лише направляв, — „иже недоконьчаньная твоя доконьча, акы Соломонъ Давыдова". Подібну думку, тілько в красшій поетичній параболі про орача і сівача, висловив перший наш літописець „Отьць-бо сего Володимеръ землю възора и умякъчи, и рекъше, крьщеніемь просвѣтивъ; сь-же (себто Ярослав) насѣя кънижьными словесы сьрдьца вѣрьныхъ людий, а мы пожинаємъ, ученіе приємлюще кънижьное".

Продовжування діла Володимира

Літописна характеристика

І дійсно, заходи коло поширення книжної освіти то найголовніший титул в історичних заслугах Ярослава. Він був перший освічений князь на київськім престолі (пізніший титул його „Мудрий" саме те означає, а не особлившу політичну розумність); він був знайомий не лише з незнаним до того часу мистецтвом читання й писання, а й із чужими мовами; можна сказати — перший письменник і основник першої прилюдної бібліотеки на Руси. „Кохався у книжках і зачитувався ними по днях і по ночах; зібрав багато писарів і з ними разом перекладав книжки з грецької мови на словінську; списавши їх багато, положив у св. Софії, що її сам збудував" — говорить літописець. Наведених слів не можна очевидно так розуміти, буцімто передтим не було на Руси жадних книжок. Вже сама згадка про „многих писців", зібраних Ярославом, говорить щось противне. Книжки видко були й переписувалися, тілько, що вони не були грецькі, а болгарські. Грецькі в більшій кількости дійсно появилися що-тілько з утворенням київської митрополії, себто з приходом Теопомпта до св. Софії. Дуже можливо, що він саме дав почин до акції збирання і перекладання книжок. Сим способом хотів заступити дотогочасні болгарські впливи византійськими, та викликати переконання, що мовляв аж із появою на Руси Греків „нача вѣра хрьстияньска плодитися и раширяти, и чьрноризьци почаша мъножитися, и монастыреве починаху быти". Без сумніву, вже тогді добре розуміли значіння писаного слова для уроблювання громадянської думки. Як опікун першого книгозбору, митрополит мусів подбати про те, щоб туди не попадало нічого такого, що було-б не до вподоби Византійцям, зокрема про початки християнства на Руси. А що годі було вмовити людей, немаче-б світло Христової науки прийшло на Русь що-тілько з приходом грецького митрополита до Києва, отже тогді почалося творення легенд про те, що мовляв і все раніше християнство на Руси прийшло з Византії...

Книжна освіта

Бібліотека

Переклади грецьких книжок

Митрополича цензура

Освітня діяльність Ярослава не обмежилась, очевидно, до самого перекладного письменства й до оснування бібліотеки при св. Софії. Він бажав, щоби „кънижьное почьтаніе" поширялося серед громадянства. Се було можливе тілько через школу. Вона була необхідна

Школа

і для приросту духовенства, яке Ярослав цінив високо: „попы любяше повелику, излиха-же (найбільше) чьнорызьцѣ". На-жаль, тільки про одну таку школу переховалася вістка, а саме про новгородську для 300 дітей — старшинських і попівських. Без сумніву, таких шкіл мусіло бути більше в державі.

Т. зв. церковний устав Ярослава

Ярослав, як відомо, був теж творцем „Правди Руської" — першої збірки староруського права. В тій частині, що йому певно належить, нема жадних церковних приписів. Натомість у пізнішій літературній традиції знаний був т. зв. „Устав або свиток Ярославль", який на подобу такого-ж „Устава Володимиря" означав обсяг компетенції церковного суду. На-жаль, у тій формі, в якій вони дійшли до нас, оба не автентичні, а пізніші фальсифікати. Та з другого боку нема сумніву, що в основу їх увійшла церковно-правна практика ще дійсно з часів Володимира і Ярослава. Як у другій частині побачимо, ся практика опиралася на принципах не византійського права, а західно-римського. В сім міститься один із головних доказів, що первісна церковна організація Київської Руси не була взята з Византії.

Західні впливи

Жерела й література

ЖЕРЕЛА: Acta SS. Boll. 9. II., 9 III. — Adami Gesta Ham. — Ann. Altah. — Ann. Saxo. — Ann. Stad. — Ataliatae Hist. — Воскрес. лѣт. Chron. Bud. Chron. Polon. — Cedreni Syn. — Dlugossi. Hist. Pol. — Eimunds Saga. — Gallia Christ. — Житіе Мойсея Угр. — Lamberti Ann. — Нестора: а) Чтеніе о Бор. и Гл.; б) Житіе Теод. Печ. — Новг. лѣт. — Патерик Печ. — Повѣсть врем. лѣтъ. — Pselli Chronogr. — Recueil des actes de Philippe I. — Сказаніе стр. Бор. и Гл. — Слово о зак. и благ. — Соф. лѣт. — Thietmari Chron. — Уставъ Ярославль

ЛІТЕРАТУРА: Abraham: Powst. org. — Аничков: Языч. и др. Русь. — Барсуков: Источ. рус. агіогр. — Борщак: Анна Ярославна. — Бенешевич: Армянскій прологъ. — Васильев: Лекціи. — В. Васильев: Ист. канониз. рус. свят. — Васильевскій: Печенѣги и Византія. Boor: Nachträge. — Bury: Rom. Emperors from Basil II. — Buteau: La princesse Anne. — Caix de Saint Aymour: Anne de Russie. — Cross: Yaroslau the Wise. — Евсѣев: Памят. др.-рус. церк.-уч. лит. — Fijałek: Średniow. biskupstwa. — Fliche: Le règne de Philippe I. — Fritzler: Die sg. Kirchenordnung Jaroslaws. — Gay: a) L' Italie méridionale; б) Les papes du XI-e s. et la chrétienté. — Gelzer: a) Beiträge zur russ. Kircheng.; б) D. Patriarchat v. Achrida; в) Ungedr. Bistümerverzeichnisse. — Goetz: Kirchenrechtl. Denkmäler. — Гальковскій: Борьба христ. съ ост. языч. — Голубовскій: а) Новое изсл. о жизн. Анны Яр.; б) О службѣ св. Бор. и Гл.; в) Печенѣги, Торки. — Голубинскій: Ист. канонизаціи свят. — Жданов: Сочиненія. — Langen: Gesch. d. röm. Kirche von Nikolaus I. bis Gregor VII. — Лашкарев: Право церковное. — Лебедев: а) Ист. разд. церк.; б) Очерки ист. виз. Ц. — Leib: a) Rom, Kiev. et Byzance; б) Rome vue de B. — Линниченко: а) Взаим. отношенія; б) О походѣ Болеслава Хр. — Лопарев: Греки и Русь. — Лотоцький: Свиток Ярославль. — Meyer v. Knonau: Jahrb. d. deut. Reiches. — Modelski: Lechja Pseudo-Focjusza. — Neumann: La situation mond. de l'emp. byz. — Никольская: »Слово« митр. Илариона. — Павлов: а) Курсъ церк. права; б) Мнимые слѣды. — Половцов: Анна Ярославна. — Попов: а) Очерки гражд. ист. Виз.; б) Митроп. Иларіонъ. — Приселков: а) Очерки по церк.-пол. ист. К. Р.; б) Митр. Иларіонъ. — Richter: Annalen d. deut. Reichs. Розен: Имп. Василій Болгароб. — Schlumberger: Deux chefs normands byz. — Скалабинович: Виз. госуд. и Церковь XI в. — Суворов: а) Слѣды запад.-кат. права въ пам. др.-рус. церк. правъ; б) Къ вопр. о. зап. вліяніи на др.-рус. пр.; в) Курсъ ист. церк. права. — Шайтан: Германия и Киев. — Шахматов: Разысканія. — Шляпов: 850 лѣтъ со дня конч. Ярослава — Taube: a) Russland u. Rom; б) La Russie et l' Europe. — Vondrak: Zach.-europ. postanowienia. — Wojciechowski: Szkice hist. — Окрім сього пор. літ. розд. VII.

Г. ПОМІЖ РОЗДВОЄНИМИ ЦЕРКВАМИ (1054—1300)

IX. ВІД ФОТІЯ ДО КЕРУЛАРІЯ (886—1054)

1. Церковно-політична еволюція Київської Руси за Ярослава, як вона нарисована в попереднім розділі, стане виразніша, коли візьметься під увагу тогочасні взаємини між обома головними частинами Вселенської Церкви — римською і византійською. Зокрема буде ясніше, чому кирило-методіївська ідея словянсько-католицького обряду, як посереднього і самостійного типу церковно-культурного життя, не здійснилася ні на болгарськім ні на українськім грунті. Передумовою її успіху була єдність Вселенської Церкви що-найменше в тій формі, в якій вона була перед Фотієм, себто при повнім збереженні примату Апостольської Столиці в Римі. Тимчасом, як колись церковно-політичний сепаратизм фотіївської Византії знівечив моравсько-паннонську місію перших словянських апостолів, так само й тепер, на тих самих підводних скелях розбилися кораблі збудовані Симеоном болгарським і Володимиром руським. Тілько що в сих перепонах політичні чинники грали тепер ще більшу ролю ніж попереду. Вже акція Фотія — людини зразу світської — відповідала тогочасному напрямови цісарської політики і була висловом реакції проти відродження західно-римського цісарства в особі франконського короля Карла В. і проти кооперації нової влади з могутним авторитетом Апостольської Столиці. Союз сих двох дійсно універсальних сил відчувано над Босфором як тяжку національну образу і велику політичну небезпеку. На щастя для Византії франконське видання західно-римської імперії не було тривким твором; з кінцем IX-го в. його вже нестало, й Апостольська Столиця увійшла одночасно в довшу добу занепаду і залежности від римської аристократії. Се поясняє, чому по другім упадку і по смерти Фотія ідея згоди з Римом має великих прихильників саме на цісарськім дворі. І дійсно, після короткого конфлікту ізза тетрагамії (спору за канонічну важність 4-го подружжя, коли імя папи ще раз зникло було з византійських диптихів) проголошено святочний акт нового обєднання католицької Церкви. Дальші взаємини не визначалися, що-правда, особливою сердечностю, одначе до самого останнього десятліття X-го віку не знаємо особливих конфліктів між обома столицями. Було се остілько легче, що Рим цілком не бажав вмішуватися у внутрішні справи византійської або якої иншої східної Церкви, а в політичних справах богато папів тогочасної доби упадку ішло навіть на руку східному цісарству. Заперечуючи лиш царгородському патріярхови вселенського титулу, неоправданого ні історично ні річево, Апостольська Столиця стояла й тогді на сторожі моральної єдности Христової Церкви й опертої об неї християнської цивілізації та не допускала до неминучого і фа-

Єдність Вс. Церкви передумовою успіху кирило-метод. ідеї

Політичні мотиви виз. сепаратизму

Відновлення зах.-римської імперії 800

Упадок її з к. IX в.

886
† 6. II. 891.

Формальна єдність Церкви після Фотія 920

Ідеальний характер рим. примату

тального у своїх наслідках розбиття. Одним словом, її примат на Сході мав характер більше ідеальний аніж реальний. Зворот у византійсько-римських відносинах настав що-тілько в 2-гій половині того віку — і з такого самого приводу що й першим разом — ізза другої віднови західно-римського цісарства в особі німецького короля Оттона В., та ізза його значного впливу на Апостольську Столицю. З окрема, суперечність інтересів обох імперій на терені Південної Італії викликала в Царгороді нову филю ворожого Заходови національного руху. А що в тогочасних обставинах почування обрядових ріжниць були без порівнання сильніші від племінних, язикових або й політичних окремішностей, отже й той византійський націоналізм прибрав форму релігійного антагонізму. Вірна своїому традиційному становищу, византійська духовна єрархія дала себе й тепер ужити за знаряд державної політики. Хоч признавання римського примату не приносило византійській Церкві найменшої шкоди, проте амбіція її голов до верховодства в цілій Вселенській Церкві ніколи не завмирала. Тим менше, що батько роздору, Фотій, був талановитим письменником, (в науці толкування св. Письма є він, без сумніву, великим авторитетом), отже й його церковно-політичні ідеї не забулися з його смертю; вони ширилися дальше, переймалися иншими письменниками, здобували вплив на нові покоління грецького духовенства та помалу відчужували його щораз більше від Заходу. Навіть і Студійський монастирь, де довго жили ідеї св. Теодора, почав помалу проникати дух фотіївського сепаратизму.

Друга відновa зах.-рим. цісарства 962

Релігійна форма нац.-політ. реакції Византії

Вплив Фотієвих ідей

Отсі психологічні настрої грецького духовенства порішив використати політично знаний нам уже імп. Василь II Болгаровбивець. Він, так сказати-б, покликав Фотія до нового життя і заставив його боротися з німецько-римською конкуренцією в Італії. Чимало успіхів, воєнних і політичних, мав сей византійський володарь за 50 літ свойого правління, та успіх із Фотієм був безперечно найбільший: з того самого Фотія, якого колись еліта византійського громадянства, зокрема духовна, щиро ненавиділа, якого память була виклята, а імя вимазане з реєстру патріярхів — умів він в короткім часі зробити національного героя й ідола того самого громадянства. Ся метаморфоза почалася в соті роковини смерти сього патріярха. Мусіла вона бути голосна в цілій Европі, коли відгомін її почувся аж у далекій Франції: вже на тогочаснім ремськім синоді говорив єпископ Жербер (пізніший папа Сильвестер II) про відокремлення царгородської Церкви від Риму... Правда, формального акту розриву не було, одначе ніщо инше як фактична схизма лежала в основі тої регабілітації імени її головного творця.

Регабілітація й канонізація Фотія 991—1025

Соті роковини смерти

VI. 991

Кілька літ пізніше, царгородський синод, скликаний для остаточного закінчення спору за тетрагамію, порішив до акту обєднання з 920-го р. додати слова: „православному патріярхови Фотієви вічная память!“ Сим способом входило Фотієве імя в реєстр поминаних у церквах патріярхів, де його досі не було. Та на сім акція не скінчилася. По якімсь часі, серед незнаних близше обставин, появляється в софійськім синодику (літургічнім акті, читанім при імператорі в ро-

Синод 995/6

Додаток до акту 920

ковий день празника Православя) „анатема на всіх тих, що писали або говорили проти святих патріярхів Ігнатія, Фотія“ й ин. Анатема синодика

Автори відносного декрету, імператор і патріярх, були видко не без гумору, коли так по смерти погодили обох завзятих ворогів і репрезентантів двох суперечних ідей — патр. Ігнатія і Фотія; натомість тогочасне византійське громадянство мусіло бути дуже некритичне, якщо не доглянуло очевидного глуму над не так ще давною історією: та-ж анатемізувати всіх тих, що писали або говорили проти обох суперників, значило виклинати весь християнський світ, який свойого часу ділився на два ворожі обози — прихильників Ігнатія і прихильників Фотія!

А вже найвисший верх посмертної карієри Фотія настав тогді, коли його імя появилося в тім самім синодику між „найсвятішими, православними і звеличаними патріярхами“ і коли тіло його було з великою честю перенесене до столиці. Все те означало зачислення Фотія між святих византійської Церкви. Правда, до дійсного почитання його було ще далеко (урядовими декретами культ не твориться), та моральна прірва між Сходом і Заходом була зроблена. Ще передтим мабуть припинили Греки й поминання (анафору) римських папів при Службі Божій. Мало се статися тому, що Рим згодився на давне бажання західно-католицьких країв і позволив додавати до Символа віри спірний додаток filioque. Ображений сим патр. Сергій II (сам із Фотієвого роду і головний, здається, пропагатор його культу) відновив протиримське посланіє свойого родоначальника до инших патріярхів Сходу та зарядив викреслення папського імени з церковних диптихів. Перенесення тіла й канонізація. Конець анафорі папів на Сході. Пат. Сергій II 992—1019

2. Таким способом Вселенська Церква вже з кінцем першої четвертини XI-го віку була в дійсности розбита — в тім самім часі, коли Византія знівечила політичну і церковну самостійність Болгарії і коли молода київсько-руська Церква, стративши материні звязки з Охридою, опинилася на історично-культурнім розпутті і дала себе втягнути в обсяг византійських впливів. До яких далеких і важких наслідків мала згодом довести отся церковна політика Византії, про се не снилося не тілько нашому Ярославови, а й самому Василеви Болгаровбивці і його патріярхам. Також і в Римі не доцінювано поваги нововитвореного стану. Формально, на зверх, обі сторони — римська і византійська — при всій обопільній неприхильности не перестали і на дальше вважати себе відломами одної і тої самої Христової Церкви. — Подібно як дві рідні сестри у гніві: не удержують обопільних звязків, та признаються до спільних батьків. Се поясняє, чому на формальний розрив, получений з обопільною негацією, треба було чекати ще ціле одно покоління. Не стався він уже на початку XI-го віку з двох причин. Наперед, дефінітивному розривови противилася византійська держава. Навіть імп. Василь II не покидав надії і заходів, щоб у своїй політиці користуватися авторитетом Апостольської Столиці — очевидно усунувши з Італії впливи німецько-римського цісарства. Допустити до остаточного релігійного розбиття — значило-б згори позбуватися можливого могутного союз- Вс. Церква розбита вже до 1025. Чому не було ще формального розриву. Політичні рації

ника в потребі. Друга причина, чому формальна схизма на йшла в парі з фактичною — або красше, чому за церковним роз'єднанням не йшло зараз і релігійне — лежала в недостаточній ще духовій еволюції византійського громадянства, зокрема духовенства. Прославлення Фотія на переломі X—XI вв. було за швидке й подиктоване занадто ясними політичними мотивами, щоб могло скоро здавити відвічні почування церковної єдности і в певних колах духовенства все ще живі традиції римського примату. Одначе відповідний процес переміни національно-релігійної психики доконувався невпинно й остаточно довів до наслідків, цілком протилежних тим, які мабуть уявляв собі головний протектор византійського церковного сепаратизму — цісь. Василь II Болгаровбивець.

Повільність духової еволюції

До піддержання сього духа причинявся немало й постійний зріст політичної могутности східного цісарства за т. зв. македонської династії. Після тяжких ударів одержаних від Арабів, Болгар і Руси, почавши з другої половини X-го віку, щастя обернулося, як знаємо, лицем до Ромеїв. Цілий ряд воєнних успіхів над усіма трьома згаданими народами довів до того, що перша четвертина XI-го віку принесла найбільший розквит поюстиніянської Византії, якого не було ні передтим ні потім — розквит політичний, господарський і культурний. Вся та національна світлість не полишалася, очевидно, без впливу і на византійську Церкву, даючи їй сильну охорону, власть над новоздобутими або приєднаними землями (Антіохія, Південна Італія, Болгарія, Македонія, Сербія, Русь), упорядкований внутрішний лад і живий духовий рух. Зокрема грецькі монастирі, що в тім часі мали новий осередок на горі Атосі, здобули широку популярність навіть далеко поза межами східного цісарства: бачимо їх не тілько в Італії, а й в Угорщині, Чехії, Польщі, Німеччині і Франції. Отже, як коли Фотієві мрії про грецьку вселенськість подекуди наближалися до дійсности, то саме в тім часі. Одначе стати дійсностю вони не могли. Церковна політика Византії ішла в двох напрямах, що себе обопільно виключали: римська константинівська традиція піддержувала старого духа універсальности і вселенського католицтва; пізніше звизантійщення й орієнталізація східно-римського цісарства впливали на Церкву у відворотнім напрямі: робили її державною, національною і сепаратистичною. За часів Фотія, первісної універсальности було ще богато, і в його акції проти Риму пробивається змагання стати головою всього християнства, як східного так і західного: натомість у його епігонів XI-го в. сеї вселенської амбіції вже дуже мало, зате багато національного сепаратизму і шовінізму. Сей т. ск. націоналістичний характер византійської Церкви згори виключав засаду рівноправности народів — для вселенської місії річ необхідну й основну; грецьке духовенство дивилося на все не-грецьке з глибокою погордою, як на варварське, і з нетаєною ненавистю, як на більш-менш єретичне. Такий дух не міг очевидно зробити з неї дійсної Вселенської Церкви навіть на самім Сході; він відбирав їй й останні прикмети сього давнішого характеру. Вкінці, як знаємо, доля византійської Церкви була нероздільно звязана з долею держави, а ся остання

Розквит Византії в X—XI вв.

Універсалізм і націоналізм церковної політики

зараз по смерти Василя II почала схилятися до упадку і більше ніколи не вернула до попередної світлости. Як досвід учить, ворожі чужинцям націоналістичні настрої звичайно не слабнуть з занепадом власної політичної сили, тільки навпаки — міцніють і захоплюють широкі маси громадянства, а суперечности між претенсіями і дійсностю, побіч історичних легенд із минувшини, вирівнуються містичними віруваннями в національний месіянізм у будущині. Досить, що византійське духовенство середини XI-го в., здавна годоване національною традицією і церковними легендами, мало себе за представників єдиної в світі християнської правовірности і чистоти апостольської традиції.

Погорда супроти Заходу

3. Оте субєктивне почування висшости Византійців було, до деякої міри, оправдане й обєктивними обставинами. Річ у тому, що рівнобіжно зі зростом пофотіївської Византії, вкупі з розкладом франконської держави, Апостольска Столиця, а з нею і римська Церква, увійшла в найсумнішу добу своєї історії. В часі тої темної неволі, яка зійшлася з соціяльною кризою всеї західної Европи (творення февдального порядку) і яка з кількома ясними перервами тяглася півтора століття, римська Церква впала жертвою загального розстрою. Апостольська Столиця стала предметом боротьби політичних партій, антагонізм яких зручно використовувала царгородська політика; на катедрі св. Петра, побіч нечисленних світил (приміром: Івана IX, Бенедиктів IV і VII, Григорія V і Сильвестра II), сидів довгий ряд постатей безталанних або й цілком недостойних (як ось: Стефан VII, Іван XII, Боніфатій VII, Бенедикт IX); присім характеристичне те, що саме сі папи вислугувалися Византії. Тогді-то в життя Церкви вкралися ріжні надужиття, корупція, упадок дисципліни й обичаїв, неуцтво низшого духовенства, світські норови серед висшої єрархії і т. ін. В X-ім віці був сей занепад найтяжший, і йому м. ин. треба приписати головну вину, що інстиктовне змагання Київської Руси до церковних звязків з Заходом не знаходило там належного відгомону й активности. Повільний зворот до Византії, якому наші предки були очевидно нераді, став тим більше зрозумілий, що й на Заході, знеохоченім тогочасними відносинами в Церкві, були поширені погляди, що стан церковного життя на византійськім Сході далеко красший.

Сумна доба рим. Церкви

При всім тім, західна Церква визначалася одною безцінною прикметою, якої не мала східна: іменно тою, що по моментах занепаду вона сама, без політичної помочи, знаходила внутрішні сили до загального відродження і дальшого розквиту. Так було й тогді. Саме в країні, де розстрій церковного життя зайшов найдальше — у Франції, вже з поч. X-го в. став проявлятися новий ідейний рух в напрямі загальної реформи в Церкві. Осередком його став славнозвісний монастир у Клюні. Рух сей, зразу незамітний для широкого світа, обіймав щораз ширші кола і дальші країни, вливаючи в бенедиктинські монастирі нове життя та перетворюючи все релігійне життя. Очевидно, він мусів боротися з великими перепонами, навіть із боку самого духовенства, привиклого до анархії, одначе в середині XI-го віку сила його була вже така, що він заволодів Апо-

Внутрішні сили відродження

Клюні і його дух реформи

стольською Столицею: папа Лев IX, що засів на ній недовго по сумній памяти Бенедикті IX, був вже кандидатом нового напряму, а ще більше його найближший дорадник Гільдебранд, пізніший великий реформатор Церкви, папа Григорій VII. З сею хвилею почалася друга історична реформа західної Церкви. (Перша доконалася тогді, коли східна переживала іконоборську хоробу, себто в VIII-ім віку). Нова реформа мала за ціль не тілько усунути ріжні загніздженні пороки в Церкві, а й ще більше приноровити її устрій до нових історичних обставин: з давної римської, себто на грунті колишньої римської імперії виросłої організації створити нову — европейську і світову, в правдивім значінні сього слова вселенську і католицьку.

Розквит зах. Церкви

І дійсно, акція ся довела західну Церкву до небувалого розквиту й до глибокої обнови релігійного духа. Зверхнім висловом нової епохи були хрестоносні походи. Саме тогді вповні виявилися ті ріжниці між обома половинами Вселенської Церкви — західно-римською і східно-римською — про які була мова в IV-ім розділі. Хоч у тім критичнім часі X—XI вв. східна була загалом у здоровшім стані ніж західна, то вона представляла старий, в нових історичних обставинах невідповідний тип організації і з нього вийти вже більше їй не судилося до наших днів. Коли західна переходила ще дві дальші основні реформи, і коли саме в тій здібности до історичного розвитку виявила свою невминущу жизненність, то її посестра ніколи не могла вирости з тої розвоєвої фази, яка витворилася в IX-ім віці. Тілько в однім напрямі вона змінилася: коли до середини XI-го в. вона все ще не хотіла позбуватися вселенських ідей і залюбки звала себе католицькою, то після того відступила сей титул дефінітивно старому Римови. Дочка-ж її — Церква „третього Риму", Москви, — ніколи вже й не підіймала зусиль у сім напрямі; ставши відразу чисто національною, вона не вспіла навіть згуртувати під собою всіх земель колишньої київської провінції Византії. У світлі сих історичних процесів, розрив 1054 став епоховою історичною подією, яка принесла велику шкоду всьому християнству, та найфатальніше затяжіла на самій східній Церкві.

Стагнація східної

Розрив 1054 історичною епохою

Генеза його не політична а церковна

4. Почин до розриву дав очевидно Царгород. Тілько що сим разом вже не політичні чинники аранжували акцію, як се було за Фотія або Сергія II; вона вийшла з церковних кругів і велася всупереч очевидним інтересам держави. Носії византійського цезаропапізму переконалися тогді вперше, що певні духи легче викликати ніж над ними панувати. Се й зрозуміле, коли мається на оці сутні ріжниці між державою і Церквою. Перша приноровлює свій лад і свою політику до кождочасних обставин і хвилевих потреб, коли натомість основою церковної організації і її функцій є саме постійність принципів і метод. Коли отже византійські імператори цілими століттями вмовляли у свою духовну єрархію, що тілько вона одна репрезентує чисту науку Христа і його апостолів та що в західно-римській Церкві варвари викривили сю науку; коли саме тим ніби-відступством Риму від правди мотивувався розрив з Апостольською Столицею, — то по якімсь часі хиба вже трудно було переконати те саме духо-

венство про потребу нового підчинення тому самому блудному проводови. Коли довгі покоління византійського громадянства виховувалися в тім переконанні, що інтерес держави однозначний з інтересом релігії, то мусів прийти час, коли до душі тих людей промовило й відворотне і цілком логічне твердження: вимога релігії мусить бути й необхідністю держави. А така ситуація зправди прийшла.

Завоювання Норманів

По смерти цісаря Василія II византійсько-німецька ривалізація в Південній Італії ослабла; появився тут новий політичний чинник, однаково небезпечний східному і західному цісарству, Римови й Арабам — французькі Нормани. Осідаючи у щораз більшій силі та воюючи безпощадно на всі боки, вони здобували і поширювали свої володіння в Кампанії, Апулії, Калабрії і Сицилії. Супроти спільної небезпеки від них, сама собою виринула ідея союзу між Византією з одного боку та Німеччиною і Римом — з другого. Захопився нею головно царгородський цісарський двір, тим більше, що одночасно Турки щораз важче напирали на азійські границі імперії. Одначе як було можливо зреалізувати сей план, коли моральні звязки між Заходом і Сходом були давно порвані? Очевидно, тільки через поворот до церковної єдности, себто признаючи на-ново примат Апостольської Столиці. Для навиклої до опортунізму державної політики була се річ проста, та не так для вихованого в національно-церковнім шовінізмі громадянства — духовного і світського. Сю суперечність заострив ще яркий контраст між тогочасним імператором і патріярхом. Цісарь Константин IX Мономах любив науку, мистецтво і розкішне життя, та як володарь був він слабий і в армії непопулярний; натомість на патріяршім престолі сидів типовий Византієць з доби декаденції, Михайло Керуларій, людина мало інтелігентна, а ще менше освічена, одначе крайно честилюбна і вперта; сучасники приписували йому навіть імператорські амбіції; особисто нелюблений, він шукав популярности своєю фанатичною ненавистю до старого Риму і латинського обряду; і на сім терені виявив він величезну енергію і непохитність акції. Мірою його ворожнечі до західної Церкви може бути факт, що він поважився викреслити з синодика, себто з лику святих, імя св. Теодора Студита за його римську орієнтацію, і тілько обурення монахів та рішучий наказ цісаря приневолили його направити вчинене зло. Від самого початку свого патріярхату (а втім, не він перший) взявся викорінювати споконвічний латинський обряд на Сицилії і в Південній Італії, що тогді були під царгородською владою, та заступати його грецьким, хоч сьому останньому Рим на своїх просторах не робив жадних труднощів. Його завзяття було таке, що викликало опозицію в політичних сферах Византії. На підкладі антилатинських розпорядків патріярха прийшло навіть до дуже острого конфлікту з византійським намісником південної Італії Аргиром, який узяв в оборону латинян. Справа оперлася об цісаря. А що Константин заходився саме біля союзу з папою і німецько-римським цісарем, отже станув по боці намісника проти патріярха. Тогді, щоб за жадну ціну не допустити до згоди, Керуларій зорганізував велику проповідницьку й літературну кампанію проти „єретичного“ старого Риму.

Константин IX Мономах 1042—1054

Патр. Михайло Керуларій 1043—1059

Керуларій й Аргир

Становище ціс. Константина IX

Літературна кампанія проти Риму

Протиримські писання Фотія, що були неначе каноном дотогочасної церковної політики Византії, уважав він за недостаточні для повного розриву. І цілком справедливо, бо Фотієви, при всім його супірництві з Римом, і на думку не приходило заперечувати західній Церкві апостольського й католицького характеру; Керуларій натомість дивився на латинський обряд як на просто нехристіянський, єретичний, напів-жидівський чи навіть поганський, з яким не може бути ні дискусії, ні порозуміння, ні звязків навіть, а тільки безпощадна боротьба, щоб „силою роздавити його голову". В сім дусі пише він сам агітаційні трактати проти латинян і заставляє инших до такої-ж акції. Початок робить його „Паноплія проти латинян" — досить недоладно зложена збірка проповідей проти окремішностей латинського обряду, одначе автор вложив в неї тільки самопевности у власну непомильність і тільки ненависти до противників, що вона відкриває нову добу в історії Вселенської Церкви — добу повного розриву і явної ворожнечі.

Леон охридський

У слід за патріярхом, й очевидно на його приказ, пише охридський архиєпископ Леон, очевидно Грек, окреме посланіє до одного з південно-італійських єпископів під византійською владою, і в нім піддає критиці „єретичні" звичаї латинської Церкви, до знаних давніше додаючи нові. Письмо се поширюється по всій византійській Італії й викликує велику сензацію. Одночасно, монах студійського монастиря (того самого, де колись жив прихильник Риму св. Теодор!), Никита Стетат, видає окреме письмо з напрасними атаками на ті самі й нові ще „єреси" латинян. Протеґована патріярхом пропаганда доводить до того, що підбите духовенством царгородське поспільство кидається на тамошні латинські церкви й монастирі (а була їх значна кількість) і вчиняє кровавий погром, не спиняючися навіть перед збезчещенням св. Євхаристії — буцімто єретичної, бо зладженої на прісним тісті. Се було дуже на руку Михайлови і він заборонив латинський обряд у столиці.

Никита Стетат

Погром і закриття лат. церков і монастирів

Оборона папи Льва IX

Тогді папа Лев IX рішив виступити в обороні своєї Церкви і її обрядів. А що саме тогді — у звязку з задуманою спільною акцією політичною проти Норманів, а можливо і для ослаблення некорисного вражіння від Керуларієвого наступу на римську Церкву — цісарь Константин прислав папі дуже прихильного листа, а навіть патріярх був спонуканий написати йому кілька компліментів, отже знайшлася добра нагода до задуманої відповіди. Окреме римське посольство, зложене з кардинала Гумберта, канцлера Фридриха (пізн. папи Стефана X) й амальфійського архиєп. Петра, повезло папські листи разом з обороною і з домаганням, щоби ворожі акти й неоправдані закиди були відкликані. Легати прибули до Царгороду в червні 1054. Цісар приймив їх з почестями і з щирим бажанням залагодити конфлікт, одначе патріярх не хотів навіть переговорювати з легатами. Він підозрівав також, що вони не висланники папи, а його особистого ворога Аргира. Сфанатизована кількалітною агітацією міська товпа займила грізне становище не тільки проти посольства, а й супроти прихильного „єретикам" цісарського двора. В такій ситуації кардин.

Посольство до Царгороду

Прихильність цісаря, непереднавість патріярха

Гумберт рішився на крайне: дня 16-го липня 1054 зложив на вівтарі св. Софії декрет екскомунікації на патр. Михайла Керуларія і його однодумців. Цісарь ще дальше бажав лагодити і посередничити, одначе патріярх завзявся недопустити до жадної спільної конференції. Він демонстративно спалив акт екскомуніки, й оповіщуючи його фальшивий грецький переклад, спричинив правдиву революту у столиці, так що вкінці сам цісарь, боячися за життя легатів, ну і за свою власть, порадив послам виїхати дефінітивно. Тогді патріярх скликав синод митрополитів, анатемізував на ньому папу з усіми латинниками та візвав инших патріярхів зірвати всякі звязки з Римом. Сталося все те в моменті, коли Византія більше ніж коли-не-будь потрібувала симпатії і підмоги Заходу. В новій церковній бурі годі було вже й думати про політичний союз з західним цісарством. Константин IX умер тої-ж осени, а византійська держава увійшла в довшу епоху внутрішної анархії і чужоземних наїздів...

Екскомунікація 16. VII. 1054

Царгород. синод анатемізує латинників

5. Так довершився остаточний розрив обох Церков, полишаючи по собі затроєну атмосферу, якої до сьогодні не вдалося вже розвіяти. Папа Лев IX-ий не дожив того факту; він умер зараз після того, як його посли подалися до Царгороду. Вістка про його смерть мусіла наспіти туди ще перед зложенням акту екскомуніки, отже й відповідальність за вибір моменту для сього важного кроку паде на самих легатів, в першу чергу на кард. Гумберта. Незвичайно швидкий розвиток подій, у звязку з далекосяжними наслідками формального розриву, можуть викликати сумніви, чи в тім випадку римське посольство було вірне традиційній тактиці Апостольської Столиці — уникати зайвого поспіху — та чи воно зправди вичерпало всі способи можливої розвязки конфлікту, тим більше, що імператор, людина що-правда слабої одначе без сумніву й доброї волі, був справі прихильний... Зокрема тактика Гумберта була часто критикована й католицькими дослідниками. Сьогодні трудно вже рішити сю справу, та з другого боку певне те, що дійсним режисером царгородської драми 1054 був патріярх Михайло Керуларій. Він очевидно свідомо заострював ситуацію і пхав до розриву за всяку ціну, не здержуючися навіть від бунтарства. Його конфлікт із цісарем у нічому не був вже подібний до напряму св. Теодора Студита або до становища Апостольської Столиці супроти політичної влади. Коли сі мали на меті незалежність Церкви від держави, то патріярх ворохобився тільки тому, щоб не допустити до привернення єдности Вселенської Церкви. Подібні непорозуміння між дальше видющою політикою византійської держави і короткозорим фанатизмом її духовенства будуть від тепер поновлятися доволі часто. Тому-то й хибні ті в католицькій історіографії подибувані погляди, які головну перепону в акції обєднання видять у політичних мотивах. Очевидно, вони також мали своє значіння, одначе найчастіше і найпевніше опозиція виходила від духовенства й із мотивів, що з національною політикою не мали нічого спільного, а часто були їй суперечні. Правда, не все духовенство було таке фанатичне; були й визначні уми, що дуже сумували над тими подіями, одначе їх голос зникав серед маси.

Смерть Льва IX † 19. IV. 1054

Кард. Гумберт і його тактика

Політика Керуларія

Сервілізм і бунтарство

Політика і духовенство в обєднанні Церкви

Мнимий „імперіялізм" Риму

Ще менше оправдані твердження т. зв. православних, які засадничу причину розриву видять у якімсь „імперіялізмі" римських папів та в обороні від нього грецьких патріярхів. Погляд сей на-скрізь анахроністичний; він узятий від протестантів XVI-го і XVII-го вв. Натомість для давних взаємин між Римом і Царгородом справа має́ться якраз навпаки. Се „новий Рим" від свого початку був імперіялістичний, наступав й обмежав права старого Риму, відбирав зпід його зверхности великі провінції, навіть у самій Італії, присвоював собі характер і титули Апостольської Столиці і т. ин.; натомість ся остання, як усе давніше так і тепер, тільки боронила своїх споконвічних прав, а свій примат у Вселенській Церкві розуміла так ідеально, що східні її віти заховували повну внутрішню незалежність.

Дійсний імперіялізм Византії

Протилатинська полеміка

А в тім, в довгій і завзятій полеміці проти римської Церкви, яка почалася біля 1054, не подибуємо ніде подібного обвинувачення в якомусь імперіялізму старого Риму; радше навпаки, доказується в них, ніби-то виключне право до проводу належиться саме єдиноправовірній й апостольській Византії — так далеко, що й св. Хрещення поза нею неважне, а латинник гірший поганина. Ся византійська церковна нетерпимість зверталася не тілько проти західно-римської Церкви: з неменшою заїлостю трактувалися і східні не-грецькі обряди, як приміром, вірменський, грузинський й ин. Се й немало причинилося до турецьких успіхів в Азії. Притім, византійські церковні шовіністи нераз заявляли, що їм миліший магометанин, ніж латинський або инший „еретик".

Закиди не з дійсного неладу на Заході, а майже виключно з обрядових ріжниць

Взагалі, та стара полеміка проти латинян дуже повчаюча. Зогляду на тогдішний нелад у західній Церкві, можна-б було сподіватися, що саме він буде головним предметом критики Византійців; в дійсности одначе вони неначе-б цілком не виділи його. Серед цілої копи ріжних закидів, нагромаджених византійськими полемістами (реєстр у приписках), подибуємо тілько один узятий із тої правдивої недуги римської Церкви: той іменно, що її єпископи бувало особисто вели війска до бою. Всі инші закиди — то безконечні „єреси" латинян. Вже Фотій, як знаємо, поза неясним питанням filioque не вмів навести нічого серіозного й хапався таких формальностей як стриження борід, або й простих видумок в роді жидівських обрядів на Великдень; нові його наслідники не могли очевидно бути щасливіші. У них навіть filioque не має особливого значіння, а на перше місце висувається инша „єресь", незнана ще Фотієви — „опрісноки", себто прісне тісто до св. Євхаристії, споконвіку уживане не тілько на Заході, а й на Сході (прим. у Вірменії). Читаючи і слухаючи напрасні атаки свойого духовенства на опрісноки, византійське поспільство мусіло уявляти собі, що не може бути на світі більшої зневаги Христу Спасителеви як те вживання неквашеного тіста... Та сей закид все-таки належить до поважніших, про всі инші можна сказати тілько те, що матерю їх було безнадійне засліплення, орієнтальна формалістика, сектантський дух і в ненависти зроджена зла воля, що не здержується від явного фальшу й видумки. Не диво отже, що новочасні православні вчені мусять часто стидатися своїх давних протагоністів за

Нетерпимість, формалістика і видумки

їх низький інтелектуальний і моральний уровень. Та з другого боку кривдиться давних загорільців, коли тільки їм самим приписується такі непочесні методи супірництва. В дійсности вони характеристичні не для самого тілько середньовічча і не для самих тілько церковних письменників, а для цілого византійського Сходу всіх часів і всіх ділянок, — все одно, чи се буде в Царгороді чи в Москві, в справах церковних чи світських, культурних чи політичних, соціяльних чи філософічних, колись чи сьогодні — все і всюди подибується та сама заїла нетерпимість до найменших відхилень у поглядах, та сама дрібничкова формалістика, та сама підзорливість у єретичности, та сама манія переслідування, та сама сумішка сервілізму й бунтарства. Все те засадничо відділяло й відділяє вихований Византією Схід від вихованого Римом Заходу. Сю ріжницю видко й із латинської релігійної полеміки XI-го в., яка обороняючи західну Церкву від грецьких закидів має зрозуміння для обрядових і звичаєвих окремішностей східної. Та тогдішний Захід помилявся грубо в чім иншім: він не доціняв розриву 1054 і не підозрівав далекосяжности його наслідків. Він був переконаний, що новий конфлікт буде можна в недовгім часі так само поладнати, як се було з тілько иншими в минулім. Він уявляв собі, що навязання переговорів з якимсь пізнішим патріярхом доведе до нового зближення, а всі поважніші справи вирішить новий вселенський собор. Одним словом, Захід не доціняв тогочасної византійської психики і запізно доглянув ту моральну прірву, яка широко розкрилася між обома половинами християнського світа.

Плоди византійського виховання

Помилка Заходу

6. Анатемізувавши всю староримську Церкву, царгородський патріярх візвав инших патріярхів Сходу, щоб і вони зірвали звязки з нею. Здається, він не знайшов богато симпатичного відгомону. Ті що були під магометанською владою (александрійський і єрусалимський) нічим не виявили своїх поглядів. Антіохійський патр. Петро III, що тогді був під Византією, одначе й удержував зносини з Римом, відповів дуже дипломатично: він також узнавав filioque у символі віри за недобрий додаток і радив латинянам скреслити його, та инші закиди мав за маловажні, тим більше, що й на Сході богато зловживань і направа їх необхідна. Грузинська Церква напевно не прилучилася до протиримської акції. Безпосередно залежних від Византії краєвих Церков, як приміром болгарської, не потрібував патріярх запрошувати до спільного фронту; участь їх розумілася сама собою. Тогдішний охридський архиєпископ Леон був, як знаємо, визначним секундантом патріярха. Та як пізніший примір архиєпископа Теофилакта показує, раніші звязки болгарської Церкви з Римом не прогомоніли ще безслідно і вплив їх відбивався навіть на визначніших Греках із поміж тамошньої єрархії.

Становище автономних Церков до розриву 1054

Антіохія

Грузія

Болгарія

А Русь? Справа відношення її до розриву у Вселенській Церкві належить до найтемніших питань церковної історіографії. Передовсім, що знано в Києві про византійський сепаратизм кінця X-го і першої четвертини XI-го ст., який висловився культом Фотія і припиненням звязків із Римом? Наші старі літературні памятки (ні-один із них не походить із першої половини XI-го в.) не мають жадної вістки

Русь

До Ярослава нема протиримських тенденцій

про се. Правда, літописні легенди про хрещення Руси, уміщені під рр. 986 і 988, виявляють уже маркантну протиримську тенденцію, та з другого боку нема сьогодні найменшого сумніву, що відносні місця літопису повстали не скорше як у XII-ім ст., і що до початків володіння Ярослава в Києві включно також не може бути мови про особливі впливи Византії. Ось один із доказів. З часів Ярослава переховалася одна дуже інтересна літературна памятка у грецькій мові: відповідь руському князеви (чи може архиєпископові? — *δέσποτά μου Ῥωσίας ἅγιε* титулується адресат) на його запит, „яким способом римська Церква відлучилася від царгородської". Єсть се огляд 13 церковних конфліктів між Византією і Римом, починаючи з IV-го віку і кінчаючи на знанім нам уже патр. Сергію II. Форма твору взята з одного посланія Фотія, одначе становище автора діяметральне противне: вину всіх розривів приписує він — згідно з історичною правдою — самій Византії, до котрої видко не має жадної симпатії. Хто був автором сього трактату, трудно напевно вгадати; в кождім разі не був се духовний латинського обряду, лише грецького. А щодо часу й обставин написання твору, то за противний доказ — що мовляв Русь уже за Володимира взяла різький протиримський курс — служив до недавна грецький полемічний трактат „Леона, переяславського митрополита в Руси, проти римлян або латинян в справі опрісноків", буцімто з часу до 1009; одначе новіші досліди або пересувають його уряд на 2-гу половину XI-го в., або взагалі заперечують руський характер того митрополита й уважають його болгарським — також із пізніших часів; про Володомирові часи в кождім разі не може бути мови. Що-ж до епохи Ярослава, то появу згаданої висше відповіди треба покласти на останній десяток володіння сього князя, коли він рішився на усамостійнення руської Церкви; пізніший автор мусів-би був згадати і про 14-у схизму — Керуларієву.

Перший огляд конфліктів

Час його написання

Безуспішність грецької пропаганди

Що сей патріярх у своїй невсипущій акції проти Риму не забув про Київ, про се не можна сумніватися; одначе й про те ні, що в даних обставинах византійська пропаганда мусіла проходити безуспішно, себто без прихильного відгомону з боку місцевого громадянства, як світського так і духовного. На перепоні стояли дотогочасні взаємини між Києвом і Царгородом, зокрема память воєнних випадків зперед 11 літ та цілком новий конфлікт за обсаду митрополичої столиці (вибір Іларіона). Все те мусіло удержувати противизантійські настрої і не допускало до того, щоб 1054-го р. у всіх церквах руської держави греміли патріярші слова анатеми на Рим.

Антивізантійські настрої

Мовчанка жерел про церковно-політичні справи в сер. XI в.

І зправди, навіть найменшого сліду не переховалося про участь Руси в акції патріярха. Зокрема вдаряє те, що ні наш літопис, ні наші инші письменники того часу ні словом не згадують про доконаний тогді церковний розрив. Так само на синодальнім акті анатеми проти римської Церкви нема підпису київського митрополита; видко, не було його на синоді. Що-більше, в урядовім звідомленні з діяльности римської місії 1054 у Царгороді читаємо, що посли по своїм виїзді були в „городі Русів", і що звідти посилали цісар. Констан-

Кард. Гумберт і Русь

тинови автентичний текст екскомуніки на патріярха. Сю згадку толкують звичайно так, що римські легати відвідали тогді Русь, одначе досить трудно уявити собі подорож кард. Гумберта і тов. до далекого Києва. Та що тогдішній Київській Руси цілком не було спішно іти слідами Византії і зривати взаємини з Римом, се ясно випливає з пізніших, вже цілком певних фактів.

Тільки Греки авторами полемік на Руси

Звісно, протиримська агітація почалася у нас скоро; видно се з поширюваних і у нас полемічних творів проти „Латини". Одначе вони виходили виключно від грецьких авторів, що жили у нас; в цілій історії старої київсько-руської Церкви не знаний нам ні-один місцевий автор антилатинського полемічного твору, а тільки один такий, що дещо покористувався грецькими продуктами. Се приносить нашим землякам і літературну честь, тому що полемічні продукти руських Греків, з одним-однісеньким виїмком, були просто скандальні і в колах хоч троха інтелігентніших мусіли викликати хиба несмак. Бо і що-ж можна було подумати про заборону всім правовірним християнам уживати тої самої посудини, з якої їв чи пив латинник? І се в великій могутній країні, якій тогді не був грізний жадний латинський сусід; в якій сам великий князь Ярослав Мудрий жонатий був (мабуть двічи) з латинничкою; якого сини мали такі самі жінки; його сестра і його дочки були за мужами-латинниками; де варясько-латинський елемент грав першорядну ролю в політичнім і господарськім житті!

Низький уровень сих творів

Одначе таки „годі заперечити" — пише перший; православний історик староруської полеміки — „що під впливом византійських полемічних творів складалися погляди грамотних людей, старинних руських книжників, які зі свойого боку переводили їх в народну масу. В данім разі, крайно різький осуд латинського Заходу, пронизаний у византійських творах духом нетерпимости, цілком природно мусів вести Русь до замкнення й відчуження Руси від усього чужоземного й чужовірного. Богато з того, що було висловлене в полемічних памятках найдавнішої доби, повторялося протягом цілих віків у численних рукописних творах, перейшло у стародруки (м. ин. і в кормчу книгу) і таким способом ставало загальним переконанням, духовим майном. Окрім того, византійські полемічні твори XI-XIV вв. впливали на руське громадянство ще з другого боку. З малим виїмком, всі вони вражають одною характеристичною прикметою: перемішанням основних, непохитних догматів християнства з обрядами, з місцевими обичаями. В них не обмежене сутнє від несутнього в справі віри, так що поруч із догматом св. Тройці стоять питання про нечисту їду, про перстень латинських єпископів, стриження бороди і т. д. І хиба ніхто не стане впевняти, що подібне перемішання не лишило сліду на психиці старої і новочасної Руси!"

Їхні шкідливі наслідки

Отже хоч Русь не брала чинної участи в сепаратистичній акції Михайла Керуларія; хоч уся церковно-політична і національно-обрядова психика Византійців, витворена і виросла в окремій балкансько-апенінській атмосфері, була їй чужа і незрозуміла — як у моменті розриву 1054, так і довго по нім; хоч наші предки у передтатарській добі довго не піддавалися її впливам і всупереч їм удержували

Повільне византійщення руської Церкви

дружні взаємини з Заходом, — то проте київсько-руська Церква, мало-по-малу і навіть для неї самої незамітно, опинилася по тім самім боці культурної греблі, що й Византія. Після довшого опору й хитання, вона таки почала византійщитися і щораз більше відчуживатися від західно-европейської культури. Зразу поверховно, щоправда, одначе достаточно, щоби стати історичним помостом між „другим Римом"-Византією і „третім Римом"-Москвою та перенести на Східну Европу зародки ромейського безплодного застою та, в останнім висліді, довести її до нинішного жахливого стану. Отсей історично многоважний і для нас фатальний перехід наших предків від Вселенської Церкви до византійської схизми був історичною консеквенцією попередніх етапів: наперед, вибору Володимиром В. охридського патріярхату на матірну Церкву; а дальше, поставлення Ярославом М. Київської Руси у пряму залежність від Византії.

Причини малої відпорности Руси.

Чи так мусіло бути? Чи така велика провінція як Київська Русь, що своїм простором і числом людности перевисшала всі инші землі византійської Церкви вкупі, — чи вона не могла відокремитися від вмираючого пня й перетворитися в окремий тип Вселенської Церкви, на зразок колишнього болгарського патріярхату, і сим способом удержати церковно-культурні звязки з Римом і Заходом, так необхідні для її молодого національного організму? Питання цілком оправдане, бо дійсно, передмонгольська Русь не мала найменшого інтересу в тому, щоб брати на себе наслідки 800-літної своєрідної історії Царгороду — та стати його запіллям — моральним, культурним, політичним і господарським. Навпаки, історична місія Київської Руси, так само як і пізнішої України, була в тому, щоби йдучи слідами Олега, Ігоря і Святослава, пробити той Босфор Тракійський, ті Дарданелі, які відгороджували її від культурного світа, а не в сьому, щоб іще підмуровувати отсю запору на шляху до всесторонного розвитку. Між тогочасною Київською Русю, з одного боку, та римською Церквою і Західною Европою, з другого боку, не було найменших суперечних інтересів; найблизші нам сусіди-латинники не були нам небезпечні; навпаки, вони були без порівнання слабші від нас, як політично так і культурно, отже наш церковно-культурний сепаратизм від Заходу приніс їм великі користи в дальшім розвитку. Все те мусіли наші предки XI-го в. відчувати у своїй національній підсвідомости, коли так довго змагалися з дарданельським ідейним поліпом і так нерадо ішли за голосом своєї учительки Византії. А що вкінці піддалися, то перша причина сьому лежала в законах історичної й геополітичної логіки, що вела їх у раз початому напрямі.

Її історична місія

Політичний розклад К. Руси головною причиною византійщення Церкви

Друга, ще важніша причина — то безповоротний упадок державної єдности Київської Руси по смерти Ярослава М. Коли-б одноцільність її перетревала була ще одно століття, то заініціонована Ярославом у 1051 політика церковної автономії була-б певно захистила її від византійської неволі й удержала її при животворній католицькій Церкві. Тимчасом сталося так, що одночасно з церковним розривом 1054 скінчилася й політична єдність Київської Руси, натомість єдність київської митрополії під Византією полишилася й на дальше, давши

сим способом митрополитам-Грекам виїмково сильне становище в розбитій політично країні. Отже процес повного византійщення київсько-руської Церкви тісно вяжеться з процесом політичного розкладу київсько-руської держави; перший є наслідком другого. В інтересі Византії лежало, щоб Русь була політично розбита, одначе щоб під церковним оглядом творила тілько одну митрополію в руках Греків. Так воно й уложилося.

Жерела й література

ЖЕРЕЛА: Acta et scripta de controv. ecclesiarum, ed. Will. — Acta SS. Boll. Apr. I. — Baronii Annales Eccl. — Cedreni Synop. — Corpus griech. Urkunden. — Humberti Commemoratio. — Георгія митр. »Стязаніе съ Латиною«. — Jaffé: Regesta pont. — Івана II митр. посланіе до Климента III. — Leonis Arch. epist. — Льва митр. переясл. проти Римлян. — Mansi Conc. coll. XIX. — Migne: Patrologia gr. 120, 123; lat. 145. — Monumenta ad Photium, ed. Hergenröther. — Nicetae Stethat. scrip. — Никифора митр. посланія. — Petri Dam. opusc. — Повѣсть вр. лѣтъ. — Pselli Chronogr. — Theophylacti Arch. scrip. — Nicetae chartoph. Nicaeni opusc. — Vita Euthymii. — Vitae s. Leonis. — Zonarae Chron. — Кормчая книга.

ЛІТЕРАТУРА: Becquet: Au lendemain du schisme. — Belin: Histoire de la latinité de Cple. — Bréhier: a) La schisme orientale; б) Le clergé russe; в) Un discours de Psellos; г) Normal relations betw. Rome a. the East; д) Origin of the misunderstanding; e) The greek Church. — Brian-Chaninov: Les Ecrits théol. russes. — Безобразов: а) Обличит. рѣчь прот. Керул.; б) Мих. Пселлъ; в) Имп. Зоя. — Бѣляев: О единствѣ Церковь. — Вернадскій: Виз. ученія о власти царя и патр. — Chalandon: Hist. de la domination norm. — Delarc: Les Normands en It. — Dräseke: a) Psellos gegen Kerullarios; б) Theophylaktos gg. Lateiner. — Duchesne: Autonomies ecclés. — Dufourcq: Hist. moderne de l'E. — Gaffrey: Der Liber de unitate eccl. — Gay: a) Les papes du XI-e s.; б) Italie mérid. — *Гіакоумакіς*: а) *Ἡ πνευματική κίνησις*; б) *Ἡ φιλοσοφική κίνησις ἐν Βυσαντίῳ*. — Грушевськый: Історія України-Руси III. — Гуссен: Стар. снош. грузин и римс. Церквей. — Hefele: Histoire des conciles. — d'Herbigny: a) De Patre et Filio et Spiritu S.; б) Theologia de Eccl. — Hergenröther: a) Handbuch II; б) Photius. — Hesseling: Civilisation byz. — Holtzmann: Zur Orientpolitik des Reformpapstes. — Iwanitzky-Ingilo: Aus d. Gesch. d. georgischen Kirche. — *Κρέμος*: *Ἱστορία τοῦ σχίσματος τῶν ἐκκλησιῶν*. — Krumbacher: Gesch. d. byz. Literatur. — Martin: St. Léon IX. — Michel: Humbert u. Kerullarios. I/II. — Norden: Papsttum u. Byzanz. — Павлов: Опыты по ист. полем. прот. лат. — Peeters: Histoires monast. géorg. — Попов: Обзоръ др.-рус. полемич. сочин. — Соболевскій: Отношеніе др. Руси къ разд. Церквей. — Szcześniak: Rzek. bytność leg. Leona IX na Rusi. — Успенскій: а) Теолог. и филос. движеніе; б) Очерки; в) Синодикъ. — Шахманов: Кіевопечерскій патер. — Delehaye: Synaxarium Eccl. Cpl. — Diehl: Byzance et la Papauté. — Ehrhard: a) Byz. Kirchenkalender; б) Nicetas Steth. — Ermini: Mich. Cerulario. — Fisher: Studien z. byz. Gesch. — Fliche: a) Card. Humbert; б) Prégrégoriens. — Gelzer: a) Kirche u. Staat in B.; б) Patr. Achrida. — Halfman: Kard. Humbert. — Journet: L'union des Eglises. — Jugie: a) Theologia dogm. christ. orient.; б) Le culte de Photius. — Kartenbusch: Konfessionskunde. — Laurent: La question de l'union. — Leib: Deux inédits byz. — Mystakides: Byz.-deut. Beziehgn. — Palmieri: Theologia orth. — Paul: L'unité chrét. — Преображенскій: Разд. Церквей. — Schramm: Kaiser, Basileus u. Papst. — Scott: The Eastern Churches. — Soppelt: a) Die or. Kirchenspaltung; б) Papsttum u. Byzanz. — Скабалановичъ: Соед. Церк. при М. Керул. — Соловьев: La Russie et l'Egl. univ. — Суворов: а) Виз. папа; б) Церк. право; в) Учеб. кан. права. — Ter-Mikelian: Arm. Kirche. — Tosti: Storia della scisma. — Trannoy: La nation lat. de Cple. — Vieujean: Le schisme orient. — Окрім сього з літератури VIII розд. пор. праці: Абрагама, Васильева, Гея, Лебедева, Леба, Приселкова, Скабалановича, Шайтана, Таубе.

X. КИЇВ І РИМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI в.

Доба сеніорату

1. Поки одноцільна Русь перемінилася в рухому мозаїку удільних князівств, вона переходила через посередну фазію т. зв. сеніорату, установленого Ярославом, по якому найстарший заступник княжого роду, як київський великий князь, мав близше неозначені права зверхности над иншими князями. Отся фікція державної єдности не пережила одначе внуків Ярослава. Вже старшинна влада його найстаршого сина Ізяслава I була досить ілюзорична. Фактично була вона в руках княжої тріархії — окрім Ізяслава київського, ще Святослава чернигівського і Всеволода переяславського. Вони розібрали поміж себе найліпші землі, пильнуючи політичної рівноваги між собою і створюючи сим способом нагоду до непорозуміння і боротьби. В таких обставинах, князям трудно було удержати однодушність у церковно-політичних питаннях. Навіть особисті симпатії братів у сих справах мусіли бути неоднакові. Зокрема, перше подружжя наймолодшого з них, Всеволода, з византійською „цісарицею" відкривало нові ворота византійським впливам. Вони осередкувалися головно у Переяславлі, на дворі Всеволода і його сина Володимира Мономаха, та звідти ширилися на всій Руси. Щодо двох инших князів, то Ізяслав мав виразну римську орієнтацію, тим більше, що він держав західні землі; поки він сидів у Києві, Русь берегла своєї самостійности супроти Византії, так значно заініційованої Ярославом у 1051. Святослав видко хитався між обома напрямами; його володіння в Чернигові і Тмуторокані — колишні уділи стрия Мстислава — були вже виставлені на вплив Сходу. Все те не причинялося, очевидно, до зменшування непорозумінь між князями, а тим самим і до стабілізації відносин, як політичних так церковних.

Ізяслав Ярославич 1054-1078

Княжа тріархія

Неоднаковість церк.-політ. симпатій у князів

Вже Ізяславови не судилося бути безперервно великим князем. По 14 літах успішного князювання, він уперше стратив Київ. Головна причина тому була політична. Неприхильна йому партія, що накладала з полоцьким князем Всеславом, вязненим тогді у Києві, використала загальне незадоволення Киян ізза невдачі всіх трьох старших князів у війні з Половцями (з новими кочовиками, які в 25 літ

Київська революція 1068

по розбитих Печенігах опанували українські степи, почали пустошити Київську Русь і загрожувати самій столиці), вчинила ворохобню, визволила Всеслава з вязниці і посадила на велико-княжім престолі, а Ізяслава разом із Всеволодом прогнала з Києва. Новий стан не тягнувся одначе довго. Ізяслав одержав підмогу в Польщі, у свояка Болеслава II, і вже по 7 місяцях сидів знов у Києві.

Всеслав Брячиславич 15.IX. 1068

Поворот Ізяслава 2.V. 1069

Чи в сих переворотах грали яку ролю церковно-політичні мотиви? Виразних вказівок у сім напрямі нема, одначе є деякі посередні. Цікаво саме, що становище київського духовенства супроти згаданих подій не було однакове. Одна частина його, під проводом преп. Антонія Печерського, близького св. Горі на Афоні (Атосі), симпатизувала з князем Всеславом, противником усього Ярославового роду (як син старшого Ярославового брата, Брячислава, він видно заперечував Ярославичам права до Києва). Опозиція Антонія супроти Ізяслава ще тим дивна, що сей князь був першим і найбільшим добродієм новозаснованого Печерського монастиря. За те „гнівався" Ізяслав на Антонія, і хто знає, що стрінуло-б сього останнього, якби князь Святослав, в моменті повороту Ізяслава, не був вивіз його потайки з Києва до Чернигова. Натомість друга частина київського духовенства, під проводом найславнішого подвижника того часу, преп. Теодосія Печерського, стояла по боці Ізяслава як законного великого князя. Значить, навіть само печерське монашество було у своїх симпатіях роздвоєне. На-жаль, нічого не можемо сказати про становище тогдішнього голови київсько-руської Церкви. З 50-их і 60-их років XI-го в. нема жадної певної відомости про київську митрополію; що-тілько опісля довідуємося, що по повороті Ізяслава до Києва був там митрополит Юрій, сим разом уже Грек. Коли він появився на Руси, чи він сидів у Києві чи може в Переяславлі, про се можна висловлювати тілько догадки. Натомість знаємо, що взаємини між ним і князем Ізяславом не уложилися добре. Непорозуміння вийшло, між иншим, ізза почитання національних святих. Ізяслав вернувши у Київ, задумав звеличати память свв. Бориса і Гліба: на місце старої і вже підупалої церкви їхнього імени у Вишгороді, збудувати нову, та переложити їхні тіла із деревляних гробів

Становище духовенства

Антоній Печерський за Всеславом

Теодосій Печерський за Ізяславом

Митр. Юрій 1072

Перенесення мощей свв. Бориса і Гліба 20.V. 1072

у камінні. На се свято просив він обох братів і митрополита з єпископами, ігуменами й иншим духовенством. Та митрополит, як правовірний Византієць, не признавав сих руських святих, канонізованих ще перед 50 роками без указу його імператора, дотого в часі, коли київсько-руська Церква не була під Царгородом, і видко робив якісь труднощі. Остаточно, щоби не провокувати почувань князів і громадянства, він узяв участь у торжестві, одначе повів його так, неначе б аж тепер доконувалася канонізація. Ще більш опозиційне становище мусів займати митрополит супроти загального домагання канонізації і культу княгині Ольги і князя Володимира, які ніяк не могли знайти ласки у Византійців. Досить, що непорозуміння між ним і великим князем не покінчилися на справі свв. Бориса і Гліба; недовго потім митр. Юрій виїхав у Грецію і видко вже більше не повернув. На Руси полишив він память по собі у типово византійським полемічнім творі проти римської Церкви п. з. „Стязаніє з Латиною". Зміст його певно причинився немало до непорозуміння між ним і князями.

Опозиція митрополита

Уступлення його

Літературна діяльність

Друге вигнання Ізяслава 1073

2. Друге правління Ізяслава в Києві було недовге. Зараз на початку 1073-ого р. прийшло до острого непорозуміння між ним й обома молодшими братами, зокрема з амбітним Святославом чернигівським. Між неясними причинами сього конфлікту немаловажне місце займати мусіло намагання Ізяслава, щоб на місці права сеніорату (переходу влади на найстаршого брата) поставити право прямого дідицтва (перехід влади на найстаршого сина), себто, щоб удержати становище великих князів київських у своїм власнім роді. Отся реформа державного права могла бути корисна, могла зберігти політичну єдність землі, тільки в такім разі, коли-б із владою великого князя був звязаний також королівський титул. Та, як уже попередно пояснювалося, корону, сей символ неподільности влади і держави, можливо було в тих часах одержати тільки з Риму. Таким способом політичні справи тісно спліталися з церковними, і коли Ізяслав хотів не допустити до повного розкладу великого діла батьків, мусів в обох ділянках держатися західної орієнтації. На-жаль, його політика не могла подобатися молодшим братам, які й собі бажали київського стола.

Правдоподібна причина конфлікту

Ідея дідицтва і неподільности держави

Отже Святослав із Всеволодом виступили проти Ізяслава і прогнали його з Києва. На велико-княжім троні засів тепер Святослав. Святослав у Київі 22.III. 1073

Подія ся викликала незадоволення серед київського духовенства, що щиро симпатизувало з Ізяславом. Ігумен Печерського монастиря Теодосій дуже остро виступив словом і письмом проти Святослава, називаючи його узурпатором і домагаючися віддання Києва Ізяславови, якого й дальше поминав в церковних ектеніях як одинокого в. князя всеї Руси. Святослав запалав гнівом і хотів покарати Теодосія вигнанням, одначе таки здержався і старався ласкавостю і добрими ділами з'єднати собі великого мужа та остаточно довів до того, що ігумен припинив прилюдні виступи проти князя і став поминати його на другому місці, не перестаючи одначе працювати дальше в користь Ізяслава. Та не було йому дано дожити другого повороту „христолюбивого" князя. Виснаживши своє тіло постами і молитвами, упокоївся скоро потім сей найвизначніший представник західної орієнтації в церковній політиці тогочасної Київської Руси. Випередив його, цілим роком, його великий суперник, преп. Антоній, коло якого збиралися видко прихильники византійського напряму. Оте роздвоєння симпатій удержувалося ще довго серед чільного духовенства Київської Руси; зокрема серед монашества тої доби ніколи не переводилися прихильники західного типу християнства й ідеї обєднання Вселенської Церкви. Все те оправдує догадку, що і в новім конфлікті Ізяслава з князями ріжниці церковно-політичних поглядів мусіли грати якусь ролю. Теодосій Печ. проти Святослава. Смерть Теодосія 3.V.1074. Смерть Антонія 7.V. 1073. Роздвоєні симпатії духовенства

А втім, навіть у Царгороді боролися тогді два суперечні напрями. Як знаємо, вже ціс. Константин IX з великим неспокоєм дивився на непереєднаність патр. Михайла, відчуваючи необхідність радше зближення до Заходу, а не відчуження від нього. По смерти Константина імперія переходила ще тяжшу політичну кризу, що тяглася близько 30 літ і поставила державу на березі пропасти. В Азії завойовували Турки одну провінцію за другою; південна Італія опинилася в руках Норманів, що своїм сюзереном признали Апостольську Столицю; на Балканськім півострові не переводились ні наїзди Печенігів, ні повстання словянської Суперечні течії в Византії. Політична криза. Турки і Норманы

Визволення Сербії кор. Михайлом 1050-1080

людности; Серби вибилися навіть на волю й увійшовши у звязки з Римом оснували незалежне королівство. Коли отже в такій трагічній ситуації византійське духовенство годувало свою паству нагінкою на латинські „єреси", то се мусіло викликати незадоволення імператорів. Вони раз-у-раз повертають до справи порозуміння з Римом, щоб сим шляхом приєднати Західну Европу до спільної боротьби з новою офензивою магометанства. Перші спроби зближення були зроблені ціс. Михайлом VII Дукою. Він довго держав у себе римських легатів Александра II і Григорія VII, одначе всі зусилля його і всі далеко йдучі уступки папів розбивалися об упертість патріярхів і громадянства, серед якого що-раз менше було зрозуміння для ідеї обєднання, а що-раз більше засліплення, по якому красше дати загинути державі і християнству та служити магометанам, ніж приверненням давних взаємин із Римом... погубити вічне спасення. Одним словом, раз посіяний і в час не виполотий бурян став уже задавляти пшеницю.

Змагання імператорів до згоди з Римом 1071-1073

Виз. політика супроти Руси

Своїх зусиль біля направи фатального розриву 1054 не посували одначе імператори так далеко, щоби піддержати аналогічну течію в Київській Руси. Маючи її за свою піддану провінцію, вони пильнували очевидно її тісної залежности від Царгороду і старалися параліжувати всяку прояву церковно-політичної самостійности і зближення до Риму.

Ціс. Михайло VII і Русь

І саме про згаданого ціс. Михайла VII знаємо, що він в тім дусі звертався до котрогось із руських князів (до Всеволода переяславського, як загально приймається, хоч можливо що саме до Святослава київського), закликав його до солідарности з Византією і просив підмоги для неї, натякаючи при сім на знану нам легенду про св. Андрія: Русь мовляв разом із Грецією приймила науку Христову з рук того самого апостола... Щоби красше пильнувати византійських інтересів у Києві, той сам імператор заступив неможливого митр. Юрія новим — Іваном, одним із дуже немногих визначних людей, яких у тій добі дала нам Византія. Всі ті заходи царгородського двора були видко подиктовані неспокоєм ізза тогочасної політики в. князя Ізяслава.

Легенда про св. Андрія

Невдача Ізяслава у Польщі

3. Здавши Київ, він держався якийсь час на західних окраїнах, стараючися дістати підмогу у польського князя Болеслава. Сей одначе не тілько не дав її, а ще ограбив

Ізяслава з великої частини привезеного в Польщу майна та — як висловився літописець — „показа єму путь отъ себе". Що-більше, Болеслав увійшов в тісніше порозуміння з Святославом і Всеволодом та, за ціну своєї невтральности в справі Ярослава, ще й одержав від них обох воєнну поміч на війну з Чехією і Німеччиною. По такім обороті справи, Ізяслав вислав свойого старшого сина Ярополка-Петра до Риму, щоб він, як наслідник київського престола, віддав Русь під протекцію св. Петра та просив королівської корони для себе. Одночасно мав він пожалуватися на польського князя за його віроломство. Сам-же Ізяслав подався у Німеччину, до короля (пізніше цісаря) Генриха IV, з яким уже раніше був у взаєминах, та ставши на його дворі у Майнці на початку 1075, просив інтервенції у свою користь. Король інтересувався видко руськими справами і був радий помогти Ізяславови, одначе сам був тогді в дуже трудній ситуації з огляду на повстання Саксонців і на початок спору з папою Григорієм VII за право інвеститури німецьких єпископів. Обмежаючися отже до самого тілько дипломатичного посередництва, він вирядив до Києва посольство з домаганням, щоби Святослав віддав Ізяславови загарбаний велико-княжий стіл. Та Ізяслав не мав видко щастя. Склалося, що на чолі німецького посольства на Русь станув трірський препозит Буркгард, сестра якого Ода була Святославовою княгинею. Тому й зрозуміло, що мимо грізних слів Генриха IV Святослав полишився дальше у Києві: вимовні аргументи в його користь були в дуже богатих дарах, що їх німецькі посли привезли свойому королеви... В одному мабуть таки уступив Святослав; він перестав помагати Польщі проти Німеччини.

Союз Болеслава з Святославом

Воєнна поміч Полякам 1075

Посольство Ярополка до Риму

Ізяслав і Генрих IV 1075

Німецьке посольство у Києві

По сім новім заводі у Німеччині, Ізяславови полишалася тілько одна надія — на Апостольську Столицю, яка саме тогді, під орудою великого реформатора Григорія VII, вступила на шлях незнаної досі сили і слави. І ся надія не завела. В перших місяцях того-ж року, Ярополк Ізяславич зі своїм двором мусів уже бути в Римі. Поклонившися гробам свв. Петра і Павла, він зявився у папи. Тут зложив заяву вірности голові апостолів, св. Петрови, та висловив горяче бажання, щоб міг із рук Григорія VII одержати руське королівство як надання св. Петра. Одночасно

Ярополк Ізяславич у Римі

Його бажання

запевнив із цілою рішучостю, що, вразі признання йому Апостольською Столицею сеї ласки, його акція буде тривка і матиме апробату батька. Вкінці князь просив папу вплинути на Болеслава польського, щоби сей видав загарбане майно Ізяслава. Григорій велів розслідити справу основно, і переконавшися в правдивости і слушности цілої справи, приймив пропозицію князя і в імени св. Петра символично передав йому власть над Київською Русю. Сталося се в формі коронації Ярополка і його жени Ірини. Та щоб перейти від символу до політичної дійсности, треба було докладнішого порозуміння з самим Ізяславом. Отже Григорій VII вирядив до нього окреме посольство і йому поручив обговорити й уложити всю справу.

Григорій VII приймає К. Русь в опіку св. Петра

Коронація Ярополка

Римське посольство до Ізяслава

Про все те довідуємося з листу Григорія VII до „короля Русів Димитрія“ (таке було християнське імя Ізяслава і його вживав він у своїх зносинах із Заходом) — писаного 17-го квітня 1075 в дуже ласкавім, чи навіть сердечнім тоні.

Лист Григорія VII до Ізяслава 17. IV. 1075

В першій половині листу мова про Ярополка, його заяву і сповнення бажань; дальше читаємо: „Зробили ми се з любови і щирого бажання, щоб св. Петро вставлявся за вас у Бога та мав вас самих, ваше королівство і все ваше добро у своїй опіці; щоб позволив вам до кінця вашого життя правити державою в повнім мирі, в чести і славі; а коли час вашої служби скінчиться, щоб він у предвічного Бога виєднав вам безсмертну славу. Що також і ми є як найбільше готові — се нехай буде відомо вашій благородній світлости: якщо вона буде потрібувати якої-не-будь оправданої прислуги від уряду сеї Столиці, то такі бажання без усякого сумніву і проволоки будуть сповнені. Тому-то, щоб усе те й богато ще иншого, в сім листі незгаданого, глибше запало в ваші серця, — виправили ми отсих наших послів, з яких один то ваш знаний і вірний приятель. Вони виложать вам докладно не тілько се, що міститься в листі, а й доповнять устно те, що в нім ненаписане. Не позвольте отже нічиїм злим замислам перебивати їм у тих справах, які вони там, на місці, з уповаженнем Апостольської Столиці будуть вести й постановляти; а навпаки, допоможіть їм у щирій любві і прихильности“.

Брак згадки про схизму

Що в сім листі найзамітніше — то брак якої-не-будь згадки про церковне роз'єднання між Київською Русю і католицькою Церквою... З сього факту тілько один можливий висновок: іменно, що Київ до того часу таки не пішов слідами Византії, і що тогочасні часті родинні звязки наших князів з латинськими дворами не були диктовані самими тілько політичними інтересами, а й живим ще почуванням

релігійної спільности з Заходом. Ізяслав, маючи за собою авторитет Теодосія Печерського, видко не приймав до відома розриву 1054, і на сім підкладі стає зрозуміліше непорозуміння з митрополитом 1072 і виїзд того-ж з Києва. Та з другого боку, мовчанка про розрив не означає й того, щоб у переговорах Ярополка з папою не були порушувані церковні справи. Без сумніву, були. Поминаючи вже ті питання, що були предметом великої реформаторської акції Григорія VII в латинськім обряді, на перше місце висувалася справа формального наладнання взаємин між Києвом і Римом, коли вони стали неможливі через Византію. Що Апостольська Столиця не думала посягати на словянсько-грецький обряд і на автономні уладження київсько-руської Церкви, се певне; про се свідчать і тогочасні безуспішні пертрактації з Царгородом, в яких Рим займав дуже ліберальне становище. Головна отже річ полишалася в організації київської митрополії, як нової провінції католицької Церкви. Упорядкуванням сеї справи мало займитися згадане вже висше римське посольство до Ізяслава. В складі його був якийсь „знаний і вірний приятель"... Хто він був — сього мабуть уже не будемо знати; та більше ніж правдоподібно те, що тут мова про якогось висшого духовного, що був в дружних взаєминах з київським князем. Ось один доказ більше, що звязки нашої Церкви з Апостольською Столицею ще довго по 1054 не переривалися.

Справа нової організації київсько-руської Церкви

Окрім сього першого документового свідоцтва взаємин між Києвом і Римом, до наших часів переховалися ще дві мініятурові ілюстрації, звязані з сими подіями. Одна зображає поклін Ярополка Ізяславича, його жени Ірини і матери Ґертруди святому Петрови; друга — коронацію королівської пари самим Ісусом Христом.

Дві мініятури

На превеликий жаль, на сьому й уриваються наші відомости про дальший хід справи. З окрема не знаємо, коли й де римські посли зустрілися з Ізяславом та що було умовлене між ними. Нема сумніву, що головним предметом переговорів мусіли бути церковно-політичні справи, зокрема форма звязків київсько-руської Церкви з Апостольською Столицею. Разом з тим, Ватикан посередничив між Ізяславом і Болеславом. Ще в тім часі, як з Риму виряджалося посольство до Ізяслава, писав папа — в тоні діяме-

Дальший хід переговорів незнаний

Інтервенція папи у Болеслава

трально противнім попередному — до „польського князя Болеслава", висловлюючи йому остру догану за поведінку з Ізяславом та наказуючи йому звернути присвоєні собі гроші „руського князя". Ся інтервенція мала успіх і між обома князями дійшло до якогось порозуміння в справі майна. До того отже часу належить віднести дар Ізяслава митрополичій катедрі у Гнєзні: дорогоцінний палій на мощі святих з відповідним латинським написом. У звязку з сею згодою Болеслав, що біля того часу одержав також королівську корону, зобовязався допомогти Ізяславови в його змаганнях до київського стола. Та се сталося що-тілько по смерти Святослава, який видко був у тривкій дружбі з Болеславом.

Успіх її

Дар Ізяслава гнезненській катедрі

Смерть Святослава 27. II. 1076

На вістку про смерть свойого головного противника і про перехід Всеволода до Києва, Ізяслав поспішив у Польщу, спонукав Болеслава дати йому військову підмогу і з весною рушив на Русь. Всеволод зразу хотів боротися, та роздумавши над внутрішною ситуацією погодився з Ізяславом й уступив добровільно з Києва, де принято поворот з загальною симпатією. Разом з батьком прибув і Ярополк. Як визначений уже наслідник Ізяслава, він не дістав тогдішним звичаєм окремої волости, тілько сидів біля самого Києва у Вишгороді.

Поворот Ізяслава у Київ

15. VII. 1077

Ярополк у Вишгороді

Тепер можна було сподіватися, що київсько-руська Церква увійде на новий шлях свойого розвитку — в дусі порозуміння з Григорієм VII. Одначе лиха доля зависла над Ізяславом, його родом, його ідеєю і всею Київською Русю. Не вважаючи на колишню кривду з боку Всеволода, він сам з усею силою особисто підпер брата у його змаганнях за Чернигівщину з синами Святослава та згинув в битві з ними. Як із усього виходить, поляг з руки скритовбивця.

Смерть Ізяслава 3. X. 1078 нівечить римсько-київське порозуміння

Трагічна[1] смерть князя в силі віку (на 54-ім році життя) викликала велике вражіння — не тілько на Руси, а й поза її межами. Зокрема Кияне глибоко відчули сю подію, дарма що свойого часу між ними і покійним князем були тяжкі

[1] Від сього місця покійний автор († 21. XII. 1930) сам уже не приготовляв та не викінчував рукопису до друку, а тілько підписаний, зібравши з посмертних паперів те, що становило якусь цілість. На бічних полях пропущено зміст, а на кінці глави не виказано жерел і літератури, тому що сього не подав автор. Й. Скр.

непорозуміння. Один із найтепліших посмертних споминів нашої „Повѣсти временьныхъ лѣтъ“ присвячений саме сьому нещасливому руському королеви:

„И изиде проть ємy вьсь градъ Кыевъ, и възложивъше тѣло єго на сани, повезоша и̑ съ пѣсньми попове і чьрноризьци, и понесоша и̑ въ градъ, и не бѣ льзѣ слышати пѣния въ плачи велицѣ и въпли; плака-бо ся по немь вьсь градъ Кыевъ. Яропълкъ-же идяше по немь плачася съ дружиною своєю: „Отьче, отьче мой! Чьто нѣси пожилъ бес печали на свѣтѣ семь, мъногы напасти приимъ отъ людий и отъ братия своєя? Сьже погыбе не отъ брата, нѣ за брата своєго положи главу свою“. И пренесъше положиша тѣло єго въ цьркъви святыя Богородица, въложивъше и̑ въ раку мраморяну. Бѣ-же Изяславъ мужь възоръмь красьнъ и тѣлъмь великъ, незълобивъ нравъмь, кривьды ненавидя, любя правьду, клюкъ-же въ немь не бѣ, ни льсти, нѣ простъ умъмь, не въздая зълā за зъло“.

„І вийшов йому на зустріч увесь Київ. Тіло його положено на сани, а попове і чорноризці з піснями повезли його в город. Плакав по ньому весь нарід, так що серед великого плачу й голосіння не можна було чути співу... Ярополк ішов за ним з дружиною ридаючи... Тіло занесено до церкви св. Богородиці і положено в мармуровий гріб. Ізяслав був муж гарний лицем, великий тілом і незлобний норовом; любив правду і ненавидів кривди; не було в ньому ні підступу, ні хитрощів; за зло не віддавав злом.. “ В такім дусі удержана незвичайно простора і тепла записка нашого найдавнішого літопису свідчить про щирий жаль громадянства — як духовного так і світського. Перше проводило на вічний спочивок оборонця незалежности київсько-руської Церкви від Царгороду, носія ідеалів свв. Ольги; Володимира Великого, Ярослава Мудрого, митр. Іларіона й преп. Теодосія Печерського; останнє виділо в нім не тільки князя з симпатичними людськими прикметами, а й репрезентанта політичної одноцільности всеї держави й передового становища Києва в тій-же. Правда, як володарь, як політик і як полководець, Ізяслав І не виявив особливих талантів, одначе з усіх трьох старших Ярославичів був він без усякого сумніву найвідповідніший на становище великого князя. Святослав і Всеволод не тільки були в Києві нелюблені; вони, як князі задніпрянських і надволжанських земель, заступали протикиївський східний напрям політичної думки. Одним словом, невдача

Ізяслава в його політичних і церковних змаганнях була одночасно й невдачею Києва й усіх українських земель руської держави.

4. Призначений на наслідника й обдарований уже в Римі королівською короною Ярополк-Петро Ізяславич не міг в даних обставинах здійснити батьківських намірів. Київ перейшов в руки наймолодшого Ярославича, Всеволода І переяславського. Сим способом появився третій княжий рід, що почував себе в праві володіти Києвом і всею спадщиною по Володимирі В. Се не причинилося очевидно до більшої спійности київсько-руської держави, а тільки навпаки — до щораз більшого розбиття її і занепаду, в наслідок неминучої боротьби трьох велико-княжих родів (Ізяславичів, Святославичів і Всеволодичів, потім Мономаховичами званих) за Київ і верховодство в цілій Руси. Ся боротьба почалася вже на початку князювання Всеволода в Києві, і в першій мірі була звернена проти Ярополка Ізяславича. Йому полишено зразу всі землі на захід від Києва з Володимирем як столицею, а його молодшому брату Святополкови Новгород, де він сидів ще за життя батька. Коли-ж Ярополк посвоячився з полоцькими Вославичами і сим способом обєднав весь захід Руси від Карпат по Ладогу, почав Всеволод і його син Володимир, Мономахом званий, акцію проти нього, тим більше, що Кияне перенесли свої симпатії з Ізяслава на Ярополка, зокрема київське духовенство виділо в нім заступника ідеї самостійности руської Церкви, проти репрезентованої Всеволодом залежности її від Царгороду. По ріжних драматичних переходах (м. и. проти Ярополка висунув київський князь Ростиславичів галицьких), змагання закінчилися трагічною смертю Ярополка з руки насланого скритовбивця... Хоч упав він на волинсько-галицькій границі, то тіло його зложено до гробу не в Володимирі, а в Києві, у збудованій ним церкві св. Петра. Похорон був великою маніфестацією в честь вінчаного в Римі короля Руси, від якої то маніфестації не міг відмовитися й сам Всеволод з його митрополитом-Греком, а літописець присвятив йому таку сердечну згадку, як мало якому иншому князеви: „І вийшов йому на зустріч благовірний князь Всеволод зі своїми синами, Володимиром і Ростиславом, та всі бояре; також

блаженний митрополит Іван з чорноризцями, пресвитерами і всіми Киянами. Великий плач знявся над покійником. З псальмами і піснями проведено його тіло до монастиря св. Димитрія та положено в мармурову домовину в церкві св. Петра, яку сам збудував був. Богато нещастя потерпів він безвинно; власна рідня виганяла його, кривдила, грабувала, вкінці і смерть дісталася йому в участи; одначе доступив вічного живота й покою... Блаженний князь був тихий, смирний і братолюбець, кождого року давав десятину св. Богородиці..." На Волині, в Володимирі, витворився згодом культ Ярополка як святого; також у Києві память його жила довго, зокрема в Печерському монастирі, одначе що-йно в XIX-ім—віці, в часах найбільшої православної реакції, почато правильно святкувати празник в честь сього римського паломника... Очевидно, се останнє сталося тілько завдяки незнанню історії.

Наведена висше літописна згадка про Ярополка відкриває недвозначно тогочасні настрої Киян у справі взаємин між князями. Всеволод мусів переконатися, що годі буде удержати Київ у своїм роді, отже він перевів Святополка Ізяславича з Новгороду у Турів і призначив на наслідника по собі — збавивши його одначе всіх инших батьківських волостей... Внаслідок того, по смерти Всеволода, в. князем київським став Святополк. На основі порозуміння між князями, Київ мав і по його смерти остати в його роді, одначе в дійсности перейшов до Всеволодового сина Володимира Мономаха. Розгорілася на-ново боротьба між обома родами і скінчилася подібно як попередні — напрасною смертю Святополкового сина Ярослава володимирського, з рук насланих убийників... Після того династія Ізяславичів сходить з історичного овиду київської Руси; столиця якийсь час остає в роді Мономаховичів (Мстислава і Ярополка), та по короткім князюванні Всеволода Ольговича з роду Святославичів переміняється в яблуко незгоди в сімї самих Мономаховичів, зазнає першого руйнування і швидко котиться до повного упадку. Київсько-руська держава тратить останки колишньої державної суцільности й переміняється в анархічний конгломерат супірницьких княжих родів і земель.

Рівнобіжно отсим процесом політичного розкладу Київ-

ської Руси доконувалася й основна зміна в характері київсько-руської Церкви: пронизана живою національною свідомостю, вона зразу змагає до самостійности супроти Византії, не піддається її впливам та має свою власну політику супроти Риму й латинства — політику суперечну з тою, яку від середини XI-го віку вів царгородський патріярхат; пізніше, дякуючи саме політичним обставинам, вона збивається з початкового шляху, входить у византійське русло і стає невільною провінцією царгородського патріярхату без жадної автономії, хоч — треба підкреслити — до самого кінця тої доби удержала ще не-одну прикмету своєї первісної окремішности. Отся еволюція почалася зараз по смерти Ізяслава I Ярославича.

5. У наведеній висше літописній записці про похорон сього князя (Ізяслава) вдаряє нас те, що побіч „попів і чорноризців" не згаданий у ній ніхто з висшого духовенства, зокрема митрополит. Також поховано князя не в Софійськім соборі, де була митрополича катедра, а в Десятинній церкві. Правда, вибір сього старинного й національною пошаною оточеного храму, з мощами св. Климента і гробом хрестителя Руси Володимира В., міг означати й виїмкову честь для покійника (тим більше, що Ізяслав мав у столиці і свою власну церкву св. Димитрія); та мовчанка про митрополита може бути пояснена тілько двома способами: або тогді взагалі не було грецького митрополита на Руси, або він був, тілько не жив у Києві. В першім разі значило-б, що вже від розриву з митр. Юрієм Русь обходилася без византійського митрополита, і се приставало-б до того факту, що найблизша звістка про митрополита-Грека подибується що-тілько вісім літ по смерти Ізяслава. Та з другого боку, трудно уявити собі, щоб по другім вигнанні сього князя ні Святослав ні Всеволод не дбали про обсаду київської катедри, тим більше, що Всеволод був у близьких взаєминах з царгородським двором. В такім разі, накидається друга з висше поданих можливостей, себто що в моменті смерти Ізяслава грецький митрополит був на Руси, одначе сидів не в Києві, а в Переяславлі під опікою Всеволода, що через свої родинні звязки стояв під сильним впливом Византії. І дійсно, отсей другий висновок має підпору в жерелах; саме до того часу

треба віднести загадкові вістки про „переяславських митрополитів“ XI-го віку.

Перший із них то згадуваний уже в попереднім розділі „митрополит Переяславської Руси Лев“, що одинокий слід по собі полишив у формі грецького полемічного письма проти латинян. З усіх догадок висловлюваних про автора, про місце його побуту і про час написання його твору найбільше правдоподібна та, яка у Льві видить митрополита, присланого на Русь із Царгороду після уступлення знаного нам Юрія. Хоч Ізяслав мусів також покидати Київ, то і його переємник, Святослав, видко не бажав мати у себе Грека, і Лев осів у Всеволодовій столиці у Переяславлі, в тогочаснім головнім осередку не лише всеї української Задніпрянщини, а й цілого Поволжа. Може й не вперше був Переяслав резиденцією руського митрополита. Подібна ситуація могла бути вже й за Ярослава, коли він мусів ділитися державою з братом Мстиславом тмуторокáнським і поки утворив грецьку митрополію в Києві. Як довго був Лев головою переяславсько-руської церкви, не знаємо; натомість певне те, що його наступник Іван II за Всеволода перебував вже в Києві — можливо, що перейшовши сюди разом із князем.

6. Новий митрополит то одна з немногих визначних індивідуальностей у ряді грецьких митрополитів на Руси. Походив він із знаного в історії византійського письменства роду Продромів і сам дав доказ свойого літературного і юридичного хисту, що його ужив очевидно передовсім в інтересі византійської церковної політики. Треба йому одначе признати, що робив се з більшим тактом, ніж було у звичаю його земляків. Пишучи про західноримську Церкву, він що-правда не вмів піднятися на таку висоту обєктивности, яку видимо у його сучасника Теофилакта, архиєпископа охридського, одначе не знижався й до рівня типового церковного письменника тогочасної Византії. Може бути, що робив се менше із внутрішного переконання, а більше з огляду на спеціяльні обставини, серед яких знайшовся; все-ж-таки його посланіє до „всесвятішого і преосвященого брата і співслужебника Климента, папи старого Риму“, є найповажнішим твором в тій полемічній літературі, яку Греки завели на Руси проти латинства.

Згаданий у тім листі „папа Климент“ то в дійсности антипапа, висунений і піддержуваний ціс. Генрихом IV проти законних папів Григорія VII та його наступників, Віктора III й Урбана II, равенський архиєпископ Ґвіберт, який тілько коротенько, кількома наворотами, держався в Римі і якого ніхто, окрім німецьких сторонників цісаря, не мав за голову католицької Церкви. Проте одначе він інтересувався питанням віднови церковної єдности і йдучи слідом взаємин між Григорієм VII й Ізяславом I, був видко переконаний, що найвигідніший шлях до цілі веде через Київ. Досить, що десь по смерти великого реформатора або його наслідника вирядив він на Русь посольство під проводом незнаного з імени єпископа та підкресливши спільність віри, висловив якісь бажання щодо обопільних взаємин. Акція мусіла певно вестися в порозумінні з ціс. Генрихом IV і через Всеволода, одначе успіх її залежний був в першій мірі від митрополита. Вихований у Керуларіївській атмосфері, Іван II засадничо мусів бути неприхильний сій справі, та з огляду на в. князя і на вимоги дипломатичної чемности, не дав просто відмовної відповіди, а тілько посередно: він признав себе некомпетентним і відіслав Ґвіберта наперед до царгородського патріярха, одначе разом із сим уважав за потрібне вичислити головні „соблазни й перешкоди божественного шляху“, в які попала західно-римська Церква. Всупереч иншим землякам, говорить тілько про шість „відступств“ від тих основ віри, що були усталені на сімох вселенських соборах при участи заступників Апостольської Столиці: від тих „сімох стовпів, на яких Слово Боже у своїй премудрости твердо збудувало свій святий храм — католицьку і вселенську Церкву“. Ті беззаконія обіймають: суботній піст, набіл у першім тижні великого посту, безженність духовенства, опрісноки і filioque. Все те одягнене в чемну, хоч місцями не вільну від іронічних тонів і неприхильних натяків на Григорія VII, форму, яка з одного боку переходить у бомбастичну фразеологію, а з другого у византійську гіпокризію і раболіпність. Замітне одначе, що ніде в цілім письмі не подається в сумнів першенство римської столиці в церковній єрархії.

На сій відповіди митрополита зносини мабуть урвалися.

Ґвіберт, здається, таки послухав поради київського митрополита і вдавався з якимись пропозиціями до патріярха Николая III, одначе його безавторитетне становище в Церкві виключало згори всякий успіх у сім напрямі, тим більше, що законний папа Урбан II підоймив на-ново акцію почату Григорієм VII, з одного боку в Царгороді, щоб приєднати цісаря до єдности, з другого боку в Европі, щоби ратувати східне цісарство від страшного натиску Турків, — акцію, що довела до великого і небувалого в історії релігійно-політичного здвигу в формі хрестоносних походів.

Сих подій митр. Іван не дожив. Він умер уже 1089-го р., потрудившися немало й успішно біля византійщення київсько-руської Церкви. Він був мабуть першим пропаґатором легенди про св. Андрія, як спільного апостола Греції і Руси і під його духовним патронатом засновано в Києві першу церкву і перший монастир сього імени. До орієнталізації нашої Церкви мусіли причинитися немало його „Правила церковьная отъ святыхъ кънигъ въ кратьцѣ", написані в формі відповідей на запити „чорноризця Якова". Про них буде мова ще в другій частині сеї книжки, у розділі про канонічне право київсько-руської Церкви; на сім місці зазначимо тілько, що низка постанов обернена проти яких-не-будь взаємин з латинянами, а між ними особливо замітна заборона подружжя: „Давати дочки найблагороднішого князя як невісти до народів, що причащаються опрісноками, річ недостойна і дуже погана: коли богоугодний і дуже православний князь заключить такі подружжя своїх дітей, підпаде церковній карі".

Сей чисто византійський закон був звернений просто проти Всеволода і загалом проти всіх руських князів. При цілій пасивности і податности на византійські впливи, в. князь мусів неприємно відчути отсю грецьку курателю: він сам удруге був жонатий мабуть із латинничкою, його дочка Евпраксія була за-мужем наперед за німецьким маркграфом Генрихом Довгим, а потім за цісарем Генрихом IV, його син Володимир мав жінку з Англії і т. ин. Тому-то можна уявити собі, що наведений висше припис мусів спричинити якесь непорозуміння між княжим двором і митрополією. Видко се по очевидній ріжниці між грецьким ориґіналом і словянським перекладом відносного тексту:

переклад удержаний в лагіднішім тоні і не говорить нічого про кару.

Взаємини між митр. Іваном і місцевим руським духовенством не були також ідеальні. Тут причиною незгоди була справа посвячення нової камінної церкви Успенія Богородиці в Печерськім монастирі й перенесення до неї тіла преп. Теодосія, якого культ почався зараз по смерти. Під ріжними претекстами митрополит відкладав дозвіл на посвячення з року на рік, мабуть тілько тому, що се мало бути вступом до канонізації Русина, з византійського пункту погляду — не цілком правовірного. І щойно при помочи підступу, зааранжованого єпископами і монахами, вдалося спонукати Івана до акту посвячення, одначе без переносу тіла...

Не вважаючи на подібні непорозуміння й конфлікти, літописець не пожалів признання для визначної індивідуальности сього Грека: „Був сей Іван муж хитрий до книг і науки, милостивий убогим і вдовицям, ласкавий до всякого — богатого й убогого, тихий, мовчазний, одначе вимовний; такого не було раніше в Руси, і по нім не буде". Отся похвала, по своїй сути вірна, не вийшла, здається, зпід пера члена Печерського монастиря — того огнища національного напряму в київсько-руській Церкві; автором її був мабуть монах св. Михайлівського монастиря на Видобичі — суперника Печерського, заснованого Всеволодом і посвяченого покійним митрополитом на рік перед Успенською церквою. Як родинний монастир сімї Всеволода, переймив він і довго заховував переяславсько-византійські традиції і симпатії.

Другим огнищем сього напряму був жіночий монастир св. Андрія в Києві, оснований також Всеволодом при участи митрополита. Першою ігуменею сього монастиря була Всеволодова дочка Янка. Як уже знаємо, саме на той час припадають початки культу св. Андрія на Руси; годі сумніватися, що ся нова ідея, призначена для тіснішого привязання Києва до Царгороду, знайшла в митр. Івані свойого першого й горячого пропагатора.

На підкладі сеї пропаганди імпортованої легенди релєфно підіймається тогочасна літературна боротьба за почитання національних святих — змагання, в яких митр. Іван без

сумніву мусів відограти важну ролю. Пієтизм київсько-руського громадянства до заслужених біля християнства своїх людей висловився тогді в агіографічних творах: один монах Печерського монастиря, Нестор, написав житіє Теодосія, а другий, Яков, похвалу кн. Володимирови і Ользі. Оба автори доказували, що сим трьом іменам належиться вселюдне почитання — не менше ніж признаним уже святим князям Борисови і Глібови. Яка-ж супроти сього митрополича політика? Під її покровом появилися два нові твори: житіє Антонія Печерського і т. зв. Корсунська легенда про Володимира В. Завданням першого твору було показати, що не Теодосієви, а його суперникови, Антоніеви, належиться честь основника Печерського монастиря, та що все цінне в сім останнім походить із Греції; другий твір натомість зображав хрестителя Руси в таких чорних, а грецькі добродійства в таких ясних красках, що й ніяково ставало говорити про канонізацію сього князя і його баби.

7. Зараз по смерти митр. Івана II вибралася згадувана висше Янка Всеволодівна до Царгороду, і привела звідти нового голову руській Церкві в особі Івана III. Сей поспіх (звичайно ваканції тяглися цілими літами!) можна пояснити бажанням Всеволода заздалегідь вплинути на добір особи нового митрополита: щоб по можности був неподібний до попередника. Та не виключена річ, що вже сам покійник, разом із катедральним грецьким клиром і з прихильною йому партією серед місцевого духовенства (прим. з Видобицького монастиря) подбали про те, щоб начальне церковне становище не було довго порожне і через те не дісталося якому Русинови або папістичному Грекови... Як там і не було-б, досить, що новий голова був вчасти антитезою, вчасти карикатурою Івана II. „И приведе Янка митрополита Іоана скопьчину, єго-же видѣвша людьє вси рекоша: се навь (мерлець) єсть пришьлъ. Отъ года до года пребывъ, умре. Бѣ-же сь мужь некънижьнъ, нъ умъмь простъ и просторѣкъ".

Після сеї записки про жалю достойного митр. Івана III, наші вістки про митрополію затемнюються на цілих 15 літ. Се тим дивніше, що саме в тім часі писався й переписувався перший літопис, отже й відомости про особи на-

першім становищі краєвої Церкви повинні-б бути докладні. Тимчасом збереглися тільки два чи три імена, які тогочасної ситуації не то що не освітлюють, а ще роблять її загадковою. І знов не можна позбутися враження, що ся прогалина в жерелах не припадкова, а зроблена доцільно, щоб деякі прояви в історії київсько-руської Церкви закрити.

Передовсім не знаємо, чи і що робив Всеволод для обсади митрополії по Івані III. Натомість із здивуванням довідуємося, що тогочасний єпископ переяславський Єфрем титулується „митрополитом", одначе не київським, а таки переяславським. Сей титул бентежив вже давних переписувачів літопису, й один із них додав: „бѣ-же преже въ Переяславли митрополья". Пояснення, як знаємо, вірне, одначе воно не говорить, як і коли став сим митрополитом єп. Єфрем. Новіша історіографія не дійшла ще до повної розвязки сеї загадки: одні дослідники мають його лише за титулярного митрополита, переяславського, інші таки за дійсного, київського. Перша догадка мало правдоподібна, бо-ж митрополичий характер не привязаний до особи, тільки до функції, і другого подібного випадку титулярної митрополії не знаємо. Більше має за собою друга евентуальність, що Єфрем був правильним митрополитом Київської Руси, одначе не дає відповіди на питання, коли і хто його поставив на се становище. Єфрем був „каженик" родом Грек або згречений Вірменин, одначе давно зрущений. Зразу був він у службі Ізяслава I, потім проти волі князя постригся в Печерськім монастирі, далі жив якийсь час в якімсь монастирі у Царгороді, вкінці вернув на Русь і став єпископом у Переяславлі. Як бувший Печерянин, почитав він память преп. Теодосія, і мабуть йому дякував монастир, що по смерти Івана III мощі Теодосія таки були перенесені до нової церкви і сим способом довершився перший акт канонізації сього подвижника. До подібного акту з преп. Антонієм не прийшло. Все те одначе велить дуже сумніватися, чи Єфрем міг стати митрополитом з волі царгородських чинників. Отже найбільше правдоподібна догадка буде така, що князь Всеволод, сам або в порозумінні з єпископами, віддав переяславському єпископови управу митрополії, а сей виконував її зі свойого дотого-

часного місця осідку. Як довго се було, трудно сказати; після його акту пієтизму для преп. Теодосія, його імя не згадується в жерелах; видко умер десь недовго потім. Полишив по собі память як фондатор церков й инших будівель (був видко людиною богатою).

З його іменем звязала стара традиція також введення на Руси нового празника — Перенесення мощей св. Николая з Мир Ликійських у Бар. Сам факт переносу стався, як загально відомо, 1087-го р., а два роки пізніше папа Урбан II установив на сю памятку свято. Воно удержалося головно в Італії; Византія не хотіла й чути про нього: одно, що дивилася на саме перенесення як на крадіж (італійські моряки потайки вивезли мощі зпід турецької влади), а друге, що св. Николай спочив на „єретичній" латинській землі і що саме свято було встановлене папою. З усього Сходу одна тілько Русь присвоїла собі се свято вже в найблизшім часі по його встановленні, десь між 1090 і 1093. Ще за Всеволода появилося у нас Сказаніє про перенесення мощей, автором якого мав бути сам митрополит Єфрем, та написана була оригінальна служба на 9-го мая — акафист, де в гарній поетичній формі висловлені радощі з того, що святий пастир Христового стада перейшов у латинську землю, що там і на Руси ізцілює всіх, так само як у Ликії.[1]

Коли-б була певність, що автором сього „Сказанія" був сей Єфрем, в такім разі вся містерія з його митрополичим титулом була-б вияснена: він був-би самостійним митрополитом Київської Руси, що стояв у звязках з Римом... І як що спинює нас у сім цілком логічнім виводі, то тілько особа князя Всеволода: невже він під конець свойого правління здобувся на таку сміливу енергію?

Такий зворот не виключений. В однім пізнім, одначе на віродостойних матеріялах основанім літописі переховалася

---

[1] Як зразок наводимо:

Пѣснь д҃. Ірмосъ.

Благословенъ Господь Богъ нашъ, ꙗкѡ прослави свѧтителѧ во странахъ, чꙋдесъ стрꙋи испꙋщающа, въ Мѵрѣхъ и въ Латінѣхъ всѧ исцѣлѧюща, и въ Рꙋси милостивно посѣщающа.

Пѣснь є҃. Ірмосъ.

Всѣхъ хрістіанъ надеждо и обидимыхъ велѣй застꙋпниче и болѧщихъ цѣлителю, печалныхъ ꙋтѣшителю, и къ Богꙋ отъ человѣкъ ходатаю, кнѧзеви нашемꙋ (імператріцѣ нашей) миръ испроси и спасай ны отъ поганыхъ нахожденій.

під р. 1091 ось яка загадкова записка: „Того-же лѣта (6599) пріиде Феодоръ Грекъ митрополичь отъ папы изъ Рима и принесе много мощей святыхъ". Неясність сеї записки, в основі своїй напевно автентичної, лежить у прикметнику „митрополичь": в первіснім тексті або мусів бути ще якийсь іменник (прим. посол, пресвитер і т. п.), або стояло просто „митрополитъ". В першім разі був-би доказ, що митроп. Єфрем стояв у зносинах з Апостольською Столицею й посилав туди якогось близького йому священика грецької народности, що сей посол приніс мощі святих, між ними мабуть і частинки св. Николая. В другім випадку — коли-б замість „митрополичь" читати „митрополитъ" — мали-б ми свідоцтво, що на бажання Всеволода й духовенства папа прислав тогді митрополита для Руси в особі італійсько-грецького єпископа Теодора, очевидно обєднаного з Римом. Та чи приймемо се або те пояснення — в обох разах не підпадає під сумнів, що в останнім десятку XI-го в. руська Церква була у близьких і дружних взаєминах з римською, а тим самим у незгоді з царгородським патріярхатом... А коли так, то зрозумілим той факт, що наші відомости про київську митрополію того часу такі убогі і неясні: цензура пізніших митрополитів усунула немилі спомини.

Як довго тягнувся сей стан незалежности київсько-руської Церкви від Царгороду? В літописнім оповіданні про політичні події 1098-го р. цілком припадково згаданий митр. Никола; його мабуть треба розуміти й під безіменним митрополитом три роки пізніше; та щодо церковно-політичного характеру його не маємо найменшої вказівки. Одно тілько дуже правдоподібне: що се той самий Никола, який давніше був монахом Печерського монастиря, а потім, по Єфремі, переяславським єпископом. А коли так, то він уже третій Русин на становищі голови київсько-руської Церкви й очевидно в опозиції до Византії. Умер він десь недовго по 1101-ім році, і разом з його смертю прийшов новий зворот в церковній політиці Києва — від Риму до Царгороду.

XI. РУСЬ І ВИЗАНТІЯ У XII-ім ВІЦІ

1. Зверхнім висловом звороту до Византії була поява в Києві митрополита Никифора, Грека. Знаємо докладно день його прибуття і день святочної інтронізації. В. князем був тогді Святополк Ізяславич, мати якого була латинського обряду, син Ярослав був наперед жонатий з дочкою угорського короля Володислава Святого, потім з дочкою польського князя Владислава Германа; одна дочка була за польським князем Болеславом Кривоустим, друга за угорським королевичем, третя за шлезьким вельможею Петром Властом. Значить, сей князь був далекий від того, щоби респектувати „Правила" митр. Івана II з забороною подружих звязків з латинниками; він був горячим почитателем свв. Бориса і Гліба; за його-ж князювання введена була служба св. Николаю і т. ин. А коли так, то чим пояснити зворот у його церковній політиці? Рішили мотиви політичні. Передовсім Византія мусіла вжити всіх заходів, щоб назад прибрати до рук київсько-руську Церкву. В першій мірі робила се через Володимира Всеволодича Мономаха і Олега Святославича, що були споріднені з царгородським двором. Від р. 1100-го, коли на ветицькім соймі прийшло до згоди між сими князями і Святополком, мусів і сей підпасти під сильніший византійський вплив. До того часу він володів тілько Київщиною і Поліссям, значить, супроти Володимира був слабим князем; тепер добився поширення свойого уділу й на володимирську волость, заплативши за се мабуть якимсь зобовязанням у справі церковній. Дотого, десь у тім часі він вдруге повдовів і Володимир Мономах висватав йому византійську „цісарицю", Варвару Комнину. Сим способом і він особисто підпав під царгородський вплив. Коли отже вмер митр. Никола, Святополк згодився піддати руську Церкву назад Царгородови.

Розмірно довга, майже 17-літна діяльність Никифора на митрополичім уряді навязувалася до традицій Юрія і Івана II з тою метою, щоби в київсько-руське духовенство і громадянство вщіпити чисто-византійський церковно-політичний світогляд, зокрема, щоби викоренити ідею самостійности супроти Царгороду та припинити живі взаємини з західно-римським світом.

Передовсім віджив старий спір за національних святих, яких византійська єрархія не хотіла признавати. Між иншим, Никифор не признавав преп. Теодосія Печерського, якого культ почався в Києві скоро по смерти, а почин до формальної канонізації був зроблений за митр. Єфрема. Тимчасом Печеряне старалися, щоби вся Русь почитала їхнього першого ігумена. Задля сього треба було, щоб преп. Теодосій був вписаний у синодик, себто реєстр угодників, читаний на литійній відправі. Митрополит, як усі Греки, противився тому. Тогді ігумен вдався до князя і сей, як почитатель національних святих, приневолив митрополита до вписання Теодосія в синодик митрополії і всіх єпископств. А що одночасно не був встановлений загальний празник св. Теодосія, з того можна виснувати, що митрополит зробив тілько частинну уступку: дозволив поминати на литії, що серед духовенства було принято „з великою радостю". Старий антагонізм між византійською митрополією і найпершим національним монастирем не скінчився на сім однім непорозумінні. Доходило до того, що Никифор не хотів узнавати ігумена, вибраного монахами. І знов Печеряне вдалися до кн. Святополка, і сей примусив митрополита до святочного поставлення нового ігумена. За все те Никифор пімстився на Святополку по його смерти, що наступила зараз по тім випадку. Він не взяв участи в його похоронах; тіло князя зложено в його власній церкві св. Михайла; також близше митрополії письменство подбало про те, щоб память сього князя була несвітла.

Як уже знаємо, на основі давніших умов між князями, Київ мав оставатися в роді Святополка. Сталося одначе інакше; великим князем став син Всеволода, Володимир Мономах. В сій темній історії, в якій суперечні змагання відбилися найгірше на київських Жидах (їх погромлено при сій нагоді), не маловажну ролю мусів мати митрополит, розгрішаючи Володимира від зломання присяги. В кождім разі він дуже причинився до звеличання святочного вїзду князя у матір руських городів: „Володимеръ Мономахъ сѣде Кыєвѣ въ недѣлю; усрѣтоша и митрополит Никифоръ съ єпископы и со всими Кыяне съ честью великою".

Був се зверхній символ тісної злуки византійської ідеї

з Мономаховим родом. Як знаємо, вже двір Всеволода був під сильним грецьким впливом, одначе жили на ньому ще й давні київські традиції з часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого; натомість уже само друге імя його сина (по діду, ціс. Константині IX-ім Мономаху) показує перевагу византійства. І дійсно, імя сього Володимира тісно сплелося з процесом відокремлення церковного й культурного життя Київської Руси від західної Европи. Не даром пізніші московські князі виводили свої цісарсько-византійські традиції і претенсії саме від нашого Володимира Мономаха (легенда про царську корону й инші реґалії одержані ним з Царгороду). Політична солідарність з византійськими інтересами принесла самому Володимирови і його родови („Володимирю племени") чималі користи — опанування величезної більшости земель Київської Руси, одначе ся остання сим не тілько не врятувала своєї державної одноцільности, а ще стратила своє столичне значіння в користь Надволжанщини. Все те йшло по линії византійських інтересів — політичних і церковних.

В таких обставинах зрозуміло, що взаємини між Володимиром Мономахом і митр. Никифором мусіли бути прияні. Тим більше, що осередок національного руху серед духовенства — Печерський монастирь — не був у ласках сього князя, а тілько конкуренційний монастирь св. Михайла на Видобичі. Тісний союз між двором княжим і митрополичим найбільше характеристичний тим, що акція Никифора проти латинян, піднята ним по смерти Святополка, сплелася з політикою Володимира, щоби окрім Київщини заволодіти ще й Волинью і Білою Русю. Видко се з трьох посланій сього митрополита проти латинян, адресованих до трьох князів: до самого Мономаха, до Ярослава Святополковича у Володимирі і (мабуть) до Гліба Мстиславича, зятя Ярополка Ізяславича. Перше мотиване дійсним чи фіктивним запитом в. князя, „како отвержени быша латына отъ святыя, сборныя, правовѣрныя, апостольскыя Церкви"; два инші — журою митрополита, що „земля лядьская въ сусѣдахъ (так в однім посланії, в другім: „въ судѣхъ") у тебе єсть, живущии иже на ѣи суть, оплаткы служащеи, латинскоє прияли (у другім: прияли єсте) учениє". З письменського боку взяті, писання

сі не можуть ставати побіч полеміки Івана II або й Льва переяславського, які виходили від Фотієвих тез й обмежали латинські „єреси“ до кількох головних ріжниць.

Никифор сягнув через митр. Юрія до методи Керуларія і його наслідників, що виділи „єресь“ в кождій обрядовій і звичаєвій ріжниці. Його реєстр латинських „вин“ обіймає 20 пунктів, між ними й такі, як ніби-то непочитання латинянами образів і мощей святих... „Ось чому св. соборна Церква не приймає їх до єдности і спільности, а відрізала й відкинула від себе як гнилий і невилічимий член“; тому-то правовірним забороняється з ними їсти і пити, а навіть витати їх; вразі необхідности, треба дати їм їсти при окремім столі і з окремої їхньої власної судини.

Нема сумніву, що й сам Мономах не брав поважно сих византійських поучень і заборон (він у своїй родині мав латинників), одначе радо користувався ними для своїх політичних цілей; сим способом кидалося на противників обвинувачення в страшних латинських „єресях“, які в дійсности зводилися тільки до приязних зносин з католицьким світом. Досить, що він погнобив обох князів, минського і володимирського, а коли сей останній, Ярослав Святополкович, прогнаний з батьківщини, знайшов підмогу в Галичині, у Володаря і Василька Ростиславичів, на Угорщині і в Польщі, правовірний Мономах подбав про те, що „Ярославець“ згинув з рук двох насланих „Ляхів“ — значить, з рук латинників.

Взяті зі становища византійських інтересів, заслуги Никифора були великі, одначе Русь видко не високо цінила його, коли літописний некролог обмежила до сухої записки місяця і року смерти, без найменшої похвали його як архипастиря й людини. Перед своїм кінцем подбав він про те, щоб його акція не припинялася разом із ним, отже й наслідник його з'являється в Києві зараз найблизшого року. Сталося се при помочи виробленого вже способу — через княже подружжя: Мономахова внука Мстиславна вийшла замуж до Царгороду, а київсько-руська Церква дісталася новому Грекови, Никиті.

Пятилітня управа сього митрополита нічим не замітна, хиба його далеко йдучою услужностю Мономахови. Видко її зі становища церковних сфер в справі підступного морду

на Ярославі Святополковичі. Вихований у повній кровавих злочинів византійській атмосфері, митрополит не то не мав слова догани для морального справника вбивства, ані слова симпатії для його жертви; що-більше, смерть Ізяславового внука була подана громадянству до відома як доказ Божої справедливости й вислухання Мономахових молитв... Як-же далеко відбігла вже Русь від того морального почування, яке так ярко зазначилося було колись із приводу злочинів Святополка на Борисі і Глібі, яке веліло преп. Теодосію прилюдно обвинувачувати Святослава за саме прогнання Ізяслава, або яке ще недавно висловлювалося великим негодуванням за широко практиковане в тих часах осліплення (також із византійського жерела кара) Василька теребовельського! Вимовна ілюстрація морального занепаду, що йшов в парі зі звизантійщенням київсько-руської Церкви...

Збувшися головного суперника у змаганнях за Київ і загарбуючи володимирську волость для свойого сина Андрія, Володимир обезпечав наслідство по собі синови Мстиславови та давав свойому племени виїмкове становище між иншими князями. Одначе сі успіхи не довели до віднови державної єдности Київської Руси. Не тілько тому, що недобитки старших родів, чернигівських Святославичів і галицьких Ростиславичів не хотіли піддаватися диктатурі Мономаховичів, а й самі вони вже в перших поколіннях розбилися на два ворожі обози — володимирський і суздальський — а в їх завзятій боротьбі, піддержуваній з боку Византії, пропало дотогочасне становище Києва і його історична ідея; на її місці виросла друга — суздальсько-московська, як копія византійської. Патріярхом її був саме Володимир Мономах, якого портрет живо нагадує византійські типи на імператорськім престолі.

Пять літ стояв митр. Никита на чолі київсько-руської Церкви, одначе з його діяльности, окрім рукоположень двох єпископів, не знаємо нічого. Літописець записав ще лише його прихід на Русь і його відхід на той світ — без докладнішої дати і без якої-не-будь посмертної замітки. Було се внаслідок того, що покійник був нічим незамітною людиною, чи може внаслідок недоброго відношення місцевого духовенства до свойого голови-чужинця?

Здається, що радше се останнє було причиною резерви літописця. Инакше не вміли-б ми собі пояснити, чому по смерти Никити митрополія кілька літ оставала порожною. Не можна собі уявити, щоб відданий Грекам Мстислав І. Мономахович робив які труднощі в обсаді митрополії; натомість опозиція духовенства була-б цілком зрозуміла. Воно було незадоволене наперед байдужностю грецьких єрархів до національних ідеалів землі, а ще більше відсуванням місцевих духовних від єпископських й ігуменських становищ та віддаванням тих-же зайшлим Грекам, а оскілько сих не було під рукою — необсаджуванням катедр. Так приміром, за Никити опорожнилися чотири катедри, а святилися тілько два єпископи. Досить, що зараз по смерти Никити бачимо незвичайне явище в історії київсько-руської Церкви: „сборъ иєрейскый" у Києві. Про нього переховалася тілько вістка, що він інтервеніював в політичних конфліктах між князями; та не може бути сумніву, що він зійшовся для нарад над церковними справами. Судячи з пізніших випадків, маємо право догадуватися, що заступник сього собору, ігумен св.-Андріївського монастиря Григорій, вимагав від Мстислава не тілько того, щоб не починав війни зі Всеволодом Ольговичем чернигівським, а й права автономного вибору митрополита. Перше домагання було сповнене, хоч присяга зобовязувала Мстислава помагати Всеволодовому противникови, Ярославу Святославичеви муромському. Натомість друге лише опізнило прихід нового митрополита з Царгороду, одначе невільного становища руської Церкви на красше не змінило, хиба навпаки.

Новий голова називався Михайло і прибув до Києва у 1130-ім році. Прибув не сам, а в товаристві численних грецьких монахів, переважно евнухів, як кандидатів на руські єпископства й ігуменства. Сим способом сподівався він спараліжувати самостійницькі змагання місцевого духовенства і громадянства. Навіть головна твердиня національного духовенства, давна матиця многих єпископів й ігуменів, — Печерський монастир, мусів скоритися і не тілько приймити між себе митрополичих Греків, а й одного з них вибрати на свойого ігумена, іменно монаха Теодосія. Пізніша традиція переплутала сього фанатичного Грека з особою преп. Теодосія Печерського і тому ще до недавна

сьому останньому приписувано т. зв. „Посланіе князю Изяславу о вѣрѣ варяжьской", в дійсности нужденний пасквіль на католицьку Церкву — найскандальніший зразок релігійної полеміки в усім староруськім письменстві. Була се найбільша посмертна зневага, яку можна було продумати для такої благородної і чистої постати як перший ігумен печерський!

Останні роки князювання Мстислава — то момент найсильнішого винародовлювання київсько-руської Церкви. „Якщо церковна політика Володимира Мономаха являлася нам не-національною, то політика його сина Мстислава показується ще більше схильною в бік Византії, ще більше послушною і підданою. Одночасно часи Мономаха і „скромного" Мстислава були в історії византійської імперії епохою повороту до успішної боротьби за існування, яка з незвичайною силою підняла старі мрії византійських політиків про всесвітне панування, а відбиткою їх в Києві була енергічна діяльність митрополита Михайла в напрямі скріплення влади Царгороду над руською Церквою". А втім, Византія винагороджувала своїх слуг. Хоч ми нічого не знаємо про особливу богоугодність Мстислава, він скоро по смерти був канонізований — перший з усіх князів, скорше ніж Ольга і Володимир Великий... Умер він в 1132-ім році і похований був у церкві св. Теодора, яку сам поставив (таке було його христіянське імя).

2. Велико-княжий стіл перейшов на Мстиславового молодшого брата Ярополка. Церковна політика ішла дальше в дотогочаснім дусі: митр. Михайло обсаджував своїми грецькими скопцями одну катедру по другій, а навіть здобув поважний голос в державно-політичних справах, підпираючи повагою свойого уряду інтереси Ярополка, який цілком стояв під впливом митрополита. Тільки брат його Андрій переяславський, раніше володимирський, опонував митр. Михайлови: волів держати переяславську катедру необсадженою, поки не висвячено йому Русина. Та се сталося вже по смерти Ярополка, коли Київ по 26 літах вперше виховзнувся з рук „Володимирового племени" і перейшов до Всеволода II Ольговича з роду Святославичів чернигівських. Ся подія потягла за собою і зміну в церковній політиці.

По його смерти Мономаховичі хотіли й на далі удержатися при Києві і знайшли поміч у митрополита, який поспішно привитав третього з ряду брата Вячеслава як великого князя. Одначе сей нездарний князь уже по 12 днях мусів уступити перед Всеволодом II Ольговичем з роду Святославичів, а митрополит міг тільки виєднати у нього спокійний виїзд Вячеслава до Турова.

Всеволод, великий почитатель свв. Бориса і Гліба, у церковній політиці держався національної орієнтації і се згори вело до непорозумінь із митр. Михайлом, що систематично ставив чужинців на єпископські катедри, а навіть на чолі Печерського монастиря поставив Грека. Під напором князя мусів він змінити дотогочасну систему і висвячувати туземців, одначе вкінці відносини між ними так заострилися, що митрополит мусів виїхати з Києва і вернути у Грецію. Що було безпосередною причиною сього розриву, на зразок того з 1072, не знаємо напевно; з факту одначе, що перед своїм виїздом митрополит заборонив письменно єпископам в часі його неприсутности служити в катедрі св. Софії, можна догадуватися, що конфлікт дійшов до крайности і що Всеволод задумав зірвати з Царгородом і скликати собор для вибору й посвячень нового митрополита. Як загальний був настрій ворожий Византії, видко найліпше з того, що хоч думка нової спроби усамо стійнення руської Церкви відродилася в оточенні Всеволода II і хоч він зі своїм родом мав проти себе численне і могутне „племя Володимира", скріплене союзом з князем галицьким, то вона не минулася зі смертю в. князя, хоч традиційна боротьба за Київ відновилася. Відновлена заразже трагічна боротьба між нещасливим братом Всеволода Ігорем II Ольговичем і Ізяславом Мстиславичем з роду Мономаховичів закінчилася дуже швидко, бо вже по двох тижнях, перемогою сього останнього, одначе зараз-же виявилося, що син найвірнішого слуги Византії Мстислава і внук самого Мономаха не думав продовжати дотогочасної непочесної церковної політики, а сам підняв думку усамостійнення руської Церкви.

3. Смерть Всеволода II не розвязала того конфлікту, що повстав був між ним і митр. Михайлом. І не могла його розвязати тому, бо непорозуміння не було особисте, а загально-національне; бо се був один з епізодів історич-

ної боротьби між ідеєю національною та византійською в церковно-культурній політиці Київської Руси. Найвимовніший доказ такого саме характеру конфлікту 1045-го р. маємо в тім, що політичним провідником антивизантійського напряму по Всеволоді II став його противник і побідний конкурент його брата Ігоря за київський великокняжий стіл — Ізяслав II Мстиславич...

Дивна іронія долі: син византійського любимця Мстислава і внук того Володимира Мономаха, що найбільше з усіх князів причинився до перемоги византійства на Руси, найсимпатичніша постать у всім „Володимировім племени", високоталановитий і рицарський Ізяслав став, після Ярослава Мудрого, найнебезпечнішим ворогом Царгороду; і тілько передчасна смерть не дала йому визволити рідної землі з византійської неволі! Сталося се тому, що рід Мономаха вже в другому поколінню почав виявляти розбіжність у національно-політичних і культурних симпатіях: підчас коли князі ростовсько-суздальські полишаються вірні византійській ідеології, то володимирсько-українські переймаються духом землі і стають в рядах противників византійства та прихильників Заходу. Вже син Володимира Мономаха Андрій, той самий, що обняв волинську спадщину по нещаснім Ярославі Святополковичу, не хотів приймати Греків на переяславських єпископів; Ізяслав II, що свою політичну карієру почав також як князь Володимиря Волинського, а потім Переяславля, пішов ще дальше: станувши на тім самім становищі що й Всеволод II, він не хотів не то єпископів-чужинців, а й такого митрополита. Він порішив піти на зустріч горячим бажанням всього національного духовенства й остаточно вже зірвати ганебну залежність київсько-руської Церкви від Византії.

Всіх обставин і докладнішого ходу дальших многоважних подій на-жаль не знаємо: наші літописи виявляють і тут очевидні і не припадкові прогалини — наслідки якоїсь пізнішої цензури; та з другого боку, вони сим разом говорять без порівнання більше, ніж при всіх раніших спробах усамостійнення руської Церкви. Збираючи водно уривкові і не у всіх подробицях згідні вістки, одержуємо такий образ: В липні 1147-го р. Ізяслав скликав до Києва собор єпископів і звернувся до нього з запитом, чи руська Церква

має право сама ставити свойого голову. По нараді, іменем зібраних владик, заявив чернигівський єпископ Онуфрій (отже від Ізяслава незалежний!), що по церковним канонам єпископи мають право вибрати митрополита та що нема жадних труднощів у його висвяченні: „у насъ єсть глава св. Климента, яко-же Грѣци ставять рукою св. Ивана". Після того проголошено митрополитом і висвячено старшого монаха зарубського монастиря б. Канева Клима Столятича. Вибір сей доконався очевидно згідно з бажанням в. князя, який перебуваючи в останніх часах у Переяславлі мав нагоду близше пізнати Клима, славного „книжника и философа, такъ яко-же въ руской земли не бяшеть".

Всіх єпископів, що згодилися на вибір митр. Клима, було шість: чернигівський, переяславський, білгородський, юріївський, турівський і володимирський. Напевно обсаджені були тогді ще катедри: новгородська, полоцька і смоленська — всі три Греками; одначе годі сказати, чи й вони були на соборі, чи ні. В кождім разі два з них, новгородський Нифонт і смоленський Мануїл, не визнали Клима і стояли на становищі, що мовляв „нема того в законі, щоб єпископи ставили митрополита без патріярха" — говорили вони чи писали до нового митрополита, й отже „не покланяємося тобі й не служимо з тобою тому-що ти не взяв благословення у св. Софії від патріярха; коли поправишся й одержиш благословення від нього, тогді й ми тобі поклонимося". Отсе мотивування в дійсности не вірне: церковне право поставляло саме так, як говорив був єп. Онуфрій; византійські патріярхи присвоїли собі незаконний звичай іменувати митрополитів навіть у межах самої імперії, а поза її межами хиба ще менше право мали до того. Значить, оба єпископи протестанти руководилися не церковним правом, а своїм національно-византійським почуванням. Чесніший натомість був їх инший аргумент на неможливість служити разом з Климом — именно, послух попередному митр. Михайлови: вони мовляв одержали від нього письмо, що в його неприсутности їм не слід служити в київській св. Софії...

Окрім згаданих двох противників нового митрополита було тогді що-найменше ще двох єпископів-Греків: полоцький Косьма і володимирський Теодор. З них останній, бу-

дучи під рукою Ізяслава, подав свій голос за вибором, другий тогді хитрив мабуть, пізніше таки приєднався до Нифонта і Мануїла. Щодо инших катедр, то про галицьку (перемиську) нема в тім часі жадної вістки; ростовський єп. Нестор, був без сумніву проти Клима, наперед як Гречин, а потім як підданий Юрія Мономаховича, претендента до Києва і завзятого ворога свого щасливішого братанича Ізяслава. Таким способом на десять єпископів (не рахуючи галицького) шість або сім (з полоцьким) були за усамостійненням руської Церкви, між ними навіть один або два Греки — очевидно не з доброї волі, а під натиском князів; три або чотири, самі Греки, були за дотогочасним порядком. Щодо князів, то погляди були також поділені: одні були противниками перевороту з політичного антагонізму до Ізяслава (приміром Юрій суздальський, або Володимирко галицький), инші знов хиталися, між ними і рідний брат Ізяслава Ростислав смоленський. Одним словом, політичне розбиття Київської Руси було найтяжшою перепоною на шляху до незалежности її Церкви, і тим самим найбільшим союзником Византії і її емісарів на руські владичі престоли.

Головою опозиції був новгородський Нифонт. Він не тільки не признавав Клима й не поминав його в богослуженнях, а й розвинув широку акцію проти нього. Зпоміж київського духовенства по Нифонтовім боці стояв ігумен Печерського монастиря Гречин Теодос, поставлений митр. Михайлом.

Ізяслав і Клим старалися ласкавостю і намовами приєднати Нифонта, освіченого теолога, до спільної оборони свободи руської Церкви і в тій цілі запросили його до Києва, одначе без успіху. Подражнений його упором Ізяслав не пускав його з Києва і приневолив жити в Печерськім монастирі. Отсей примусовий побут у Києві — злагоджений тим, що Печерський монастир стояв тогді під управою Нифонтового земляка Теодоса. А втім, сей побут був короткий: скоро потім Ізяслав мусів уступити з Києва перед стрієм Юрієм, і сей відослав Нифонта назад до Новгороду. Митр. Клим виїхав був одночасно з Ізяславом до Володимиря і повернув щотілько по двох роках, коли Ізяслав втрете сів у Києві, прибравши собі до боку стрия Вячеслава. Одначе й сим разом не судилося йому оставати на митрополії не цілі три роки, до хвилі коли по смерти Ізя-

слава II Київ дістався знов Юрієви. Від тогді перейшов знов Володимир до Ізяславового сина Мстислава.

4. Заволодівши остаточно Києвом, Юрій Мономахович суздальський взявся передовсім привернути панування византійства на Руси. Кермувався притім з одного боку родовою традицією, з другого політичними інтересами — як довголітний союзник византійського імператора Мануїла Комнина. Отже він зараз увійшов в порозуміння з Царгородом в справі присилки нового митрополита. Найблизшого року, десь в осени, прибув Гречин Константин до Києва, привитаний „з великою честю" в. князем Юрієм і двома єпископами-Греками: Косьмою полоцьким і Мануїлом смоленським. Третій єпископ-протестант, знаний нам Нифонт новгородський, прибув також зустрічати нового митрополита-земляка, одначе ще перед його приходом захорів у Києві і помер, а зараз по нім і його приятель і земляк ігумен Печерського монастиря Теодос, якого пізніша византійська пропаганда ототожнила з преп. Теодосієм XI-го в. В товаристві згаданих двох єпископів-Греків вступив Константин на митрополичу катедру і благословив Юрія як в. князя. Позатим, першим його ділом була клятва на митр. Клима і на пок. князя Ізяслава II Мстиславича, знесення богослужень заведених Климом й уневажнення його свячень. Пізніше зробив виїмок тілько щодо діяконів, оскільки вони письменно вирікалися - анатемізували Клима.

Таким способом, під протекцією суздальського князя і в товаристві двох єпископів-Греків, при очевидній абстиненції, зглядно анатемізуванні всіх національних єпископів, відбулася реституція византійства в київсько-руській Церкві. Становище його зразу було дуже непевне. За пів року вмер Юрій, в хвилі коли проти нього піднялися вже инші князі під проводом Ізяслава Давидовича Чернигівського. І в самім Києві була така ненависть до Суздальців, що зараз по похоронах Юрія людність кинулася пограбити двори його власні і його сина, Суздальців забивати і їх майно забирати.

В Києві засів тепер Ізяслав III Давидович, одначе вже по 15-ти місяцях вигнав його Мстислав Ізяславич володимирський. Митр. Константин не привитав його, бо вже на вістку про його зближення втік разом з Ізяславом до Чернигова, не хотячи станути перед тим князем, якого

батька він прокляв. Здається й головна ціль Мстислава була прогнати митрополита і вернути престіл Климови. Мстислав не взяв Києва для себе, тілько запросив туди свойого стрия Ростислава смоленського, як сеніора Мстиславичів, одначе згори поставив умову, що має повернути митрополію Климови, а Константина усунути. Клим очевидно зараз-же перейшов з Володимиря до Києва. Одначе Ростислав, князь слабої волі і під впливом єпископа Мануїла-Грека, увійшовши по смерти Юрія в союз з Византією, противився такій умові. По довгім спорі вкінці умовились оба князі, що митрополитом не буде ні Клим, ні Константин, тілько Ростислав проситиме в Царгороді нового митрополита. Через ті спори Ростислав засів у Києві що-тілько 12.IV.1159. Константин умер в Чернигові.

Переговори Ростислава з Царгородом велися чомусь довго і видко пиняво, коли новий митр. Теодор зявився аж в серпні 1161 р. Новий митр. посидів не довго; умер вже найблизшого року. Про його особу і діяльність не знаємо нічого певного. По його смерти почалися якісь спори між Мстиславом і Ростиславом. Правдоподібно Ростислав знов хотів Грека. Досить, що Ростислав уступив і порішив вернути до Клима і певно спровадив його до Києва. Порішено зробити уступку — старатися потвердження в Царгороді для Клима. В тій справі виїхав боярин Юрій Семкович до Царгороду. Тимчасом прибув Іван IV. Ростислав відослав його назад. В повороті зустрів Юрія з цісарським послом, членом цісарського роду, що його вирядив імператор з великими дарами до Ростислава і з пропозицією, що коли він прийме „благословение отъ святыя Софья", себто грецького митрополита...

На сім місці в середині думки уривається наша відомість. Чиясь пізніша рука знищила відносну літописну записку; видко зміст її був неприємний для византійства; не знати тілько, чи того оригінального — грецького, чи пізнішого — московського. Досить, що присланий Іван IV остав у Києві до смерти.

5. Так скінчився четвертий в історичному порядку розрив між київсько-руською і византійською Церквою. Скінчився невдачею змагання до самостійности. До самого монгольського наїзду не повторяється вже спроба. Панування Греків повне.

Два питання: а) яке було відношення Клима до Риму? б) які були причини невдачі?

Ad а). Пізніша уніятська традиція була переконана, що Клим був католицьким митрополитом. Православна історіографія заперечує, впевняючи всупереч давнішим, що вся акція Ізяслава-Клима не була навіть програмовою, а тільки чисто індивідуальною.

Про католицькі симпатії Ізяслава і Клима не маємо прямих вказівок, однак є посередні, цілком поважні. Ізяслав був посвоячений з католицькими родами (його жінка, його брат Святополк з морав., сестра Євфросина за угор., його син Мстислав з поль., його дочка за Поляком). Лицарськість, турніри, вибивання на лицаря — звичаї католицькі. Щодо Клима то ударяє факт, що ні він ні Ізяслав не то не вдавалися за потвердженням до Царгороду, а просто відкидали всі суґґестії в сім напрямі Нифонта. Се можна зрозуміти тільки приймаючи католицтво обох, або принаймні Клима; так само незрозуміла була-б річ, чому Константин анатему кидав на Ізяслава (навіть по смерти) й на Клима, якби вони не католики. А вкінці: яку то Климову службу непризнано — очевидно таку, де не поминався патріярх, а хтось инший. Так само, як не уніят він, то чому-б уневажнювати свячення? Що-тільки пізніше за Ростислава, видко спробу дістати признаннє в Царгороді, очевидно суґґероване Ростиславом і Мануїлом. Правдоподібно цісар заспокоював, що прийде до загальної унії.

Справою митр. Клима кінчиться столітній період того хитання в церковній політиці Київської Руси, яке почалося цілком аналогічним актом... Справа митр. Клима то — як сказано — четверта спроба визволення київсько-руської Церкви з византійської неволі — змагання, підняте дружними зусиллями держави й духовенства, округло сто літ після акту 1051-го року і майже в такій самій формі як тойже. Коли в часі між сими двома подіями ще двічи відчужувалася Русь від Византії і повертаючи до принципів Володимира В. наближалася до Риму, то по сім четвертім разі ціле друге століття по-Ярославської Руси проходить без нового зусилля в тім напрямі; що-тільки великий політичний переворот у Сх. Европі, спричинений монгольською хуртовиною, відроджує старе тяготіння до Заходу, одначе

мотиви його й характер основно ріжняться від аналогічних прояв давнішої доби. Значить, церковна політика кн. Ізяслава II і митр. Клима була завершенням окремого відтинку української історії, який у тій формі вже більше не повторився. Провідна ідея його — емансипація київсько-руської Церкви від византійського впливу — не здійснилася. Які-ж були причини сій невдачі?

Ad б). По смерти Ростислава Ізяславича і митр. Клима, до самого великого наїзду Монголів, не знаємо ні-одного київського князя і ні-одного тамошнього митрополита, які чим-не-будь виявляли-б змагання до усамостійнення руської Церкви супроти Византії: на митрополичім престолі сидять безпереривно Греки, присилані з Царгороду. Перемога византійства була повна і тривка. В даних обставинах инакше бути й не могло. Бо на Ізяславі II і Климі припиняється не лише боротьба національної ідеї в церковній політиці проти чужої византійської; сі два імена стоять одночасно на крайній межі Київської Руси як державно-політичної єдности. Ізяслав II Мстиславич то останній князь давного типу, що репрезентував ідею Володимира В. і Ярослава М. По нім, не виключаючи й часів Ростислава Мстиславича, нема вже більше таких князів, а є друго- і третьорядні князики, яких політичне значіння не було богато більше ніж у їхніх найблизших сусідів — половецьких ханів. А Київ? Київ то вже не „мати руських городів“ і „суперниця царгородської корони“. Вимовним символом сеї деградації було голосне пограбування Києва суздальським князем Андрієм Юрієвичем Боголюбським і тов.

Вже за першим разом політичне життя Сх. Европи шукало собі нових осередків і знаходило їх: то в Галичі, то в Володимирі, то в Новгороді, то в Суздалі і т. ин. Одним словом — не було вже одної Руси й одної її столиці в Києві, а кілька Русей з новими самостійними столицями. Сей рішучий упадок київсько-руської державности і та невдача національної ідеї у її змаганнях із византійством в церковно-культурному життю — то не відокремлені явища тої самої історичної епохи; вони стоять у тісній обопільній залежности: з одного боку византійство перемогло, дякуючи політичному розкладови Київської Руси і занепадови самої столиці, з другого боку воно той розклад і той

занепад приспішило й поглибило. Київський митрополит, експонент чужоземних інтересів, став сим способом безконкуренційною могутностю у Сх. Европі.

Висше сказане поясняє одну, головну причину невдачі самостійницьких змагань у київсько-руській Церкві. Окрім сеї загальної, була ще одна спеціяльна, що випливала з тої. Вона робить зрозумілим, чому по Ізяславі II, до самого 1240-го р., ніхто з київських князів не повертав уже до його церковно-політичної ідеї. Именно, вони боялися, що сим способом ще більше підкопають значіння Києва, відбираючи йому характер духовної столиці всеї Сх. Европи — той останок колишньої політичної, культурної і господарської могутности. Сей сурогат можна було удержати тілько при помочи чужого і національно байдужного византійського митрополита. Автономія руської Церкви і вибирання митрополита на соборі єпископів мусіли-б викликати боротьбу князів за вплив на добір кандидатів, а в результаті довести до розбиття церковної організації — до утворення кількох митрополій на землях б. Київської Руси. Що такий вислід був-би був неминучий, показує церковна політика Новгороду і Суздаля саме в епосі митр. Клима. Становище першого з них до собору 1147 й вибору митр. Клима знаємо вже. Тут треба додати, що опозиція єп. Нифонта проти Києва не випливала з самого тілько його византійського патріотизму. Вона була-б трудна, або й цілком неможлива, якби вона була йшла в розріз з національно-політичними змаганнями самого Новгороду. В инших випадках, Новгородці мало церемонилися зі своїми владиками, так само як і зі своїми князями. Не мали вони також особливих симпатій до Царгороду або антипатій до Риму; навпаки, побіч Українців вони найбільше переймалися західними впливами. Отже якщо веліло їм піддержувати Нифонта, то їхнє суперництво з Києвом на політичнім і господарськім полі. Бо як колись Київ став по Новгороді, і його коштом, столицею варяго-руської держави, так само повільний занепад „матері руських городів" виходив Новгородови в користь: робив його другим на Руси і щораз важнішим осередком політичного, господарського й культурного життя. В таких обставинах признання Нифонтови титулу архиєпископа, усамостійнення його су-

проти Києва та підпорядкування безпосередно Царгородови — все те задоволяло честилюбність розбогатілих новгородських патриціїв й було причиною, що вони всупереч своїм симпатіям для лицарського Ізяслава і його роду та не вважаючи на свою неприхильність до Юрія суздальського, не виступали проти єпископа-протестанта. Щобільше, по смерти Нифонта вони обстоювали, щоб їх владики дальше титулувалися архиєпископами, самі вибирали кандидатів зпоміж себе і тілько потім, часом дуже пізно, посилали на свячення до Києва, та хотіли, щоб єпископи полоцький і смоленський підлягали новгородській архиєпископії — себто змагали до утворення другої побіч Києва митрополії, яка певно не була-б брала митрополитів з Царгороду. А втім, Новгородці не перші впали на думку створення окремої національної митрополії. Ще три роки передтим, суздальський князь Андрій Юрієвич посилав до Царгороду і просив утворення окремої митрополії для Поволжа з осідком у Владимирі над Клязмою. На се становище мав він кандидата в особі одного Грека, владимирського ігумена Теодора, звичайно Федорцем званого. Патріярх одначе відмовив, покликаючися на церковні канони, які буцімто забороняють ділити одну адміністраційну провінцію на дві церковні. Аргумент цілком хибний; він показує тілько, до якої безцеремонности поводились Греки з Русю, уважаючи сю величезну країну, розділену фактично на цілий ряд самостійних держав, за однозначну з якою-не-будь дрібною округою византійської імперії. Андрій, що більше кермувався своєю ненавистю до Києва ніж бажанням користи для своїх земель, не образився, а задумав обхідною дорогою дійти до тої самої цілі. Згаданого вже кандидата на нову митрополію поставив він ростовським єпископом (на місці прогнаного Леонтія), одначе післав його святитися не в ненависний Київ, а до самого Царгороду. За добрі гроші патріярх висвятив його всупереч всякому праву, себто зробив його автокифальним архиєпископом, незалежним від митрополита, подібно як раніше був новгородський Нифонт. В Києві викликало се протест, а навіть великий заколот у самій Суздальщині, тим більше, що той Федорець був людиною ненормальною і жорстокою. Андрій піддержував свойого вибранця так довго, доки Київ

був в руках Мстислава II Ізяславича. Здобувши і пограбувавши його, він скинув Федорця, увязнив і післав на суд митрополиту Константину. Сей велів його покарати варварською карою (вирізати язик, виколоти очи, відрубати праву руку і покинено на „собачім острові" на Дніпру).

На сьому справа суздальсько-ростовського сепаратизму скінчилася, тим більше, що Андрій незабаром помер. Київ помалу вийшов на якийсь час зпід суздальської геґемонії, одначе політичне становище його полишилося дальше підрядне. Київські князі боялися піднимати справу усамостійнення Церкви, бо се неминуче довело-б до віднови новгородських і суздальських амбіцій і до ще більшого упадку історичної столиці. Що-більше, навіть грецька народність митрополитів і накидування їх із Царгороду було, в даних обставинах, вигідне для словянських київських князів, бо инакше, при автономнім виборі голов Церкви, не їхні кандидати, а протеговапці сильних князів мали-б вигляди на митрополичу катедру. Одним словом, византійство виросло на політичній нужді Київської Руси і тою нуждою держалося проти всіх емансипаційних змагань. Зокрема воно було шкідливе для укр. земель. Бо зі становища історичного інтересу українських земель було-б корисніше, якби вже тогді було дійшло до поділу київсько-руської митрополії і якби через неї фікція єдности Руси не удержувалася дальше; се було-б охоронило від переходу прав її на Москву, не галицька митрополія була-б новиною, а московська...

Після руїни 1169-го р. до самої татарської катастрофи 1240-го р. історія київсько-руської митрополії стає убога. Літописи мало цікавляться нею, і з тої причини трудно навіть уложити повний реєстр митрополитів. Що всі вони були Греками, присиланими з Царгороду, се вже знаємо, одначе разом з сим устає дотогочасна інвазія грецьких монахів і скопців на руські єпископства й ігуменства. Та сей зріст національного елєменту серед церковної єрархії мав два слабі боки: а) в протилежности до становища митрополита супроти політичної влади Руси, єпископи попадають у безоглядну залежність від князів; б) потерпів на тім освітний рівень духовенства. Один і другий наслідок треба приписати митрополитам. — Печерський монастир визволяється зпід їх власти. Ст. Томашівський †

ЦЕРКОВНА МАПА СХІДНОЇ ЕВРОПИ В IX-XIII ВВ.

Copyright 1931 by »Analecta OSBM.«, Żółkiew

Вставка до »Записок ЧСВВ.« IV, 160/161

Йосиф Волошиновський, епископ мукачівський і Іван Малаховський, епископ перемиський, як епископ мукачівський

ПО СМЕРТИ еп. Петра Партенія Петровича, інакше Ростошинського, зачинається одна дуже мутна і незвичайно неясна доба в історії мукачівської епархії, ба навіть і в історії Підкарпатської Руси. Проф. А. Петров, у студії „Старая вѣра и унія въ XVII-XVIII вв.“, твердить, як се наводить А. Годинка, що після смерти еп. Партенія аж до заіменування де Камелліса в р. 1690, вся наша історія представляє такий хаос, що з нього майже годі вибристи, а се по причині браку певних дат. Д-р А. Годинка в своїй „Історії греко-катол. мукачівської епархії“ [1], йдучи слідами Дулишковича і Жатковича, силкується усунути неясність і хаос, які повстають наслідком сього, що в тій добі зустрічаємо велике число епископів та адміністраторів, (є й модератор), про котрих незнати напевно, чи вони управляли епархією як греко-католики і так зєдинені, або як незєдинені, себто схизматики-відлучені. З браку історичних матеріялів важко тут щонебудь усталити. Провідна думка д-ра Годинки двояка: Перша, придержуючись Дулишковича, уважає, що в тій добі є постійно два епископи, і се — один греко-католицький, другий — незєдинений. Другий погляд обстоює гадку, що в той час, по смерти еп. Партенія, є богато переконаних про своє право іменування епископа мукачівського і виключно собі сей привилей приписують: папа римський, мадярський король, родина князя Раковція, епархіяльне духовенство, навіть і латинський, еґерський епископ. Наслідком тих обставин, як твердить Годинка, повстало так богато епископів і зачався отсей саме хаос, що про многих ледви що знаємо — хиба тілько імя і одну-другу грамоту. Й треба признати, що проф. Годинкови удалося обєктивним, історичним критицизмом пояснити і не мало упорядкувати історію сеї доби, та чи то вже все і чи на всі детайлі воно дасться розтягнути, се, на мою думку, лише будучність може доказати.

[1] Hodinka Antal dr. A munkácsi görög katholikus püspökség története. Budapest 1909. 379.

Тут хочу зайнятися одним детайлем сеї доби, властиво двома епископами, а се: епископом І. Малаховським, як епископом мукачівським, і епископом Й. Волошиновським.

Ще за життя еп. Партенія взяла початок незгода щодо права йменування мукачівського епископа. Коли епископ Тарасович прийняв унію з римським Апостольським Престолом, князь Ардяльський II, Юрій Раковцій, до котрого належав город Мукачів і околиці, як володітель сеї землі негайно поставив від себе другого епископа не-уніята. Так робили і його наслідники в князюванню, себто в правлінню великою маєтністю, мукачівською домінією. Тим способом згадуються як анти-епископи еп. мукачівського Тарасовича: Софроній Юско, парох доробратовський 1640 р., а по ньому Порфирій Ардан 1640-1643 р. Анти-епископом же Петра Петровича Партенія, гр.-кат. мукачівського епископа, згаданий уже князь Раковцій Юрій II поставив Йоаникія Зейканя, який споминається в рр. 1654-1684[1]. Давнійше для самого епископа Партенія, як еп. мукачівському, назначувано роки його правління 1648-1670, однак нещодавно доказано напевно, що він помер осіню 1664 р. Року 1665, перед днем 25. II, еп. Яків Суша пише до римської Конґреґації de Prop. Fide меморіял у справі заіменування нового мукачівського епископа. В тім меморіялі кажеться виразно, що еп. Петроній між тим, як еп. Суша переспрaвляв із вдовою княгинею Раковція, (се діялося від 1663 р., власне від місяця жовтня), на жадання княгині переселився у мукачівський монастир, відки таяж княгиня прогнала схизматицького епископа, передаючи Петронієви і монастир і епископську резиденцію. Незабаром, ще протягом тогож часу, Петроній умер[2]. Меморіял еп. Суші прочитано на засіданню Конґреґації, що відбулася дня 25. лютого 1665 р.[3], хоч сам меморіял був написаний передтим

[1] Див. Шематизм 1915 р., виданий трудом д-ра А. Годинки, стор. 17-18.

[2] Hodinka Ant. dr. A munkácsi gör. kath. püspökség okmánytára, I. köt. Ungvár 1911. p. 210-211. „Princeps Rakozia post mortem conjugis sui aperta catholica facta, cum antea fidem catholicam occultasset... Et quia in ditionibus suis in Vng existentibus multi Rutheni, Rascii ibi dicti, inveniebantur et eppiscopatus antiquus Mukaczoviensis r. graeci Ruthenus, nam Ruthenica illic lingua populus utitur vulgariter, in sacris Sclavonica, adjecit animum ad salutem populi sui et schisma exstirpandum. Itaque a. 1663. per suum confessarium egit cum patribus Soc. Jesu polonis et illic mecum Leopoli. Rescripsi principissae Rakoziae omnem operam pollicendo, ut petitis potiretur. Eodem anno in Octobre cum dd. eppis nostris et religionis superioribus egi, destinata persona bona et docta pro episcopatu illo. Interim princeps Rakozia revdum olim Petronium Eppum Vngariae unitum, sed non Munkaczoviensem et ditionibus principis Homonay existentem sollicitat, Munkaczoviensem eppum schismaticum expellit, eidem Petronio Munkaczoviense monasterium et residentiam eppi tradit. Non cessat tamen etiam Romae sollicitare me ejus confessarius et primo quidam Polonus, uti ex litteris patet. Ego utrique respondi excusans nostram tarditatem. Interim, dum ego hic negotiis variis unionis s. in Russia procurandis incumbo, moritur Petronius. Instanter ad me scribit p. Milley confessarius principissae, cui spem faciens et celerem succursum promittens respondi".

[3] Ibidem, ст. 212. „Die 25. Febr. 1665 fuit congregatio particularis super negotio Ruthenorum unitorum etc. Tra le diverse instanze di mons. vesc. di Kelma in nome di

і хоч виходить, що еп. Петро Партеній умер 1664 р., правдоподібно в осени тому що сього ще року, весною або літом, він справді переселився у мукачівський монастир і перебрав тамошну епископську резиденцію.

Досі помилково твердили, що еп. Петро Партеній умер 1670 р. і ніяк не можна було напевно вирішити питання, чи йому удалося здійснити своє горяче бажання, а саме — перевести унію в Мукачеві і зайняти епископську палату сьогож монастиря, в якій уже від століть проживали мукачівські епископи. Висше названий меморіял еп. Суші і в тих двох питаннях дає ясну і певну відповідь.

Перед смертю еп. Партенія, себто перед р. 1664, зачалася згадана незгода щодо права номінації мукачівського епископа. А зачалася тоді, коли вдова кн. Ракоція залишила кальвинізм і прийняла католицьку віру. Се сталося, по словам еп. Суші, котрий у своїй інформації[1], виготовленій для секретаря св. Конґреґації на засідання відбуте 25. II. 1665, кладе около десять років раньше, отже се сталося 1655 р., або менше-більше щойно по смерти її тітки, княгині Сусанни Лорантфії, ревної кальвинки, себто по році 1659, як слушно завважує д-р Годинка[2]. Ся княгиня Софія Баторій, вдова по кн. Юрієви II Раковцім, прийнявши католицтво, не хотіла далі терпіти в Мукачеві незєдиненого епископа і тому звернулася до митрополита київського та до Чину св. Василія В., просячи їх якогонебудь побожного і вченого ченця на епископа. Але тут можна спитати: Чому вона не прийняла еп. Петра Партенія, котрий був епископом греко-католицьким, перебував недалеко в домініях Гомонайських, котрого іменував король для всіх Русинів, що находилися в Мадярщині і котрого всі були обовязані прийняти за епископа. Одна причина була ся, що епископ мав уже 70 літ[3] і хоча вчений та побожний чоловік, однак наслідком своїх високих літ не виглядав придатним до сього, щоби могти з успіхом перевести унію і між схизматиками мукачівської домінії. Другою причиною було се, що

tutti i vescovi e monaci Ruteni uniti... de la principissa di Trannia... e molte migliaja di Ruteni, suoi subditi, avendo a tal fine eletto una persona dotta e zelante da consacrarsi per loro vescovo".

Див. Hodinka, Okmánytár, 209-210. „Informatio de episcopatu Munkaczoviensi... Hodie, quia Munkaczovia sub dominio principissae Transilvaniae Rakocziae, quae ante decem circiter annos ex Helvetica facta est optima catholica, non vult ibi eppum habere schismaticum, ideo ad metropolitanum nostrum et ad religionem Basilianam scripsit, petendo religiosum aliquem pium et doctum pro eppatu illo, cujus dioecesis non solum sub dominio dictae principissae continetur, sed etiam in illis partibus, quae sub imperatore uti Rege Hungariae existunt et extendentur. Ideo imperator primario et illa principissa ad collationem hujus episcopatus concurrunt et uterque dant privilegium praesentationis. Itaque metropolitanus qui a tanto tempore non exercebat jus suum in illis partibus, et ut majorem inter catholicos habeat authoritatem, petit licentiam mittendi in illas partes a se consecratum episcopum, qui immediatam haberet dependentiam a metropolita Khioviensi, prout de facto est digna tali munere provisa persona".

[2] Hodinka. A munkácsi g. k. e. története. 365 і зам. 3.

[3] В р. 1662 еп. Партеній мав уже біля 70 лт. Се засвідчує сповідник княгині Раковція, о. Міллей, в листі з дня 2. X, писанім із Мукачева до Кракова, до о. Мартина Миткевича Т. І. Див. Hodinka. A munkácsi g. k. e. története, 361.

кн. Раковція не хотіла зректися права номінації мукачівського епископа, котре то право від давна мали й його уживали її предки, власники мукачівської домінії [1]. Щоб і княгиня задержала та зберегла своє право іменувати мукачівського епископа, вона не прийняла еп. Партенія, але звернула очи на Русь і відтам, від греко-католицького київсько-галицького митрополита, попросила епископа. Се сталося 1663 р., як се виразно каже еп. Я. Суша в згаданім меморіялі. Міжтим, з огляду на просьбу і посередництво молдавського князя Константина, союзника Раковціїх, княгиня прийняла до Мукачева еп. Партенія, як се ми сказали. Се сталося в р. 1664, як і се вже ми бачили, а крім сього воно виразно зазначене в літописі ОО. Єзуїтів [2]. Однак те сталося лиш провізорично і на короткий час, бо княгиня не перервала переговорів із київським митрополитом, але їх далі продовжала і тілько се здержувало, перепиняло і вкінці таки усунуло здійснення її бажання, що вона хотіла, аби новий мукачівський епископ був підчинений яко митрополиті архіепископови остригомському у Мадярщині, підчас коли київсько-галицький митрополит бажав, щоби був підляглий йому, як руському митрополиті [3]. Тим чином у 1664 р. діло мукачівського епископа ввійшло у зміст післаництва холмського епископа Я. Суші, котрого руські зєдинені владики вислали 1664 р. до Риму. Разом з иншими справами руських уніятів і ся справа мукачівського епископа предложена була св. Конґреґації на засіданню, відбутім дня 25. II. 1665 р. Справи сеї. мукачівського епископа, тоді не полагоджено, але її відложено, бо треба було, по рішенням Конґреґації, засягнути ще інформації від нунціїв віденського і польського. Еп. Суша остав у Римі ще 2 роки, але наконечного рішення не міг одержати, як про се я писав уже в статті:

---

[1] Hodinka. A munkácsi g. k. e. története, 358. — Дня 14. I. 1660 король Леополь I приказує корол. коморі в Братиславі впровадити, ним законно заіменованого мукачівського епископа, еп. Партенія, в епископські маєтки в Мукачеві і вплинути на кн. Раковція, щоби вона сьому не противилася. Кор. комора в Братиславі сю справу переказує кор. коморі Спишській, назначуючи до сього діла радника Подбелянійя. Сей радник заявляє урядово, що кн. Раковці не позволила впровадити еп. Партенія. Кор. грамоти і кор. перекази див. у Базиловича, ч. I, ст. 87-89, 89-91. Сам Базилович переконаний, що незєдинений еп. Зейкань не перебував у Мукачеві вже від р. 1661, бо поставлений ним памятник, вмурований на правім боці церкви мукачівського монастиря, виразно каже, що еп. Зейкань із Имстичева старався про будову церкви. J. Basilovits. Brevis notitia fundationis Theod. Koriathovics, p. I, pag. 100-101.

[2] Hodinka, Okmánytár, 207-208. »Istud demum istic eximium, quod tandem hoc anno spes affulserit Rascianorum et Valachorum ... a Graeco schismate ad ecclesiae unionem adducendorum. Unitus enim gr. r. eppus, cujus potestas se ultra Tranniae fines extendit, in dominium principum Rakoczianorum, atque adeo in monasterium Basilianum non procul ab arce Munkaziensi sita inductus est. Quod res ita peracta. Constantinus Moldaviae princeps Rakoczianis principibus foedere junctus...« Ann. lit. S. I. prov. Austr., ad a. 1664.

[3] Hodinka, Okmánytár, 208-209. »Beatissime Pater. Jacobus Susa eppus Chelmensis... Sed quia recens innotuit dictam d. principissam Rakoziam velle quidem eppum Ruthenum unitum, sed qui subsit archiepiscopo Strigoniensi lat. rit. in Hungaria, ideo supplicat dictus orator, quatenus Stas V. juxta morem orientalis Ecclesiae velit subdere episcopum praeficiendum cum eppatu metropolitano Russiae tamquam pastori et consecratori...« Витяг з листу і просьби еп. Якова Суші до папи.

Наші відносини з Київсько-Галицькою митрополією[1]. Можна спитати, яка була причина, що справа мукачівського епископа остала невирішеною, мимо усильних старань еп. Суші? Відповісти лиш се можемо, що зайшли тут труднощі з огляду на право номінації сього епископа і тому Апостольський Престол її не вирішив ані за першим разом, ані короткою дорогою. Щойно вирішив її в р. 1689 заіменованням де Камелліса апостольським вікарієм і опісля, в р. 1771 канонічним еригованням мукачівського епископства; між тим епархією управляли апостольські вікарії.

А що справді неможливо було вирішити справу, видно з сього, що не можна було рішити: до кого належить право йменування мукачівського епископа. Се ясно і виразно висказано в протоколах римської Конґреґації. Так прим. видно се з протоколу засідання з дня 12. I. 1666, де записано: „Трудність лежить у тім, до кого належить право номінації отсього (мукачівського) епископа? Бо найперше має до нього претенсії князь Раковці, як основник і опікун монастиря мукачівського; 2.) цісар, як король Мадярщини; 3.) митрополит руський по давному звичаю руських епископів“[2]. Сеї справи невирішено ще й з иншої причини, ба навіть тим придано нову трудність, а саме — формально втягнено ще в пересправу і те, хто має церковну власть і юрисдикцію над епископством і церквою мукачівською: чи острихомський архієпископ, чи київський митрополит?[3]

Щож сталося в тім часі, коли в Римі велися ті розправи, в дома, в мукачівській епархії? Що склалося в Угорщині? В р. 1667 король Леопольд заіменував о. Йосифа Волошиновського, монаха Чину св. Василія В., епископом. Видно се з грамоти сьогож короля, з дня 4. VIII. 1667, до братиславської королівської комори, якою король дозволяє згаданому Й. Волошиновському ЧСВВ., греко-католикови, іменованому тепер епископом, платити 200 фльоренів, як се платила його попередникови, еп. Петрови Партенієви, комора Спишська[4]. Годинка твердить, що Волошиновського предложив архі-

[1] Див. „Русин“. Ужгород 1923, ч. 55 (22. IV). Пор. Pełesz J. Geschichte der Union der ruth. Kirche. Wien 1880. II. 334-335; Hodinka. A munkácsi g. k. e. tőrténete, 361-377.

[2] Див. Protocollum Congregationis gener. de propaganda fide, die 12. Jan. 1666: »...La difficolta nondimeno consiste a chi apartenga la nominatione di questo vescovato? 1. La pretende primieramente il prencipe Ragozzi di Trannia per haver fundato il monasterio Munkacsiense... 2. perche il jus de la nominatione l' hanno sempre havuto li padroni di Munkacs; 3... II. La pretende imperatore in vigore dei privilegei dei re d'Ungaria... III. El metropolita de Rutheni pretende di dover egli dar la conferma, sicome fa di tutti gli altri vescove Rutheni senza che habbiano da ottenerla dalla sede apostolica...« Hodinka. Okmánytár, 226-228.

[3] »In proxima congregatione particulari... agetur... 2. item de eccla Munkazoviensi r. gr.... 3. cuinam competat jurisdictio super eccla Munkazoviensi, an archieppo Strigon. uti primati regni Hungariae, vel metropolitae Kioviensi, qui est ejusdem r. gr., ut a suo consecratore, ut coeteri eppi Rutheni, qui sunt in Polonia et Russia...« Hodinka. Okmánytár, 228.

[4] Hodinka. Okmánytár, 228-229. »...memorati Iosephi Wolotinowszky ord. s. Basilii religiosi uniti nunc ad eppatum Munkacsiensem promoti...« Vienna die 4. m. Augusti 1667. Leopoldus mpr.

єпископ острихомський, як примас Мадярщини. Чи предложила його і княгиня Раковці, сього не можна вирішити[1]. Волошиновського іменовано епископом мукачівським під двома умовинами: 1). коли зложить присягу, що задержить унію і 2). коли зобовяжеться вистаратися в Римі, щоб його потвердили[2]. Хто був сей еп. Волошиновський, сього не можна вислідити. Правдоподібно він був кандидатом королівського двора. Годинка уважає його за чужинця, бо показується, що він не знав наших обставин у мукачівській епархії[3]. Всетаки мені здається правдоподібнійше, що він не був чужинцем, але тутешним, бо інакше не можна би зрозуміти, чому саме запропонував його мадярський архієпископ, примас острихомський, як се твердить сам Годинка[4]. В тім випадку близькою є та думка, що епархіяльне духовенство, не зносячи далі сього, що не має епископа, вибрало о. Волошиновського. Здається, що се потверджує й та обставина, що духовенство скрізь приймає його за епископа, можна сказати — до кінця його життя, принаймні нема жадного спротиву, або якогось знаку спротивлення, чи доказу на се. Не можна виключити і сього погляду, що о. Волошиновський став кандидатом епархіяльного духовенства тому, що мабуть його назначив бл. п. епископ Петро Партеній своїм наслідником. Така була тоді практика тодішних мукачівських епископів і її бачимо потверджену грамотою у епископів Григоровича і Тарасовича[5]. Але вже навіть перед тим ми знаходимо не лише таку практику, а правдиве письмо, що його 1569 р. пишуть епископи-монахи мукачівського монастиря, в якім сказано, що „наш епископ усе одержав від мадярських королів дозвіл, щоб іще за свого життя він міг назначити спосібного і заслуженого епископа-наслідника[6]".

Княгиня Раковція була мабуть від самого початку заскочена, хоча мовчки на се згодилася, або принаймні не спротивлялася і не ставила опору. Се й доказує той факт, що еп. Волошиновський після своєї номінації перебував більше літ у Мукачеві і — як пишуть мукачівські монахи — щойно перед 28. II. 1671 р. він втратив фундацію, себто був приневолений залишити мукачівський монастир[7].

---

[1] Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 381.

[2] Ibid.

[3] Hodinka. A munkácsi gk. e. története. 384.

[4] »Végre 1667. — ben Lipot Volosinovszki Jozsef szerzetset nevezteki, — Bathory Zsofia ajánlotta — e vagy sem, úgy a mint azt a primás ajánlotta volt, meg nem állapithato, — de azzal a feltétellel, hogy először eskűdjék meg az unio megtartására s másodszor, hogy eszközölje ki magának Romában a megerősitést«. Hodinka. A munkácsi gk. e. tört., 381.

[5] Hodinka. Ibidem. 238, 329, 335.

[6] »...6. revmus dnus eppus noster a divis Hung. regibus clementer semper obtinuit, ut vitae adhuc comite concurrentibus fratrum votis de idoneo et benemerito eppo prospiceret. Ut itaque et majestas V. Ssma hoc clementer annuere dignetur humillime supplicamus...« Hodinka. Okmánytár, 21-22.

[7] »Significamus hoc, quod miserunt nos nostri monachi ex monasterio tuo Munkacsiensi ad revmum eppum cancellarium pro mandato, quia eppus noster Munkacsiensis perdidit fundus... Caremus victu et amictu... Trudunt, puniunt, expellunt nos milites...« Hodinka, Okmánytár, 236-237; Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 385.

Але еп. Волошиновський поповнив уже на самім початку одну велику неправильність і помилку, а саме тим, що зараз по своїй номінації на епископа дав себе посвятити схизматицькому, ба навіть і єретичному, епископови львівському, а коли станув перед острихомським архіепископом і зложив присягу, що збереже св. унію, зараз-же притім заявив, що він уже і посвячений і то львівським епископом. У відповідь на те архіепископ зборонив йому сповняти всі епископські чинности аж до часу, доки ся справа не буде вирішена в Римі, куди відіслав те все. Те сповіщення писане дня 9. грудня 1667[1]. В Римі довго і подрібно розглядали сю справу і щойно 1669 р. еп. Волошиновський кінець-кінців міг одержати папське потвердження[2].

Тимчасом в рідній епархії положення еп. Волошиновського зовсім попсувалося. З схизматицьким епископом Іваном Зейканом, якого піддержували жупні правительства, прийшлося звести правдиву боротьбу. Крім сього, як людину милу для віденського уряду підозрівали його і уважали за Німця, не любили його, навіть і переслідували. Подібно і саме духовенство було переслідуване по части за те, що земельні власники не хотіли виділити йому безплатно землю-ґрунт (фундуш), а саме духовенство не виявляло найменшої охоти зобовязувати себе платити за землю, тому що користувалося привилеями клиру латинського обряду. Так отже необхідною являлася боротьба священства з панами, земельними власниками. А також доля самої унії погіршилася, бо й доля самих священиків не то що не поправилася, але стала ще гіршою, як перед тим[3].

Тоді наново зачалися переговори між княжим двором Раковціїх і Польщею. Літопис оо. Єзуїтів[4] під р. 1671 зазначує, що з князями Раковціїх докінчено прикликання з Польщі мужа визначного родом, чеснотами і ревностю, щоби тим способом (удалося) скріпити унію, удержати при ній тих, що досі навернулися і справити, щоб і инші приступили до св. єдности. Сподівання князів без труду розбила політична ситуація, котра зовсім попсувалася між князями і віденським двором. Прибув запрошений із Польщі муж, знатний родом, ученістю та ревністю, а княгиня-вдова назначила йому в річну платню і дохід 1000 фльоренів. Хто був тим мужем, про те дізнаємося з грамоти княгині вдови Раковція, Софії Баторій, що її писала вона дня 2. січня 1672, просячи короля Леопольда I. заіменувати епископа перемиського Івана Малаховського, епископом мукачівським, котрого вона зі свого боку вже впровадила в мукачівський монастир[5]. Слід зазначити, що княгиня не каже, що епи-

[1] Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 382.
[2] Ibid., 384.
[3] Ibid., 384.
[4] Hodinka, Okmánytár, 239.
[5] Hodinka, Okmánytár, 240. »Ss. Rom. imp. ac German. Hung. Boh. etc. rea mattas d. d. naturaliter clemme. In majorem dei gloriam promovendam animarumque in erroneo schismate haerentium Ruthenorum unionem amplectendam cumprimis intendere satagens, repraesentatorem praesentium d. Ioannem Malachovszky eppum Premisliensem, in monasterium Ruthenici ritus Munkacsiense introductum Majesti V. Ss. C. et r. humme recomendo, spe certa freta mattem V. Ss. tamquam orbis

скопство порожне, але ради скріплення і піднесення св. унії вона просить сповнити її просьбу. Названу грамоту еп. Малаховський поніс особисто до короля-імператора Леопольда І.

А що еп. Малаховський дійсно був впроваджений у власність мукачівського монастиря і на тамошню епископську резиденцію, те доказує, що княгиня передтим казала видалити відтам епископа Волошиновського та що сей останний втратив фундацію, як зрештою скаржилися на те королеви місцеві монахи. Так усунений із мукачівського монастиря еп. Волошиновський перебував на ріжних місцях, як у Верецких, у Сваляві і з певністю в Малім Березнім. 1675 р. він ще жив, як се доказують його грамоти, видані того року[1].

Та треба дещо сказати і про еп. І. Малаховського. ОО. Єзуїти писали правду, що він знатний родом, ученістю і ревністю. Родом бо походив із старого, польського, шляхотського покоління; родина розділялася на кілька частин, з котрих одні були обряду латинського, другі — грецького[2]. Від р. 1669 до 1691 був епископом греко-катол. епархії перемиської, а помер 1693 р. як епископ-номінат холмський. Щодо учености, то треба згадати, що свої богословські студії відбув у Римі, одержавши степень доктора богословії. Після повороту до краю був проповідником у Жировичах, опісля ігуменом одного монастиря у Вильні, тут став іменований перемиським епископом, остаючись на тім становищі до часу, доки більша частина епархії, що перебувала ще в схизмі, не навернулася разом зі своїм епископом Інокентієм Винницьким в р. 1681. По тім перейшов на королівський двір короля Івана III. і там перебував. Коли 1691 р. в місяці червні помер холмський епископ Августин Лодята, Іван Малаховський одержав номінацію на холмську епархію, котру й перейняв, але помер 1693 р. не діждавшись папського потвердження[3].

Вернімся одначе до нашої справи. Еп. Малаховський прибув до Відня в першій седмиці 1672 р. і — як пише Годинка — обходив ріжні тамошні уряди, та направду не можна порозуміти, як се сталося, що він, хоч мав найперші припорученя, мимо сього не міг вихлопотати у короля потвердження себе на епископа мукачівського. Такі письменні поручення мав: 1) від польської королеви Елеонори[4], 2) від митр. всієї Руси Гавриїла Коляди[5] і 3) від польського короля Михайла[6].

Рівночасно еп. Малаховський в місяці серпні або вересні тогож таки року 1672 подав королеви-імператорови Леопольдови І. свою

---

christiani dominum religiosum dicto d. eppo se ben. resoluturam... Datum in castello Borsiensi die 2. Jan. a. 1672. Mattis v. ss. humma ac devota ancilla Sofia Batori sk.«

[1] Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 388. — Грамоти еп. Волошиновського напечатав тойже Годинка, Okmánytár, 246 (ч. 197), 247 (ч. 198), 249 (ч. 200).

[2] Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 386.

[3] Dr. J. Pełesz. Geschichte der Union. II. 335-336, 348.

[4] Hodinka. A munkácsi gk. e. tört́én., 386. Hodinka, Okmánytár, 240-241.

[5] Hodinka, Okmánytár, 240-241.

[6] Ibid., 241.

просьбу і на письмі. В ній просить потвердити його ласкаво на мукачівське епископство і також назначити йому відповідні доходи[1]. Одначе найцікавійший його меморіял, що його він предложив через надворну мадярську канцелярію королеви, зясовуючи в нім те, що треба чим скорше вчинити в мукачівській епархії і що він на випадок свого потвердження хоче сповнити. Сей меморіял писаний і висланий також того року 1672, перед днем 8. жовтня. Його напечатав Годинка[2]. В меморіялі порушує ось які точки: 1) просить потвердження для себе; 2) для мукачівського епископства просить о які недвижимі маєтки, або движимі доходи, з котрих епископ мігби удержатися; 3) просить, щоби священики не платили землевласникам жадних податків як від своїх так і від парохіяльних ґрунтів; 4) предкладає основати новіціят для чернечого Чину св. Василія В.; 5) просить звільнити священиків від тягарів панщини і гнету панів-земледільців; 6) просить закласти для епархіяльних священиків семинарію, або принаймні який алюмнат; 7) заложити словянську друкарню; 8) побудовати для епископа і його помічників яку резиденцію, на місці забезпеченім від схизматиків, бодай на сам початок; 9) епископови мукачівському можнаби тимчасово віддати в уживання і маєтки якоїнебудь бенефіції латинського обряду і 10) в часі візитації духовенства просить подати епископови, коли сього заходилаби потреба, і підпору світської власти.

Вже ті самі точки меморіялу показують достаточно, що еп. Малаховський справді перевисшав ученістю і проникливим умом своїх предків, а також упередив своїх наслідників на владичім престолі, бо в короткім часі розпізнав правдивий стан мукачівської епархії, розпізнав її нужди і потреби, а разом з тим зумів помітити те, що її може помогти[3]. Між вичисленими знаходиться неодна така точка, що ними сто літ пізнійше стали заниматися в епархії за еп. Андрія Бачинського, як пр. друкарня і и. Тим усім еп. І. Малаховський заслужив собі почетне місце між мукачівськими епископами[4].

Який же був вислід усього? Король Леопольд І. таки не потвердив еп. Івана Малаховського в части тому, що неможливо було пристати на такі великі видатки, як се їх еп. Малаховський просив для епархій, в части з огляду на політичні і громадянські обставини. Правдоподібно однак справжною причиною незатвердження було те, що як княгиня Раковція не прийняла еп. Волошиновського, іменованого королем, викидаючи його з фундації мукачівського монастиря, так теж і король не прийняв кандидата княгині Раковція, відкидаючи еп. Малаховського[5]. На предложення придворної комори віденської еп. Малаховський, неприйнятий на епископа мукачівського і непотверджений королем, з огляду на мутну і неспокійну ситуацію країни,

---

[1] Ibid., 242. Тут наведена просьба.
[2] Ibid., 244-245.
[3] Hodinka. A munkácsi gk. e. története, 387.
[4] Із епархіяльного шематизму на р. 1915 д-р Годинка счеркнув зі списку епископів еп. І. Малаховського. Не знаю чому?
[5] Hodinka. Ibid., 388.

був назад відісланий до Польщі, виасигнувавши йому на подорожні видатки 300 або 500 фльоренів[1].

Еп. Волошиновський умер мабуть р. 1676, бо — як згадано висше, ще з 1675 р. маємо його грамоту, з якої видно, що ще тоді жив і управляв епархією. Під кінець 1676 р., або на початку наступного 1677 р., король Леопольд І. займенував уже його наслідником Теофана Маврокордата на мукачівського епископа.

Д-р Василь Гаджега

[1] Ibid., 388; Hodinka, Okmánytár, 245. »Allergnäd. Ks..., ohnlengst ein griechischer bischoff, nambens Iohannes Malachovsky, bischoff zu Premissl und Munchat im Kőnigreich ein memorial übergeben... Weillen nun derzeit in hoc perturbato rerum statu in Kőnigreich Ung. die mit so grossen spesen eingeführte Beschreib und taxirung der confiscirten rebellen güter ins... gerathet, dieselbe auch nonnisi ad usus militares zu verwenden... resolviert worden, als vermeinete die hoffkammer..., dass der bischoff mit seinem petito derzeit pillich abzuweisen und ihme etwa 100 duggaen zum reise gelt mögten erfolgt werden«...

II. МАТЕРІЯЛИ

Неіснуючий монастир ОО. Василіян у Чорткові

I.

ЗВІСНИЙ тепер друкований матеріял про неіснуючий монастир ОО. Василіян у Чорткові дає дуже небагато. Поминувши принагідні вістки, кидані то тут, то там[1], скількинебудь систематично зібрані вістки знаходимо у праці М. Коссака: „Короткий погляд на монастирі й монашество руське", надрукованій у кн. „Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи", (Львів 1867). Звідти знаємо, що 1724 року в чортківському монастирі з церквою св. Тройці сиділо пять монахів з ігуменом о. Атанасієм Корницьким. Недавно (але не знати коли) сей монастир дістав надання від референдаря коронного (себто Степана Потоцького). 1783 року грозила сьому монастиреві касата, але якось уйшлося. Знесено монастир аж 1792 року. Він мав свою юридику „Калічівку"; її продано в 1802 році Йосипові Мрочинському за 4920 флор. (Коссак, стор. 173, 326-327). Дещо нового додано у праці В. Хотковського, Redukcje monasterów bazyljańskich w Galicji (Rozprawy Akademji Umiejętności, wydział historyczno filozoficzny, том 63. Краків 1922, і осібно). В порівнанні з Коссаком він дає такі нові відомости: 1774 року було в чортківському монастирі чотири монахи. 1776 року протоігумен ЧСВВ. О. Братковський просив, щоби знести монастир у Лукавиці в ціли побільшення майна чортківського монастиря. Сей монастир, справді, знесено, але гроші пішли... до каси Stiftungsfond'y. 8. вересня 1787 року видано плян знесення 42-х монастирів, м. ін. й чортківського, але він якось перебув ту лиху годину. Більше нового о. Хотковський не додав; пише ще, що майно монастиря, продане, принесло релігійному фондові 4920 фл.[2] (стор. 7, 11, 27 відбитки). Більше нічого в друку не додано — тому і проф. Крипякевич у своїй спробі каталогу василіянських монастирів нічого нового не міг додати[3].

---

[1] Н. Петровъ, Очеркъ исторіи базиліянскаго ордена въ быв. Польшѣ. „Труды КДА", 1870, октябрь стор. 435, 436; Finkel-Starzyński, Historja uniwersytetu lwowskiego. Львів 1894, 121.

[2] Хотковський покликується на документи Архіву Мін. Освіти в Відні з р. 1817. Коссак подавав таку саму суму, але він називав цілу посілість »Калічівкою«. Се, мабуть, не цілком слушно — Калічівка була, здається, лише частиною. Генеза сієї назви подана буде низше.

[3] Др. І. Крипякевич, Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. »Записки ЧСВВ« II, 103. Тут помилково подано, що чортківський монастир знесено 1772 року. Се одначе помилка друку, бо в Коссака, що на нього покликується автор, є рік знесення 1792.

Мені вдалося зібрати значно більше матеріялу. Студіюючи на місці, чи у львівських архівах, історію Чортківщини, я попадав нераз на сліди чортківського монастиря ОО. Василіян. На жаль, задумана історична монографія Чортківщини не може скоро появитися, тож я збираю вістки про чортківський монастир окремо, бо вони становлять цілість для себе. Обмежуся до вісток, що відносяться безпосередно до монастиря, не додаючи загальної картини — історії Чорткова. Се сюди не належить, а, врешті, й матеріял до того в мене ще не скомплетований. Правда, матеріял, хоч значно обширніший від звісного дотепер, всетаки далеко не задоволяючий; прим. не знаємо точно, коли засновано монастир, як виглядало його життя на тлі історії міста, то що, але всетаки вдалося найти сліди його існування в XVII столітті (дотепер — 1724 рік був найдавнішою датою); далі, я найшов згадуване в Коссака надання Потоцького (1722), то що. Матеріял, отже — бодай відносно хронології — значно збільшився в порівнанні зі звісним дотепер. Тому я рішився його оголосити друком, пробуючи бодай фраґментарно начеркнути історію монастиря.

II.

Монастир стояв на т. зв горі Кульчицького, що сьогодні зачисляється до громади Вигнанки, на виступі. На тому місці стоїть тепер один камяний хрест, новий; але 1912 року там стояло 3 камяні хрести. Місцева традиція подає, що там стояв монастир і його цісар (який, не кажуть) скасував.

Коли засновано чортківський монастир, точно означити не можливо, бо не маємо безпосередної вістки. Знаємо цілком певно, що монастир існував уже перед 1676 роком, бо того року був знищений (диви низше). Але маємо посередні вказівки, що він заснований у першій половині XVII віку. Вказує на те надання Степана Потоцького для чортківського монастиря з 20. II. 1722 року, де м. ін. сказано таке: „Idąc w tey mierze torem Antecessorów moich, tudziesz do intencyi fundatora Monasteru Czortkowskiego własną stosuiąc wolą, Wielebnemu Oycu Isychiemu Kornickiemu Ihumenowi y całemu zakonu Swiętego Bazylego Monasteru Czortkowskiego zgromadzeniu przy teyże Cerkwi, pod tytułem Przenayświętszey Tróycy, teraz y na potym będącym, grunta pewne... (daruię)[1]“ З сього видно, що фундатором монастиря не був сам Степан Потоцький, себто, він фундований давніше. З деяких дат із життя Степана Потоцького можемо видіти, що він десь уже з початком XVIII століття був самостійним[2] паном Чорткова. І так, він уже 9. II. 1703 року став крайником коронним, 2. V. 1710 року референдарем коронним, а вмирає 1730 року[3]. Значить, монастир фундований не ним. Впрочім, виразно тут сказано, що вже його предки (отже батько Павло й дід

[1] Inducta relationum castr. Trembovliensium, том 163, стор. 1177-1178, в Архіві актів ґродських і земських у Львові, облята оригінального надання. В цілости друкую в додатку.

[2] Себто, по смерти батька, як сам обняв добра.

[3] J. hr. Dunin-Borkowski, Almanach błękitny. Genealogja żyjących rodów polskich. Львів (1909), стор. 767. Пор. Uruski, Rodzina XIV. Варшава 1917, s. v.

Степан) були добродіями сього монастиря, бо він, наділяючи монастир добрами, йде слідом своїх предків (Antecessorów). Виходилоб, що заложили („фундували") сей монастир предки Степана Потоцького. Знаємо, що родина Потоцьких нераз фундувала василіянські монастирі (пр. у Бучачі). Се потверджують дальші слова документу: „Przy tymże zaraz tak wielebnego Oyca Ihumena, iako y po nim następuiących, y całe zgromadzenie, aby za dusze Antecessorów moich y fundatorów swoich, za mnie także, żonę y potomstwo nasze, Mszę Świętą raz w tydzień zawsze odprawowali, y przy codzienney Ofierze Świętey nie zapominali, obliguię[1]". З форми „предки", поданої у множині, треба заключати, що монастир фундував і був його добродієм не батько, а ще дід. З огляду на те, що Чортків перейшов до Потоцьких десь у другій четвертині XVII століття[2], мусимо на той час, отже на другу четвертину XVII століття, покласти заснування чортківського монастиря. Може з часом знайдеться ще який документ, що потвердить сей здогад. Аджеж рукописний матеріял, хочби самих львівських бібліотек і архівів, ще далеко не використаний!

Як розвивався тоді монастир, не можемо знати ізза недостачі документів. На всякий случай, зі самої долі міста в ті часи, можемо припускати, що він дуже не процвітав. І так у році 1637 Чортків знищила пожежа. 1640 року напали на місто Турки й Татари й забрали багато людей в ясир. За панування Івана Казимира, як висловлюється дослідник історії Чорткова, вороги „трохи не мешкали в околицях Чорткова". Памятного 1672 року дісталося й Чорткову, а 1676 року господарювали тут Татари „лишаючи як памятку по собі знищений замок" чортківський[3].

Спеціяльно про 1676 рік знаємо, що Татари (чи Турки), палючи місто, зруйнували також монастир ОО. Василіян, і притому понищили документи.

Ся вістка міститься в рукописній записці, писаній по-німецьки у квітні 1912 року, п. н. „Geschichte der Stadt Czortków". З огляду на вагу, для моєї теми, сієї вістки, мушу спинитися ширше над характером записки й джерелом тієї вістки.

Сей анонімний рукопис передав мені був для використання п. Шадер, учитель Мойсеєвої релігії, з таким поясненням. 1914 року, перед світовою війною, 95 полк піхоти, стаціонований у Чорткові, хотів видати історичну монографію Чорткова. Тому комендант полку, полковник Бем (Böhm), померший уже, звернувся до п. Г. Гехта, що

---

[1] Inducta, я. в., стор. 1179.

[2] Про се диви: S. Barącz, Pamiątki buczackie, Львів 1882, стор. 48-49; A. Czołowski, Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. »Teka konserwatorska«, т. 1. Львів 1892, стор. 77; A. Czołowski i B. Janusz, Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego, Тернопіль 1926, стор. 73. Точної дати ті твори, на жаль, не дають, а я покищо не можу їх доповнити.

[3] G. Hecht, Czortków. „Ziemia", 1926 (ч. 12), стор. 185-186. Г. Гехт багато займався історією Чортківщини й зібрав дещо матеріялу: крім цитованої статті диви ще: „Dokumenty z przeszłości m. Czortkowa", „Na ziemi naszej", 1911 ч. 20 і „Czortków", там само, 1911, ч. 22.

займався історією Чорткова й писав дещо про те, з проханням передати йому свої матеріяли до використання. Ґ. Гехт вислав їх, але невдовзі вибухла війна, матеріями пропали, а монографія не вийшла.

Те все, а також німецька мова рукописної записки, вказували б на самого полк. Бема як автора рукопису. Слідно користування матеріялами Гехта: всі подробиці ті самі, що подані у статті Гехта, нема ніякого пропуску, ні додатку, хіба вже про XIX чи XX віки. Правда, в Гехта немає подробиці про монастир. У своїх статтях про Чортків пише він, що „w r. 1676 w samem mieście Czortkowie gospodarowali Tatarzy, zostawiając jako pamiątkę po sobie zniszczony zamek", а про василіянський монастир не згадує. Але се дасться пояснити тим, що Гехта цілком не цікавив неіснуючий тепер монастир і тому у друкованій статті він не завів матеріялу про нього. Натомість, у рукописних записках ся вістка певно була, і звідти взяв її Бем[1].

Очевидно, що по сьому знищенні монастир лише животів. Зачинає він підноситися щойно з початком XVIII віку. І так 1720 року жебрацький цех, з жебраків, що жили під монастирською горою, фундує до монастирської церкви св. Тройці Тріодь Цвітну й на вічну памятку вписує се до книги на долішних полях:

„Сїю книгꙋ рекомꙋю Трїодь цвѣтнаѧ кꙋпило братство старческое съ Калѣчовки[2] за благословениемъ божиемъ а за стараниѧмъ цехмистра Іоана Гораницѣ и всего братства старьческаго съ Калѣчовки[2] ижъ за то дало золотыхъ сорокъ и вѣсѣмъ и одалисмо[3] еи до манастира чортковского подъ титꙋлемъ стой Тройцы нераздѣлимой въ Чортковѣ[4]... До тихже гроший додавъ золотыхъ осмъ Гавриилъ Хлꙋдъ изъ Старого[5] Чорткова рокꙋ б. ҂аѱк мца марта днѧ ѳ."[6].

Запис дуже цікавий. Виходить звідси, що жебрацьке братство зорґанізоване, має свого цехмістра й багату касу, як може з неї видати величезну на той час суму — сорок золотих (вісім додав той Хлуд зі Старого Чорткова). Про такі жебрацькі цехи знаємо. Вони орґанізувалися цілком на зразок ремісничих цехів: мають своїх цехмістрів, касу, свою цехову визвілку, екзекутиву й т. п. Гроші із братської каси дають на церковну потребу. Так був зорґанізований цех у містечку Семежові й околиці (давня мінська губернія)[7]. Не знаю, чи в Галичині піднотований такий факт, тимбільше з давних часів. Се цікавий причинок до нашого старого побуту.

---

[1] Рук. „Geschichte" нотує, що тоді знищено документи. Про нищення документів згадує Потоцький у наданні прав для Чорткова 1722 р. такими словами: „umyśliłem one (місто Чортків) nowymi prawami, wolnościami, na miejsce starych zgubionych i przez przerzeczonych nieprzyjaciół pobranych lub popalonych opatrzyć i udarować..." (Документ я надрукував у „Записках Н. Т. і. Ш.", т. 150, стор. 191). Чи п. Гехт відси взяв вістку про знищення документів, чи мав її незалежно, не можу рішити. Сей документ був йому знаний.

[2] Ориґ. скалѣчовки

[3] Зам. отдалисмо

[4] Пропускаю прокляття на того, хто вкравби сю книгу.

[5] Ориґ.: истарого.

[6] Книга ся находиться тепер в Кобиловолоках, теребовельського пов.

[7] Єфименко, Братства и союзы нищихъ. „Кіев. Старина", т. VII. (1883); К. Студинський, Лірники. „Зоря", 1894. с. 261. і ос., Львів 1894, с. 16-17.

Ті жебраки осіли тут недавно перед 1720 роком, уже за Степана Потоцького, за його дозволом. У цитованому вже наданню для монастиря з 1722 року говориться про те таке: „A że pod górą monasterską nad Seretem ubodzy dziadowie mieszkaią, za konsensem moim pobudowali się y tam mieszkaią, które ich siedliszcze Kaliczówka nazwano, więc zalecam temuż Wielebnemu Oycu Ihumenowi, aby miał nad niemi dozór, a oni należyć będą powinny do usługi cerkiewney“ [1]. Се вияснює нам значіння й генезу назви „Калічівка“.

В тому часі, як сказано, монастир стояв досить бідно. Він навіть, як знаємо з рукописної „Ревізії ігуменів“, 1724 року не був самостійним, а належав до ігумена із Краснопущі. Монахів було в ньому, уже разом з ігуменом, — пятьох[2]. Очевидно, стояв він бідненько й маєтково. Як побачимо низше, в ньому ніколи не було більше як 4-5 монахів, і він загалом не був скількинебудь важною точкою між монастирями.

Маєткові відносини покращали трохи як Степан Потоцький задумав наділити монастир добрами. Се було в лютім 1722 року. Тоді надав Потоцький монастиреви на вічну власність поле; його межі точно означені в наданні. Крім того дозволив монахам завжди безплатно молоти в його млинах, але лише на монастирські потреби. Також поручає монастиреви опіку над жебраками з Калічівки, що опинилися тепер на монастирській території; вони натомість мають сповняти церковні послуги в монастирській церкві. Зате вложив на монахів обовязок — раз у тижні служити за нього св. Літургію, а також щоденно згадувати його й рідню при Безкровній Жертві[3]. Надання те зараз таки, за згодою Потоцького, о. Корницький облятував у Теребовлі[4].

Про тридцяті, сорокові й пятьдесяті роки знаємо хіба стільки, що монастир існував і в середині XVIII століття та мав голос на генеральній конґреґації[5]. В шістдесятих роках вдається нам захопити кілька (чотири) імен монахів, завдяки тому, що вони обслугували парохію в сусідному селі Білому й полишили свої підписи на тамошніх метрикальних книгах. З тих підписів знаємо таких монахів:

Єромонах Наркис ЧСВВ. монастира чорт., „казнодѣй“, (червень 1761 р.),
„ Філярет ЧСВВ. мон. ч., (жовтень 1761 р.),
„ Серапіон ЧСВВ. мон. ч., (жовтень 1762),
„ Партеній Лотушкевич, м. ч., (лютий 1767)[6].

---

[1] Inducta, я. в., стор. 1179-1180.

[2] „Ten monastyr należy do W. O. Ihumena Krasnopustyńskiego, a namiestnikiem tam zostaje O. Atanazy Kornicki. Zakonników w nim żyje z O Namiestnikiem 5“. (Цитовано в Коссака, Шематизмъ, стор. 173). В наданні Потоцького ігумен називається Ісихій Корницький, не Атанасій, але се, очевидно, одна людина.

[3] Inducta, t. 163, стор. 1177-1180. В цілости в додатку.

[4] Диви латинська примітка при обляті (в додатку).

[5] Петровъ, op. cit., „Труды К. Д. А.“, 1870, октябрь, стор. 435, 436. Маю ще фрагмент напису з Літургікона, з 1730 року, що він належить до сього монастиря.

[6] Крім того в помянику Успенської церкви в Чорткові згадуються 1762 р. як померші монахи: Ісая, Кирило й Ігнатій.

Невеличке число монахів — чотири — було в монастирі й у 1774 році[1]. Одним із них був 52-літний у році 1778 й ігумен того часу о. Лонгін Василевич[2]. 1776 року сподівався монастир побільшити своє добро: сам протоігумен ЧСВВ., о. Братковський, старався, щоби знести монастир у Лукавиці, а майно передати чортківському монастиреви. Монастир у Лукавиці справді знесено, але гроші пішли куди інде[3].

Та се вже були прикрі часи для монастиря. Над ним зависла гроза касати: Цісар Йосиф II почав свою діяльність. Носилися погані чутки, але треба було зі судьбою погодитися, а ратувати бодай монастирське добро. Тому у Львові на нараді ігуменів, скликаній 23. червня 1783 року, рішено звернутися до цісаря з просьбою, щоби з тих монастирів, що мають бути знесені, чортківський прилучити до якогось іншого[4]. Тим способом було б уратоване добро чортківського монастиря для Чину. Але Уряд, видно, не узглядив просьби; справа лише трохи відтягнулася і вже 8. вересня 1787 року знову видано плян знесення 42 монастирів, м. ін. і чортківського[5]. Дні його були вже почислені. Десь тоді вийшов розпорядок списати бібліотечний інвентар книжний і предложити заліщицькому Крайсамтові, очевидно, в цілі передання книг якійсь публичній бібліотеці. Ігумен чортківського монастиря, о. Онуфрій Крижановський, вже 24 липня 1788 року предложив такий звіт:

Monasterium Czortkoviense PP. Basilianorum, requisitum ab... Offo circulari Zaleszczycensi, de sua bibliotheca sic informat.

Ex Libris Latinis

Unicus extat liber SS. Bibliorum in Quarto.

Ex Polonis

1. Meditationes Religiosae quotidie legi solitae, juxta segmentiorum Evangeliorum quotidianam, juxta Graecum liber hic editionis Poczajoviensis antiquus, in folio.

2. Przypadki Robinsona Krusoe in 8vo.

Ex Ruthenicis.

Summatim libri, ad ...tionem Ecclesiasticam spectantes, minores, et maiores, N^{ro} 23.

---

[1] Рукопис бібл. Оссолінських, ч. 525, т. 1., карта 259. Сей рукопис містить ріжні письма до Історії Галичини після її прилучення до Австрії. Між ін. містить: Summarischer Extract deren in dem Königreich Galizien und Lodomerien liegenden Klöstern dan darin befind. Ordens Mäner und Frauen. На горі примітка: Ad Num. 976 ex Junio 774 (карта 257). До того прилога: Verzeichniss deren in denen Königreichen Galicien und Lodomerien liegenden Manns und Frauen Klöster. Ort: Czortków. Orden: Basilianer. Männerkloster: 1. Männer: 4. Таке саме число за той рік (1774) дає о. Хотковський, цит. тв., с. 27. — 5 монахів нотує в чорт. монастирі Catalogus Monasteriorum OSBM. на р. 1776/7. Їх імена: ігумен Л. Василевич, отці: Йосафат Ленкевич, Герасим Левицький, Максиміліян Хіцевич і брат Пахомій Гірський.

[2] Catalogus professorum O. S. B. M... iuxta ordinem alphabeticum Monasteriorum ex anno 1778 in annum 1779. Почаїв, 1778. Так під ч. 9: Czortkoviense: A. R. P. Longinus Wasilewicz an. aet. 52. prof. 24. Superior (за Петрушевичем, Сводная лѣтопись).

[3] Хотковський, с. 7.

[4] Коссак, с. 326-327.

[5] Хотковський, с. 11.

Haec fideliter relatum, manu mea circa sigillum Monasterii subscribo. 1788 die 24 Jul. in Zaleszczyki.

P: Onufrius Krzyżanowski
O. S. B. M. Mon. Czort. Supr.
mpp.

Печатка з червоного ляку
з написом
Sigillum M(onasterii)
Czortkoviensis O.S.B.M.[1]

Сей обрахунок був уже віщуном знесення монастиря. Він цікавий з двох оглядів. Для моєї теми тим, що показує, який бідненький був монастир. „Руські книги" — се, очевидно, самі богослужебні, може яка учительна євангелія, може Патерик, або Пролог. Польські — одно „розважання" і — Пригоди Робінзона Крузо. І те саме цікаве й ширше: зі світських книжок одним-одна — і то безсмертний роман Дефо. Цікавий деталь до характеристики тогочасної лектури!

Недовго вже проіснував монастир, всього чотири роки. В 1792 р. його знесено, а майно, що його 70 літ тому надав Потоцький „на вічні часи для сього монастиря... щоби молилися за душу його і його роду"... перейшло на власність Stiftungsfond-у. Продано його Йосипові Мрочинському за 4920 фл.[2] — і сей власник мав уже право „по вічні часи" хіснуватися тим полем — він і потомки його Очевидно, за душу Потоцького він певно не змовив ні одного „Отченашу": він же купив се за свою власну працю у „правного власника"...

Тепер вже традиція лише слабонько пригадує, що на тому місці стояв монастир, „що його цісар скасував". Звичайно, з того часу минуло трохи не повних 140 літ[3].

ДОДАТОК

Надання Степана Потоцького чортківському монастиреви ОО. Василіян з д. 20. лютого 1722 року.

Oblata privilegii super fundos certos Monasterio Czortkoviensi Rhitus Graeci servientis.

Ad officium et acta praesentia castrensia Trembovliensia perveniens venerabilis Pater Isichius Kornicki Humenus Monasterii obtulit et ad actificandum porrexit privilegium ab Illri et Mco Potocki Referendario Regni Monasterio S. Basilij

---

[1] Рукопис бібліотеки львівського університету ч. 272: Каталог бібліотек василіянських, стор. 9. По знесенні монастиря книги перейшли на власність львівського університету. Гл. Finkel-Starzyński. Historja uniwersytetu lwowskiego, стор. 121 нот.

[2] Коссак, стор. 173. Хотковський, с. 27.

[3] При нагоді подам ще деяке доповнення до вісток Коссака про звиняцький монастир. З написів, що знаходяться на полях церковних книг села Звиняча, уділених мені ласкаво до використання о. Іваном Паньчишином, можу додати таке: Маємо слід існування монастиря вже в 1706 році (супроти 1711 у Коссака, с. 145). Монастирська церква була під покровом св. великомучениці Параскевії. Ігуменами були: 1706 р. „еромонах Йосип Сколкин (?), намісник катедри львівської", а 1732 року о. Ілля Ласенецький. — Монастир стояв на горі, в північній частині села; дотепер ся частина називається „під монастиром".

Rhitus Graeci Czortkoviens. super fundos certos datum manu eiusq Illris et Mci Referendarij Regni subscrum et sigillo majori pensili Insign infrascrum et sigillo de tenore tali:

Stefan Aleksander z Potoka na Czortkowie, Połonney y Macieiowicach Potocki, Referendarz Koronny, Pułkownik Woysk Jo Królewskiey Mci y Rzeczy Pospolitey.

Wszem wobec y każdemu zosobna, komu o tem teraz y na potym wiedzieć będzie należało wiadomo czynię. Iż ia, iako wszelkie moie starania, uczynki y całe życie za błogosławieństwem Najwyższego wszech rzeczy Stwórcy ku chwale Jego świętey applikować pragnę, tak dla większego oney w dobrach moich przez codzienne zakonnych osób supplikacye pomnożenia, idąc w tey mierze torem Antecessorów moich, tudzioz do intencyi fundatora Monasteru Czortkowskiego własną stosując wolą, Wielebnemu Oycu Isychiemu Kornickiemu, Ihumenowi, y całemu Zakonu Św. Bazylego Monasteru Czortkowskiego zgromadzeniu[1] przy teyże cerkwi, pod tytułem Przenayświętszey Tróycy, teraz y na potym będącym, grunta pewne w dobrach dziedzicznych Czortkowie, w Woiewództwie Ruskim, Ziemi Halickiey, Powiecie Trembowelskim leżących, to iest pole za monasterem in circumferentia, zacząwszy z dołu od mieysca, gdzie sadzawka y ogród od figury do rzeki Seretu antiquitus w róg góry leżały y teraz leżą, po prawey ręce drogi z miasta Czortkowa y z zamku do[2] Kolędzian idący protensive aż ku drodze, idącey od Starego Czortkowa ku Hadyńkowcom, gdzie krzyż kamienny stoi, a od[3] tego krzyża do drogi pomienioney hadyńkowskiey, a odtąd idący ku Staremu Czortkowu droga[4] pole w prawey ręce aż do mostu, będącego na rzece Serecie, za karczmą starą czortkowską, tak niwę pola murowanego nazwaną[5] od Hadyńkowiec, którą dotychczas Iwan Niwiak, poddany móy z Czortkowa, zażywał, ta niwa wzdłusz poczyna się od drogi hadyńkowskiey, kączy się przy okopie z kraiu dąbrowy. Wszersz zaś poczyna się z iedney strony od pola tegoż Iwana Hawraka,[6] z drugiey strony kączy się przy polu Maćka Ganczarza. A ta niwa miedzami, kopcami, krzyżami tamże wystawionemi, iest oznaczona. Pierwszy kopiec y krzyż, na nim wkopany, przy miedzy Niwrakowego[7] pola, przeciwko mogiłki; stąd idzie miedza koło dębów, na rogu lasu stojących, aż do drogi hadyńkowskiey; tamże drugi kopiec, na nim krzyż wkopany; trzeci kopiec, na nim krzyż wkopany, wpośrodku miedzy od pola Maćka Ganczarza. Tudziesz sianożęć, leżącą nad rzeką Seretem ku Uchryniowu,[8] zaczynaiącą się od góry Skałki y od Seretu, aż do miedzy staroczortkowskiey, sianożęci dzieloney, na którey krzyże dla znaków wystawione. Przy tym pole nad tą sianożęcią leżące, także krzyżami naznaczone, aż do miedzy wszerz aż do drogi z Czortkowa do Uchrynia idącey, ze wszystkiemi polami, pastwistkami, lasami, chróstami, sadami, które się w pomienionych gruntach znaydować mogą, wiecznemi czasy daię, daruię y zapisuię y do pomienionego Monasteru przyłączam, oraz intromissyi w też same pomienione grunta y onych wolnego na zawsze używania extunc dopuszczam. A dopuszczoney żadnym sposobem y z Sukcessorami moiemi nie przeszkadzać obliguię się. Przy tymże zaraz tak Wielebnego Oyca Ihumena, tako y po nim następuiących, y całe zgromadzenie aby za dusze Antecessorów moich y fundatorów swoich, za mnie także, żonę y potomstwo nasze, Mszę Świętą raz w tydzień zawsze odprawowali y przy codzienney Ofierze Świętey nie zapominali, obliguię. A że pod górą monasterską nad Seretem ubodzy dziadowie mieszkaią, za konsensem moim pobudowali się y tam mieszkaią, które ich siedliszcze Kaliczówka nazwano, więc zalecam temuż Wielebnemu Oycu Ihumenowi, aby miał nad niemi dozór, a oni należyć będą powinny do usługi cerkiewney. Pozwalam przy tym, aby podczas odpustu na święto tylko Tróycy Przenayświętszey,[9] w ten tylko dzień ieden, wolny

---

[1] В ориг. обляти: zgromadzenia.
[2] Ориг.: od
[3] Ориг.: do
[4] Мабуть треба: drogą
[5] Ориг.: nazwana
[6] Копіст зле відчитав; низше називає його Niwrak, висше Niwiak.
[7] Диви поп. нотка.
[8] Угринь, село над Серетом, 4 km. на південь від Чорткова. Форму „Угринь" ужито низше (do Uchrynia). Ch зам. h вказує на копіста поляка, що не знав звука h.
[9] Ориг.: na Swiętą tylko Troyce Przenayswiętszey.

był szynk przy Monasterze, tak Chrześcianom, iako y Żydom, na wszelkie trunki, nietylko samym arędarzom. A do tego temuż Monasterowi przydaię [1] wolne w młynach czortkowskich mełcia na obchód tylko monasterski koleią w każdym młynie, bez przeszkody iednak zamkowey y arendarskiey y interesowania się do intraty iakowey. Którą to zupełną wzwysz [2] wyrażoną wolą moią dla lepszey wiary, wagi y pamięci przy zwykłey pieczęci ręką moią własną podpisuię y one do Akt Grodzkich Trembowelskich podać Wielebnemu Oycu Ihumenowi pozwalam. Działo się w Zamku Czortkowskim, die vigesima Februarij anno millesimo septingentesimo vigesimo secundo.

Stefan Potocki Ref: Koronny. Locus sigilli illius usitati, post cuius ingrassatios nem originale eiusq. Idem offerens ad se recepit et derecepto officium praesenquietavit. [3]

(Inducta relationum castr. Trembovliensium, t. 163, pp. 1177-1180).

Теофіль Коструба

---

[1] Ориг.: przydaie

[2] Ориг.: wzysz

[3] Текст латинський передаю без ніяких змін. Польський модернізую лише в тому, що зазначую точки в ż і чертки в ś, ź, ó, ć, то що. Модернізую інтерпункцію й лучення слів.

На сьому місці складаю подяку: Управі Архіву актів ґродських і земських у Львові, Управі бібліотеки львівського університету й Управі бібліотеки Закладу ім. Оссолінських за дозвіл покористувати рукописним матеріялом для моєї праці.

Записник митр. Юрія Винницького з 1706 р.

ЮРІЙ (в світському стані Гавриїл) Винницький уродився 1660 р. Як шляхтич служив в молодих літах у війську. По смерти брата, перемиського уніятського епископа, Іннокентія, вибрано його 5 червня 1700 р. епископом. Після смерти уніятського митрополита Льва Заленського дістав він в 1708 р. київську (титулярну) уніятську митрополію та дубенську й дерманську архимандрію. В тім самім році, після смерти львівського уніятського епископа Йосифа Шумлянського († 27. VII), обняв митрополит Юрій Винницький адміністрацію львівської епархії, яку держав до 1710 р., себто до вибору львівським епископом уніївського архимандрита Варлаама Шептицького. Помер Винницький дня 22 вересня 1713 р. в Страшевичах біля Самбора[1].

У своїй пастирській діяльности визначився Винницький з поміж сучасних йому українсько-білоруських ієрархів тим, що в 1712 р. записав 40.000 польських золотих на заведення уніятської духовної семинарії в Перемишлі.

По нім же зберіглася серед рукописних збірок Національного Заведення ім. Оссолінських у Львові цікава памятка. Невеликий розміром (60 сторінок формату 19,60 × 15,60 cm.) рукопис ч. 2026, оправлений в половині XIX ст. має на окладинці витиснений напис: »Pamiętnik Jerzego Winnickiego. 1654-1706«. На приокладиннім листку читаємо замітку відомого дослідника Августа Бельовского про автора та зміст сього записника ось що:

»Jerzy Winnicki urodzony roku 1660 z ojca Stefana i matki Magdaleny z Krajowa Winnickiej, bawił w młodości na dworze Jana III. Służył potym wojskowo, i posłował na sejmy to od województwa, to od wojska całego. Po śmierci starszego brata swego, Innocentego, który jako biskup Przemyski obr. greck. dnia 31 lutego 1700 roku zmarł, skłonili go życzliwi mu panowie, że habit mnisi w Ławrowskim monasterze dnia 1 maja 1700 roku wdziawszy, wyświęcony został nazajutrz na prezbitera, a dnia 5 czerwca tegoż roku jednogłośnie biskupem Przemyskim był obrany, 6 czerwca zaś instalowany. W roku 1708 został metropolitą Lwowskim, po śmierci Leona Załęskiego, i piastował tę godność aż do roku 1713, w którym dnia 22 września życie zakończył.

Jako biskup Przemyski zapisywał na luźnych kartach przy kalendarzu, w roku 1706, rozmaite przygody domowe tak swoje, jako też krewnych swoich i przyjaciół, tudzież niektóre zdarzenia historyczne, i owe to luźne karty tu razem zebrane, stanowią niniejszy Pamiętnik

Lwów dnia 12 marca 1885. Bielowski«.

Слід зазначити, що сі записки не є хронологічно уложені. Хоч відносяться вони в більшости до меншевартісних подій, то все таки цікаві вони для пізнання круга заінтересування сього уніятського владики. І власне тому подаю сей записник, складаючи притім поляку Світлій Управі Національного Заведення ім. Оссолінських за дозвіл публикування сього рукопису. Подаю його новим польським правописом, одначе задержую питоменности мови автора.

---

[1] Сі біографічні дані про Ю. Винницького подано за А. Добрянським (Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій, перемышльской, самборской и саноцкой отъ найдавнѣйшихъ временъ до 1734 г., Періодъ третій (стор. 1-8), Львів 1893.

(Стор. 1)

A° 1654 die 3 Januarii s. p. jejmość p. Marjanna z Lachowa Dziusianka Winnicka babka moja fatis cessit.

Anno eodem die 16 Octobris w południe j. m. pan Teodor Winnicki dziad nasz fatis cessit w Urożu domu. Ciała obojga ichmościów w cerkwi ś. Trójcy honestissime pochowane in frequentia wielu godnych ludzi.

A° 1679 die 26 Novembris s. p. j. mość o. Antoni Winnicki metropolita kiowski episkop przemyski stryj nasz na Wilczu pod Przemyszlem z wielkim zbudowaniem wszystkich z wielką rekollekcją wszystkie przyjonszy świętości o południu w niedziele P^u^ Bogu ducha oddał. Anno 1682 die 28 Martii w Ławrowskim monasterze pogrzebany.

Anno 1686 die 14 Junii s. p. j. m p. Stefan Winnicki, rodzic nasz niedziel 13 w słabości zdrowia spełniwszy nakoniec paraliżem zarażony w Urożu z południa o trzeciej z wielką uciechą wszystkie świętości przyjonszy pomarł.

Anno 1684 die 8 Decembris–s– p. jejmość pani Magdalena z Krajowa Winnicka matka nasza doma w Urożu circa meridiem lat kilkanaście paraliżem infecta z wielką disposicją często gotując się ita invictis fatis cessit.

A° 1688 die 10 Januarii ciała obojga ś. p. ich mościów rodziców w monasterze Ławrowskim pochowane.

(Стор. 2)

A. 1696 die 14 Junii król jmć Jan trzeci septuagenarius ale pracując i szczęśliwie królując lat 22 i dni 20: w Willanowe pod Warszawą przed północkem fatis cessit.

A° 1694 die 15 Martii j. m. p. Zofja z Czołhan Janicka, siostra cioteczna w ś. Spasie pomarła, w Ławrowskim monasterze pochowana.

A° 1698 die 13 Junii w Rudnikach jm. p. Krystyna Żeliborska primi voti, secundi insciis nobis Konarska w kilkanaście niedziel po weselu pomarła tamże i pochowana.

A° 1700 die 23 Februarii ś. p. jmś. o. Innocenty Winnicki, obrany 1679 in Novembre w Przemyślu a tribus ordinibus episkop zjednoczywszy suavi modo diecesim Premisliensem cum s. Romana ecclesia anno 1691 we Lwowie z wielkim żalem naszym kilka dni tolko nad lat 46 przeżywszy w noc godzin dwie w wielkiej słabości do której accessit nova et infelici casu a racej głupstwa cerulika który obwijając żyły tak mocną wudką, zapalił nitkę świcą lubo bez tego był indesperatis casibus w sześć godzin potym to jest po północy o wtórej in passionibus suis przy o. o. Jezuitach z zbudowaniem wszystkich jakoby w najlepszym zdrowiu i dzielności w niewidzianej skrusie i (z)aletach osobliwych P^mu^ Bogu Ducha oddał.

(Стор. 3)

A^no^ 1701 die 10 Januarii in frequentia wielu ich mościów w monasterze ławrowskim solennie ciała ś. p. pomienionego jm. episkopa pochowane.

A° 1702 die 16 Martii w Bielcach ksi-ę Denhoff, przedtym kanclerz koronny, a potym biskup krakowski, mój osobliwy łaskawca umarł. Pochowany w Częstochowie.

Eodem anno die 2 Aprilis z niedzieli na poniedziałek we Lwowie jmc. pan Stanisław Jabłonowski hetman[1] kasztelan krakowski, hetman wielki koronny, osobliwy mój dobrodziej pomarł tamże u oo. Jezuitów eodem anno die 15 Mai pochowany — dni trzy chorował — lat przeżył 64.

Eadem die et anno jm. p. Potocki przedtym wojewoda krakowski, hetman polny koronny, a potym odebrawszy kasztellanją krakowską i buławę wielką dni telko kilka in his dignitatibus przeżywszy suavissima decessit morte w Sokalu

Anno 1703 die 30 Januarii j p. Leszczyński, generał wielkopolski, podskarbi wielki koronny umarł.

Anno eodem die 21 Martii j. p. podczaszyna podolska, bratowa moja niedziel ze dwie w Molignie chorując, z wielką dispositią wszystkie świętości przyjowszy, trzech synów przed sobą do nieba wyprawiwszy w jednych trzech czwierciach roku osobliwie dwuch dzień po dniu, tuż przed sobą wysławszy za niemi Panu Bogu ducha oddała a w monasterze ławrowskim in frequentia god(n)ych ludzi 60 i senatorów die 10 Aprilis anno eodem pochowana.

(Стор. 4)

Anno eodem 1703 jm. p. Gniński wojewoda malborski w Grudku mało chorując pomarł, die 23 Martii eadem i j. p Metlat[2]...

Anno 1699 die 20 Februarii p. Krypski podczaszy bracławski umarł.

Anno 1701 in Aprili j p. Jędrzej Popiel mój wielki przyjaciel umarł.

Anno eodem die 1ª Junii sługa moj dawny Piotroski umarł.

Anno 1702 die 14 Januarii j. p. Lubomirski, marszałek koronny, wielki statysta umarł. Eodem anno żona jego umarła w Wrocławiu.

Eodem doktor sławny Jonas odstąpił nas.

Anno 1703 die 23 Mai we Lwowie j. mść. p. Wapowski, stolnik koronny przed północą o godzinie dziesiątej prawie na ręku moich in praesentia wielu zakonników i p. p. godnych pomarł. Item die 25 j. p. Głogczej.

Anno 1704 die 28 Januarii tenże j. p. stolnik w kościele oo. Karmelitów bosych honestissime pochowany, gdziem i ja celebrował.

Anno 1705 w Ławrowskim monasterze pochowałem primi voti hospodarową jejmość wołoskich ziem, secundi Chalepińską starościną zwinogrodzką i zwoleńską die 4 Martii.

Eodem anno die 28 Martii męża tejże matrony j. pana Jakuba Chalepińskiego, starostę zwolińskiego i zwinogrodzkiego pochowałem.

Eodem anno w Turce j. pana Michała Tureckiego in frequentia duchowięstwa die 4 Aprilis pochowałem.

Eodem anno die 12 Aprilis j. p. Żeliborski Jan i j. p. Bryliński szwagier jego cessit fatis.

(Стор. 5)

Eodem anno die 5 Maii cesarz chrześciański cessit fatis.

Eodem anno die 6 Augusti jego mć. ks. Wyżycki, biskup chełmski fatis cessit.

---

[1] Се слово перечеркнене.

[2] Се слово написане при березі листка; дальших слів речення нема.

Eodem anno 1705 die 11 octobris j. p. Jakub Potocki w Warszawie fatis cessit.

Eodem anno die 13 Octobris we Gdańsku książę jegomość Michał Radziejowski, kardynał arcybiskup gnieznieński, prymas regni z wielką dispositią odumarł zamieszane królestwo.

Die 6 Decembris 1705 puł godziny przed pułnockiem w monasterze ś-o Spasa córka j. pª cześnika łęczyckiego Anna Malska niedziel trzy i dni pięć żyjąc umarła, die 7 do ławrowskiego monasteru zaprowadzona i tam w grobie naszym pochowana. Anno 1706 w Polsce i na wiesy(?)in Martio et Aprili wielu god(n)ych smierć zagarnęła.

Die 11 Aprilis 1706 w Łucku na trybunale ziemskim j. p. Chomętoski, wojewoda mazowiecki pomarł

Die *) w tymże roku j. p. Drzewicki wojewoda lubelski pomarł.

Die *) w tymże roku j. p. Żaboklicki wojewoda podolski umarł.

Die *) w tymże roku j. p. Kosako(w)ski kasztellan kijowski pomarł.

W tymże roku in Martio et Aprili j. p. Jan Wyżyski, chorąży bracławski, j. p. Jerusalski chorąży b lski, j. p. Nagurski wielcy kawalerowie i pułkownicy pomarli.

(Стор. 6)

W tymże roku die 20 Aprilis w nocy w zamku zahorował jakoby ni chorując bo telko kilka dni s. p. j. p Hieronim Lubomiski kasztellan krakoski hetman w. koronny umarł.

W tymże roku die 24 Aprilis j. p Sobieska cześnikowa koronna z domu Wapowska umarła.

W tymże roku die 22 Mai j. p. Baranowski podczaszy lwowski pułkownik ordynacjej Zam**) Ostroskiej we Lwowie na lekarstwach umarł.

W tymże roku jegomość p. Skarbek kasztellan halicki sub**) in Aprili umarł.

In anno 1703 die 11 Junii w grodzie lwowskim in praesentia J. W. ep skopa lwowskiego monasterowi Ławrowskiemu na Wysznich Wysockich części dziedzicznej zapisałem dwadzieścia cztery tysiące. Anno vero sequenti 1704 w Przemyszlu primis Februarii j. p brat podczaszy podolski do akt grodzkich podał na tenże czas obl g przyjął monaster Ławroski i zapisał w tymże grodzie

(Стор. 7)

Ultima anni 1705 zjachawszy do Uroża niespodzianie zaczołem daj Boże szczęśliwie rezydencją w nowym budowaniu od początku roku 1706.

Jakoż szczęśliwie zaczęta bo w dobrej zawsze kompanjej.

A die 4-ta solennitatem narodzenia pańskiego w miłej kompanjej in honorem Dei odprawiłem oprócz ich mościów domowych kolligatów i sąsiad z ich mościami kawalerami pułkownikami jednym hetmańskim, dwoma J. pana generała Branta jego mościem p. majorem jj. pp. kapitanami wojsk cudzoziemskich etc etc ad diem 8:

die 9 ich mść p. p.**)

---

*) Місце незаписане.

**) Перечеркнено.

Die eadem 8: j. p. Koronoski zesłany od jego mościa pana Radgoskiego cześnika łomżyńskiego odebrał hiberne i kwit zostawił.

Die 9 ich m. p. p. Nahujo(w)scy i p. Forbel in vias suas odjachali.

Eadem die j. p. referendarza koronnego ordynans do chorągwi ksc'a Czartoryskiego, chorążego litewskiego, aby z Straszewic ustąpili przyszedł oraz i list obiecujący inną chorągiew do episkopjej.

Eadem w Czerchawie byłem, a j. p. cześnik die 10 w Starym Mieście u jego m. pana pułkownika.

Die 11 j. p. cześnik łęczycki był w Urożu z relatją od j. pana pułkownika.

(Стор. 8)

Die 12 jejmość pani cześnikowa starsza i młodsza i j. p. cześnik byli w Starym Mieście u j. p. pułkownika.

Die 14 z assygnacją j. p. referendarza Tow*) do episkopjej zjachał towarzysz j. p. Myślński chor j. pana Ossolińskiego.

Die eadem j. p. podstoli żydaczoski z synem; eadem OO. Jezuici ks. rektor i przeor dominus i inni ich mościowie.

Die 16: w. ks. Samoel Orzechowski scholastyk chełmski proboszcz drohobycki, prałat godny pełen pobożności i wszystkich cnot, wielki mój przyjaciel nie chorując tolko **) w sam wieczór cessit fatis.

Ea die zjawił się zbieg jeden o. Wacław Filipowicz.

Die eadem jejm. p. stolnikowa koronna z synem swym j. p. podczaszym przemyskim nie tolko po nabożęstwie to jest święceniu wody ale i po wieczerzy, na której byli różni ich mościowie poźno w noc przyjachała spiącego zastała i wieczerzą zjadła.

Die 14 solennitatem Bohojawłenja in honorem Dei odprawiłem pr*) in frequentia wielu ich mościów.

Die 19 jejmość pani stolnikowa naszczo wyjachała do Czerchawy, którą wyprowadzałem ku Czerchawie, gdzie bawiła ad diem 20.

Die 20 per multas instantias osobliwie ich mościów OO. Jezuitów permisi accessum temuż zbiegłemu zakonnikowi namiestnikowi S. Spaskiemu.

(Стор. 9)

Ea die 20 p. p. Tatomirowie; ci tut i stąneli z hałasem; eadem j. p Gruszewicz z sumą, a j. p. Walkiewicz odjachał do domu.

Die 21 j. p. podstoli żydaczowski odjachał i j. p. Gruszewicz z sumą.

Die 22 sądzony o. Filipowicz namiesnik S. Spaski.

Item die 25 Januarii z limitatiej senatus consilium grodzieńskiego reassumi powinien trybunał skarbowy w Łucku województwa wołyńskiego pod directią jego mościa wojewody mazowieckiego.

Die 23 Januarii j. p. pułkownik Jackoski i j. p. major Barski jadąc na trybunał skarbowy do Łucka wstąpili na pożegnanie i drudzy ich mościowie.

Die 24 In frequentia wielm. ich mościów strawiwszy w dobrej kompanjej ten dzień późno, ruszyli się ze mną z Uroża do Dublan na noc, gdzie także mile zakączywszy noc i nazajutrz die 25 na pożegnaniu

---

*) Перечеркнене.
**) Місце незаписане.

z pomienionemi ich mościami mile poranek strawiwszy rozjachaliśmy się ich mościowie pomienieni i z j. p. cześnikem łęczyckim w swą drogę, a ja do Bilinki z j. p. bratem do j. pana Ustrzyckiego łowczego wschowskiego, gdzie chociaż jegomościa nie zastałem telko jejmość p. łowczyną i to chorą; po staremuż eadem odliczyłem według (стор. 10) kontraktu na część we wsi Hordyni Rogozińszczyznę na zastaw dla pastwiska koni złotych 3500. Tamże przenocowawszy i w Hordyni tę possessją obaczywszy nazajutrz to jest

die 26 Januarii wyjachałem i stanołem na obiad z j. p. bratem w Urożu.

Die 24: j. p. Łabęski skarbnik przemyski, porucznik etc. był.

Ea die późno w noc o. namiestnik ławrowski z Sawiczem z Węgier powrócili z winami młodemi i staneli w Urożu.

Die 28 p. Forbes; die 29 z Wołynia z niszczym.

Die 30 j. p. Ustrzycki łowczy wschowski był i j. p. wojski bidgoski; eadem j. p. łowczy zł 2000 j. p. stolnikowy koronnemu za interpositią moją dać deklarował.

Ea die j. p. cześnikowa łęczycka stara i młoda.

Die 31 j. p. major Putkamer z j. p. oberstem leytnantem *) i p. porucznikem byli na obiedzie późno odjachali.

Ea die j. pan chorąży czernichowski do Łucka i kozak Derman. Eadem i o. Kaplewicz expedjowany na Wołyń

(Стор. 11)

Februarius.

Die 2 j. m. x. Niedobylski prokurator OO. Jezuitów eadem j. p. Gruszewic z samą jejmością i z córką ad diem 3.

Die 4 byłem w Nahujowicach u j. p. Gruszewica nazad w nocy powróciłem.

Die 6 dzień zaduszny; ea die j. p. podstoli żydaczewski.

Die 7 zapusty mięsne in frequentia wielu ich mościów w Urożu odprawione jakoto j. p.**) in praesentia j. p. chorążyny żytomirskiej Kosakowskiej i córki jejmość p. Broniowskiej cześnikowej brzyskiej kujawskiej, j. p. podstolego żydaczewskiego, j. p. O. Ustrzyckiego łowczego wschowskiego i syna jego i zięcia j. pana Popiela cześnika j. p. cześnikowej łęczyckiej matki i młodej j. p. brata z mościami p. Choteckimi, jejmością j. p. Putkamera majora Fegory, j. p. Branta i. m. panów kapitanów Jungi, Zola i drugich i innych wielu ich mościów.

Die 8 rozjachali się ichmość drudzy die 9 a trzeci d.

Die 10 consecrowani na presbitery p. Siderski i p. Jaroszewicz.

Ea die Walichnowski z Jaworskim i z o. proboszczem samborskim i innemi do Samborskiej piwnicy ordynowani daj Boże szczęśliwie, którzy eadem w nocy powróciły i podolewali; znajdują się zatym win tych

starych głównych beczek 5. trzy letnich dwa letnich beczek głównych beczek 14 (стор. 12) Antałów tegoż roku z suchych jagód nr' 2:

*) Незаписане.
**) Перечеркнено.

stołowych beczek dwuletnich 14; i antałów dwa: Czyni beczek wszystkich in nro 36 i antałów 4:

Ea die j. p. wojski bidgoski z jejmością j. p. Chmielecki pisarz składów winnych z jejmością któremu libertatią na wina j. p. wojewodziny poznańskiej na beczek 30 oddałem.

Die 11 j. p. Ostaszowski do o. Ekonoma ordynowany z j p. Gruszewiczewą sumą. Ea die jegomość p. Żeliborski siestrzeniec.

Die 12 j. p. kuchmistrz koronny nocował w Monastercu.

Die 13 tenże j. p. kuchmistrz koronny był u mnie, ale nic nie bawiąc do dóbr swo(i)ch w góry odjachał. Ea die kompanja od chorągwi j. p. Osolińskiego starosty chmielnickiego

Die 14 zapusty maslne odprawiłem z ichmościami domowemi i innemi ichmościami między któremi j. m. pan Kosakowski chorąży żytomierski dopomógł kompanjej, a potym j. p. namiestnik chorągwi j. p. Osolińskiego z kilką kompaniej. Potym w nocy jegomość p. pułkownik Kokoski z j. p. Boryskim cześnikem łęczyckim z Łucka wyjachali.

Die 15 z j. p. pułkownikiem w Czerchawie byłem.

(Стор. 13)

Die 16 w nocy z tymże j. p. pułkownikiem w Czerchawie.

Die 18 wyjachałem z Uroża z j. p. bratem j. p. cześnikem j. p. chorążycem do j. p. wojewodziny bełskiej hetmanczy polskiej koronnej do Skolego.

Ea die w Dołhołuce u j. p. miecznikowej obiad; nocleg w Sieniewudzku niżnim.

Die 19 w Skolem cały dzień u j. p. wojewodzinej z j. p. kuchmistrzem kononnym j. p. podkomorzyną etc; ea die w nocy pożegnałem.

Die 20 z bratem wyjachałem, oraz w Dołhołuce nocleg w j. p. miecznikowej, gdzie i j. p. Wyhoską wojewodziną kijowską zastałem.

Die 21 rozjechaliśmy i na obiad w Urożu staneliśmy. Ea die j. p. pułkownik był; ea die pojachał do j. p. podkomorzego i insi ichmościowie rozjachali się.

Ea die Wysocki(?)

Die 22 j. p. Fink podczaszy inowrocławski, ea die j. p. Ustrzycki łowczy wschowski i j. p. Dołżański.

Ea die j. p. Dragomir z Wołynia, ea die j. p. pułkownik od j. p. Putkamera i koniec (goniec?) z p. Dołzańskim; ea die j. p. Ustrzycki odjachał i j. p. Dołżański; a j. p. pułkownik z j. p. cześnikiem łęczyckim do Czerchawy oraz zajachali do Dublan.

(Стор. 14)

Die 22 j. p. pułkownik powrócił z Dublan zakącywszy(?) z j. p. Dołżańskim, j p. cześnik łęczycki i j. p. kamrat Zecl; ea die z Sambora p. Grońcarz z sumą i rozjachali się wszyscy.

Die 24 j. p. Drohomir oddał tych 2000 i odjachał.

Ea die Berko odjachał.

Ea die do Lwowa Mikuliński, a Wysocki dwiema cugami do Komarna po ryby.

Eadem wina dollane, których*) które się oddały z Karpic i Ładanków.

---

*) Перечеркнено.

Starych czteroletnich beczek 4 głównych
Starych dwuletnich głównych beczek 12
z suchych jagód antałów — — 2
młodych polyn trzyrocznich beczek 21:
starych piwnych beczek 13
młodych piwnych beczek — 13
Antałek z octem
Miodu przasnego pułbeczek 4.

Die 25 z Uroża daj Boże szczęśliwy zostawiwszy zatym wyjachałem obiad u j. p. brata w Monastercu j. p. pułkownikem nocleg w Straszewicach.

Die 26 z Straszewicz stanąłem w Monasterze s. Spasa jedenastego grudnia byłem i u j. p. pułkownika w Starym Mieście.

Die 27 roczyny ś. p. antecessorowi mci odprawiłem w naszesty śmierci jego Ea die j. p. pułkownik pózno był i odjachał nazad.

Die 28 j. p. pułkownik i na nabożęstwie i obiad; ea die ichmość p. p. kommisarze do oekonoma; w nocy wszyscy odjachali.

(стор. 15)

Die 1 j. p cześnik łęczycki.

Die 2 j. p. pułkownik do Radymna.

Die 3 solenia do Starego Miasta j. p. pułkownika; ea die sprawa bractwa staromiejskiego z successorami nieboszczyka wimina; ea die w Łucku j. p. marszałek związkowy admissy ad amplexum hetmana.

Die 6: wiadomość dopiero pewna o przegranych bataljach króla jego mości Augusta jedna w Wielkiej Polszcze pod Wschową we wsi Labe die 13 februarii, było Sasów dwadzieścia tysięcy i jeden ut afferunt i Moskwy dwa tysięcy, co świeżo z Saksonjej wyszli przez Odrę generał Sztenau miał komendę.

Szwedów zaś nad sześć tysięcy, ut afferunt, nie było z generałem Rejnszeldem bili się od poranku do z południa tandem gdy się poddali na lewym skrzydle ludzie francuscy i bawarscy których był cesarz dał królowi in auxiliis wziętych na lwyni francuski tył, tedy podali Sasi Moskwa się była potężnie i wszytka zginęła; bagaże, armata etc. dostała się Szwedom, generałów saskich kilkoro zginęło. W Litwie zaś o królu szwedzkim twierdzą, że 15 tysięcy zbił Moskwy, drugich w oblężeniu trzyma i dział jakoby zabrał etc.

Die 4 j. p. pułkownik był w ś. Spasa.

Ea die o. Oekonom i o. Zubrzycki w ś. Spasa.

(ст. 16)

Die 8 Martii na blich do OO. Karmelitów przemyskich wozkiem funtów 94 i pół posłano: item funt 4 i pół, a OO. Karmelici nie zaważyli taką f. 4 i pół.

Die 9 Marti naznaczony termin OO. Namiesnikom wszytkim ut compareant w ś. Spasie, który die 11 skończony; niedostawało na tej kongregacjej kilku o.o. namiesników. Ea die w Łucku jego mość p. Chomętowski wojewoda mazowiecki, mój osobliwy łaskawca niedziel 13 chorując na dyssenterją in officio marszałkowską na trybunale skarbowym przed południem o godzinie 10 decessit.

Die 13 j. p. Turkuł stolnik czernichowski późno.

Die 14 j. p. Zadulski cześnik lidzki z jejmością i córką, ichmość p. p. kommisarze, j. p. pułkownik, j. p. brat etc.; po nabożęstwie i obiedzie późno wyjachałem ze wszystkiemi ichmościami i byłem u p. p. pułkowników Starym Mieście ztamtąd do Starej Soli; na noc zajachałem do jegomość wojewody płockiego.

Die 15 z j. p. bratem i j. p. podczaszym inowrocławskim byłem w Dobromilu u j. p. wojewody płockiego, tam cały dzień w dobrej konwersatjej strawiwszy nocowałem w monasterze dobromilskim.

Die 16 wyjachałem, obiad u j. p. pułkownika w Starym Mieście.

(стор. 17)

Aprilis.

Die 4 Aprili na uroczystość świąt wielkanocnych lubo więcy miało bydź ichmościów jako to jegomość ks. biskup kiowski etc. z domowemi ichmościami; przy jejmości p. cześnikowej łęczyckiej, i p. p. pułkownikach dworu, j. panem Jackoskim i Bronikowskim, j. panu majorze barskim etc. in honorem trium praesentis Christi hanc solennitatem w manasterze ś. Spasa odprawiliśmy od dnia 7 kilku pomienieni officyerowie odjachali.

Die 8 j. p. cześnikowa z synami et j. p. brat z dziećmi odjachali, z któremi i ja byłem u j. p. pułkownika w Starym Mieście.

Die eadem ichmościowie do Straszewicz na noc, a ja w Starym Mieście nocował.

(стор. 18)

Die 9 z Starego Miasta w ś. Spasie.

Ea die ichmość p. p. kommisarze, j. m. ks. przeor Samborski, j. m. ks. Rytaroski Jezuita.

Die 10 j. p. major Barski etc.

Die 11 do J. W. metropolity do Włodzimierza listy na pocztę.

Die 13 j. p. pułkownik.

Die 14 z j. p. pułkownikem, w. ks. proboszczem staromiejskim górami konno byłem w Monastercu. Tam w dobrej kompanjej strawiwszy dzień i przenocowawszy tamże dnia 15 polując staneliśmy w Urożu i tam w miłej kompanjej dwa dni strawiwszy dnia 17 wyjachaliśmy i w Czerchawie byliśmy, obiad w Starym Mieście u j. p. pułkownika; ea die na noc w ś. Spasie.

Die 18 j. p. pułkownik z j. ks. proboszczem w ś. Spasie; ea die odjachali. Ea die listy od nuncjatury przez W. O. Neronowicza do Jarosławia na pocztę.

Die 19 z Szandrem arendarzem uroskim rachunek został reszty za dawne lata zł. 402.

Ea die ale aż dnia 20 skączony i z Miskułem straszewskim arędarzem został winien za lata dawne zł. 866.

(стор. 19)

Die 21 Aprilis byłem w Starym Mieście u j p. pułkownika.

Ea die nazad na obiad z j. ks. proboszczem i j. p. Holoskim młodym.

Die 22 j. p. pułkownik był i stąd do Rzeszowa na dystrybutę czyli reparticją pojachał.

Ea die z Lejbą rachunek; został winien za przeszłe lata zł. 500.

Die 23 do Wielunic Wolickiego starszego z Wysockim.

Die 24 j. p. Dobrzyniecki.

Die 28 j. p. Turkuł od króla powracając był; eadem odesłałem go.

Die 30 Aprilis byłem w Starym Mieście dla reparacjej; eadem z p. cześnikiem łęczyckim.

(стор. 20)

Die 9 Mai przy p. Waliszewskim dało się na... do Woloch przez Dmitra Szlachciancynego i Iwana Pysznego; użyto poddanych moich straszewskich; na koły daj Boże szczęśliwie zł. 400: Na lewy rachując lewów 400; Item lewów*) zł*) 160.

Item Orłoski u j. p-a Dragomira miał złotych raz 12, drugi raz złotych 30.

(Сторінка 21 зовсім незаписана).

(Стор. 22)

Die 20 Aprilis we-środę w nocy nie telko z moim wielkim żalem, ale i sałego królestwa naszego jegomość pan Hieronim Lubomirski kasztelan krakowski hetman w koronny w rzeszowskim zamku fatis cessit.

Die 24 j. p. Sobieska z domu Wapowska cześnikowa koronna fatis cessit.

(стор. 23)

Die 1ma Mai egzekwje w monasterze ś. Spasa j. panu krakuskiemu hetmanowi koronnemu odprawłem.

Die 2 do W. metropolity list.

Die 4: ś. Jerzego In honorem tego patrona odprawił się dzień ten solennie przy różnych ichmościach secularis, equestris et militaris stanów, którzy ichmość goście dnia 6 rozjachali się.

Die ó o. kaznodzieja ordynowany do Sambora dla dokączenia sprawy Jakubowej, ale d e 7. eiusdem przez złote ichmościów p. p. kommissarzów znowu przewleczona do niedziel kilka.

Die 7 W.W. O.O. Eokonom i Zubrzycki namieśnicy stryjski i drohobycki staneli; odjachali die 9.

W. W. O. O. namieśnicy z całej diecezjej pow nni byli comparere na ś. Jerzego; nie stanęli telko grodecki, solski, oleszycki, tarnogrodzki, stryjski, przemyski, podbuski, samborski, mościski.

Die 14 pogrzeb ś. p. j. p. Potockiego, starosty chm elnickiego we Lwowie u OO. Dominikanów naznaczony.

Die 13 Mai po nabożenstwie z ś Spasa wyjachałem do Straszewicz na obiad, gdzie j. p. cześnikową starszą i młodszą zastałem, j. p-a brata, j. p. cześnika, j. p. Żeliborskiego, j. p. chorążyca, j. p. chorążego, cześnika Nahujowsk ego, j. p-a majora Bardskiego, j. p-a chorążego p. Winnickiego etc. p. Brylińską et po obiedzie wyjachałem z ichmościami, z któremi pod Samborem rozjachawszy się, a z j. p. Zadulskim cześnikiem l dzkim i samą jejmością zjachawszy się jachałem na noc do Hordyni.

---

*) Перечеркнено.

Die 14 w Rudkach mszy ś. wysłuchawszy, w Chłopczycach z j. p. podstolim widziawszy się obiad w Lubieniach.

(Стор. 24)

Ea die wstąpiłem do W. o. episkopa lwowskiego, a potym stanołem we Lwowie u ichmościów O.O. Teatynów.

Die 15 byłem u j. pana podkomorzego lwowskiego i j. p. starosty chmielnickiego, w. ks. prowincjała Dominikanów i książęcią Czartoryskiego, chorążego litewskiego.

Die 16 książę jego mość chorąży litewski z W. ks. prowincjałem był.

Die 17 wizytowałem j. pana wojewodę ruskiego.

Ea die uprosiwszy się u j. pana podkomorzego lwowskiego z wielu racji obym był wolen od publicznej assistencjej pogrzebowej byłem prywatnie na pogrzebie*) na chorze z j. p. podkomorzym książęciem ichmością et aliis magnatibus na pogrzebie nieboscyka ś. p. j. pana Potockiego starosty chmielnickiego, który solennie się odprawił. Zakączył ceremonjami zwiennemi (?) z wszystkiemi należytościami.

Die 19 pogrzeb drugi tamże u O.O. Dominikanów lwowskich ś. p. j. p-a Kosakowskiego kasztelana kijowskiego.

Ea die wyjąchałem w południe ze Lwowa niezastawszy j. p. wojewodziny kiowskiej; w Lubianiach obiad jadłem, skąd przez ks. lektora Bernardyna z Sambora pisałem listy niektóre do Lwowa. Ea die nocleg w Rudkach.

Die 20 w Rudkach mszy ś. wysłuchawszy w Chłopczycach z j. p. podstolim widziawszy się, w Hordyni obiad jadłem, skąd w. o. Zubrzycki do Drohobycza odjachał, a ja do domu. Ea die w Straszewicach kilka godzin zstrawiwszy stanoł późno w ś-o Spasa monasterze.

Die 21 konie jedne do Wielunic.

Die 22 zaduszny dzień; egzekwje za zmarłych.

Die 23 święta Zielone odprawiłem oprócz domowych ichmościów z j. p. pułkownikiem, oberszter lejtnantem etc. dnia 25 wyjachałem z ś. Spasa z j. p. bratem do j. pana hetmana; przejęty w Starym Mieście (Стор. 25) od j p a pułkownika zstrawiwszy kilka godzin wziowszy z sobą jegomość p a Bardskiego oberszterlejtnanta stanołem w Wielunicach na noc.

Die 26 w Wielunicach obiad. Ea die j. p. Owsiany z regimentem do j. p-a podkomorzego koronnego z Ni(ż)ankowic ruszył się.

Ea die stanołem w Laszkach u w. ks. biskupa ki(j)owskiego, od którego humanissime przyjęty będąc; ledwie wyjachałem z samymże jegomością ks. biskupem dnia 24 po obiedzie na noc do wsi Monasteru.

Die 28 rano staneliśmy w Sieniawie u j. pana hetmana, u którego zabawiwszy godzin ze sześć obiad u jegomości zjadszy odjachaliśmy. Et ea die nocowałem znowu w Laszkach u w. ks. biskupa z samymże jegomością późno w noc przyjachawszy i prawie całą noc na ochocie jegomości strawić się musiało

Die 29 od jegomości wyjachawszy, na Sanie z j. p. wojewodziną

*) Перечеркнено.

kaliską widziawszy się, na obiad stanołem w Walawie Ea die z Walawy na noc w Wielunicach stanołem.

Die 30 z Wielunic ruszyłem się, dla słoty i przypadku w Starym Mieście nabożęstwa wysłuchawszy, z j. p. p. pułkownikami dwoma i j. p. oberszterlejtnantem i dziećmi j. p. brata stanołem w ś. Spasie na obiad, gdzie czas w słodkiej konwersacjej strawiwszy ad diem ultimam, qua die rano ichmościowie odjachali, a drudzy zostali.

(Стор. 26)

Die 1-ma Junii j. p. pułkownik Jackowski ruszył regiment z oekonomjej samborskiej do obozu.

Item die 1-ma Junii daj Boże szczęśliwie zażyłem lekarstwa.

Die 2 syropy to jest aperitiwa, które trwać mają ad diem 7.

Die 8 drugie lekarstwo formalne.

Die 9 znowu też aperitiwa ad diem 14.

Die 15 znowu lekarstwo formalne trzecie.

Die 16 jeśliby zdebilirowały lekarstwa nie zaczynając wanien dokokt zażywając zapiłem.

Die 14 znowu syropy na poty naszczo godziną przed wejściem do wanny, co trwać ma ad diem 21.

Die 22 znowu lekarstwo czwarte. Item:

die 22 znowu syropy naszczo przed wanną, a po obiedzie w godzin sześć tenże syrop na godzinę przed wanną (Стор. 27), co kontinuować ad diem 28 Junii.

Die 29 albo 30 piąte lekarstwo i koniec, daj Boże szczęśliwie jeszcze z dokoktem.

Potym piwo zaprawne.

(Стор. 28)

Junius.

Die 4 Junii j. p. Jackowski pułkownik pożegnał mie; był i j. p. cześnik łęczycki.

Ea die j. p. oberszterlejtnant Barski pożegnał mie.

Die 6 o. kaznodzieja na inkwizycją w sprawie j. p. starosty samborskiego do Peregrynki.

Die 7 z p. Sokolanim Pawłem Węgrzynem na konia j. p-a pułkownikowego zgoda, za którego wina ma dać antałów z suchych jagod trzy trzyletnich głównego. Ea die odjachał

Die 8 j. p. Czarnecki starosta zwinogrodzki był

Die 9 późno w noc aptekarczyk ze Lwowa od p. Złotorowiczowej.

Die 10 tenże j. p. Czarnecki starosta zwinogrodzki z jejmością swoją obiad jedli i z innemi; ea die na Wołyń.

Die 12 w Ławrowie byłem.

Die 12 z ś-o Spasa byłem w Monasterzu na obiad, a potym w Urożu i tam nocleg.

Die 13 wina dollane w Urożu i zkorrygowane.

Ea die na noc do Monasterca.

Die 14 z Monasterca stanąłem na obiad w ś. Spasa

Die 15 lekarstwo. Ea die jegomość o metropolita stanął w Straszewicach

Die 16 w ś. Spasie tenże Jegomość stanął.

(Стор. 29)

Anno 1704 die 14 Junii cauterim na lewey otworzone ręce.

Anno 1705 w ś. Spasie niespodzianie w Zielone święta same ślub dawałem siostrzenicy mojej p. Nahujowskiej, cześnikowej bracławskiej z j. p. Swiechowskim, podstolim zytomirskim in magna frequentia.

Die 30 Junii w. ks. Bahryneski, w. ks. Koninocki prałaci zacni ordinis praedicati byli w ś. Spasie i j. p. Gruszewicz.

W tenże czas j. p. podczaszy trębowelski. (На берегах листка дрібним затертим письмом: Item: Jak robić die 5 ból czaszny.

Bibuły do Drohobycza odesłano b(untów) 100

Die 9 od S. Spąsa leke bolu zł. 25.

Eodem przez pachołka starosty Bor. 8.)

(Стор 30)

Die 22 pierwszy odpust w ś. Spasie. Na tym jego mość o. metropolita sam principialiter celebrował.

Die 23 w ławrowskim monasterze tenże jego mość o. metropolita solennizował; obiad zaś in frequentia wielu ichmościów w ś. Spasie. Eadem w interessie p. Muska winny z p. p. Pohoreckiemi.

(Стор. 31)

Die 12 Julii 1704 w Warszawie po południu o godzinie ósmej, gdy książę kardynał nie chciał z drugiemi ad campum electoralem jachać, jego mość biskup poznański nominował za króla Stanisława Leszczyńskiego, wojewodę poznańskiego.

Tandem die 16 książę kardynał, j. p. krakoski hetman wielki koronny z innemi ich mościami skłonili się electo i witali go za króla w zamku.

Die 24 Julii anno 1660 rodziłem się sub planeta piscium. W tym roku 1706, jeśli Bóg da doczekać, spełni mi się lat in numero 46.

Item 5 Julii ś. Jana Krzyciela v. s.

Die 2 Julii w monasterze ś° Spasa j. panu Dobrzynieckiemu na karete i cug koni zapłaciłem zł 3500.

Die 10 S° Piotra.

Die 8 z ś° Spasa wyjachaliśmy z jegomością o. metropolitą do Straszewicz na noc. Die 9 z Straszewicz po obiedzie do Monasterca; ztamtąd po kolacjej na noc do Uroża. Ea die Orłoski z Wołynia i Aleksander.

Die 10 odprawiwszy nabożęstwo w Urożu, w Monastercu obiad jedliśmy u j. pana brata in frequentia wielu ichmościów. Późno nazad staneliśmy w Urożu na noc.

(Стор. 32)

Item die 18 Julii 1704 w Urożu podłogi na nowy budynek położone, a skączony za pomocą Bożą, chociaż słoty srodze przeszkadzały in Novembre.

Die 11. Różni ichmościowie byli w Urożu i jejmość p. chorążyna żytomirska i wielu innych zacnych ichmościów jedni pojachali tegoż dnia, drudzy aż dnia 12 i ten dzień w dobrej kompanjej strawiliśmy.

Die 13 Orłowski znowu na Wołyń ordynowany.

Die 19 publikowany uniwersał króla Stanisława w Samborze na

odebranie oekonomjej. Ludzie j. p. pisarza weszli w ziemie przemyską i od Pokucia, od Stryja i od Rudek etc.

Die 22 j. p. cześnika łęczyckiego do Czajkowic do j. Rzeczyckiego rotmistrza, ktory miał assygnacją do mnie, byłem; ledwie nie ledwie dnia 24 koniec się stał przy exolacjej o niezbyt cięszkim okupie. Ea die w Samborze staneli tegoż j. p. pisarza ludzie po 15 talarów.

Die 25 j. p. cześnik znowu do Drohobycza do j. p. Rzeczyckiego pułkownika; die 26 powrócił cum onere solationis za popostwa.

Die 27 j. p. cześnik do Sambora pojachał i Sawicz.

Ea die kozak Wołyński z obozu szwedzkiego.

(Стор 33)

Die 29 z j p. cześnikiem byłem w Medynicach u j. pana starosty Rzeczyckiego, gdzie i j. pana pułkownika Rzeczyckiego zastałem. Die 30 nazad w Urożu stanołem.

Die 31 Sawicz do Sambora j. pana Targowę in vira duchowy kler: 10 bitych odwoził. Ea die znowu od p. rotmistrza Rzeczyckiego najachano Straszewice, ze 200 sztuk koni zabrał.

Die 1 ma j. p. cześnik łęczycki znowu do j. p. pisarza i przez niego ratione duchowej złotych 1000 posłało się i beczka wina.

(Стор. 34)

Augustus.

Die 3 Augusti ichmość p. p. deputaci z assygnacją j. pana pisarzą koronnego chorągwi j. pana strażnika koronnego stanęli w Urożu na sześć tysięcy oprócz deputatów kontentury. Ea die w nocy Sawicz.

Die 4 J. W. o. metropolita po siedmioniedzielnej rewydencjej z wielkim moim nieukontentowaniem że dłużej nie chciał morari, odjachał ad propria.

Die 5 Sawicz od j. pana pisarza; ea die znowu do j. pana pisarza z antałem wina. Ea die do dworu na ręce j. pana starosty Winnickiego.

Ea die j. p. cześnik od j. p. pisarza z niszczym.

Die 6 do obozu pod Szczerzec antał wina z suchych jagod j. panu pisarzowi.

Die 8 sam wyjachałem z Uroża z j. p. cześnikiem i z p. Przeciszewskim deputatem j. pana strażnika. Ea die u j. pana podkomorzego w Tuligłowach byłem; ea die zastałem j. pana pisarza obozem z te strone Lubień nad stawem. Ea die u j. p. pisarzowej; ea die nocleg w Lubieniu.

Die 9 u j. p. podkomorzyny lwowskiej i u jejmość paniej pisarzowej.

(Стор. 35)

Ea die to jest 9 j. p. pisarz wiele wyświadczywszy dla mnie nie puścił od obiadu.

Ea die po południu precz wyjachałem i nocowałem u j. pana podstolego żydaczewskiego w Chłopczycach; tamże z j. p. starostą Rzeczyckim widziałem się.

Die 10: W Urożu obiad; j. p. brat z dziećmi i j. p. cześnikowa starsza i młodsza i ich m. p. p. deputaci długo w noc byli weseli, ale my nie u wszystkim. Ea die z j. p. podczaszym widziałem się przemyskim. Item ea die j. p. brat od j. pana Świerkowskiego zł. 3000 pożyczonym sposobem.

Die 11 po jedenastodniowej konwersacjej p. p. deputaci wzwyż wymie(nie)ni odebrawszy satysfakcją, która mie kosztowała na zł. 3700, wyjachali nie bez figla, bo kilka razy nasyłali na dwór wyzywając j. pana Nahujowskiego, chorążego czernichowskiego.

Ea die j. m. p. Fink z j p. Urszińskim burgrabią winnickim, zesłanym od j. pana starosty winnickiego, do oekonomjej zjachali, niedługo bawiąc odjachali w nocy.

Die 12 przez kozaka walawskiego ekspedycja posłana j. panu Bratkowskiemu. Item i ordynans należący Straszowicom i Szehyniom.

(Стор. 36)

Ea die znowu inszy ordynans j. pana pisarza wyszedł na popostwa, kassując libertacją dano die 9, a die 10 inny ordynans, chociaż pieniądze wzięto.

Die 13 konie do bron po folwarkach zdrożone i młode rozdane osobliwym regestrem Sawiczowym in Junio*) konnotowa(n)ym w kałamarzu.

Die 14 j. p. pułkownik Rzeczycki z j. p. miecznikiem dobromilskim zjachał, zjądszy, do obozu pojachali i z j. p. cześnikiem łęczyckim i Sawiczem wyprowadzałem i ja za Czerchawę.

Ea die stado do Hordyni.

Die 15 Orłowski powrócił ode dworu.

Die 17 sejmik w Wiszni ex limitatione sub nomine króla Stanisława znowu limitowany ad diem 12 Octobris.

Die 18 w Monastercu egzekucja się poczęła była uprzykrzać o kontrybucją z wojtowstw etc.

Die 19 powrócił j. p. pułkownik*) cześnik i Sawicz, ale z cięszkim przeładowaniem duchowięstwa. Ea die j. p. podczaszy trębowelski i insi.

Die 20 j. p. Żeliborski do domu; temuż pół kirysie(?) towarzyskie i dwoje pacholcych.

Ea die j. p. podstoli.

(Стор. 37)

Die 21 j. p. podstoli żydaczowski odjachał. Ea die jego mość ks. biskup kiowski stanął w Urożu. Ea die Sawicz od j. p. pułkownika. Die 22 niektórzy ich mościowie pomagali mi przyjąć gościa. Die 23 satisfakcją nieszczęśliwą od kapłana.

De 26 Augusti wielu ich mościów zjachało się, na nabożęstwie byli i cały dzień strawili na konwersacją przy jegomości ks. biskupie.

Anno 1704 die 18 Augusti Szwedzi stanęli w Lisku, gdzie miasto spalili, zamek prochy pozapalawszy działa ponabiawszy fundito zruinowali.

Anno 1705 j. p. Mazepa hetman wojsk zaporoskich stanął w Polszej in Augusto.

Eodem anno i car jegomość moskiewski.

Eodem anno ultima Augusti modo obligatorio od j. p. Bazylego

*) Перечеркнено.

Ustrzyckiego, łowczego wschowskiego czystą we wsi Hordyny kontraktem trzyletnim w possessją wziąłem dla pastwiska koni[1].

Die 27 Augusti item człek j. pana starosty winnickiego z listami.

Ea die jegomość ks. biskup wyjachał, nocowawszy w Monastercu u j. pana brata.

Tejże nocy ludzie j. pana Rybińskiego podkomorzego chełmińskiego zawitali i sam jegomość w oekonomjej.

Die 28 jegomość ks. biskup wyjachał z Monasterca na obiad do Straszewicz, odprowadzałem jego mość na Zupię.

(Стор. 38)

Ea die 28 ludzie j. pana Rybińskiego Biczyski z chorągwią jego samego w Samborze stanął, a p. Garbowiecki ze swoją chorągwią dogoniwszy p. Turgowskiego wziął z częścią pieniędzy i innych kilku nabrano za kontrybucją uganiających się po nową; od Polańca nabrano też i p. Przeciszewskiego, który za assygnacją u mnie brał.

Ea die na obiad do Urożą powróciłem.

Die 29 w nocy ruszył się j. p. Rybiński z pod Felsztyna ku Rudkom.

Die 14 Augusti transfiguracją Christi v. s. odpust w monasterze S° Spasa.

Die 31 do j. pana Rybińskiego podkomorzego chełmińskiego.

(Стор. 39)

Anno 1704. Król szwedzki nie zastawszy króla Augusta pod Sędomirzem, ani w Jarosławiu rozdrażniony ostrą odpowiedzią miasta Lwowa stanął pod Lwowem od Rzęsnej die quarta Septembris. Die 6-ta opanował Lwów Bosacką fortą sine armis nade dniem. J. p. Gałecki wojewoda kaliski był gubernatorem wzięty, a potym do Sztokolmu odesłany. Die 24 eiusdem odstąpił ode Lwowa król szwedzki z wszytkiem kontribucją wybrawszy, działa popsowawszy, a na instancją elekta Stanisława (który po wzięciu Lwowa przybiegł setko) nie ruinował miasta i poszedł insequendo króla jego mość Augusta.

Tandem Galiczyn z Moskwą i kozakami nadszedszy poszedł ku królowi Augustowi mimo Lwów.

Die 2. Septembris ichmość p. p. Nahujoscy wszyscy trzej j. p. podczaszy trębowelski, j. p. cześnik bracławski, j. p. chorąży czernichowski, j. p. brat byli w Urożu.

Ea die j. p. Kosakowski, chorąży żytomierski był.

Die 5 j. p. Drogomir z ludźmi j. pana podkomorzego koronnego przechodził. Ea die j. p. Fink, podczaszy inowrocławski. Ea die wina z suchych jagód do Lwowa j. panu podkomorzemu chełmińskiemu. Ea die Sawicz Ea die Wysocki.

Die 6 ludzie j. pana strażnika koronnego i wojewody p. Duczymiński. Ea die p. Jaworski ku Przemyszlowi.

Die 7 kontrakt z Piotrem Wiecowiczem malarzem innowroskim i burgrabią na malowanie dworu i cerkwi uroskiej.

(Стор. 40)

---

[1] Уступ від слів: »Anno 1704 die 18 Augusti«, до »dla pastwiska koni« є чомусь перечеркнений.

Die 11 ichmościowie jadąc na sejmik byli w Urożu.

Die 13 sejmik deputacki w Wiszni zerwany.

Die 14 byłem w Olszaniku u j. pana chorążego żytomirskiego, zkąd po wielkiej ochocie późno powróciłem do Uroża.

Die 15 ichmościowie z sejmiku powróciwszy, czynili relacją. Ea die wyjachałem do Dublan na noc.

Item w Olszaniku z j. p. p. chorążemi.

Die 14 Septembris kontrakt uczyniłem o windykacją zasług w województwie lubelskiem złot. 32500.

Die 16 byłem w Łące u j. pana Zadulskiego, cześnika lidzkiego z j. p. bratem i j. p. Choteckim; ea die w Urożu stanołem.

Die 19 goście w Urożu; osobliwie j. p. chorąży żytomirski z jejmością swą.

Die 21 byłem w Olszaniku u j. pana chorążego i ekspedycja do obozu przez jegomościa. Ea die beczek 2 wina j. pana Radgowskiego do o. Jaworowskiego namieśnika.

Die 22 o godzinie czwartej po południu wyjachałem z j. p. bratem i j. p. cześnikiem do Kropilnika.

Ea die j. p Złotnicki, chorąży nurski porucznik (стор. 41) j. pana Osolińskiego, starosty chmielnickiego z komenderowanemi z całego wojska po kilku kompanjej z pod każdej chorągwi stanął w zamku samborskim.

Ea die stanęliśmy w Kropilniku u j. p. siostry.

Die 23 z j. p. podczaszym trębowelskim, j. p. chorążym czerniechowskim, j. p. Vicegerentem grodzkim przemyskim bawiliśmy się w Łastawkach łowien em ryb, ale vano eventu.

Ea die stanęliśmy u j. pana Kobylnickiego w Isajach; vic zaś die 24 łowiliśmy ryby, ale z takimże szczęściem, bo ledwie na jeden półmisek ułowiono.

Ea die wyjachaliśmy, stanęliśmy w nocy w Kropiłniku u j. pana podczaszego trębowelskiego, zkąd aż die 26 precz po południu wyjachaliśmy; stanołem późno. w Urożu ea die.

Die 29 wyjachałem do Sambora na imieniny j. pana Finka, podczaszego inowrocławskiego, gdzie w kościele panien zakonnych nabożęstwa wysłuchawszy, w dobrej kompanjej dzień ten w zamku samborskim strawiliśmy, ea die w Babinie u jejmości p. wojewodziny kaliskiej byłem; ea die na noc do zamku powróciłem samborskiego. Die ultima znowu po objezdzie znanych ich mościow z powrotem do zamku. Do Uroża powróciłem.

(Стор. 42)

Die ultima Septembris z dywizjej j. p. wojewody ki(j)owskiego byli, j. pana pisarza podjazd i poczeli się zjawiać; jako i w Czaplach j. pana Złotnickiego porucznika j. pana starosty chmielnickiego zabrano konie we dworze; die 1 ma Octobris posiadł j. p. Złotnicki podjazd.

October.

Die 3 Octobris: byli ichmościowie w Urożu j. p. starosta Rzeczycki, j. p. Garczyński, porucznik. j. ks. kanonik przemyski, j. p. wojewodzina kaliska z córką. j. p. skarbnikowa żydaczowska, j. p. podstoli żydaczowski z synami etc., etc., etc. ad diem 5 oprócz domowych ichmościów byli.

Die 3 j. p. Turecki, miecznik dobrzyński był w Urożu.

Die 6 z j. p. bratem, z j. p wojskim bidgoskim, z j. p. cześnikiem łęczyckim i sumą byłem w Dobrohostowie u j. pana miecznika.

Die 7 nazad do Uroża wróciłem się.

Die 8 wieczorem rozjachali się wszyscy.

Die 12 odpust w Urożu odprawiłem.

Die 16 j p. Krynicka nazad do klasztoru; ea die j. p. podczaszy trębowelski.

Die 21 z j. p. podczaszym trębowelskim, j. p. podczaszym podolskim, j. p. podczaszym inowrocławskim w Drohobyczu u j. paną wojewody mazowieckiego byłem; ea die nazad w nocy w Urożu staliśmy. (Ст. 43)

Die 22 z j. p. podczaszym inowrocławskim w Samborze byłem; u tegoż w Zamku obiad zjadszy wizytowałem chorą j. p. wojewodziną kaliską w Babinie. Ea die nocleg w zamku.

Die 23 w Urożu. Eadem j. p. miecznik dobrzyński.

Die 25 j. p. wojewoda mazowiecki z jejmością swoją i innemi ich mościami był u mnie w Urożu ad diem 26; ea die odjachał przed wieczorem. Inni ichmościowie także rozjachali się.

Die 27 j. p. miecznik dobrzyński z jejmością swą był; ea die odjachał i p. Fortys doktor.

Die 29 z Uroża ruszyłem się, obiad w Monastercu, na noc stanołem w Straszewicach.

Die 30 wozy do S° Spasa na noc

Die ultima z Straszewicz na obiad do S° Spasa. Ea die j. p. Pohoreckiego deklaracja in rem p. Winnickiego Marka.

Ea die j. p. Czarnecka stara z synowemi swemi późno staneła.

Ea die j. p. Jaworski z trybunału

(Сторінка 44 зовсім незаписана). (Стор. 45)

Item anno 1704 in Octobre gniew Boży zaczął extendi we Lwowie, a potym i dalej; przecież od nowego lata in anno 1705 uśmierzył Bóg z miłosierdzia swego ten gniew.

Tandem znowu in anno 1705 in Junio w Samborze jak się zajęło powietrze tak tak trwało ad mediem Januarii i dalej potym we Lwowie, w Przemyszlu, Jarosławiu, Lisku etc. w Łańcucie, w Drohobyczu, a potym w województwie krakowskiem i sędomirskiem.

Anno 1705 die 4 Octobris w Warszawie elekt Stanisław koronowany przez j. ks. arcybiskupa lwowskiego.

(Ст. 46) Die 29 Octobris między Kaliszem a wsią Kościelną była batalja wojsk króla jegomości Augusta saskich auxyliarych moskiewskich, kozackich, kałmuckich i kwarcianego polskiego z ichmościami p. p. hetmanami, a szwedzkim wojskiem to jest pod generałami Majerfeldem i Mardefeldem, generałem infanterji et cum adherentibus z j. p. wojewodą ki(j)owskim, trockim, j. p. kuchmistrzem koronnym, pisarzem koronnym oboznym etc. etc. trwała*). Zaczęła się ta batalja po południu przed czwartą do ciemnego mroku trwała i już przełamana była Moskwa aż wsparta j. pana generała brata rezolucją, a j. p. Szmigielskim, który

*) Се слово перечеркнено.

tył wziął i tak już po przełamanej Moskwie i armaty kilka sztuk odjęciu szczęście posłużyło królowi jegomości, że wojsko jedne zniesione, drugie rozpłoszone, tabory in praedam wszytkie poszły, magnates w niewolę wzięci i żony ichmościów jako to j. p. wojewodzina ki(j)owska i j. p. pisarzowa polna koronna.

(Стор. 47)

Die 1-ma Novembris j. p. Zadolski, cześnik lidzki.

Die 5 j. p. Czarnecka z synowemi swemi wyjachała.

Die 6 j. p. brat, j. p. wojski etc.

Die 7 byłem w Sozani u p. Pohoreckiego z ich mościami różnemi w interessie p. Winnickiego Marka; ea die kontrakty małżeńskie stanęły i zaręc(z)yny.

Ea die u młodszego brata nocowałem.

Die 8 w S. S(pasie) na obiad.

Die 9 z j. p. Dobrzynieckim rachunek; zostaję winien zł. 1500.

Die 10 byłem w Ławrowie; eadem W. ks. rektor samborski; ea die powróciłem; ea die wiec młodych zł. 8 od Bazylego.

Die 21 naznaczone wesele p. Winnickiego z p. Pohorecką, które doszło bezemnie.

Die 13 z S° Spasa do Straszewicz na noc; tamże i j. p. brat.

Die 14 stanołem w Samborze, gdzie honestissime z j. p. wojewodą mazowieckim i innemi ich mościami w kościele nowym ich mościów OO. Jezuitów jeszcze dopiero zaczętym celebrowałem; po nabożęstwie in frequent a wielu ich mościów jadłem u jegomość pana wojewody mazowieckiego.

Item die 10 Novembris j. panu cześnikowi córka się urodziła anno 1705.

(Стор. 48)

Die 15 u OO. Dominikanów wysłuchawszy nabożęstwa jego mość pana wojewodę i innych ichmościów uprosiwszy do siebie in presentia wielu ludzi godnych ichmościów traktowałem j. p. wojewodę.

Ea die nocleg w zamku samborskim u j. pana Finka.

Die 16 obiad w Straszewicach; ea die nocleg w S. Spasie.

Die 17 sprawa p. Jaworskiego z p. Ankwiczem sądzona sądem kompromisarskim.

Die 21 j. p. brat eadem do Sozani na wesele.

Die 22 j. p. Wisłocki, chorąży bidgoski w sprawie z duchownym swym Grabownickim.

Ea die j. p. Turecki, miecznik dobrzyński w nocy, który die 23 rano odjachał.

Ea die j. p. Zadolski, cześnik lidzki z synem, a potym j. p. podstoli żydaczowski z synem i j. p. Błażowskim Pawłem, a potym j. p. Witkiewicz.

Die 26 j p. podstoli z pomienionemi ichmościami na noc do Straszewicz odjachał.

Anno 1704 die *) królewiczów ich mościów dwóch Jakuba

*) Дата ненаписана.

i Konstantyna, jadących z Wrocławia do Olawy, Sasi przejeli i do Saksonjej zaprowadzili.

(Стор. 49)

Anno 1704 ante finem Novembris przyciśniony jegomość p. Krakoski, hetman w: k: cum tota domo accessit w Krakowie do króla jego mości Augusta excepto p. starosty spiskiego.

Eodem anno die 25 Novembris król August do Saksonjej odjachał.

Anno 1705 car jegomość moskiewski die 11 Octobris w Tykocinie stanął, potym do Grodna odjachał, potym w Tykocinie stanął.

Eodem anno die 3 Novembris król jegomość August nie mogąc się z wojskiem z Saksonjej przebrać, któremu generał Rej(n)szeld z wojskiem szwedzkim zab(ie)gł pass, incognito we trzech osobach przebrawszy sie stanął w Tykocinie, przeciwko któremu car jegomość wyjeżdżał.

Eodem praesidium kozackie do zamojskiej fortecy wprowadzone.

Eodem tak wielkie i liczne wojska szwedzkie, moskiewskie, kozackie, saskie etc. etc. rozłożone po Polszej na zimę.

Die 21 Novembris o. namiestnik s. spaski wyjachał z zięciem o. namiestnikiem seredniackim o. Piotrem z S° Spasa do Węgier; wziął z sobą zł. 4600, item zł 100, item na 412 maryjkach na datki i...*)

Die 28 j. p. brat z synem; eadem pojachał, wyprawiając syna do Lwowa do s(z)kół die 30 Novembris.

(Стор. 50)

Die eadem 28 Novembris j. ks. Dagobert; eadem jegomość p. Hulak, kapitan regimentu j. p. generała Branta był w S. Spasie na załogę do oekonomjej ordynowany i do episkopjej ciż ludzie na załogę ordynowani.

Die 29 Orłoski ku Przemyslowi załogę rozłożyć i dla ryb do Walawy.

Die ultima rozłożona załoga. Ea die wina złożonego beczkę do Żółkwi do ks:ęcia Mężyka, a lwaszkoski z listami die 1-ma Decembris.

(Стор. 51)

December.

Die 1ma lwaszkoski z listami do księcia Mężyka do Żółkwi.

Eadem jmp. cześnik łęczycki późno.

Ea die wiadomość z Przemyśla o j. panu Szmigielskim.

Die 2 Szander z Węgier.

Die 3 j. m. ks. prefekt Collegii Pontificii Leopoliensis o. o. Teatynów był**) stanął w S. Spasie.

Die 4 j. p. brat i j. p.**); eadem j. pan Fink, podczaszy inowrocławski i odjachał ea die.

Die 5 j. p. Walkiewicz; ea die j. p. brat do domu.

Die 6 j. mość ks. prefekt odjachał do Lwowa, ale dla Moskwy znowu od Chłopczyc się wrócił do Hordyni. Jednakże znowu die 7: puścił się.

Die 7 j. p. Tomasz Rościszewski, rotmistrz j. p. Szmigielskiego

---

*) Далі ніщо ненаписане.

**) Перечеркнено.

chorążego nadwornego koronnego z j. p. Franciszkiem Zawarskim, chorążym z regimentu moskiewskiego w półtoraset koni nocowali w namiotach.

Die 8 jedli w S. Spasie; ea die na noc do Starego Miasta.

Die 11 wiadomość od o. namiestnika S° Spaskiego z Węgier o winach.

Ea die ludzie moskiewscy w manasterze srodze poalstrowali (?) mie.

Ea die w nocy*) o. kaznodzieja do Dobromila i Orłowski.

(Стор. 52)

Die eadem 11 Decembris w nocy o. Czechowic i Iwaszkowski z Żółkwi od księcia Mężyka powrócili z uniwersałami.

Ea die w nocy j. panu bratu 4 uniwersały ks. Mężyka odesłał, a piąty do Drohobycza o. Zubrzyckiemu.

Die 12 znowu już Moskwa powróciła na dyspons srownaty się pojachała nazad.

Die 13 o. kaznodzieja powrócił z Dobromila od kapitana moskiewskiego.

Ea die, daj Boże szczęśliwie, ruszyłem się z S° Spasa nocą.

Die 14 z wielką molestją z niewczasem w nocy stanołym w Wysznich Wysockich.

Die 16 nazad wozy**) podwody do S. Spasa.

Item.

Die 15 w nocy j. p. Wilczyński, rotmistrz j. p. Szmigielskiego stanął we 400 koni we dworze w Wielunicach, klucze odebrał, urzędnika pod wartę wziął, co tolko było to ws(z)ytko in escum poszło, nadto koni co lepszych ośm wzięli.

(Стор. 53)

Die 16 j. p. Szmigielski z swemi ludźmi i Moskwą 400 i brantoskim regimentem i z Wyżniańskim to jest j. p wojewodą ki(j)owskim etc. ku Brozowu, żem krył sie z ludźmi.

Die 1 ***) Moskwa od Dobromila et al. zmykać się poczeła i nocą ruszyli się.

Die 19 W. O. Kamiński z Kłodki od Skolego zjachał do Wysznich Wysockich.

Ea die o. namiestnik S. Spaski od win.

Die 20 Decembris o. namiestnik S. Spaski rano do win, a w. o. Kamiński wieczorem do Skolego i Kłodki.

Ea die podwoda z S° Spasa die 20 nazad.

Die 22 Decembris z S° Spasa strymska paczka ekspedjowana.

Die 23 eiusdem duplic tej u poczty.

Item ze spisem sztab nro 22 funtów, szyn wielkich 70 do S° Spasa oddano.

Die ****) Decembris Orłoski lubo nie wszytkie i srodze skaleczone i zmizerowane odszukane w Dukli konie sprowadził do S° Spasa, (стор. 54) a sam stanął w Wysockich.

---

*) Перечеркнено.
**) Перечеркнено.
***) Незаписано.
****) Незаписано.

Die 23 Decembris z Wysockich wyjachałem, nocleg w Zubrzycy; die 24 stanąłem w Kropilniku, kędy święta rzymskie odprawiłem u j. pana podczaszego z bracią ichm. j. m. p. cześnikiem bracławskim, j. p. chorążym czernichowskim, cum suibus, j. p. siostrą etc. etc.

Die 26 w noc j. p. brat z j. p. cześnikiem łęczyckim nadjachali; eadem pracowało się; użyłem pomiarkowania dymów na wojsko moskiewskie.

Die 27 naznaczona kommissja w Wiszni do rozłożenia wojska moskiewskiego w województwie ruskim 7200 w dobrach ziemskich i kommisarze przez j. p. hetmana po dwóch z ziem naznaczeni, na który termin i moskiewscy kommissarze comparere mieli.

Die 27 j. p. brat z j. p. cześnikiem, i z j. p. chorążym czernichowskim odjachali.

Die 28 wyjachałem z Kropilnika, stanołem ea die w nocy w Wysockich.

Die 29 konie niektóre z Uroża i z S° Spasa w Niżnich Wysockich stanęły, a w Wysznich Wysockich die ultima Decembris. Ea die Wolicki do Uroża.

(Стор 55)

Item jego mość pan Piotr Winnicki podczaszy podolski, rodził się die 24 Junii anno 1654, okrszczony die 10 Septembris eodem anno. Ma*) w tym roku pełni mu się lat.

Żenił się z Odrzechoską 24 Novembris anno 1685; spłodził z nią córkę Justynę anno 1686: die.

Powtórnie żenił się j. p. brat w Przemyszlu; wziął Barbare z Fredrowny, spłodzoną Krępską die 8 Januarii 1690.

Eodem anno die 13 Januarii j. p. Katarzyna Nahujowska, cześnikowa bracławska, siostra nasza abrenuncjacją czyniła w grodzie przemyskim de bonis paternis et maternis.

Eodem anno posłowałem z województwa ruskiego z ziemi lwowskiej na sejm walny warszawski, który niedziel a die 16 Januarii ad die(m) 6 Mai ciągnął się i szczęśliwie skączył.

Eodem anno szarańcza w Polszcze, osobliwie w województwie ruskim die 29 Augusti

Anno 1692 die 13 Octobris p. Teresa, córka j. pana brata urodziła się; do krztu trzymał j. p Waposki stolnik koronny. Ma tedy w tym roku lat 14.

Anno 1693 w Bilince do krztu trzymałem córkę j. panu Ustrzyckiemu łowczemu wschowskiemu.

Anno 1695 die 5 Februarii urodził sie j. panu bratu (Стор. 56) syn Antoni sub planeta librae na ten czas, kiedy Sabas Gerej przedmieścia lwowskie popalił i niezliczone szkody w województwie ruskim porobił. Pełni mu się w teraźniejszym roku 1706 lat jedenaście.

Anno 1696 wojsko skonfederowało się pod dyrekcją j. pana Baranoskiego.

Eodem anno die 8 Novembris j. panu bratu córka Teofila Ludowika urodziła się, której się pełni lat 10.

---

*) Перечеркнено.

Die 27 Junii 1697 król jego mość August książe Saski obrany in solito loco w Warszawie ale in scissa rąbka nie arcybiskup, ale biskup kujawski nominował, tenże i koronował. Naostatek post multas tribulationes po poparciu elekcjej po rokoszu wszyscy accesserunt do króla sequentibus annis.

Eodem anno 1-mis Octobris książę jego mość de Conti electus et nominatus przez arcybiskupa rex morzem ze Francjej przypłynął okrętami i stanął blisko Gdańska pod Oliwą zawiedziony od naszych, że nie zastał nikogo i wojska, nazad się wrócił.

Item eodem anno 30 Octobris Piotra Chłopice krzciny*).

Item anno 1686 die 10 Februarii siostra nasza j. p. Nahujoska szła za mąż; anno 1687 die 18 Januarii pierwszego syna Piotra miała.

(Стор. 57)

Anno 1700 po zejściu z tego świata najmilszego rodzonego mego jegomość o. episkopa nie telko nie myślącego i nie dbającego, ale cale renitentem przycisnęły mie et adigerunt prima regni maiestatis capita książę kardynał i prymas regni, książę kanclerz wielki koronny, j. p. kasztelan krakoski, hetman wielki koronny, jego mość pan podskarbi wielki koronny, dzisiejszy kasztellan krakoski i hetman w. koronny, j. p. wojewoda ruski, stolnik koronny etc. etc. etc., żem wzgardziwszy światem na dworze króla ś. p. Jana lata młode trawiąc, potym na wojnie, na sejmach, raz od województwa posłując, a kilka razy od wojska całego, służąc wiernie ojczyźnie i województwu na różnych funkcjach, sądach skarbowych, kapturowych, koekwacjach, kommissjach do oekonomyj etc. etc. pracując, musiał ten kłopotliwy urząd po ś. p. rodzonym i antecessorze moim aceptować, nie będąc godzien Najwyszému Panu w mn ejszym stanie służyć odważyłem się poddawszy się opiece Twórcy mego iść za wolą i powołaniem Jego, niegodne stworzenie Jego.

(Стор. 58)

Anno eodem die 12 Aprilis odebrawszy nominacją na episkopją od króla jego mość przy liście kardynalskim żegnałem j. pana hetmana we Lwowie przy wielu ichmościach i j. panu wojewodzie bełzkim, dzisiejszym hetmanie polnym, który eodem stymulo był i ojcoskie prawie ze łzami brałem błogosławieństwo.

Eodem anno die 1-ma Mai habit w monasterze ławrowskim brałem z rąk jegomość o. Horańskiego, episkopa chełmskiego.

Die 2-da eiusdem konsekrowany od tegoż in presbiterum w ławrowskim manasterze.

Die 5 Junii.

Anno eodem w przemyskiej katedrze in praesentia jegomość o. metropolity, ich mościów oo. episkopów chełmskiego i pińskiego, in praesentia wielu ich mościów nie telko duchownych, ale urzędników ziemskich tam Graeci, jako et Latini etiam ritus, krórych katedra capere nie mogła, bo było ich mościów nad 600; przy w. o. ihumenach, namieśnikach, bractwach, lubo nie wszystkich doszło wiedzieć spokojnie

*) Перечеркнено.

nemine contradicente per verbum placet die 5 Junii ta elekcja odprawiła się horis matutinis na niegodną osobę moją.

Eodem die 6 eiusdem per manus j. m. o. metropolity i ich mościów oo. episkopów jeszcze przy liczniejszej frekwencjej konsekrowany byłem in episcopum indignum.

Eodem anno et die jegomość o. Szumlański episkop lwowski (стор. 59) w Warszawie w ręku księcia kardynała professionem deposuit.

Eodem anno in Novembre także nie myślącemu i nie konkurrującemu od księżny jej mość marszałkowej koronnej przez dzisiejszego j. pana hetmana archimandrje dermańska i dubieńska oddane mi których sam dla słoty zapuściwszy się już do Lwowa aprehendere nie mogąc, przez w. o. Zubrzyckiego na ten czas jeszcze in seculo jako per notarium apostolicum odebrałem na chwałę Boską, ale i na niewypowiedziany kłopot.

Anno 1701 die 12 Januarii synowica moja starsza Justyna za j. pana Borzęckiego, cześnika łęczyckiego przez wielkie i godne instancje j. p. stolnika koronnego i samej jejmości i innych wielu zaręczona; die zaś 4 Septembris eodem anno in frequentia godnych ich mościów, lubo maior sperabatur frequentia, w zamku samborskim wydana, dawałem sam ślub ich mościom.

Anno eodem zacząłem wizytować diecezją, a potym subsequentes calamitates temporum zatamowały cursum.

Anno eodem król jegomość wojnę zaczął z królem szwedzkim i poszedł pod Rygę non consentiente republica i przegrał tam. Eodem traktat czyli zgoda między ich mościami p. p. Sapiehami, księży Wiszniowieckiemi, j. p. Ogińskim, a raczej całym księstwem litewskiem w Warszawie die 17 Januarii przytrząśniona popiołem nieugaszona, zkąd większa origo mali.

Eodem anno buławy oddane, wielka j. p. Lubomirskiemu z kasztellanją krakoską, mniejsza j. panu Sieniawskiemu wojewodzie bełzkiemu. Eodem anno die 19 Aprilis miejsce w manasterze ławrowskim na kaplice i grób rozmierzyłem i rzemieśników zjednałem.

Anno eodem die 22 Mai szwedzki król jego mość rozdrażniony wprzód (Стор. 60) zlustrowawszy księstwo żmudzkie, litewskie etc. stanął z wojskami swemi na Pradze pod Warszawą i zaraz zaczęła się wojna; strasznie przegrali batalją Sasi i nasi in praesentia króla jego mości niedaleko Pińczowa pod Kliszowem die 19 Julii; ich mość p. p. hetmanie nie będąc przestrzeżeni o tej bataljej, tolko wojsko prezentować królowi chcieli. Zginęło Sasów kilka tysięcy, armaty, ammunicje, tabory in praedam Szwedów poszli.

Die 27 Septembris eodem anno oo. namieśnicy konwokowani byli na kongregacją generalno w interessach diecezjej do Straszewic.

Eodem anno kozacy przybrawszy sobie Samusia za wodza zbuntowali i wielkie szkody i morderstwa w podolskiem, bracławskiem, wołyńskiem, ki(j)owskiem województwach czynili. Jednakże eodem anno uśmierzeni przez j. pana hetmana polnego i j. pana Potockiego, wojewodę ki(j)owskiego.

Eodem in Novembre p. generał Sternbok zawitał do Rzeszowa,

a potym głębiej w ziemie przemyską z kilką tysięcy Szwedów po kontrybucją. Eodem die 11 Decembris w Lisku p. wojewoda wołyński wzięty.

Anno eodem w Lublinie sejm die 19 Junii, na który województwa wielkopolskie przez rugowanie posłów wielkopolskich zirritowane, przez co większy ogień się zajął w Polszcze, a potym konfederacja etc.

Anno eodem powróciwszy z Wołynia ossa et exequias przodków swoich, skączywszy w monasterze ławrowskim kaplice na chwałę Bożą, do grobu nowego sprowadziłem.

Eodem syn p. cześnikowi łęczyckiemu urodził się die 3 Decembris.

Anno 1704 in Februario konfederacja staneła przeciwko królowi jego mość; województwa wielkopolskie, a potym i drugie łączyć się poczęły i zaraz ogłoszona detronizacja, a potem sejmiki od księcia prymasa in ordine ad electionem novi regis publikowane. Eodem wojska część skonfederowała się pod dyrekcją j. pana Chomętoskiego, starosty radomskiego.

Подав: Микола Андрусяк

Пастирський лист о. Григорія Булко, ЧСВВ., мараморoського вікарія еп. Г. Блажовського

НИЗШЕ надрукований окружний лист захова́вся між рукописами монастирської бібліотеки на Чернечій Горі, біля Мукачева. Є се доволі понищений рукопис, величини 20 × 33 cm, записаний на 12 сторінках, з полинялою першою сторінкою і недостаючим кінцем. Його автором — о. Григорій Булко ЧСВВ., про якого подаємо тут декілька даних, хоч про нього згадує і Базилович, Brevis notitia (ч. II, ст. 163-176; ч. III, ст. 88-89) і Schematismus dioec. Munkač. 1876 (ст. 323, де ошибочно поданий рік смерти 1745).

Сей замітний Василіянин походив із села Годермарка, (Шаришська ж.). Около 1721 р. він ходив до школи в Ужгороді і в тзв. Litterae testimoniales Єзуїт о. Данило Dubravius згадує про його чесне життя, зрілі обичаї та про особливішу побожність. Про час, у якім він вступив до монастиря, нічого не знаємо. 1729 р. еп. Геннадій Бізанцій вислав монаха Григорія до Хорватії на помічника свидницькому епископови Григорієви Вученічови. Там він справував уряд протосинкелла. 25.III. 1732 еп. Бізанцій відкликав його назад. Вернувши на Чернечу Гору поставлено його ігуменом монастиря і повновласником епископа. Видно, що був добрим адміністратором, бо залишилися вістки, котрі стверджують, що дуже вміло господарив і завідував як маєтком монастирським так і епископським, за що окремо похвалив його пізнійший еп. Г. Блажовський. По смерти еп. Бізанція († 1733) вибрано його протоігуменом Чину, а 1740 р. еп. Блажовський заіменував його своїм мараморoським вікарієм. Кромі визначних дарувань сього мужа мабуть і те вплинуло на його вибір, що яко монах міг був вдоволитися меншою провізією, зрештою — міг був побирати дань з численних мараморoських монастирів (пор. Лучкай, т. V, 52). Умер на болячку (чуму) 1742 р. в селі Бичково, а похоронений у монастирській церкві в Білій Церкві (див. »Записки ЧСВВ.« II, 115; III, 443).

Гр. Булко, як мараморoський вікарій, написав до своїх вірних, іменем епископа Блажовського, пастирський лист, що його тут друкуємо. Чи той лист був розісланий, годі нам щонебудь певного сказати. Правдоподібно треба догадуватися, що вікарій не встиг як слід оголосити згадане посланіе, а рукопис по смерти його автора зложено в монастирськім, мукачівськім архіві. Кромі сього рукописного пастирського листу зберігається ще й його лист з датою 14.V. 1735. Характер письма і стиль обох рукописів майже однакові. На основі тих подібностей сміло можна твердити, що автором пастирського посланія не хто инший, а сам о. Гр. Булко.

(ст. 1) Epistola Encyclica / сирич: / Єпїскоє Посланіе wбщодитеlноє къ...[1] / Набоженстка Клиро́ и Народ/(ѕ Мараmо)/рыскомѕ. / Къ Соборномѕ... тенію, поѕ.... / пенію съ wрѕженоє, и ѡт... /

Вселенскый Сѵ̑тый Соборъ Трилєнскы.. / ѡ wбновленій, къ заседаній..../ такоє прелагаєт предословіе.. / єст собѣ полеглыx, а найпачеж.. / „хокно положеныx, напомина.. / и ѡ ѻ̑традѣ своємъ“, а далей ещ... / и ясній из слова къ слово такъ... / понеже власный Єпїскый ѻ̑трах єст: всѣхъ... / „єврейской паствѣ своей повръчены и поданыx / попозновінїм наказѕвати, и испра-

[1] Всі викрапкувані місця — знищені червами.

влѧти / за то въ первыхъ прⷣзрѣти, и прⷣоувидѣти / повиⷮн... Єпⷭкпь.: ѧбы
ѣиⷯ Клѵ́ръ, ꙗкⷯ зако/ный, такⷯ и свѣцкый, ѧ найпачеже пастⷭвѣ дв/шевной
прⷣложеⷮный за ѣиⷯ небреженїемъ и нерадѣ/нїемъ пⷭбличной соблазни грѣхⷭ,
йли погоршы/ню ꙗкомⷭ колвекⷯ небылъ причасный и непо/рѧ́ное, йли
нечⷭное жытїе ѧбы не провадилъ, / бо ѣжели Клѵ́ръ. который прикладⷣныⷨ
жытїемъ / и стой, и бⷬспной навкы Хⷬтовой свѣтломъ / мирскыⷨ лю-
демъ изволяла невкыⷨ свѣтити / и приказань Бжыⷯ, и цⷬковныхⷯ, и бл҃гого/
вѣнныхⷯ, и прикладныхⷯ нравⷭвъ йⷯ жытїе д... / „ховное, ꙗкожто дⷯов-
ного набож... / солїю солити долженъ... / ныⷨ, и непорѧ́ныⷨ жытїй
б... / лмйсѧ: ꙗковыⷨ способомъ... / дⷯовнⷭ прⷣложеный, Мл... / (ст. 2)
ѡ ѣиⷯ съгрѣшенїиⷯ ѡбличыти и наказати воⷥмо/жетⷬ: егда мирскыи люде
ѣдиною ѿповѣдїю / Клѵ́рⷭ дⷯо́зномъ ѿвѣщаютⷬ: иⷨ Клѵ́ръ, и па/стырй
дⷯовныхⷯ ѧ звлаща ѡффицїѧлове / ѿ многыхⷯ Мирскыхⷯ людей терпѧтⷬ бы
ти / и жыти поⷣлѣшыхⷯ и горшыхⷯ; и каковою / властїю Єⷣницы, мир-
скыхⷯ, то єⷭⷬ: свѣтскыхⷯ / людей наказати, и навчити воⷥмогⷭⷬ? / ѣжели
ѡⷣ всѣхъ сиⷯ вещаⷯ неприличныхⷯ сами / себе винныхⷯ тайно, ѧ деколи
и ꙗвно зпозна/ютⷬ: ѡⷣ которыхⷯ людей мирскыхⷯ навчати, / наказѡвати,
и wбличати повинни сⷭⷬ: / Єпⷭпь пⷯ должный напомнѧ́ти свой / Клѵ́ръ,
на который колвекⷯ степенъ / йли сѧ́нъ постановлⷮный, и повыше/ный;
ѧбы въ всѧкой конверсацїи, и ѡка/зїи, въ всѧкой ѡколичности, дѣли и
слѡви, / ѧ найпачеже въ повченїй, и премⷣрти, / въ ѡⷣтвержденїи вѣры
стой, Хртїѧⷮ/ской, Православной, Кѳолическої, / ѣрⷭченомⷭ себи людⷭ,
и стѧдⷭ Бжї/емⷭ, ꙗкѡ доброго Пастырѧ, и пастырⷭтва / наслѣдⷮникъ
и тогоже йменa изрѧ́ный / носителъ, добрыⷨ прикладоⷨ, и добро/
пиⷮдовъ былъ, пиⷮно памѧтаючи / на ѡ҃ныи стого Писма ѡⷣ левиⷮ-
скыхⷯ/... Книгаⷯ Моѵ́сеwвыⷯ ѣ глаⷡ: дⷣ на / (стор. 3) писаⷮныи слѡва:
Єтыи бⷭдѣт... / стъ ѣсмъ Гдь Бгъ вшⷬ; ѧ... / сосѣда Єтого Йѳла
Павла... / ѣ. къ Кѵриⷮдоⷨ ѣ глаⷡ: ⷭ. на... / Се нйѣ время блгопрїѧ́тно;
сѣ... / ни ѣдйно ѣ ничемже дающе... / да слѵженїе вше беⷥпорочно бⷭд.../
прⷣставляюще себе, ꙗкоже Бжїѧ... / ѣ терпенїи мнозѣ, въ скорбѣхъ,
и бѣдахъ / въ тѣснотаⷯ, въ ранаⷯ, въ темницаⷯ, въ / нестроенїиⷯ, въ
трⷭдѣхъ, въ бдѣнїихъ, / въ пощенїихъ, въ ѡчищенїихъ, въ разⷭмѣ, /
въ долготерпѣнїи, въ блгости, въ дⷭѣ / стѣ, въ любⷪви нелицемѣрнѣ,
въ словеси, / и йстиннѣ, въ сили Бжїи правды, десными / и шⷭими;
славою и беⷥчестїемъ; гаⷤденїемъ / и блгохваленїемъ, ꙗко лестⷬци йстинны;
ꙗко / незнаеми и познаваеми; ꙗко ѡⷣмираю/ще и се жывы ѣсмы; ꙗко
наказⷭемы / ѧ не ѡⷣмерщвлѧемы; ꙗко скорбѧ/ще пⷭноже радⷭющесѧ;
ꙗко ницїи, ѧ / многыхⷯ богатяще; ꙗко ничтоже ймⷭ/ще, и ѣсм съдⷬ-
жащe. ѡⷣста... / „верзошасѧ къ вамъ Кориⷮдѧ... / прилѣчно къ вамъ глати.../
„чане: / Грⷣце нⷬше разп... / (стор. 4) не тѣсно въмѣщаетесѧ въ нас�both, /
ѡⷣтѣсня/ётежесѧ въ ѡутроба йшыⷯ. Тожде коⷥ/мездїе ꙗкоже чадоⷨ
глю: распространитесѧ / и вы, и небывайте ѡⷣдобъ прелоⷤе/ни къ йно-
мⷭ ꙗрⷣмⷭ, ꙗкоже невѣр/ныи: коебо причастїе правды къ / беззаконію;
йли кое ѡщенїе свѣтⷭ / къ тмѣ; коеже съгласїе Хⷬтови / съ велїѧроⷨ;
йли кам чⷭⷮ вѣрнⷭ / съ невѣрными; йли кое сложенїе цⷬкви Бжїи
съ йдолы. Вы бо ѣсте / цⷬкви Бга жива, ꙗкоже рече Бгъ: ꙗко / вселюсѧ ѣ ни́хⷯ, и похожⷭ, и бⷭдⷭ иⷨ Бгъ и тїи бⷭдⷭⷮ мнѣ людїе. Тѣмже
йзы/дѣте ѿ среды иⷯ, и ѿлѵчытесѧ, глетⷬ / Гдь, и нечыстотѣ не

прикасайтесѧ / и ѧзъ прїймѹ вы, и бѹдѹ вам̃ въ ѿца, / и вы бѹдете мнѣ въ сн҃ы и дщери, / гл҃етъ Гдь Вседе҃ржителя". Того ради и паки ѻ҃ томѹ же посланїи ѻ҃ глав҃: з҃. докладаетъ: / Сицева ѹ҃бо ймѹще ѡ҃бѣтованїѧ, ѡ҃ / возлюбленїи! ѡ҃чистимъ себе ѿ всѧкїѧ / скверны плоти, и дх҃а, творѧще / ст҃ыню въ страсѣ Бж҃їи въмѣсти/те ны, ни ѥдиного ѡ҃бидѣхомъ; / ни ѥдиного ѩстлѣхомъ; ни ѥдиного / (стор. 5) лихоимствовахомъ не на ѡ҃сѹжденїе... / бо рѣхъ: ѩко въ срц҃ахъ нш҃ыхъ... / ѥже ѹ҃мрети с҃ вами и съ ж... / го ми дерзновенїе къ вам̃, м. / хвала по вас̃, ѩсполнихсѧ... / преизбыточествѹю радостїю... / печали нш҃ой; ѧле прошто пр... / радостїю ѡ҃ всѧкой печали?... / -ний съсѹдъ и ꙗзыкомъ ѹ҃чтелъ .... / посланїй ѕ҃. къ Кориѳдомъ к҃ глав҃: з҃. к҃ зач҃: рп҃д / самъ тако҃то досвѣчѹетъ: Печаль бо ѩже по / Бз҃ѣ покаанїе нераскаанно въ сп҃нїе съ/дѣлѹетъ; ѧ сего мира печаль смр҃тъ съ/дѣлуетъ; себо само ѥже по Бз҃ѣ ѡскорбѣти / вам̃, колико съдѣла въ вас̃ тщанїе, но / ѿвѣтъ; но негодованїе; но страх҃; но вожде/лѣнїе; но ревност҃; но ѿмщенїе. Въ всем̃ / прѣстависте себе чистом̃ быти въ ве/щи. ѧще бо ѩписах҃ вам̃, не ѡ҃бидившаго / ради; ниже ѡ҃бидимаго рад҃и; но / зарѣе ѩвитисѧ тщанїю вш҃емѹ / ѥже по вас̃ къ вамъ прѣ Бг҃ом̃. Сего / рад҃и ѹ҃тѣшихомсѧ ѡ҃ ѹ҃тѣшенїи / вашемъ. Лишеже паче возрадовахомсѧ / ѡ҃ радости Титовѣ; ѩко поко... / дх҃ъ ѥго ѿ всѣх҃ вас̃; и паки... / посланїи ѕ҃. къ Кринѳдом̃ к҃ г... / ст҃: Ѩпл҃ъ Павелъ ѡ҃ томже пѣч... / докладает҃: Блгодареніе ж... / (стор. 6) давшемѹ тожде тщанїе ѡ҃ вас̃ к҃ срц҃е Ти/токо, ѩко мл҃нїе ѹ҃бо прїим҃т, тщиви ѩже / сый, своею вълею изыйде къ вамъ. / Послахом̃ же с ним̃ и брата, ѥгоже по/хвала въ блговѣстїи по всѣмъ цр҃квам̃ / не точїюже, но и ѡ҃сѹщъсѧ ѿ цр҃кви с҃ на/ми ходити въ блгодати сей слѹжимѣй нами, къ самаго Гд҃а славѣ, и / спѣхѹ вш҃емѹ посылаеми. Блюдѧ/щесѧ того да не кто нас̃ порече҃т въ вели/чествїи семъ слѹжимѣмъ нам̃и, про/мышлѧюще добрам̃, не токмо прѣ Бг҃ом̃ / но и прѣ чл҃ки. Сего рад҃и възлюблен҃нам̃ / ѡ҃ Хс҃ѣ Братїм̃! Всечс҃ный Клр҃е Мараморыс҃кѹ! / Прѣ. глан҃ным̃ словам̃ Павловым̃ и паки к҃/немлѣмъ, и поктори҃м: Се нн҃ѣ время / блгопрїим҃но; се нн҃ѣ дн҃ь сп҃нїѧ, ни ѥдино / к҃ ничемѹже дающе претыканїе, да/слѹженїе, и дх҃овенство вш҃е бе҃порочно / бѹдет҃; добрѣ памѧтаючи на ѡ҃ный / ѹ҃ Левитскыхъ г҃. книгах҃ Моусеовыхъ / к҃ глав҃: д҃і. ѹ҃ писмѣ ст҃ом̃ написаныи / слова: Ст҃ыи бѹдѣте, ѩко ѧзъ ст҃ъ / ѥсмъ Гд҃ь Бг҃ъ вш҃ъ! Да на нас̃ пастырей / дх҃овныхъ, словесное стѧдо пасѹщыхъ / ст҃ам̃ съвершающыхъ, прїемлющихъ, и / раздѣлющихъ, ѧ ст҃ынѣ Гнеи лепоѕ/чающыхсѧ, ѡ҃наи страшный Ѩдонай / Гд҃а понѕъ ѹ҃ Ѥзекіиля прр҃ока ѹ҃ глав҃: / кѣ. ѡ҃писаный непостигнет҃: Й бы҃ст сло/во Гд҃не къ мнѣ гл҃м: Сн҃е чл҃чь р҃ци / (стор. 7) ѥмѕ, ты ѥси земл҃ѧ не ѡ҃дожди... / ѩрости. ѥгоже старѣйшыны... / ѩко лвы рыкающе въсхи... / возхищенїѧ. дш҃а ꙗ҃дающ... / богатество, и чест҃ прїемлюще... / ѹ҃множыша средѣ ѥго; и... / сп҃нци: / ѥго ѿвергошасѧ зако... / и ѡ҃скверниша ст҃ам̃ мои. . / и сквернаво̃м̃ неразлѹчиша, и межѕ нечис... / и чисто̃м̃ неразлѹчиша. Кнази ѥго средѣ ѥго / ѩко вълци късхитающе возхитанїѧ, си/ротѣ и ѹ҃богѕ насилїе творѧще, ѩкоже / пролїяти кровъ, и погѹбити дш҃а. / ѩкоже гладство гладовати. Се да не / ѡ҃ нас̃ жрцовъ или сп҃никовъ, да не ѡ҃ нас̃ / кнѧзей, прѣстоятелей и прѣсѣдателей, / да не ѡ҃ нас̃ дш҃евныхъ пастырей Ѩдонай / Гд҃ь

Бг҃ъ Їезекїилемъ пр҃рокомъ дѫже тако по/носитсѧ: Жерци йли сщ҃ники мои ѡ҃вер/гошасѧ закона моего, й ѡ҃скверниша ст҃а моя. Межд҃ ст҃ом й скверна/ком / неразлѫчиша; и межд҃ нечистом и чистом / неразлѫчиша. Се ѡ҃подобасѧ Дх҃ѹ ст҃омѹ / й Бг҃олюбикомѹ Гєѡргїю Гаврїилѹ є҃п҃пѹ / Йгнатїскомѹ, Мѹкачовскомѹ, Мара/морыскомѹ й прч҃: ѡ҃ нїкїих҃ залиша/нам ст҃ых҃ ѡ҃цъ й вселенскых҃ с҃: Сокоровъ ст҃ой .... / православной дѣйствѣмъ д.... / съчынєнным бг҃осл҃вным тѵ́п... / постановленїѧ лѫчшаго р... /-ненїѧ, лѫчшаго рáди ѡ҃... / (стор. 8) й межд҃ всѣхъ҃нимъ клиро́м право-правленїѧ / сїм ѡ҃тверждати, й ничесоже правокѣрїю / придавати, ниже ѡ҃мен҃шати, токмо / бл҃гочестнїю й ст҃ых҃ ѡ҃ц҃ъ й вселенскых҃ соборовъ ст҃ым҃ правилам҃ ѥих҃ йспонєнїѧ / рáди ѡ҃пасно прилежати, й своей / йр҃хїерейской пастѣ поврѫченых҃ъ / правилно й бг҃о-бг҃оугодно пасти, й бг҃осл҃вною / стежею къ горнемѹ Сїѡ́нѹ, си є҃ст҃: цр҃ствїю / нб҃ном҃ѹ наставлѧти й сего рáди клас/тїю своею ар҃хїерейскою изповинности свое / архипастирской Всечеснем҃ѹ Мараморы́с/комѹ Клѵ́рѹ всемѹ ѡ҃ мала до вели/ка крилко повелѣ<ле҃т: Въ пр҃вых҃: /

а҃. Йбы кождо сщ҃ник йли дїáконъ сѧмничькъ / по Ѳ҃рни йли по ст҃ой Лѵтѳргїи всѣко/го возраста из̾ людми мл҃итысѧ: Цр҃ю / нб҃ный: Тр҃тое: Пр҃гам Трце: Ѻче / нш҃ъ: Бц҃е Дв҃о: Вѣрѹю въ ѥ҃диного / Бг҃а: й десятеро Бж҃е приказанѧ: /

б҃. Поѣторе: ábы, як сщ҃ници й дїáконы, / так и мирскыи вс҃ѣ люде, принай/мнѣй четири раз̾ черезъ гл҃ѧ ѡ҃ петрѹвкѹ, / спасѹвкѹ, ѡ҃ филипѹвкѹ, á найпа/чеже ѡ҃ великое говинѧ, то є҃ст҃: ѡ҃ м҃ц҃ѣ / прєд҃ Хр҃ѣмъ въскр҃ѣнїем҃ всѣх҃ своих҃ грѣховъ нале/жите й съ скрѫхою сѧ йспокѣдали / й Бж҃ествены́х҃ Тайн҃ пренайстѣйшого тѣла / й крове, ábысѧ з̾ великым҃ й належытым҃ / набожествомъ причащали. /

(стор. 9) г҃. По трéтїе: ábы сщ҃никы, пароχы... / -ческам҃, á дїáконы дїáконск. . / -дой нáли й праз̾ника Гр҃ского из̾... / й кождого свáта ѡ҃ цр҃кви Бж҃... / -го дѣйствовали, й Лѵтѹр... / слѹжили, á ѣжелибы коем҃ и... / не можна было слѹжыти, при... / ábы Часы, Йкáдистъ, йли Пр҃той ... / -лебен҃ ѡ҃правѹвали: такождє ѣты... / нáлным҃, празничным҃ й ст҃очным҃ дни сѧмни́/никы, пароχы, сщ҃никы йли дїáконы, лю/демъ ábы слóво Бж҃е пропокѣдали, Єѵ҃аг҃ліе / ст҃ое ábы вáлам҃ ст҃ой цр҃кви й ст҃ых҃ Ѻц҃ъ / сенсѣ й ѡ҃чтлей цр҃ковны́х҃ ѡ҃мыслѹ / ѡ҃ш҃ого выкладѹвали й тоумачили: / притом҃ ábы посредственѣ й приказате́л/нѣ хр҃тїáнскомѹ чл҃ку вѣрити потрѣб/нам҃ й бг҃ословскым҃ цноты й добродѣ/тели, си є҃ст҃: Йктъ вѣры, надѣи, й любви / й катехезїи, то є҃ст҃: Хр҃тїáнской, пра/вослáвной, кадолической навыкы / ábы людей мирскы́х҃, á найпачеже / ѻ҃ноть ѡ҃боего поля мѫжеского й женского дѣтей й невинн҃тькъ пи́но / вынадчѹвали. Мирскыи пак люде, / з̾ тым҃ нáлным҃, праздничным҃ й ст҃очным҃ / днїи, ábы до слѹжбы й проповѣди Бж҃... / й навыкы хр҃тїáнской слѹхана й с... / старѣйшыи ѡхотны й пилны б... / молодшы́х҃ свои́х҃ ѡ҃сторожно по... / Сщ҃ници зас пароχы йли дїáкон... / -стойнам҃ ст҃ых҃ тайн҃ сщ҃нод... / (стор. 10) правилно́м цр҃ковны́х҃ тѵ́пикѹвъ й бг҃оносны́х҃ / Ѻц҃ъ съставленїю ábы ѡ҃пасно й набожно / дѣйствовали й сáми належите прїй/мали й людем҃ ѡ҃годно роздавали. /

д҃. Но четверте: Повелѣвает ст҃ый йпл҃ъ / Павел҃ невпиватисѧ винóм

ѣ немъже єст: / блзⱑ; коⱑми пⷭче подобаєт невпиватисѧ / сбытоⷱне палюⷫкы йз горѣлки, ѿ которой люде велице шалѣют и тѣлеснѣ хорѹютъ и оⷱтробы / горѣют; прⷣреченнаѧ заповѣдь Павлова: / невпикатисѧ, wбвазбет всѣхъ хр҃тїанъ, / але найⷱчаⷱже всⷱчномѹ клѵрѹ, ꙗк законⷯ/номѹ, тⷯ и мирскомѹ, си єст дх҃овны / ѿцемъ и пастырем, йже мирскы людемъ / блгоговѣнїа зерцало повинни быти / прилиⷱна и пристройна єст: сего рⷭди / всѣ сщ҃ници и дїмконы, їерⷦонаси и / монаси поⷯ правиⷯны цр҃ковны каранїе / и ѥї. золоты глобою, и чере ѓ. мц҃и / темниⷱны ⷭрештѹванїе да не дрⷦзнет / по корчмаⷯ пѹбличныⷯ ⷭ найпаче по жыдⷯ / пѹблице со мирскы людей великою съ/блазнїю и погоршенїе до ѕтратѹ розѕ/мѹ да не ѕпиваютсѧ, межⷣ собою, и / мирскыми люⷯми да не сварⷯтсѧ, да / не лихословⷯт и да не побиваю сѧ и оⷳ грѣхъ и клтвѹ да не ѕпа/даютъ; ⷭ ѐжели з крехкости и оⷳломⷭ/ности оⷳпаⷯнѹт з горѣлковъ йли пален/кою, ѐже ничтоже ползѕет, но паче / шкодит, да не мⷦрⷯтсѧ, но по раⷤдрѣ/шенїе ѿ клⷯтвы до своегѡ ⷯрхїерем / йли до ѐго викарїи съ покамнїемъ / да привѣгаютъ.

По пⷯтое: Сщ҃ники, пароⷯхы и дїмконы оⷳ неслѹшныⷯ и клопѹтныⷯ / (стор. 11) ѡказїⷯ законогоⷯвен бⷤ дх҃овной сво.... / -сти знанѧ и блгословенїа на сѧ рѣкоⷨ..· д... / птица и звѣре ловитвѹ да не тво... / -ництво йли мⷯсарство и кѹпецтво и кочм... / не дѣют; бо сїⷨ ѥсѧ проти с... / лⷯ сѵт и сщ҃ническомѹ санѹ... / -сѵѕ чести и повазѣ дѧже... / наганы гоⷯна сѵт: такожде ѣлик... / хлѣба себи и чадо своⷨ, йначей за... / воⷤможно, їерей и дїмконы плотⷨш... / и салⷨшами да небываю; бо много разы / на їерейского санѹ бⷤчет пригли доста/ваю, и дѧже биты и бѣршаⷯжены бываю, коли проти / приказаню бж҃омѹ и цесаⷱской заповѣди / съ мирскыми люⷯми завинⷯт, ⷭ найпаче / коли крадѣжы соли пришⷠшаю сѧ. /

ѕ. По шесте: Понежъ востоⷱнаⷨ цр҃ковъ сⷭ҃ / мирскы сщ҃ником и дїмконом толико / першый брⷯ ѿбоюдѹ ѣ дѣвичествѣ преⷤде / хиротонїи воⷤпрїⷯтый блгослови: сего / рⷭди ѣдовожⷯци, ѣторожⷯнци и тре/тїоженци їереи и дїмконы бⷤ блгосло/венїа проти сⷭ҃ымъ правилⷨ посⷧшѡ, / йли неправиⷯныⷯ своиⷯ сѹпрѹжницъ, то єст: / незаконⷯниⷯ своиⷯ жон съ клⷯтвою да ѿре/кѹтсѧ, йли сщ҃нодѣйствїⷨ и дїмконⷯства / и парафїи, ѣкоже ниⷤвержены да ли/шаютсѧ, и да несщ҃нствѹю, ⷯни дїмконⷯствѹю по воⷤпрїⷯтоѻ/хиротонїи женⷯчїисѧ. /

ѕ. По сеⷨ: ⷯрхидїмконы, прото/попы и їереи ниже на ⷤинѣ ни соборнѣ / да не дрⷦзнет межⷣ персонами... / вѣнчаными чинити роⷤвоⷯ йл... / иⷨ давати книгѹ, ⷭ то поⷯ ниⷤв... / (стор. 12) тако межⷣе: да недрⷦзнет ни ѐди не нашей Рели/гїи, то єст: не нѣкого нѣжнⷭтва персонъ / йли Калвиновъ йли Римлⷯновъ бⷤ / власного иⷯ пароха до которого належⷯт / поⷤволенⷨ вѣнчати, ⷯни теж кр҃тити / ѣ йной парохїи кроме блгословенїа / йли смертноⷨ нѹжды, да некоснетъ / никтоже: ⷭ йдеже прилѹчилобысѧ / которомѹ, ⷭбы хотѣлⷦ Калви зоста/ти православнымъ хр҃тїанином, та/кого знова кр҃тити не єст потрѣбно, / понеже цр҃ковъ сⷭ҃ъ признает въ ⷯмⷨ / Троицы важное быти иⷯ кр҃щенїе, / которое слѹшнѣ ѻⷱчыненное повта/ратисѧ неможе; но тоⷯмо тако/вїй мѵ́роⷨ великыⷨ да помазанъ / бѹде, и йсповѣданїе православным /

вѣри и҆ герезїи съприсѧгою ѿрѣ/цанїе да ѹ҆чинит: потомже належыте / и҆сповѣдавшысѧ и҆ Прч҃тых Тайн да причаститсѧ.

и҃. По ѡ҆сме: Єщ҃никы, парохы и҆ дїѧконы / а҆бы не важылисѧ ѿ своих пара/фїѧн никого без трикратнаго ѹ҆ / цр҃кви ѡ҆глашенїѧ вѣнчати, / а҆ни теж при пїѧнствѣ вечеръ, а҆ни / в҆ нощы, но рано на т҆що, е҆лико / прилично и҆ мощно при ст҃ой Лѵтѹргїи прежде своих грѣховъ высповѣ/давшысѧ и҆ Прч҃тых таин причастившысѧ . . . (дальше бракує).

Подав: о. Г. Кинах, ЧСВВ.

Студенти-Василіяни у виленській Академії

Малощо не вся історія студентів-Василіян XVII і XVIII вв. спочиває у рукописах та архівах преріжних книгозборів. Надрукований досі матеріял навіть у загальних рисах не віддає сього розгону у ділянці шукання науки, що його так сміло і всебічно розвинув Чин св. Василія В. на передодні своєї золотої доби, підчас неї і ще далі. Колискою, у якій зродився сей велитенський розмах, було — завсіди в історії Василіян напрямне й ініціятивне — Вильно. Чинником, що все живійше і живійше приспішував ритм василіянського живчика саме на полі студій, шкільництва та образования, був Орден ОО. Єзуїтів. Ті давні, так достойні, події і взаємини зближує до очий наших молодий історик, член Товариства Ісусовців, о. Іван Поплятек, котрий схотів відступити для нас призбирані по ріжних рукописах, як сам висловлюється, дрібязки, що торкаються черців св. Василія В., студіюючих у ОО. Єзуїтів, у виленській Академії і виленськім університеті. З належним пієтизмом, навіть для всіх окрушин світлої бувальщини нашого Чину, приймаємо та друкуємо отсі дрібні причинки, а шановному їх реєстраторови складаємо ще й на отсім місці щиру подяку.

Й. Скр.

Religiosi Ordinis S. Basilii Magni, qui in Academia et Universitate Vilnensi Societatis Jesu gradibus academicis ornati sunt.

1670—1774.

Nomina Basilianorum, sequenti indice contenta, ex pretioso et vetusto codice manuscripto excerpta sunt. Codex iste inscribitur: »Laureae academicae seu liber continens ritum promovendi et catalogum promotorum ad gradum doctoratus, licentiatus, magisterii et baccalaureatus in alma Academia Vilnensi Societatis Jesu, comparatus et ordinatus anno 1650«. (Archiwum Kuratorji Wileńskiej nr. 3, w zbiorach xx. Czartoryskich w Krakowie).

Omnes memorati religiosi, duobus exceptis, studebant in Academia Vilnensi, qua alumni Seminarii Pontificii Vilnensis, quod, opera et studio Antonii Possevini S. J., a Gregorio XIII. P. M. anno 1582 erectum est.

In codice manuscripto, cui titulus est: »Consuetudines Alumnatus Vilnensis«, (Bibl. Ord. Zamojskich n. 828 in 4°, w Warszawie), p. 7, invenitur informatio nuntiorum apostolicorum in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lituaniae, quae modum tractandi alumnos ex Ordine D. B. M. tradit. »In alumnatu Vilnensi ex recepta ordinatione aluntur quatuor Basiliani, sed hi debent a suis superioribus esse delecti ut sint morigeri, ingenii singularis, non asperi et

convivio duri, pacati, non provectae aetatis, alias a P. Regente reiciendi sunt. Superiores Basilianorum non possunt ad libitum alumnos ex alumnatu revocare, sed nisi cum scitu et consensu P. Regentis; per frequentes enim evocationes oneraretur alumnatus. Basiliani qui ad alumnatum mittuntur debent esse de novo vestiti, debent habere vestem superiorem et interiorem, pallium, quia illis primo anno nil ex his datur. Cavendum etiam ne Basiliani vestes in alumnatu acceptas cum deterioribus commutent in claustro. Basiliani admittuntur, probationem absolvunt, professionem alumnaticam faciunt eo tempore et modo, quo alii Clerici, et omnia officia aequaliter cum clericis obeunt, praeter assistentiam in nostro templo, quia qualibet Dominica et Festo in Monasterii sui Basilica assistunt et communicant. Basiliani tempestive diebus Festis et Dominicis ex claustro redire debent ut conventui adesse possint, (sc. conventui Congregationis Marianae), nisi sit aliquod impedimentum«.

ABBREVIATIONES IN INDICE USITATAE:

SS. D. N. Al. = Sanctissimi Domini Nostri Alumnus (alumnus Seminarii Pont. Viln.)
B. ph. = baccalaureatus artium liberalium et philosophiae
M. ph. = magisterium » » »
B. th. = baccalaureatus, theologiae sacrae
L. th. = licentiatus » »
Dr. th. = doctoratus » »

1. Tarasius Tarnawski SS. D. N. Al., 22 iunii 1670 Mgr. ph.
2. Joachim Kuszelin SS. D. N. Al., 21 novembris 1672 B. ph.; 18 iunii 1673 Mgr. ph.
3. Bonaventura Boxa SS. D. N. Al., 1677 B. ph.
4. Gedeon Woyna Orański SS. D. N. Al., 1677 B. ph.; 27 maii 1678 Mgr. ph.
5. Josaphat Hutorowicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1680 B. ph.; 28 iunii 1682 Mgr. ph.
6. Meletius Doroszkowski SS. D. N. Al., 9 decembris 1683 B. ph.; 29 iunii 1685 Mgr. ph.
7. Diodorus Szerwinka Makarewicz SS. D. N. Al., 24 novembris 1684 B. ph.; 30 iunii 1686 Mgr. ph.
8. Innocentius Stefanowicz Wargolewski SS. D. N. Al., 30 iunii 1686 Mgr. ph.
9. Marcianus Mackiewicz SS. D. N. Al., 23 iunii 1691 Mgr. ph.
10. Mathias Kiełpsz SS. D. N. Al., 23 novembris 1691 B. ph.; 3 iulii 1693 Mgr. ph.
11. Antonius Zawadzki SS. D. N. Al., 23 novembris 1691 B. ph.; 3 iulii 1693 Mgr. ph.
12. Moyses Boxa SS. D. N. Al., 23 novembris 1693 B. ph.; 10 iulii 1695 Mgr. ph.
13. Barnabas Świdnicki SS. D. N. Al., 23 novembris 1693 B. ph.; 10 iulii 1695 Mgr. ph.
14. Justinus Łaniewski SS. D. N. Al., 9 iulii 1696 Mgr. ph.

15. Ambrosius Jankiewicz SS. D. N. Al., 19 novembris 1696 B. ph.
16. Alexander Łodziata SS. D. N. Al. 18 novembris 1697 B. ph.; 6 iulii 1699 Mgr. ph.
17. Innocentius Malejewski SS. D. N. Al., 22 novembris 1698 B. ph.; 29 iunii 1700 Mgr. ph.
18. Jacobus Białłozor SS. D. N. Al., 23 novembris 1701 B. ph.; 29 iunii 1703 Mgr. ph.
19. Vincentius Czechowicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1701 B. ph.; 29 iunii 1703 Mgr. ph.
20. Laurentius Kiwaczycki, 23 novembris 1701 B. ph.; eodem die Mgr. ph.
21. Augustinus Lubieniecki SS. D. N. Al., 23 novembris 1703 B. ph.; 29 iunii 1705 Mgr. ph.
22. Hieronimus Łowiecki SS. D. N. Al., 23 novembris 1705 B. ph.; 13 iulii 1706 Mgr. ph.
23. Gervasius Acinkiewicz SS. D. N. Al., 7 februarii 1707 Mgr. ph.
24. Florianus Hrebnicki SS. D. N. Al., 7 februarii 1707 Mgr. ph.; 6 iulii 1710 Dr. th.
25. Symphorianus Wahulski SS. D. N. Al., 22 novembris 1712 B. ph.
26. Sylvester Kulczyński SS. D. N. Al., 22 novembris 1712 B. ph.; 29 iunii 1713 Mgr. ph.
27. Antonius Nowostawski SS. D. N. Al., 22 novembris 1712 B. ph.; 29 iunii 1713 Mgr. ph.
28. Simeon Michałowski SS. D. N. Al., 22 novembris 1715 B. ph.; 27 iunii 1717 Mgr. ph.
29. Bessarion Kulczyński SS. D. N. Al., 22 novembris 1719 B. ph.; 29 iunii 1721 Mgr. ph.
30. Theophanes Sabatowicz SS. D. N. Al., 22 novembris 1719 B. ph.; 29 iunii 1721 Mgr. ph.
31. Theophil Jętkiewicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1722 B. ph.; 18 iulii 1724 Mgr. ph.
32. Jason Lipski SS. D. N. Al., 22 novembris 1723 B. ph.; 18 iulii 1724 Mgr. ph.
33. Samuel Janowski SS. D. N. Al., 22 novembris 1724 B. ph.; 29 iunii 1726 Mgr. ph.
34. Germannus Jackowski SS. D. N. Al., 23 novembris 1725 B. ph.; 29 iunii 1726 Mgr. ph.; 7 iulii 1730 L. th.
35. Gedeon Medem SS. D. N. Al., 19 novembris 1727 B. ph.
36. Nicanor Uliński SS. D. N. Al., 19 novembris 1727 B. ph.; 29 iunii 1728 Mgr. ph.
37. Thadeus Dziurdzi SS. D. N. Al., 12 novembris 1728 B. ph.; 15 novembris 1730 Mgr. ph.
38. Polyeuctus Kondratowicz SS. D. N. Al., 18 novembris 1729 B. ph.
39. Ionas Łoszakiewicz SS. D. N. Al., 15 novembris 1730 B. ph.; 18 novembris 1732 Mgr. ph.
40. Mitrophanes Bochdanowicz SS. D. N. Al., 18 novembris 1732 B. ph.; 23 novembris 1734 Mgr. ph.

41. Florianus Orański SS. D. N. Al., 18 novembris 1732 B. ph.; 23 novembris 1734 Mgr. ph.
42. Josephus Mirski SS. D. N. Al., 23 novembris 1734 B. ph.
43. Dionysius Żaba SS. D. N. Al., 21 novembris 1736 B. ph.; 3 iulii 1740 Mgr. ph.; 21 maii 1742 B. th.
44. Jacobus Ławrynowicz SS. D. N. Al., 3 iulii 1740 Mgr. ph.
45. Innocentius Jastkiewicz SS. D. N. Al., 22 novembris 1741 Mgr. ph.
46. Hieronymus Monkiewicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1742 B. ph.
47. Josephus Narolski SS. D. N. Al., 23 novembris 1742 Mgr. ph.; 6 iunii 1746 L. th.; 25 iunii 1765 Dr. th.
48. Stephanus Śmigielski SS. D. N. Al., 18 novembris 1743 Mgr. ph.
49. Damascenus Zmorowski SS. D. N. Al., 18 novembris 1743 Mgr. ph.
50. Alexander Jodko SS. D. N. Al., 23 novembris 1744 B. ph.; 14 novembris 1746 Mgr. ph.; in iunio 1750 L. th.
51. Plato Gutz SS. D. N. Al., 17 novembris 1749 B. ph.; 23 novembris 1750 Mgr. ph.
52. Vitinius Zahorowski SS. D. N. Al., 17 novembris 1749 B. ph.; 23 novembris 1750 Mgr. ph.
53. Joannes Czudowski SS. D. N. Al., 23 novembris 1750 B. ph.; 29 iunii 1752 Mgr. ph.; 1756 L. th.
54. Ignatius Wołodźko SS. D. N. Al., 23 novembris 1750 Mgr. ph.; 26 maii 1754 B. th.; 29 iunii 1754 L. th.
55. Heraclius Kostecki SS. D. N. Al., 29 iunii 1751 Mgr. ph.; 17 iunii 1754 L. th.
56. Anatol Widziński SS. D. N. Al., 20 novembris 1753 Mgr. ph.
57. Parthenius Terlecki SS. D. N. Al., 22 novembris 1754 Mgr. ph.
58. Gregorius Żeromski SS. D. N. Al., 22 novembris 1754 Mgr. ph.
59. Martinus Durzytowski SS. D. N. Al., mense novembri 1756 Mgr. ph.
60. Clemens Żaba SS. D. N. Al., mense novembri 1756 Mgr. ph.
61. Gedeon Hajewski SS. D. N. Al., mense novembri 1757 Mgr. ph.
62. Samuel Jedliński SS. D. N. Al., mense novembri 1757 Mgr. ph.
63. Laurentius Rymarzewski SS. D. N. Al., mense novembri 1757 Mgr. ph.
64. Nicephorus Stopakowski SS. D. N. Al., mense novembri 1757 Mgr. ph.; 2 septembris 1760 B. th.; 4 septembris 1760 L. th.
65. Constantinus Ułaszewicz SS. D. N. Al., 24 novembris 1760 Mgr. ph.
66. Sophronius Grodzicki SS. D. N. Al., 24 novembris 1762 Mgr. ph.; 22 aprilis 1765 L. th.
67. Clemens Gaszyński SS. D. N. Al., 24 novembris 1762 Mgr. ph.
68. Andreas Markowski SS. D. N. Al., 24 novembris 1762 Mgr. ph.
69. Hieronymus Artecki, 22 iunii 1765 Mgr. ph.; 25 iunii 1765 Dr. th.
70. Nicephorus Nenicz SS. D. N. Al., 23 novembris 1765 B. ph.

71. Leo Powszyński SS. D. N. Al., 23 novembris 1765 Mgr. ph.
72. Martianus Sipko SS. D. N. Al., 23 novembris 1765 Mgr. ph.
73. Ignatius Baranowski SS. D. N. Al., 23 novembris 1766 Mgr. ph.
74. Antonius Dziedzicki SS. D. N. Al., 23 novembris 1768 Mgr. ph.
75. Constantinus Jankowski SS. D. N. Al., 22 novembris 1769 Mgr. ph.
76. Josaphat Morgulec SS. D. N. Al., 22 novembris 1769 Mgr. ph.
77. Alexander Barański SS. D. N. Al., 23 novembris 1770 Mgr. ph.
78. Augustinus Sławiński SS. D. N. Al., 23 novembris 1770 Mgr. ph.
79. Adrianus Hołownia SS. D. N. Al., 22 novembris 1773 Mgr. ph.
80. Hromarzewski SS. D. N. Al., 22 novembris 1773 Mgr. ph.
81. Simon Komorowicz SS. D. N. Al., 22 novembris 1773 Mgr. ph.
82. Izaias Szulakiewicz SS. D. N. Al., 22 novembris 1773 Mgr. ph.

II.

W rękopisie, pochodzącym z »Academia et Universitas Societatis Jesu« w Wilnie, znajdującym się dziś w posiadaniu bibljoteki imienia Wróblewskich w Wilnie, znalazłem nazwiska bazyljanów, którzy jako alumni Seminarjum Papieskiego w Wilnie składali egzamina w akademji w latach 1750-1774.

Rps in folio, oprawny w skórę, tytuł: »Examina Theologorum et Philosophorum in Collegio Vilnensi S. J.«, obejmuje zapiski z lat 1688-1774. (Sygn. 145).

P. 361 ss.

Anno 1750. Examinatus in Junio ex universa Theologia Alexander Jodko O. D. B. et omnium quatuor examinatorum iudicio superavit mediocritatem, dignus iudicatus gradus licenciatus.

Anno 1754 die 22 maii absolvit examen ex duobus Tractatibus Theologiae per horam E. A. R. D. Heraclius Kostecki O. D. B. M. Alumnus Pontificius quarti anni theologus in ordine ad pvimam lauream. Omnium quatuor examinatorum iudicio superavit mediocritatem insigniter, dignusque iudicatus prima laurea Theologiae et defensione publica ex universa Theologia pro gradu Licentiatus.

Anno 1754 die 25 maii subiit examen ex duobus Tractatibus Theologiae E. A. R. D. Ignatius Wołodźko O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus Theologus quarti anni in ordine ad primam lauream. Omnium quatuor examinatorum iudicio superavit mediocritatem, dignusque iudicatus prima Laurea Theologiae et defensione publica ex universa Theologia pro gradu Licentiatus.

Anno 1754 die 27 iunii E. V. F. Heraclius Kostecki, idem qui supra defendit theses ex universa Theologia in Actu Magno, tam mane, quam a meridie, omnium quatuor (examinatorum) iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1754 die 29 iunii E. V. F. Ignatius Wołodźko, qui supra defendit theses ex universa Theologia, in Actu Magno mane et

a meridie pro gradu Licentiatus omnium quatuor (examinatorum) iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1765 die 15 aprilis absolvit examen V. F. Sophronius Grodzicki O. S. B. M. Iudicio quatuor examinatorum excessit mediocritatem et Licentiatum in Theologia obtinuit.

Anno 1768 die 26 aprilis absolvit examen ex universa Theologia R. D. Valerianus Sienicki O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium (examinatorum) iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1769 die 15 martii absolvit examen ex universa Theologia R. D. Leo Powszyński O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium quatuor examinatorum iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1769 die 26 aprilis absolvit examen ex universa Theologia R. D. Martianus Sipko O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium quatuor examinatorum iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1770 die 29 martii absolvit examen ex universa Theologia R. D. Ignatius Baranowski O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium quatuor examinatorum iudicio superavit mediocritatem.

Anno 1772 die 1 aprilis absolvit examen ex universa Theologia R. D. Anastasius Dziedzicki O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus et omnium quatuor examinatorum iudicio dignus est habitus Licentiatu S. Theologiae.

Anno 1773 die 22 martii absolvit examen ex universa Theologia R. D. Constantinus Jankowski et omnium quatuor examinatorum iudicio dignus est habitus Licentiatu S. Theologiae.

Anno 1773 die 15 decembris absolvit examen ex universa Theologia R. D. Alexander Barański O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus. Omnium quatuor examinatorum iudicio iudicatus est absolvisse examen excellenter.

Anno 1774 die 24 ianuarii absolvit examen ex universa Theologia R. D. Augustinus Sławiński O. S. B. M. Sanctissimi Domini Nostri Alumnus. Omnium quatuor examinatorum iudicio iudicatus est examen absolvisse bene.

W tym Rpsie więcej o bazyljanach nic się nie znajduje.

Jako uzupełnienie do tych danych dodaję kilka drobiazgów z innego Rpsu p. t.: »Diarium Collegii Academici Vilnensis S. J. a Septembre 1752 ad 15 aprilis 1766«. Rps ten, in folio, oprawny w półskórek znajduje się w zbiorach archiwalnych Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie.

Anno 1753 die 6 iulii (feria VI), Examen R. F. O. D. B. M. Alumni SS-mi D-ni Nostri (nazwisko nie przytoczone) ex tertio anno Theologiae ab hora IV ad V...

...die 7 iulii (Sabbato) Ab hora IX ad X et dimidiam examen alterius ex anno tertio Theologiae Basiliani (nazwiska brak) et unius ex primo anno Theologiae etiam Basiliani...

...die 18 iulii (F. IV) Examen ex universa Theologia R. D. F. Gutz O.S.B.M. SS-mi D-ni N-i alumni in ordine ad lauream...

W katalogu osób Seminarjum papieskiego w Wilnie z r. 1740 do 1741, znajdującym się w Rpsie p. t.: »Visitatio apostolica Alumnatus Pontificii Vilnensis diebus 21-23 Martii 1741 ab Eppo Josepho Sapieha et Canonico J. Łopaciński, iussu Benedicti Papae XIV facta« (Rps in folio w Archiwum Kurji Metropolitalnej w Wilnie), są wymienieni alumni — bazyljanie:

...2. Dionysius Żaba O.S.B.M. Patria: Lithuanus, annorum 24, Theologus tertii anni; Profectus: boni, admissus ad iuramentum 19 aprilis 1736, parentes: catholici; Scit linguam latinam, polonicam et sclavonicam; Gradus in litteris: Artium liberalium et philosophiae Magister, studet Theologiae.

...4. Jacobus Ławrynowicz O. D. B. M. Lithuanus, annorum 24, Theologus secundi anni, profectus boni, parentes catholici, scit linguas latinam, polonicam et sclavonicam, gradus in litteris: Artes liberales, Magister Philosophiae, studet Theologiae.

W Rpsie p. t.: »Bulla erectionis Seminarii Vilnae pro Ruthenis«, (Rps in folio, pochodzący z Seminarjum papieskiego w Wilnie, obecnie znajduje się w Bibljotece Uniwersyteckiej Publicznej w Wilnie, w dziale Rpsów nr. B. 53/37), w rozdziale, zawierającym rozporządzenia nuncjusza apost. w Polsce, arcybiskupa Efezkiego Opicjusza Pallavicini, wydane we Lwowie, dnia 7 marca 1686 r. p. t.: »Ordo disciplina et consuetudines Pontificii Seminarii Vilnensis«, znajduje się kilka rozporządzeń, dotyczących alumnów papieskich z zakonu św. Bazylego.

...35. Quando dantur aliquibus vestes novae, statim ab iis etiam Religiosis S. Basilii per vestiarium repetuntur antiquae, ac in sartoria conservuntur ad alios usus, alias alienantur aut pereunt.

44. Concessum est ad alumnatum Vilnensem ut aliquot Religiosi S. Basilii iuxta ordinationem superiorum admitti possint, ii vero qui admittuntur per omnia et sine ulla exceptione omnibus oneribus, legibus et consuetudinibus Seminarii subiecti erunt, perinde ac alii, quia illis exemptis, caeteri magis onerentur.

45. Agendum est cum Superioribus supradictorum Religiosorum ut in mittendis ad Alumnatum magnum habeant delectum, quo melius aedificationi saecularium (notabene alumnorum) consulatur, mittere autem eos debent cum novis vestibus tam superiore quam inferiore ac aliis necessariis, ne si male vestiti accesserint, Seminarium adventu eorum magis gravetur, quam aliorum caeterorum, quorum alii cum novo vestitu accedere solent, aliis vero eorumdem rebus, quae ad Seminarium secum ferunt, novae vestes comparantur. Accedit huc quod quarta pars anni recens susceptis, probationi deputetur, quo tempore nihil eis dari solet, nisi id paupertas eorum exigat.

46. Quoniam notatum est ex praedictis Religiosis ut citius in Seminario novas vestes acciperent, suas meliores, vel ex Seminario ipsis datas, vel secum allatas, in monasterio commutasse in deteriores, monendi sunt Superiores eorum, ne id facere permittant cum lege Seminarii.

Drobiazgi te, dotyczące zakonników św. Bazylego, którzy jako alumni, na mocy przywileju rzymskiego, przebywali w seminarjum papieskim w Wilnie, zebrałem z różnych rękopisów, które tu dla jasności jeszcze raz wymieniam.

1. Examina Theologorum et Philosophorum in Collegio Vilnensi S. J. Rps in folio, oprawny w skórę, znajduje się w bibljotece im. Wróblewskich w Wilnie nr. 145. Obejmuje on notatki o wyniku egzaminów z lat 1688-1774. O bazyljanach jest mowa tylko w latach 1750-1774.

2. Diarium Collegii Academici Vilnensis S. J. z lat sept. 1752 — 15 apr. 1766. Rps in folio, oprawny w półskórek, znajduje się w zbiorach archiwalnych Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie nr. 98.

3. Visitatio apostolica Alumnatus Pontificii Vilnensis diebus 21-23 martii 1741 ab Eppo Josepho Sapieha et Canonico J. Łopaciński, iussu Benedicti Papae XIV facta. Rps in folio, nieoprawny, w Archiwum Kurji Metropolitalnej w Wilnie, bez sygnatury, w teczce zatytułowanej: »Acta Alumnatus Papalis«.

4. Bulla erectionis Seminarii Vilnae pro Ruthenis. Rps in folio, oprawny w papier, w Bibljotece Uniwersyteckiej Publicznej w Wilnie, w dziale rękopisów nr. B. 53/37.

Подав: І. Поплятек, Т. Ic.

Життєписи Василіян

(Виїмок з рукописного збірника митр. Льва Кишки)

(Продовження) 6

(ст. 367) **Fr Laurentius Alexandrowicz** Eximius Ch(ris)ti D(omi)ni amator et Divae Virginis cultor, qui vota sua emissa in Religione integerrima ad sarcophagum detulit, chori director et cantor nobilis religiosi nomi(ni)s et honoris amans, Dispensatorem Vilnae egit, verum grassante pestifera lue per urbem, ipse etiam piis suspiriis deditus extinctus est, ibi denique tumulatus 1652 (?)

Fr Isaias Dorosiewicz Post probationem et Professionem Diaconatus munus obibat, artem pingendi calebat, modestiae summae, qui prospera et adversa aequo animo ferebat, amore Dei nimio intra praecordia aestuabat, ut quandoque sui immemor evaderet, regularum observantissimus quotidie proficiebat in spiritu et virtute magnam opinionem suae sanctitatis posteris reliquit, quem ut virum sanctitate plenum coluerunt universi, a Moschis transfuga Lublinum, id inpare reperit, quod in bello vetare cupiverat nempe mortem, 1653.

Fr Laurentius Szerminski Monachatum Professus et obsequiis curam impendendam non intermisit, et lectioni sacrae praecipue vitas Patru(m) et Divorum praelegendo invigilavit, sciens uberiorem fructum praebere audientibus aut lectitantibus Gesta SS. quam miracula eorundem, auscultatio enim exigit imitationem, miracula ingerunt admirationem, miracula docent quam sancti fuerint, vita vero insinuat qualiter et nunc h(omi)nes fieri valeant sancti: ita se et his disponebat ad vitam probe peragenda(m) et bravium caeleste assequendum, bene dispositus concessit fatis 16

Fr. Laurentius Zozulinski Religioni nomen dedit semper victurus secundum institutum S. P. Basilii, humilitatem exercuit in quovis negotio monasterio usitato, coronam nunq(ua)m omisit salutandi Virginem Mariam, ad S Eucharistiam saepius accessit magna cum praeparatione, officium suu(m) Diaconatus animo solerti D(omi)no obtulit, dignus quem perennis celebraret memoria, egregius gloriae Divinae propagator, cui vita(m) voverat in cursu, in agone pientissime reddidit animam eidem.

Fr Antonius Kuzmicki a Juventute Divino mancipatus propria voluntate obsequio, maxime Ch(ris)tu(m) D(omi)num Crucifixum redamabat, omnes enim eius cogitationes ibi ferebantur, ubi cor oculos difigebat nempe in Redemptorem, illis maxime diebus, quos amor eius in Cruce pendens fecit sanctiores, illi tamen satis non fuit, animo con-

templari saucium, verum stigmata flagellorum adminiculo in corpore suo fabricare, ita probe in rectum vivendi iter prodroma virtute deductus, Moschorum Schismaticorum devenit ad manus, cumque persisteret in suo proposito immota cautes hic unionem divis ut voluerant illi devoveret, decretum accepit capite minueretur, Sic pro unione Ecclesiae divisionem sui corporis subijt. 1655.

Fr. Isaias Kimbar Supervacaneas curas saeculi tumulavit, opes et caetera malorum irritamenta sine gemitu abdicavit factus inter Religiosos Professus, omnia vero vicissim sancti amoris insignia assumpsit, interulam satis asperam cinctu ferreo prope corpori astrinxit, flagris et catenulis concisum corpus nuda humus excepit, pulvilli vicem truncus fuit, stipe pene vixit, Christi tamen viva victima sed quia aspere corpus tractavit, anima illum praemiandu(m) ad immortalitate(m) duxit Cobrini peste enim obdormivit.

(ст. 368) **Fr Leontius Woyna,** neglecto Statu Nobili quem duxit a Primoribus, ad Liberum Ch(ris)ti ergastulum libere advolavit, suorum immemor, suam tutatus Spartam, ita propinquos secus seipsum odio habuit, ut illos ad aeterna provocaret appetenda, eorumque carnalem gratiam ut praepedimentum postposuit, addisceret temperata eos discretionis arte et convenjenter diligere et salubriter odio habere, ita in mundo e mundo liber, dum se voluntarie captivat in obsequium Christi Centuplu(m) in hac vita accepit virtutum augmentu(m) et vitam aeternam obtinuit profectus ad Patres comitantibus meritis Dermanij.

Fr Ephrem Welikonty, A primis annis iam ea morum gratia promicuit, quae vitam totam in Religione futuram commendaret, ut iam in Tyrone Ch(ris)ti nihil puerile praeter aetatem fuit, totus studijs et exercitijs spiritualibus serio occupabatur, et in his omnibus Dei unius gloriam quaerebat semper in caelum collimans, unicu(m) scopum suum, Religioso homini ne aberret satis magnum, Nullu(m) opus recusavit renitentibus omnibus obsequi voluit humiliter et reverenter in caelum animo ferebatur, quem in ultima vitae lucta in sinum Jesu et Mariae reddidit Suprasli

Fr. Nazarius Czapski Postquam Collegio probatione finita Professorum vota S. P. Basilij adscriptus fuit, ut alij nummorum sic ille virtutum censum augere studuit, orationes inchoabat a Dei laudibus et omne opus servile, cum Iona etiam finiebat, temporis avarus, ad verba otiosa mutus fuit, ad Epulas vero Tantalus, et culinae et dispensae non gravate munus subijt, adijciens illa Ch(ris)ti verba, quidquid his Patribus amoris causa fecisset, sibi praestitisset. Sed qui servivit angelis terrenis, caelestes meruit habere sibi comites pergendi ad aeternitatis scopum Suprasli.

Fr Sylvanus Krutius Amore Religionis illectus ad Biteniense pervolavit asceterium, virtutibus exercendis operam dedit, castimoniam magni censuit, ita, ut pro oculorum portis excubaret, ne has ulla faemina visa subiret, erantque tam piis vigilijs tessera illa verba e Sacris litteris averte oculos meos ne videant vanitatem, non alio figebat obtutus nisi in illam Patriam ad quam creatus esset, sed ne contueretur mortalibus clausit hos aperuit immortales Bitenij

FF Methodius et Theophilus Taborowscij. Germanoru(m) par nobile Fratrum qui in saeculo charitate colligati in Rel gione etiam tales esse non desierunt, Supraslij Schema sacrum mutuati sunt, Juvenes ad omne bonum in vita et moribus gloriosi, missi post Professionem a P. Dubowicz Abbate Suprasliensi Brausbergam pro Philosophia, optimum specimen et scientiae et sapientiae Religiosarumque virtutum ediderant, verum sic volente D(omi)no Methodius phrenesis speciem visus incurrere post Logicam, unde a P(at)re Bieda Supraslium reductus corde contrito et spiritu humiliato ad superna aspiravit, Theophilus vero Braunsbergae in cursu Theologico proficiens maligna Febri correptus pie dispositus eliciens actus amoris Dei super omnia in refrigerium abscessit. Ibidemque honorifice sepultus.

Fr Antypas. Simplicitatem ut intulit in monasterium Dermanense, ita et consummavit eam magna cum animi demissione, soli Deo intentus a saecularibus cor alienum gerens, a Cosacis captus in eodem Caenobio, ac primum pro S unione ac pro primatu Petri seu Sedis Apostolicae miserandum in modum concussus, cum eodem perstitisset in proposito, data opera equi impetu concitato currentis, protrusus dilaceratusque egit animam eximius unionis athleta

(ст. 369) **Fr. Vitalius Surovec** Pertaesus Aulicae vitae et discrimina et perplexitates quam D Tryzna Thesaurario M. D. Lith: devoverat, Bitenij sacrum acceptavit institutum, ex humilitate indignum se esse censuit Presbyteratu, Zyrovicijs dispensatorem egit, magno commodo monasterii totius, Leszczy etiam cohabitavit virtutibus studendo aggregandis, Vilnae Zacristae munus obijt, sed invalescente ubivis letifera peste ipsemet contactu quorundam affectus exulem fecit anima(m) e corpore, 1652.

Fr Sabbas Samogita Vir virtutibus plenus sanctitate praestans, bene meritus de Religione, magnae lectionis, sed majoris observantiae regularum, nihil legit quod n(on) actu practicaret, nullam vovit regulam, a cuius observantia vel ungue aberraret, si qui errores veniales irrepserit paenitentiae clavibus subijciebat, magna cum cordis contritione, lepores nonnunquam movebat non qui levitatem redolerent, sed qui ad spiritus excitationem derivarent, In die Tutelaris sui Zyrovicijs exultabundus in D(omi)no comitante an praeeunte eodem secutus quo duxerit 1653.

Fr Sabbas Markiewicz Gloria et honore illustris qui ejurato saeculi ambitu Ch(ris)ti D(omi)ni institit vestigijs paupertatis amans Religiosarum institutionum observans, iuventam quam in Religione D Deo consecravit per vota, eandem intulit in monumentum, a momento enim novissimorum memor vivere nonnisi Deo caelo et Religioni, mori vero aeternitati beatae voluit, quare Fratribus adstantibus cum dedisset vale addens via mihi restat a qua ne deviem intercedere dignemini, dictis finem imposuit et vitae, Brestae. Diaconus

Fr Andreas Biedrzycki. Nobile subiectum nobilius cuiusvis virtutis objectum, et Professus vota et Diaconatus ordinibus initiatus Polociae consummato cursu Philosophiae, singulare habuit praedicatum de dono gratiae contemplationis, Minsci artes liberales instituit, Praedicator vel

a primordijs decantatus, Novogrodecum ad idem munus deputatus phtisi praeventus, magnae spei consumptus doloribus hebdomada magna concessit fatis. 1654

Fr Mardarius Brylinski ad omnia natus, manu voce conceptu idoneus fuit, propitium implorare Numen, humanum conciliare studium, litteras chartae inserere aptissimus, voce choraules exquisitus, conceptu naturali argutus quorum omnium fundamentum Deum et virtutes nancisci voluit, Monasterium Onuphriense Alba Russia incoluit, ubi a Moschis ex odio in Uni(o)nem sacram submersus est. 1655[1]

Fr. Gregorius Kotkowski optimis imbutus virtutibus, litteris et moribus, vitam Deo placentem nullis adversis opinionum contrariarum circumstantijs obnoxiam duxerat in Religione, Suborta tempestate calamitatum undique Patriam prementium, cum Moschi et Cosachi qua igne qua ferro omnia debaccharentur, ipse multa in fuga, plura a Tyrannis perpessus, facta sibi Superiorum gratia licentia, arripuit iter Jerosolymam acturus hodoporum, nec secius destitit a proposito, donec votum explesset, sanctum consummasset iter, sacro loco ubi steterant pedes D(omi)ni, et nostram Servator operatus salutem (ст. 370) fixisset oscula, Post haec adunatus cuidam ex Patribus Ordinis S. Francisci Minorum de Observantia, qui ibidem Missionarium magno animarum commodo egerat, Roma(m)que necessitante avocante repetierat, Gregorius aetatis anno circiter quinquagesimo venerat Sareptam Sidoniorum, seu Sidoniam Phaeniciae vel Syriae, illiusque loci Antistitem adjerat Schismatis tenacissimum, qui ex odio Fidei Catholicae et Unionis Toxicum utrique propinavit alter eorum beneficio naturae salvatus, technas Schismaticorum Romae detexit, ac testimonium innocentiae Socij itineris et laborum omnibus praesertim nostratibus propalavit, Gregorius vero in Communione Sanctae Matris Ecclesiae, animam Deo commendavit, cuius exuviae sequenti die sepulta sunt in monte Sidonio. S Eliae, rite conscientiam suam expiavit, et sacri olei unctione novissima roboratus exul in Patriam aeternitatis profectus est: attestante Parocho Sidoniensi et Praeside Sanctae Terrae. Fratre Ludovico de Beauvois.

Fr Macarius Kunicki Ex instituto vitam ducendam consummandamque votis ratificaverat, Dei cultui deditus Religionis obsequio, regularum observationi, florem virginitatis consecravit sponso Virginum, vitam corpus, et animam Deo moderatori, conscientiam Patri Spirituali, a cuius nutu totus omnino pendebat, omnes labores tametsi durissimos apud se Christi amore leniebat, plenus meritorum suo in Diaconatus munere Dubnae in Podolia, monasterij incolis suis Patribus corpus humandum, animam Deo Caelitibusque charam per suspiria et actus amoris eiaculatus e(st)

Fr Daniel Piecinkowicz Non est veritus tollere crucem D(omi)ni in eo sequendo, per quam adire Patriam Regnumque assequendum certo sperabat, magna cum fiducia Crucifixum accedebat, colebat, cuius se voluntati tota conformaverat in vita, nec retro respiciebat, qui corde, animo, et affectu pollicitam a D(omi)no mercedem exambiebat, omnia

[1] По тім залишено трохи вільного місця.

contemptui duxit in comparatione caelestium, solius Dei memor aeternorumque omnia caduca mundi memoriâ deterserat, ideoque mortis et Passionis D(omi)nicae contemplationi intentus, in osculo Redemptoris Fatis concessit.

FFrr. Paphnutius et Josephus Krupeccyi, Primus Diaconus secundus Clericus, uterque Germanus Antistiti Premysliensi D(omi)no Athanasio, prior omnibus Litterarum numeris absolutus sub tempora Josephi Rutscij Metropolitani, Ordinis sacri institutum amplexus, quem sine mora secutus Josephus D(omi)no in omnibus obsecutus, renuerunt aulicum sed miserum splendorem Episcopali in Curia, elegeruntque satius minimi alijs censeri in ordine, quam aliquo culmine nitendo deviare, a votis propositi sui, Paphnutius etiam Presbyteratus munus acceptandum minime, censuit, prodroma sola humilitate ad quodvis bonum pelliciente, singulis nihilominus diebus sacram sumebat Synaxim, vir magnae ac decantatae suo aevo pietatis, plane angelus in carne castissimus et simplicissimus, Moschis depopulantibus et in deditionem coegentibus Brestam, e monasterio Zyroviciensi cum Fratre suo libere dimissi, fugam maturantes in Wołyniam abscesserunt, inibi Leopoli a PP Ordinis Praedicatorum S. Dominici hospitio excepti per quam humaniter, verum adversa Paphnutius valetudine fractus, pedem amplius e Caenobio quem intulit, non extulit, solemnique funebrali pompa cum monodia tumulatus est, nec mora in divisibile Fraternae par charitatis unus clausit sarcophagus, peramante(m) eorum deducens posthumis temporibus memorjam 1660.

Fr Lucas Sobolewski, Ut dolorem saeculariu(m) e penetralibus cordis exterminaverat, votorum observantia obligatus, ita amore solius Dei eidem obstrictus ubi agnoverit, Eius legem caelestia terrestriaque indefessa statione conservare, imo in tanta Republica (ст. 371) Dei se solum peregrinum quodammodo esse, cuius decreta ex asse non servaret, conterebatur dolore saepius, quia D(omi)num Creatoremque suum offendisset, hinc frequentes lacrymae, crebriores confessiones, nobiliora suspiria ad eum, cuius amore spiraret speraretque, Verum dum dolet animo amore Dei media in Juventute dolores corporis leniendos experitur, et ad superna(m) migrat Patriam

Fr Josephus Rzepnicki, Multarum virtutum in Religione choragium legere studebat, praecipue tamen charitatis Fraternae intimus observator, hanc omnibus desiderijs amplectebatur, quae tot bona ei praestiterat, quot praemia, observabat prae caeteris virtutibus pacem, quoniam Deum esse semper in pace probe noverat, nusquam dabat locum inimico, ne inter mella venena amoriora felle confunderet, quam charitatem igitur coluerat in vita, in morte quoque non modo non omisit sed etiam ipse obtinuit cum in osculo pacis et charitatis Fraternae animam egisset. Czereiae.

Fr Josaphat Mogilnicki. Vitae sancte instituendae navavit operam, Deo cor et animam, Religioni nomen, sanctis vitam totam devovendo, Expectabat quotidie illius finem, ac ad illud iter omni religioso exercitio sese praeparabat, quod arripiendum certo decretum est, cordis compunctionem constantissime gessit, utpote curandis hominum animis medicinam, labore indefatigabilis, quem alacritas et obedientia ad omne

bonum(?) obeundum concitabat, BV. Mariae deditissimus quam quotidiana corona redimiebat Paranymphu(m) imitatus caelestem quamque salutando animam cum Jesu et Maria emisit.

Fr Euthimius Suprasliense Asceterium incoluerat, ibique vita(m) virtutibus refertam et munus Diaconi angelis familiare exercuerat, verum facta irruptione Moschovitica Supraslium, multi multis affici aerumnis necessum habuere, hic Ch(ris)ti D(omi)ni pugil pro Eius unione Ecclesiae magnis Martyrum dimicaverat artibus, quum fustibus caederetur, concussus protruderetur varijs afficeretur supplicijs, placuit demum mortuorum Fratrum appellare catacumbas, verum ibidem quoque repertum immaniter trucidant emortuumque inter mortuos relinquunt, vivam tamen pro semper sacrae Unionis hostiam. 1660.

Fr Timotheus Hukało Facta suimetipsius et voluntatis propriae resignatione magna animi alacritate obedientiam suorum superiorum prosecutus est, laudibus Deo persolvendis hymnis occentandis studiosissimus, sacras aedes frequentabat animo colendi Deum, in contemplatione exardescebat, in Ch(ris)tum passum magno fervore ferebatur patientiae et humilitatis amans, continuo pene Supraslij vixerat, mutationem locorum odio habens, nec aliter mutavit nisi simul et vitam.

Fr Hilarion Chodyka. Diaconus Polocia in Alba Russia prognatus, aulicis studijs apud D Kolędam tempus notabile impendit, verum Supraslij adamavit vitam privatam, habitum et Professionem ibidem auspicatus, Vilnae studuit ad humaniora, magnu(m) futuri oratoris portendens specimen, verum Fato praeventus uti studere Vilnae ita et vivere desijt 1665.

Fr Marianus Polnowski Mscibovien. Diaconus. Primam Juventam Religioni S. Basilij vovit, ut debuerit necessario ob defectum aetatis trigennium probationis tempori impendere, Supraslium vocatus in virtutibus profectum faciens ad Ordines Diaconatus promotjonem meruit, Bitenio quo remeaverat a Rdmo Benedicto Terlecki Protoarchimandrita impetravit obedientiales Dermanense ad Caenobium, ubi adlatus D(omi)ni Chmielewski Premysliensis Antistitis Dubnae moratus est, Chełmae etiam annum exegit, summo omnium cum amore et exemplo. Inde cum P(at)re Joachimo Ohilewicz Romam perrexit, atque in Siciliam ad Caenobium Graecum Mazzous dictum, ibidemque anno integro et medio peracto Romam repedavit 13 Iunij vacante Sede post decessum Alexandri VII Pontificis (ст. 372) Maximi, exiguoque absoluto ibidem tempore, declinando imminentem aestum ac noxios calores in Patriam secessit, Zyrovicios redux optimis medijs vitam instituit, profectui in Religiosis virtutibus studuit, mortemque gloriosam oppetijt, de quo testimonium nobile praestitit VP. Pachomius Ohilewicz, nempe religiose et paccate ut morbum, ita mortem aequo ac constanti tulisse eum animo, Funeri interfuisse D(omi)num Metropolitanum, omnibusque caeremonijs applausisse, ad Patrumque catacumbas deduxisse, Ante agonis terminum Litanias Lauretanas de BV. decantari voluit, novissimum halitum in illis verbis D(omi)ne miserere recondidit, Graecarum litterarum Italicarum caeteraru(m)que peritissimus, obijt pridie Nonas Febr. 1668.

Fr Samuel Szeremėłt. Polocensis. Totus a Religionis instituto quoad vixit pependerat, a quo vita, mores, exercitia et profectus suam metho-

dum sortita sunt, Vix alius Praelatorum tot virtutibus aut nomen ornavit, aut merita distinxit, nec mirari modus est, cuius vita angelis compar extiterat, verum ipsius Juventam Fatum decreto prosecutum, etenim annorum modo sex supra decem paralysi tactus in monasterio Bitenensi exoluto pene purgatorio vitae mortem acceptavit. 1671.

Fr Adrianus Korsak. Vexilliferides Polocensis peracto Tyrocinio Bitenij omni cum sanctitate ac pietate in Juventute vixdum crepundias attingente, Diaconatus ordinibus initiatus perfectionis semita ad omnem virtutem tetenderat, Polociae ad Sacras Exuvias Divi Martyris Josaphat omni cum religiosa modestia, ut serviverat, ita etiam Dei et Russiae Abelis cultum honoremque promoverat, verum consummatus in brevi explevit tempora multa optimae Religiosae vitae, Justoru(m)que mortis, cui obviam sese omni virtutum armatus cohorte faterat 1677.

Fr Dyonisius Prima. Vir bonae Indolis et Institutjonis, magnarum probitatum et qualitatum, eximiae pietatis et observantiae in monasterio Zydyczynensi bene meritus de Religione et loco, inter lacrymas et deprecatjones ad D(omi)num Deum ibidem vivere desijt, omnem honorem imo gradum quemvis respuit, nobiliorem et ampliorem in Patria exambiens illud innovabat vilior fiam plusquam factus sum. in oculis Patriae Ordinis Sacri, sed pretiosa facta est mors eius in conspectu D(omi)ni 1677.

Fr Theodosius Stefanowicz apprime instructus in regulari disciplina, Caelitum quos Patronos semper habere voluit ope, cum in multis alijs pugnis hostium, tum in duello contra pruritus carnis victor evasit, Minsci omnem exercuit bene vivendi praxim, Zyrovicijs spirituali deditus fuit contemplationi, Bitenij ad perfectionem collimavit, Dubnae solitariam vitam duxit, in monasterio Leszczynensi novissimo vitam agone clausit. 1678. in Augusto.

Fr Philaretus Radkiewicz Diaconus Rozanensis absoluto Noviciatu Chełmam profectus Studiorum causa humaniorum tractandorum, ubi virtutibus addiscendis profectui spirituali maturando navavit operam, nec litterarum cursui sua diligentia defuit, cumque Rhetoricam inchoasset, gravitate morborum lassatus quibus longo tempore divexebatur, multa post luctamina vitae inter singultus et pia suspiria vitam finivit Kulèmczycijs omnibus Sacramentis munitus 1681.

Fr Bonaventura Boksza, Magnae spei et promissionis Juvenis naturae optimae compositione morum, eruditione litteraria, regularum observantia nimium excellens alios, (ст. 373) omni cospicuus probatae vitae methodo, ad Ordines promotus Philosophico Vilnae consummato cursu Pragam in Bohemiam pro Theologia expeditus, magnum omen sui profectus tum in litteris tum in sanctitate portendit, pluries e suggestu verbum Dei plausibiliter praedicaverat, verum lue grassante Epidemiae ac malignae febris, imo immiscente sese peste cum omnes decubuissent in Alumnatu solus charitatem exercuerat, alijs convalescentibus ipse exoluit debitum Pragae 1680. ibidemque tumulatus.

Fr Raphael Badowski Minscensis Laureatus Poeta ac Orator, vitam et manus Religioni sacrae Bitenij dederat, ubi optimis imbutus virtutum et morum dotibus, Rosanam obedientialium vigore amandatus Ecclesiaste officium pro modulo non modo, verum ad stuporem egit, acumine

ingenij dexteritate singulari plurimum ubivis potens Missus post hac Braunsbergam pro consummatione Philosophiae, ubi quaedam intercessissent media contraria suo statui Varsaviam ad Nuntium Apostolicum conquaesturus data venia Rectorum petijt, ubi sollicitudine liber Chełmam incoluit, hinc Bitenium remeans die altera Pentecoste in amnis gurgitibus Bug dicti, gnato ab urbe Brestensi lapide submersus, ea nihilominus die Sacramento Paenitentiae uti et antecedente conscientiam expiavit apud P(at)rem Wierzbicki Presbyterum Gnoynensem et Niemiroviae in Ecclesia Latina verbum praedicavit, Judiciorum Dei nemo scrutator potest esse, qui etiam pro occultis paenis paenas infligit, tumulatus ibidem magno omnium statuum dolore et lacrymis, innocentia enim et pia opinio laudabilem ac praedicabilem eum divulgarunt. Eiusmodi fatum placuit D(omi)no eventu 18 Kalendas Julij ipsa die S. Basilio Sacra 1682

Fr Sebastianus Stabinski Vir simplicitate et patientia in adversis pollens ubi mundo renuntiaverit, votaque Religiosa emiserit, semper ad perfectionem et omne virtutum genus practicandum tetendit. Bitenij primum dein Zyrovicijs Oeconomicis invigilavit, omni cum Religiosa modestia et quotidiano exercitio pietatis, humilitatem tantopere coluerat, ut eius amore ne quidem ordinibus initiari voluerit, tametsi idoneus et dignus censeretur. Recte igitur vitam ducendo, obsequutus in omnibus Superiorum suorum voluntati, BVMariae devotissimus, lethalem contraxit morbum, verum pietati intentus Sacra adipatus Synaxi dispositissime concessit Fatis 1685.

Fr. David Szczehelewicz Bitheniense ingressus Asceterium, verum se futurum per vota in manibus sui Rectoris emissa spopondit jurejurando Christi D(omi)ni asseclam et S. Matris Religionis filium, Bitenij in spiritualibus exercitijs proficiebat, et oeconomicis nutu Superioris inhyabat, prope quadrigennium, Zyrovicijs decennio plane idem munus exercendo etiam ordinari ad gradus Diaconatus promeruit, verum paulo post, debilitatem ipsamque aegritudinem contraxit, in qua patientissimus Iob gratiarum actione et orationibus sibi caelum pulsatum aperiri petijt, et comitantibus virtutibus illico bonus vitae rectae stadiodromus penetravit. 9no Kalendas Julij 1687.

Fr Tobias Kuryłowicz Vilnensis Religiose quemadmodum vitam a Deo et spiritus probatione auspicatus est, ita eandem virtutibus et exercitijs spiritualibus demerendo, magnum ad omne bonum praesertim ad recte vivendum sortitus capessivit gradum, sapere studuit ad praesentis vitae moderationem, intelligere exoptavit ad praeteritae correptionem, devota in Deum fide providit, uti et felicem habere meruit ipso miserante consummationem, Czerlonae itaque Deo BV. Mariae caelitibus ac Tutelaribus maxime Ordinis sui devotus de mundo migravit in supernam Patriam. 1691.

Fr Job Makarewicz Ultimam ferme vitam Religioni dederat, quia sexagenario major, Christi se subjugaverat exequendae et Superiorum voluntati, magnae vir modestiae (ст. 374) et pietatis, laborum tolerandorum avidissimus, Superioribus per omnia sincerus, fidelis et deditissimus senecio exacto decennio in Ordine simplicissimi spiritus dimidium

annum lecto affixus modestissime dolores internos et externos passus est, rite sacramentis munitus in Junio anni 1694 discessit e vivis. Bitenij.

Fr Josephus Pikulicki In ordine sanctitate et virtutum exercitio nomen et Diaconatum promeruit, angelis in suis moribus et vita aequiparandus, ob integritatem conscientiae, compositionem morum spiritus fervorem Symeoni Jackiewicz Superiori suo amantissimus, cum quo dies noctesque orationibus et contemplationibus insumebat, eiusque etia(m) e manibus animam suam D(omi)no Deo commendavit. Bitenij quiescit.

Fr. Bessarion Kozlakowski Diaconus ejurato schismate, ubi schema Religiosum sortitus erat, et apud Imperatorem Moscoviae Alexium ad aedes sacras in Palatio eiusdem triennio pene Diaconatus munus exercuerat, Bitenij vitam in Unione sacra innovaverat, manu multa practicabat, scientia litterarum Sclavonicarum optime callebat, vitam ad omnem virtutem assequendam et in spiritu Religioso confirmandam instituebat, multa monasteria voluntate moderatorum incoluerat magno omnium exemplo, Czerlonae vitae cursum consummavit in Majo. 1695.

Fr Basilius Dobrzanski Ex Podolia Parente utroque Schismatico prognatus, optimae Juvenis indolis, Litteris Palladis Vladimiriae, Jesu et Mariae obsequijs Bitenij dederat nomen, ubi absoluto Tyrocinio sui spiritualis profectus, insertusque Albo Professorum Ordinis S. Basilij omnino reclamante Patre, qui multa minatus omnem moverat lapidem evocandum Juvenem ad proprios Lares, verum is suum propositum constanti palam etiam Zyrovicijs confirmaverat animo et studio, Vlodimiriam itaque expeditus pro docendis scholis laborare caeperat valetudine, quare Luceoriam amandatus dum sanitatem curat temporalem redintegrandam, animâ pientissimâ comitante innocentia et spiritualibus virtutibus ad caelum evolavit. ibidemque tumulatus 1696.

Fr Sigismundus Michniewicz, Magni in saeculo nominis et Fortunaru(m) Marti nomen ac studium devoverat, pro integritate Patriae cum hostibus Eiusde(m) generoso decertando animo, verum pertaesus vitam periculis et molestijs implicitam Bitenium advolaverat, probatus professusque quadrigennium sacro in Asceterio. omnium cum aedificatione exegerat, facta sibi licentia Supraslium abscessit, tum recuperandae causa sanitatis, tum juvandi Fratris sui Josaphati Abbatis Suprasliensis, qui iam luminibus laesus adjumento egebat, Biteniensi tamen Ecclesiae multa bona praestiterat, uti de apparamentis et calicibus argenteis similibusque gratijs sacro loco collatis, Ordines nullos acceptare voluit mera ex humilitate. frugalitatis amans omni omnino poculento praeter communem potu(m) cerevisia dictum abstinuerat, laboribus multu(m) profuerat illi Suprasliensi Caenobio, dexteritate et generositate militarium devinciendo animos, Demu(m) gutta maligna decidente in cor, vitae brevitate omnem pietatem in novissimum usque indeficienter elongavit agonem, in Maio Supraslij obijt 1696.

Fr. Josaphat Barszczewski Vilnae Sacrum Cucullum Ordinis S. Basilij suscepit, ibidemque votorum compos factus ad omne bonum sibimet calior addebat, innocens plane anima, humilitatis amans, Re-

ligiosis obsequijs exercendis deditissimus, spiritu et corde in Deum summum bonum ferebatur BV. Vilnensis acerrime devotus, invalescente morbo petita venia ab omnibus, sacramentis praemunitus florente in aetate vitam consummavit. 1696.

(ст. 375) Fr Euthymius Mihuniewicz. Ex Consule Novogrodensi factus in provaecta aetate Caenobiarcha, institutorumque S Basilij observans, obedientiae observans, tametsi non Professus verum optime vitam componebat ad omnem virtutem, humilitatem pietatem practicandam, Novogrodeci proficiens in statu religioso valetudinaria(m) duxerat vitam, sensimque defecit dispositus a Patribus 1699.

Fr Athanasius Sawicki Zyroviciensis statui militari nomen dederat, ac Chotimensi in expeditione a Turcis interceptus mancipiorum cathalogu(m) adimplevit, verum ope miserentis Dei vindicatus VP Ohilewicz Vicario Generali famulabatur tandem Bitenij Deo obsecutus est, eius vocationi respondens, in virtutibus proficiens, pietatem et sanctimoniam colens, post oeconomica Bitenij munia rite absoluta, eiusdem curae demandata bona Torokanie in sortem Protoarchimandritae deservientia, tametsi magna ex parte desolata, per militarem vastationem tum Lithuanicaru(m) tu(m) Germanicarum cohortum, in meliorem statum redigere caeperat, ast D(omi)nus Gedeon Oranski Antistes Chełmensis per suos ubi invasisset bona praenominata, fecisset expulsionem et suo jure addixisset ille etiam spoliatus omnibus Zyrovicios repedavit, optimeque dispositus magna cum aedificatione adstantium Patrum ad superna petijt 1699.

Fr Antonius Hrekowicki Exercitio spirituali a Juventute deditus[1] in Religione etiam iisdem invigilavit practicandis, magnis passibus ad virtutes procedebat, et ne ungue quidem lato a regularum observantia discedebat, multa passus a Moschis et Cosacis, non raro caesus fustibus, ejuraret sacram unionem, execraretur Sedem Apostolicam, immota cautes adversum omnes insultus stetit, omniaque convitia et verbera suo animo ac corpore excepit, demum impatientissima malitia perduellionum, alligatum collo saxum ingens appendit, ac Confessorem e praecipitio in profundum fluvium abegit, sic mersum corpus, animum ad altiora elevavit.

Fr Adrianus Podbereski Magna origine Nobilium in Palatinatu Polocensi satus Parentum, quorum amore diu tentus domesticos inter lares demum spiritui interne vocanti obsecutus Bitenium divertit, vota post probationis terminu(m) explevit verum tenera in Juventa falx Libitinae hunc florem in Religione demessuit, spem succidit, in monumento sepelivit.

Fr Adrianus Zembrzycki Professus statum Religiosum integerrimum ad tumulum usque intulit, Eius iuventam eximiae exornarunt virtutes, sapientiam qua longe coaetaneos anteibat mores compositi commendarunt, pietatem exemplaritas modestia virginitas depraedicabant, laudabilior in maturitate in fata invidissent, Mariae Virginis alumnus,

---

[1] З боку дописано: inter PP., себто його треба булоб помістити між життєписами священиків.

coriulum et semettotum ei devovit, in cuius sinu etia(m) animam obdormiendo in D(omi)no reposuit, dignus qui viveret in memoria aeterna.

Fr Sergius Malinowski Consummatus in brevi explevit tempora multa, vigesimum enim vix excesserat annum, cum mundi contemptor, caeloru(m) amator vigiliarum diligens, Deo et gloriae eius vixerit, tetendit ad perfectionem omni nisu et facile legere in eo licuit perfectionis aut perfectoru(m) idaeam, nulla nox oblonga, quam lectio spiritualis abbreviabat, nullus cibus aut potus sufficiens, quae austeritas contra carnis mollitiem bellans, et amor castitatis adimerant, vere fuit quasi non esset, de spei pellicitatione et florentissima aetate translatus in tumulum,

(ст. 376) Fr. Cornelius Omelanowicz Professus Religiosa vota observantissimus eorundem fuit, Ecclesiasticae vacavit Psalmodiae sanctae frequenter Communioni et orationi tanquam caelestis Angelus incubuit et mundis quotidie cogitationibus invigilavit servandis, nusquam adytum praebuit improbis tentationu(m) authoribus, qui animum suum expugnarent et abducerent a Deo Servatore et quia rectitudine animi et spiritus gaudebat viam illam aeternitatis tametsi ante tempus vitae eggressus quae duxit eum ad vitam et Patriam Sanctorum.

Fr Marcus Jachimowicz Ea qua caepit pietate in Religione indesinenter in Creatorem suum ferebatur, summae modestiae spectatissimarum probitatum charitatis et concordiae internae observans, vilissima quaeque munia obire non est gravatus, imo amore Dei omni cum humilitate Superiorum voluntatem exequi adlaboravit, Zyrovicijs totum pene vitae complevit cursum Deo et Patribus dilectus Religioni pernecessarius, verum Sacramentis munitus debitum hic exoluit mortalitatis ut Libertinum sese monstraret in caelo.

Fr. Clemens Rzeczycki a Prima Juventa et a natura ad omne bonum compositus, Religioni enim ubi dedit nomen, ad perfectionem tendebat omni virtutum passu, otium et torpedinem non secus atque viperae morsum fugiebat, Unde manu elaborata ad omnem artem iam horologia conficiebat, aut meliorabat, iam ligno dedolabat formas variarum specierum, nunquam eum otiosum hostilis reperit solertia, aut humana notavit invidia Bitenij longo moratus tempore laudibus Deo persolvendis vacando in Alba Ducali item ac Brestae omnibus charus ac utilis, skava(?) conatus officio laudabiliter functus, demum annum circa quadragesimum vitae hydrops totum serpsit per corpus, qua indies ingravescente Dziewiątkovicios ad suos divertit, Zyrovicijs cupiens terminum figere, verum hydropi oppressus a Patribus sui Ordinis dispositus migravit e vita in Ecclesia Dziewiątkoviensi humatus A^{0}D: 1695.

Fr. Timotheus Kodzinski Baltheo militari deposito cucullum Suprasli accepit, ad omne bonum in Religione pronus, ubi diu oeconomicis invigilavit magno loci commodo et fructu, permittente D(omi)no quandam certa de causa incurrerat censuram, quam non modo publica expiare curavit mulcta, verum etiam ad vitae tempora voluntaria dispensante et absolvente Superioru(m) foro exolvebat paenitudine, suum palam profitendo crimen, ultra quadraginta in Ordine exactis annis Zyrovicijs novissime obedientiam exequebatur nullo in oeconomicis parcendo labori,

Conventus prospiciendo commodo senio consumptus inter suffragia Patrum rite dispositus commutavit vitam morte.

Fr Stephanus Warkowski Ancipitem deseruit in h(omi)num opinione aleam, mundum ne deseruerit vocationi respondens, an satius nunquam fuerit in mundo, tredecim quippe annorum adolescens ad sacra adyta Religionis Basilianae Bytenium accurrit, caelestia ab ipsis incunabulis videre habuit, litteras addidicit legendas scribendasque, quaru(m) olim vixdum elementa novisset, crevit cum eo pietas adminiculantibus virtutum suffragijs, Cantavit Deo laudes angelos imitatus, lectjones repetijt Doctores secutus, nulli ex obedientia muneri defuit, humilitatem nactus fortis in adversis, aequanimis in prosperis, Caelitibus devotus praesertim Virgini augustissimae nullam horam praetermisit qui eam vel semel non salutasset, ideoque eius sinu exceptus.

(ст. 377) **Fr. Gervasius Złotarzewski** Animum suum gloriosis virtutibus opulentum Deo per vota Religiosa dicavit, verus Ch(ris)ti assecla Divae Virginis Caelituumque cultor verus hodoporus in vitâ evasit, ter enim Limina Principum Apostolorum visitavit, pedes, sed quod est mirabilius exiguo admodum tempore, beatam suam conditionem asseverabat, cum aeque Deo displicere merueret, et hominibus placere curaret, tantum praecepta Ch(ris)ti, quantum Sibilla populi veritus est, ideo honoris Divini zelantissimus, Religiosi observantissimus votorum et virtutum amantissimus, ad portam Caenobij Zyroviciensis vigil excubabat magno commodo caeterorum, Coronam de manu. nunquam dimisit, ad perfectionem maturare continuus contendit, primum Carmelitis Calceatis obsecutus ubi in Ordine aliquot exegit annos, dein in Basiliana Familia, ultra quadraginta pie aeque ac regulariter, senio itaque Zyrovicijs ubi contabuerit conscientia(m) exoneratam per paenitentiam, anima(m) depurata(m) per vivificam Exomologesin Deo commendanda(m) Patribus obtulit 1696.

Fr Barnabas Korzan Tyrocinium vitae Tyrocinio Religioso devoverat, magnam spem summo indolis specimine portendens, totus spiritu caelesti flagrans totus religiosarum virtutum et perfectionum amore aestuans, omnibus connovicijs amabilis, Superioribus favorabilis cunctis alijs affabilis, alteratione interna lassus petijt Superiores Magno Sacro amiceretur Schemate, ut Professorum cathalogum impleret, et eorum privilegiorum particeps evaderet, sed mors lucida intercepit intentjonem, vitam eripuit, non animum, quo professus Ch(ris)tum inter servos eius sortem et locu(m) reperit.

Fr Sabbas Szołkowski Compendium virtutum brevitas eius vitae complectitur, qui plus Deo virtutibus et pietati vixisse probatus, quam annis et mundo, paris enim cordis oculis Deum semper intuebatur, bonis ac honestis colloquijs delectabatur, ad facecias et vaniloquia obsardescebat, a pravis obscaenisque, quae bonos mores corrumpunt abhorrebat, ne vel momentanee fieret aliquando hostis sui mancipium, clamavit corde ore et affectu ad D(omi)num sua et aliena exolvendo delicta, angelis compar quem ni fata praevenissent Basiliana Familia magnum sperabat zelatorem, sed providentia superum abbreviavit dies in vita, ut prorogaret in aeternitate.

Fr. Lazarus Skorodeyski Impiger Christi sectator, cuius eximius amator, honoris et gloriae propagator, offensarum ultor extitit, agnoscebat se peccatorem, ut secum pranderet D(omi)nus, intrabat convivium D(omi)ni magna animi contritione, ut conjungeretur cum eo devotione, ab omni abhorrebat turpitudine peccatorum seque hostia(m) viventem et D(omi)no acceptam per votorum frequentem renovationem offerebat, semper in seipso Dei memoriam recolebat, et velut angelus in terra caelestis cum reverentia et amore sacrificabat assistens pro officio Diaconatus D(omi)no. Vigilijs et excubijs intentus lectioni et scriptioni vacabat multa connotans calamo plurima mente, capessiverat gradum ad presbyteratum verum Lethum praevenit, ut nonnisi in caelo sacrificaret

Fr Lazarus Unifantowicz. Ex sola vel simplicitate ac rectitudine animi commendabilis, qui velut columba sine sale dies suo Deo consecravit, nihil non executus est alacri animo, quod superiorum nutus demandavit, et quia literaru(m) expers fuit contemplationi vacavit, et manuale exercuit, vita eius fuit norma simpliciu(m), quos ille erudire ad sapientiam spiritualem provocare ad virtutes succendere ad christianos actus non omisit Beresvecijs et alibi, non solum a gravibus peccatis temperabat, sed etiam ab ijs quae levia apparebant, quae fere negligi spernique assolent, quasi nulla ijs de similibus reddenda foret ratio, Uszacijs valetudinariam in devexa aetate duxit vitam, quam ut integram D(omi)no redderet, solvit unionem corporis ab anima 1699.

(ст. 378) Fr. Simon Zdanowicz Vilnensi in Caenobio Religiosum professus est institutu(m), simplicitatis amans charitatis observans perfectioni in virtutibus comparandis et disciplinae innovandae studuit, obedientiae quovis in mandato rigorosissimus cultor, negotia sibi a Superioribus iniuncta diligentissime exequebatur, varijs in monasterijs oeconomica et nonnunquam vilissima munia amore Dei obibat, humilitatis amantissimus et studiosissimus sectator, Polociae ad Cathedralem Ecclesiam diu moratus, Beato Martyri Josaphat deditissimus, ab eius suffragijs omnes suas actiones pendere et dirigi fecit, cuius etiam ad exuvias corpus suu(m) recondi optaverat, Itaque vicinus morti, ubi sese commendaret, BVirgini Mariae caeterisque SS. rite dispositus Sacramentis munitus e vita migravit. Aº D: 1700.

Fr Matthaeus Zankiewicz Chełmensis in Asceterio Basiliano vitam perfectioni maturandae communem alijs Eiusdem Familiae asseclis sectatus fuerat, ibique virtutibus practicandis moribus ad regulam observantiae comparandis, disciplinae addiscendae ad salutem animae suae unicae intentus, ad oratione(m), pietatem, Psalmos decantandos recitandosque, conscientiam examinanda(m) expiandamque continuo componebat, in afflictionibus patientissimus permissione Dei subortis et enatis, etenim morbum Epilepsis quoda(m) occulto naturae vitio saepius passus, omne(m) occasione(m) fugiebat, illius causandi pluresque in ea tribulatione animi exegit annos: ideoque semper dispositus per momentu(m) incertu(m) vitae suae agonem pensitabat. hoc vero anno 1700 eodem morbo oppressus exspiravit.

Fr Justinus Laniewski Vladimiriensis in Volynia probis Parentibus in lucem prodijt, compositus ab ineunte aetate ad omnem disciplinam

morumque elegantia(m), literarijs studijs Vlodimiriensi in Academo Ordinis Nostri operam navavit, eo laudum praeconioru(m)que cum plausu, ut magnam sapientium in sui amorem et aestimationem pellexerit opinionem, humanioribus belle imbutus scientijs, in Basilianam Palaestram profectus spiritualis causa ex Volynia advolavit, Sacro amictus Schemate, optimi praesetulit Angeli ac hominis rite ordinati specimen, virgo enim erat animo et corpore, Angelus in continuis officijs Divinis, Vir secundum rectitudine(m) et prudentiam ad quaevis toleranda superandaque aequanimis, Professus Religiosa vota Bitenij Vilnensi in Universitate ex Alumnatu Pontificio in Philosophicis lucubrationibus pro laurea triennium persolvit, tanto Universitatis plausu, ut no(n) iam Magister sed satius Doctor obaudiri meruerit, Consummato item unius anni cursu in Theologia eximio profectus summi specimine, et prae alta subiecti capacitate, cum omnes difficultates no(n) modo facile enodaret, verum etiam dubia implicata adinveniret, Ecclesiastes saepius gloriosus spem auditori portendebat, Demum in scrupulorum incidit obtimoratam conscientiam materiam, qua fatigatus, quandam indispositionem ad caetera practicanda pati necessu(m) habuit. Quare paucoru(m) consilio plurium importuno pro parte ipsius favore, Romam continuandorum ergo studiorum ablegatus, ex intemperie aeris eius cõmplexioni contrarij novissima(m) post annu(m) contraxit debilitatem, Medicoru(m) destitutus ope in Patriam redire coactus, verum invalescente indies morbo Venetias appulit, Viennaque Austriae movens extreme vacillare caepit, ibi praemissis actibus heroicis et salutari antidotho sumpto prima plane in Juventa 25 annum aetatis agens Fatis concessit, et Superiorum spem ac intentione(m) elusit. ita volente et disponente D(omi)no a cuius voluntate omnes pendemus, sepultus Anno D: 1700.

(ст. 379) Nicolaus Nicephorus Łosowski Natione Ruthenus e Minsc. Palatinatu oriundus in Bitheniensi Caenobio sub P. Jerotheo Cis viro zelantissimo Religionis primam limam inter Tyrones Ch(ris)ti subijt, multis exercitationum spiritualium artibus imbutus, primam vitae innocuae imo pubescentis aevi iuventam Deo optimo maximo per emissionem votorum solemniorum et abnegationem suimetipsius verus assecla Salvatoris in manibus Eiusdem Moderatoris dicavit, ad annum reparationis h(uma)nae 1621. Nec mora capescere iussus Braunsbergam Philosophicis invigilare lucubrationibus, ubi tantum profecit in spiritu virtute et scientia, ut spiritu Helias, virtute Angelis compar Asceta, scientia Doctor omnium ludicio insigniretur. Cum plausu Exedram Ecclesiastes eximius praeco Verbi in delicta humana detonaturus conscendebat, caeteris verbo et exemplo praelucens, et quod ore praedicare auditus, opere perfecto explere notatus, Munerata est labores partos eius in Religione Mater sua, cum Superioratum Zyroviciensem et Abbatiam Leszczynen(sem) unâ obtulerit, Utrique oneri bajulando suppar fuit, etenim ad Thaumaturgas aedes multis religiosis probitatibus pollebat, cultum specialem in cordibus credentium in Virginem BB radicabat, ipseque perdiu pernoxque orationibus et contemplationibus vacabat, Leszcz a Schismaticorum irruptione et direptione defendit, cum notabili iactura vitae. Quare apud Antonium Sielavam Metropolitanum Rossiae

Magni habitus, creatus est Ep(isco)pus Vitebscen(sis), et Coadjutor Polocen(sis) cum magna nominis sui gloria, qui vestigia Martyris sanguine tincta, suâ vitâ morumque exe(m)plaritate laudabiliter exprimebat, in se, cultus eiusdem et honoris cum nomine concatenati zelantissimus propagator; Nactus quoque virtutis titulo administratoratum Dioecaeseos Ostrogien(sis) et Archimandriae Zydyczynen(sis). Verum Cosacorum fugitans tyrannidem quae Unionis sectatores ad internecionem delere decreverat, temporum calamitate consumptus, viarum difficultatibus et continuo metu et motu indies pullulante percussus tandem Zyrovicijs magna cum animi alacritate cordisque inter incudem et malleum hucusque obversantis iucunditate substitit, die Exalta(ti)oni vivificae Crucis dicato, ubi rite conscientiam exoneravit sacramque Liturgiam Pontificali apparatu decantavit, Demum proponens voluntatem suam medicinae perito, quod anhelaret pharmacis valetudinariam juvare vitam, quae pervijs angariata calamitateque multa morborum connexuit genera, confestim cicuta ei propinata omnisque medela adhibita sed contra vim mortis non est medicamen in hortis, torsionibus enim stomachi exulceratus atrae bilis diffusione per artus percitus actum esse de se cognovit, proinde decennio lecto affixus singulis diebus paenitentiae actus exercuit, librum spiritualem praesertim de novissimis praelegi curavit, actus Fidei, spei charitatis et contritionis elicere secundum se desudavit denique generalem P(at)ri Eugenio Kaminski pridie mortis exposuit confessione(m) extrema unctione tinctus contritus cum protestatione contra malignu(m) hostem ubi se reco(m)mendavit in vulnera passi pro nobis Jesu in pervigilio Protectionis BVM hora 9na letalis noctis obdormivit in D(omi)no* 1649 Res Ep(isco)pales omnes cesserunt Monasterio secundu(m) eius dispositionem P Nathanaelis Łozowicki Sup(er)ior Zyrovicien(sis) profectus occupare Abbatias veru(m) schismaticus Denisko venit. In decursu aliquot septimanarum PP honorifice sepeliendum curarunt, unus ex PP Societatis e rostro panegyrim contexuit, Rndmus Archieppus Smolenscen(sis) Złoty Pontificali pompa feretru(m) exornavit, viru(m)que dignu(m) perenni glo(ri)a et memoria Patribus aggregavit cuius ossa gloriosa et post mortem in cordibus successoru(m) prophetant

(ст. 380) Athanasius Furs Minscensis in Russia Nigra ab incunabulis vitae Pietati deditus, in saeculo Religiosi optimi praesetulit Ideam, educatus in virtutum exercitio, crescebat in gratijs Dei et hominum, prodigioso plane eventu, sed verius praevia et occulta Dei dispositione Religiosum sectatus est institutum, Cum enim inviseret Sacras Zyrovicienses aedes cum Progenitoribus suis, vota persoluturis tametsi Schismatis tenerentur errore, ea exarsit aviditate in Basilianu(m) et Unionis Nomen, ut continuo manumitti se a Parentibus precibus, ejulatu, et obsecrationibus enixe petierit, dissuasum multis, pollicitum pluribus, minatum plurimis, sed irrito conatu, etenim Tyro decem et quinque necdum annorum, omnia se toleraturum declaravit, Vicêre interim maternae lacrymae cor adolescentis, non animi constans propositum, ut assentiretur promissis eorum, acquiesceret voto, quo pollice-

* На бічнім полі дописано: 6 to idus Octobris

bantur perfecto Rhetorices Minscensi protunc in Seminario per Professos Basilianos florentis cursu, eum expediendum ad Tyrocinium Religiositatis, verum paulo post in Parentibus idem evanuit, cum ecce puer extremam pene aestuantem inciderit in febrim, frustranei medicoru(m) conatus, Parentum dolor irremediabilis, omnis spes vitae praecisa, desperata salus, tum puer Andreas revocat Parentibus votum, suamque immutabilem intentionem conficiendi propositum, ut primum conclusum, primas caepit resumere vires, nec mora convaluit, Bitheniumque semoto obice profectus et institutionis certamen subivit laudabiliter, et Professionis formam elicuit gloriose, studijs Ołomucij in Moravia Litterarijs demum Romano in Academo consummatis, redijt in Patriam et scientia et virtute laureatus ex utroque insigni Caesar. Detonuerat e suggestu vox Athanasij Peccatores percellens, quae instar tonitru metum incutiebat violantibus mandata Dei, quia vita quemadmoḍum fulgur promicabat, assumptus tandem valore meritorum, gloriae perennaturae praeconio, Religionis arbitrio ad latus adjutorij causa Josephi Bakowiecki Ep(isco)pi Vladimirien(sis), ubi negocia statum et circumstantias concernentia ita dextere tractaverat, ut immortale(m) in Religione Nomini suo honorem promeruerit. Erectum tum pro artibus liberalibus Vladimiriae gymnasium, Rectorem hunc Athanasium et Doctorem habere censuit, qui acer ingenio, profundus scientia, sagax conceptu belle discutere solvere et elucidare Minervae Alumnis vel Gordios nodos novit: creatus ut capesseret honorum se dignoru(m) pegmata Vicarius Generalis Antistitis, non destitit eodem in Religionem et bonum eius zelare candore, verum etiam cum discrimine vitae bullienti igne lethali furoris Schismati, clypeatu(m) amore unionis pectus opposuit, minaciaque fulmina laureato repressit studio. Sed quia magis saeviebat in Chelmensem Cathedram schisma insania Graecismi obcaecatum, malleus Aposchitarum Methodius Terlecki sibimet associavit Athanasium, quem et successore(m) futurum destinavit, quod apud Serenissimu(m) Ioannem Casimirum Poloniaru(m) Principe(m) obtinuit, verum sic Fata tulêre, ut solum Nominatus Ep(isco)pus Chełmen(sis) et Bełzen(sis) e vivis decederet, qui rite sacramentis munitus tametsi a saeculari Presbytero ob subitam paralysim vitam ultimo clausit agone mense 5to sui honoris, 1649 Białopolijs.[1] Ep(isco)palis solemnis corporis depositio pro more in domu(m) aeternitatis duos non nisi post annos effectum sortita p(er) Iacobum Susza cui administra in spiritualibus et temporalibus cessit Scribatur in aeternitate qui laudavit D(omi)num.

(ст. 381) **Iosephus Mokosiey Bakowiecki** Ep(isco)pus Vladimir. et Bresten: originem duxit ex Volynia et spreto mundi ambitu eiusque lenocinijs rigidam sub regula S. P. Basilij M in Noviciatu Bitenien(si) amplexatus est vivendi normam, et tametsi artes scientiarum non ex integro caluerit, naturali nihilominus prudentia, discretione spirituum, maturitate ludicij, internis externisque qualitatibus, et virtutum speciminibus multos longe superavit, Unde in ipso tyrocinio religiosae vitae obeundo, iam spem Archimandriae Zydyczynen. a superio-

[1] На боці: Idibus Iunij

ribus nactus, quia virtutes, profectus, morum compositio in omnibus affabilitas, modestia, moderamen rectitudinis iam rude donabant etiam Neo Religiosum. Professus actu publico solemnia vota ardentius invigilare ijsdem observandis insudavit, qui tametsi manumitteretur ad Abbatiam sibi collatam, in manus ille Religionis resignando elegit satius inter Fr(atr)es minimus haberi quam supra Fr(atr)es enitere, memor oraculi Divini qui se nunc exaltant olim humiliandos, non detrectavit etiam licentiatus aggrestia subire munia, curritoria verrere, sentinas publicas eluere caeteraque exercitia tum pietatis tum humiliationis obire animo demisso corde non fucato, Obedientialibus demum ligatus Zydycinu(m) petijt, verum paucis post annis in Ep(isco)patum Vladimirien. elevatus est, quem tanta cum gloria Nominis sui administraverat, ut omnium animos oculosque in sui amorem rapuerit, Expilatum erat injuria et calamitate temporum aerariolum Ep(isco)pale ita ut ubivis desolatio, rudera nec non bonorum Ecclesiasticorum iniqua a saecularibus possessio cerneretur, ipse multa reparavit, erexit, et vindicavit, Vladimiriae* angustate plane cocto latere peramplis aedificijs munitioneque roboratum pro Residentia a fundamentis situavit, aurea et argentea Cimmilia ad usum Pastoralem spectantia locupletavit, collegit industria oeconomica magnam copiam auri, qua ditiones castella pagosve uti Pniewno, Łukowa et similia a Chrystophoro Sapieha in Terra Chełmensi sita adoptavit Ep(isco)patui, tametsi forte contrario ipso affines et consanguinei vi illa occuparint successoresque a possessione nullo titulo excluserint, Irruptio item Cosatica multis ipsum damnificavit, etenim Ecclesiasticorum Cimiliorum penu, vetustissimis impensis antecessorum partum comparatumque Brestâ per manus Presbyterorum Vladimiriam asportandum, nec non tumba feralis ut putabatur (plene referta argentea moneta) venerunt in manus Cosącorum et sortem, cum inaestimabili damno Vladimirien: Sedis, interierunt protunc omnia apparamenta Ep(isco)palia, vasa argentea, Cruces, Mitra, pastorale cunctaque supellex et supra millionem comparatum industria pretium. Hoc infausto nuntio et novissima calamitate protritus lethalem incurrit aegritudinem, non despondit tamen animum, vel Job patientissimus in laudes Dei sui prosilijt, fulcitram grabatum et lectisternia cinere conspersit, clamavitque ore et corde sursum. D(omi)nus dedit, D(omi)nus abstulit, sit Nomen eius benedictu(m) in saecula, residuu(m) contenti inter pauperes et Religiosos partitus, anima(m) suam pijs commendavit suffragijs. O(mn)ibus sacramentis ex more munitus lacrymabundus gemebundusque extremam deprompsit vocem Nudus egressus sum de utero Matris meae nudus iterum revertor in terram de qua assumptus sum, D(omi)ne Jesu Ch(ris)te, Virgo Maria, caeterique caelites et Patroni mei in manus vestras commendo Spiritum meum, has inter voces obdormivit in D(omi)no. Administrationem sortitus Vladimirien. D. Jacobus Suszą Antistes Chełmen. Exuviae humandae cesserunt pietati Gabrielis Kolęda ex sensu

---

* При відсилачі на бічнім полі дописано: Primus studia innovavit, Professores providit, Ecclesiae rimas obstruxit, plurimis medijs praesto fuit suae Sponsae.

Metropolitani, finivit dies mortalitatis d. 4to Nonas Septemb. Annos aeternitatis inchoavit 1652.

(ст. 382) **Pachomius Oranski Woyna** Ep(isco)pus Pinscen. et Turovien. Coadiutor Metropoliae Kioviens. peracto secundum vocationis et probationis normam Noviciatu cum spe non mediocre futuri solatij Matri Religioni, vota et forma(m) Professionis deposuit Vilnae in manibus Metropolitae Raphaelis Korsak aera 1618. Missus studia tractandi ergo in exteras Nationes magno emolumento Reipublicae Basilianae in primam Orbis Urbem, ubi in Collegio Graecorum munificentia et prodigalitate Apostolica a Gregorio XIII constructo et sufficienter proviso Philosophiae et Theologiae operam navavit cum plausu Romanae Curiae totiusq(ue) Universitatis, Ubi iam sospes in Patrias substitit hospes magni habitus a Patribus et Praelatis Ordinis utpote qui fuerit potens verbo et opere, ideoque post cruentam caede(m) Josaphat solemni omnium suffragio inauguratus Vilnensis Praeses, successu temporis etiam Zyroviciensis ubiq(ue) nihilominus linguâ aliena post se relinquens bonae opinionis vestigia Cupessivit demum promotrice virtute assistrice rectitudine Cordis et animi ductrice sapientia concatenata cum spiritu secundum Deum et Eius mandata Culmen Ecclesiastici Principatus in Polesia Pinscense et Turoviense occupans pegma, ubi praeter publica negotia quae tractare exigentia postulabat, praeter difficultates ex Cosatica incursione subortas recto moderamine pacificatas, nactus methodum Clerum Schismati deditum ad resipiscentiam revocare, errantes a via salutis et ab obedientia Sae Sedi debita avulsos in unum corpus denuo reconciliare, morositates rudis Cleri Polesiaci extirpare ac meliorare, spiritualibus Synodalibus cathecheticis exercitationibus expolire, et ad meliorem frugem adigere insulsam gentem nisus est, Ipse otij fugitans nocumenta multa scitu digna scripsit rescripsitque adversarijs et Unioni. Imprimi curavit suum partum vernaculo Idiomate contra perspectivam P. Cassiani Sakowicz, cui titulum praefixit Zasłona od perspectywy albo Zwierciadło, Velamen contra perspectivam seu Speculum. In hoc Ep(isco)patu parsimoniae consulens non contemnendum legit peculium quod bonis usibus impensurum et Religioni Matri oblaturum se appromiserat, ast procrastinatio faciendoru(m) bonorum operum quantum alijs et sibi obfuit, de veritatis oraculo nosse et meminisse docuit, nempe dormiunt somnum suum omnes viri divitjarum et nihil invenjunt in manibus suis, quia ille Beatorum virorum sortitur privilegium, qui nusquam speravit in pecuniae thesauris. Concessit Fatis in Confinio Pinscensi sub annum 1653 Iulij 9no Kalend. Cathedra cum honore cessit Andreae Złoty utpote exuli Smolenscensi Archiep(isco)po.

(Далі буде)

Подав: Й. Скр.

III. MISCELLANEA

Темперова техніка старинної іконописи

ВІЗАНТІЙСЬКІ, галицькі і руські старі ікони, а також італьські образи треченто (XIV) і кватроченто (XV), є виконані особливою малярською технікою, що дивує теперішнього необзнакомленого з нею мистця ніжною красою ліній і чистотою красок, що не змінили свойого кольориту протягом віків...

Отся техніка дуже стара. Ритуальні портрети Єгиптян геллєнської доби були нею виконані. Еллада, Рим, Візантія, романщина, готика Середньовічча і мистці початку Відродження малюють майже виключно цею технікою. Правда, зрідка в добі Еллади, Риму і ранньої Візантії вживали таки енкавстику, що ми її сьогодні так і не знаємо. Зате техніка іконописі або старогрецької темперової живописі дійшла до наших часів і навіть під сучасну пору примінюється іконописцями старообрядовцями, що не признають ікон, мальованих олійними фарбами.

Іконописна темперова техніка є особлива. Вона сильно відріжняється від техніки малювання олієм, аквареллю і сучасною темперою. Знання давньої темперової техніки є дуже важне для дослідників давнього мистецтва, старої іконописи, та стане дуже в пригоді й мистцям. До мистців часто звертаються як до фахівців з порученням або за радою в справі реставрації старої ікони. В останніх часах стали навіть поручати мистцям виконати не тільки поодинокі ікони, але й повні іконостаси по старим зразкам. А виконати те все належно і виконаним викликати потрібне вражіння зможе тільки той, хто знає давні іконописні способи виконання первотворів.

Будучи докладно обзнакомленим з цею технікою теоретично, по іконописним первотворам грецьких іконописців — Діонисія Фурнагіота й монаха Теофіла та руських іконописців Новгороду і Москви XV-XVII в., а також практично зо старообрядчих іконописних робітень, уважаю необхідним подати на запросини Управи Нац. Музею у Львові основи цего знання на сторінках музейного річника*, тим більше що в останньому часі чимало мистців зверталося до мене з питаннями в цьому напрямі.

---

* На нього не може спромогтися Музей й по сьогодні!

Давні ікони й образи малювалися не на полотні, а на особливо для цего приготованих дошках. Щоби бути послідовним, я поведу виклад по порядку виконання ікони, починаючи від дошки, а кінчаючи оліфовкою.

Дошка. Для писання ікони беруть гарну, суху, липову або соснову дошку, скріплену на оборотній стороні двома шпугами (поперечками). А ще краще — крім цього — в шторц ікони, в місцях сполучення дошок, коли дошка склеєна по ширині з кількох дошок, забити залізні пластинки, зігнені в виді лат. S, (висота пластинки 15-20 мм., довжина 50-60 мм. у випрямленому виді). Таке скріплення не дає дошкам не лише розходитися, але й відклонюватися взад і вперед на випадок їх розклеєння. Таке скріплення довелось мені бачити на іконі к. XVI в. — Відтак на лицевій стороні дошки, у віддалі 20-50 мм. від країв, вижолоблювали рівець 2-4 мм. завглибшки. Цим рівцем відділяли ковчег, т. є. ту площину дошки, де мала бути намальована ікона; крайні, непоглиблені части дошки - »поля« творять неначе рамку.

Лєвкас і клей. Лицеву поверхню іконної дошки покривається особливим грунтом »лєвкасом«. Лєвкас приготовляють з крейди і доброго клею, найкраще французького, крілячого. Щоби лєвкас добре держався, поверхню дошки дряпають шилом або цвяхом в двох діягональних напрямах і помазують горячим рідким клеєм. Клей повинен бути відповідно густий, бо інакше лєвкас буде надто крихкий і втягатиме багато краски. Засильний клей чинить лєвкас занадто твердим, через що він у часі сохнення тріскає. Звичайно на одну табличку клею (пластинка розміру біля 8-14 цм.) беруть одну до півтора склянки води, залежно від грубости таблички і якости клею. На потовчений в кусники клей наливається воду і ставиться на кілька годин, або на ніч — щоби він напучнявів. Опісля його вариться поки не закипить і не підніметься 2-3 рази. Добрий клей не повинен в воді комнатної температури розпускатися, а лише напучніти; розпускання клею в воді починається тільки при температурі від 40^0.

Деколи на проклеєну дошку перед грунтованням наклеюється серпанок — рідке полотно або на всю дошку, або тільки на поля і на сполучення дошок. Серпанок опускають в горячий клей і накладають його на дошку потягнену горячим клеєм.

Грунтування. Після того, як протягом доби проклеєння висохне, приготовляють з клею і крейди рідку масу — »побіл«. У побілі мачають щетинну кисть і — покривають рідиною дошку, заповняють ткань серпанка та надряпані гвоздем смуги. Коли побіл висохне, приступають до накладання лєвкасу. До готового побілу всипують ще крейди, додають небогато вареного льняного олію, в пропорції приблизно 1 чайна ложка олію на одну табличку клею і добре розмішують. — Густота лєвкасу має бути не багато густішою від доброї сметани. Перед грунтованням дошки належить випробувати лєвкас на якій дощині: загустий лєвкас буде тріскати підчас сохнення, тоді додати води; заслабий буде по

висохненню білити пальці, тоді додати клею. Приготований лєвкас покривають вогкою шматкою, щоби верхня верства не висихала і ставлять в холодне місце. »Побілюють« - »лєвкасять« дошку 5-6 разів, накладаючи лєвкас тонкою верствою, широким шпателем — »гремітко«, як цю лопаточку називають іконописці. Після кожної накладки лєвкас має добре висохнути. Зимою можна його класти не більше 2-ох разів, а літом тричі в день.

Шліфування. По скінченні грунтування дошки і по висушенні лєвкасу пруступають до шліфування грунту. В тій ціли звогчують лєвкас мокрою губкою та гладкою стороною пумексупемзи починають вигладжувати поверхню лєвкасу. — Здіймати злишні, виступаючі поза площини грунту частини лєвкасу називається в іконописців »лишевать«. Витворену при цему рідку масу здіймають шпателем-лопаточкою або губкою. Після першої лишовки, коли грунт добре висох, ще раз гладять поверхню майбутньої ікони. По цих двох мокрих лишовках грунт стає зовсім рівний. Тоді то висушений і вигладжений лєвкас шліфують — наперед сухим шматком пумексу, відтак дрібним скляним папером (Glaspapier). Давніше до цеї шліфовки уживали сухий хвощ-сосонку, рурчату траву породи папороті, якої стебла є покриті кремяницею.

Рисунок. На так приготованій дошці робиться олівцем або вуглем рисунок майбутньої ікони. По іконописному цей рисунок називається »перевод« ікони. Обриси готового переводу »ографовують«, т. є продряпують писалом - »графією«, голкою, вставленою в деревляну палочку. Робиться це тому, щоби при розмальованню ікони, в міру того як вона покривається краскою — не загубити дрібних деталів, які виконується на останку*.

Позолочення. З черги приступають до накладання позолоти — вінців тла (fond-фон) і інших частей, що мають бути на іконі золотими. Позолоту робиться листовим золотом або сріблом на »поліменті«. Полімент приготовляється з білка яйця і червоного болюсу; можна теж ужити рідко розтертий олівець сангвіни. Білок зливається в бутилочку, закривається щільно корком і ставиться на кілька днів в тепле місце, де він з тягучої слезистої маси стає рухливою, клейкою і рідкою течію з гнійним запахом. До цего білка додається дрібку червоного болюсу і полімент — готовий. Цим покривають 4-5 разів ті місця, котрі мають бути золочені; при чім, за кождим разом, коли покрите місце добре висохне, його »чешуть«, т. є. протирають шматком чистого сукна. Останній раз покривають поліментом дещо розведеним у воді.

Тепер приступають до золочення. Полімент звогчують чистим мягким пензлем, замоченим у звичайній горівці і на звогчене

---

* Очевидно, що в самостійній композиції деталі залежать від волі мистця, тому то він може не ографовувати. Зате копісти завсе потребують ографії.

місце сейчас кладуть листочок золота або срібла. Коли наложене золото просохне, це пізнаємо по чистому звукови, бо вогке місце звучить глухо, його »воронять«, т. є. вигладжують агатом. Коли потребуємо матової поверхні, то оставляємо позолоту без вигладження, усуваючи тільки лишнє мягкою сухою кистю або заячою лапкою.

Мальованнѧ іконы починають після золочення. Для цего треба »натворити«, т. є. приготовити необхідні фарби. Тому що уживаних в іконописі фарб на запас не оставляється, беремо свіже куряче яйце, розбиваємо його тупий конець і через невеличкий отвір випускаємо білок в бутилку для приготовлення поліменту. Жовток, осторожно, щоби не прорвати його пліви, викочуємо на чисту долоню і перекочуємо його з одної долоні на другу, щоби вповні очистити від білка; долоню за кождим разом витираємо о чисту стирку. По такому очищенню жовтка, розриваємо пліву і випускаємо його в шкаралущу яйця, яку ми наперед добре вимили й очистили від плівинки. Шкаралущу наповняється водою або розведеним хлібним квасом, з котрими жовток добре розбовтується. Одержана цим робом ясно-жовта теч служить до розроблення фарб і до їх скріплення. А що жовток скоро псується і тухне, то для збереження його від зіпсуття, головно літом, добре є додати соли або капку есенції оцту, або 2-3 каплі карболю і держати його в холодному місці. Скількість яйця, що додається до краски, залежить од самої фарби: одна потребує його більше, друга менше, що слід випробувати. За багато жовтка — дасть лискучу поверхню, що злущиться, а за мало яйця дасть притьмарену поверхню, що легко буде стиратися.

Суху, мілко порошковану фарбу всипують у черепашку (раковину) або яку мисочку і з дрібкою води добре розтирають вказуючим пальцем; відтак додається розроблений жовток і знов добре розтирається, поки наконець перестанемо відчувати піскуватість у фарбі. З огляду на це краще розтирати фарби пальцем, а не товкачем в ступочці. Тверді фарби, прим. умбру, сієну, кремське білило... наливаємо водою і оставляємо на якийсь час, щоби вони добре розмокли; тяжкі фарби — як киновар і сурик (червона окись олова — Bleizinnober, minium), розтирається просто жовтком з дрібкою води. До киноварі додаємо дещо алуну, коли хочемо дістати яркий тон. — Щоби мідянка (Grünspan — ярь медянка) від яйця не пінилася, а жовток не стинався — додають дрібку арабської гуми або меду. — До крутику (індіго) і бакану (червоної кошенілі) крім яйця додається ще дрібку плинної гуми.

Краски дуже тверді, що мають крім того ще домішку піску, краще є передтим розтерти з водою на куранті (камені до тертя красок) і переплавити у воді, тож відмити з піску і других твердих злишніх домішок. Для цего треба їх добре розбовтати у воді і оставити, щоби більші частиці осіли на дно; верхній, мутний плин зливають з осаду до другої посудини, яку оставляється також в спокою, доки не осяде чиста, дрібна краска. Після цього

чисту воду зливають, а осад висушують. Іноді таку відчистку повторяється кілька разів.

В іконописі уживається красок виключно мінерального і ростинного походження. Краски — анілінові і алізаринові, як мало тревалі та нездалі належить цілковито виключити із палітри іконописця. Ці краски розпускаються у воді і не позволяють крити по них другим тоном, що при накладанню пробілів і буде справляти багато клопотів.

Накладання красок. Приготованою краскою покривається відповідне місце ікони при помочи мягкого пензля з довгим волосом вивірки. Рідко, лише не до прозорости, розведена краска повинна насичувати пензель, щоби він напучнів од неї. Інакше краска не ляже рівною верствою, а буде творити плями, бо лєвкас скоро вглитує її. Треба сказати, що в іконописі мазок і лєсировка не примінюються. Краску кладуть площами, рівною верствою, подібно до акварельної відмивки, а там, де заходить потреба лєсировки — робиться »приплеск«, то є — потрібне місце покривається дуже рідкою краскою, через котру просвічує низший тон.

Необхідним є знати, що в іконописі пишеться з початку »доличне«, т. є ризи, одежу, архитектурний стафаж, тло, зване по іконописному — »світ«. Аж по скінченні всіх цих деталів пишеться лице, що в іконописних робітнях, згідно з давним обичаєм, виконує окремий мистець-»личник«, що пише виключно лиця й тіло. Орнаментував ікони т. зв. »травщик« — спеціяліст у писанні орнаменту і »трав«. Така ікона, котра вийшла з рук кількох майстрів-мистців, зветься іконою »майстерською«.

Після накладення красок основного тона — себто по іконописному — після »раскрышки«, кладуться другі — більше ясні тони, поступаючи послідовно від темнішого до ясного. Фалди, та ясні »високі« місця на одежі в ріжних епохах виконувались і розмальовувалися ріжно. І так, на старших іконах XIV-XV вв. фалди на одежі є прямолінійні і достаточно обрисовують фігуру, та є покриті по тону одежі темнішою краскою. На білій одежі клалася »рефть« (мішанина сажі з білилами) або злегка розбілена вохра; на червоній — »багор«.

Віки XVI та XVII замітні криволінійністю та ніжною заплутанністю фалдів, які є обчислені лише на ефект і цілковито закривають лінії тіла. Тоді фалди покривалися сажею і рідко в тон.

На високі місця кладено »пробіли« по 2-3 ясні тони. Пробіли на візантійських, новгородських XV в. та на найкращих і старих галицьких іконах кладено досить часто відмінною краскою від краски одежі. На темно-червоній одежі пробіли є зелені, на синій — червоні, можливо, що в тому наслідували іконописці візантійські двобарвні ткані.

Техніка накладання пробілів полягає ось у чому: в місці, де має бути пробіл, широкою площею, досить рідкою фарбою, крізь яку просвічувавби злегка тон одежі, кладеться першу роскришку, звужуючи або поширюючи її подібно до фалдів матерії. Коли

перша роскришка висохне, поверх неї кладеться другу, але вузшою полосою та яснійшою фарбою, а вкінці третю — найяснішу і вузку, т. зв. »відживку«. В кінці XVI і XVII в., із простих та ясних, стають пробіли, як і фалди, ніжними — чисто декоративними рисами, що на кінцях переходять у ряд постепенно вузчих штрихів: — »в перо«. Буває, що виконують їх не красками, тільки твореним золотом.

Техніка писання тіла взагалі, особливож лиця, є настільки зложена і своєрідна, що на ній належить дещо подрібніше задержатися.

По докінченню доличного, ікону переймає личник, щоби написати лице. Усю площину, що її мається писати, личник покриває наперед »санкиром«. Санкир, це краска — тону самих глибоких тіней. Її тон у ріжних іконописних школах ріжний: — у візантійських іконах є він темно-оливковий, в італо-критських — вохряно-зелений, що переходить дещо в сірий; в новгородських — ясніший за візантійський; в московських коричняно-жовтий (цинамоновий); в галицьких по більшій части вохряно-зелений, але можна стрінути також червоно-коричняний. Санкир складається з вохри, зелені і зі сажі. Коли він оливкового тону, то міниться красками, що входять в його склад. Санкир буває й з зеленої землі, з легкою добавкою вохри і білил, бо чиста зелена земля є прозрачна і укладається плямами. Колиж він має бути коричняного тону — цинамоновий, його кладуть з темної вохри і умбри.

Після того, як покладений санкир висохне, робиться »опис« лиця і тіла, т є по графії, коли контур лиця був ографований, а як нема графії — то від руки обрисовується контури лиця (ніс, губи, очи, брови) і тіла.

Після того приступають до вохрення, т. є до оживлення лиця. »Перша вохра« складається з ясної або темної вохри та білил, часом з дрібкою киноварі; коли лице має бути темне, тоді уживається чисту вохру. Цею краскою, досить рідкою, покривається все лице крім тіней. Цю першу вохру »тінюють«, т. є стушовують із санкирем, тому після просушення робиться »підбивку«, т. є рідкою краскою по тону — середною між першою вохрою і санкирем — покривають границі переходу вохри до санкира і в той спосіб роблять той перехід плавнішим. Після того кладуть »другу вохру«, що по тону є яснішою за першу, через додання до першої вохри білил. Відступають дещо від границь першої вохри і підбивкою тінюють її з першою.

Румянець роблять після другої вохри киноварю або мумією (engelroth) з вохрою — на щоках, шиї і напідборіддю. Після другої вохри на високих місцях, що мають бути яснішими, кладеться розбіленою другою вохрою світла (светы).

Після цего дві вохри, румянець і »світла«, щоби змягчити тони та для більше плавних переходів »приплавляють« або »приплескують«, т. є покривають рідкою краскою тону — середнього

між другою і третьою вохрою. Відтак на високих місцях світів, робиться білилами »оживки« або »движки«, т. є риски, що мають означати найсильніші »світла«, та ще раз робиться опис. Часто в кращих старих іконах здовж носа побіч тонкої риси опису багром, робилося рису мінією.

Дуже темні місця — під носом і долішньою губою — »задичують«, тобто затемнюють санкирем з домішкою сажі. В очах — довкола зріниць чистими білилами кладеться білок.

Волосся пишеться подібно, накладаючи »підволосок« як основний, темний тон волосся, а по цему, яснішими 2-3 тонами, робиться кучері або косички.

Лице викінчують »відбіркою«, себ-то змягченням за різких переходів від темного до ясного. Для цего тонким пензлем — штрихують або приплавлюють переходи, а коли потрібно — скріплюють ясні місця і движки.

Прикрашування одежі інокопію і твореним золотом. »Інокопь« — є це виліпка листовим золотом або сріблом рисунку, наведеного при помочи пензля клейкою течію. Інокопію виконувано звичайно в іконах до кінця XVI в. »асиску«, т. є штришки на гіматіоні Спасителя, ряску-бахрому на мафорії Богоматери, дрібні звіздочки і квіточки на ризах і пр. З кінця XVI в. все те робиться не інокопію а твореним золотом, т. є приготованим за фарбу. Цим золотом пишеться рисунок при помочи пензля.

Клейка теч необхідна для »інокопії«, по іконописному називається »зілля«. Її приготовляють з часнику. Очищений з лупини часник товчуть і з мязги через чисту шматку видушують сок. Цей сок на тарілці або мисочці засихає у виді тонких лусочок, які збирають до фляшечки, щільно затикають і уживають в міру потреби.

Коли лучиться робота інокопію, то треба взяти небогато того сухого соку в мушлю, додати дрібку потовченої в порошок гуми (камеді — *κομμίδιον*-gummi) або вишневого клею, (одначе можна без того обійтися) та розтерти з водою до густоти краски. Цим прописують при помочи пензля ті місця, де має бути інокопь. А щоби прописувані місця були ясно видні, то до зілля додається небогато якоїнебудь краски, найліпше під золото — киновар або вохра. Колиж рисунок »зіллям« висохне, що відбувається дуже скоро, то його змягчують подихом і в ту мить кладуть золото ось так: З мякоші свіжого хліба робиться кульочку і перекочується її по золоті або сріблі, а як вона забере його на свою поверхню, тоді отсю кульочку перекочується по тих місцях ікони, що є прописані »зіллям«, які були змягчені через подих. Золото переходить з кульочки на ікону і прилипає лише до прописаних »зіллям« місць. А щоби зберегти золото від можливого стертя в часі оліфования ікони, покривається його спіртовим лаком або політурою.

Творене золото приготовляється так: На мисочку насипати невелику скількість порошку арабської гуми і добре її розтерти

пальцем з водою. Відтак взяти потрібну скількість листочків золота чи срібла, вкинути їх у розтерту гумму, додати ще дещо гуми і починається »творити«, т. є розтирати пальцем досить густу масу золота і гуми. Коли золото вже добре розтерто, до нього доливається чистої води, перемішується та ставиться на 2-3 години, щоби остоялося. Засим воду зливається, а оставшу масу добре висушується і уживається як краску, набираючи її змоченим у воді пензлем. Твореним золотом пишуть з к. XVI в. пробіли, асіску та притушовують вінці — уживаючи його місто інокопи, а часто також місто позолоти на невеличких тонах.

Оліфа. По викінченні лиця ікона є готова, а що краски при висиханню злегка мутніють-»жухнуть« і можуть стертися, то їх треба закріпити і освіжити. Для цего ікону »олифлять«, т. є покривають особливим ляком — »оліфою«.

Оліфу приготовляється з льняного олію. Сирий, наперед добре вистояний — олій вариться 3-4 години в мідянім непобіленім кітлі. Що олій вже зварився, переконуємося в той спосіб: Кінчик пташиного пера, вложений до готового вже олію, звуглиться, а кусочок хліба, кинений в олій, починає кружити і виділяти піну поки не перестане. Тоді його винимається і ломиться, якщо олій зварився, то хліб буде зовсім сухий і крихкий. При дещо довшому варенню олій не висихає, а дає відліп в наслідок розложення ліноксида. Після варення олій повинен добре відстоятися, а відтак його зливають з осівшої мути й слизі.

Отсей зварений і відстояний олій вливається знову до чистого, мідяного кітла, кладеться до нього »гніздо«, закривається накривкою з невеличким отвором і ставиться у протоплену піч »томитися«. Це треває 2-3 дні. Олій стає густішим, а зверх нього твориться болонка, котру знимають. Готову вже оліфу зливають до пляшки. Щоби оліфу освітлити, то пляшку держать на сонці.

Для »гнізда« користуються солями і окисями металів, пр. гляйтою — окиссю олова, оловяним цукром, оловяними білилами — суриком $Pb_3\ O_4$, перекисом марганцю $Mn\ O_2$, борнокислим марганцем — і т. п. Скількість соли, яку беруть для »гнізда« є незначною: на 1 kg олію 50 g-75 g соли, інакше оліфа буде тріскати. Процес, що відбувається в часі томлення, полягає на доконечному виділенні води і на переході гліцеридів олію зі солями металів — по части в нерозпускальні сполуки, по части в рід мила, що розпускається в останнім олію, а яке в наслідок прискореного висихання творить зверха тверду елястичну плінку.

Добре зварена оліфа повинна мати слідуючі прикмети:

1.) Тонко намазана на скляну плитку і сушена протягом доби при температурі не вище за 100° C, вона творить тверду, елястичну, лискучу, прозору плінку, що не липне до рук, та не тріскає.

2.) Висихати повинна оліфа протягом 8-10 годин. Більша скорість вказує на надмір соли ужитої для гнізда і позволяє сумніватися що до сили плінки. Пробується час висихання також на

склі при звичайній комнатній температурі та при розсіянім світлі. Взагалі — пряме соняшне світло, нагрівання і сухість воздуху прискорюють сушення оліфи, а противлежні умовини — припізнюють.

3.) Олій, який уживається для оліфи, повинен бути чистий і не заключати в собі фалшивих примішок, головно — рибячого товщу (ворвані) і земного олію*. Тран викликує сильний відліп, наслідком чого болонка легко здирається і до неї пристає пил; земний олій — як невисихаючий, сильно здержує творення плінки-склива. Примішку одного чи другого олію пізнається, коли небагато оліфи розпуститься при кипінні в спіртовім розтворі їдкого калі (KHO) і потрошки розпускати водою, тоді чиста оліфа дасть прозору рідину, а оліфа з домішкою — мутну.

Примішка конопляного олію притемнює оліфу і продовжає час сохнення.

В одному іконописному підручникові вказується на оліфу з олію, терпентини і дамарової смоли. Ця оліфа є яснішою, тонко кладеться на ікони і досить скоро сохне, — а витворена опісля плінка є тверда і елястична. Таку оліфу приготовляють в той спосіб, що олій варять просто з гніздом, а по звареннї вливають до неї осторожно терпентину з розпущеною дамаровою смолою. Усе добре мішають, не здіймаючи з огня, після чого поволи охолоджують і осторожно зливають з осаду. Отся оліфа продержана довше в добре закритій пляшці стає кращою.

Сам процес оліфованнѧ ікони полягає на тому: На суху, злегка нагріту — теплу ікону наливається оліфу і дещо грубшою верствою розрівнюють її по іконі. Після цего ікону кладуть у тепле сухе місце, приблизно на 1-1·5 год. Протягом цего часу оліфа по части всякне в краски і в лєвкас і буде лежати на іконі плямами. Тоді вирівнюють оліфу долонею руки, кладуть в теж саме тепле місце ще на приблизно той сам час. Коли за цей час оліфа »встане« — пічне густіти, тоді її »здіймають«, долонею руки починають втирати, збираючи надмір в одному кінці, звідки його усувають. Надмір оліфи, що остався на долоні підчас збирання, усувають ножем, уважаючи весь час на те, щоби рука була чиста від пороху й піску. В часі цеї роботи втирання на поверхні ікони остає лише тонка, рівна верства оліфи, яку за 30-40 хвилин починають »фікати«, себто ударяти злегка ребром долоні по поверхні ікони та знова вирівнювати. Отсим фіканням кінчиться процес оліфованнѧ; ікону кладуть для оконечного висушення в тепле, сухе, вільне від пороху місце.

В рукописі черця Сійського Антонієвого монастиря Никодима стрічаємо слідуючу вказівку що-до оліфованнѧ ікон: »Ікони удобно олифить после Пасхи Воскресенія Христова, со апреля до иуния месяца: сиятельное время тогда, некомарно и непрашно: И в летние

* В торговлі продається навіть в перворядних склепах льняний олій з домішкою майже 50% легких камінно-вугольних оліїв.

дни послучаю бывает: єгда тихий воздух избирают олифить в затишиях солнцесиятельных, чтоб не комарно и не ветропрашно было: или на высоких местех, комар на солнце и на ветре не обитает и в ветр не летает«.

Часом, задля дешевшої ціни, кладеться на ікону місто золота — срібло, яке відтак позолочується. Отсю позолоту виконують при помочи шафрану, ревеня (Rheum palmatum), крушини або вільхової кори. В тій ціли покладене і відполіроване агатом срібло покривають тонкою, рівною верствою білка, збитого в піну, що відстоявся і був проціджений через чисту шматку, і коли білок висохне, покривають його чистим, добре відстояним і профільтрованим відваром — настоєм із вище згаданих матеріялів*.

Фрескове мальовання.

Фрескове мальовання, як і всяке інше, що виконується на вогкому або сухому тинкові, вимагає безумовно вповні гашеного вапна. Наколи повне гашення ще не скінчилося то дрібні незгашені куски вапна продовжують гаситися вже в тинку. Через те повстають шпари та випади невеличких стіжковатих кусочків з вершками в місцях, де находиться незгашене вапно.

Повне гашення вимагає більше або менше довгого часу, в залежности від обпалу вапняка, а також від його чистости. Взагалі можна сказати, чим довше вапно гаситься, тим краще; а на час гашення належить уникати доступу воздуху, щоби вапно не ціпеніло. Тим-то ями, в яких гаситься вапно, закривають зверху дошками та засипують піском або землею. В такій ямі вапно може оставати довгий час, навіть 200-300 літ, без шкоди для себе, навпаки його якість стане кращою. По римському будівельному законові вапно треба було гасити не менше пяти літ заки його вжити як злучник (цемент) до будови стіни. Очивидно, що якість вапна до виправи стін під фрескові мальовила мусіла бути ще кращою. Тепер з чисто економічних причин так довге гашення є майже немислиме. Але в кожному разі найнизчий речинець це 6 тижнів, на що вказують рівнож деякі рукописи і рукописні первовзори (подлинники) XV-XVIII вв., де згадується о »писмѣ стѣнномъ и иконномъ«, тож і о фресках.

Вапно для лєвкасу треба вибирати добре і рівномірно обпалене, без усяких додатків. — Його пересівається через рафу »грохот« (решето з великими дірами), щоби усунути пилюку і гаситься у творильній посудині, часто перемішуючи для скорішого і більше рівномірного гашення. Щодня, або кождого другого дня, коли вапно осяде на дні посудини, вода, що стоїть зверху з зібраною на ній піною углекислого вапна, що нагадує тонкий лед »ямчуга«-салітри, спускається і наливається свіжої, та ста-

* Таких ікон — золочених по сріблі, стрічається дуже богато серед Галицьких ікон XVI в.

ранно розмішується з осідаючим на дні вапняним тістом. Таке гашення продовжується не менше 6 неділь, уважаючи, щоби вапно весь час було налите водою. Часта зміна води робиться тому, щоби усунути з вапна розпущені соли інших домішок, що завсіди находяться у вапнякови. Остаючи у вапні вони вкінці виступають на поверхню лєвкаса (або тинку) у виді білої або легкої жовтявої плінки, що є дуже шкідливою для всяких красок. По скінченні гашення, вапно пропускається у друге творило через сітку, щоби видістати дрібні постороні складники, що були в кусках негашеного вапна. Коли вапно устоїться, воду спускають, а до тіста додається 5-10% дрібно рубаного льняного прядива і добре вимішується. Так приготований лєвкас остає в творилі ще кілька днів, коли він у ямі — закритий дошками та землею, щоби воздух не мав до нього доступу.

В деяких церквах київської области — у Михайлівській церкві Видубицького монастиря 1088 р. і руїнах церкви на березі Дніпра в Трахтомирові XII в., у лєвкасі находимо вівсяну полову, а в церкві Спаса на Берестові біля Київо-Печерської Лаври X в. лєвкас складається з вапна з домішкою цегляного пороху, але в меншій пропорції як у вапні виправи стін. Примішки піску до вапна в старовинних фресках зовсім немає, і ні в одному рукописному збірникові немає згадки про неї. Тільки у фресках пізнішого часу, пр. Данквартівських у Кракові XVII в., лєвкас складається з вапна, змішаного з піском та сажею, очивидно на те, щоби одержати рівномірно сірий грунт.

Робота фресок починається з підготовки грунту, то є лєвкасу, який кладеться на цегляну або камінну плиту, відчищену від виправи-тинку, болота та пороху. Щоби лєвкас сильніше держався на стіні, вбивають в неї між цегли 2-3 цалеві цвяхи до половини довготи у віддалі 15 цм. один від другого в шаховому порядку.

Лєвкас накидується (накладається) кельнею на добре змочену стіну, на грубість дещо повище головок цвяхів. Коли грунт по кількох годинах »стане«, т. є пічне ціпнути, тоді на цю першу верству накладається другу меншу і зараз її вигладжується кельнею або желізною лопаткою.

Площина грунту, яку в певному часі накладається на стіну, зависить від роботоспосібности мистця: »левкасити не по многу, по мастерам смотря«. В кожному разі робота мистця повинна бути закінчена протягом двох днів, поки ще лєвкас вогкий і втягає в себе краски. По виповненні фресок на вилевкашеній частині стіни, левкаситься другу частину і т. д., пишучи (малюючи) лише на вогкому лєвкасі. В деяких рукописах згадується, що на випадок нескінчення фрески, поки лєвкас ще не висохне, т. є приблизно третього дня можна ще малювати, добре змочивши передтим лєвкас водою при помочи губки. Буває, що в таких разах розпускають краски на білкови яйця або на клею і пишуть по сухому лєвкасу т. з. сухою фрескою, просто кажучи іконописно.

Після накладення лєвкасу мистець перш усього зазначує на лєвкасі пензликом вохрою, розробленою у вапяній воді, »перевід« себто контури будучого образу. Цей вохряний перевід-контури можна по вподобі, щоби облегчити працю, ографувати, т. є начеркнути при помочи вістря ножа або голки тонко вглубленою рисою. Описаний вохрою або ографований перевід покривається при помочи щетинної кисти рідкою вохрою, на яку вже накладається краски. Покриття лєвкасу вохрою або вохряна підгрунтовка має дуже велике значіння тому, що без неї краски відтак лущаться. Місця, які повинні бути криті блакиттю, передтим щільно покриваються не дуже густою рефтю (білило з сажею), щоби не було прогалин, крізь які проглядавби лєвкас.

У фресковому малюванні уживаються вапяні білила. Длятого добре згашене, чисте і товсте вапно промивають кілька разів горячою водою і розтирають на камені (куранті), після чого просушують і щільно закривають у баньці (краще зі шкляним пришліфованим курком), щоби білила не окиснювалися. В міру потреби білила ці розтирають з водою і вживають в чистому виді або для розведення (розбілення) інших красок. Всі краски, з виїмком блакиті, киновари і сурика, творяться на воді; киновар і сурик на пшеничному клею.

Клей вариться (виварюється) з доброї пшениці; треба уважати при тому, щоби її зерна не розварилися. Відвар вистуджується, проціджується через полотняну шматку і ставиться в холодне місце, щоби не закисав.

При описі багром або сажею додається до них для трівкости тону небагато вохри.

Для фрески належить вживати виключно краски мінерального походження, а з ростинних бакан і крутик (індіго). Краски анілінові і алізаринові не тільки під впливом соняшного світла линяють, але й в короткому часі у фресках тратять свій тон.

Тому мистець, що збирається малювати фрески, має сам скласти собі невеличкий підбір трівких мінеральних красок, щоби в своїй роботі ними послужитися, бо лише так він зможе бути певний що до трівкости і довговічности своєї праці.

Техніка самого мальовання подібна до техніки іконописання, лише приплавка на фресках не робиться, бо вона можлива тільки на поземих площинах, яких на стіні немає. Звичайно по санкирю кладеться першу вохру, котрої тушовання з санкирем переводиться першою вохрою з доданням до неї темної вохри і червени (черлени); другу вохру дістається з першої через додання сажі, а після другої вохри »високі« — дуже ясні місця — перемальовується чистим білилом. Для цего білила можна розпускати в воді або в пшеничному клею. По вивохренні лиця робиться киноварю румянці, та багром опись (контури). Пробіли на ризах робляться звичайно білилами. Коли вони кладуться по киноварі, то до білил необхідно додати небагато вохри, однако розуміється, по вподобі можна робити їх і кольорованими.

На випадок потреби позолоти, пр. вінців, орнаменту, асиски і т. п. — то її не можна виконувати на вогкому (сирому) лєвкасі. Місця майбутньої позолоти належить покрити вохрою, розпущеною у воді, і лише після одного або двох місяців, залежно від погоди, по сухому лєвкасі виконується позолоту на оліфі. В тій ціли місце, де має покластися золото, покривається при помочи кисти оліфою і залишається до того часу, доки оліфа не »стане«, т. є настільки не ствердне, що дасть ще легкий відліп, тоді то кладеться золото.

Звичайно фреску не оліфується, бо вона потребувалаби богато оліфи та богато праці, щоби покрити її рівномірною верствою. Одначе в старих памятниках письменства находяться вказівки на оліфовку фресок. В книгах Моск. Царського Приказу, що відносяться до часу першого мальования Успенського Собору (1508 р.), в рахунках видатків, є вказівки на закупно оріхового олію для оліфи.

До роботи вживають кистий мягких і упругих. Краще всього приготовляти їх самому з завушної щетини молодих поросят.

»А письмо стѣнное иконное писати съ поворотъ солнца Софроніева дни до Семенъ дни«: фрески писати від 1. мая до 1. вересня, отже в часі сухої весняної і літної погоди.

Зіставлення іконописних термінів.

Ассиска, асист — дрібна штриховка на гіматіоні Спасителя і Богоматери, яку виконується інокопю; так називається часто сама інокоп.

Багор — краска, що складається із сажі та киновері (2 части киновері — 1 сажі).

Бакан — червона (кашеніля) горяча з жовтою.

Блики — самі ясні штрихи і місця на іконі.

Воронити — золото або срібло, покладене на ікону, полірувати при помочи агату.

Вохрення — накладання вохряних тонів по санкирю, на лиці, щораз ясніщими площинами.

Високе місце — найясніше, сильно освітлене місце на лиці або одежі.

Голубець — (cendres bleues) самостійна краска лазорі або лаври з білилами.

Графія — іглою нарисований контур на лєвкасі.

Доличне — тло, гори, палати і все проче крім лиця і незакритих частей тіла.

Інокоп — виліпка листовим золотом або сріблом рисунку, покритого передтим якимнебудь клейким матеріялом. Інокоп ріжниться від штриховки твореним золотом або сріблом випуклістю.

Ісподь — долішня риза.

Ікона мастерська — ікона писана колєктивно в іконописній ро-

бітні, де доличне пише один, орнамент другий, а лиця і тіло третій.

Камедь — (*Κομμίδιον*) вишневий клей, gummi arabic.

Ковчег — вглублення на іконній дошці, на якому пишеться ікона.

Крутик — індіго.

Курант — камінь до розтирання красок.

Лєвкас — тонка виправа (грунт) на іконній дошці з крейди і клею.

Личник — мистець, іконописець, що виконує на іконах лице й тіло.

Лишевка — вигладжування поверхні лєвкаса — звичайно мокрим куском пемзи (пумексу).

Опись — контур лиця.

Опушка — мальована полоска на самім краю ікони.

Отживка — вузька та ясна смужка в пробілах; відмітки (отметки) в лицях, блики.

Отметки — блики, отживки.

Підбивка — тушування вохри з санкирем, або тоновий перехід од першої до другої вохри рідкою краскою, середньою по тоні між двома тушованими тонами.

Перевод — рисунок, контур сюжету ікони.

Подлинник — іконописний первовзір, рисунки ікон.

Приплавка — то саме, що підбивка, лише робиться на всій площині лиця для загального вигладження різких переходів у вохренні лиць.

Пробіли — високі і ясні місця на одежі, які виконується не лиш білилами або красками другого тону, але також золотом або сріблом.

Поля — виступаючі окраї іконної дошки.

Пяточки — блики і відмітки на приплавках гір.

Постіл — верства краски при розкрашуванню пробілів одежи.

Раскрышка — перший загальний тон в доличнім, подібний до санкиря в лицях.

Рефть — краска з білил і сажі.

Роспись — контур доличного.

Санкир — тон тіни на тілі, прокладка, грунт, перший загальний тон тіла.

Світ — тло (фон) ікони, що робиться або краскою або золотом.

Стіньовувати — тушувати різкі переходи красок.

Сурик — мінія.

Творене золото (або срібло) — золото приготоване із листового або з дуже мілкого порошку з гумою у виді краски.

Творити краски — приготовляти фарби з сухого дрібного порошку, тручи їх з водою і жовтком яйця.

Фон — тло.

Львів 1922-3. Володимир Пещанський †

Дещо про джерела іконописної техніки в статті В. Пещанського

В ЧАСІ, коли покійний приступив був до занять малярською технікою давних руських ікон, були вже звісні дуже поважні праці дослідників як самої історії европейського мистецтва так і його технічної сторони. Почин до цего досліду давньої мистецької техніки дали безперечно самі мистці, що з давен записували свої досвіди, помічення й одержані успіхи в своїх дневниках. Були навіть друковані книжки про всякі приписи мистецької техніки й консервації, що нерідко до хвилі друку були закриті законами професійної таємниці. Очивидно, що й особиста амбіція поодиноких мистців, що дійшли до певних тілько їм знаних засобів краси своїх творів, запопадливо зберігала неодну технічну таємницю, яку так і взяв неодин мистець з собою у могилу. — А всетаки постепенне виявлення архивно-історичного матеріялу давної малярської техніки вспіло розкрити чимало дуже цінного, та поруч із ним іноді близького до забобону, чарування, та навіть нісенітного. Тому то автори новітніх підручників мистецької техніки нерідко з насмішкою ставляться до давніх приписів і рецептів, як плодів незнання і неосвічености в питаннях даної царини. Виходить ніби непорозуміння, яке належить усунути. Давні мистці, на досвідові яких склалися вселякі малярські підручники середньовіча, особливож темперної і фрескової техніки, працювали виключно мінеральними і ростинними красками та спійниками. Виховані — на хемічному й фабричному матеріялі, та на всякому помічному і заступчому продукті артистичної техніки, — мистці нових часів тут і там доходять теж до власних високої якости успіхів. Технічну промисловість і творчість, якій колись стільки часу й уважної праці присвячував Леонардо да Вінчі, Дюрер... та кожний мистець зосібна, сьогодні переняли на себе теж великі мистці красок у хемічних робітнях могутніх фабрик, що заспокоюють запотребования світа в ділянці мистецького матеріялу. Тим-то дещо високомірне відношення одного другого мистця-техніка в ділянці фарб і кольориту до дещо іноді неясних і таємних приписів давньої малярської техніки належить сьогодні вважати за безпідставне. Техніки-хеміки давно вже вихіснували всі передані сучасности досвіди минулих діб у ділянці красок усіх можливих тонів. А осягненими успіхами вони сторицею заплатили за переняті і передані загалові таємниці давних мистців-винахідників. Ось важніші джерела малярської і мистецької техніки давнини:

1) Manuel d'iconographie chrétienne grecque et latine, traduit du manuscrit byzantin, par Didron et Durand, Paris 1845.
2) Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos aus dem n.-gr. übersetzt von N. Schäfer, mit Anmerkungen von Didron, Trier 1855

3) Буслаев Ф. И. — Для исторіи русской живописи XVI. в. 1858.
» » » — Литература русских иконописных подлинников (гл. Сочиненія. СПтб. 1910, т. II, ст. 286-416).
4) Єрминія или наставленія в живописном искусствѣ. (Труды Кіев. Духов. Акад. 1867-1868).
5) Довгий ряд праць руських дослідників іконної техніки за час 1849-1903 р. зібрав П. Симони у передмові до своєї книги: »Къ исторіи обихода книгописца... иконописца«.
а) Сахаров И. П. — Изследованія о русском иконописаніи, 1849.
б) Забелин И. Є. — Домашній быт русских царей XVI-XVII в. 1854.
в) Ровинскій Д. А. — Исторія русских школ иконописанія до к. XVIII в., 1856 і 1903 р.
6) Quellenschriften zur Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters. Wien 1871 до 1908, томів 34, з яких XII-й присвятив: Unger T. W. — Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, 1-3, а в Neue Folge VIII-й том: J. P. Richter — Quellen der byzant. Kunstgeschichte.
7) Иконописный подлинникъ новгородской редакціи по Софійскому списку конца XVI в. съ варіантами изъ списковъ Забѣлина и Филимонова, Москва 1873.
8) Аггеев П. Я. — Старинныя руководства по техникѣ живописи. 1887.
9) Григоровъ Д. А. — Техника фресковой живописи по русскому иконописному подлиннику, 1877.
10) Петровъ Н. П. — Типикъ о церковномъ и о настѣнномъ письмѣ еппа Нектарія. 1899.
11) Milkowicz W. D. — Ein nordrussischer auf Holz gemalter Kalender aus der Zeit von 1600, Wien 1896.
12) Milkowicz W. D. — Zwei Freskokalender in den Bukowiner Klosterkirchen in Woronetz und Suczawitza, Wien 1898.
13) Denys de Fourna — Manuel d'iconographie chrétienne, texte original edité d'après un manuscrit du XVIII-e s. par A. Papadopoulos Kerameus, SPtb. 1900.
14) Сергій аепп. — Полный мѣсяцесловъ Востока I-II, Владимиръ 1901 (т. I ст. 358-363, Подлинники).
15) Подлинникъ иконописный, изданіе С. Т. Большакова подъ редакціей А. М. Успенского, Москва 1903.
16) Симони Павелъ — Къ устоpіи обихода книгописца, переплетника и иконописца при книжномъ и иконномъ строеніи XV-XVIII ст. (Памятники древ. письм. и искусства. CLXI) 1906.
17) Il Menologio di Basilio II (Cod. Vatic. gr. 1613). Roma 1907, I-II.
18) *Διονυσίου τοῦ ἐκ φουρνᾶ Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἐκδιδομένη — ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἐν Πετρουπόλει* 1909.

Є й нетакщо давні праці про сучасну техніку темперного та фрескового малярства, заснованого виключно на фабричному матеріялові:

19) Киплик Д. И., професор Академии Художеств — Техника живописи I-V., Ленинград 1925-1927.
20) Sachs Herman — Lehrbuch der Maltechnik, Berlin (E. Wasmuth) 1927.
21) Лоханько Федір, професор — Малярські матеріяли, короткий курс технології малярських матеріялів, Харків 1930.

В. Пещанський опер свою працю на даних іконописних підручників (подлинник), що їх видав П. Симони, ст. 129-134: »Память, какь писать стѣнное письмо« по ркп. Публ. Б-ки XVII в. О. XIII. 11, та 143-155 по ркп. О-ва Любит. Письм. и Иск. XVII с. Nr XXI. В останній находимо: »Устав как золотом писати (камень, стіна, шовк, полотно, папер); зеліе под злато, поталь ставити (petula auri, листове золото, срібло, олово); како варити елей лняный; румянец чинити; ярь — синь — мѣдь ставити, творити; стѣнное писмо на сыром левкасѣ«. Чимало відомостей взяв він з т. з. Сійського іконописного подлинника черця Никодима 2-ої пол. XVII в. (Симони, ст. 169-216) і ркп. Глав. Арх. М-ва Иностр. Дел к. XVII в. Nr 469-937 (Сим., ст. 227-232): Указ стѣнному письму.

У самого автора була таки власна рукопись поч. XIX в. в характерній »під старину« московській шкіряній оправі 13 × 19·5 × 6 цм. на 283 лл. 10·5 × 17 цм. по 21 рядків з 22 буквами у рядку 8×13 цм. Цей рукопис, сьогодні власність п. Ярослави Музикової, відповідає своїм основним змістом виданому С. Т. Большаковим 1903 р. »Подлиннику иконописному«. Оба подлинники були складені по рядови календаря від 1 вересня до 31 серпня, з узгляднением північноруських святих і головних памятий київських і чернигівських угодників. В рукописі П-ого є декілька додатків про руських святих з к. XVII і поч. XVIII в., іноді чисто календарних памятий без іконописних даних. Календарний уклад даних про іконографію поодиноких святих чинить цей рід іконописних подлинників хиба дещо поширеними »Святцями«, знаними на Москві від 1648. р. друкованими календарями.

Укладчик ркп. П-ого дав на сам початок поазбучний по місяцям покажчик святих мужів на 30 лл., а дальше святих жінок на 9 лл. — У подлиннику Большакова подано ці покажчики наприкінці ст. 139-189.

В обох підручниках іконографія святих зводиться до кількох основних типів: Николи, Василія Кесар., Козми й Дамяна, Никити, Димитрія, Юрія, Флора й Лавра, Євдокії, Пятниці. Мількович начислив був 1896 р. 22 типи. Подробиці індивідуального вигляду намічаються дуже коротко: »стар, млад, плешив, власы космочками, курчеват; риза преподобническая, княжеская, краска одежи, шапка, свитка; бос; броня, латы, шлем...« Дані ці, сьогодня так одноманітно скупі, були колись невичерпаним джерелом мистецького замислу для очий творчої уяви великого ряду мастаків = іконописців. По цим дрібним записам: верх = багор, исподь = пра-

зелень, свитка = дичь... іконописець схоплював тільки акорд, а мельодію красок виводив уже сам, »як Господь на душу клав«. По цим дрібним примітам індивідуального вигляду правовірні знавці й любителі ікони пізнавали й почитали поодиноких святих... Ось так до ряду місячних міней, служебних і четті, прилучалася ще свого рода »мінея іконописна«. Круг церковної богослужби, заснованої на красі поетичного слова, творив одну цілість з барвистими зображеннями святих, яких величали мельодійні пісні канонів і напричуд легко і плавно складені житія у мінеї четті.

Іконописний подлинник ставав для ока й руки іконописця тим самим, чим був ірмологіон і осмогласник своїми знаками співучої книги для ока й голосу співця, або текст житійної мінеї для уяви читача й слухача. В багатьох місцях іконописний подлинник став »путником«-провідником для прочан-богомольців в часі їх мандрівок по святим місцям Руси.

Для зразку відношення великоруських іконописних підручників до грецької Ἑρμηνεία (ермінеї) подається тут деякі різниці між рукописом Пещанського-Музикової і виданням Большакова.

(Рукопис Пещанського л. а҃)

Соборникъ ві҃. мцемъ сказꙋѧй; мцъ септеврїй иматъ днїй л҃.; Начало индикта еже є новаг лѣта.

Єдинаго безначальнаго и безконечна҃ и всемогꙋщаго и всѧ сотворившаго вседержителѧ... [об.] свѧтителѧмъ и преподобнымъ и праведнымъ иже въ послѣдниѧ роды просиѧвшиѧ в росиской земли ст҃ли мч҃нки прп҃дбныѧ оц҃ы и свѧтыѧ жены иже во хр҃те пострадавша. ѧко свѣтила сиѧютъ по вселеннѣй многими чюдесы и различными знаменми. Кїиждо иже по мѣстомъ еже єстъ новыѧ чꙋдотворцы и всемъ свтымъ.

Мц҃а септебрѧ четвероврeменного крꙋга годищнаго времени, настоѧщее повседневнее ихъ празднейство и подобие коегождо ихъ ѧвлено,

Послѣдование церковнаго пѣнїѧ и соборнаго вселѣтнаго ѿ мц҃а септевриѧ до мц҃а авгꙋста... како имъ пѣти по ꙋставꙋ свтыѧ лавры во їерлмѣ. и. в. с. ѿ. н. [л. в҃.] саввы. и како оубо иже начертати и воображати стыѧ по тѣлесномꙋ ихъ намерению претворными шаровными вапы и чистымъ златомъ и сребромъ и всѧкою ꙋтварїю чт҃ною и по образꙋ и по подобию наипаче сано́въ чл҃вчскїхъ сматрѧѧ по древнимъ образомъ ст҃аго ап҃ла и еѵангелиста лꙋки.

Ст҃ый лꙋка написалъ образъ ст҃ыѧ бц҃ы при животѣ ей самовидно зрѧ на ст҃ꙋю бцꙋ спревѣчномъ на рꙋкꙋ держимомъ мл҃дцемъ нинѣ таино... и до сего дни принесена, стоитъ в цр҃ствꙋющемъ граде москве вьсоборнои церкви оуспѣниѧ пресвѧтыѧ Бца изсцеление подаваетъ и до сего дни.

Изображенъ древле грѣческими мꙋдрыми и трꙋдолюбивейшими живописцы во дни їоустиниана црѧ великаго егда созидаѧсѧ премдрость слава бжиѧ великаѧ цр҃ковь небо бжие и тꙋ ткє҃. престоловъ глютъ [об.] были создани и на киждо дн҃ь во имѧ стго храмъ таможе еще же. ї образ части имѣюще ст҃ыхъ на последи зомного [? ...]

временное озлобление грѣческихъ скифетръ и разрꙋшение прекрасныхъ и драгихъ тамо вещей многихъ сихъ взабытие и взапꙋстение приїде еликоже остася есть и до днесь во стѣи горѣ адонстѣй и во иныхъ стыхъ мѣстѣхъ писаны с҃тыя и чюдныя иконы мс҃чныя минеи и ѿ тѣх приводом еще во дни великих - благовѣрныхъ князей рꙋских прѣписовались древними греческими и рꙋскими изограды прежде вкиеве потомъ вновгороде и до днесь таковы образы во стыхъ црквах писаны обрѣтаются. стѣхъ же мѣсячныхъ икон ї сеи подлинник древними живописцы списан словесно на хартиях иже и до днесь междꙋ изограды в рꙋсїи [л. г҃.] ѡбносится аще и не равни сꙋть зане ї[ск]ꙋство преписꙋющих но обачь истинствꙋющых мнозех стыхъ пророкъ и с҃тителеи есть подобася против житейских честных миней сходятся якоже прорка наꙋма исаия же и захария иеремїя с҃тлеи же василия великаго григория бгослова иоанна златоꙋстаго и григория нискаго ї иныхъ благодатию х҃ртовою много естъ и новыхъ с҃тых в росїи просїявшихъ нетокмо добродѣтелными жити и подвигы но и по ѿшествїи дꙋш с тыхъ плоти нетлѣниемъ ѿ г҃а почтени яко диаменти телеса сты́х врацехъ сїяюща всѣми неꙋкритнѣ зрится ї инѣмъ собравъ н҃нѣ зде имянъ стых и подобїя изобразишася в лѣта ѿ созданїя свѣта ҂зрпѕ҃. ѿ воплощения бж҃я слова ҂ахпз҃; над обрамленням сторінок біжуча напись: мц҃ъ — сентябрь.

Писать лѣтопроводец.

а҃. Гдь бгъ нш їс хс[1] стоит во стилищи бжїи а ꙋ ногꙋ его сѣдят на сѣдалах много июдей дивяся г҃дню ꙋчению и даша емꙋ книгꙋ исая прорка, глет в неи[2] дх г҃д[3] на мнѣ егоже ради помаза мя благвѣстити нищия посла мя. вверхꙋ г҃ь саваѡдъ и дхъ стыи над сп҃сом. и крꙋгомъ жиды всяким подобїемъ. И память прпдбнаго оца нашего сімеона столпника и архимандрита сѣд, брада николы чюдот, на главѣ схим, и кꙋдерцы знать. риза преподобническая стоит на столпѣ рꙋкою бласл҃вляетъ а[4] в дрꙋгои свиток и в свитке[5] терпите братїе скорби и бѣды да вѣчныя мꙋки избꙋдетѣ над ним спсъ [справлено пізніще: пречистая[6]] в кивотѣ ꙋмиления[7]. [Ікона в рямках, а не пояснене зображення на хмарках].

И мтри его марды. марда аки ѯенїя преподобная на главѣ схима, а верхъ[8] исподъ санкир[9] в рꙋцѣ свиток а дрꙋгая молѣбная вверхъ. И стаго мчнка аифала[10] аки козма.

[л. д.] И стго аммона дїякона сѣд. брада николы. риза дїякон-

---

Подлинникъ иконописный С. Т. Большакова 1903 р. виказує ось такі відміни в редакції тексту:

[1] кѐ: спасъ
[2] тільки: чтетъ книгꙋ ісаїя пророка
[3] стыи
[4] без лучника
[5] після цего слова: написано
[6] прс҃тая
[7] оу҆миленіе
[8] не має цего початку незакінченого іконописного речення
[9] дальше: а верх багоръ
[10] дїякона, аифалъ

скаѧ. И памѧт исȣса навина млад рȣс брада никитина во бронѧх аки димитрїи селȣнскїи на главѣ шлемъ врȣцѣ кртъ вдрȣгои копїє ризы киновар. Собор пртыѧ бцы иже в мнасинѣх сирѣчь прчтыѧ озȣровскїѧ[1] град стоит киноварь, а к немȣ ст҃ль идет. аки власїи, и к немȣ[2] иконȣ несȣт прчтыѧ владимирскїѧ старцы и народи идȣт со крты. а вдали езер[3] гора, а на езере корабль своинствомъ. а прчтыѧ образ из езера озȣрова восплы и стль аки власїи наклонѧсѧ принѧл рȣками, а народи стари и рȣсы и млади со крты стрѣлѧют из града. И стых мчнкъ калиста еввода їермогена[4] млади аки димитрїи, георгїи и меркȣрїи[5] не влатах и не вдоспехе ризы флора и лавъра индѣ пишȣтсѧ[4] старъ рȣс и млад. [л. д҃. об.] И стых мчнц м҃. двъ постницъ пишȣтсѧ как и протчиѧ двы или аки пѧтница.

Великїй кнзь ѳеодор ѧрославъскїи всеволодовичь надъсѣдъ[5] аки борис. И прпдбномȣченика їева надсѣдъ брада александра свирскаго всхиме риза прпдбническаѧ[6].

В цему рукописові находяться ще такі додатки проти Большакова:

є҃. сентѧбра. Кнѧѕѧ глѣба андреевича боголюбскаго владимирскаго, млад, риза кнѧжескаѧ. єї. їоны сщенномч҃. и васїѧна игȣмена преображен. м-рѧ... на ȣнской гȣбѣ ȣ морѧ окїѧна. їона сѣд, брада долѣ власевы всхиме; васїли надсѣд, брада подолѣ николины, схима на плѣчех, ризы преподобническїи, на м-ре в гробницѣ междȣ и велие древо ребина стоит.

кй҃. ст. блг҃овр. кнѧжны софїи сȣздальскїѧ чюдотворицы. млада, риза преподобническа

л҃. сщенноїереѧ григорїѧ, артемиѧ и димитрїѧ и евфросинїи иже в селѣ китов шȣйских чюдотворцев, три поприща ѿ града.

є҃. октѧбрѧ. прпдб. харитины началницы петровскаго девичьѧ м-рѧ в нове граде, родом королевства литовскаго в единой свитке без мантїи, простовласа дц҃а.

ѕ҃. феодосїѧ началника м-рѧ... брада подолѣ николины, власы просты не с ȣшей, риза прпдбнич. — Іевъ надсѣд, брада александра свирскаго, в схимѣ, риза прпдб., иже на ȣмелье на мезене реке окладинковой слободы чз҃. верстъ по рѣкѣ.

в҃. ноѧбрѧ. ѿ. кипрїѧна строителѧ никольского м-рѧ стороженского на ладожском озере новгород. чюд-ца ѿ свирскаго м-рѧ з҃. поприщ. сѣд, брада антипы в схимѣ, риза прпдб.

з҃. варлаама пресвитера колскаго острогȣ на окїѧне кержецкого

---

[1] *Σύναξιζ τῆς Θεοτόκου τῶν Μασηνῶν. Αὕτη τελεῖται διά τὴν παραδοξοποιὸν καὶ ἁγίαν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, τὴν ἐν τῇ λέμνῃ μεν τῆς Γαξουροῦ* (Synaxarium Ecclesiae C-nae. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, p. 6). Святкується головно в Арменії на память події з іконою, що була спрятана від іконоборців часу Льва Ізавра (717 - 741), як подає N. Nilles. Kalendar. manuale I. ст. 266.

[2] ПИБ. ст. кѕ҃.: пред ним

[3] к долȣ езеро и

[4] без цего ймення

[5] рȣсъ

[6] немає цієї статті

чд-ца, сѣд плешив, брада кȣрчевата аки антонїа сїйскаго, риза поповкаѧ, оплѣчье, с еѵангелїем.

и҃. федора и павла игȣменов началников борисоглебскаго м-рѧ на ȣстье, ростовскихъ ч-цев, федор надсѣд, брада василїева кес. на конце раздвоилась, в схиме, ризы прпдб. Павел сѣд, брада кȣрчевата подолѣ николины, вклобȣке, риза прпдб. — Марка строителѧ богоѧвленскаго м-рѧ вологодскаго ч-ца, надсѣд, всхимѣ аки зосим соловецкии.

д҃. Михаила верижника ȣглецкаго м-рѧ во мстерской волости на клѧзме реце вѧзниковскаго нов. ч-ца. і҃. верст ѿ града стар без брады, возрастом велик, в свитке, белец был, камен на гробе его т҃. лѣт и крст вырезан церковником ст. николы, ѿ гороховца м҃. верстъ.

ді҃. Гȣрїѧ игȣм. рождеств. м-рѧ на мологѣ рѣце...

ѕі҃. никона новгород. ч-ца сѣд, брада помѣнши сергїевы, власы просты, риза прпдб.

е҃. декабрѧ савы на ландȣге владим. ч-ца. сѣд, брада власьева, ризы поповскїѧ.

ді҃. триѳона началника троитского ꙗсоносъ печенскаго колскаго острогȣ на море окїѧне нов. ч-ца, сѣд, брада ал-дра свирск. всхиме. риз прпдб. Ипостника его старца їоны иже впервой поустыни.

кд҃. преставленїе феоктиста аеппа новгород. сѣд, брада со власьевȣ на конец раздвоилась, в клобȣке, риза стелскаѧ, во амфоре и еѵглїе.

в҃. генварѧ. їоулїѧнїи мȣромскїѧ[1] нареке илевне аки елисавет[1] вплате зеленом, верх ризы бакан, испод голȣбѣц, десница прижата, а в шȣйце лестовка а мȣж еѧ георгий надсѣд, брада григорїѧ богослова, шȣба кнѧжеска киноварь, испод зелень, в'шапке, а дщерь еѧ инокинѧ схимница ѳеодосїѧ на иконе на старо писаны. а сын еѧ дмитрий, ȣ него [без кінця]

ке҃. марїи пѣвецъ в новирскомъ вѣси в'хревинѣ жил ѯ҃ лѣт, в нищетной ризѣ сѣд. Македонїй старъ о҃. лѣтъ, сѣдъ и брада, в одной рѧске.

е҃. ѳевралѧ — кирилы началника троицк. м-рѧ астраханскаго ч-ца, сѣд всхиме, брада сергїева, рѧска вохра, риза прпдб.

аі҃. порфирїѧ х҃а ради ȣродиваго, творца канонȣ аг҃гла гроздна. млад, плѣшив, морщиноват, схима наплѣчах, в мантїи, рѧска вохра.

ві҃. Всей же день ѿ батыѧ царѧ сожжени в соборной ц-ви ст. еппъ митрофан владимирскии, сѣд брада їоны м-та, в ризе со амоѳоромъ, везшапки. и великаѧ кнѧгинѧ георгїева агафеѧ со дщерью кнѧжною ѳеодосиею и со снохами кнѧжнами марїею и христиною.

з҃. марта Кирила вологодскаго ч-ца, сѣд, брада димитрїѧ прилȣцкаго, ризы прпдб. а индѣ во ином числѣ писано павла препростаго, который въ третїй день писано.

зі҃. и спостника его препомонида старца ȣспенскаго м-рѧ.

кд҃. романа ѿ града роса, сѣд, брада макарїѧ египетѧнина долга до ног, бос, во власѧнице ѿ влас велбȣжьих, благодать имат ѿ б҃а женам неплодным ѿроча родити молитвою дарова. престависѧ ѳевралѧ д҃ день прпдб-робȣлы стараго п҃. лѣтъ в однои рѧске, бос, самосадскии.

---

1 Ця згадка є тільки в П-ку Иконоп.

кѕ҃. варсонодїѧ еп҃па тверскаго. И обрѣтенїе мощей прпдб. оц҃ъ иноков четырех иже в воскресенскомъ м-ре ꙋ соли галическїѧ в лѣто ҂зрѯд҃. (= 1661) годꙋ цѣлы и нетлѣнны, как цв҃ь начали здать каменꙋ.

кз҃. алеѯандра началника преображенскаго м-рѧ близ соли галическїѧ на вочи рецѣ нов. ч-ца, образом аки зосимъ соловецкии, брада поꙋже, риза преподобническаѧ, на плѣчах схима, в'каменной полатке, образъ штилистовои (= шість листків).

в҃. апрѣлѧ. Трифона начал. троиц. м-рѧ колскаго ôстрогꙋ на море окїане нов. ч-ца, сѣд, брада до поѧса, схима на плѣчахъ, риза преподобническаѧ.

г҃. Нектарїѧ игꙋм. м-рѧ покрова б҃цы тверскаго нов. ч-ца, ѿ града еі҃. верствъ.

д҃. Иѧкова иже на староторжье галическаго нов. ч-ца, положен ꙋ ц-ви с. бориса и глѣба под олтарем на праве, образом аки прп. зосим соловецкии и ризами, схима на плѣчах, на гровѣ образ и ц-ви поѧсной.

ві҃. [антонїѧ, їоанна, естафїѧ иже в литвѣ пострадавших] во граде вильне ѿ кнѧзѧ ольгерда первое за брадобритїе, таже и за прочїѧ законы христїѧнскїѧ в лѣта ҂ѕѡкд҃ (= 1321) в царство їоанна палеолога.

еі҃. Василїѧ еппа рѧзанскаго и мꙋромскаго ч-ца, сѣд, брада василїѧ кесар. риза ст҃елскаѧ, амадоръ и еѵ҃лїе в лѣвои, а правою бл҃влѧет в шапке, верх бакан, испод голꙋбецъ.

ѕі҃. симеона меркꙋшанскаго и верхотꙋрскаго иже в сибире н. ч-ца. вышел сам гроб его из земли бѣ лѣт ҂зрз҃. (= 1552) а свидѣтелствовал игнати митрополит сибирски'. рꙋс аки козма, ризы прости рꙋскїи. И ст. їоанъ тꙋтже, индѣ пишꙋт сѣд, аки никола.

зі҃. Савы игꙋмена сретенскаго м-рѧ тверскаго нов. ч-ца.

кѕ҃. Селиверста игꙋмена ижъ на обноре рецѣ вологодскаго ч-ца, сѣдъ, брада власїева, короче не раздвоилась, власы не с ꙋшей, схима на плѣчахъ ꙋченик сергїѧ радонежскаго.

ки҃. празднество ꙋ соли вычегодской ꙋ троици на площади.

г҃. маѧ. мч҃цы мавры аки пѧтница, риза багор, испод бакан или вохра на главе плат, в рꙋке кр҃тъ. И мч҃. павла пострадавшаго ѿ полскаго королѧ за х҃а в вильнѣ. брадою рꙋсъ аки кнѧзь борисъ и ризами.

ѕ҃. Григорїѧ (ПИ. Геронтїѧ) митрополита московскаго... Преставленїе їоны. еп҃па димитрїѧ прилꙋкскаго, в шапке, ризст҃елскаѧ.

ка҃ сретение иконе владимирскои.

кг҃. михаила черноризца, рꙋс, брада невелика, везхимы, врѧске, в мантїи. И с. медодїѧ еппа маравскаго ꙋчтлѧ рꙋскаг. сѣд, брада долѣ власьевы, ризы ст҃елскїи.

кз҃. симона началника солскаго м-рѧ на вычегре рецѣ нов. ч-ца, сѣд, брада долѣ власїевы, риза прпдбническаѧ.

ки҃. филиѯа и василида посадников новгороцких ч-цев иже в корелском м-рѣ ꙋ морѧ окїѧна николы ч-ца новых ч-цев, кꙋплю дѣющих по морю ї истопоша, бжїем изволенїем извержени на брегъ и погребени. и тꙋт стара гора и монастырь по чюдасем их.

л҃. сщ҃еноинока никанора началника и пꙋстыника їсаїѧ на море окїѧне на брезе на зимнеи стороне на ꙋстьреки глемей рꙋчьи, новых ч-цев.

ла҃. їеронима пꙋстынножителѧ и ꙋчителѧ, сѣд, мало плѣшивъ, брада как маѯима грека, мало поꙋже, наг весь, препоѧсан мантїею вѣтхою июнь еі҃. днь.

е҃. їюнїѧ. їларїона началника обители ꙋспенїѧ пр. б-цы дороѳеевы пꙋстыни на реце мечи юрьевца повольскаго н. ч-ца, надсѣдъ, прорꙋсъ, брада василїѧ кесар. в схимѣ ризпрпдб.

і҃. ѳеофила пꙋстынника на анꙋге реце, в ковскоꙋ области, в схиме, брада алеѯандра свирск., риза прпдб.

ві҃. (Про Онуфрія, після: »тысяща лѣтъ«) а в кїевскихъ минеичетьи пишетъ онꙋфрїѧ образом ѕѣло страшен. власы гꙋстыми всего обросша аки ѕвѣрѧ и бѣла аки снѣгъ, сѣд бо бѧше старостїю власы же главы и брады его долгы даже до земли и аки адѣжда тѣло его покривахꙋ. чресла же своѧ имѣѧхꙋ препоѧсана листвїем былїи пꙋстынныхъ.

Анꙋфрїѧ пꙋстынника на катарме озере вологодскаго н. ч-ца.

ѕі҃ сщенноинока тихона пꙋстыника воскресенскаго м-рѧ, чꙋдо близꙋ града карачева н. ч-ца.

кг҃. с. кнѧзѧ игнатїѧ ꙋглецкаго, надсѣд, брада василїѧ кесар., ризы кнѧжескїѧ. памѧть кнѧзѧ ѳеодора стародꙋбскаго.

ке҃. симона еппа сꙋздальскаго, сѣд, брада пошире сергїевы, в шапке, ризы ст҃ельскїѧ.

кѕ҃. дионисїѧ (димитрїѧ еппа сꙋждальскаго) .... индѣ надсѣдъ, брада менши власїевы.

кз҃ Кнѧзѧ Олга во иноцех леонтїѧ черниговскаго и брѧнскаго ч-ца, надсѣдъ, брада долѣ власїевы, в схимѣ, в рꙋках церковь, ризы прпдк.

а҃. їюлїѧ. Кирила строителѧ м-рѧ покрова б-цы черменскаго на онегѣ реце в каргапольскомъ ꙋездѣ, надсѣд, власы не с ꙋшей, брада долѣ сергїевы, мантїѧ кратка, рѧска зелена.

д҃. Серапїона владимирскаго еппа рꙋс, мало надсѣд, брада на два космачка кꙋдрѧвъ, менши бг҃ослова, ризы стителскїѧ.

е҃. афанасїѧ пꙋстынника железнаго посоха, близ ꙋстюжжелеза н. ч-ца.

ѕ҃. симона еппа владимирскаго надсѣд. брада менша николовы. риз ст҃ителскаѧ, амафор, еѵ҃глїе, не вшапке лѣт рпе҃. (= 1577).

и҃. прохора началника на ѧстребѣ рѣцѣ за мошком в мꙋромском ꙋездѣ н. ч-ца, м҃. поприщ ѿ мꙋрома сꙋхим пꙋтем.

ѳ҃. пахомїѧ строителѧ сыпанова м-рѧ на солонице рѣце костромскаго ч ца, сѣд, брада покороче власїевы, схима на плѣчах, риза прпдб.

ві҃. с. мч. варѧга кїевскаго, рꙋс, брада аки козмы в одной ризе. а сн҃ъ їоанъ младъ, в одной ризѣ.

еі҃. преставленїе прмч. симона иже на волмах на кичмѣ реце, ꙋстюжскаго ч҃-ца, в лѣто ҂зрмѳ҃ (= 1641) їюл. в і҃. дн҃ь надсѣд, брада кꙋрчевата, на конець д҃. космачка, подолѣ николины, власы велики по плѣчам, к мантїи без рѧсы.

ѕі҃. (після 7-го собору) обрѣтенїе чт҃ных мощей ст҃ыѧ вмч҃цы евѳимїи .... цр҃ь и царица и еппъ множество и народы и всѧкимъ подобїем. И ст. прпдмч. гꙋрїѧ игꙋмена и сщмч҃ка їоны троицкаго м-рѧ печенскаго колскаго острогꙋ на окїане море н. ч-цевъ.

зї. (Замісто — мокія) левкїм игѵмена на лѵзѣ рецѣ ... сѣдъ, брада долѣ сергїевы, власы не с ѵшей, схима на плѣчах, рѵкою благословлмет, а в лѣкой свиток и лѣствица, риза прдб.

иї. хр̃а ради юродиваго леонтїм ѵстюжскаго н. ч-ца, положенъ ѵ ц-ви апл̃а петра и павла.

кѣ. преставленїе ... кипрїана хр̃а ради юродиваго, на ѵготе рецѣ в воскресенском селѣ, сѵждальскаго ч-ца, брада черна раздвоилась, подолѣ богословлеи, власы с ѵшеи повились, в свитке зеленой, ноги босы, рѵцѣ молебны.

кѣ. (макарїм желтоводскаго) ... только власы не с ѵшей, в рѵцѣ свиток ... христофора началника введенскаго м-рм коржемскаго вичегодскаго ч-ца.

кд̃. инока бг̃олѣпа во граде чр̃номъ мрѵ н. ч-ца, ѿ астрахани триста поприщ. попъ в соборней ц-ви, болмрин родом, млад, к клобѵке, ризы прпдб.

лд̃. с. арсенїй всем подобїем и брадою аки филип митрополит лѣппъ, на главѣ шапка. Михаилъ клопскии, сѣд, брада власїевы пошире и покороче на конци ѵска, рмска вохра. И прп. аврамїй чюхломскїи, сѣд брада бг̃ословлм, рмска празеленк. Сергїм мѵромскаго, сѣд, брада аки сергиева. Кнзь стефан подобїе его антонїм печерскаго. брада немного подоле, в схиме, мантїм ѵзлом сведена.

ѣ. августа. Корнилїм еклисїарха безмолвника борисоглѣбскаго м-рм преславлм залескаго н. ч ца. обрѣтенїе мощей его в лѣто ѯзсгї. (= 1705) годѵ московским митрополитом Дмитрїемъ.

ѕ. аврамїм началника м-рм рожс̃тва в-цы палеостровскаго на онеге рѣцѣ н. ч-ца.

зд̃. макарїм началника м-рм за ладожским озером на рѣцѣ орѣдеже ѵчнка прп. Алеѯандра свирскаго н. ч-ца. поп в чернѣ, брада надсѣда с николинѵ, плѣшив, схима наплѣчах, риза прпдбнч.

ві. Логина. германа и боголѣпа пѵстынников кожеозерских за онѣгою рѣкою.

кѣ. алеѯандра тверскаго, образом сѣд, брада короче сергїевы, власы съ ѵшей повились космачками.

кѣ. мч. боголѣпа аки никита брадою рѵс и ризами таковже ... Макарїм игѵмена черногорскаго м-рм на двинѣ рекѣ, сѣд и рѵса брада позже сергїевы, в схимѣ, риза прпдб. празднѵем грѵзинской прест̃ѣй бц̃ы.

кг̃. корнилїм началника спасскаго м-рм кожеозерскаго палеостровскаго, сѣдъ, брада пошире сергїевы.

лд̃. Конецъ — богѵ нашемѵ слава.

л. соѓ. об. ѠБ краскахъ како творити.

Ѣ начале теретъ мелко со алидою вохры. вкоторой примешать шествю часть сѵрикѵ, і истерши вложив (л. сод̃.) в сосѵд медной и варить на огни и прибавливать малѵ часть скапидарѵ малѵ, чтобы раза три или четире вскипело квѣрхѵ. потом пропѵстить сквоз трепицы, чтобы небыло сорѵ. а как бѵдет варитца хотм прибавить смолы еловой чистой пропѵсknои.

Алиѳа варить.

Сѹриком бѣлил зженых или ѹмбра алкашик пешхар[1] потмывши бѣлил алебастр сѹрик ѹмбра христаль длиннои камень мастика

Вначале растворить.

Киновар бакан вохрѹ преснѹю ѹмбрѹ зженѹю целнѹю бѣлила кость зженаѧ ил тере верда[2] зеленаѧ потом совокѹпит посветлеѧ [сод. об.] и прокладывать изжитка.

Горы земли ѹмбрины розбѣл толстѹшны чернилы спразеленью. голѹбичныѧ розбѣли тодаоки. Полаты кровли каменныѧ реѳтины. и деревѧныѧ ѹмбрины и толстѹшны. и вохрѧны и земленыѧ. древа зеленью. а корени ѹмбра и багровы облаки. ревтѧныѧ ї голѹбѣчны, и ѹмбрѧны и крѹтичныѧ. мнишески ризы. крѹтик з баканомъ не очюнь резбѣлно да чернилы з бѣлилом с крѹтїчном и з багровы. и черленыѧ. и ѹнмбрины: полѧ есть, празеленыѧ и санкирныѧ кромѣ зелени, бакана киновари всеми дѣлать вода реѳть. Дичь крѹтик з баканом разбѣлной [275] голѹбѣць з баканом разбѣлной а тѹшъ зелень голѹбѣчна да крѹтична. и розбѣлнаѧ. власѧницы: ѹмбра скиноварью разбѣлъ и толстѹшны и санкирныѧ.

[прод. соє.] Состав кесочной.

Како писать вмѣсто золота травóю; трава на реке на брегѹ ростетъ прѧмо в водѹ. цвет ѹ нее желтой и цвет с нее общипать да ссѹшить. да камеди ї ентарю прибавить да стереть все вмѣстѣ, а мѣсить на пресном молоке, пиши что хош бѹдет золото; масла скипидарного ї. золотников, невти[3] в. золотника, масла коноплѧного вї. зол. и три вохрѹ на масле коноплѧном мелко и раствори на всех трех составех [соє. об.] и покрой дерево и как высохнет на дереве и возми олиѳы и оливь. а в олиѳѹ прибавь невти и скапидарѹ как высохнет и золоти и клади в тепло.

Взѧть ѧйце свежее ѿ кѹрицы молодѹшки и выпѹстить из него белок чисто. и положить в желток золотник ртѹти и запечатать серою еловою[4] и положить подкѹрицѹ котораѧ бы потри цыпленка в вѣсне и выпарѧ взѧть ѧйце исподкѹрицы и смешатъ спичкою чистою. и бѹдет ѧко золото и пиши на чем восхощеш пером или кистью ї прибавить надлежит. положить на оловѧнѹю лошкѹ порохѹ да спиртом налить и ежели все згорит то и добре.

[л. 276] Вaптени подентарю по҃.

Ѳѹнтъ сандаракѹ. четверть ѳѹнта бѣлои чистой мастики четверть ѳѹнта спирта виннаго, четверть ѳѹнта скапидарѹ положить вчистѹю склѧницѹ и заткнѹть крепко корешковою втѹлкою. и сверхѹ обвезать кожицею тонкою. ежели зимою то замазати хлебным тѣстомъ крѹгом. и положить в печь когда хлѣбы сажают и держат как хлѣбы испекѹтца а ежели летом взѧть пескѹ и насыпать в черепню и поставить

---

[1] Через підставлення співголосих простої літореї дістаємо припис: »а ставит не в жар«, то є на легкий вогонь, щоби олія не перегоріла. Про це згадують інші підручники.

[2] Звичайна кирилична передача італ. il terra verda.

[3] золотник = 4 ґрами; невть, нефть = нафта.

[4] смолою.

в песок онꙋю склѧницꙋ чтобы всѧ в пескꙋ была. и поставить на солнце потри раза и как [обор.] ꙋстановитца слить в чистꙋю склѧницꙋ и заткнꙋть крепко а когда надобно ꙋпотреблѧть в дѣло. то положить в чаркꙋ стеклѧнꙋю сколько надобно бꙋдет и ꙋпотреблѧй, а что в чарке останетца назат не вливаⷯ и береги крепко. а прикрывай раза три кистью бѣлою; дрꙋгїи проклат: ентарю ѳꙋнт, алифы четвертнаѧ и столочь интарь. и положить в мꙋравленой горшечик. и наливать алидою толко бы поне(с)ло и поставить на жар на лѣхкой и варить покель черн бꙋдет. и пробовать на мокром диком камни. а брать лошкою оловѧною и на нем класть когдаже застигнет, то снѧв с камнѧ, [277] в рꙋках переломитъ пополам — ежели сверхꙋ половина бꙋдет пенна а сысподꙋ как лед чистои то полно варить, а бꙋдет не так пережигать ещо. и как сваритца то и класть ево весь лѣпешками на камени и дать простыть и как простынит паки истолочь и положить в тотже горшек и налить олидою поболжи прежнѧго и поставить на жаръ и варить. и когда разойдетца то прибавлѧть алидꙋ сколко вмѣститца и в горшок истопивши снѧть и ꙋстꙋдить не очинь и влить во оное во все два ѳꙋнта скапидара и прикрыва' [277 об.] однажды кистью: щетница чистит хлѣбом или мылом: Взѧть кꙋнштык печатной и вымыть в воде хотѧ теплои. и положити на листѣ а дрꙋгим покрыть и как очахнить то намазан ... стко терпендином и зравнѧв наложить и стирать легонько бꙋмагꙋ до тꙋшовки, и стерши размалевать накрыт' чернилами или ꙋмброю. Ѧблока крыть и затенивать редтью маленько закинꙋть голꙋбцꙋ и пролѣлѧть тѣмже.

Ѡ золоте. Под золотой пробѣл краски творить, на ѧйце. ꙗйце бы свѣжее было. желток з бѣлком вмѣстѣ ꙋбить гораздо. [л. сой.] да тꙋт закинꙋ соли. ина краска искорчица. на зꙋбꙋ крепка. и перво розбивъ процедить сквозѣ плат.

Ѡ цветах.

Тюлпаны киноварь з баканом, а дичью затенъ лилеи вохра ссꙋриком. рожи киноварь а тен баканом, розбѣл гвоздика бакан розбѣлной.

В обох іконописних підручниках є чимало ссилок на »Кіевскіе печатные листы«, зглядно вказівок на другу подобу святого. Ось зразки:

з҃. сентѧбрѧ (созонта): а в Кїевских печатных листахъ пишеть млад аки димитрїй.

еї. (ѳилоѳеѧ пресвитера). ѧ. в. ѳилолей архїеппъ и патрїарха царѧ града їюнѧ в. дї дн҃ь.

з҃. ноѧбрѧ (лазарѧ постника) ѧ. в. риза прпдбнич. лазар млад аки димитрїй.

вї. генвара: а в прологѣ напечатано: млад аки димитрїй воинъ.

г҃. марта: а в Кїевских листахъ напечатанъ клеоникъ младъ аки георгїй, а василискъ аки козма брадою.

кд҃. (ꙗкова презв.) ѧ. в. захарїѧ именовано (азы-изы) ѧ. в. їсаакїѧ дїѧкона.

ки҃. (иларїона новаго) ѧ. в. брада власїева.

кѳ҃. (георгїй... в лѣвой кадило) а в кїевских в правой кадило, а лѣвою ꙋказꙋет внизъ.

г҃. апрѣлѧ (прп. о. н. георгїѧ иже в малеи), а в кїевских григорїѧ.
з҃ (георгїѧ еп҃па), а в кїевских сергїѧ пишет.
и҃ а в кїевских листах агафъ млад аки георгїй емꙋже подобен...
зі҃. (симеона персид.) ѧ. в. брада со власїевꙋ.
ке҃. (ап. еѵ҃г. марка — въ прологѣ печатномъ пишетъ: цвѣтый сѣдинами, власы гꙋсты, но не долги, и не велми окрꙋжено лице, вѣжды помжарены, и брада черна гꙋста, главою препростъ и рꙋмѧнъ).
кд҃. маѧ (симеона столпника... сѣд, власы мины мч҃. брада с николинꙋ, проста не велика, риза поповскаѧ, бѣла без кр҃товь, рꙋкою бл҃влѧет, а в дрꙋгой еѵ҃лїе, испод дымчат, ревть, оплечїе, риза, патрахиль вохра) а в кїевских листах прпд҃бный на столпѣ.
ла҃. (ермїѧ, рꙋс аки флоръ..) а в прологѣ печатномъ ермїй мч. х҃въ воинъ, старъ, бѣлы власы имѣѧ... а в кїевских листахъ напечат: ермїй, млад аки димитрїй, в лѣвой рꙋкѣ кр҃т, а праваѧ простертаѧ.
е҃. їюнїѧ (мч. маркїѧна), а в кїевских мартинїѧн
а҃. їюлѧ (козмы и дамїѧна...) а в кїевских оба однаки.
ві҃. а в кїевских листахъ проклъ аки георгїй.
ві҃. авгꙋста (афанасїѧ алеѯандрїйскаго) ѧ. в. аникита.
гі҃. (маѯима испобѣдника... брада долѣ власїевы) а в кїевских покороче.

Ці ссилки на »Києвські листи« не означують точно видання, з якого користали укладчики цего збірного, обєднаного у кількох, іконописного підручника великоруської редакції після 1705 р. Але в кожному разі вони ясно вказують на живі звязки іконописців Москви з іконописцями Київа, та на іконографічну індивідуальність обох культурних осередків. А що найстарша письменність, особливо літописців, житій святих і збірників (Пчела, Ізмарагд, Цѣпь) йшла на Подвиння і на Поволже з Подніпрівя, то нич дивного, що Київ дав як новгородським так і московським іконописцям чимало матеріялу. Київо-печерська Лавра з її угодниками була для усіх північноруських киновій не тільки матірю, але й зразком недосяжного ідеалу. Печерський Патерик складений київським монахом — і єрархом далекої півночи, був безперечно дуже обильною керницею іконографії чималого ряду руських святих.

Рівнож і південноруська літопись Київської і Чернигівської землі давала чимало іконописного матеріялу для зображення святих князів, що потерпіли мученичу смерть від своїх особистих ворогів або від поганих Татар. Ці книги були вже завчасу ілюстровані, от хочби життя Бориса і Гліба XIV в., та Королевецька літопись XV в. Зображати святих у печатних книгах стали в Київі тільки від часу видання Антологіона 1618 р., в якому є чимало дуже вдачних дереворитів. Київських печерських угодників зібрав був редактор Патерика 1661 р.; а подобами загально почитаних святих київські видавці-редактори залюбки украшали — Казання 1637 р., Меч духовний 1666, Огородок 1676 і Труби словес проповідних 1684. Були навіть осібні печатані листи з подобами святих по місяцям, видані в Київі 1628 р. [= ѕрлѕ҃ після

напису кѓ. сєптємврїѧ] і згодом перевидані вченим єзуїтом Данилом Папеброхієм (Acta Sanctorum Mai, t. I.) на 12 листах. Можливо, що якраз на них і є наведені вище ссилки. Виучень київської лаври Григорій Тепчегорський зладив був для московського видавця Івана Посникова 1713 р. рівнож Місяцеслов у лицях, який був перевиданий ще 1722 р.

Наконець, слідом за друкованим Прологом московського патріярха Іосифа 1643 р., з деякими звичайними в житіях святих іконографічними даними, пішов і Дмитро аепп. Ростовський у своїх життях святих 1689-1705 р. — Таким чином замикається круг взаємин Київа з Новгородом і Москвою в ділянці іконографії святих. Цінним придбанням для нас є те, що один-другий іконописний подлинник з Московщини, міг заховати до нашого часу іконографію угодника української землі.

Впрочім, коли говориться про іконописний подлинник північноруських іконописців, не слід забувати про дуже вчасну іконописну діяльність уродженця Равщини, московського митрополита Петра (1311-1326). В майбутності доведеться встановити ступінь ваги мистецького вияву цего іконописця-галичанина, і тим самим покласти основу під дослід взаємин мистецького життя Галичоволинської землі і Київа з Новгородом і Москвою XIV-XV вв.

Львів, 10. I. 1931. І. Свєнціцький

З діяльности Івана Мартинова в 1859-1864 рр.*

І. Єзуїт о. Іван Мартинов.

ЄЗУЇТ о. Іван Мартинов (1821-1894) належить без сумніву до цікавіших постатей в історії взаємин Східньої Слов'янщини з Західньою Европою. З походження росіянин, уроженець Казаня, виїхав він 1844 р. до Франції й не тільки став тут католиком, але й вступив вже найближчого року до єзуїтів у Saint-Acheul. Усе життя присвятив він ідеї зближення нез'єдинених слов'ян, передусім східніх, до католицького Заходу шляхом діяльности не тільки письменської. З того боку не діждався він ще відповідної оцінки — знаємо тільки, що орудуючи широкою науковою ерудицією, опертою на солідному пізнанню релігійних відносин Сходу й Заходу, та визначним публіцистичним талантом, вспів він дати на тому полі неодне справді цінне. Докладний спис писань Мартинова подає відома Бібліотека Ісусового Товариства[1].

[1] Sommervogel. Bibliotèque de la Comp. de Jésus. Bruxelles 1900, т. XI, Supplement, k. 645-652. Життєписні дані гл. Podręczna Encyklopedya Kościelna. Том XXV-XXVI. Warszawa 1911, ст. 292-3.

* На бажання автора правопис оставляємо незмінений. Ред.

Для оцінки цієї діяльности Мартинова важне було б пізнати: 1) основи, на яких він спирав свої праці; 2) обсяг, який вони обіймали; 3) їх справжню, передусім наукову стійність; 4) їх значіння й практичний вислід. Але для такого всебічнього образу письменника не достає нам ще відповідного матеріялу. Найважніші є тут друковані писання Мартинова, розкинені по окремих книжках, брошурах та видавництвах у мовах: російській, французькій та латинській. Вони показують Мартинова як: самостійного дослідника (н. пр. його опис слов'янських рукописів паризької бібліотеки й передусім праця в Acta Sanctorum, про що буде ще мова нижче), як видавця давніших творів з історії церковної унії (н. пр. життєписи св. Йосафата Кунцевича, »Апологія« Мелетія Смотрицького) і як публіциста-оборонця унії в Східній Слов'янщині (н. пр. стаття про долю католицької церкви в Росії й ін.).

Переглядаючи бібліографію писань І. Мартинова, бачимо, що найживіша його письменська діяльність припадає на кінець 50-их і початок 60-их рр. XIX ст., бо в 1858-1864 рр. появилися не тільки його найважніші праці, але й заразом такі, в яких можемо виразно добачити доцільність і пляновість. Тому той час можемо признати найсвітлішою добою в творчості Мартинова, бо тоді його ум — 37-літньої людини — обіймав найширші кола Слов'янщини й поглиблював найбільше слов'янський католицизм. І власне з того часу заховалося кілька його листів, що кидають яскраве світло на порушені вище проблеми. Ті листи дають матеріял не тільки для оцінки діяльности І. Мартинова — вони мають вагу й для усього католицького світа, розкриваючи н. пр. наукову працю над католицькою гагіографією. Далі вони мають немале значіння для історії католицизму між східніми слов'янами взагалі, вказуючи на шляхи, якими йшов цей католицизм. Вкінці важні ті листи передусім для українців, бо власне українцям признав І. Мартинов першорядну ролю в поширенні католицизму між слов'янами, зачіпаючи тим самим українське питання з різних боків. Про усе те були досі деякі відомості в науці, але вони зводились звичайно до поверховного познайомлення з друкованими писаннями І. Мартинова без ясного розуміння й освітлення основ праці того оригінального діяча. Тільки останніми часами появилось дещо замітніше з того боку — маю на думці праці Францева, про які згадаю далі.

II. Переписка І. Мартинова з Ф. Мікльосічем і митр. С. Литвиновичем.

Три листи І. Мартинова з 1859-1860 рр. звернені до відомого віденського славіста проф. Франца Мікльосіча. Вони вийняті з переписки Мікльосіча, що знаходиться у Відні. Відсіль скопіював їх д-р Паламар для д-ра Іларіона Свенціцького, що власне під-

готовляє видання листів галичан до Мікльосіча[1]. Нижче подаю ті листи без ніяких змін, справляючи тільки нечисленні явні помилки в переписуванні.

Переписку з Мікльосічем розпочав перший І. Мартинов, здається, на початку 1859 р., бо в жовтні цього року згадує він про довгу мовчанку Мікльосіча, який видно якийсь час не відповідав на лист Мартинова. Цей перший лист Мартинова не задержався, але він був написаний у сердечному тоні (Мартинов згадує про »голос дружбы«) й порушував наукові справи. Особисто видно Мартинов не був знайомий із Мікльосічем. Чи вони стрінулися колинебудь у житті, не знаю. З кінцем червня 1860 р. задумував Мартинов поїздку в Галичину для бібліографічних дослідів; по дорозі хотів він вступити й до Відня. Але чи так справді сталося, не знаємо, хоч подорож до Галичини Мартинов відбув. Зрештою лист Мартинова з 25 червня 1860 р. є останнім відомим нам його листом до Мікльосіча, якого листів до Мартинова не знаємо.

Також небагато можна сказати про відносини І. Мартинова до львівського митрополита Спірідона Литвиновича. Невідомо, чи Мартинов був особисто знайомий із Литвиновичем. Лист Мартинова з 6/18 1864 р. не дає з того боку ніяких пояснень. Певне тільки те, що Мартинов намагався зблизитися і до митр. Григорія Яхимовича і до його наслідника Спірідона Литвиновича.

III. Праця І. Мартинова в Acta Sanctorum болляндистів.

Дуже замітна є праця Івана Мартинова у відомих: Acta Sanctorum, видаваних болляндистами.[2] Про цю працю маємо досі тільки загальні згадки. Так н. пр. деяке світло на цю справу кидає Hippolyte Delehaye в своїй історії видавництва Acta Sanctorum. Він оповідає, що співробітництво Мартинова в Acta Sanctorum треба завдячити одному з редакторів жовтневих томів тих актів, глибоко вченому Вікторові De Buck, (1817-1876), гарячому прихильникові східніх церков та ідеї їх унії з Римом. Вже в X-ому томі жовтневих Acta Sanctorum помістив De Buck коментар Мартинова про блаженого Арета з Києва (XIII ст.) і його студію про московський Патерик, а в XI-ому томі Acta SS. появилася більша праця Мартинова: Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus,[3] що вийшла передтим окремою книжкою.[4]

---

[1] За ласкаве відступлення мені цих листів складаю д-рові Ів. Свенціцькому прилюдну подяку.

[2] Історію того видавництва подає: Hippolyte Delehaye S. I. A travers trois siècles. L'oeuvre des Bollandistes 1615-1915. Bruxelles 1920.

[3] Гл. про це: Delehaye, op. cit., ст 192-199.

[4] Ioannes Martinov, Cazanensis. Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus, editus anno millenario sanctorum Cyrilli et Methodii, Slaviae gentis Apostolorum, seu Commemoratio et Breviarium rerum gestarum eorum, qui fastis sacris Graecis et Slavicis illati sunt. Bruxellis, MDCCCLXIII, вел. fol., ст. I - VII + 1 - 388 + 24 карток ілюстрацій. Те саме в: Acta Sanctorum Octobris. Tomus undecimus. Parisiis et Romae 1870 (з переставками передніх статей).

Варта приглянутись цьому видавництву ближче — тим більше, що воно дотикає й українських справ.

У вступі до згаданого тому Acta SS. читаємо між іншим: quot scilicet publicis locis jam exstant libri, manu exarati aut typis impressi, quibus res ecclesiasticae Syriae, Arabiae, Aegypti, Armeniae, Iberiae, Rossiae aliarumque slavicarum regionum, Scotiae, Walliae et Hiberniae patrio sermone contineantur? Hos a nobis negligi non posse jam pridem perspeximus; sed, quantum aut per nostrum ingenium aut per alienam operam licet, delibandos saltem, si non omnino in usum nostrum convertere possimus. Neque solum ad postremas anni ecclesiastici menses, qui in Actis sanctorum illustrandi supersunt, adhibendi ii sunt; sed aliquid etiam conandum videtur ut superiorum mensium lacuna qualicumque modo expleatur. Cujus rei tentamen et specimen sit Annus ecclesiasticus graeco- slavicus, quem incredibili labore confecit Joannes noster Martinovius. (III-IV)

Сам Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus починає така замітка: Protestatio Auctoris.[1] Quod protestari solent patres Bollandiani se in Actis sanctorum servatas velle Urbani papae VIII Constitutiones; neque suis aliarumve relatis commentariis aliud pondus tribui quam sit historiae ab hominibus errori obnoxiis scriptae; idem ego in fronte hujus Anni ecclesiastici Graeco-Slavici, qui tomi XI Octobris pars est, solemniter protestor; tanto magis quod documentorum defectu non semper facile definiri possit qui legitime qui illegitime colantur, quin etiam qui catholici fuerint, qui ab unitate ecclesiastica alieni; dein quod multa retuli non meo nomine et ut credantur, sed ex libris slavicis aliisque orientalibus ut examinentur: quidquid autem in his aut a vera fide aut a probatis ex ecclesiasticis moribus diversum sit (verbi gratia ecclesiae catholicae hostium laudes), id non minus improbo quam Evodius Assemanus aliique qui haereticorum et schismaticorum scripta protulerunt in medium. Sed haec omnia sparsim in ipso Anno ecclesiastico declaravi.

Опісля йде: Monitum Hagiographorum de Anno Ecclesiastico Graeco-Slavico.[2] Тут згадується передусім про те, що в виданнях Acta Sanctorum поминено досі багато імен святих: Praeteriti imprimis innumeri ex Ecclesiis orientalibus, qui, postquam per gentilitias aemulationes et superborum hominum molitiones respublica christiana in partes scissa est, floruerunt, magnum inter suos reliquerunt nomen et honores ecclesiasticos assecuti sunt. Neque id studio factum aut industria, sed interdum humana infirmitate, interdum monumentorum penuria. Зрештою й не було до того відповідніх актів, які тепер відкрито. Щоби виповнити цю прогалину, постановлено видати календарі поодиноких церков — у першу чергу слов'янської. Спробу такого видання дав уже Papebroch, що на початку першого маєвого тому помістив образковий московський календар. Але в тому календарі більше імен грецьких і

[1] В окремому виданні знаходиться ця Protestatio на стор. 24.
[2] Martinov. Annus ecclesiasticus, ст. I-VII.

східніх, а тільки мало слов'янських. Дуже неповне є й: Specimen Ecclesiae Ruthenicae Ігнатія Кульчинського, як він це зрештою признає й сам. Не вспів виповнити того браку й Йосиф Симон Ассеманій, хоч дав також багато цінного з того боку. Про сербських святих VII-XV ст. зокрема писав єзуїт Франц Ксаверій Пеячевич, але його праця мало кому відома (її видав 1779 р. боснійський і сирмійський єпископ Матей Франціск Кертіча). Праці згаданих учених були майже єдиними джерелами, з яких латиняни, що не вміють по слов'янськи, мали дізнатися про слов'янських святих. Тому до такої праці забрався Іван Мартинов: Nemo magis ea re perculsus est quam... Ioannes noster Martinof. Hic domo Russus, et gentis suae amantissimus, litterarumque Slavicarum, tum veterum, tum recentium, supra aetatem peritus, vehementer indoluit quod tot praeclari viri, quos Ecclesia Slavica genuit, plane omissi essent et ne in praetermissis quidem memorati. Sategit ille quidem ne in novis Actorum sanctorum tomis similes naevi admitterentur, quemadmodum ex subsidiis, quae nobis in commentariis de S. Parasceve, de S. Hilarione Moglenensi et de S. Ioanne Rylensi, et maxime ex ejus de S. Aretha, Kievocrvptensi monacho, lucubratione, tomo X Octobris inserta, quotusquisque facile colliget. Sed his non resarcitae veteres rimae, nec quae omissa fuerunt, suppleta. Quamobrem rogatus ut, quum bene multos libros Slavicos ad historiam ecclesiasticam et hagiologicam pertinentes, haberet, et praecipuis instructus esset subsidiis, quibus haec opera praestari possit, hoc sibi sumeret ut Annum ecclesiasticum Slavicum litteris mandaret, prius causatus est plurium annorum id fore laborem; verum quum semel et iterum voce et scripto monitus esset, non postulari scriptionem, in qua res singulae examinarentur..., sed summam tantum Vitarum sanctorum, quales vulgo in Russia et in aliis Slavici idiomatis regionibus circumferri solent, victas tandem dedit manus et se exorari passus est. Межі своєї праці поставив собі Мартинов вузькі: не хоче він давати докладного й всебічнього розсліду слов'янських життєписів святих, але тільки: ut ex libris Slavicis quos Musaeum S. Cyrilli patrum nostrorum Russorum Parisiense sat magno numero continet, breviaria quaedam conficeret, in singulos anni dies distribuenda. Але хоч ця праця більше поспішна, ніж обдумана, вона буде певне з неодного боку не без користи й для самих слов'ян.

Щодо вибору святих, намагався Мартинов подати імена всіх, яких почитають слов'яни східнього обряду, пропускаючи умисне слов'янських святих латинського обряду. Попало тут багато й таких, що не належали до католицької церкви. З того приводу заявляють видавці виразно, що у них: cum haeresibus et schismatibus aeternas esse inimicitias; але все ж таки є різниця між іншими східніми нез'єдиненими і слов'янами, бо коли між першими: apertum erat schismatis et haeresis peccatum; non item, ubi ad Slavos devenimus, dummodo pauci excipiantur. Зрештою н. пр. Papebroch, ідучи за литовським істориком Альбертом Коя-

ловичем, був тої гадки, що руські митрополити (metropolitos Russos) аж до 1520 р. були католиками. Подібне ще у XVIII ст. доказували Ігнатій Кульчинський і Стільтінг: на їх гадку аж у 1520-1594 рр. були київські митрополити певне схизматиками, але від часів берестейської унії аж до 1836 р. знов бачимо між ними католиків. У творі Йосифа Антонія Ассемані руські святі мало взяті під увагу, бо він спирається найбільше на латинських пам'ятках. Пеячевич хотів би знов увільнити від закиду схизми багато сербів. Далі згадується ще загально праці про змагання до унії в Росії: Августина Theiner-a, Verdière, Strahl-a, Карамзіна й передусім Макарія. З усіх згаданих досі найповніше ще є те, що дав Стільтінг, хоч він є за строгий в оцінці уніонних змагань слов'ян. Кінець-кінцем серед безнастанних уніонних і протиуніонних змагань між слов'янами, передусім східніми: difficile... sit definire qui catholici fuerint, qui non, seu quinam ex iis, qui Kalendariis Slavorum inscripti sunt, inter Sanctos catholicos retinendi sint, quinam autem expungendi. Труднощі збільшаються ще й через те, що слов'яни майже не мають історичних життєписів святих, а тільки панегіричні, повні загальних похвал. Їх чуда часто є або казочні, або просто негідні того імені; зрештою вони не просліджені поважно. Також не треба забувати, що до слов'янського обряду належать також ті: вірмени, греки й румуни, що жили між слов'янами; до того треба би ще додати: георгіян і святих із первісного царгородського патріярхату. Щоби позбирати усі ті святі імена, позбирано календарі й списи святих із музею болляндистів та прилюдної бібліотеки в Брюсселю, інші зібрав Мартинов. Так повстав твір подібний до славного календаря Гієроніма, хоч не такий докладний. Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus використовує більше ніж 150 різних збірників життєписів святих; а все ж таки є ще їх безліч невідомих у бібліотеках: паризьких, ватиканських, берлінських, мюнхенських, віденських і найбільше: московських та петербурзьких. Царгородські святі є записані, але малоазійські, грецькі й передусім з островів є мало відомі. Мартинов позбирав календарі майже з усіх слов'янських сторін; але є ще синаксарі поодиноких соборів і монастирів — і цю справу полишено майбутності. В укладі імен святих задержав Мартинов зв'язок між слов'янами й греками. Бо так було від часів св. Кирила й Методія, по яких ще й до нині лишилися такі »старослов'янські« пам'ятки, як: Остромировий рукопис, глаголицький Ассеманіянський і передусім празькі уривки глаголицькі. Мартинов показує, що св. Кирило й Методій вчили морав'ян, болгарів і словінців не латинського обряду, але грецького й нестійні є противні гадки: Ассемані й Копітара. Зрештою грецький початок слов'янських календарів показують: Бодянський, Нєвоструєв, Білярський і ін. У поодиноких днях подав Мартинов великими буквами на початку Остромировий календар (доволі повний і католицький!), опісля вказуються рукописи зразу слов'янські, далі й грецькі і т. д. З тих списів видно, що взяли

слов'яни від греків (греки від слов'ян не брали майже нічого), як поширений був культ святого й под. Так видобуто із забуття безчисленних святих.

Оце замітне передне слово видавців Acta SS. зложене з незвичайним тактом і прихильністю для нез'єдинених, показує з одного боку, що Захід Европи знав у тому часі про церковні справи слов'ян східнього обряду, з другого боку кидає деяке світло й на працю Івана Мартинова в цьому томі Acta SS. Як бачимо, він відмовлявся від неї, розуміючи труднощі, які його ждуть при цьому, й тільки невсипущі намови (певне передусім Де Бука) схилили його до виконання того діла. Але коли Мартинов вже раз рішився взятися до зложення грецько-слов'янського календаря, то він вчинив це по змозі як найстаранніше — і вже з самого пляну того твору, який розвивають в обговореному вступному слові видавці, видно, що він пішов далеко поза визначений зразу дуже скромний намір (обмежитися тільки до паризької бібліотеки) і намагався дати твір справжньої наукової стійности.

Властивий твір попереджують: Prolegomena Ioannis Martinovii de fontibus anni ecclesiastici Graeco-Slavici (стор. 1-12). Тут автор повторює, що: scriptionem meam tentamen esse, nequaquam perfectum opus, бо не було в нього потрібних джерел під рукою. І про ті джерела оповідає він ближче. Слов'яни мали зразу святі й літургічні книги тільки з Константинополя. Коли ж єрусалимський Типик св. Сави дістався на Атос, дісталися деякі єрусалимські обряди в святкованню святих також і між слов'ян — передусім в XIV і XV ст. за київського митрополита Кипріяна, родом серба; з того часу настає живий обмін рукописами між Києвом і Атосом. Тому н. пр. є згідні Хіліндарський Типик і Календар Острозької Біблії. Одначе найстарші літургічні рукописи походять із Болгарії, де в IX ст. св. Кирило й Методій завели царгородський обряд у слов'янському перекладі й де в X ст. процвітали науки; відсіль перейшли вони й на Русь. Рукописи слов'янських синаксарів (чи радніше календарів) ділить Мартинов на 4 громади (familias): I. Болгарські: а) глаголицький Календар Ватиканський, або Ассеманіянський; б) глаголицький Зографський; в) Терновський; г) Супрасльський; д) Паризький I, III, VIII. — II. Руські: 1) Новгородські (найстарші і найбагатші): а) Остромирів Календар; б) Путятинський (тільки май); в) Мстиславський; г) Аркадійський; д) Новгородський I і III; е) Румянцівський; є) Петербурзька Мінея; ж) Паризький IV; 2) Київські (самі новіші з виїмком Києво-Печерського Патерика): а) Острозькі святці, описані Ассемані й Добровським; б) Ілюстрований Календар Папеброхія; в) відписи Календарів єзуїта Давида. З київською є споріднена й львівська громада в Specimen Ігнатія Кульчинського, найбільше Часослов Львівський і Почаївський. 3) Московські: друковані місячна Мінея, Пролог і Мінея Дмитра Ростовського, Каппоніянські Таблиці. — III. Сербська: а) Шішатоватський Календар; б) Хі-

ліндарський Типик; в) Паризький VI і VII і багато інших. — IV. Волоська, здається, згідна з Київською, як це видно з лютової Мінеї бібл. Оссолінських 1492 р. й Календаря 1801 р. Крім того використано в праці й деякі інші рукописи. Але слов'янські рукописи мають свій початок у грецьких, без яких вони деколи й незрозумілі. Грецькі Календарії друковано віддавна, але часто ті книги дуже рідкі й не зібрані разом. Між грецькими Синаксарами, яких Мартинов знає понад 20, перше місце займає Менолог, написаний на приказ цісаря Василя II Порфирогенета 988 р., відомий у Києві може вже в XI ст. і виданий Йосифом Симонієм Ассеманом 1717 р. Він став взірцем для слов'янських Прологів (властиво Менологів) з їх поділом на два півріччя. Але Остромировий Календарій не знав ще Менологія Василя; найстарші слов'янські Прологи чи Менологи відомі щойно від XII ст. Старший, бо з VIII ст., є Календарій Константинопільської церкви, вид. Морцеллієм 1788 р. В пол. IX ст. повстав Неапольський Календарій, виритий на марморі; він містить багато грецьких звичаїв. Ок. 1000 р. повстали Календарії Єрусалимський, писаний якимось Данилом, і Каліполітанський — оба в Парижі й видані Августином Шольцом, що видав також шість інших паризьких Календаріїв XII-XV ст. Мінгареллі згадав про два Календарії Наніянські X і XI ст. У Брукселі є Ліндеброгіянський Менолог X ст., Крипто-Ферратенський, два Тавриненські. Далі йде 9 Медіолянських Міней, Синаксар Сірмунда, витяги з мінеї Шіффлетія, 3 Календарії Мазарінські, Домініканський Календарій, цитати з Мінеї т. зв. Аган, 5 Фльорентійських Календаріїв X ст. — 1418 р., Віденський Синаксар XII ст., 4 Атонські Типики, здається, від XIV ст., Саксо-готанський Календарій XI ст. і Московський — оба видані Matthaei, Сірлетіянський Менолог, книга Максима Маргуні з Венецьких Міней 1595 і д. р., грецькі Мінеї, метричний Календарій Сібера, василіянський і римський Мартиролог із 1848 р. Також використав Мартинов Остромировий Євангеліяр із 1056-1057 р., виданий 1843 р. Александром Востоковим; далі Ватиканський глаголицький рукопис XI ст. — Євангелістар Ассемана (з відповідною літературою предмету); новгородський Путятинський Календарій XI ст., відомий тоді тільки в описах; Супрасльський рукопис XI ст. у виданню Фр. Мікльосіча 1851 р.; петербурзький Календарій, по гадці Ал. Пипіна, X, або XI ст.; Мстиславський Календарій поч. XII ст. в описі Горського-Нєвоструєва; новгородський Календарій Аркадія пол. XII ст. і два інші новгородські Календарії XII ст. в описі Купріянова; Календарій із Новгородського літопису; Зографський Календарій XII-XIII ст. при глаголицькій Євангелії XI ст.; паризький Календарій, не старший XIII ст.; Терновський Календарій, написаний 1272 р.; Рум'янцівський Календарій XIII ст., виданий Макарієм; Шішатовацький сербський Календарій, писаний 1324 р., виданий 1843 р. Фр. Мікльосічем; сербський Календарій Хіліндарського Типика, пис. 1331 р.; два Ватиканські Календарії XIII і XIV ст.; 8 паризьких рукописів XV-XVII ст.; Календарій Ремської Євангелії XI ст. (або,

як тоді думали, XIII чи XIV); Молдавсько-волоський Календарій, пис. 1492 р. (в бібліотеці Оссолінських у Львові); Венецький Календарій із 1538 р., сербського походження; Острозький Календарій 1581 чи 1580 р.; Львівський Календарій 1648 і 1839 р., Почаївський Часослов 1802 р., Львівський Устав 1679 р., Московський Устав 1861 р., Календарій Мінеї 1846 р., Києво-Печерський Патерик 1757 р.; Пролог 1850 р.; Мінею Дмитра Ростовського, вид. 1852 р., Папеброхіянські Таблиці 1638 і Каппоніянські 1660 р.; Календарії з рукописів бібліотек: берлінської, віденської, львівської, Оссолінських, св. Онуфрія й перемиської, далі з Синодальної московської (описані Горським і Нєвоструєвим).

А оповідаючи про Auctoris labor, пише Мартинов при кінці своїх Prolegomena: Atque his subsidiis et ratione ad umbilicum tandem duxi opus qualecumque meum; quod speraram aliquot mensibus ocius in publicum iturum: sed impedimenta amovere non potui. Verum locus esto adagio: sat cito, si sat bene. Id unum profiteri possum me non labori pepercisse et omnem quae in me esset adhibuisse diligentiam; sed in tanta rerum varietate et multitudine non potui non saepe peccare, licet telam texuerim et retexuerim, magistris Sollerio, Baronio, Morcellio, Mazochio, Assemano utroque, maxime autem sociis Bollandianis; qui uti me ad suscipiendum arduum hunc laborem excitarunt, sic me in eo prosequendo, exandando et complendo desudantem, qua consiliis, qua opera, non stimularunt tantum, sed et sublevarunt.

Після тих Prolegomena Мартинова йде: Elenchus auctorum et operum quibus nituntur memoriae Slavicae. Additae sunt singulorum titulorum compendiariae notae. Є це спис багатої літератури предмету в 163 титулах із замітками Мартинова до деяких видань. Тут і бачимо, які стародруки мав Мартинов під рукою, а власне: Acta Sanctorum; Acta SS. Martyrum Occidentalium et Orientalium, ed. Steph. Evodius Assemanus, Romae 1748; Kalendaria Ecclesiae universae, opera et studio Iosephi Simonis Assemani, edita Romae anno 1755; Constantinopolis Christiana, ed. Parisiis, anno 1648, Venetiis, 1729; Ніконівський літопис, 8 тт. Спб. 1767-1792 у вид. Шлецера й Башілова; Fabricii Bibliotheca graeca, ed. Harlesii Hamburg, 1791-1809; »Степенная Книга« митр. Кипріяна й Макарія, 2 тт., Москва 1775; Atlas Marianus, ed. Monachi, anno 1672; Historiae Lithuanae pars prior, libri novem, auctore Alberto Wuyk Kojalovicio, S. J., Dantisci 1650; його ж: Historiae Lituanae... Antverpiae 1669; його ж: Miscellanea... Wilnae... 1650; Il diaspro prodigioso... Romae 1732; Menologium Basilianum, ed. anno 1771; Oriens Christianus, studio Michaelis Lequien, ed. Parisiis anno 1740; Hosius vere Hosius... Auctore Michaele Iosepho Maceda... Bononiae 1790; Martyrologium Venetum, ed. an. 1798; Alexii Symmachii Mazochii... in Vetus marmoreum S. Neapolitanae ecclesiae Kalendarium commentarius... Neapoli, an. 1743; Montfaucon, Palaeographia graeca, ed. Paris. 1708; Kalendarium Ecclesiae Constantinopolitanae... cura Stephani Antonii Morcelli... Romae 1788; Печерський Патерик, вид.

у Москві 1767 р.; Historia Serviae... auctore Franc. Xaverio... de Pejacevich a Verocza... Colocae 1797; »Правила молебныя«, Москва 1765; Il vetusto calendario Napoletano... dal... Lodovico Sabbatini d'Anfora, 1743-1747, 9 tt.; Скарги Житія святих, вид. у Вильні 1780; Stebelski, Dwa światła, Вильно 1781; Sacra Moraviae historia... a Ioanne Georgio Stredowsky. Solisbaci 1710; Susza, Cursus vitae... beati Iosaphat... Romae 1665; його ж: Saulus et Paulus... Romae 1665; Історія Росії Татіщева 1764-1784; Pietas Mariana Graecorum... interprete Simone Wagnereckio... Monachii... 1647.

До того спису літератури доданий: Indiculus siglorum quibus Kalendaria in hoc opere passim indicantur.

Я умисне навів докладний спис джерел, із яких користав Мартинов у своїй праці. Він відразу показує нам добрі й слабі сторони його Anni ecclesiastici. Тепер для нас зовсім ясне, чому Мартинов не дуже радо брався до складання свого календаря, чому він уставав у роботі й чому аж треба було заохоти й підтримки для нього. Йому просто опадали руки перед безміром матеріялу, якого він ніяк не міг зібрати. І власне свідомість тої безсильности непокоїла його. Пробуваючи на Заході Европи, він не міг дати вдоволяючої праці про справи, для яких треба було мати безумовно рукописи з бібліотек Росії. Описи рукописів, зрештою тоді ще нечисленні, тут не могли вистачити. І брак обізнання із східньо-слов'янськими рукописами відчувається на кожному кроці. Не ліпше стоїть справа і з стародруками, хоч про старослов'янські стародруки міг Мартинов дещо довідатись хочби й з цитованої ним »Хронологической росписи« І. Каратаєва (1861). Вичислені стародруки, переважно XVIII ст., дають неповний матеріял для грецько-слов'янського календаря. Вкінці ледви чи такий календар можна зложити без знання календарів інших східніх церков. Видно Мартинов був вповні свідомий усіх тих браків.

Спеціяльно щодо української Церкви були відомості Мартинова доволі скупі. Передусім тут відбилось некорисно незнання українських стародруків (н. пр. Кальнофойський, Антологіон і ін.).

Властивий Annus ecclesiasticus обіймає стор. 25-328. Він поділений по дням кожного місяця, починаючи від січня. У кожному дні матеріял упорядкований у двох, або трьох рубриках: 1) Dies (число дня). Вичислення святих даного дня з поданням джерел. 2) Observanda — звичайно довші уваги про даних святих і їх почитання. 3) Memoriae Slavicae. Ця рубрика додана тільки до деяких днів — у ній обговорено пам'яті спеціяльно слов'янських святих.

У цій останній рубриці, що появляється уперше під днем 2/1, додано таке: Monitum. Hic in mentem revocanda sunt nonnulla ex iis quae dicta sunt in praefatione, nimirum nos neque Silvestri, qui primo loco prodit, nec ullius ex sequentibus cultum vel proponere velle vel approbare, sed eorum duntaxat qui inter catholicos legitime caelitum honores adepti sint. Siquidem hanc quaestionem

jam nunc de omnibus versare prorsus impossibile est, de nonnullis id facere supervacaneum foret. Quapropter haec disquisitio, quantum ad singulos attinet, necessario reservanda est ad diem quo in Kalendariis referuntur, et ad quem eorum cultus in Actis Sanctorum vel in operis supplemento, pro more examinabitur. Caeterum ipsis verbis scriptorum slavicorum loqui plerumque conati sumus: quod meminisse velit lector maxime iis locis, quae ad sanctimoniam aut cultum pertinent; ne his de rebus quidquam nos ipsos jam nunc asserere existimet. Календар по дням має ще на кінці додаток: Aemeri seu diebus incertis culti — i: Addenda Anno Ecclesiastico Graeco-Slavico.

З джерел подано: Sylloge Kalendariorum Slavicorum (ст. 329-360), де бачимо: Kalendarium Ostromiranum anni 1056-1057; Kalendarium Assemanianum, Glagoliticum saec. XI; Kalendarium Novgorodense I, – Saec. XI; Kalendarium Suprasliense. — Saec. XI; Kalendarium Petropolitanum. — Saec. XI-XII; Kalendarium Mstislaviense ante a. 1117; Kalendarium Arcadianum annorum 1156-1163; Novgorodense II. — Saec. XII; Novgorodense III. — Saec. XII; Kalendarium Parisinum I. — Saec. XII-XIII; Kalendarium Ternobiense a. 1272; Kalendarium Parisinum VIII. — Saec. XIII-XIV; Vaticanum I. — Saec. XIII; Kalendarium Rumiantsovianum. — Saec. XIII; Kalendarium Zographiense. — Saec. XII-XIII; Kalendarium Sisatovacense scriptum anno 1324; Typicon Chilindariense anni 1331; Kalendarium Remense, saec. XIV; Kalendarium Ostrogense anni 1581; Kalendarium Parisinum II saec. XV; Kalendarium Parisinum VI saec. XV; Kalendarium Parisinum III saec. XVI; Ephemerides Papebrochii Effigiatae, a. 1628; Tabulae Capponianae circa a. 1660; Vaticanum II saec. XIV; Kalendarium Moldo-Valachicum a. 1492; Kalendarium Ossolinianum a. 1603; Singularia excerpta ex triginta codd. mss.; Singularia excerpta ex codd. mss. triginta et septem; Bibl. Mosquensis Synodalis, saec. XII-XVII; Singularia excerpta ex quadraginta tribus codd. mss. Musaei Rumiantsoviani. Закінчує усе: Index Anni Ecclesiastici Graeco-Slavici (без слов'янських імен) та: Index nominum memoriis Slavicis inscriptorum. До усього додано ще з Acta SS, t. I Maii ілюстрований Календар Папеброхія.

Так представляється Annus Ecclesiasticus Graeco-Slavicus І. Мартинова. Як бачимо, автор вложив у цю працю багато сумлінного труду, а хоч не вспів виконати усього, що бажав виконати, подав все таки багато цінного матеріялу для грецько-слов'янського календаря й позбирав порозкидані вістки про те в одне.

Розуміється, до такої праці приготовлявся Мартинов довго. Виразний слід тих приготовань маємо в його попередніх працях. Найважніший тут його опис слов'янських рукописів паризької бібліотеки[1]. Замітне, що в передніх увагах до цього опису віддає Мартинов поклін Мікльосічеві: Naguère une chaire de langue

[1] Martinof. Les manuscrits slaves de la Bibliotèque Impériale de Paris. Paris 1858.

et de littérature slave était créée au collège de France. Aujourd'hui, l'Institut, dans la séance solennelle de cinq académies (17 août 1857), vient de décerner le grand prix Volney à M. Miklosich, qui occupe avec éclat à Vienne une chaire toute semblable que Mickiewicz a illustrée à Paris [1]. А згадуючи про слов'янську палеографію, говорить Мартинов знов: Des hommes éminents, parmi lesquelles il faut compter M. Miklosich, le nouveau lauréat de l'Institut, lui (палеографії) apportent le tribut d'un dévouement éclairé et persévérant... C'est par cette voie que la paléographie slave verra se réaliser des résultats analogues à ceux que M. Miklosich vient d'obtenir dans le domaine de la philologie, et qu'il a consignés dans sa »Grammaire comparée des langues slaves« [2]. І далі Мартинов ще покликується на праці Міклъосіча. В описі дає він 34 рукописів XI-XVIII ст.[3]

Важне світло на генезу праці Мартинова в Acta SS. кидає ще його переписка з Ф. Міклъосічем, із яким він став кореспондувати, здається, для поширення своїх відомостей про слов'янську гагіографію. Так у листі з 13/10 1859 р. згадує Мартинов про видання »Дометіанова подлинника«, тобто житія сербських апостолів св. Симеона і Сави, написаного хіліндарським єромонахом Дометіяном. Це житіє видав ще 1794 р. еп. Кирило Жівковіч, але його видання є: contracta et castigata. Тому Мартинов додає до того видання увагу: Manet itaque alios laudabilis genuinum Dometiani textum edendi cura [4]. Текст Жівковіча видав у Парижі 1858 р. без змін Олександер Ходзько, додаючи до нього французький переклад. Але в листі до Міклъосіча висловлює Мартинов невдоволення з того видання (певне тому, що воно некритичне) і радить Ходзькові краще зайнятися Нестором.

Занятий студіями над слов'янськими рукописами в Парижі, стрічав Мартинов старинні слов'янські тексти, які бажав переслати Міклъосічеві для видання в його: Bibliotheca Slavica — в листі згадує він про уривок стихираря болгарської редакції, приготований ним разом з іншими текстами для »Слов'янського Збірника«. Але Bibliotheca Slavica перестала виходити після двох випусків: 1851 і 1858 рр. (у Відні, під редакцією Міклъосіча і Фідлера). Згаданий уривок — це певне частина рукопису XI-XII ст., описаного Мартиновом під N-o 11 [5]. Ця Bibliotheca Slavica, про яку згадує Мартинов, це: Slavische bibliothek oder beiträge zur slavischen philologie und geschichte herausgegeben von Fr. Miklo-

[1] Там саме, ст. 3.
[2] Там саме, ст. 4.
[3] Згадаю, що цей опис рукописів Мартинова зацікавив між іншими й галичанина Якова Головацького. Ідучи за тим описом, звернув Головацький увагу на рукопис Словаря XVII ст., власність Якова Савчинського, й хотів його продати Публичній бібліотеці в Петербурзі при допомозі бар. М. Корфу. Але з того купна не вийшло нічого. (Кирило Студинський. Кореспонденция Якова Головацького в лїтах 1850-62. У Львові, 1905, ст. 431-433 і 442).
[4] Martinov. Annus ecclesiasticus, стор. 15.
[5] Martinof. Les manucrits, стор. 75-76 і передмова.

sich. Wien 1851; і те саме, але: herausgegeben von Fr. Miklosich und J. Fiedler. Zweiter Band. Wien. 1858. В обох тих томах поміщено 33 праці різних учених з обсягу слов'янської філології. При тому довідуємося цікаву річ: Мартинов задумував поїхати в Рим і зладити там подрібний спис слов'янських рукописів, що знаходяться у Ватиканській бібліотеці. Спеціяльно хотів він видати відому Ассеманову Євангелію. Але довідавшись 1859 р., що ця пам'ятка приготовляється вже до друку, покинув він свій намір. Ассеманова Євангелія вийшла 1865 р. заходами Рачкі.

Після вісток про різні старинні слов'янські твори говорить Мартинов дещо про свої приготування видання коротких життєписів всіх слов'янських святих в Acta SS, числом яких 500 — це були би »Пропилеї« для цілого тому (як знаємо, займає Annus ecclesiasticus Мартинова тільки частину тому). Північні й південні слов'янські церкви мають багато справжніх католицьких святих, але вони невідомі. І справді, ми бачили, що Мартинов подав багато вісток про південно-слов'янських святих.

Коли ж Мартинов довідався з початком 1860 р. від Б. Дудика, що Мікльосіч приготовляє до друку Житія Святих, він зацікавився тою справою ближче і писав зараз про те Мікльосічеві. Мартинова інтересували житія слов'янських святих, які він збирав для Acta SS. Він сподівався, що Мікльосіч обмежиться тільки слов'янськими текстами житій, не зачіпаючи грецьких.

Вже передтим вийшла книжка: Vita S. Clementis, episcopi Bulgarorum. Graece edidit Franc. Miklosich. Vindobonae, 1847. Мартинов радив Мікльосічеві видати вповні Альбанське життя св. Семичисленників.

Мартинов стежив загалом за розвитком слов'янської гагіографічної літератури. Коли ж 1859 р. вийшов другий том книжки каноніка Ф. Рачкі про св. Кирила й Методія[1], Мартинов писав зараз про те з похвалами до Мікльосіча й жалував, що не вийшов ще третій відділ. Але того третього відділу не дочекався він і до часу видання свого Annus Ecclesiasticus; там довелось йому про твір Рачкі зазначити таке: Tractatus hic caeteris omnibus quotquot de hac materia agunt, facile anteponendus, adeoque dignissimus, qui e lingua illyrica in aliam vulgationem convertatur, et ita apud alienigenas quoque quammaxime innotescat. Uterque fasciculus partem historicam complectitur; tertius de litteris Slavicis, a S. Cyrillo inventis, fuse tractaturus, ab omnibus slavicarum rerum amatoribus summopere desideratur[2]. Третій відділ твору Рачкі не появився таки ніколи. Мартинов хотів дуже помістити в Acta SS. докладний критичний життєпис обох слов'янських Апостолів, додаючи до того легенди в оригінальному тексті. Таке видання бажав він дати перед 1000-літнім ювілеєм обох Апостолів, бо, на його гадку,

---

[1] Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda Slovjenskih Apostolov. Nacrtao Dr. Franjo Rački. Agram 1857-1859 (частини: I і II).

[2] Martinov. Annus Ecclesiasticus, стор. 19-20.

православні могли би відсіль зачерпнути більше здорових гадок про св. Кирила й Методія, про яких вони думають »совершенно превратно«. Але свій намір виконав Мартинов тільки частинно. Він подав у свому Annus ecclesiasticus легенди про св. Кирила й Методія, одначе тільки в латинському тексті й до того далеко не всі — під днями: 14 марта (стор. 89-90), 11 мая (стор. 126), 5 липня (стор. 168-171), 17 липня (стор. 180), 25 серпня (стор. 206-207) — разом все ж таки доволі багато відомостей про обох слов'янських Апостолів. У зв'язку із студіями над цим предметом помістив Мартинов статтю в Etudes болляндистів (1860, март).

Приготовляючи для Acta SS. короткі життєписи всіх слов'янських святих, не міг Мартинов добути вісток про святих: сербських, болгарських і волоських. І в тій справі звернувся він до Мікльосіча з просьбою про поміч. Не знаємо, який успіх мала ця його просьба, але Annus Ecclesiasticus містить доволі багато житій тих святих. До того скоро дістав Мартинов від Мікльосіча його праці, які по змозі використовував для видання болляндистів, н. пр. статтю Мікльосіча про глаголицю в життєписі св. Кирила й Методія.

Така була праця І. Мартинова в Acta SS. болляндистів. Його переписка з Ф. Мікльосічем вводить нас у приготування до того трудного видавництва ближче. Бачимо з неї, що Мартинов використовував сумлінно усяку нагоду, щоби поінформуватися ближче про життєписи слов'янських святих. Вона показує також зайвий раз, якою повагою тішився Ф. Мікльосіч у всіх питаннях слов'янської філології.

Велика заслуга І. Мартинова в тому, що він властиво перший поважився на таку працю. Його Annus Ecclesiasticus був початком для дальших студій у цьому напрямі. І не довго прийшлося ждати на гідного наслідника Мартинова. В 1875 і 1876 рр. з'явилася капітальна праця арх. Сергія, що вийшла другим виданням п. н. »Полный Мѣсяцесловъ Востока. Томъ I. Восточная Агіологія. Д. Б. Архіепископа Сергія. Изданіе второе исправленное и много дополненное« і: »Томъ II. Святой Востокъ«. (Владиміръ. 1901, ст. 732+398+701, 8^{0}). Вже в першому виданні заявив арх. Сергій, що пам'ятки східньої гагіології, надруковані в різних виданнях, взятих під увагу Мартиновим, він наново прослідив по першим виданням і доповнив новими, виданими на Заході і в Росії. Самих слов'янських рукописів, що знаходяться в Росії, прослідив арх. Сергій вже в першому виданні понад 1500! Розуміється, в другому виданні це число дуже збільшилося. Обік грецько-слов'янського календаря маємо тут також календарі різних східніх Церков. Самих західніх джерел по гагіології вичисляє Сергій 75 титулів (у багатьох томах), не вчисляючи в те Acta Sanctorum болляндистів. Ті друковані джерела обіймають час від 1474-1897 рр. Вже з того бачимо, скільки перевищає Сергій Мартинова знанням стародруків. Далі використана у Сергія новіша грецька література по гагіології в 1803-1896 рр., численні російські видавництва (між ними

й обширні Великі Мінеї Четі Макар'ївські) і бібліотеки Петербурга, Москви та Києва. Розуміється, що при використанні таких джерел і при багато ширшому поставленні справи вийшов Календар у Сергія без порівняння повніший, ніж у Мартинова; повніший тут також спис слов'янських святих.

Одначе на праці в Acta SS. не обмежилися зв'язки Мартинова з Мікльосічем. Ті праці повели його загалом в обсяг слов'янської філології, тим більше, що туди вели його й студії над паризькими слов'янськими рукописами. Передусім зацікавили Мартинова старо-церковно-слов'янські пам'ятки й питання, зв'язані з ними. Вже згадувано про його намір видати Ассеманову Євангелію. Далі Мартинов займався важним питанням про глаголицю. Він признавав головним завданням слов'янської філології трудну й хаотичну працю над відбудовою первісного тексту св. Письма. В цій проблемі відграє, на його гадку, головну ролю глаголиця, а католицька правда з'явиться в новому, небувалому світлі, як тільки строга наука зачне зводити в один підсумок свої довголітні відкриття (ця остання фраза Мартинова не зовсім ясна!). У цьому ділі дослідів над первісною Біблією призначав він важне місце працям Мікльосіча. Але видно про ті праці він тільки чув, а не видів їх сам, бо в листі з 15/2 1860 р. згадує він про теорію Мікльосіча в справі глаголиці, одначе додає, що не знає, де її знайти, та просить самого автора вказати йому те місце. Працю Мікльосіча дістав Мартинов від самого автора у червні 1860 р., коли то віденський славіст переслав йому свої писання, хоч вже два місяці передтим вспів він її добути. У посилці Мікльосіча дістав він також Кльоцову Глаголіту.

Між тими працями Мікльосіча були також пробні листки його Нестора, тобто: Chronica Nestoris (Vindobonae, 1860). Мартинов дивується, як петербурзька Академія не уважала на філологічний бік оригіналу — певне тут мова про відоме видання, що починається від 1767 р.

З інших книжок, присланих Мікльосічем, звернув Мартинов увагу на збірку патріярших грамот, видану Мікльосічем, бо вони могли придатися для історії церкви. Тут мова про: Acta patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402... ed. Fr. Miklosich et Ios. Muller (2 томи, Відень 1860 і 1862).

Далі повідомляв Мартинов Мікльосіча, що в Парижі полишились ще примірники Ремської Євангелії, виданої В. Копітаром і то по невеликій, як на таке розкішне видання, ціні. Також доносив він Мікльосічеві про відкриття глаголицького рукопису в Ірляндії, яким він ближче заінтересувався.

Дуже замітно також, що Мартинов задумував рід історії слов'янської філології: він хотів видавати галерію славістів XIX ст., починаючи від Добровського. При тому завважує він, що про Добровського й Копітара можна говорити одверто; а й Шафарик на його гадку вже прожив свій учений вік. Для тої галерії славістів рад би був Мартинов позбирати порозкидувані журнальні

статті й чекав на другий том дрібних писань Копітара. Так був Мартинов немов одним із попередників відомої »Исторіи славянской филологіи« В. Ягіча.

Так представляється праця І. Мартинова в обсягу славістики. Він не тільки цікавився новими виданнями з того поля й пробував їх обговорювати, але й забирався до найповажніших праць у слов'янській філології, як на це вказує його намір видати Ассеманову Євангелію. Також дорожив він зв'язками із слов'янськими ученими, бо був приятелем Шафарика й Ганки [1], а з нашої переписки довідуємося про його ближчі зв'язки з Мікльосічем.

IV. І. Мартинов і українські справи.

Не мале місце в діяльності І. Мартинова займає й українське питання. Про його участь в українських справах згадувано вже дещо в літературі, але ті відомості і порозкидані й неповні. Наша переписка дає до них важні доповнення [2].

Власне в часі безпосередньо перед початком своєї переписки з Ф. Мікльосічем, у 1856-1858 рр., стояв Мартинов у зв'язку з Закарпатською Україною. Він переписувався з відомим діячем москвофільського обозу Іваном Раковським і дописував до його часописів: »Церковная Газета« і »Церковный Вѣстникъ«. Сюди прислав Мартинов із Парижа багато своїх статтей, але Раковський не всі містив у своїх видавництвах, не бажаючи собі н. пр. виступів проти православної церкви. Все ж таки статтей Мартинова появилось в обох часописах Раковського не мало, найменше 22, з них деякі більші. В тих статтях порушував Мартинов обрядові справи, обговорював діяльність св. Кирила й Методія, подавав відомості з обсягу слов'янської філології й под. Між іншими подає Мартинов у N-о 16 »Церковной Газеты« вістки про згадуваний вище уривок паризького глаголицького стихираря XIV ст. Для нас цікаво, що в »Церковной Газетѣ« (1857 р., ч. 44; 1858, ч. 5) порушував Мартинов справи уніятської церкви в Холмщині [3].

Участь Мартинова в »Церковной Газетѣ« мала для її редактора, рішучого прихильника російської мови в літературі Закарпаття, особливше значіння. Це був єдиний співробітник »Церковной Газеты«, що писав справді по російськи, бо поза тим російські були там хиба передруки з російських церковних журналів. У тих статтях добачував І. Раковський взірці для вироблення літературного стилю письменства Закарпаття [4] — сам редактор, видно,

---

[1] В. А. Францевъ. Русскій іезуитъ И. М. Мартиновъ сотрудникъ »Церковной Газеты« и »Церковнаго Вѣстника« о. Іоанна Раковскаго. Ужгородъ, 1930, ст. 3.

[2] Відповідну літературу предмету подав мені відомий знавець галицького культурного життя XIX ст. проф. К. Студинський.

[3] Усі ті вістки зачерпнені із згаданої брошури Францева.

[4] В. А. Францевъ. Изъ исторіи борьбы за русскій литературный языкъ въ Подкарпатской Руси въ половинѣ XIX ст. Ужгородъ, 1930, ст. 19.

не міг подати таких взірців. З того часу й заховалося 9 листів І. Раковського до Мартинова (від 4 жовтня 1856 до 7 грудня 1858 р.), а з них можемо дізнатися, що Мартинов був повірником Раковського в справах заводження російської мови на Закарпатті [1]. Перед ним жалувався Раковський на труднощі, які йому ставила влада за те, що він пише »на великороссійскомъ языкѣ« [2]. А в листі з серпня 1858 р. питався Раковський Мартинова: »Посылку Вашу изъ Парижа получилъ не скорѣе, какъ вчера. Она была распечатана и перерыта до послѣдняго листка на таможнѣ. Ужели и Вамъ такимъ образомъ доставляються мои посылки въ Парижѣ?« [3] Але видавання »Церковной Газеты« російською мовою таки заборонено, а коли Раковському велено далі видавати церковний журнал, він почав видавати »Церковный Вѣстникъ«, але вже мовою дещо зміненою на користь народньої мови. З того приводу писав він Мартинову: »По содержанію и направленію своему онъ (тобто: »Церковный Вѣстникъ«) не будетъ отличаться отъ Церковной Газеты, и только въ формахъ употребляемого мною языка будетъ заключаться большее или меншее отступленіе отъ нея. Я съ большою благодарностію буду принимать драгоцѣнныя статьи Ваши, если Вы благоволите ихъ посылать мнѣ. Разумѣется, что теперь я принужденъ буду испорчивать Вашъ прекрасный русскій слогъ, но при томъ постараюсь, какъ можно вѣрнѣе, передать Ваши хорошія мысли моимъ соплеменникамъ« [4].

Так довелось І. Мартинову відіграти не маловажну ролю в спорі за мову на Закарпатській Україні; його статті стали завдяки І. Раковському живими прикладами російщини на Закарпатті й їм припало через те важне місце в москвофільській агітації на нещасному Закарпатті [5].

Але І. Мартинов зацікавився ще й іншими українськими справами. Між іншими не полишився він рівнодушний і для затяжної боротьби за азбуку в Галичині. Передусім відізвався він на пам'ятну в Галичині азбучну війну 1859 р., якій дала початок брошура, видана в маю 1859 р. у Відні Йосифом Їречеком п. н.: Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben [6]. Зараз після появи тої брошури удався Богдан Дідицький (тодішній студент віденського університету й рішучий противник латинки в українському письмі) до Ф. Мікльосіча за порадою, який відповів йому на цю тему ширше, говорячи між іншим: Im höchsten Grade aber schmerzt es mich, dass manche

[1] Ті листи видав Францев, op. cit., стор. 39-49.
[2] Там саме, ст. 44.
[3] Там саме, ст. 48.
[4] Там саме, ст. 47.
[5] Ближче про ролю І. Раковського говорить знаменита праця проф. К. Студинського: Кореспонденция Якова Головацького в лїтах 1850-62. у Львові, 1905.
[6] Література предмету зібрана в праці Івана Франка: Азбучна війна в Галичинї 1859 р. У Львові 1912. Про брошуру Їречека гл. ст. XIV-XVI Франкової праці.

Gegner der Kyrilica meinen Namen auf die unehrenhafteste Weise missbraucht haben... bitte und bevollmächtige Sie ihrem Publicum in meinem Namen positiv zu erklären, dass ich die slavisch-ruthenische Schrift als die einzig für ihre Sprache passende und entsprechende ansehe[1]. Зміст тої заяви Мікльосіча й надруковано у Львові окремо [2].

Мартинов заявляє в листі до Мікльосіча, що він знав, що цей правописний спір не обійдеться без імені віденського ученого, натякаючи певне на згаданий листок, виданий львівською Ставропігією. Самого Мартинова питання »о русинскомъ языкѣ« дуже й дуже цікавило. Щодо азбучного спору, то він тішився, що в Галичині прогнано горожанку, а принято кирилицю; але був за введенням латинки в галицькій літературі.

Спеціяльно займався Мартинов студіями над унією української церкви з Римом без сумніву тому, що це були справи, близькі його душі. На його гадку українські уніяти мають у свому минулому таку прегарну колекцію рідких творів, що з того могла би повстати ціла Bibliotheca Ruthenica. І він почав переводити в діло цю бібліотеку. Він видав на ново Specimen Ecclesiae Ruthenicae Ігнатія Кульчинського в тиражі 300 примірників, із власними примітками й доповненнями.

В червні 1860 р. доносить Мартинов Мікльосічу, що він бажав би видавати »Уніатскую Библіотеку« або »Уніатскій Сборникъ«, бо його дуже зацікавило уніятське питання в Росії. У цей »Сборникъ« мали би увійти твори: Потія, Смотрицького, акти берестейського собору, »Унія« й інші подібні писання історичного й богословського змісту. Він навіть готов був виїхати до Відня, якщо у тамошніх уніятів знайшлись би такі рукописні твори. Він дивувався, що уніяти (розуміється, українські) не видають рішуче нічого поважного, хоч у них є скарби, що могли б принести велику користь і для церковної історії й »для русинской литературы«. Покищо вже в 1860 р. готовив він для друку відому »Апологію« Мелетія Смотрицького й його життєпис. Чому Мартинов звернув увагу власне на цей твір Мелетія Смотрицького, це зовсім зрозуміле — тим давав він апологію й свого поступовання.

Але це видання надруковано в Липську аж 1863 р. п. н.: »Апологія моему странствованію на Востокъ. Сочиненіе Мелетія Смотрицкаго... Издалъ И. Мартиновъ«. Є це російський переклад польського оригіналу. Разом із тим творить ця книжка перший випуск видавництва: »Кирило-Меѳодіевскій Сборникъ«. До тексту додав Мартинов деякі примітки, переважно річевого характеру. Перед текстом знаходимо довше »Предисловіе« І. Мартинова. Варта познайомитись бодай із деякими гадками того переднього слова, написаного з живістю й боєвим публіцистичним стилем, таким характеристичним для Мартинова. Він підкреслює

[1] Студинський, op. cit. ст. 448; Франко, op. cit., ст. XVII.
[2] Франко, op. cit., ст. XIX.

свою улюблену ідею — з'єднинення східньої й західньої Церкви: »Соединеніе Восточной церкви съ Западною! Что можетъ быть современнѣе этой мысли, и кто станетъ отрицать ея очевидную дѣйствительность?« [1] А згадуючи про сучасне значіння »Апології« М. Смотрицького, говорить Мартинов: »Кто не знаетъ, какую громадную роль играетъ в наше время идея народности? Оставивъ въ сторонѣ народности намъ чуждыя, посмотримъ на народовое начало въ примѣненіи къ Славянамъ. Читатель догадивается, что ми говоримъ о панславизмѣ. Панславизмъ, какъ всѣмъ извѣстно, состоитъ въ общеніи и взаимности славянскихъ народовъ, и въ развитіи народныхъ началъ въ каждой изъ славянскихъ земель. Первенствующая роль въ этой мечтаемой всеславянской державѣ принадлежитъ по мнѣнію многихъ, Россіи, какъ самому обширному и самому могучему изъ всѣхъ славянскихъ народовъ. Панславизма вообще мы не осуждаемъ. Мы сами своего рода панслависты; мы также мечтаемъ о всеславянскомъ единствѣ, но только церковномъ, католическомъ, сущность котораго должна состоять въ общеніи и взаимности всѣхъ славянскихъ Церквей греческаго обряда, и въ самостоятельномъ развитіи всѣхъ каждой изъ нихъ подъ верховнымъ главою Церкви — Папою. Мы думаемъ, что и въ этомъ духовномъ всеславянствѣ, русской Церкви предназначено занять почетное мѣсто; и надѣемся, что эта завѣтная мечта наша, рано или поздно, осуществится« [2]. В подібному тоні обговорює Мартинов діяльність автора »Апології«. Завважимо, що в свому вступному слові він все говорить про церкву »русскую«, хоч М. Смотрицький був діячем української Церкви.

Але з українською Церквою довелось Мартинову зіткнутись і безпосередньо. Він виконав таки справді свій намір, висловлений у листі до Мікльосіча, й приїхав до Галичини. Дуже цікавий епізод із часів того побуту Мартинова оповідає Богдан Дідицький у львівському »Слові« 1883 р. (ч. 21). Тому, що на цей епізод зовсім призабуто, передам у головному спомини Дідицького (стаття має назву: »Митрополитъ Яхимовичъ и іезуитъ Мартиновъ. Изъ записокъ Б. А. Дѣдицкого«).

У часі т. зв. »обрядового питання« в Галичині в 1862 р. задумував митроп. Яхимович скликати провінціональний синод. Тоді заїхав до Львова єзуїт о. Іван Мартинов, один із тої трійці російських єзуїтів (Гагарін, Мартинов, Балабін), що від яких 10 літ працювали на Заході для введення унії російської церкви з Римом. Мартинов зайшов тоді й до Дідицького в редакцію »Слова«, що містилася в домі о. Луки Цибика при Личаківській вулиці. Мартинов видався Дідицькому, »яко весьма привѣтный, образованный чоловѣкъ, говорилъ не иначе, лишь по велико-русски... Откровенно, съ искренностью доброго друга, изъявлялъ онъ вся-

[1] Апологія, ст. IX.
[2] Там саме, ст. XI.

кому свои задушевныи мысли...« Пробуваючи у Львові з тиждень, відвідував він Дідицького частіше і — як каже Дідицький: »по своему дружелюбному росположенію, уважалъ мене чѣмъ-то больше, нежели случайнымъ знакомымъ«. Митроп. Яхимовича відвідував Мартинов майже щодень. І ось Мартинов розказував Дідицькому про одну свою розмову з Яхимовичем (про що й сам митрополит згадував нераз). »О. Ив. Мартиновъ... изложивши... свою просьбу, что такъ онъ, якъ и всѣ его друзья, русскіи іезуиты, живущіи въ Римѣ и въ Парижѣ, желаютъ перейти и поддатись подъ власть уніятского галицко-русского митрополита, съ пожертвованіемъ всѣхъ силъ и средствъ своихъ для блага уніи греческой церкви съ римскою, ожидалъ отъ того же митрополита утвердительного отвѣта«. На те запитав Яхимович, чи вони, піддаючись під його владу, полишаться й далі єзуїтами, чи перейдуть у чин св. Василія В. А коли Мартинов сказав, що клятва, дана раз на все орденові єзуїтів, не дозволяє їм стати чим іншим, заявив Яхимович, що не може їх приняти під свою владу, бо до його влади належить тільки василіянський чин. Мартинов відповів, що вже є обіцянка св. Престола, щоб вони, »русскіе іезуиты«, підлягали виключно митроп. Яхимовичеві. Одначе Яхимович не хотів все таки приняти їх без рішення синоду. Після довшого спору про значіння синоду сказав Мартинов, що як тільки »руських« єзуїтів приймуть під владу митрополита, то вони рішать скоро обрядову боротьбу в Галичині, бо »за имѣющимся уже въ рукахъ дозволеніемъ св. папы римскаго, станутъ во всѣхъ русскихъ церквахъ Галичины вводити чистый греческій обрядъ, точно такій, якій былъ за дней принятія уніи — безъ малѣйшого отступленія отъ устава греческой церкви«. Та й це не помогло — митрополит хотів, щоби усе те рішив провінціональний синод, який тільки він має право скликати. Далі почав митрополит говорити про намір царя Олександра II й російського Синоду ввести Григоріянський календар, якого й тоді галицькі русини не приймуть. Авторитет російського царя й Синоду тут ні при чому, бо вони не присягали на унію, а уніяти присягали на те, що свого церковного уставу ніколи не змінять. На замітку Мартинова, що від такої клятви міг би розрішити св. Папа Римський, відповів митрополит: »Прежде васъ отъ клятвы на іезуитовъ, а насъ отъ клятвы на унію розрѣшитъ едино синодъ«.

Цей незвичайно важний для історії української Церкви епізод показує, що Мартинов був справді великим прихильником української унії, коли хотів навіть просто посвятитись службі для неї [1].

Вкінці важне світло на відношення Мартинова до української Церкви кидає його лист до митроп. Спиридона Литвиновича

---

[1] Про обрядову справу, згадану Дідицьким, гл. ширше: Ярослав Гординський. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-их рр. XIX в. Львів, 1917, ст. 63 і д.

з 1864 р. Він написаний власне з нагоди видання Мартиновим »Апологіи« М. Смотрицького. Примірник тої книжки післав Мартинов також митроп. Сп. Литвиновичеві разом із відповідним листом. Литвинович не відповів, щоправда, на лист Мартинова, але переслав йому через єзуїта о. Бравна свої замітки про це видання. Литвиновича вразила передусім російська мова, на яку Мартинов переклав »Апологію« і він заявив, що в ту пору не відповідно ширити між галицькими русинами книжки в російській мові. Так видно ще в 1864 р. митроп. Литвинович обстоював той сам погляд, який він висловив ще в своїй німецькій куренді з 25 жовтня 1858 р. Тут перестерігав митрополит перед уживанням священиками в проповідях і катехізації мертвої вже церковщини, бо вона привела би в наслідках: »den grossrussischen Dialekt. Ein solches Resultat würde, gegenüber dem von den Ruthenen so entschieden und allezeit aufrechterhaltenen Selbsbewusstsein der Volksindividualität, einer Selbstvernichtung völlig gleich sehen; zugleich aber die höchsten Interesse unseres ewigen und zeitlichen Heiles mit einer ähnlichen Vernichtung bedrohen, weil es den katholischen... ruthenischen Volksstamm in eine unmittelbare geistige Gemeinschaft mit einem Volksstamme bringen würde, welcher der katholischen Kirche entschieden feindlich und dem Verbande mit unserem grossen Gesammtvaterlande fremd entgegensteht... Sämmtliche Kuratpriester und Katecheten werden daher strengstens angewiesen, sich in den Kanzelvorträgen sowohl, als auch bei dem Religions-Unterrichte nur der ruthenischen Volkssprache zu bedienen...« [1]

Нема сумніву, що ця куренда мусіла бодай тепер дійти до відома Мартинова, та ледви чи він міг погодитися з її гадками. Одначе все таки він признає в листі до Литвиновича справедливість його завваги про невідповідність ширити між русинами під пору російські книжки. Але заразом Мартинов признає конечним видавати як найбільше католицьких писань по російськи, бо ж це противага протикатолицькій російській пропаганді в західніх губерніях Росії, або в Польщі. Тому свій »Сборникъ« зачав він видавати по російськи, не тільки йдучи за власним переконанням, але й повинуючись приказові свого головного Настоятеля в імені Його Свят. Папи Пія IX. Зрештою — завважує Мартинов — можна видавати такі твори й мовою галичан, а його переклад буде, як йому здається, помічний для русина-перекладача.

І видно Мартинову дуже залежало на особі митроп. Литвиновича, коли він просить його дозволити йому присвятити задумане ним нове видання старого твору Якова Суші: Saulus et Paulus. У дозволі на таку присвяту бачив би Мартинов одобрення своєї діяльности, яку він вибрав за благословенням своїх Настоятелів. На жаль у львівських бібліотеках не міг я роздобути видання

---

[1] Иванъ Ем. Левицкій. Галицко-руская бібліографія XIX-ого столѣтія. Т. I. Львовъ. 1888, ст. 112, ч, 1133; Студинський. Кореспонденція Я. Головацького, ст. CXXXVIII.

Мартинова — тому й годі мені провірити, чи воно справді присвячене митр. Литвиновичеві. І епізод із митроп. Яхимовичем і оцей не менше цікавий епізод із митроп. Литвиновичем показують тільки, як дуже цінив Мартинов (а певне не тільки він із його ордену один!) зв'язки з грецько-католицькою Церквою в Галичині.

Така була роля о. Івана Мартинова в українських справах. Можемо не в одному не погоджуватися з ним (н. пр. із його діяльністю на Закарпаттю), але мусимо признати в ньому людину ширших поглядів, що йшла до своєї мети обдуманим шляхом і не любила зражатися хвилевими невдачами. Дальші досліди повинні показати, скільки в тій ролі належиться місця його Настоятелям і які були їх справжні наміри.

Я. Г.

ДОДАТКИ.

1. Лист Івана Мартинова до Франца Мікльосіча з 13. X. 1859.

13 Окт. 1859.

Милостивѣйшій Государь,

Я только что получилъ Ваше письмо отъ 10 Окт. и спѣшу выразить сердечную мою благодарность за то дружеское участіе, которое Вы принимаете въ моихъ посильныхъ трудахъ. Правду сказать, долгое молчаніе Ваше было для меня чувствительнымъ, но я не хотѣлъ быть Вамъ докучнымъ. Сегоднешнее письмо обрадовало меня вдвойнѣ, и какъ отвѣтъ на голосъ дружбы, и какъ податель радостной вѣсти. Я зналъ, что найти переписчика — дѣло не легкое, и потому находка Ваша несказанно меня обрадовала. Вы совершенно правы въ томъ, что лучше издать старѣйшую рукопись, хотя она и короче Θеодосіевой. Чѣмъ славянскія (т. е. кирилловскія) сочиненія позднѣе, тѣмъ испорченнѣе и подозрительнѣе. Впрочемъ, не худо былоби въ изданіи Дометіанова подлинника (стор. 2) сказать нѣчто и о Θеодосіевой редакціи, особенно если въ ней находятся какія нибудь разительныя разницы касательно фактовъ итд. Въ послѣднемъ случаѣ, я покорно прошу Васъ увѣдомить меня объ этомъ, хочь черезъ Вашего молодаго списывателя, если Вамъ не досугъ будетъ писать самимъ.

Крайне сожалѣю, что Славянская Библіотека пріостановилась; а то я съ удовольствіемъ сообщилъ бы Вамъ для нее славянскій отривокъ стихираря булгарской редакціи, о которомъ пишу я в моемъ »Описаніи Парижскихъ рукописей« и который до сихъ поръ неизданъ; равно какъ и нѣкоторые другіе отрывки, приготовленные мною для »Славянскаго сборника«.

Посилаю Вамъ недавно изданное мною сочиненіе Кульчинскаго, Specimen Ecclesiae ruthenicae, напечатанное только въ 300 экземплярахъ, съ нѣкоторыми примѣчаніями и дополненіями. Цѣлью моею было — размножить эту книгу, сдѣлавшуюся здѣсь довольно рѣдкою. Хотя она и требуетъ критической передѣлки, однако я издалъ ее такъ какъ она есть, чтобы не дѣлать моего комментарія длиннѣе самаго подлинника.

(стор. 3) Надѣюсь, что Уніяты будутъ благодарны за мое изданіе, и послѣдуютъ моему примѣру. Они моглибы подарить католической публикѣ такую прекрасную коллекцію рѣдкихъ сочиненій, чтонибудь в родѣ »Bibliotheca ruthenica«.

Вопросъ о русинскомъ языкѣ меня очень, очень занималъ, и я былъ заранѣе увѣренъ, что безъ Вашего имени онъ не обойдется. Я радъ изгнанію »гражданки«, которую я всегда считалъ незаконорожденою дочерью Петра I, — но жалѣю, что въ обиходномъ употребленіи не ввели западнаго, латинскаго письма. Правда, оно еще рано, и всего вдругъ сдѣлать нельзя.

На дняхъ узналъ я что Ассеманіево Евангеліе готовится къ печати. Давно предполагалъ я съѣздить въ Римъ для переписки этой драгоцѣнной рукописи и для изданія ея вмѣстѣ съ подробнымъ описаніемъ славянскихъ рукописей, хранящихся въ Ватиканѣ; но Господь устроилъ иначе. Тѣмъ лучше! Однимъ дѣломъ меньше, а работы, — вѣдь, бездна.

Позвольте мнѣ сообщить Вамъ одну изъ этихъ работъ, въ которой содѣйствіе Ваше былобы весьма драгоцѣннымъ. Вотъ въ чемъ дѣло. Я приготовляю теперь краткія (стор. 4) Житія всѣхъ Святыхъ Словянъ, для напечатанія въ слѣдующемъ томѣ гигантскаго изданія: Acta Sanctorum, продолжаемаго нашими Болландистами. Житій этихъ наберется до 500, и онѣ послужатъ какъ бы Пропилеями къ цѣлому тому. Славянскія церкви на Югѣ и Западѣ — совершенно неизвѣстны, а между тѣмъ сколько тамъ было святыхъ, и даже католиковъ! назв. бы хоть въ Сербіи, Булгаріи итд.

Но главнѣйшая задача — возстановленіе первоначальнаго текста св. писаній, — задача хаотическая, исполинская, краеугольная. Глаголица — играетъ тутъ главную роль, и католическая истина должна, думаю, явиться въ новомъ небываломъ свѣтѣ, какъ скоро строгая наука начнетъ сводитъ подъ одинъ итогъ свои долголѣтнія выводы и открытія. Ваши изданія получатъ отъ этаго взгляда на старословенскія тексты тройную цѣну, и послужатъ необходимымъ пособіемъ для всякаго кто захочетъ изучать первобытный изводъ Библіи. Но объ этомъ въ другой разъ, и въ скоромъ времени.

Въ заключеніе, прошу Васъ посѣщать меня почаще письмами, покуда Господь доставитъ мнѣ радость познакомиться съ Вами лично, и высказать Вамъ устно все почтеніе —

Вашего преданнаго слуги
И. Мартынова.

2. Лист Івана Мартинова до Франца Міклошіча з 15. II. 1860.

15 Февр. 1860.

Милостивѣйшій Государь,

Въ концѣ прошлаго года былъ здѣсь общій другъ нашъ Б. Дудикъ, только къ сожалѣнію не могъ онъ остаться въ Парижѣ больше двухъ, трехъ дней, обѣщавши пріѣхать весною на дольшее время. Отъ него узналъ я, що Вы готовите къ печати Житія Святыхъ; но какихъ, и на какомъ языкѣ, этого сказать онъ не могъ. Вы знаете на сколько занимаютъ меня, особенно теперь, Славянскіе угодники, и слѣд. предпринятый трудъ. Вѣроятно, Вы ограничитесь однимъ славянскимъ текстомъ, не трогая греческаго, и то будетъ драгоцѣннымъ подаркомъ любителямъ. Еслибы Вы могли дать вполнѣ Албанское изданіе Св. Седмичисленниковъ, какъ уже Вы издали св. Климента, это былобы истинною заслугою въ глазахъ агіографовъ. Конечно, Вамъ извѣстно, что Г. Гильфердингъ напечаталъ въ послѣдней книжкѣ покойной русской бесѣды 1859 г. житіе св. Наума, и приглашаетъ любителей воспроизвесть (стор. 2) цѣлое изданіе.

Во всякомъ случаѣ, потрудитесь извѣстить меня, когда выйдетъ Ваше изданіе »Житій Славянскихъ«, и если возможно, порадуйте меня скорымъ отвѣтомъ.

Книга каноника Рачки мнѣ чрезвичайно понравилась; жаль только, что третій отдѣлъ еще не вишелъ. Мнѣ очень хотѣлось бы помѣстить въ монументальномъ изданіи Болландистовъ подробное, критическое житіе св. Апостоловъ Славянскихъ; съ прибавленіемъ легендъ въ оригинальномъ нарядѣ. Такое сочиненіе было бы весьма кстати, наканунѣ тысячелѣтняго юбилея; »православные« жизнеписатели могли бы почерпнуть тамъ болѣе здравыя понятія о Просвѣтителяхъ Словянъ, о которыхъ они судятъ совершенно превратно.

Изданіе Реймскаго Евангелія, сдѣланное здѣшнимъ каллиграфомъ Сильвестромъ (стор. 3) съ предисловіемъ покойнаго Копитара — продается за умѣренную цѣну. За 300 оставшихся полныхъ экземпляровъ, вмѣстѣ съ мѣдными гравированными досками, просятъ только пять тысячь.

Вы можетъ быть слышали о найденной въ Ирландіи славянской рукописи, будтобы глаголической. Это не пуфъ, но сущая правда. — На дняхъ я надѣюсь получить изъ Лондона небольшой снимокъ, и тогда увидимъ навѣрное какое въ рукописи письмо, кириллица или глаголица. — Кстати о послѣдней. — По случаю вопроса о латинскомъ написаніи кириллицы, поднятаго въ прошломъ году въ Галиціи, я узналъ что Вы объ этомъ изложили свое мнѣніе, хотя и не сами, въ »Русскомъ Вѣстникѣ«. Я съ удовольствіемъ прочелъ Вашъ протестъ, напечатанный авторомъ брошюрки о превосходствѣ кириллицы, но еще съ большимъ пробѣжалъ Ваше изложеніе (стор. 4) теоріи о глаголицѣ: только не знаю гдѣ найти ее. Еслибы Вы могли указать мнѣ, гдѣ

именно можно найти ее, я былъ бы Вамъ очень обязанъ; потому что въ будущемъ мѣсяцѣ я долженъ написать кое что объ этомъ вопросѣ въ нашемъ журналѣ (Etudes...), говоря о новѣйшихъ трудахъ о св. Кириллѣ и Меѳодіи. Дѣло, видите очень къ спѣху.

Я готовлю для Болландистовъ краткія Житія всѣхъ слав. Святыхъ. Но у меня недостаетъ показаній объ угодникахъ Сербскихъ, Болгарскихъ и Валашскихъ, — и въ этой нищетѣ, естественно, за милостынею обращуюсь къ Вамъ болѣе первимъ какъ кому-либо. За все что Вы мнѣ сообщите, буду я благодаренъ какъ нельзя больше; но не только я, но и наука, и главное, самъ Господь, податель даровъ и совершитель святости, — для славы котораго трудимся мы всѣ посильно.

Въ ожиданіи Вашего отвѣта остаюсь съ глубокимъ почтеніемъ,

Милостивѣйшій Государь
Вашъ душевно преданный слуга
И. Мартыновъ.

3. Лист Івана Мартинова до Франца Мікльосіча з 25. VI. 1860.

Парижъ 25 Іюня, 1860.

Милостивѣйшій Государь,

Прежде всего позвольте поблагодарить Васъ за посылку Вашихъ превосходныхъ сочиненій, начатыхъ и конченыхъ. Статью о Глаголицѣ получилъ тому мѣсяца два, а Глаголиту Клоцову съ пробными листами Нестора и Собранія патріаршихъ грамотъ только съ недѣлю. Первая пригодится мнѣ для жизни св. Кирилла и Меѳодія, вторая дѣлаетъ Вамъ честь, какъ довершителю Копитарова памятника. — Послѣднія же два сочиненія — принесутъ большую пользу исторіи, и конечно обратятъ на себя вниманіе ученаго міра. Что касается до Нестора, непонятно право какъ Академія Спб. могла упустить изъ виду филологическую сторону подлинника. — Между патріаршими грамотами, судя по посланному листку, должны быть очень важныя для русской церковн. исторіи.

Впрочемъ и независимо отъ этаго, я прошу Васъ покорно (стор. 2) прислать мнѣ одинъ экземпляръ Нестора и греческаго Сборника, прямо по выходѣ. Я увѣренъ, что если книгопродавецъ Вашъ прислалъ въ Парижъ нѣсколько экземпляровъ того другаго, они разошлись бы немедленно.

Ходзько съ радостью взялъ бы Нестора, и я посовѣтую ему сдѣлать изъ него предметъ свой лекцій въ будущемъ академическомъ году. Это было бы конечно лучше Дометіянова житія, напечатаннаго въ концѣ прошлаго года.

Что касается до посилокъ вообще, Вы можете адресовать ихъ на мое имя къ Г. Дюлорье, который писалъ къ Вамъ, по случаю

Нестора, и который, также какъ и Вы, въ связяхъ съ Мехитаристами. Розумѣется, это относится особенно къ русскимъ а не славянскимъ изданіямъ. Я сообщилъ пробн. листокъ Греческаго Сборника Болландистамъ.

Давно уже намѣриваюсь я издать Галерею славистовъ XIX вѣка, начиная зъ Добровскаго: — тема превосходная, обильная. — О троихъ можна говорить ore aperto, о Добровскомъ, Копитарѣ и Шафарикѣ. Послѣ случившагося съ послѣднимъ, я думаю, его можно причислить къ отжившимъ ученый вѣкъ свой. Бѣдный П. Павловичь! (стор. 3) О живыхъ не говорю. Только мнѣ хотѣлось бы напередъ имѣть разныя журнальныя статьи розбросанныя повсюду, и видѣть въ печати 2 томъ Копитаровыхъ мелкихъ сочиненій. Какъ жаль, что нѣтъ доселѣ подобнаго сборника статей Добровскаго! Еслибъ я былъ въ Германіи, я непремѣнно осуществилъ бы эту мысль, которую Вашъ сборникъ дѣлаетъ еще болѣе благовременною. Я замышляю поѣздку въ Галицію, для библіографическихъ поисковъ, и если Богъ благословитъ замыслъ, само собою розумѣется, что Вѣна будетъ лежать у меня на дорогѣ.

А до тѣхъ поръ, позвольте спросить Васъ, находится ли въ Уніятской семинаріи Вѣнской О. Нагы (Nagy), котораго я знаю лично, и если находится, будьте такъ добры, попросите его написать мнѣ словечко. Я былъ бы Вамъ весьма благодаренъ, если бы Вы достали мнѣ »схематизмъ« уніятской церкви тамошней за 1860 годъ.

Теперь я особенно занимаюсь церковнымъ вопросомъ въ Россіи, и готовлю къ печати сочиненія знаменитаго уніят. архіепископа и писателя Смотрицкаго, извѣстнаго въ Россіи по одной грамматикѣ. Въ нынѣшнемъ году непремѣнно напечатаю его »Апологію«, а можетъ и жизнь. Мнѣ страхъ хотѣлось бы издавать уніатскую библіотеку или уніатскій сборникъ, (стор. 4) т. е. собраніе уніатскихъ духовныхъ сочиненій историческаго и богословскаго, в родѣ Смотрицкаго. Еслибы я зналъ, что у Вѣнскихъ уніатовъ есть рукописныя сочиненія Потѣя, Смотрицкаго, и т. п. акты собора брестскаго, Унія альбо выкладъ преднѣйшихъ артикуловъ etc, etc, etc, я немедленно отправился бы въ австрійскую столицу, благословляя Бога за такую посылку. Одно меня удивляетъ, отъ чего уніаты не издаютъ рѣшительнаго ничего серьёзнаго, хотя конечно обладаютъ истинными сокровищами. А изданіе уніатскаго сборника принесло бы величайшую пользу для церков. исторіи, и немалую для русинской литературы.

Наконецъ эта поѣздка доставила бы мнѣ случай осуществить давнее желаніе узнать Васъ лично, и скрѣпить узы дружескихъ и научныхъ сношеній, начавшихся такимъ непредвидѣннымъ образомъ.

Въ ожиданіи этой радостной встрѣчи, прошу Васъ отнюдь не сомнѣваться въ глибокомъ почтеніи и искренней привязанности съ какою имѣю быть, Милостивѣйшій Государь

Вашъ преданнѣйшій слуга
И. Мартыновъ.

Надѣетесь ли Вы продолжать Слав. библіотеку? Знаете ли глупѣйшее изданіе русской библіи, выходящей въ Лондонѣ?

4. Лист Івана Мартинова до митроп. Спиридона Литвиновича з 6/18 мая 1864.

Брюссель, 6/18 Мая 1864.

Ваше Высокопреосвященство,

Хотя я не имѣлъ чести получить отъ В. В. отвѣта на мое послѣднее письмо, при которомъ прилагалась Апологія Смотрицкаго, тѣмъ не менѣе не могу не благодарить за благосклонный пріемъ, какой она получила у В. В.; и за тѣ замѣчанія, которыя она внушила Вамъ, и которыя мнѣ были сообщены В. В. посредством Отца Брауна. Я вполнѣ сознаю справедливость сдѣланнаго В. В. замѣчанія о неудобствіи распространять между русинами книги писанныя, какъ говориться нынѣ, на россійскомъ языкѣ, особенно въ настоящихъ обстоятельствахъ. Но съ тѣмъ вмѣстѣ я убѣжденъ въ крайней необходимости имѣть какъ можно болѣе католическихъ сочиненій на этомъ языкѣ, по причинѣ той усиленной пропаганды сочиненій некатолическихъ, писанныхъ на томъ же языкѣ и распространяемыхъ не въ одныхъ западныхъ губерніяхъ Россіи или въ Польшѣ. Предпринявъ изданіе Сборника таковыхъ сочиненій католическихъ, но писанныхъ по россійски, я повиновался не только личному убѣжденію, но и нарочному приказанію, данному Моимъ Главнымъ Настоятелемъ отъ имени Его Святѣйшества Папы Пія IX. Я имѣю въвиду Русскихъ, какъ католиковъ такъ и некатоликовъ. — Посылая Вашему Высокопреосвященству первый плодъ сего новаго труда, я хотѣлъ только ознакомить Васъ съ этимъ произведеніемъ какъ ознакомилъ прежде съ другими, тѣмъ болѣе, что сочиненія Смотрицкаго казались мнѣ способными заслужить вниманіе В. В., какъ по своей чрезвычайной рѣдкости, такъ по своему содержанію. (обор.) Притомъ, ничто не мѣшаетъ издать ихъ на языкѣ Галичанъ; въ чемъ мой переводъ можетъ служить пособіемъ для русина-переводчика.

Я надѣюсь, що Ваше Преосвященство не откажется принять отъ меня и слѣдующихъ выпусковъ моего Сборника, въ которомъ будутъ напечатаны остальныя сочиненія Смотрицкаго, разумѣется католическія, также какъ Поцея итд.

На дняхъ, будетъ посланъ В. В. мой обширный трудъ, отпечатанный въ знаменитомъ изданіи здѣшнихъ отцевъ болландистовъ: Acta Sanctorum, и оттиснутый также отдѣльно въ нѣсколькихъ экземплярахъ — плодъ долголѣтнихъ трудовъ моихъ. — Это сочиненіе озаглавленное такъ: Annus ecclesiasticus graeco-slavicus, anno millenario SS. Cyrilli et Methodii editus etc... обнимаетъ около 400 стр. in fol. — Для него-то я и нахожусь теперъ въ Брюсселѣ. Пользуясь пребываніемъ моимъ

въ этой столицѣ Бельгіи и нѣкоторымъ досугомъ, я печатаю, тутъ же, извѣстное В. В. сочиненіе Іакова Суши о Смотрицкомъ: Saulus et Paulus ruthenae Unionis etc. на латинскомъ же языкѣ. Это будетъ слѣд. новое изданіе стараго сочиненія. Суша посвятилъ свою книгу Покровителю Уніи, кардиналу Барберини.— Мнѣ казалось, что новое изданіе должно было также имѣть своего Покровителя; и что никому другому оно не могло бы посвящено съ такою статью, какъ Вашему Высокопреосвященству, котораго Провидѣніе поставило въ главѣ той самой Церкви, которую Смотрицкій защищалъ съ такимъ усердіемъ.

(к. 2) Вотъ почему я осмѣливаюсь написать имя В. В. въ началѣ новаго изданія Сушиной книги, или Ваше согласіе будетъ для меня найлучшею наградою сего новаго труда и въ тоже время несомнѣннымъ знакомъ одобренія той дѣятельности на нивѣ Божьей, которую я избралъ себѣ на остальное время моей жизни, и на которую получилъ благословеніе моихъ Настоятелей.

Если, впрочемъ, Ваше Высокопреосвященство предпочитаетъ не давать мнѣ такаго открытаго одобренія, довольствуясь моей доброю волею и однимъ предложеніемъ, въ такомъ случаѣ самый простый способъ былъ бы увѣдомить меня или прямымъ путемъ, или при посредничествѣ о. Брауна, — котораго точность и неотлагательность въ переписка (!) мнѣ давно извѣстна.

Въ ожиданіи этаго отвѣта, который (льщу себя надеждою) будетъ утвердительный, имѣю честь — пребыть съ глубочайшимъ почтеніемъ и совершенною преданностью,

Вашего Высокопреосвященства,
покорнѣйшій слуга
И. Мартыновъ, Общ.—Іис.

Адреса: Bruxelles, au Collège St Michel, en Belgique.

Reverendissimo Domino
Domino Litwinowicz
ecclesiae Galiciensis metropolitano

Leopoli
Galicie. Lemberg.

Ч. 526.

Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу

I. Німецькі часописи та журнали часів Мазепи.

ІМПОЗАНТНА фіґура українського гетьмана Мазепи, його видатна участь у велитенському змаганню між Петром І. та шведським королем Карлом XII., його траґічна доля звернула на себе увагу всього культурного світу. Не дурно писали про нього такі майстрі всесвітньої літератури, як Пушкин, Байрон, Віктор Ґюґо, Словацький. Не дурно так уважно поставились до нього такі мемуаристи як Нодберґ, або Адлєрфельд, котрі, бувши свідками тодішніх подій, не мало зберегли для нащадків цікавих і гарних рис його вдачі. Також й історики не забули про нього: досить назвати Вольтера або Енґеля, в історичних працях яких знайдемо чимало сторінок, присвячених нашому гетьманові.

Ці чужинецькі історичні або поетичні ремінісценції на особу гетьмана Мазепи загально відомі.

Зате мало знаємо ми, як поставились до нього тодішні представники европейської громадської думки; не вузькі кола людей, що особисто знали гетьмана і пізнійше писали про нього в своїх споминах, а ширші кола европейської журналістики, що подавали про нього в орґанах европейської громадської думки — в ґазетах та журналах. Так звужуючи тему, скажемо, що ми тут цікавимось европейською журналістикою мазепиних часів та її ставленням до нашого гетьмана.

Що до французької преси, то це вже почасти зроблено І. Борщаком в його невеликій розвідці: „Мазепа і тодішня французька преса“ [1]. Німецька журналістика чекає ще дослідження в цім відношенню, спробу якого я на себе і перебираю.

Починаючи цю спробу, вважаю незайвим дати декілька коротких загальних пояснень про німецькі ґазети та журнали наприкінці XVII. та на початку XVIII. століття. Це є потрібне вже з огляду на ті особливі прикмети, які характеризують тогочасну німецьку пресу і від яких почасти залежить і її ставлення до подій на Сході Европи.

Початки ґазетного діла в Німеччині сягають аж до перших десятиліть XVI. століття. Одначе поширення друкованого ґазетного слова на цілу Німеччину починається власне в XVII. столітті. Вже в другій половині XVII. століття повстають майже у всіх видатних центрах німецького культурного життя як: Франкфурт на Майні, Відень, Ауґсбурґ, Нюрнберґ, Гамбурґ, Берлін, Маґдебурґ, Бреслау, Кеніґсберґ, Ляйпціґ, Мюнхен, Кельн і т. д. свої власні ґазети [2], які виходять декілька раз на тиждень (поважніщі чотири рази на тиж-

[1] Громадська Думка, 1920, 15/VIII.

[2] Ludwig Salomon, Geschichte des deutschen Zeitungswesens, Oldenburg und Leipzig 1900, B. 1, S. 53 ff.

день, іноді — три). Зміст газет — кореспонденції з ріжних країв Европи, при чім головна увага їх звернена на військові події тих часів. Кожна поважнійша газета має своїх власних кореспондентів, з яких не один займає високе урядове становище і через те є в стані подавати цінні і цікаві відомости. Ці кореспонденції звичайно анонімні, що пояснюється небажанням авторів наразити себе на прикрі неприємности з боку своїх урядів[1].

Про вільну, свобідну думку в газетах не могло бути й мови. В очах майже кожної тодішньої держави преса була орґаном, який мав стояти до послуг урядових чинників. В загальному ж від усіх газет вимогалося належного респекту й резерви у відношенню до суверенів, навіть і тоді, коли б вони належали до ворожого тій чи иншій державі табору[2].

Цензура тих часів була надзвичайно сувора і такою залишилася вона не тільки на протязі цілого XVII. але й XVIII. століття[3]. Під її тягарем виробився навіть такий оригінальний порядок, що газети оповідали про події в усіх инших державах крім своєї, де вони видавалися: так берлінські газети, наприклад, оповідають про те, що сталося в Польщі, Австрії, Італії, Голяндії, Франції, Анґлії; не бачимо тільки відомостей з самого Бранденбургу. Та й помимо урядових заходів самий невисокий культурний рівень тодішньої читаючої публики мало сприяв розвитку газети як політичного орґану з певним напрямом і думкою. Перед очима і читачів і дописувачів стояв фальшиво сприйнятий ідеал обєктивности, який вимагав фактичного, безфарбового опису подій. Не оцінки, але факти цікавили німецьку громадську думку.

Через те так нелегко, іноді неможливо зясувати собі ставлення газети до тих чи инших подій: і цензура і сама метода описувати події стояли тому на перешкоді.

Газетні матеріяли з цього часу загалом обмежені. В моєму розпорядженню знаходилися: Leipziger Post- und Ordinar- Zeitung[4], також берлінські Postilion[5], Mercurius[6] та Fama[7], декілька номерів гамбурґського Relations - Courier[8], — отже газети, що належали до північної зони Німеччини. Вартість їх з інформативного боку неоднакова: найліпшими були гамбурґська та ляйпціґська газети; берлінські — стояли далеко низче, бо здебільшого передруковували статті з тих же гамбурґської та ляйпціґської газет[9]. Що до інформацій про Схід Европи, то найбільш повно освітлені в цих газетах вісімдесяті та девядесяті роки XVII. століття; північна війна і події того часу на Україні,

[1] Salomon, ibid., B. 1, S. 39.
[2] Ernst Consentius, Die Berliner Zeitungen bis zur Regierung Friedrich des Grossen, Berlin 1904, S. 2.
[3] Ernst Consentius, ibid., S. 2.
[4] Dresdener Landesbibliothek, Ephem. his. 171.
[5] Preussische Staatsbibliothek, Zeitungen 669a
[6] Ibid., Zeitungen 672a
[7] Ibid., Zeitungen 670a
[8] Hamburger Staatsbibliothek, KD. VI. 401.
[9] Порів. Consentius, ibid., S. 48.

з причин скорше всього цензурного характеру, знайшли в них тільки слабенький відгук [1].

В другій половині, скорше навіть під кінець XVII. століття, почали поширюватись в Німеччині й ріжні типи журналів. Переглядаючи їх, залишаємо на боці такі видання чисто наукового характеру як відомі ляйпціґські Acta eruditorum (1682-1782), писані латинською мовою на зразок французького Journal des Sçavants або Monatsgesprächе Томасіюса (з 1688 р.), видавані німецькою мовою в Ляйпціґу і Франкфурті та відомі на цілу Німеччину своєю легкою, іноді жартовливою критикою творів літературного, історичного та фільософічного змісту, що появлялися тоді на літературному ринкові Західньої Европи та особливо Франції [2].

Нам не цікаві також і журнали сатиричного або морального напрямку, яких особливо багато почало виходити в двадцятих роках XVIII. століття, бо в них як і журналах чисто наукового типу навряд щось знайдемо, чим могли б покористуватися як матеріялом до історії України. Це дасть нам лишень німецький історично-політичний журнал, що слідкує за біжучими подіями, так званою Tagesgeschichte. Найбільш відомий з них, франкфуртський журнал Theatrum Europaeum, виходить на протязі більше як сто років, з 1633 до 1738 р., та містить в своїх 21 томах (формату фоліо) огляд подій з 1617 аж по 1718 роки. Theatrum Europaeum перебирає на себе завдання скорше історично-наукового ніж політичного характеру, бо слідкує за тодішними подіями з певного віддалення в декілька років. Його зміст — Tagesgeschichte, вибрана з газет, кореспонденцій, актів і складена в щорічний огляд подій кожної европейської держави зокрема або певного комплєксу подій, як Північна Велика Війна і т. д.

З журналів-тижневиків, в яких історія (головно нумізматика) і біжучі новини хронікарського та біографічного характеру тримають вагу, зазначуємо тут гамбургські Historische Remarques der neuesten Sachen, видавані Петром Амбросієм Лєманом з 1699 по 1706 р. В ньому звертають на себе увагу Українця коротенька історія України та відомости про Палія і Мазепу. Historische Remarques це — продовження иншого гамбургського журналу: Relationes Curiosae: oder Denkwürdigkeiten der Welt, який виходив з 1691 по 1695 р. під редакцією Ебергарда Гаппеля і належав до типу популярного історичного журналу легкого жанру та компілятивного по змісту, в якому подавалися, головним чином за Theatrum Europaeum, деякі події української історії XVI. та першої половини XVII. століття [3]. Отже цей журнал для нас не є актуальний.

Дуже розповсюджений і солідний політичний журнал Monatlicher Staatsspiegel, який виходив що місяця в Авґсбурзі з 1698 по 1709

---

[1] Є й инші причини, чому для початку XVIII. століття мало можемо послуговуватись газетами. Так, наприклад, ляйпціґська газета за роки 1699-1706, оскільки мені відомо, зовсім не збереглася.

[2] Порів. Salomon, ibid., S. 91 ff.

[3] Пор. R. E. Prutz, Geschichte des deutschen Journalismus, Hannover 1845, B. I, S. 383.

рік включно та подавав останні новини з державного життя окремих країн і особливо про перебіг військової акції на Заході Европи, дає на жаль мало відомостей про тодішні події на Україні.[1]

Зате багато пише про це відомий на цілу Німеччину і далеко поза нею ляйпціґський місячного типу журнал Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdecket, якого видавцем був відомий авантюрник та ґешефтмахер свойого часу Пилип Бальтазар Сінольд фон Шюц, а редактором ляйпціґський вчений Рабенер; журнал виходив з 1702 по 1756 рік у видавництві І. Ф. Ґлєдіча.[2]

Коли додамо до цього більш історичного типу журнал Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal, який виходив у двадцятих-тридцятих роках XVIII. століття в Нюрнберґені під редакцією Імгоффа та своєю формою й змістом подекуди нагадував Theatrum Europaeum, — то ось майже все видатніше, з чого ми могли б скористати для української історії кінця XVII. та початку XVIII століття.

В загальному характеристика, яку ми дали німецьким газетам, може бути поширена також і на німецькі журнали історично-політичного типу. Ріжниця, правда, деяка єсть: в газеті маємо тільки інформації з ріжних европейських міст; журнал, збираючи ці інформації до купи, подає їх в формі огляду подій в кожній окремій европейській державі. Головне є те, що в журналі в порівнанню з газетою знаходимо іноді хоч яку слабеньку спробу оцінки подій, яка вимагалася від редактора журналу до певної міри самою методою обробки матеріялу. Руки редактора в газеті того часу ми не помічаємо.

II. Події 1687 р. на Україні і Мазепа.

Переходячи після цих загальних завважень до самої теми, беремо за вихідний пункт рік 1687, коли, як відомо, в наслідок невдалого кримського походу скинено гетьмана Самойловича та посаджено на його місце Івана Мазепу. І самий похід і скинення нещасливого гетьмана знайшли широкий розголос в німецькій пресі. Це й не дивно, коли пригадаємо собі, що в 1686 році був заключений поміж Австрією, Польщею, Венецією та Московщиною союз, який передбачав спільну акцію проти Туреччини з її васалем Кримом, хоч і на ріжних фронтах. Ціле німецьке суспільство дивилося на цю боротьбу як на святе завдання християнського світу супроти поганства. Невдача походу Ґоліцина-Самойловича в 1687 році мусіла через те дуже неприємно вразити німецьку громадську думку. Але інформації, які вона одержувала через свої газети, походили або з Москви або з Польщі[3]. Польща ніколи не ставилася добре до Самойловича;

[1] Пор. Prutz, ibid., B. I. S. 383.

[2] Prutz, ibid., B. I. S. 387.

[3] Що це так, пересвідчуємося з аналізи відомих нам німецьких газет. Головних інформаційних центрів про події на Сході Европи було небагато: це — Львів, в першу чергу, далі — Кенігсберґ, який був знов таки добре поінформований Москви, Риги та Вільна; Москва, Варшава; на другому місці — Відень. Біла

Москва за всяку ціну хотіла оправдати себе в очах европейського світу за ганебний вислід походу[1]. Наслідком цього було те, що вся відповідальність за невдачу кампанії положена була на Самойловича, і так воно й перейшло до німецької преси[2]. Але не зараз. Перші інформації були цілком иншого характеру, і це найбільш свідчить про те, як в дійсности відбулися події. Найраніща кореспонденція (за червень), що була надрукована на сторінках ляйпціґської газети, подає таке: „Здається, — каже московський кореспондент — що вище командування не багато зробить за цю кампанію, бо кримські татари встигли запалити траву в степу („auf den Feldern"), через який мало рухатись військо, в чому їм добре допоміг і вітер. Впало багато тисяч коней через голод і дим, що примусило головнокомандуючого, князя В. В. Ґоліцина, відступити декілька миль („etliche Meilen") назад і тут чекати на дальші накази. Ця відомість („diese Zeitung") наробила тут на царському дворі великого сполоху („grosse Alternation"). Був призначений день посту і молитви („ein Fast- und Bät-Tag"), якого мали додержувати всі чиновні особи („allen Standes-Personen"), також і чужинці" [3].

Те ж саме подає і слідуюча кореспонденція з Москви: армія відступає через недостачу фуражу, бо Татари підпалили траву в Криму[4]. Таке цілком реальне освітлювання причин невдачі кримської кампанії 1687. р. тримається одначе недовго. Вже через деякий час кореспонденти відомих нам німецьких газет міняють різко тон. Кореспонденція зі Львова з 28 серпня н. ст.[5], надрукована в берлінській Fama, є в цім відношенню найбільш цікава. Спочатку читаємо ми в ній, що московське військо, відповідно до повідомлення з Москви, не в стані посуватись наперед, бо Татари спалили траву в степу; наприкінці повідомляє кореспондент, що він в останній момент, коли його кореспонденція мала бути відіслана, одержав нову інформацію з Москви, в якій іде вже мова про зраду („Verräthererey")

Церква грала також не аби яку ролю, бо там сиділи постійні інформатори, при тім знавці та експерти по козацьким справам у Польщі та почасти Гетьманщині, полковник Раппе, Німець родом, комендант кріпости, і його наступник з кінця 1687 року, також Німець, полковник Ґребен. Їхні інформації йшли до Ляйпціґа та Берліна головним чином через Кеніґсберґ та Львів.

[1] Треба не забувати, що московська цензура того часу дуже ревно контролювала цілу кореспонденцію, яка велася між мешкаючими в Москві чужинцями та закордоном, що не могло, звичайно, не відбитися на тоні і самому змісті кореспонденцій. (Див. Русская Старина, 1878, т. 2, ст. 122).

[2] Цікаво, що гетьман Самойлович мав своїх аґентів в Польщі, які в свою чергу отримували кореспонденції з ріжних країн Европи. (Див. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923, ст. 39). На це звернув мою увагу проф. Д. Дорошенко, якому складаю на цьому місці щиру подяку. В моїх матеріялах я не міг, на жаль, нічого знайти, що вказувало б на те, що ці аґенти в свою чергу пробували вплинути на европейську або німецьку пресу; можливо, що вони цим зовсім не займалися.

[3] Leipzig. Post- u. Ordin.-Zeitung. Das I. Stück der XXXIII. Woche 1687. Moscau, vom 8. Julii. Дослівно те ж саме в Sonntag. Mercurius. 33. Woche 1687. Moscau, vom 26. Julii.

[4] Sonntag. Mercurius, 34. Woche 1687. Moscau, vom 26. Julii.

[5] Взагалі, де ми не зазначуємо старого стилю, треба розуміти новий стиль.

Самойловича: Самойлович буцім то наказав запалити траву в степу і мав намір счинити заколот серед козаків з метою приєднатися до Татар. Через те його буцім то скинули, а на його місце посадили Івана Мазепу[1]. В ролі обвинувача українського гетьмана виступає Москва і в другій кореспонденції, поміщеній в Ляйпцігській газеті: тут отверто признається, що царське військо дуже потерпіло через знищення фуражу та отруєння води („durch das Abbrennen der Fourage und Vergifftung des Wassers"), в чому мав завинити Самойлович: він вів кореспонденцію з Татарами, він їм порадив спалити траву та отруїти воду, через що загинули тисячі людей та коней[2]. Ще більш резолютно звучить пізніща московська кореспонденція: тут обвинувачення в зраді кидається вже на всіх козаків[3].

Те ж саме подають і чисто польські інформації[4]. По слідам цих кореспонденцій іде й Theatrum Europaeum, в XIII томі якого (видання 1698 року) знаходимо історію кримського походу 1687 року: і тут ті ж самі обвинувачення Самойловича в таємних зносинах з кримським ханом та в бажанню знищити московське військо, щоб після того всією козацькою силою та в спілці з Татарами повернути проти Поляків, яким він є „ein abgesagter Feind"[5].

Яку ж ролю грає в цих подіях 1687 року сам Мазепа? Про це ми ні з ляйпцігської, ні з берлінських часописів, ні з Theatrum Europaeum нічого не дізнаємось. Мазепа в цей момент для закордону — homo novus, з яким ще треба добре ознайомитись Подається тільки самий факт безпосереднього вибору Мазепи гетьманом[6], або по иншим інформаціям вибору його з чотирох, призначених князем Голіциним кандидатів[7].

Тільки з того моменту, коли Мазепа стає гетьманом, звертає на

---

[1] Dienstag. Fama. 37. Woche 1687. Lemberg, vom 28. Augustii.

[2] Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das I. St. der XXXIIX. Woche 1687. Moscau vom 13. Augusti.

[3] Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der XLIII. Woche 1687: „Moscau, vom 14. September... Die Cosacken sind die einige Ursache, daß so wenig ausgerichtet worden, indem sie unser Volck schändlich verleitet, und in dürre rauhe Wüsten geführet... dafür aber erwartet man ihren General gefangen anher, weil er mit den Tartarn Correspondence geführet haben soll". Теж саме в: Dienstag. Mercurius, 42. Woche 1687. Aus Moscau, vom 11. Septembris.

[4] Головним свідком є тут польський резидент при московській армії Глошковський. Його інформації займають найбільше місця у відомій нам німецькій пресі. Він твердить те ж про зраду Самойловича, про його пертрактації з кримським ханом і т. д Наскільки йому можна вірити, видно з того, що він перебував при московській армії, як свідчить Гордон (Tagebuch des Generals Patrick Gordon, St. Petersburg 1851, т. II, ст. 183-184), з 15 по 22 липня ст. ст.: отже ж в наступі армії участи не приймав і відїхати мусів якраз в той день, коли був арештований Самойлович. (Див. Соловьевъ, Исторія Россіи, Москва 1871, т. XIV, ст. 48).

[5] Theatrum Europaeum, T. XIII (1687-1690), Franckfurt am Mayn, b. Johann Görlin, 698 fol., S. 66 (1687).

[6] Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das I. St. der XXXIIX. Woche 1687. Moscau, vom 13. Augusti. Також: Sonntag. Postilion. 38. Woche 1687. Moscau, vom 13. Augusti.

[7] Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der XXXIIX. Woche 1687, unter Jaslowiec, vom 28. Augusti. Також: Dienstag. Fama. 37. Woche. 1687. Lemberg, vom 28. Augusti. Vergl. Dienstag. Merkurius. 38. Woche 1687. Unter Jaslowiecz, vom 28 Augusti.

нього увагу німецька громадська думка. До цього прислуговується звичайно преса та її інформатори, які ставляться в загальному прихильно до Мазепи.

Новий гетьман виступає вже наприкінці 1687 року, коли повірити кореспонденціям з Польщі, поміщеним в ляйпціґських та берлінських газетах, яко „gut Czaarische gesinnter Feldherr"; з його приходом до влади став спокій на Україні, під його твердою рукою все пішло ліпше ніж до цього часу. Його заслуга ще й в тім, що він енергійно виступає проти Татар та обсаджує небезпечні від них місця значними козацькими силами [1], — моменти, які мусіли оцінити в Европі дуже прихильно з огляду на сподівання, що Москва не кине активної боротьби проти Татар. Такої ж самої думки й Theatrum Europaeum [2].

Правда, не забувають кореспонденти вказувати й на те, що становище Мазепи не є ще досить кріпке: і царський уряд не має ще повного довіря до нового гетьмана [3], і самі козаки невідомо як поставляться до нього. Чи прийдуть вони до згоди з новим гетьманом, як людиною так зненавидженої ними польської культури? [4] Також і настрої запорожців, які дуже цікавлять інформаторів німецької преси, не є задовольняючі; вони, як повідомляється зі Львова, роблять Мазепі опозицію, бо навіть не дякують за багаті подарунки, надіслані ним до Січи, тільки питають: хто зробив Мазепу гетьманом? [5].

Як би там не було, Мазепа встиг в дальшому, на думку кореспондентів, втихомирити бурхливі настрої на Україні, і становище його з цього погляду стало добре [6].

Також і другий невдалий кримський похід московсько-української армії в 1689 році нічим, здається, не відбивається на добрій славі Мазепи за кордоном. Вся відповідальність падає на думку Theatrum Europaeum на Ґоліцина, якого були підкупили на французькі гроші [7]. Про Мазепу не чути тут нічого. Мало чути про нього і в де-

---

[1] Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das IV. St. der XLIX. Woche 1687. Aus Pohlen vom 24. Novembris. Також: Mercurius, 49. u. 50. Woche 1687 (та ж дата).

[2] Theatrum Europaeum, 1698. T. XIII, S. 66.

[3] Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der VI. Woche 1688. Lemberg, vom 22. Januar; das II. St. der V. Woche 1688. Lemberg, vom 15. Januar і т. д.

[4] Leib. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der LII. Woche 1687. Lemberg, vom 11 Decemb.: „Aus der Ukraine hat man zur Zeit auch nichts, stündlich aber erwarten wir zu vernehmen, wie die Cosacken mit ihrem neuen Feld- Herrn zu frieden sind, denn sie haben doch einen innerlichen Haß auff die Polen, und gehet ihnen was nahe, weil dieser Feld- Herr in Polen erzogen, und viel fremde Länder auff Ihr. Kön. Majest. Johann Casimirs Unkosten besuchet". Також: Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der XXIIX. Woche 1688. Lemberg vom 24. Junii.

[5] Leip. Post- u. Ord.- Zeit. Das II. St. der VI. Woche 1688. Lemberg vom 22. Januar. Те ж саме, в тих же виразах (можливо, якраз з ляйпціґської газети) подає Theatrum Europaeum, 1698, T. XIII, S. 301 (1688). Це доказ на те, як богато брав Theatrum Europaeum для свого огляду подій на Сході Европи з газет, що ми можемо і на цілому ряді инших прикладів показати.

[6] Того роду напр. кореспонденція зі Львова: „Aus der Ukraine wird berichtet, dass daselbst alles in guter Ruhe sey, weil der Mazepa, als Cosackischer Feld-Herr, alle Streitigkeiten beygeleget, und jetzo in guten Ansehen ist. (Leib. Post- und Ord.- Zeit. Das III. St. der III. Woche 1691. Lemberg vom 28. Decembr. 1690).

[7] Theatrum Europaeum, 1698, T. XIII, S. 652 (1689).

вядесятих роках XVII. століття [1]: тільки в біографіях Мазепи, поміщених у деяких німецьких журналах на початку XVIII. століття, знаходимо дещо про нього в цьому періоді його життя. Одначе на цих біографіях ми застановимося пізніше.

III. Палій і Мазепа.

В перших роках XVIII. століття новий конфлікт на терені Правобережної України звертає на себе увагу німецьких часописів, в звязку з чим знову випливає імя Мазепи. Це є боротьба, піднята Палієм, одним з найбільш помітних козацьких ватажків Правобережної України, проти польської влади. Палія імя було добре відоме в Німеччині ще з 1686-87 років, коли кореспонденції з Польщі, на цей час дуже прихильні до нього, раз-у-раз подавали про його військові акції проти Турок і Татар [2]. Ще в 1694 році, як це видно з Theatrum Europaeum [3], слава його як одного з найліпших ватажків в боротьбі проти ворогів християнства стоїть твердо, хоч і тоді вже було не мало конфліктів поміж ним та польською владою. Ще в 1696 році був він, згідно кореспонденції зі Львова, „der unserer Cron zugethane Cosakische Obriste Paley“ [4].

Але ситуація зміняється, коли після Карловицького миру 1699 р. турецька небезпека не тяжить більше на Поляках і козаки стають їм непотрібними, навіть небезпечними, бо завжди підтримують пригнічених польськими панами українських селян. В наслідок цього видані ще Яном Собєським привілеї для козаків відбираються назад, але й козаки починають ворушитися: Палій з Самусем та иншими козацькими ватажками виступають все активніше проти польського стану володіння на Правобережній Україні [5]. Їхня акція, яка досягає свого апогея в 1703 році, починає прямо загрожувати Полякам підчас великої північної війни, в якій польський король, а заразом саксонський курфюрст Август спільно з Петром, воює проти Шведів: якраз на переломі 1702-3 р. тримає шведський генерал Штенбок в своїх руках Львів; позаду ж, в запіллі оперує на власну руку Палій, який неначе стремить до зєднання з Лівобережною Україною, про якого одначе не знати, на який бік він врешті решт повернеться.

---

[1] Див. Theatrum Europaeum та ляйпцігську газету за девядесяті роки XVII. століття. Коли чуємо тут щось про Мазепу, то цілком побіжного характеру — ось як напр.: „Der Szeremet und Mazeppa sind eifrigst bemühet, die an beyden Ufern des Dniepers liegende Festungen und Palanken einzunehmen, und mit Garnisonen zu besetzen (Leip. Post- und Ord.- Zeit. Das II. St. der XXXIV. Woche 1695. Warschau vom 17. Augustii).

[2] З діячів Правобережної України взагалі найбільшу увагу звертають на себе Могила, польської служби козацький ватажок, називаний тут „Feldherr“, та Палій, який фігурує в німецькій пресі яко „Oberst“. Їхні ймена майже реґулярно появляються на сторінках ляйпцігської та берлінських газет за восьмидесяті та девядесяті роки XVII. століття: кожна маленька акція Могили або Палія, кожний їхній успіх в боротьбі проти Турок і Татар є тут занотований.

[3] Theatrum Europaeum, 1702, T. XIV, S. 588 (1694), S. 747 (1695).

[4] Leip. Post- u. Ord.- Zeit. Das III. St. der XI. Woche 1696, Lemberg vom 23. Febr.

[5] Про це знає німецька преса. Див. Hamburg. Relations- Courier 1699, Nr. 179.

Тоді й напливає сила інформацій про акцію Палія в німецькі журнали та газети, хоч вони підчас північної війни, загально беручи, з огляду на цензуру та побоювання німецьких урядів перед побідним шведським королем, дуже мало подають про події в Східній Европі. На ньому уважно зупиняються і берлінські газети, Mercurius та Fama за 1703 рік, і гамбурґські Historische Remarques і Theatrum Europaeum (у виданню 1717 року, т. XVI). Historische Remarques за 1703 рік передруковують заклик Синявського (з 24. лютого 1703 року), тодішнього польного гетьмана, до козаків Палія, щоб складали зброю та мирно, nullos habitūra triumphos, порозумітися з Поляками[1]. Там же знаходимо пункти замирення, Articuli Armisticii, які мав запропонувати Палієві Паткуль, дипльоматичний аґент Петра І., що посередничав поміж Палієм та Поляками.

Можливо найліпше, в усякім разі зо всіми дрібницями, передає конфлікт Палія з Поляками Theatrum Europaeum в огляді подій за 1702 та 1703 роки: на його думку Палій і Самусь (останній мав бути ініціятором селянських заворушень) підняли повстання на Правобережній Україні з того приводу, що вони обидва почували себе скривдженими Поляками і хотіли на них помститися[2]. Кровава дорога Палія, усіяна трупами жидів та католиків (зберіг своє життя тільки той, хто належав до православної церкви),[3] веде через Корсунь, Немирів аж до Білої Церкви, навколо якої точиться найбільш вперта боротьба. Цей аванпост польської сили на Україні залишається нарешті в руках Палія, і всі заходи Поляків, щоб повернути його назад, не приводять до нічого. На думку Theatrum Europaeum Палієві ходить тільки о те, щоб обдурити Поляків: один раз відповідає він на польські претенсії, що тримає Білу Церкву задля добра самої Річи Посполитої („Der Republik zum besten"),[4] другий раз, що він згоден повернути її, але лишень на наказ царя й Мазепи[5]. Також і посередництво Паткуля не робить бажаного ефекту: навпаки Паткуль, вважаючи Палія після першої зустрічі з ним за „einen unverständigen, Tag und Nacht trunckenen auch weder Himmel noch Hölle achtenden Menschen", остерігає Поляків перед рішучою акцією і радить дати йому спокій, бо боротьба з ним є небезпечна („Gefahr einer Niederlage, Schimpff und Schaden") і вимагає значних сил; пізніше, після декількох розмов з Палієм знаходить сам, що має до діла з розумним чоловіком, і дає йому найліпшу атестацію.[6]

[1] Historische Remarques, 1703. XXXIX. Woche, vom 25. September, S. 309. Є надруковано також у Załuski, Epistolae historico-familiares, Brunsbergae, 1709-1761, fol. B. III., S. 415 й далі. Також й в Theatrum Europaeum, T. XVI, S. 444 (в скороченню).

[2] Theatrum Europaeum, 1717, T. XVI, S. 1043 (1702).

[3] Theatrum Europaeum, 1717, T. XVI, S. 1043 (1702). Не бракує подібних жахливих малюнків і в Historische Remarques (1703, XXXIX. Woche, vom 25. September, S. 309): В початку 1703 року повстав „sehr gefährlich aussehende Cosaken- und rebellische Bauernkrieg in der Ukraine, wobey ein solches Elend gewesē, daß auch ein Priester ein ihm zu tauffen gebrachtes Kind, gebraten und aufgefressen".

[4] Theatrum Europaeum, ibid., S. 414 (1703).

[5] Theatrum Europaeum, ibid., S. 414 (1703).

[6] Theatrum Europaeum, ibid., S. 415 (1703).

Що до Палія, то Theatrum Europaeum, як бачимо, був добре поінформований. Інакше виглядає справа, коли йде мова про участь Мазепи в цьому конфлікті. Про дійсні наміри Мазепи, про його політику, скеровану на те, щоб скинути Палія та одночасно затримати в своїх руках придбані ним на Правобережній Україні позиції, не знає німецька журналістика нічого. Мазепа виступає тут як вірний слуга царя, який сумлінно виконує його накази. Навіть так добре поінформований Theatrum Europaeum не ставить питання інакше.

Коли Поляки раз-у-раз звертаються до царя, як свого союзника з настирливою вимогою приборкати Палія, то Петро з свого боку, на думку Theatrum Europaeum, наказує Мазепі вплинути на Палія, переконати його в необхідности покоритися польській владі і що найменше не допустити переходу козаків з лівого берега Дніпра на правий, на допомогу повстанцям.[1]

Не рахуючись з цим, Палій одначе далі продовжує свою гру, постійно посилаючись на волю царя й Мазепи. Це примушує Theatrum Europaeum навіть поставити питання, чи не криються за цією тактикою сам цар і Мазепа, що вирішується одначе неґативно, бо цар цілою своєю політикою дав докази чогось зовсім противного.[2] Але й тут підозріння не звертаються особисто проти Мазепи. Його позиція здається журналові цілком ясною: він дійсно наказує Палієві покоритися і навіть повернути своїх козаків проти Шведів;[3] він є з другого боку готовий піти на допомогу Полякам проти Палія за згодою Москви та коли польський король і республика запевнять його в тім, що його переходу з армією на терен Правобережної України не буде прийнято як нарушення істнуючих трактатів.[4] Кінцем конфлікту Theatrum Europaeum не цікавиться: констатується самий факт, що Біла Церква знову в руках Поляків; про долю Палія тут нічого не чути.

IV. Біоґрафії Мазепи в німецьких журналах в початку XVIII століття і їх аналіза.

Початок 1704 року — це є момент в життю Мазепи, коли він стає відомим широким колам німецького громадянства.[5] Німецькі журнали звертають на нього увагу як на одного з найбільш впливових діячів Петрових, сановника і любимця московського царя. Типовим в цім відношенню є допис з Москви, поміщений в Historische Remarques з 22. січня н. ст. 1704 року, про урочистий вїзд

[1] Theatrum Europaeum, ibid., S. 415 (1703).
[2] Theatrum Europaeum, ibid., S. 415 (1703).
[3] Theatrum Europaeum, ibid., S. 415 (1703).
[4] Theatrum Europaeum, ibid., S. 416 (1703) й далі.
[5] Зрідка зустрічаємо і раніше натяки на царську ласку до Мазепи. Так Hamburger Relations-Courier (1700, Nr. 87, 23 Woche, 2 Stück; vom 15, Juni) подає напр.: „Lemberg, vom 19. May (1700). Der Cosackiche Feld-Herr Mazeppa wäre unlängst von dem Czaar mit grossen Präsenten und vielen Gnaden-Bezeugungen zurück kommen..."

царя в Москву, в якім ми знаходимо дещо цікавого й про Мазепу: 27 листопада 1703 року, каже журнал, відбув Його Царська Величність урочистий вступ пішки в Москву, який продовжувався з ранку аж до вечора. Були збудовані чотири почесні арки; на них красувалися друковані надписи: перша арка біля палацу князя Бориса Алексєєвича Ґоліцина, царського тайного совітника та віце-короля Казані і Астрахані, друга — збудована одним чужоземним аптикарем, третя — архімандритом грецьких монахів; четверта — першим фаворитом, паном Александром Даниловичем Меньшиковим, недалеко від його палацу, де зараз проживає козацький ґенерал Мазепа.

Коли Його Царська Величність проходив повз цей останній палац, то, зупинившись, мав довгу розмову з паном Мазепою, який презентував йому осипаний бриліянтами кинжал, а цілому царському окруженню (an die gantze Suite) предложив чимало напоїв.[1]

Зрозуміло, що таке уважне відношення царя до українського гетьмана мусіло зробити враження й за кордоном. Недурно в тих же Historische Remarques, зараз же після опису вїзду царя в Москву, подається досить докладна біоґрафія Мазепи. Майже рівночасно друкується біоґрафія Мазепи в найбільш розповсюдженому в Німеччині ляйпціґському журналі Europäische Fama;[2] тут же вміщується і портрет Мазепи, один з тих рідких портретів, яких зачисляється до оригіналів. Під портретом зазначено: „Johannes Mazeppa, Cosaccorum Zaporowiensium Supremus Belli-Dux". Тут він є зображений в бойовому оточенню, з боку — шатро; сам він у військовому убранню, панцирі, шеломі; волосся на голові — рідке і неохайне; тут у нього і невелика борідка.[3]

Той факт, що в Гамбурзі і Ляйпціґу майже рівночасно виходять біоґрафії Мазепи, є звичайно невипадковий. Одно пояснення ми вже дали: було це безперечно зацікавлення з боку німецької публики таким видатним Петровим діячем, як Мазепа. Але була й инша сторінка цієї справи, на якій ми мусимо близче зупинитися.

Діло в тім, що европейська та й німецька суспільність в кінці XVII. та на початку XVIII. століття ставилася ще дуже скептично до Московщини, як країни варварської та некультурної. Петро I.,

---

[1] Historische Remarques, VI. Woche, vom 22. Januar 1704, S. 26.

[2] Europäiche Fama, 1704, T. XXV., S. 57-60.

[3] Про цей портрет читаємо в „Замѣткахъ о портретахъ Мазепы" А. Л.(азаревскаго) — Кіевская Старина, 1899, III, ст. 455-456: „Переходя къ портрету, обозначенному у Ровинскаго — „съ рисунка 1796 г." мы должны сказать, что оригиналъ этого рисунка Ровинскій не зналъ, а между тѣмъ онъ извѣстенъ. Портретъ этотъ напечатанъ въ первый разъ въ 1709 году, въ тогдашнемъ, повидимому, политическомъ ежегодникѣ — „Die Europäische Fame", откуда былъ перепечатанъ въ извѣстномъ польскомъ сборникѣ тридцатыхъ годовъ „Przyjaciel Ludu" (1835, N. 22). И этотъ портретъ Мазепы для насъ очень важенъ потому, что онъ изданъ при живомъ Мазепѣ и изображенъ съ бородою".

Очевидно, що Лазаревський сам не бачив Europäische Fama, бо він називає цей журнал щорічником і надрукування портрету Мазепи в ньому відносить до 1709 року, в той час як Europäische Fama виходила майже що місяця і портрет Мазепи був у ній надрукований в 1704 році. Цей портрет Мазепи є також поміщений у Alfred Jensen, Mazepa, Lund 1909, ст. 204.

якого все життя було посвячене справі европеїзації московської держави, відчував дуже болюче той, іноді прямо глузуючий тон европейської преси, коли справа заходила про культурний стан Московщини. Йому хотілося, щоб на московську державу европейська суспільність дивилася як на таку, котра зробила вже немалий крок до европеїзації і якій зараз вже не бракує культурних елементів, достойних Европи.

На початку великої північної війни приходить і инший політичний фактор — Шведи, які ведуть на свою користь пропаґанду в Европі. Що ця пропаґанда не залишається без наслідків, про це свідчить такий москвофільський часопис як Europäische Fama, який зображаючи події на Сході Европи в прихильному для Москви змісті, дбає й про те, щоби хоч назовні заховувати обєктивність, і робить реверанси перед німецькими, прихильними Шведам колами, не один раз кажучи, що він узгляднює також і шведські відомости про хід подій. Це він сам ділить німецьку читаючу публику на „Schwedisch-Gesinneten", „Neutralisten" та на „Moscauisch-Gesinneten" [1].

З других джерел ми знаємо, що особливо вільне місто Гамбург був отаким центром прихильної Шведам партії [2]. Але не тільки він один. З донесення Матвєєва, московського посла в Голяндії, дізнаємось, що якийсь професор у Франкфурті на Одері надрукував похвальну промову в честь пруського короля, в якій прославляв тріюмф Шведів над московськими військами та перестерігав прусаків перед Москвою, бо Москва, взявши в свої руки Лівонію та опанувавши Литву і Польщу, тим самим буде загрожувати істнуванню самої Прусії [3].

Особливо сильно бє по Петрови, надрукована в 1704 році, відома брошура Нейґебауера, бувшого вихователя царевича Алексєя Петровича, своїм описом жорстокого поводження московських урядовців з приїздними на московську службу чужоземними старшинами, яка знайшла великий розголос в Німеччині і в цілій Европі [4]. Ми поминаємо вже деякі инші, згадані М. Костомаровим брошури, писані німецькою мовою і ворожі до Петра [5].

Ясно, що Петро І. не міг бути спокійний, коли почув про ці ворожі йому голоси. Справа була для нього занадто важна. Він потребував силу фахових людей для своєї реформаторської діяльности в Московщині, які звичайно не дуже радо їхали туди, коли читали про варварство та жорстокість москалів. Та й поза тим не

---

[1] Europäische Fama, 1708, T. 83, S. 845.

[2] В гамбурґських газетах раз-у-раз появляються неприхильні Петрови артикули. Див. Н. Н. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ внѣшнихъ сношеній Россіи (по 1800 г.), Москва 1896, т. II, ст. 150.

[3] Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XV, ст. 101.

[4] „Schreiben eines vornehmen deutschen Offiziers..." надруковано анонімно в Німеччині без зазначення друкарні. Див. П. Пекарскій, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, Санктпетербургъ 1862, т. I, ст. 62 й далі.

[5] Н. Костомаровъ, Собраніе сочиненій. С. Петербургъ 1905, т. XV-XVI, ст. 384 - 385.

бракувало Петрові розуміння ваги та значіння европейської громадської думки і в суто політичних справах. Ось він і починає широку та енергійну акцію, щоб опанувати европейську пресу (особливо німецьку) або здусити її, оскільки це можливо.

Вже в 1701 році (це — можливо початок цієї акції) звертається він до магістрату вільного міста Гамбурґа з вимогою заборонити друкування в гамбурґських газетах „затѣйныхъ и непристойныхъ о Россіи артикуловъ“ [1]; ці вимоги повторює він ще декілька разів (про них ми знаємо з років 1705, 1708 і т. д.) [2], покиль нарешті не приймає 1709 року до себе на службу Йоганна Фрідріха Беттіґера, яко резидента в Гамбурзі, котрого завданням стає слідкувати за німецькою пресою та впливати на неї в потрібному для Москви напрямі [3]. Енергія Петра показує себе й з другого боку. Не пройшло й року після появи брошури Нейґебауера, як пруський та саксонський уряди під натиском Петра видають заборону друкування та розповсюдження ворожих Росії писань на підлеглих їм територіях [4]. Але акція тільки дефензивного характеру на могла задовольнити Петра.

Тим то в 1702 році запрошує він за посередництвом Паткуля на московську службу доктора прав штрасбурґського університету, барона Генріха фон Гюйсена, вченого юриста та історика [5], на якого й покладається між иншим завдання: запрошувати на царську службу офіцерський та технічний персонал, особливо — знаючий польську або чеську мову; намовляти німецьких та голяндських вчених, аби посвячували свої твори царю або самі писали во славу царя й Росії і нарешті війти в зносини з ріжними почтмайстерами Европи та порадитись з ними, яким чином можна булоб наладити інформацію европейської преси з російських джерел [6].

Гюйсен цілком оправдав надії, покладені на нього царем. Як Паткуль в справах дипльоматичних, так він в пресових показав себе

---

[1] Н. Н. Бантышъ-Каменскій, ibid., т. II, ст. 150.

[2] Н. Н. Бантышъ-Каменскій, ibid., т. II, ст. 150 й далі.

[3] Н. Н. Бантышъ-Каменскій, ibid., т. II, ст. 151.

І. Борщак знаходить навіть, що якраз завдяки акції Беттіґера починає франкфуртський журнал Theatrum Europaeum з 1709 року писати про Україну й Мазепу найнеприхильніші річи. (Див. І. Борщак, Арешт Войнаровського. Зап. Наук. Тов. ім. Шев., Львів 1925, т. 138-140, ст. 136.). В дійсности Theatrum Europaeum пише про це вже в огляді подій за 1708 рік. Що таке ставлення журналу до України й Мазепи вийшло з акції Беттіґера, про це, на жаль, не знаходжу доказів ані у Борщака, ні в якому иншому місці.

[4] П. Пекарскій, ibid., т. I., ст. 71 і 72.

[5] Див. H. v. Glümer, Heinrich Huyssen, ein Essener Stadtkind als Gelehrter und Diplomat im Dienste Peter des Großen. Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen 1911, Heft XXXIII. Також: D. A. F. Büsching, Magazin für die neue Historie und Geographie, Halle 1776, T. X, S. 317 - 334 (тут є особлива глава під назвою: „Nachrichten von dem Baron von Huyssen“, яка передає в скороченню автобіографію Гюйсена, на що й вказується на стор. 317). Біографія Гюйсена поміщена також у Deutsche Allgemeine Biographie (під H).

[6] Büsching, Magazin für die neue Historie und Geographie, Halle 1776, T. X, S. 317-318.

знаменитим аґентом. Починаючи з 1702 року, він веде кореспонденцію з ріжними особами в Женеві та Франції, їздить до Берліна, Ляйпціґу, Праги, Бреславля і т. д.[1] Незабаром вдається йому переконати ляйпціґських учених, що дописують до Europäische Fama та газет, писати на користь Росії; він допомагає їм навіть при складанню відомостей про положення Росії в 1703 році („zur Ausarbeitung der Nachricht von dem Zustande Rußlands im Jahr 1703")[2]. З часом вплив його простягається на головніщі, видавані тоді в Німеччині журнали; під його контролею стоять: Historische Remarques, Monatlicher Staatsspiegel, Neu- eröffneter Historischer Bilder-Saal, Johann Hübners Zeitungslexikon[3]. Це його заслуга, що в Німеччині було перекладене й надруковане похвальне слово Прокоповича на царську побіду під Полтавою[4]. Він і сам написав цілий ряд історичних творів і брошур з російської історії та сучасности, більше полємічного ніж наукового характеру, в яких провадив ту лінію, що була бажана Петрові[5].

Ми не маємо можливости зупинитися на цьому більше докладно. Додамо лишень те, що безпосередно торкається нашої теми. З численних обовязків, які були на Гюйсена покладені і ним виконані, зазначимо ще те, що йому доручено було дати виґравувати російські герби, що й було зроблено на його замовлення, один раз у Відні, другий раз в Саксонії з поясненнями й описом[6]. Навіть справи більш приватного характеру лежали на його обовязку: Меньшікову вихлопотав він у цісаря княжеський, Головину — ґрафський титул, „für Mazeppa erhielt er gleichfalls die Einwilligung zu einem fürstlichen Diploma, weil aber die Lösungsgelder aussen blieben, ward letzteres nicht ausgefertigt"[7].

Найбільше цікавим є для нас те, що Гюйсен дістав від царя також завдання виґравюровати за кордоном портрети як царської фамілії, так і найбільш визначних в Росії ґенералів та міністрів; ці портрети мали бути поміщені в таких німецьких журналах як: Monatlicher Staatsspiegel та Europäische Fama, при чім на обовязку Гюйсена лежало „auch dafür zu sorgen, daß ihnen jederzeit gute Nachrichten von Rußland beygefügt würden"[8]. Безперечно мав

---

[1] Büsching, ibid., S. 318.

[2] Büsching, ibid., S. 319

[3] Büsching, ibid., S. 324. Про впливи Гюйсена на німецькі журнали див. крім Бюшінґа також: П. Пекарскій, ibid, т. I, ст. 97; Е. Шмурло, Петръ Великій въ оцѣнкѣ современниковъ и потомства, Жур. Мин. Нар. Просв., С. Петербургъ, Октябръ 1911 г., ст. 323; F. Duckmeyer, Korbs Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen, 1910, B. II, cap. 9.

[4] Büsching, ibid., S. 325.

[5] П. Пекарскій, ibid., т. I, ст. 72 й далі.

[6] Büsching, ibid., S. 319.

[7] Büsching, ibid., S. 319. Певно, що якісь чутки ходили по Европі про надання Мазепі титулу князя, бо нюрнберґський журнал Neu- eröffneter Historischer Bilder- Saal (T. V, S. 25, 170) не дурнож називає його в тексті: „Der Fürst Mazeppa", а в реґістрі під „M" зазначує дослівно: „Mazeppa (Fürst)".

[8] Büsching, ibid., S. 324.

Гюйсен дбати також і про те, щоби в німецьких колах поширювались відомости про визначних Петрових діячів[1].

І дійсно вже в 1704 році появляється в Europäische Fama (T. 25) портрет Мазепи та його біографія, в 1705 році — портрет Меньшикова з вказівкою на те, що він попав в руки редакції журналу завдяки „der geneigten Hand eines vornehmen Freundes nach dem Moscovischen Original". Тут же знаходимо і біографію Меньшикова, з якої европейський читач довідується про „великопанське" походження цього царського фаворита: його батько мав бути литовським шляхтичем з під Мінська та „Ober-Offizier" в Семенівськім гвардейськім полку[2].

Коли ми зберемо всі ці відомости про Гюйсена докупи, — те, що він мав завданням загальне інформування вище зазначених журналів, те, що його спеціяльним завданням було подавати портрети видатних Петрових діячів та біографії їх до німецьких журналів і в першу чергу до Europäische Fama, те, що він виходив для Мазепи князівський титул, як він про це сам говорить в своїй автобіографії, то можна припустити з деякою ймовірністю, що портрет Мазепи та матеріяли про його життя та діяльність, надруковані в Europäische Fama, походять, можливо, з того ж самого джерела, себ то від Гюйсена[3].

Не виключене, що не обійшлося без впливу Гюйсена і при складанню другої біографії Мазепи з 1704 року, поміщеної в гамбурґських Historische Remarques на початку року, хоч вона своїм стилем та деякими додатковими відомостями про родину Мазепи і відріжняється від біографії в Europäische Fama[4]. Не дурно ж мав він звязки з Амвросієм Леманом, редактором журналу, якому постачав матеріяли що до історії Росії та з її сучасного життя[5].

---

[1] Див. В. Н. Строевъ, 200-лѣтіе Кабинета Его Императорскаго Величества, С.-Петербургъ 1911, ст. 133.

[2] Europäische Fama, T. 36 („gedruckt zum erstenmal 1705, wieder aufgelegt 1707"), S. 387. Цікаво, що Гюйсен у своїм „Ausführliche Beantwortung"... проти Нейгебауера, надрукованім десь біля 1706. року, (див. Пекарскій, ibid., ст. 75 та 98) твердить, що батько Меньшикова — доброї дворянської литовської фамілії і був обер-офіцером Семеновського полку. Це є те ж саме, що було надруковане про Меньшикова в Europäische Fama; знову доказ на те, що автором біографій визначних Петрових діячів в Europäische Fama мав бути Гюйсен. Про співпрацю Гюйсена в журналі памятають ще німецькі журнали двадцятих років XVIII. ст. Про це каже, наприклад, Teutscher Pavillion, Leipzig 1725, IV. Samml., S. 341.

[3] Порів. П. Пекарскій, ibid., т. I., ст. 97.

[4] Historische Remarques, 1704, IV. Woche, vom 22. Januarii 1704, S. 26-27.

[5] Büsching, ibid., S. 324. Тільки з певним застереженням можна ставити справу подавання Гюйсеном матеріялів до біографії Мазепи та його портрету в Europäische Fama та Historische Remarques вже на початку 1704 р. Є дані, які промовляють й проти співпраці (навіть подавання матеріялів) Гюйсена в 1704 р. у вищеназваних журналах. Запрошено було Гюйсена на московську службу, правда, вже в 1702 році, і тоді він згідно з умовою взяв уже на себе обовязки дипльоматичного і, так би мовити, пресового агента. Але з середини 1703 р. аж по 1705 р. знаходився він в Московщині на посаді вихователя царевича Алексія Петровича, і впливи його на німецькі журнали цілком певно можна сконстатувати лишень в 1705 році, коли він знов по-

Серед німецьких журналів знаходимо ми ще одну біографію Мазепи, надруковану в Theatrum Europaeum в огляді подій за 1708 рік. Це є компіляція, складена в першій своїй частині на підставі біографії Мазепи, поданої в Europäische Fama за 1704 рік (тут можна прямо говорити про дослівний передрук)[1], в другій же частині — є нічим иншим як скороченням тих відомостей про родину Мазепи, які були свого часу поміщені в гамбурґських Historische Remarques[2]. Правда, перебіг часу від 1704 по 1708 рік в життю Мазепи подає журнал самостійно (і Europäische Fama і Historische Remarques закінчують огляд життя Мазепи першими двома-трьома роками XVIII. століття), але торкається в нім тільки загальної участи Мазепи в тодішніх подіях.

З 1709 року відома нам ще одна коротенька біографія Мазепи, надрукована в однім тижневику з Галле під назвою Wöchentliche Relationen[3]. Вона грунтується, як мені здається, на даних, взятих з Historische Remarques, бо ми знаходимо тут ту ж саму, певно невипадкову помилку, що і в Historische Remarques: перехід влади від гетьмана Самойловича до Мазепи датується в обох 1685 роком замість 1687[4].

Нарешті для повноти картини занотуємо ще невелику біографію Мазепи, подану в семій частині відомого історичного нюрнберґського журналу 20-30-их років XVIII. століття, Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal, який подає в скороченню всі ті відомости про Мазепу, що були вже раніще надруковані в зазначених мною журналах[5].

является яко московський дипльоматичний агент в Европі — Берліні, Ляйпціґу, Відні й т. д. (Див. Пекарскій, ibid., т. I, ст. 93-94; Duckmeyer, ibid., т. II, ст. 80). Не дурно ж біографія Меньшикова, про яку ми вище говорили, виходить якраз в 1705 році. Це не виключає можливости, що Гюйсен, який ще в 1702 році знаходився з деякого часу на польсько-саксонській службі і після переходу на московську службу перебував ще певний час там же (Duckmeyer, ibid., B. II, S. 79), міг і до 1705 р. мати звязки з німецькими журналами, особливо з ляйпціґськими Europäische Fama, робить одначе таке припущення тільки гипотетичним. Виходження Мазепі князівського титулу за допомогою Гюйсена сталося в 1707 р., як це ясно видно з віденських архивних матеріялів (див. Ст. Томашівський, Мазепа й австрійська політика, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка 1909, т. 92, ст. 244-245) — так, що це є аргумент з пізнішого часу. На жаль, міродайного для нас твору Гюйсена: „Журналъ Государя Петра I.“, надрукованого в „Собраніи“ разныхъ записокъ и сочиненій, служащихъ къ доставленію полнаго свѣдѣнія о жизни и дѣяніяхъ Государя Императора Петра Великаго, изданномъ трудами и иждивеніемъ Ѳеодора Туманскаго“ (т. III — 1787 і т. VIII — 1788) не мали ми в руках і не могли порівняти матеріялів, що тут знаходяться, з біографічними відомостями про Мазепу в німецьких журналах.

[1] Порів. Theatrum Europaeum, 1720, T. XVIII., S. 273 (1708) та Europäische Fama, 1704, T. 25, S. 57-60.

[2] Порів. Theatrum Europaeum, T. XVIII, S. 273 (1703) та Historische Remarques, IV. Woche, vom 22 Jannuarii 1704, S. 26-27.

[3] Wöchentliche Relationen der im Jahr 1709. eingelauffenen merckwürdigsten und zur neuen Historie gehörigen Sachen... Halle den 7. Jan. 1709, N. 1, S. 4.

[4] Порів. Wöchentliche Relationen (7. Januar 1709, N. 1, S. 4) та Historische Remarques 1704, IV. Woche, S. 27.

[5] Des neu-eröffneten Historischen Bilder-Saals Siebenter Theil. Nürnberg (без зазначення року), I. A. Seitzen Erben und Jacob Seitzen Buchhandlung, S. 257.

Звязки Гюйсена з цим журналом, які він, коли повірити його автобіографії, дійсно мав[1], могли тут і не грати великої ролі.

Отже коли наше припущення не є помилкове, то ми спостерігаємо руку Гюйсена майже в усіх відомих нам біографіях Мазепи, друкованих у німецьких журналах: безпосередно в Europäische Fama та Historische Remarques, посередно в Theatrum Europaeum, Wöchentliche Relationen та Historischer Bilder-Saal.

Звертаючись до змісту цих біографій, помічаємо, що всі вони передають перебіг життя та діяльности Мазепи по певному трафарету, неначе б вони вийшли з під одного штампу, — знову доказ на те, що їхній матеріял мав би походити від того ж самого інформатора. Ось коротенький конспект спільних всім біографіям відомостей про Мазепу: Мазепа — польський шляхтич з під Білої Церкви; в молодих роках „Cammer Page" Яна Казимира, польського короля; пізніше у Дорошенка, який у всіх біографіях титулується „польським" гетьманом („Polnischer Feld-Herr"). Всі біографії роблять в цьому місці ту ж саму помилку, називаючи його „Doroginski" замість Дорошенка. Причина появи Мазепи на Україні — в його бажанню зберегти свої загрожені маєтки. У Дорошенка він — муж довіря, посланець до кримського хана з відповідальною місією, яку вдалося йому дуже добре виконати. При повороті з Криму чекає на нього полон у запорожських козаків. Далі — Батурин і служба у гетьмана Самойловича; через зручність і добру поведінку і тут — в перших рядах: спочатку — „Kammer-Herr" і „Geheimer Sekretarius"; пізніше навіть „General-Lieutenant". Тільки в питанню, чому Самойлович мусів уступити, ріжняться біографії: „vieler Ursachen wegen" по Europäische Fama (1704, T. 25, S. 69); „auf Anklage des Mazeppa" по Historische Remarques (1704, IV. Woche, S. 26); „auf Anstifften dieses untreuen Mazeppa" по думці Theatrum Europaeum (T. XVIII., S. 273)[2].

Опис діяльности Мазепи яко гетьмана ще більше має характер трафарету: збудування Мазепою кріпости Самари; отверте обвинувачення ним Голіцина в невдачі походу 1689 року, що буцім то й прислужилося до повалення останнього[3]; щасливі походи його проти Татар; завоювання та розбудування кріпостей „Tavan", „Singerey", „Aßlangorod" в девядесятих роках XVII століття. Біографічні дані в Europäische Fama на цьому й кінчаються. В Historische Remarques, а в слід за ними і в Theatrum Europaeum, продовжуються вони описом родинних відносин Мазепи. Ми читаємо тут, слідкуючи за більше повним описом в Historische Remarques, про матір Мазепи „Magdalena Mokiofska", про дружину його, богату вдову з ко-

[1] Büsching, ibid., S. 324.

[2] Не забудьмо, що Theatrum Europaeum подає біографію Мазепи в огляді подій за 1708 рік, коли гетьман перейшов до Шведів.

[3] Europäische Fama плутає тут походи 1687 та 1689 років і оповідає про запалення трави, зроблене, мовляв, з наказу Голіцина. (Див. Europäische Fama, 1704, T. 25, S. 59). Про особливу позицію Theatrum Europaeum в цьому питанню буде мова пізніше.

заць кого стану, від якої він мав дочку (обидві померли; дружина в 1702 році). Про сестру Мазепи, яка три рази була замужем: за Обидовським, Витославським та Войнаровським і те ж вже померла. Його племінник Обидовський зробив добру карієру: став царським стольником, полковником і губернатором Ніженським („Chiliarcha Nisinensis"); приймав участь в ліфляндському поході 1700 року та показав себе хоробрим і досконалим вояком. Другий його племінник Войнаровський студіює фільософію в заснованій Мазепою київській гімназії („studiret Philosophiam zu Kiof in dem Gymnasio, so der Feld-Herr Mazeppa fundiret")[1] і має наслідувати від гетьмана весь його маєток („und wird einmal alles von ihm erben"). Племінниця Мазепи, Марціяна Витославська („Martiana Vituslaska"), пішла в Київський Печерський монастир[2].

Повертаючись знов до 1704 року, того моменту в життю Мазепи, коли німецькі журнали, подаючи з відомих вже причин його біографію, звернули на нього таким чином увагу европейської суспільности, — мусимо ще зазначити, що ставлення цих журналів до Мазепи було в цей час цілком прихильне. Після поданих мною пояснень зрозуміло чому. Historische Remarques подають, правда, сухий переказ біографії Мазепи без жадної спроби схарактеризувати його діяльність, вказують тільки в одному місці на добру поведінку Мазепи на службі у гетьмана Самойловича. Зате тим ліпше характеризує його Europäische Fama. Він тут і спритний і розумний і хитрий, добрий дипльомат, прекрасний, відважний генерал і т. д. Від нього очікує журнал що найліпшого в будучині[3].

V. Мазепа на боці Шведів і зміна фронту німецьких журналів з цього приводу.

Діяльність Мазепи з 1704 аж по 1708 рік приходить більш-менш непоміченою в Німеччині і не викликає, як мені здається, ніякої особливої уваги до його особи. Відомости про нього, правда, поступають і далі; одначе вони реґіструють цілком зовнішні річи з його життя, як наприклад: „Der Cosacken Feld-Herr Mazeppa ist am Freytag zu seiner Armee nach Kiow gegangen"[4].

---

[1] Автор, очевидно, говорить про Київську Академію. Що Київська Академія стояла дуже високо в очах закордону, про це свідчить одна цікава замітка, подана невідомим автором в Europäische Famá (1705, T. 35, S. 890): »Ausser itzt belobten gelehrten Liefländer hat Se. Czaarische Majest. verschiedene Griechische Patres aus fremden Orten dahin beruffen, welche auf Czaarische Unkosten die lateinische und griechische Sprache, nebst der Philosophie und Theologie (wie solche zu Rom, Padua, Kiow und anderwerts erlernet) ohne Entgeld lehren, und öffters offentlich über gewisse gedruckte Theses disputiren«.

[2] Ці цікаві відомости використав почасти Енгель в »Geschichte der Ukraine und der Cosaken«, Halle 1796, в відділі про Мазепу.

[3] Europäische Fama, 1704, T. 25., S. 60.

[4] Leip. Post-und Ord.-Zeit. Das I. St, der XXIII. Woche, 1707. Lemberg vom 21. May.

Але його перехід в 1708 році на бік шведського короля робить сильне враження на німецьку суспільність, так що навіть такий незначний та компілятивний орган, як вже згадані нами Wöchentliche Relationen з Галле, подають з цього приводу коротеньку біографію Мазепи. Недурно також і Theatrum Europaeum і Historischer Bilder-Saal містять біографії Мазепи під 1708 роком, неначе цим вже звертаючи увагу читача на самий факт переходу його на шведський бік.

Головне одначе те, що увага, звернена тепер на Мазепу, не є ознакою доброго до нього відношення. Навпаки і тон і сама оцінка Мазепи як державного мужа з боку важніших німецьких журналів грунтовно міняється: з позитивної стає вона негативною. Це й не дивно, бо як Німеччина в цілому, так і особливо Прусія та Саксонія не були прихильними до Шведів та їх союзників[1]. Прусія мала ще з часів Великого Курфюрста особисті порахунки зі Шведами. Саксонський курфюрст, хоч і заключив в 1706 році мир з шведським королем в Альтрандштаті та зрікся польської корони, все ж таки не переставав і далі мріяти про поворот в Польщу та привернення польської корони, чому на перешкоді стояв шведський король Карло XII. та його експонент в Польщі Станислав Лещинський. Та й енергійні заходи Петра перед німецькими урядами що до преси, вплив його дипльоматичних агентів, особливо такого спритного та розумного, як барон Гюйсен, — все це мусіло зробити своє діло[2]. Головні німецькі політичні журнали, які писали про події на Сході Европи в початках XVIII. століття, можна не перебільшуючи назвати москвофільськими; та й матеріяли свої отримували вони здебільшого з московських рук, про що ми вже знаємо.

Найбільше типовою є з цього погляду позиція, занята москвофільським німецьким часописом Europäische Fama[3]. Ще до недавна ставлення цього часопису до Мазепи було дуже прихильне. Що ж тепер? Передаючи на початку 1709 року вістку про перехід Мазепи на бік Карла XII., дбає ще журнал хоч про обєктивність назовні — з зрозумілих причин, бо не знати, хто переможе в шведсько-московському змаганню. Шведська окупація Саксонії далася таки добре в знаки саксонцям; через те й Europäische Fama обережна. Вона здержується тут від якої небудь оцінки, подаючи тільки самий факт переходу Мазепи на шведський бік на підставі, звичайно, фальшивих московських інформацій. Коли повірити Europäische Fama, то Мазе-

---

[1] Тут маємо на увазі не стільки німецьку суспільність, скільки урядові чинники.

[2] Також і офіційні московські резиденти при чужих дворах розвивали нераз енергійну пропаґанду. Мені відома, наприклад, акція московського резидента в Берліні фон-дер-Літа (von der Lith), який після переходу Мазепи до Шведів дуже ревно лаяв гетьмана перед урядовими чинниками Прусії, поборював шведську агітацію та критикував шведські, прихильні до Мазепи, відомости. Див. Preuß. Geheimer Staatsarchiv, Rep. XI. Rußland 19c.

[3] Е. Шмурло так оцінює цей журнал: »Изданіе Рабенера Europäische Fama въ теченіе многихъ лѣтъ помѣщало сочувственныя Россіи статьи, служа такимъ образомъ нѣкотораго рода офиціознымъ органомъ русскаго правительства за границей. (Е. Шмурло, Петръ Великій въ оцѣнкѣ современниковъ и потомства, Жур. Мин. Нар. Просв. С. Петербургъ, Октябрь 1911 г. ст. 323).

па рішився зробити цей відповідальний крок лишень тоді, коли почув, що московська головна кватира захиталася в своїм довірю до нього. Під претекстом якоїсь більше рішучої акції проти Шведів, наказав він своїй армії перейти на другий берег Десни, й коли це було зроблено, вистроїв козаків в бойовий порядок та відкрив їм свій намір перейти на шведський бік. Козацька більшість не погодилася одначе на цю пропозицію. Її настрій став такий небезпечний, що Мазепа мусів тікати, а з ним і тисяча ним підкуплених козаків та три полковники, яких взято було силоміць. Вірна ж цареві козацька армія відступила в добрім порядку назад[1].

Навіть тоді, коли приходять повідомлення з царського табору про побіду над Шведами під Полтавою, не ризикує Europäische Fama на якусь більш резолютну оцінку цієї важної події, неначе підкреслюючи свою невтральність в суперечці поміж „Moscowitisch-und Schwedisch-Gesinnete" про шанси на побіду тієї чи другої сторони[2]. Тільки повторні інформації з московського боку про рішучу побіду над Шведами дають журналу можливість вийти з цього вимушеного невтралітету. Дуже добре розуміючи, що ця перемога приносить велику зміну европейській ситуації та що найменш усуває з театру подій такого небезпечного ворога як Карло XII.[3], дозволяє собі тепер Europäische Fama на цілком свобідний вислів думок і про українського гетьмана Мазепу. З приводу фальшивої інформації про видачу Турками Мазепи та Войнаровського в руки Петра, що пізніше спростовується[4], називає журнал обох „Ertz-Rebellen", Мазепу „den abtrünnigen Mazeppa"[5]. Тепер появляється в журналі сила московських указів та реляцій, між ними і маніфест Петра з 21 січня 1709 року, в якого німецькім перекладі йде мова про зраду „des Gotts vergessenen Schelms und Verräthers des gewesenen Hetmans Mazepa", також і лист Мазепи до Станислава Лещинського з Ромен (з 5 грудня 1708 року)[6]. До цієї різької характеристики подає Europäische Fama ще й лекцію моралі, яка має на увазі не тільки Мазепу, але й Карла XII. Вона остільки цікава, що ми наводимо її тут дослівно: „Man kan nicht eigentlich sagen, wo sich der unglückselige König von Schweden befindet, und wie sein Zustand eigentlich beschaffen ist, jedoch mag er sich dieses gnug seyn lassen, daß er seinen siegreichen Feinden nicht in die Hände gerathen Meines Erachtens kan dieses vor einen nicht geringen Fehler gehalten werden, daß er einen Ungetreuen zu seinem Vertraueten gemachet hat Jederman wird leichtlich mercken, daß

[1] Цікаво, що це оповідання майже дослівно повторює те, що було надруковане з приводу переходу Мазепи на шведський бік в Leip. Post-und Ord.-Zeit. Anhang zur LII. Woche 1708. Тут же знаходимо й джерело, з якого походив цей опис, бо він датований так: »Aus dem Moscowitischen Feld-Lager beym Fluß Deßna, vom 19 Novembr«.

[2] Europäische Fama, 1709, T. 90, S. 453-454.

[3] Europäische Fama, 1709, T. 91, S. 566.

[4] Europäische Fama, 1709, T. 94, S. 788.

[5] Europäische Fama, 1709, T. 92, S. 642-643.

[6] Europäische Fama, 1709, T. 93, S. 727-731.

ich hierdurch den gewesenen Feldherrn derer Cosacken Mazeppa verstehe. Dergleichen Untreue, wie derselbe gegen seinen Ober-Herrn begangen, ist niemals zu billigen; dahero auch folglich diejenigen Potentaten, welche solche Abtrünnige gegen ihre eigene Landes- Herren gebrauchen, selten etwas anders als Unglück zugewarten haben.... Dieser ungetreue Mazeppa erfuhr die Wahrheit des bekanten Sprichwortes an seiner eigenen Person, daß nemlich Untreu seinen eigenen Herrn schläget, indem er nebst seinem Schwieger-Sohn Woynarsowsky gefangen, und nach Kiow gebracht wurde[1], allwo ihn Se. Czaarische Maj. selbsten examiniren liessen. Es sollte billig jederman die Haut schauern, wenn man bedencket, wie diesem alten Verräther zur verdienten Strafe die Haut gegerbet werden wird, anerwogen es gnugsam bekant ist, daß in dem Moscowitischen Reich die Missethäter sich nicht zu getrösten haben, daß man ihren Missethaten durch die Finger sehen, oder dem Scharfrichter eine Mühe ersparen werde"[2].

В инших часописах з 1709 року, як ауґсбурґський журнал Monatlicher Staatsspiegel або невеликої вартости тижневик Wöchentliche Relationen (Halle 1709) та Einleitung zur heutigen Historie aus denen täglich einlauffenden Zeitungen (Leipzig 1707-1710; 1-30 Stück), не знайдемо якоїсь оцінки діяльности Мазепи в 1708-1709 роках. Вони подають тільки факти, і притім для нас мало цікаві. Лишень Wöchentliche Relationen друкують дещо, що могло своїм змістом вплинути на німецьку громадську думку в її відношенню до Мазепи: це є кореспонденція з Москви, в якій подається в скороченню лист одного полоненого Шведа з обвинуваченням, що якраз Мазепа завинив поразку Шведів. Він порадив шведському королеви приступити до облоги Полтави, що було фальшиво, бо Полтаву як сильну кріпость не можна було взяти[3].

Всі ці журнали як один звертають увагу на таку сензаційну новину, як отой комедійний суд, що був виповіджений відсутньому Мазепі князем Меньшиковим по заняттю Батурина в 1708 році. Що до Theatrum Europaeum, то цей журнал друкує свій огляд подій за 1707-1709 роки аж у 1720 році, тримаючись москофільської традиції Europäische Fama. Надзвичайно богатий матеріял, поміщений в ньому, здебільшого походить з тих же московських джерел, що й у Europäische Fama: царських указів, реляцій, звичайно і ґазетних відомостей. Для нас він мало цікавий. Зате цікаве відношення журналу до Мазепи після переходу його на шведський бік. Ця подія викликає з боку Theatrum Europaeum дуже різьке осудження. Не дурно саме тут подає він біографію Мазепи, в якій, в протиріччя до свого ранішого погляду[4], покладає на нього відповідальність

---

[1] Це писалося ще в той час, коли ходили чутки в Німеччині про видачу Турками Мазепи в московські руки.

[2] Europäische Fama, 1709, T. 93, S. 725.

[3] Wöchentliche Relationen, N. XXXVII, den 14. September 1709, S. 148.

[4] Theatrum Europaeum, 1698, T. XIII, S. 66 (1687), S. 652 (1689).

за скинення Самойловича та за невдалий похід Ґоліцина 1689 року [1].

Згідно з цим і сама особа Мазепи набирає тут рис більш негативного ніж позитивного характеру. І Theatrum Europaeum не відмовляє Мазепі в розумі і хоробрости, але одночасно характеризує його, як фальшиву та амбітну людину, невдячну та незадоволену царською ласкою. Вже на 83 році життя, каже журнал, захотілося йому правити Україною на правах суверенного князя. Як кривоприсяжця („ein Meyneidiger"), покинув він царя, свого правного пана („seinen rechtmäßigen Herrn"). Але замість суверенности дісталося на його долю нічого иншого як „Mühe, Schimpff und so viel Unglück und Widerwärtigkeit, daß er gar als ein herum schweifender, seinen alten ehrgeizigen Geist darüber auffgab" [2].

Самий перехід Мазепи до шведського короля малює Theatrum Europaeum так само як і Europäische Fama; але просте, фактичне оповідання, подане в Europäische Fama, набирає тут драматичних рис: коли Мазепа, перейшовши на другий берег Десни, запропонував козакам приєднатися до Шведів, то майже всі закричали: „Nein, wir wollen beständig und dem Czaar treu bleiben" [3]. У Мазепи залишилося всежтаки біля 8.000 козаків, з якими він і явився в шведському таборі. Тут чекала на нього дуже немила несподіванка, бо Шведи встигли вже зрабувати трицять посланих Мазепою наперед повозок з золотом та дорогоцінними річами [4]. Поминаємо такі події, як взяття Батурина, відому екзекуцію Меньшикова, Полтавський бій та инше, про що нарешті не дає Theatrum Europaeum чогось особливо цікавого. Звернемося ще до остаточних міркувань цього журналу. На думку Theatrum Europaeum Мазепа своєю зрадою зашкодив не тільки собі самому, але й став причиною поразки Карла XII. Карлови XII. треба було б після того, як він побачив, що дорога на Москву через Смоленськ спустошена, повертати назад та, зєднавшись з Левенгауптом, осісти в Польщі або Ліфляндії. Завдяки Мазепі пішов він одначе на Україну, де і сталася з ним катастрофа [5]. Мазепа мав, правда, широкі пляни: він рахував на Татар, донських козаків та запорожців. Але вдалося притягнути тільки останніх [6].

Як останній штрих до цього ефектного малюнку діяльности Мазепи наводить Theatrum Europaeum фантастичну розмову, яка мала відбутися поміж Карлом XII. та Мазепою підчас їхньої втечі. Десь там за Дніпром, підчас відпочинку, мусів Мазепа вислухати такі гіркі слова короля: „Hätten wir doch unsers getreuen General Rheinschilds guten Rat gefolget, und demjenigen, was der Graf Piper

[1] Theatrum Europaeum, 1720, T. XVIII, S. 273 (1708).
[2] Theatrum Europaeum, 1720, T. XVIII, S. 273 (1708).
[3] Theatrum Europaeum, 1720, T. XVIII, S. 273-274 (1708).
[4] Theatrum Europaeum, 1720, T. XVIII S. 274 (1708).
[5] Theatrum Europaeum, 1720, T. XVIII, S. 274 (1708).
[6] Theatrum Europaeum, 1720, T. XVIII, S. 294 (1709).

gutachtete. Mazeppa! Mazeppa! ihr habt uns verführet. Jedoch will ich zu Gott hoffen, daß ich noch unüberwunden sterben werde“ [1].

Наприкінці назовем ще один історичний журнал двацятих-тридцятих років XVIII. століття. Це є нами вже нераз згаданий нюрнберґський журнал Neu- eröffneter Historischer Bilder- Saal, де знаходимо дещо й про Мазепу. Про біографію Мазепи, надруковану в цьому журналі в огляді подій за 1708 рік, ми вже писали: вона майже нічим не помітна. Є в ній тільки одна оригінальна риса: це вказівка на скупість Мазепи [2]. Ця, мовляв, прикмета характеру Мазепи стає для журналу вихідним пунктом для освітлення діяльности його в 1708 та 1709 роках. Скупість Мазепи була причиною того, що його не злюбили козаки і що цар почав ставитися до нього з недовірям [3]. Через скупість та зажерливість захитався Мазепа в своїй вірности цареві і передався на бік Шведів, коли вони дали йому богато грошей [4]. Та ж причина подїлала на нього, коли він порадив шведському королеви приступити до облоги Полтави, бо в Полтаві мав він добрий скарб („einen considerablen Schatz“), який таким чином сподівався врятувати [5].

Смерть Мазепи не викликає з боку німецьких журналів якоїсь особливої уваги. Для них був він уже закінченою сторінкою історії. Подається лишень самий факт смерти Мазепи, і тільки в деяких журналах знаходимо дату його смерти та місце де його поховали, з иншими незначними подробицями [6].

Нарешті решт залишається ще звести все, подане німецькою журналістикою про Мазепу, до одного знаменника.

Загалом беручи, мусимо зазначити, що тогочасна німецька преса — як газети так і журнали — мало була ознайомлена з внутрішнім станом України в кінці XVII. та на початку XVIII. століття. Явище до певної міри навіть незрозуміле, бо вже в XVII. століттю та на початку XVIII. зявилося за кордоном чимало творів, що трактували історію України взагалі та козацьку проблєму особливо. Можна навести цілий ряд авторів, які віддали свою увагу історії України, або в звязку з иншими проблємами, або навіть спеціяльно — отакі, наприклад, як: Beauplan, Pierre Chevalier, Linage de Veauciennes, Gaspard le Tend, Alberto Vimina, Boxhornus-Zuerius, Aaron Bliverintzius, Godofredus Weissius, Christophorus Hartknoch, d'Alerac Samuel Puf-

---

[1] Theatrum Europaeum, 1720, T. XVIII, S. 300 (1709).
[2] Neu- eröffneter Historischer Bilder- Saal, T. VII, S. 257 (1708).
[3] Histor. Bilder- Saal, T. VII, S. 257.
[4] ibid., S. 257.
[5] ibid., S. 752.
[6] Див. Einleitung zur heutigen Historie, Leipzig 1710, St. 21, S. 1886-1887 („Der Mazeppa ist indessen den 3. Septembr. zu Bender mit tod abgangen, nachdem er sein alter auf 81 jahr gebracht. Man sagt, es habe derselbe einen grossen schatz von baaren geld verlassen, welchen der König in Schweden mit nach Bender gebracht, und davon mit seiner noch übrigen mannschafft subsistiret hätte. Die leiche des Mazeppa ist nach Zassy in die Wallachey geführet, und daselbst in eine Römisch-catholiche kirche begraben worden“). Те ж саме, тільки в скороченню, подав й Neu-eröffneter Historischer Bilder- Saal, T. VII, S. 759.

fendorf, Bernard Connor і богато иншихⁱ. Також і праці польських істориків, як Пасторіюса та Коховського, писані латинською мовою та друковані ще у восьмидесятих роках сімнадцятого століття, стояли Німцям до розпорядимости.

Не дивлючись на це, поінформованість німецької журналістики про внутрішні відносини на Україні була на загал дуже слаба. Як ми вже бачили, з козаками була німецька читаюча публика добре ознайомлена. Слава козацька лунала ще від давніших часів по цілім світі. Але хто вони, яке їх правно державне становище, соціяльне, економічне, — про це ми тут нічого не чуємо. В німецькій пресі виступав козак як вояк, відважний, знаючий свою справу, але непостійний: бо він добре воює, коли його задоволено; має нахил до бунту, коли почуває себе скривдженим.

Також і роля гетьмана, як голови козацької держави, була їй неясна. Німецький журнал уявляв собі гетьмана як командуючого козацькими військами, ґенерала (Oberfeldherr). Його суттєва функція як особи, яка управляла на автономних началах цілою великою країною, не впадала їй в око. Навіть таке кардинальне питання, чи обирається гетьман самими козаками, чи призначається московською владою, не могла вона з певністю вирішити. Отже інформація ця легка, поверховна, вона слідкувала головним чином за військовими подіями на Сході Европи та участю в них козаків. Можливо, грало тут не абияку ролю також і те, що інформації, які напливали до німецької преси, походили або з Польщі, або з Московщини, де зовсім не клали ваги на те, аби за кордоном повстало враження про Україну як про якесь окреме тіло.

Те ж саме мусимо сказати про німецьку пресу і в її відношенню до Мазепи. Дійсні наміри Мазепи, його поплутана дипльоматична гра, залишилися їй невідомими. Вона брала Мазепу таким, яким він мусів себе назовні подавати: вірним слугою царя, відомим царським діячем та любимцем, через що так прихильно поставилася до нього в біографіях 1704 року. Це прихильне ставлення до Мазепи різко змінилося, після того як він перейшов на бік шведського короля. Ми знаємо, що тут мусіло вплинути на німецьку пресу: і політична орієнтація на Москву проти Швеції, і московська пропаґанда і діяльність таких аґентів як Гюйсен і т. д. Але різка оцінка, яку знайшла діяльність Мазепи після 1708 року на сторінках німецьких важніших журналів, зясовується також і тим, що вони не знали Мазепи таким, яким ми його знаємо: як патріотичну, релігійну людину, щедру супроти Церкви й школи, не знали і його тяжкого становища поміж твердим, жорстоким Петром та незадоволеним людом українським.

Про цю неознайомленість красномовно говорять і німецькі біографії Мазепи: вони подають тільки зовнішній перебіг життя та ді-

---

ⁱ Див. D. Dorošenko, Die Ukraine im Lichte der westeuropäischen Literatur. — Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes, Berlin 1927, B. I, S. 1-8.

яльности Мазепи, не торкаючись, за виключенням деяких інформацій про його родину, внутрішніх інтимних сторінок його життя. Вони, правда, вільні і від тих легенд, якими так багаті пізніщі оповідання про Мазепу російського та польського походження, на що треба звернути увагу, — але в їх сухім річевім малюнку, не знайдемо й того, що ми вважаємо суттєвим в його особі, бо назвати його хитрим, відважним, розумним, спритним — не значить ще схарактеризувати цілий образ Мазепи як людини та державного мужа[1].

Борис Крупницький

Черці-Францісканн між Татарами

Орган Американсько-Католицького Історичного Товариства: »The Catholic Historical Review« (Washington, т. XVI, ч. 3, за жовтень 1930 р., ст. 249-275) нещодавно приніс цінну розвідку. Її автором: Livarius Oliger, OFM., а оригінальний наголовок: Franciscan pioneers amongst the Tartars. Ми свідомі, як тісно ця розвідка своїм змістом торкається одної з цікавійших сторінок нашої рідної бувальщини. Крім сього, який це замітний причинок до історії монашества?... Ще свіжо в нашій памяти стоять основні досліди на подібну тему проф. Й. Умінського і покійного проф. Ст. Томашівського. Тому корисно буде зазнайомити читачів »Записок ЧСВВ.« зі змістом, обробленням та матеріялом згаданої праці. Й. Скр.

СТАТТЯ починається коротким exposé, у якому автор начеркує картину Европи XIII-го століття, коли то могутність Татар була постійною загрозою для християнського світа. Смерть Оккодая, Джін-гіс-Ханового сина, спричинила відкликання татарських військ із Европи назад у глибину Азії. Тодішний західно-европейський світ, користаючи з відсутности безпосередної небезпеки і свідомий далекосяжности монгольської загрози, звернувся до папи за порадою, а саме, яким способом запобігти такій страшній для християнства новій інвазії поганської орди. Під увагу взяли три проєкти: 1) Зорганізувати наново хрестоносні походи, отже йти на ворога збройною силою; 2) силкуватися навязати дипльоматичні зносини, щоб усталити приязні взаємини між Татарами і папою, тодішним головою европейської політики; 3) спробувати позискати Монголів для християнства шляхом місіонарської роботи.

Безпосередно по Wahlstatt'ській битві (1241) і підчас того, як сам Бату йшов побідно вперед, у ріжних сторонах Німеччини

---

[1] В доповнення поданої тут німецької літератури про І. Мазепу додам, що існує книжочка, затитулована: Ukrainische Lieder von Anton Mauritius. Gedruckt bei L. W. Krause, без місця і року друку, однак давно видана. На стор. 14-15 є вірш: Maserpa als Sänger. Вірш і загалом уся збірка ставиться з дуже великим пієтизмом до гетьмана, України і Українців. — Зазнайомлення з книжочкою завдячую ласкавости проф. Б. Лепкого у Кракові. Й. Скр.

проголошувано хрестоносні походи. Обставини однак не були корисні для їх здійснення, а се тому, що саме тоді панував острий роздор між папством і цісарством. Натомість папа, як і французький король св. Людвик IX, успішно намагалися навязати дипльоматичні взаємини з татарським ханом. Крім сього, вислано до Татар досвідчених у подорожах монахів яко місіонарів. Одиниці, призначені до сього трудного і світлого завдання, папа вибрав з поміж членів ново-повсталих монаших Чинів: св. Домініка (Ordo Praedicatorum) і св. Франціска з Асісі (Ordo Fratrum Minorum). Оба Чини, особливо францісканський, дали Христовій Церкві цілі ряди перенятих святою вірою та неустрашимих подорожників. Вони їхали з центральної Европи аж у центральну Азію і навіть аж до Пекінгу, не зважаючи на невигоди і небезпеки подорожей у тодішних часах. Висилка до Татар таких місій, будь-то дипльоматичних, будь теж місіонарських, тривала з деякими перервами аж до упадку орди в 1368 р. Одначе практичні висліди місій були слабі. Навернення поган не осягнуло ширшого розміру, помимо того, що татарські хани загалом були толєрантні і деякі з поміж них відносилися навіть прихильно до представників християнської віри.

Справоздання з тих дипльоматичних та місіонарських старань заховались у великій мірі до нині у формі дневників висиланих отців, а також у формі інших відносних документів. Їх часто використовували для критичних студій і перекладали на чужі мови. Одно з найславнійших видань географічної літератури Англії, це праця видана Sir Henry Yule'м (London 1868), перевидана і поправлена Henri Cordier'ом (London 1915-16) під назвою »Cathay and the way thither«[1], між іншим містить низку праць церковних авторів і місіонарів. Та видавець книжки, Yule, мав на увазі лише свою, історично-географічну точку погляду. Він передусім високо оцінював подорожні описи Марка Поля. Їх, що правда, він не помістив у згаданім виданню, а то з певністю тому, що про нього видав осібну працю. Місіонарству він не присвячує уваги, хоч воно часто являється головним предметом заінтересовань відносних описів.

Супроти того, поява нової збірки подорожних описів, присвяченої досліджуванню місіонарської роботи, була вельми пожадана. И таку науково опрацьовану збірку документів із подорожей ОО. Францісканів, висиланих до Китаю в місійних цілях, опублікував Fr. Anastasius van den Wyngaert, OFM. Свою працю назвав: Sinica Franciscana (Vol. I. Quaracchi, 1929, pp. CXVIII-637). Покищо появився перший том. Він містить усі описи подорожей, що їх відбували ОО. Францішкани до Китаю в середновіччу. Хоча цей перший том є неначе вступом до ще більшої збірки документів про францісканські місії в Китаю від XVII віку аж до около 1820 р., він однак має самостійну вартість для себе. Перший раз

[1] »Cathay« тоді звали Китай.

маємо перед собою цілість (corpus) францісканських описів подорожей (тзв. ітінерарів) і листів, що торкаються Монголів і місійної роботи між ними. За виїмком славних описів Марка Поля, отсі справоздання місійної діяльности дають нам одинокі географічні та етнольогічні відомости що до Татар. Францісканські дипльомати відзначалися небуденним даром спостерігати усе гідне уваги, про що свідчить також факт, що більшість дотепершніх публікацій місійних звітів завдячує свою появу заходам відомих географів і етнольогів.

Праця van den Wyngaert'a починається короткою передмовою, переглядом жерел та обширною відносною бібліографією. Опісля слідує кілька уступів про історію Монголів, їх відношення до власної та чужих релігій, про татарські інвазії і висилані до Азії дипльоматичні та християнські місії. Щойно потім van den Wyngaert приступає до наміреної ним властивої цілі, то є до видання 11 текстів, у хронольогічнім порядку. Кождий з них попереджений осібним нарисом про життя і діяльність автора. При кінці знаходиться повний виказ імен та назвиськ і географічна карта Азії. Авторами подорожних описів є слідуючі законні особи:

1. Fr. Giovanni di Pian de Carpino, перший з поміж ОО. Францісканів, висланих до Татар та взагалі один з перших членів новозаложеного Чину OFM. Уроджений у Pian de Carpino, области Perugia, вступив до Чину ще перед 1221 р. Йому повірювано ріжні місії, головно в Німеччині, де основав францісканські брацтва і займав високі та відповідальні церковні уряди. Його сучасник, Jordanus di Giano, каже про нього (див. Anal. Francisc., I. 17, n. 55): »Цей чоловік був найзамітнішим поширителем свого Чину, якого він боронив перед епископами та князями. Він любив своїх братів наче квочка свої курята і начальствував над ними в згоді і в милосердю, на їх велику потіху«.

Fr. Giovanni мав уже за собою чимало заслуг, коли в 1245 р. вислано його в дипльоматичній місії до Татар. Попри широкий досвід, що його набув підчас свого перебування в ріжних сторонах Европи, він славився ще незвичайним тактом в обходженню з людьми. Ця остання прикмета, так необхідна для успішних пертрактацій з чужинцями, кваліфікувала його особливо до наложеного на нього відвічального завдання і пояснює, чому саме його папа Іннокентій IV вибрав на амбасадора св. Престолу.

16. квітня 1245 бр. Giovanni di Pian de Carpino вибрався з Ліону у далеку подорож в товаристві о. Стефана з Мадярщини. Цей останний заслаб підчас дороги і мусів вернутися. В уступі IX свого опису, знаного під заголовком: »Historia Mongolorum«, знаходимо всі подробиці дальшої дороги бр. Джіованнія. В Бресляв він прилучив до себе бр. Венедикта з Польщі, яко прибічного товмача. По дорозі засягає всіх можливих інформацій про Татар. Дізнавшись, що вони жадні подарунків, заосмотрює себе в дорогоцінні футра.

Останний постій обох отців у межах християнського світа був у Київі. На жаль, автор статті, Livarius Oliger, ані словом не згадує, чи автор подорожного опису споминає щось близше про Київ або про політичні, релігійні та етнографічні особливости сього краю (Русі). Можливо, що в оригінальнім тексті автор подає якісь спостереження про тодішню Русь. L. Oliger міг не згадувати про них просто тому, що його увага звернена виключно на ціль подорожи.

3. лютого 1246 місія вирушила з Київа і незабаром зіткнулась з першими Татарами. Почувши, що бр. Джіованні є папським лєгатом та отримавши дарунки, Татари віднеслись приязно, достарчали що-раз свіжі коні і супроводили місію аж до обозу Бату, на низшій Волзі. Бату приняв до відома зміст папського листу, прочитаного за посередництвом товмачів. До репрезентанта папи він віднісся чемно, але заявив, що сам не в силі про нічого рішати

і відіслав його до Великого Хана, в глибину Азії. 8. квітня 1246 бр. Джіованні рушив у дальшу дорогу — »з рясними сльозами«, як він сам каже, »не знаючи, чи на зустріч життю, чи смерти«.

Від хвилі, коли бр. Джіованнія офіціяльно узнано за папського посла, ставилися до нього з повною пошаною, відповідно до його високого становища. Підчас дальшої дороги достарчали йому всяку можливу поміч, головно коні. Комунікація на головних шляхах була незвичайно дбайливо та зручно зорґанізована, про що згадує також Марко Польо.

Нарешті папський висланник доїхав до обозу Куюка, близько Каракорум, на полудне від байкальського озера. Саме в той час татарська старшина мала вибрати Куюка Великим Ханом. Він гарно приняв бр. Джіованнія, велів умістити його в кращій кватирі, не там де звичайно мешкали чужинні посланники, і просив його перечекати урочистість його вибору. Егзотичні церемонії Куюкового вибору на Великого Хана бр. Джіованні описав подрібно. Між іншим він згадує одного золотника з окруження Хана, який був йому нераз у дечім помічний. Тих з поміж воєнних бранців, що визначувались якимсь особливим умінням, Татари не вбивали і затримували в себе на те, щоби виконували ріжні роботи. Так воно сталось було мабуть і з тим золотником. Згадуючи про його особу, автор статті L. Oliger називає його »a Ruthenian goldsmith«. Наскільки ця назва покривається з текстом оригіналу, вона замітна тим, що на слідуючій сторінці L. Oliger споминає про Київ, як »Kiev in Russia«. Тим самим текст орудує двома ріжними поняттями, то є »russian« і »ruthenian«. Це заслуговує на особливу увагу тому, що якраз у 1245 р. князь Данило Галицький також їхав поклонитися Ханови і заходить питання, чи й оригінальний текст бр. Джіованнія розріжнює означення: »російський« і »рутенський« і в якім значінню.

По укінченню довгих торжеств, звязаних із вибором Великого Хана, цей останний нарешті зволив приняти папського амбасадора на авдієнцію. Це не обійшлося без спеціяльних церемоній. Між іншим бр. Джіованні мусів накинути на свій францісканський габіт багрову мантію-кирею, тому що послам вільно було являтися на авдієнції в Хана виключно убраним в багровому одягу. Авдієнції в Хана, перепроваджені за поміччу товмачів, мали місце кілька разів і то по ріжних обозах Хана, в околиці ріки Оркон. Вкінці дозволено папському післанникови доручити на письмі свої бажання. Хан також спитав, чи й йому вислати власних післанців з відповідю до папи. Одначе бр. Джіованні дипльоматично переконав Хана про недоцільність такого наміру, побоюючись, що ті »посли« моглиб бути шпіонами.

Тоді уложено лист від Великого Хана до папи, писаний на татарській мові та перекладений на латину. 13. XI. 1246 доручили бр. Джіованнієви опечатаний лист. Опісля скермували його до матери Хана, від якої він одержав в дарунку дорогоцінні футра, більшість яких незадовго йому вкрали. Бр. Джіованні вертав назад тою самою дорогою, що і приїхав був. Одначе подорож була прикрійша тому, що наступила була зима. По дорозі бр. Джіованні ще раз вступив до обозу Бату і вкінці 9. V. 1247 повернув до Київа »в Росії«. Звідтам вертав через Польщу, Чехи і Німеччину аж знову до Ліону, де приїхав у листопаді 1247 р.

Папа Іннокентій IV був вельми вдоволений успіхом місії і післав бр. Джіованнія di Pian de Carpino в новій дипльоматичній місії до короля св. Людвика IX. Пізнійше іменував його архіепископом в Антіварі (1248) і там він помер (1252).

Головний мотив висилки дипльоматичної місії до Татар був потрійний: зложити пошану Ханови у формі висланої амбасади; старатися позискати його та його підданих для християнства; зібрати як найбільше відомостей про Татар. Вислід цього третього завдання знаходиться в перших 8 уступах справоздання бр. Джіованнія і тут, по-раз перший, маємо автентичні інформації про Татар, перед котрими дрожала тодішна Европа.

2. Свого рода доповненням до праці бр. G. di Pian di Carpine є враження бр. Венедикта з Польщі, теж Францісканина, про якого передше була згадка, що його взяв зі собою бр. Джіованні за товмача. Вертаючи через місто Кельн, бр. Венедикт оповідав одному священикови про все, що бачив підчас

своєї подорожи. Цей священик опісля передав оповідання бр. Венедикта в »Annales S. Pantaleonis«. Це оповідання відзначається головно докладним описом дороги. Крім цього, воно потверджує все сказане бр. Джіованніем.

3. Незадовго по повороті бр. G. di Pian de Carpino, другий Францісканин, Fr. William de Rubruc, відбув подорож до Великого Хана і лишив по собі подрібний опис усього, що бачив. Уродившись у Фляндрії (деякі твердять, що в Бельгії), бр. William правдоподібно перебував якийсь час між братією в Парижі. Около 1248 р. його вислано до Сирії. Звідтам поїхав до Константинополя (1253) і в тім-же році вибрався до Татар, висланий французьким королем, св. Людвиком. По повороті з Азії назначено його учителем братії в Сирії. Там він писав свої враження з подорожи, присвячені королеви Людвикови IX. Вкінці дозволено йому вертати у Париж. Про дальше його життя нічого не відомо. Характер його місії не був ясно означений. При всякій нагоді він заявляв, що не є послом французького короля. Він мав при собі лише поручаючий лист від Людвика IX, адресований до Сартаха, сина Бату, який уходив за християнина.

В тім листі проситься дозволу затриматися та проповідувати Христову віру в землях Сартаха. Цей останний тоді командував на правім березі Волги, недалеко Каспійського Моря.

Бр. William був науково більше образований ніж G. di Pian de Carpino. По фаху він був професором, підчас коли бр. Джіованні весь час займався адміністрацією ріжних провінцій. Одначе Італієць далеко перевисшив бр. Rubruc'a дипльоматичним хистом. Цей останний був мабуть нераз більше завзятий та щирий ніж обережний у своїх словах, про що свідчать його власні вискази. І в иншій праці, посвяченій XIII століттю (див. Antonianum, II, (1927) 215), теж говориться про нього, що Великий Хан жалувався, що Rubruc грозив йому пеклом, замість передше зазнайомити його з лагідною красою християнської віри.

Опис бр. William'a складається з прольогу, 38 уступів і з епільогу. Він виїхав 7. V. 1253 з Константинополя через Чорне Море до Криму і звідтам прямував до Татар. Щойно в липні міг передати королівський лист Сартахови, командуючому Татарами на правім березі низшої Волги. Сартах, про якого хибно поінформували бр. William'a, будьтоби він прийняв уже християнську віру, відіслав місіонаря до свого батька, Бату.

Ще швидше Бату відіслав William'a до Великого Хана Мангу. Наслідком упертої заяви бр. William'a, що він не є нічиїм амбасадором, не користувався ні поміччу, ні теж уважливістю, стосованою до висланників чужих держав. Дорога від обозу Бату до обозу Мангу-Хана була прикра і тревала три місяці. По дорозі стрічав богато християн, Греків і переважно несторіян. Несторіяни, як відомо, були першими місіонарями, що вибрались у Китай. Всі ті християни ходили опущені, позбавлені проводу священиків. У своїй несвідомости вони жили в повній духовій анархії, запозичивши собі звичаї у ріжних віроісповідань та обрядів. Лиш одна риса була в них спільна: вони вперто відмовлялися пити кумис, гадаючи, що це противиться християнській релігії. Не помагало запевнення бр. William'a, що кумис вільно пити, не поміг теж і його власний примір, щоб їх переконати в тім, що християнська віра дозволяє на те.

27. XII. 1253 бр. William приїхав до обозу Манґу-Хана, близько Каракорум. По основних розпитуваннях, звідки і хто він, його припущено разом з його товаришами до Великого Хана. Хан ставив богато питань. На жаль, товмач був пяний, так що Rubruc не міг добре слідкувати за розмовою, тим більше, що мабуть і сам Хан був дещо підхмелений. Одначе вдалося йому узискати дозвіл на двомісячний побут в обозі Великого Хана. В дійсности він там перебував цілих шість місяців, наслідком чого не бракувало йому нагоди підглянути та простудіювати своє окруження. При дворі Великого Хана і в околиці Каракорум бр. William стрічав ріжних християн. Між иншими, зустрів християн з Мадярщини, золотника з Парижа й одну паню (Lady Paquette). Всі вони відзначались якимсь особливим знанням та умінням і були на службі в Хана, що послугувався ними для украшення свого двору. Названі християни віднеслися прихильно до бр. William'a і прислужи-

лись йому в ріжних справах. Зате він учив їхні діти релігію й охрестив декотрих з поміж них. У Великодну Неділю, 1254, він сповідав, відправив Службу Божу для християн ріжних обрядів у несторіянській хрестильниці і подав вірним св. Причастіє.

Бр. William згадує також про всякого рода самозванців, що представляли себе за амбасадорів та священиків, обсівши забобонного Хана, який однаково радо принимав благословлення католицького місіонаря, неосвічених грецьких і несторіянських монахів і віруючих у чорну магію поклонників поганських богів. Один раз Хан уладив навіть релігійну дискусію між визнавцями ріжних релігій. Rubruc також брав участь в тій дискусії, одначе загалом вона вийшла пародією, закінчившись піятикою.

Як минуло шість місяців, Манґу доручив William'ови лист до французького короля, дав йому провідника і виправив назад до Бату. Звідтам de Rubruc вертав через Георґію і Арменію. Опісля їхав морем до Кипру, а 29. VI. 1255 приплив до Антіохії, потім до Тріполі, звідки відіслано його до Сирії. Опис подорожи бр. William'a de Rubruc має велику вартість яко праця вченого чоловіка, одночасно наділеного тонким спостерігаючим змислом. З поміж західних письменників він перший подає дещо про мову Татар та Китайців, про китайське письмо та про істнування паперових грошей (банкнотів) між Китайцями. Головно цікавим являється опис неймовірної скількости ріжних народів, мов та віроісповідань у великім царстві татарського Хана. Це »змішання язиків« бр. William міг тим красше обсервувати, бо при дворі Великого Хана, де він саме перебував, знаходилися представники всіх підданих Ханови племен та народів.

В епільозі своєї праці Rubruc висловлює песимістичний погляд що до успіху місій, подібних до цеї, тільки-що ним самим відбутої. На його думку — лише висилка епископа в характері папського посла могла числити на красші успіхи. Дальші події показали, що бр. William як слід орієнтувався в тій справі.

4. Найзамітнійшим і в значінню широкої та довголітної діяльности першим місіонарем був Fr. Giovanni de Monte Corvino OFM. В 1928 році францісканський Чин святкував 600-літну річницю смерти того великого місіонаря, помершого в Пекінґу 1328 р. як перший архіепископ Китаю. Зразу вислано його з місією до Вірменії, звідки він вернув 1289 як амбасадор вірменського короля до папи. Папа Миколай IV. вислав його наново з листами до вірменського короля і до князів Персії, Георґії, Туркестану, Етіопії та Китаю. Бр. Джіованні щасливо доїхав до Персії. Там панував тоді татарський зверхник Арґон, що сам вислав був одного монаха в посольстві до папи. З перської столиці, Табріс, бр. Джіованні рушив у дальшу дорогу 1291 в товаристві Миколи de Pistoia OP. і одного купця, Петра Lucalongo. В Ормузі, над перським заливом, вони сіли на корабель і поїхали до Індії. Тут бр. Джіованні охрестив понад сотню людей і вибудував перший латинський костел біля нинішного Мадрасу. В цім костелі він поховав помершого там M. de Pistoia. По 13-місячнім побуті в Індії бр. Джіованні вибрався далі, до Китаю. Около 1293 або 1294 він дійсно і приїхав до столиці Китаю (тодішний: Канбалік, нинішний: Пекінг). Яко папський посланець бр. Джіованні занимав почесне місце при дворі Великого Хана, який продовжав традиційне приязне відношення до представників християнства. Вже в першім році своєї місії він приєднав несторіянського короля Юрія з Тендуку для католицтва, а король Юрій крім того привів богато своїх підданих до св. єдности. В самім Пекінґу бр. Джіованні вибудував два костели, один з них при самім вході до цісарської палати. Довгими літами він працював сам один. Аж 1303 післали йому до помочи бр. Арнольда з Кольонії OFM., який і прибув сюди щасливо.

Около 1305 бр. Джіованні охрестив 6.000 поган і бувби охрестив о много більше, якби не ворожнеча та перешкоди зі сторони несторіян. Попри сього рода працю бр. Джіованні виховав ще около 40 юнаків у християнській вірі і навчив їх літурґічного співу. Цісар, що побіч мешкав у своїй палаті і раз-у-раз прислухувався співови, попросту тим одушевлявся.

Около того часу бр. Джіованнієви удалося скомунікуватися листовно зі

своїми співбратами на Кримі та в Персії. Ті його листи, писані з Пекінґу в р. 1305 і 1306. заховалися до нині. Їх саме опублікував у своїй збірці Fr. van den Wyngaert. З тих листів папа Климентій V. дізнався про велику місійну роботу францісканського висланника. Та вістка так вразила папу й утішила, що він іменував бр. Джіованнія першим архієпископом Пекінгу і вислав 7 ОО. Францісканів як епископів-суфраганів. Вони теж мали висвятити бр. Джіованнія. Одначе з отсих 7 лише 3 доїхали до Пекінгу. Другі погинули підчас дороги. Ставши епископом бр. Джіованні почав скрізь по широкому краю закладати францісканські брацтва. Помер 1328. За ним однаково щиро жалували як християни так і погани. Відомости про нього зачерпнені з папських буль, з сучасних хронік і особливо з його власних висше згаданих двох листів. Існує ще і лист третий, долучений до збірки van den Wyngaert'a, одначе автентичність цього третього листу сумнівна.

5. Fr. Peregrinus de Castello був одним з тих 7 францісканських епископів-суфраганів, з яких лише 3 щасливо доїхали до Пекінгу. Про його попереднє життя нічого не знаємо. Лиш якийсь час він оставав у Пекінгу. Опісля назначено його епископом у Тсеу-тунґ. Звідтам написав один лист, датований 30. XII. 1318. Цей лист находиться в збірці van den Wyngaert'a. В цім листі o. de Castello коротко споминає про місійну роботу Джіованнія di Monte Corvino підносячи, що архієпископ приєднав для Церкви 30.000 Аланів. В Тсеу-тунг була францісканська церква, збудована завдяки даткам одної богатої вірменської пані. Поза містом же знаходилася гарно положена францісканська оселя. Між іншим o. de Castello згадує, що найбільші труднощі в місійній діяльности це недостаточна скількість місіонарів і вороже відношення несторіян. Помер у Тсеу-тунг 7. VII. 1323.

6. Fr. Andrea di Perugia OFM. був також одним зі 7 епископів, висланих до Пекінґу в 1307. По довшім перебуванню в китайській столиці, по смерти o. de Castello, він перенісся до Тсеу-тунг. Помер перед роком 1330, про що свідчить факт, що в тім році вже хто інший був епископом у тім місті. По нім заховався один лист, писаний до настоятеля одного францісканського монастиря в Перуджії, з датою: січень 1326. В листі згадує про свою подорож до Китаю, про тамошні обставини життя, про свою роботу і також про францісканських мучеників в Індії. Вихвалює францісканський дім біля Тсеу-тунґу і пригадує своїм знайомим, що він останний із 7 епископів, висланих папою Климентієм V. на поміч o. di Monte Corvino. Описує Китай як велике цісарство, в якім находяться усякі можливі народи та віроісповідання. Одночасно панує загальна толєранція, тому що там хибно переконані, що кождий в змозі спастися у своїй власній вірі. Францісканам вільно проповідувати християнство скільки схочуть, одначе з поміж Жидів і Сараценів ще ні один не навернувся до християнської віри. Богато поган дає себе охрестити, але не жиє гідно з християнськими засадами.

7. Fr. Odoric di Pordenone, OFM. це один із великих францісканських місіонарів. Йогож опис подорожи один з тих найславнійших описів, що їх дало середновіччя. Читали його дуже богато і часто перекладали на чужі мови. H. Yule посвятив йому осібний том. Недавно S. J. Williams видав давний ґалліїський переклад тих його подорожей: Ffordd y Brawd Odrig o Lawysgrif Llanstephan 2. (Caerdydd, Gwasg Prifysgol Cymru 1929).

Уроджений у Pordenone біля Удіне, Одорик ще молодим хлопцем вступив до Чину ОО. Францісканів. Припускають, що він відбув дві місійні подорожи. Одначе напевно знаємо лише про одну. З неї вернув до Европи 1330, де сподівався одержати підпомогу від папи Івана XXII, щоби взяти зі собою 50 Францісканів і зараз вернути до своєї місійної роботи. На жаль заслаб у Пізі і ледви дійшов через Удіне до Падуї, де задержався довше і де диктував свої враження з подорожи бр. G. di Solagna. Помер 14. I. 1331 в Удіне. В р. 1931 обходжено 600-ліття його смерти і з того приводу в Удіне покликано до життя ілюстрований місячник (VI Centenario del Beato Odorico da Pordenone) та видано популярний життєпис блаженного (Il B. Odorico da Pordenone. Portogruaro 1930). Крім тексту писаного під диктат, існує ще друга редакція подорожного опису бр. Одорика, писана в Авініоні бр. Вене-

диктом з Гляцу. Та друга редакція виказує кілька додаткових уступів, основаних на відомостях, одержаних від бр. Венедикта di Bassano, одного з товаришів подорожи бр. Одорика.

Про вартість праці Одорика панували свого часу розбіжні погляди. Велика скількість наведених ним фактів є так неймовірно дивна, що автора просто підозрівали — будь то би він сам їх видумав. Одначе новітня географія у великій мірі його регабілітувала. Так само Yule і Cordier вияснили богато спірних точок. Деякі наведені ним факти даються лише пояснити його легковірністю, бож його добра віра не підлягає сумнівови. Крім того, що сам бачив і сам оглядав, він мабуть оповідає і про те, що лише дізнався від інших. Та поминувши деякі недоречности, його опис такий богатий в цінні інформації, що його зачислюють до найзамітнійших тодішної доби. — Він перший подає назву острова Суматра. Між іншим оповідає про те, що в монастирі в Ганґ-тчеу постійно держали та утримували ріжні роди звірят, віруючи, що в тих звірятах жиють душі померших предків.

Одорик поїхав (мабуть з Константинополя) Чорним Морем аж до Трапезунту. Звідтам далі до Ерцерум, Табріс та Сольтанії, де заложив францісканські доми. Через Багдад дістався до Перського заливу і в Ормузі сів на корабель, щоби відїхати до Індії. В Тана на острові Salsette висів із корабля. В тій місцевости Сарацени замучили були 4 Францісканів (1321) і Одорик оповідає про їхні муки. Забравши зі собою мощі мучеників за віру, він відїхав до Малябару, опісля до Цейльону і Мадрасу. Крім того відвідав острови Суматру і Яву, описуючи подрібно все, що бачив. Вкінці поїхав кораблем до Китаю. Висів у Кантоні і доїхав до Пекінгу, де пробув протягом 3 літ, працюючи під проводом архієпископа G. di Monte Corvino.

Загалом о. Одорик мало згадує про місійну роботу, подаючи передусім подрібні описи чудних обичаїв та вигляду країв, через які подорожував. Великого Хана описує як дуже прихильного до християнства, згідно з описами інших тодішних хронікарів. В дійсности не вільно робити Одорикови закиду з того, що так мало подає про власну місійну роботу. Він міг бути у тім напрямі дуже діяльний, а можливо не бажав розводитися над власними заслугами. В кождім случаю географи та історики богато завдячують описам того рухливого та інтелігентного подорожника.

8. Fr. Pascuale di Victoria, OFM. зіставив по собі один лист, датований 11. VIII. 1338, висланий з місцевости Армалєк (у Туркестані), тодішної столиці Хаґатайського Хана. Бр. Пасхалій був Еспанцем. Його вислано в місії з папської резиденції в Авініоні в р. 1333. В листі описує свою подорож через Ассісі, Венецію, Адрійське, Середземне та Чорне Море аж до місцевости Тана на ріці Дон. Звідтам поїхав до Сараю, де зістав рік. Там вивчився куманської мови і тамошного письма на те, щоби могти проповідати. В одній місцевости диспутував зі Сараценами протягом 25 днів перед входом до мошеї. Сарацени поводилися з ним дуже зле. Мимо сього ревний місіонар не настрашився і тим не зразився, будучи приготований (як сам каже) на те, щоби терпіти ще більше для Ісуса Христа. І справді, слідуючого року (1339) помер мученицькою смертю з рук Сарацен в Армалєку.

9. З черги йде коротка реляція мучеництва францісканських місіонарів в Армалєк. Дотичний текст запозичений з хроніки 24 ґенералів (див. Anal. Francisc., III, 531-2).

10. Fr. Giovanni di Marignolli OFM., знаний теж під назвою Giovanni di Firenze, походив з аристократичної фльорентійської родини. Назвиськом di Marignolli найменовано його після назви одної місцевости біля Фльоренції, де його родина мала віллю і мабуть постійно там мешкала. Був дуже образований і став учителем у Больонії. В році 1336 великий Хан Шун-ті і старшина Аланів вислали посольство до папи, прохаючи духової помочи для Аланів. Тоді покликано бр. di Marignolli до Авініону і поручено йому, щоб у товаристві 50 Францісканів вибрався разом з китайським посольством до Пекінгу. В грудні 1338 виїхав бр. di Marignolli з Авініону до Неаполю і тут очікував приїзду китайських послів. Посли надїхали щойно за рік, були приняті королем Робертом неаполітанським та всі разом відплили морем до Константинополя. Там заїхали 1. V. 1339. Опісля переїхали Чорне Море

аж до Криму і звідтам правцювали далі до Тани, Сараю та Армалеку. До цеї останньої місцевости вони приїхали 1341. Як бр. di Marignolli почув про мученицьку смерть Францісканів і про збурення місії негайно набув свіжу землю і заснував нову місію. 1342 р. приїхав до Пекінґу Великий Хан Шун-ті приняв його на врочистій авдієнції, отримавши благословення і подарунки від папи і від короля Роберта з Неаполю. Папську амбасаду примістили в цісарській палаті і дбали про всі її потреби протягом 3 літ.

1345 бр. Marignolli рішив повернути до Европи. Одначе мусів вертати вже іншою дорогою тому, що в межичасі в Монголії вибухнула війна. Частину дороги проводили його дуже торжественно. Опісля вертав через полудневий Китай, затримуючись у ріжних місцевостях, щоби проповідувати. В Індії зістав рік і 4 місяці, посітив християн, розсіяних по головних островах, вернув знову до Індії і нарешті в Ормузі сів на корабель. Через Малу Азію прибув до св. землі і до Єгипту, а з кінцем 1353 р., по 14-літній неприсутности, станув у Европі. В Авініоні здав звіт зі своєї діяльности папі Іннокентієви VI і передав йому листи Великого Хана. Рік пізнійше його іменовано епископом у Bisignano в Калябрії. Наступного ж року стрінувся з Карлом IV, королем Чехії, який іменував його історіографом свого краю. Так то Marignolli перенісся до Праги. Місце і дата його смерти незнані. Знаємо лише, що в березні 1359 назначено нового епископа для Бізіняно, »з причини смерти бр. Джіованнія di Marignolli«. Останний документ, що відноситься до його особи, це доволі визиваючий лист примаса Ірляндії, Richard'a Fitzralph, адресований таки на імя самого еп. di Marignolli. Лист, що правда, не датований, одначе мабуть походить з того самого року (1357), коли згаданого архієпископа покликано до Авініону в справі його нападів на черців, членів жебручих Чинів.

О. di Marignolli не лишив по собі безпосереднього опису своєї подорожи до Азії. Яко історіограф чеського короля він написав лише »Chronicon Bohemorum«, що її видав G. Emler y: »Fontes rerum Bohemicarum« (III, Praha 1882). Але і в тій праці він використав між іншим свій досвід і відомости набуті на Сході. Van den Wyngaert у своїй збірці подав відносний текст із »Chronicon«. Всежтаки головні відомости про те важне й останнє посольство до Великого Хана Шун-ті ми не маємо від о. di Marignolli, але черпаємо їх з інших документів, особливо з папських буль.

11. Кінцевий текст, уміщений в »Sinica Franciscana«, винятий з книжки одного анонімного Францісканина. Книжка появилась у виданню Марка Jimenez de Espada (Madrid 1877) під назвою: Libro del conoscimiento de todos los regnos y tierras. Анонімний автор був імовірно великим збирачем середновічних описів подорожей та географічних праць; та на жаль, він подає всі наведені ним відомости яко »свої власні«. В тім тексті майже не згадується про місійну роботу і його можна було зовсім добре не долучувати до збірки Van den Wyngaert'a. Замість того, майже безвартісного тексту, видавець збірки міг був влучити листи Великого Хана та алянських старшин, про які була згадка у звязку з особою о. di Marignolli'я, або які інші автентичні документи.

Місійну працю ОО. Францісканів у середновіччу можна порівнати з великою діяльністю Францісканів у Мексику в XVI і XVII вв., беручи очевидно під увагу ріжницю обставин. Почавши від середини XIV в. справоздання францісканських місій між Монголами устають цілковито. В тім нема ніщо дивного, коли возьметься під увагу те, що більшість західної Азії приняла тоді магомеданізм. Опісля, в 1368, Монголів прогнано з китайського трону. Монголи постійно відносилися незвичайно толєрантно і навіть прихильно до францісканських місіонарів. Одначе упадок монгольської династії не був причиною того, що спинено місійну роботу в Китаю. Чорна смерть, західна схизма, разом із страшними комунікаційними труднощами, унеможливили висилку дальших місій до Китаю. Під династією Мінгів християнство в Китаю завмерло в усіх своїх формах, будь-то католицькій, грецькій чи несторіянській. Минуло 200 літ від часу перших францісканських місій і щойно в XVI в. Єзуїти наново розпочали місійну роботу в Китаю. Францішкани аж 1633 р. відновили стару традицію і вислали в Китай

Еспанця Antonio Cabellero de S. Maria, з двома товаришами. Нині вони мають там 12 вікаріятів і кілька менших місійних станиць та около 400 своїх людей.

Давний звязок черців-Францісканів з Китаєм перетревав століття, а їх працю нестертими й ясними рядками вдячно списує як церковна так і світська історія. Крім даних у Тизенгавзена, Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орди (1884), або Бартольда у »Запискахъ Вост. Отдѣл. И. Археограф. Общ.« XXII. 160, багато звісток подають і нові праці, з котрих згадаю: A. Baudrillart. L'activité missionnaire de l'Église à travers les âges. Paris 1927; P. Gratien. Histoire de la fondation et de l'évolution de l'ordre des Frères Mineurs au XIII-e siècle. Paris 1928; G. Soranzo. Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari; un secolo di penetrazione occidentale in Asia. Milano 1930; A. C. Moule. Christians in China before the year 1550. London 1930; Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247 von Johannes de Plano Carpini. Übersetzt und erläutert von Fr. Risch. Leipzig 1930.

І. Федорович-Малицька

Замітки до письменницької спадщини крилошанина І. Могильницького

ІВАН Могильницький[1] цікавився дуже новинками на книжковому ринку, що відносилися до нашої історії, мови й Церкви. Свідоцтвом сього його зацікавлення є його критичні замітки до виданої в 1820 р. Раковецьким »Руської Правди« в польській мові[2] та перекладу Лінде російського твору Н. Греча: «Опытъ исторіи русской литературы« (Спб., 1822) п. з.: »Rys historyczny literatury rossyjskiej«, разом з увагами перекладчика: »Dodatki do Mikołaja Grecza rysu historji literatury rossyjskiej« (Варшава 1823)[3].

Обі замітки переховалися в рукописних збірках »Народнього Дому«. Не зберіглася, на жаль, цікава замітка Могильницького на книжку: »Zgodność wschodniego i zachodniego kościoła czyli pomysł ku połączeniu obydwóch kościołów a w szczególności katolickiego łacińskiego kościoła z cerkwią odstępną rossyjsko-grecką przez Józefa Hermana Schmitt, kapelana w Lohr przy Aszafenburgu, napisany a przełożony po polsku, pomnożony i przekształcony przez Franciszka Siarczyńskiego, proboszcza kolegjaty jarosławskiej, król. towarzystwa przyjaciół nauk warszawskiego członka, we Lwowie 1824«[4]. Цей твір Шмітта-Сярчинського неприхильно заопініювали львівська латинська та львівська й перемиська гр.-кат. Консисторії,[5] тому появився він друком поза межами Галичини, у Варшаві 1831 р.[6]

[1] Біографічний нарис про І. Могильницького, з приводу століття його смерти, появився в »Ділі« за 1931 р., чч. 117-119 і 121.

[2] М. Возняк. Замітки Ів. Могильницького до видання Руської Правди Раковецького. ЗНТШ., т. 104, ст. 176-180.

[3] М. Возняк. Студії над граматиками XIX в. ЗНТШ., т. 90, ст. 71.

[4] Автограф — ркп. Оссолінських, ч. 446.

[5] Український Архив, т. XII. Листи митр. М. Левицького до еп. І. Снігурського й офіціяльні документи їх спільної діяльности (1813-1847). Зібрав Др. В. Щурат. Стор. 174-177.

[6] Bibljografja polska K. Estreichera, X. 131.

Свою замітку написав Могильницький без сумніву ще тоді, коли Сярчинський віддав свою книжку до перегляду гр.-кат. Консисторії. Могильницькому належить також без сумніву редакція опінії гр.-кат. львівської та перемиської Консисторій.[1] Що так воно в дійсности є, доказом цього слова митр. М. Левицького: »Шкода є, що не можна відшукати уваг бл. п. о. кустоса Могильницького над твором про зєднання західної й східної Церков роботи о. Сярчинського. Цей твір, як можна було предвидіти, видруковано за границею, о скільки тут кажуть, у Варшаві. Теперішний директор Інституту Оссолінських подав мені його й уважав за відповідне візвати мене до писання про цей твір розправи, яку би він опісля в »Czasopismie« помістив. Але я в це вдаватися не думаю. Одначе уваги о. кустоса приголилисьби тепер і можеби pensatis pensandis не в »Czasopiśmie«, але окремо до друку могли бути подані«.[2]

Одначе пошукування митрополита були безуспішні; тільки неповний чорняк із замітками Могильницького вручив митрополиті священик Кубаєвич.[3]

Крім того затратилося також пояснення Могильницького до церковної пасхалії. Тільки дві його частини дістались в руки митр. Левицького, а третя, що містила пояснення »Руки Дамаскина«, затратилася. Митрополит жалівся перед еп. Снігурським, що не можна проте сього видрукувати; а та справа була в той час пекучою, бо мало хто з тодішнього духовенства знав пасхалію й тому видання тих пояснень у свій час зробилоби велику прислугу.

В тім самім листі митрополита до еп. Снігурського є подана причина, чому митрополит не видав граматики Могильницького; рукопис граматики дістався в руки митрополита розсипаним і цей не був певний, чи се цілість.[4]

М. Андрусяк

Українські студенти в Ростоку й Кілю*

В ПРОТИЛЕЖНІСТЬ до инших німецьких університетів, у вписових книгах університету у Ростоку не багато знаходимо студентів зі Сходу. Лише одиниці з посеред польської, литовської й української молоді, що сотнями вчащала протягом XVI-XVII вв. до німецьких високих шкіл, заїздили туди.

---

[1] Вона поміщена в »Укр. Архиві« XII. 176-7.
[2] Укр. Архив, XII. 63.
[3] Ibid., 73.
[4] Ibid., 66.
* Поручаю мою розвідку в т. 151 (Львів 1931) ЗНТШ., ст. 99-110: »Українці на студіях в Німеччині в XVI-XVIII ст.«

Так у січні 1635 року вписується на студії перший Українець, Олександер Гізель, руський з Київа (Alexander Gizell, — Cijovia, Russus). Мимоволі повстає припущення, що цей Олександер Гізель не є ніким иншим як Інокентієм Гізелем, будучим архимандритом Київо-Печерської Лаври, ректором Могилянської Колєгії і автором »Сінопсису«. Інокентій Гізель був, як знаємо, з походження Німець, який, попавши до Київа, цілковито зукраїнізувався й прийняв православія. Коли Петро Могила заходився реорганізувати Київо-Братську школу, бажаючи поставити її на один рівень зі школами західно-европейськими, він післав був кількох молодих людей для наукового удосконалення за кордон, аби настановити їх професорами в своїй колєгії. Серед тих молодих людей знаходився і Гізель. Гавриїл Домецький, вже після смерти Гізеля, в листі до новгородського митрополита Йова, пише про ту справу так: »Пославъ Петръ Могила отъ всея капитулы кіевскія въ Царьградъ къ св. патріарху, испроси отъ него благословеніе завести школы въ Кіевѣ латинскихъ и польскихъ училищъ и прежде избравъ монаховъ угодныхъ разослалъ въ разные государства ради наукъ, между которыми былъ покойникъ Иннокентій Гизель«.[1] Ця поїздка мала відбутися десь на початку тридцятих років XVII ст. Як каже М. Сумцов у цитованому творі, невідомо в яких закордонних університетах вчився Гізель і скільки часу він там провів. Лише обережно припускає Сумцов, що Гізель побував в Англії і то на підставі того, що св. Дмитро Ростовський-Туптало каже в своїй »Пирамиді«, що Гізель вчився »въ разныхъ школахъ, до которыхъ и черезъ моря путешествовалъ«.[2] Ця остання вказівка Дм. Ростовського, немовби не перечить можливости перебування Гізеля в Ростоку, який лежить поблизу моря. Говорить проти припущення, про ідентичність нашого студента з І. Гізелем, імя — Олександер. Якщо припускати навіть, що Гавриїл Домецький помилився, кажучи в цитованому листі про Гізеля, як вже про монаха і якщо той підчас поїздки за кордон ще не мав імени Інокентій, то все ж відомо, що була традиція, аби імя, яке діставав чернець після постриження, починалось на ту саму літеру, що й хрестне імя. На жаль, авторови цих рядків, не дивлячись на всі старання, не вдалося, поза записом, передрукованим у виданню вписових книг університету в Ростоку, знайти ніяких близших вказівок про згаданого Олександра Гізеля і тому питання його відношення до Інокентія Гізеля мусить тимчасом залишитися відкритим. Можна лише припустити, що Ол. Гізель випадково попав до Ростоку, бо час його перебування там припадає якраз на час занепаду університету. Незадовго перед тим завітала до Ростоку епідемія чуми, окрім того місто було в той час нераз ареною військових сутичок. Тим м. и. пояснює історик університету, малу порівнюючи кількість

[1] Цитую за М. Сумцовим: Иннокентій Гизель. Київ 1884, ст. 3.
[2] Сумцовъ, op. cit., 3.

студентів, які протягом майже цілого десятиліття студіювали в Ростоку.[1]

Аж через пятнадцять років після Гізеля побачив Росток в стінах свойого університету студента з України. Був це Мартин Чаплич-Шпановський, що вписався до університету в липні 1650 року. Родина Чапличів на Волині була відома своєю прихильністю до так зв. соцініянства, чи аріянства, яке знайшло було широке поширення серед шляхти на Україні. В маєтку одної з ліній Чапличів-Киселині була аріянська академія, після ліквідації академії в Ракови. Там же відбувалися зїзди прихильників нововірства. Аж двох Чапличів підписали лист, написаний аріянами, зібраними в Киселині до Криштофа Радзівила в 1638 році, з проханням захистити їх.[2] Члени цієї родини ходили на студії до Західної Европи: так у 1596 році Мартин Чаплич вписався до Академії в Альтдорфі[3], а в 1632 році бачимо Олександра Чаплича в нідерляндському університеті в Лейден.[4]

Третим і останнім студентом, про якого з певністю можна сказати, що він був з України, був Іван Горбковський, руський зі Львова (Johannes Gorbkovski — Russus Leopiensis, antehac monachus, nunc Dei gratia confessus), який вписався на студії у 1672 р.

Значно більше ніж в Ростоку знаходимо українських студентів на університеті в Кілю. Заснований він був порівнюючи пізно, аж у 1665 році, але вже у десятім році його істнування бачимо там Українця - Івана Гонтковського зі Львова, а шість років пізнійше, у 1680 році, слідує за ним Іван Кучанкевич, що записується як Russo-Polonus.

Найбільшого свого розцвіту зазнає гольштинський університет у слідуючім XVIII століттю. Особливо добре стоїть там наука медицини, студіювати яку і приїздять головним чином студенти з Гетьманщини. У 1746 році вписуються до університету два Українці: Василь Ханенко й Іван Андрієвич (записаний чомусь, видно помилково, як Григорович) Полетика. Останній був сином значкового товариша Лубенського полку. Пройшовши курс Київської Академії, він виїхав за кордон на медичні студії. В Кілю пробув Полетика чотири роки і в 1750 вернув до Петербургу. Але за рік він знову виїхав за кордон, тим разом до Лейдену, де зробив докторат медицини. Дисертація підписана: auctore Johanno de Poletyka, Romno in Parva Russia. Після докторату Полетика зазнав не-аби-якої чести, бо хоч і чужинець був запрошений на професора до того ж Кілю. Але вже по двох роках бачимо Полетику знову в Петербурзі, де він дістає посаду про-

---

[1] Пор. O. Krabbe, Aus dem kirchlichen u. wissenschaftlichen Leben Rostocks. Zur Geschichte Wallensteins und des dreissigjährigen Krieges. Berlin 1863.

[2] В. Липинський. Аріянський соймик на Волині в маю 1638 р. Відб. з т. 96-го ЗНТШ., ст. 5.

[3] T. Wotschke. Polnische Studenten in Altdorf. Jahrbücher f. Kultur u. Geschichte d. Slaven. IV, Breslau 1928, ст. 223.

[4] Wotschke. Polnische Studenten in Leiden. Ibidem, III, 1927, ст. 473.

фесора в медичній школі при Генеральнім Шпиталю. Він продовжує свої наукові заняття і його стараннями закладається при школі Ботанічний сад. Через постійні непорозуміння з иншим лікарем, Українцем Вінечанським, Полетика покидає свою посаду, у 1759 році, стає дивізійним лікарем, аби у 1763 перебратися на Україну, де вже перебуває до смерти у 1783 році [1].

У 1758 році студіює в Кілю Яків Петрович Подвисоцький, пізнійший значковий товариш [2].

Через рік після нього, 3 травня 1759 року, вписується на студії Яким Карнович, треба думати Я. Осипович, »разныхъ наукъ учитель«, секретар й архивар Тверського намісництва, унук козака Почеповської сотні Лукіяна Карновича [3].

Ще роком пізнійше бачимо в Кілю Максима Павловича Барановича, сина священика путивльського повіту вихованця Київської Академії. У 1767 році він закінчив університет зі степенем доктора медицини [4].

4 грудня вписується на студії Григорій Гуляницький, а два роки пізнійше, 9 квітня 1768 р. — Петро Вольховський. У 1770 році вступає до університету Максим Дунін-Борковський, якого чотири роки потім бачимо студентом фільософічного факультету в Страсбурзі [5]. Можна припустити, що це є Максим Васильович Дунін-Борковський, »польской короны подполковникъ«, син Василя Д.-Б., бунчукового товариша й депутата Стародубського полку до Комісії »о сочиненіи проэкта Нового Уложенія« [6]. Треба ще згадати Григорія Тимченка, який після закінчення Київської Академії вчився позатим ще в Копенгазі, у 1780 році здав в Кілю докторську дисертацію і був пізнійше професором Акушерської Школи [7].

Останнім з Українців, що перебували на студіях в Кілю протягом XVIII століття, був Микита Яковлевич Майборода, який вписався на студії у грудні 1789 року, але за пару місяців помер.

Що до всіх тих Українців, які у XVIII стол. студіювали в Кілю, то за виїмком Тимченка і Майбороди, які записані як »Russus« і Полетики з Ханенком, що записані як »Nobilis russiacus«, решта записуються як: »Ucraino-Ruthenus«, або »Ucraniensis«.

Ігор Лоський

---

[1] Русскій Біографическій Словарь.
[2] В. Модзалевскій. Малороссійскій родословникъ, т. IV, ст. 7.
[3] Модзалевскій, op. cit., т. II, ст. 306.
[4] Русскій Біогр. Словарь.
[5] Порів. мій нарис: Українці на студіях в Німеччині.
[6] Модзалевскій, op. cit., т. I, ст. 488-490.
[7] Русскій Біогр. Словарь.

З приводу праці про Г. Сковороду

Кілька слів відповіди д-р В. Залозецькому

В „ЗАПИСКАХ ЧСВВ.“, т. III, ст. 614-623, появилася на мою скромну дисертацію рецензія доц. В. Залозецького, під заголовком: „Сковорода в освітленню новійшої німецької літератури“. Поява рецензії на першу працю річ для автора цікава, бо з неї може він довідатися про свої хиби й помилки, які мігби поповнити в досліді над українським фільософом. Тоді така рецензія наукова й корисна не лише для автора, але й для иншого фаховця по сковородянству чи історії української духової культури. По щирости кажучи, рецензія В. Залозецького таким науковим вимогам не відповідає. Замість виказати, в чому полягають хиби, він, у такій важкій матерії української духової творчости XVIII ст., що в нас ще гаразд недосліджена, вириває з моєї дисертації речення напівдумці і з них ряд термінів, ставить їх як окремі слова, без попереднього звязку думки, та глузує: „Се дійсно уживання якихось альґебраїчних понять і знаків собі протилежних та себе взаїмно виключаючих, ключ до розшифрования яких автор сам загубив“ (618). При всьому мому бажанню знайти якусь здорову думку в шан. рецензента, мушу прийти до висновку, що — се дійсно спосіб критики, який нідочого путящого довести не зможе. В абсурдности й суперечности термінольогії обвинувачує рецензент не лише мене, але й тих дослідників нашого фільософа, що за ними йшов я в тій термінольогії, як наприклад: акад. Д. Багалія, акад. М. Петрова, проф. Ф. Зеленогорського, проф. А. Лебедева, О. Єфименкової та Е. Радлова.

Поквітувавшися в такий спосіб з автором, рецензент поучує його, що він мавби про Г. Сковороду писати. При цьому пробує рецензент і сам викласти свій погляд на нашого фільософа. Коли рецензентови хотілося викласти цей свій погляд, то йому прецінь вільно було написати про того нашого фільософа працю в якій завгодно західно-европейській мові, принявши очевидно під увагу те, що на кількох сторінках він не зможе зі свого завдання вивязатися.

Не буду зупинятися над термінольогією рецензента. Прецінь бажання вбгати Г. Сковороду в „ідеалістичний містицизм“ та й ще в „східноевропейський“ (чуть не в „общерусский“), занадто наївне, щоб його поважно торкатися. Хочу звернути увагу на ту гадку рецензента, в якій він закидує мені, що я нашого фільософа під оглядом його світогляду представив родом губки. На превеликий жаль рецензента задачею моєю в дисертації було прослідити лише, як розвивалася творчість Г. Сковороди та які впливи на ній відбивалися. Цю еволюцію представив я в V-му розділі своєї дисертації, у висновках, що зрештою слідує також із розділів II та IV-го. Натомість синтетичне представлення фільософічної думки нашого фільософа, який по собі не полишив систематичних праць, завданням моїм в тій дисертації й не могло ще бути. Бо смію твердити, що до такого завдання ще й досі за рано приступати: одно покоління до-

слідників ще мусить попрацювати історичною та аналітичною методою (чи хочби психоаналізою й психопатольогією, як рекомендує проф. І. Мірчук), щоб установити певні наукові підстави, на яких відтак можна булоб ту синтетичну працю переводити. Може бути, що рецензентови чи ще якомусь иншому дослідникови Сковороди здається, що він уже зараз цілком вичерпуюче розуміє нашого фільософа і може йому навіть навязувати свою певну „систему". Чим більше буде таких дослідників зі своїми „системами", тим ясніше ставатиме для всіх, що такий спосіб праці над нашим фільософом не буде науковий. Мойому рецензентови хотілосяб, щоб я Сковороду представив у своїй дисертації як ілюстрацію його власних поглядів на культурний розвиток України „зі становища византійської системи".

По суті отже я від рецензента нічого не довідався, зате дістав від нього низку викладів про цілком побічні в моїй дисертації справи. От йому не подобається мій коротенький вступ, в якому я хотів познайомити читача з культурою України, що й проробив у ньому на основі схеми державно-політичної історії, виробленої українською історичною наукою. „Тяжко догадатися" рецензентови, що я під першим словянсько-натуралістичним чинником, впливаючим на духову культуру України, розумію первісні етнічні культурні елєменти, що предки наші мали ще перед приняттям византійського християнства (чейже вони не були мавпами) і які ввійшли відтак у традицію нашого українського народу та передавалися із рода в род аж до наших днів. Також не подобається тому рецензентови моє означення третого культурного чинника — латинсько-протестантського, в якому мені було треба підкреслити (за українськими дослідниками), що побіч латинських (католицьких) впливів були на Україні також впливи протестантські. Натомість шан. рецензент уважає, що моя думка набралаб ґеніяльної вартости, колиб я замість латинсько-протестантського впливу ужив означення для того чинника романо-германського. Без того романо-германського терміну мій рецензент не знаходить у вступі моєї дисертації того історичного тла, бо не збагнув, на якому можна було б зрозуміти Сковороду. Натомість, на потіху ш. рецензента, такий знавець нашого фільософа як А. Ковалівський — трохи иншої думки. Він каже, що в моїй „німецькій книзі цей вступ аж надто на місці, зважаючи на слабу ознайомленість німецьких учених з українською культурою та її історією... В цілому ж начерк при всій своїй стислості яскравий і живий" (див. „Україна", Київ 1929, VII-VIII, с. 125).

Нарешті рецензент уважає за великий аргумент проти моєї дисертації мою „необзнайомленість з німецькою мовою", мовляв випливаюче із післяслівля ш. видавця проф. О. Геча. Зазначую згори, що це післяслівля подав проф. О. Геч на моє виразне прохання і в ньому йде мова про що инше, а не про те, що говорить п. рецензент, бо таке „післяслівля" дуже надавалося б до писемного вислову і статті цього ж рецензента, в чому мені український фільольог рації не відмовить. Як закінчивший берлінський університет (1926) й його вихованець, мову німецьку я ґрунтовно

розумію і нею користався й користаюся з успіхом у своїх теперішних дослідах та в праці архівній — без жадної допомоги п. Залозецького чи будь ще когось иншого. Разом з рецензентом можу однозгідно, гадаю, пожалкувати, що із сотень Українців, вихованих на німецькій культурі, до мене (закінчив писати дисертацію в осени 1925 р.) нікому не прийшло в голову ширше познайомити учений німецький світ з нашим українським фільософом — з найбільше виразною постаттю в українській духовій культурі XVIII ст.

Хоч мені, на жаль, не пощастило довідатися з рецензії п. Залозецького того, чого недосвідченому „молодому авторові" так конче треба, проте принаймні маю те вдоволення, що моя дисертація спонукала деякі особи зайнятися питанням ренесансу на Україні, питанням анальогії між Г. Сковородою і Л. Толстим, питанням студій Українців у Німеччині, ба навіть вплинула на самого п. Залозецького зайнятися особою нашого фільософа та викласти свої думки, хочби тільки на кількох сторінках. Із писаної шарпанини ш. рецензента кождий зацікавлений, чи хочби й зацікавлена, зможе довідатися, що „таким образом" „основною чертою світогляду Сковороди" є „ідеалістичний містицизм" (а иноді також „ірраціональний"), бо деж? — такого погляду про нашого фільософа аж занадто бракувало та й ще „зі становища византійської системи". Цікаво, до якої „основної черти світогляду Сковороди" дійшовби рецензент, наколиб він розглянув нашого фільософа „зі становища" пасіки й тіни, в якій він десь любив полежати на пахучому сіні, посмакувати меду, а в холодочку пограти на сопілці?. Бо це також стосується до природи, яка нашого фільософа зробила, як виводить проф. І. Мірчук, „не лише щирим до себе і світа, але дала йому можність нарівні з богами віддатися творчому неробству" (див. „Г. С. Сковорода". Прага 1925, с. 15).

Домет Олянчин

P. S. Користаю з доброї нагоди, щоб як редактор і видавець „Записок ЧСВВ." дати кілька слів пояснення — що правда не в справі Залозецький-Олянчин, але дещо иншій, котра одначе безпосередно торкається одного зі згаданих панів. Діло — от у чому: М. Голубець на сторінках нашого органу (III, 718) дав коротку оцінку одної з праць проф. В. Залозецького. В ній М. Г. назвав останнього „учнем... геніяльного проф. Стшиговського", а самого Й. Стшиговського „вчителем" тогож Залозецького. Листом, датованим з Берліна 25. I. 1931, д-р В. Залозецький просить мене подати в найблизшім випуску „Записок ЧСВВ." відповідне пояснення-спростування. А саме, М. Голубець висловився помилково, називаючи д-ра В. Залозецького „учнем" проф. Й. Стшиговського, а того останнього його „вчителем", бо д-р В. Залозецький є учеником проф. Макса Двожака і належить до т. зв. віденської історичної школи, що стоїть у контроверзі до неісторичної (більше систематичної) школи проф. Й. Стшиговського. Сам Стш. називає В. Залозецького учнем Двожака і той учень свою першу працю: Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländern присвятив свому учителеви М. Двожакови. Ту працю обговорював М. Голубець і всежтаки сам призабув на зазначену там дедикацію.

Такий хід думок листу д-ра В. Залозецького. Передаючи по волі автора ті думки нашим читачам, не можу не зазначити, що отся дрібна, на мій погляд, неточність перейшла за про звичайний собі недогляд і призабудь. J. Strzygowski, Die altslavische Kunst 155, справді виразно говорить про В. Залозецького як про Двожакового учня, зачисляє його (17, 258) до представників школи тогож і поле-

мізує з його висновками. Також і М. Голубець помістив у видаванім ним самим „Укр. Мистецтві“ (Львів 1926, ч. 3) оцінку першої праці В. Залозецького, однак жаден з нас, навіть при повній рефлєксії, не хотівби був придавати окремої ваги такому чи иншому відношенню В. Залозецького до Й. Стшиґовського. Ніхто прецінь, щоби навести який приклад, не спростовує навіть недотягнень в осуді В. Залозецького про Й. Стшиґовського, Die altslav. Kunst (див. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F. 6, 345), — чи про М. Голубця (див. „Записки ЧСВВ.“ III, 316), або навпаки — в осуді Н. Брунова про В. Залозецького (див. „Byzant. Zeitschr.“ XXIX, 248)... Та нехай отсі мої стрічки служать правді, хоч вона являється перед нами в дуже дрібній постаті! Й. С к р.

IV. БІБЛІОГРАФІЯ

Oskar RING. **Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius' des Großen**. Grundlegendes zur Basiliusfrage. (Forschungen zur christlichen Literatur- und Dogmengeschichte. Hgb. von Dr. A. Ehrhard- Dr. J. P. Kirsch. 16 Band, 1/2 Heft). F. Schöningh Verlag. Paderborn 1930. 8⁰ 335. Rm. 16.

По моєму — приданий підзаголовок: Grundlegendes zur Basiliusfrage відразу спрямовує все наше заінтересування й увагу на книжку євангелика, О. Рінга. Пересічна, освічена людина машинально здає собі справу, що особа кападокійця Василія, прозваного »Великим«, завсіди стояла і ще досі стоїть у трактi наукових інтересів та всебічних дослідів. Здається, що раз нарисована в історії вага і значіння його особи, життя і діла, на подобу морських ліхтарень, стерчать понад століття, серед хвилюючих досягнень науки і розвою культури — на Сході і Заході. Здається, що сміливі й оригінальні потягнення того найбільше клясичного з поміж східних Отців, який ляг демаркаційною лінією на межі старинного і нового християнства, вже до схочу стали зглублені і використані як типові напрямні для всіх. Здається, що ґеній того Василія, котрий являється найсильнійшою індивідуальністю між усіми індивідуальностями давної Церкви, простудіовано вздовж і повперек для науки живучих і прийдешних поколінь... Та все те, лише здається. По Еразмі з Роттердаму, по Jülicher'у і по инших менше голосних дослідниках, наш автор стверджує категорично, що щойно модерні досліди зачали звертати увагу на історичне значіння св. Василія В. Передусім, як літерацька особовість св. Василій є ще зовсім незнаною країною. Він бо стає письменником не з особистого інтересу, як його брат Григорій з Нисси, ані не з літерацького, як його приятель Григорій з Назіянзу, ані не з наукового, як Оріґен, але з огляду на душпастирський інтерес. А Василієве душпастирство, це незвичайно складна справа. Складна — з огляду на Василієву індивідуальність, складна — з огляду на тогочасні обставини, церковні і державні, складна вкінці — з огляду на своїх підвладних, духовних і світських.

Скрізь автор підчеркує велику індивідуальність св. Василія В. Це людина незвичайно бистра і розумна, особа всебічно образована, вічно жива і рухлива, індивідуальність створена мислити, творити, панувати. Він великий клясичною рівновагою і гармонійністю своїх сил та їх виявою назовні, великий вразливістю на красу природи і мистецтва, великий звершеним осудом про життя і всесторонним використанням природних засобів науки і культури для образования духа, оборони Церкви і служби Бога. Ґеній Василія рівний широкости і видержливо-

сти його волі. Простота його віри піддержує і оживляє бистроту і рухливість його ума. Любов до передання не вяже і не сковує свободи його духа, але робить його людиною свого часу та його потреб, реформатором на полі життя монашого і літургійного. Його глибокі розсліди богословських квестій тісно вяжуться зі замилуванням до фільософії і природи. До наміченої мети йде навіть перебоєм, іде по трупах, хочби загородили йому дорогу війська, цісарі, хочби стояли перед ним заслання, смерть... Та підчеркуючи отсю індивідуальність святого, автор не робить Василія В. релігійним субєктивістом, нерадо узнаючим церковний авторитет, як це вчинив 1894 р. і пізнійше P. Sabatier зі своїм св. Франціском Асижським. Не треба тут P. Gratien'a, A. G. Little'a і инших, щоби протиставилися Рінгови, бо він сам, маркуючи індивідуальність Василія, рівночасно підносить його великий пієтизм для церковної традиції, для св. Письма і для церковного начальства. — Щодо тогочасних обставин, церковних і державних, треба пригадати, що IV століття в історії Церкви зачисляється до найбурхливійших часів, у яких раціоналізм на спілку з владою і державною дипльоматією, як здавалося, підірвуть основи віри і церковної карности. Дух Климентія й Оріґена, накормившись у жерела поганськогрецької фільософії, у плятонізмі, вже назрівав на духову потугу, котра грозила підбоєм сучасного і триюмфом античного. Гелляда і Візантія вже станули були до боротьби, або красше — до ривалізуючих наступів, а поруч них вічний Рим, далекий Захід, безвпинно слав ніжні, але повні життя, проміння своїх впливів. На очах творився християнський геллєнізм, вилонюючий себе з бурхливого IV століття. — А поведені наступи стали ділити суспільність, духовну і світську, витворюючи своїх сторонників, правдивих партійних людей. Отсе той третий момент, що ускладнював душпастирську працю св. Василія В. В числі своїх підвладних-вірних він мав партійників. Передусім були великі два відлами. Були геллєністи, котрі вірили тілько грецькій мудрости, були й християни, які узнавали лише скарб віри. Як одні, так і другі вживалися в щоденні події ріжнородного життя і навіть часто забирали голос у прилюдних диспутах. Ще свіжо в памяти стояли часи св. Юстина, Атенаґора, Климентія олександрійського, Оріґена, св. Методія філіппійського, ще тоді в звичаю були тзв. академічні проходи, на котрих вирішувано долю чи недолю учителів, громади, области, ба теж і держави цілої. Тодішні християни були направду живими людьми, а не лише статистами.

Перед такими то обставинами і вірними станув індивідуальний Василій, щоби повести душпастирську працю. Запряг природу і ласку, щоби вони, гармонійно співділаючи, у кождій ділянці творили нове і моральне. Щонебудь у людській природі і життю є позитивно добре і цінне, те в св. Василія знаходить глибоке зрозуміння і є належно оцінене, розвинене, використане згідно з своєю природою та високими завданнями чоловіка. Отже: Божа вселенна, наука — природи, медицини, фільософії, історії, літератури, мистецтва, красномовства; далі люди, товарискість, переписка, навіть приязнь, подорожі; опісля орґанізація монаша, добродійна, харитативна, письменницька; вкінці —

всі дари і ласки неба, все те втягнене Василієм у душпастирську працю. Її вислідом — явище, про яке автор ось як висловлюється: »Es gibt unter allen Vätern der Kirche keinen, der ihr geistiges Leben so nachhaltig beeinflußt hätte wie gerade er. Reicht doch allein schon der Umfang seines Wirkungsbereiches weit über Grenzen des griechischen Sprachgebietes hienaus bis tief ins Abendland, wo nicht nur Ambrosius sein gelehriger Schüler war, sondern auch Benedikt von Nursia« (стор. 42). »Durch diese seine Eigenart, читаємо деінде (див. »Theol. Revue«, Münster i. W. 1931. Nr. 1, 18), ist Basilius dann vorbildlich geworden für die ganze Folgezeit der katholischen Kirche, und Ambrosius sowohl wie Augustin stehen auf seinen Schultern«.

З поміж того велитенського і ріжнородного душпастирського чину св. Василія В., О. Рінґ вибирає тілько одну-однісеньку рисочку, а саме Василієву письменницьку діяльність, що їй віддався Василій з огляду на душпастирський інтерес. Але й не всю письменницьку діяльність розглядає автор, бо його студія обмежується тілько на трьох гоміліях, котрі вийшли з під пера святого душпастиря ще на початку його діяльности, або, як каже Рінґ, у першім періоді його літерацької творчости (31). Тимто спрецизований заголовок цілого твору звучить: Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius' des Großen. Ті гомілії є слідуючі: 1. *Κατὰ ὀργιζομένων* (див. Migne PG. XXXI, 353); 2. *Ὁμιλία εἰς τό, Πρόσεχε σεαυτῷ* (Ibid., 197); 3. *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων* (Ibid., 564). Кожду з 3 гомілій автор дуже докладно розчленовує, аналізує, схематично пояснює і дає наконечну синтезу. Коли пише, ні на хвилинку не забуває про свою ціль і нераз дуже по мистецьки відшукує в гомілії її начерк, доказування чи бесідницьку акцію, а в словах св. Василія відкриває новий змисл та свіже розуміння. Щодо укладу гомілій автор думає, неначебто вони були певною по майстерськи зростаючою трильогією, що її нарочно написав св. Василій з огляду на актуальне тоді питання про геллєнську етику і христіянську мораль. Все те зроблено педантно і по шкільному. Наслідком сього, праця цілком виразно має характер історично-фільольогічний, як те й автор заповів у передмові (6). Великою користю вважаю старанне оброблення вічно свіжого Василієвого трактату: *Πρὸς τοὺς νέους*. В цілому пробивається певність себе і категоричність у твердженнях, хоча ті твердження дуже часто відбігають і по видимому ріжняться від загально прийнятих у науці поглядів щодо св. Василія В. І дивна річ. Мабуть не буде нікого, що не прийме та не погодиться з кінцевими висновками автора, вважаючи тим способом його працю справді яко Grundlegendes zur Basiliusfrage, рівночасно однак, не могучи зорієнтуватись як слід у лябіринті матеріялу, нагромадженого, що правда, але методично не поданого, ніяк не похопить тих доріг, котрі автора довели до таких заключень. О. Рінґ приписує св. Василієви намірену майстерність і нарочну штучність, чи там шкільне, що так скажу, софістичне трохи, оброблення даних 3 гомілій. Та здається, що саме такої штучности ужив автор, щоби піддержати свої, зрештою цікаві й основні, висновки. Не дармо один із критиків написав про його книжку: »Das Buch zu lesen ist keine reine Freude« (Fr. Schulte).

Зокрема багато світла кидає О. Рінґ на становище св. Василія до античного світа і на його ролю при створенню нового християнства (S. Salaville сказавби тут: при створенню християнського геллєнізму), головно у ділянці літератури і науки. Але й тут в автора переважила абстрактна штучність на шкоду конкретного і позитивного викладу. Якийже бо хосен із слів: »Demnach unterscheidet sich Basilius von dem Typos des späteren Kirchenlehrers dadurch, daß er sein griechisches Bildungsgut weder Reminiszenzen aus der Rhetorenschule verdankt, noch bestrebt gewesen ist, bestimmte Typen der hellenischen Tradition in die christliche Literatur einzuführen, von Origines aber dadurch, daß er seine Kentnisse in der ‚παράδοσις τῶν ἔξωθεν' nicht dazu benutzt hat, um damit eine christliche Wissenschaft zu begründen« (31)? Або з отсих: »Infolgedessen steht allerdings bei Basilius Kirchlich-Religiöses neben Griechisch-Philosophischem, kräftigste Bejahung des Antiken neben schroffster Ablehnung, prinzipielle Askese neben grundsätzlicher Daseinsfreudigkeit. Aber diese Buntheit ist nur bei einem Hellenen ein Zeichen schwächlicher Unsicherheit; bei dem Christen ist sie ein Zeichen jener elastischen Anpassungsfähigkeit, die für den Seelsorger unerläßlich ist« (41)? ітп. В дійсности стать св. Василія В. являється на тлі IV ст. не випадково відкибудь запозичена, але доцільно підготованою: всіми природними дарованнями, наукою, вихованням, обставинами, розвоєм випадків... Як опісля в Італії Боккаччіо, у Франції Бальзак старший, у Німеччині Вілянд і Лєссінґ творили своєрідну артистичну прозу завдяки свойому вихованню і уформованню себе зразками латинської літератури, так і Василій принципіяльно змінив досвогочасне відношення між християнською наукою і грецькою фільософією, завдяки свому переконанню, що грецька фільософія не є основою католицького богословія, а тілько середником для приготовання християнського виобразования. Й хоч мимо всього він перейняв і засвоїв собі багато думок і письменницьких форм із скарбниці плятонізму та новоплятонізму, всеж таки ніде не ушкодив системи швидко виростаючого правовіря-ортодоксії, лише зберіг його вірно (див. Byzant. Zeitschr. XXX, 13). Пересякнутий, каже J. Rivière (St. Basile. Paris 1925. 21), однаково двома культурами, зумів витягнути з них есенцію; від одної взяв форму, стиль, від другої духа і зміст. Отся то дивна сполука дала те нове і повабне, котре від Василія в церковній літературі має право горожанства, котрим одушевлявся вже св. Григорій назіянзенський: »Коли беру до рук його письма, моє тіло і душа моя очищуються..., його подув вкладає в мене гармонійний ритм...« (PG. XXXVI, 585). А що з літами погляди св. Василія змінялися, що він нераз, навіть у одній і тій самій матерії, висловлює протилежні погляди, це тілько потверджує стару правду, що й Василій був людиною, котра думала, розвивалася і приймала посторонні впливи. Зрештою, те явище в нашій квестії, в квестії відношення до античного надбання, таке звичайне, що не лише св. Василій, але й инші св. Отці не мають тут одної думки. Наглядно представляє те в однім начерку »Civiltà Cattolica« (quad. 1964, 132) за давними авторами Daniel'ем і Gaume'ом. У нас обширно на туюж тему писав між иншими А. Спасскій, Эллинизмъ и христіанство (див.

»Богосл. Вѣстникъ«. Сергіевъ Посадъ 1911. III 372, 492). Всежтаки в грецькій християнській літературі Василій одержав своє особливе місце і від него датується новий її період (див. A. Puech. Histoire de la littérature grecque chrétienne depuis les origines jusqu'à la fin du IV-e siècle. Paris 1930. Третя книга III-го тому посвячена кападокійцям).

Все вказує на те, що О. Рінґ своєю студією хотів дати науці щось велике і переломове. На жаль, тілько в деякій мірі він осягнув ті свої наміри, бо щодо пороблених висновків треба ще перевірки істориків і їх кінцевого слова. Також і фільольоґам доведеться ще внести неодну поправку, бо авторове знання грецької мови доволі обмежене. Одні хиба біоґрафи і історики літератури можуть без застереження прийняти досліди, до яких автор дійшов у Василієвім питанню. А решта читачів? Очевидно, всі вони зазнають враження, що річ іде про щось складне, але велике, однак в усіх книжка викличе зацікавлення незвичайною постаттю св. Василія В. і з певністю вона буде товчком, котрий спрямує дальші студії про святого Кападокійця в бік квестії оригінальної і нової, а саме про Василієве душпастирство, яко єдиний інтерес й єдине жерело не тільки його письменницької праці, але загалом усьої його всесторонної і ріжнородної діяльности.

Під тим оглядом О. Рінґ справді прислужився науці. Й. Скр.

St. Basil and monasticism. A dissertation submitted to the faculty of letters of the Catholic University of America in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. By Sister Margaret Gertrude MURPHY, A. B. (The Catholic University of America. Patristic Studies. Vol. XXV). Washington, D. C. 1930. 8⁰ XIX + 114. $ 3·50.

Книжка, як навчає нас передмова, написана з приводу появи одної праці про св. Василія Великого (St Basil the Great, a study in monasticism, by W. K. Lowther Clarke. Cambridge 1913), в якій, після думки G. Murphy, цілий предмет невідповідно потрактований. Автор цієї праці, W. K. Lowther Clarke, цікавиться засадами Василієвого монашого життя виключно з точки бачення нинішної доби, щоби ствердити наскільки ті засади відповідають потребам і вимогам сучасних християн, і то християн, приналежних до англіканської церкви, себто — коротко — протестантів-англіканців. Праця W. K. Clarke має без сумніву свою наукову вартість і її автор належить до тих, що перший переклав „*Ἀσκητικά*“ св. Василія Вел. на англійську мову[1]. Одначе заняте ним утилітарне становище у відношенню до справи, якої основи є суто духові, спричинило, що його книжка залишає на боці і переочує богато основних і річевих моментів та неправильно пояснює і викладає деякі подробиці. Наслідком сього авторка, G. Murphy, піднялася ревізіоністичного завдання, зводячи, зовсім природно, в богатьох місцях полєміку з поглядами згаданого W. K. Clarke. Тимто й її книжка не є якоюсь історичною працею, але радше є студією науки св. Василія В. про монаше життя.

[1] The Ascetic Works of St Basil у перекладі Кларка були обговорені в »Записках ЧСВВ.« I. 628. Книжку M. G. Murphy в міжчасі оцінили: Th. Belpaire на сторінках »Irénikon« VIII, 88 і J. Simon у »Analecta Bollandiana« XLIX, 131.

На початку її книжки, окрім передмови, находиться богата відносна бібліоґрафія. Дальший її зміст подає у вельми приступній та цікавій формі подрібні правила та засади монашого життя в дусі і розумінню св. Василія Великого. Скрізь у своїй праці авторка особливо підносить факт, що всі правила і ціла конституція, надана св. Василієм В. своїм монахам, є стисло основана майже на однозвучности зі св. Письмом. У цілому, праця с. Murphy дуже совісна і цікава, навіть для ширших кругів читаючої інтеліґенції, не заінтересованої виключно теольоґічними справами. І. Федорович-Малицька

Das Eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie. Textuntersuchungen und kritische Ausgabe von Dr. P. Hieronymus ENGBERDING, Benediktiner der Abtei St. Joseph Coesfeld, (»Theologie des christlichen Ostens«: Texte und Untersuchungen. Heft I). Verlag Aschendorff, Münster in Westf., 1931. 8⁰ LXXXIX + 89.

З випуском отсеї праці німецькі ОО. Бенедиктини з Coesfeld заповідають нове наукове видавництво, що має причинитися до близшого пізнання христіянського Сходу, а особливо російської Церкви і в той спосіб хотять зі своєї сторони причинитися до навернення відлучених. Автор дає нам тут свій дуже поважний твір з ділянки східної літурґіки. Він з гори зазначує, що досліджування східних літурґій незвичайно важке передусім тому, що до тепер не маємо ще їх повного критичного видання. Всежтаки жерел друкованих і недрукованих є дуже багато і автор подає їх у своїй книжці. Тому вже за саме совісне їх зібрання (й подання численної бібліоґрафії) належиться йому щира вдячність.

Порівнуючи між собою тексти поодиноких східних літурґій автор завважив, що найбільше відмін стрічаємо в літурґії св. Василія В., точніше кажучи — в її молитві перед освяченням (від слів: Сы́й Вл҃ко Гд҃и Бж҃е, до слів: хотѧ̀ бо и҆зы́ти на во́лнꙋю, виключно). В своїй праці автор піддає саме ту молитву строгій науковій аналізі і старається висвітлити отсі два незвичайно цікаві питання: 1) Чи текст тої літурґії (і взагалі літурґії) улягав в ріжних часах безупинному скорочуванню, чи навпаки: розвій літурґії йшов у напрямі її розширювання? 2) Чи і наскілько св. Василій є автором літурґії, яку йому загально приписують? Автори, що обстоювали розвій літурґії в напрямі її скорочування, опиралися переважно на *Λόγος περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας* св. Прокля (?). Тепер ще є тої гадки H. Lietzmann і A. Baumstark. Справу хотів провірити F. Probst. В своїй »Liturgie des 4. Jahrhunderts und deren Reform« (Münster 1893) виказує, що в молитві перед освяченням у літурґії св. Василія В. значно скорочено подяку за сотворення, але дуже розширено подяку за економію спасення. За розширюванням літурґічних молитов є м. і. Drews, Schermann і по части Rahmani. Цікаве, що ще в XVI в. підносив ту саму гадку A. Masius, але Renaudot ви-

[1] Не виказана однак збірка, видавана при »Христ. Чтеніе«. Спб. 1874 - 1878. під заголовком: Собраніе древнихъ литургій восточныхъ и западныхъ въ переводѣ на русскій языкъ. На инші залишення звертає увагу J. M. Hanssens (див. Orient. Christ. XXVI, 220).

сказався про її автора коротко: »hallucinatus est«. Отже питання властиво ще до тепер невирішене. Автор шукає розвязки через критично-історичне порівнання текстів між собою.

Він підносить, що до тепер відносно найкрасші тексти в грецькій мові літургії св. Василія видали Goar (1647 і 1730), Brightman (1896) і Орлов (1909). В другій частині своєї праці автор сам дає критичне видання молитви перед освяченням (по грецьки) в 4 колюмнах (ґрупа єгипетська, вірменська, сирійська й візантійська). Подавши точний перегляд і опис використаних жерел, автор ділить їх на 4 ґрупи. Кожду ґрупу переходить зокрема і порівнуючи їх зі собою, старається означити їх порядок що до часу і тим самим подати більшу чи меншу вартість відносних текстів.

1. Візантійська ґрупа. Текст грецький зберегли нам незалежні від себе 2 старші рукописи (з VIII і X/XI вв.) і дуже богато рукописів з пізнійших час:в. Пізнійші рукописи між собою майже не ріжняться (хоч часто від себе незалежні), але всі вони значно ріжняться від двох попередних. Виглядає, що десь на переломі X в. хтось авторитативно справив старший текст, бо з ним вже опісля не стрічаємося. Отже всі молодші тексти залежні безпосередно чи посередно від примірника справленого тексту. — Старословянський переклад це вірна відбитка розвою грецького тексту. Старший переклад дещо свобіднійший, новійший більше невільничий. Зі старшого гр. тексту вчинено вірний переклад мелхітсько-сирійський, а з новійшого досить недбалий переклад мелхітсько-арабський. Особливішу увагу звертає в тій ґрупі текст візантійсько-вірменський. Порівнуючи той текст зі старшим грецьким, автор приходить до заключення, що молитву перед освяченням, ще з перед часів св. Василія, Вірмени опісля розширили, принявши текст візантійський. Але деякі сліди старого вірменського тексту остали.

2. Ґрупа сирійська старша, від візантійської незалежна і дещо коротша. Вона менше має вставок питомих новійшим текстам, менше придержується слів св. Письма і менше дбає про красу мови. Значиться, вона старша віком від візантійської ґрупи. Від літургії св. Якова старша сирійська ґрупа — незалежна. Текст видав у XVI в. (в лат. перекладі) Masius і за наших часів Rahmani (1922).

3. Ґрупа вірменська старша. Рукописи тієї ґрупи від себе незалежні, але мабуть всі залежні від одного жерела. Критично беручи, текст тут много старший від тексту обох попередних ґруп, взятих разом.

4. Єгипетська ґрупа має тексти найкоротші. Подяка за експомію спасення зближена до подяки в літургіях св. Марка і св. Якова. Нема в ній зовсім богословських розумовань, що ціхують три попередні ґрупи. Тому й подяка тут коротка. Слів зі св. Письма як найменше, форма досить простенька.

І тут автор доходить до заключення, що чим простійший і коротший текст, тим старша форма. Знаємо, що символ віри розширювано постепенно і доповнювано ріжними богословськими розумуваннями. Таке саме можна сказати і про молитви в літургії. Бо трудно повірити, щоби хтось счеркував в літургії св. Василія В. так прегарно опрацьо-

вані і майже зі слів св. Письма зложені місця і то так, щоби та літургія стала подібна до літургії св. Марка чи св. Якова. Отже, бодай в літургії св. Василія розвій іде не від форми довшої до коротшої, але від короткої й простої до розширеної й велично богословської. — Рукописи єгипетської ґрупи від себе незалежні, але всі вони залежні від одного жерела.

Тому: чи св. Василій В. уложив літургію, яку йому приписують, чи лише її доповнив? Відповідь автора така: Св. Василій взяв готове вже ядро єгипетської ґрупи і опрацював його для инших трьох ґруп. В своїх творах каже св. Василій, що найкрасше славити Бога висказами св. Письма (PG. XXXI, 1329 A) і що більше належить дякувати Богу за економію спасення, ніж за ласку сотворення (ibid., 253 C). А цеж саме сущні риси трьох молодших ґруп. В них є богословські розумування, яких очевидно не могло бути в початках Церкви. А як так, то чомуж приписують ту літургію св. Василієви? Певної відповіди на це годі знайти. Виглядає, що літургії знатнійших міст одержали свою назву від найвизначнійших мужів, що управляли даними церквами. І так могла александрійська літургія одержати свою назву від св. Марка, єрусалимська від св. Якова, а кесарійська від св. Василія В. Виходилоби, що ця остання ще перед св. Василієм дісталася з Кесарії до Єгипту, а опісля, як вже розвинена »літургія св. Василія« поширилася загально на Сході, то і в Єгипті приняли дещо з неї до своєї давнійшої літургії кесарійського походження і надали їй загально приняту назву: »літургія св. Василія В.«

На кінець своєї першої частини автор подає ґрафічний образ розвою літургії св. Василія.

В другій частині находимо, крім критичного видання тексту молитви перед освяченням, подрібну його розбірку і знаменитий покажчик, що обіймає 30 $^1/_2$ сторін.

Зі старословянських рукописів автор вичисляє і по части описує 23 російських (Петроград і Москва) і 3 полудневословянських (Петроград, Казань і Атос). Найстарший з них находиться в синодальній бібліотеці в Москві під ч. 343 (з XII в.). Незвичайно солідне опрацьовання, проглядність і ясність, притім зібрання обильного числа жерел і бібліографії, причинюються до того, що — на нашу думку — це одна з красших праць у ділянці східної літургіки, без якої дослідники східних літургій ледви чи зможуть обійтися.

Ісидор Л у б, ЧСВВ.

History and Cartulary of the greek monastery of St Elias and St Anastasius of Carbone. I. History. II, 1-2. Cartulary. By Gertrude ROBINSON M. A. (Orientalia Christiana. Vol. XI.-5. Num. 44; Vol. XV.-2. Num. 53; Vol. XIX.-1. Num. 62). Roma 1928-30. 8° 84 (з 5 світл. і 1 мапкою) + 160 (з 1 світл.) + 200. Ціна: 107 l.

Це вельми цікава збірка документів з історії одного з найбільших монастирів ЧСВВ. грецького обряду в італійській провінції Basilicata (від р. 1871: Potenza), монастиря св. Іллі di Carbone. В першій книжці тієї тритомової праці знаходиться вступна стаття, з коротким історичним нарисом, що познайомлює читача з початками монастиря та з обста-

винами його дальшого істнования. Основником монастиря св. Іллі був св. Лука з Арментум. В часі закладин того монастиря (б. 970-993) істнувало богато розкиданих монаших осель-селидьб в околиці Monte Raparo, найбільше на північ висуненого верху з поміж цілої величавої групи гір західної Базилікати. Ті оселі були більші або менші і переважно складалися з кількох примітивних келій, прорубаних у гірській скалі, нераз із додатковою скромною капличкою. По всій правдоподібности св. Лука вже застав оселю, з якої опісля повстав монастир св. Іллі di Carbone. В тім самім часі другі чернечі селидьби були богато знатнійші від оселі св. Іллі, як приміром лавра св. Пилипа, в якій настоятелював св. Сава, приятель св. Луки.

Були це трівожні часи. Дикі Сарацени раз-у-раз пустошили і грабили край та несли жах між населення. Монахи, між ними свв. Сава і Лука, мужно ставали до бою з ворогами, захищаючи себе, а коли сього заходила слушна потреба, навіть випроваджали зі загрожених провінцій застрашене населення. Так св. Лука, втікаючи перед Сараценами, ввів своїх монахів та околишне населення до Lucania, де оснував монашу оселю-лавру. Крім сього, біля нього осіло велике число бідних та вірних, з якими ділився кождим кусочком хліба. Як св. Сава так і св. Лука та його товариші обробляли ріллю. За їх прикладом та під їх проводом і населення наново забралося до праці. Бог благословив їх труди і плоди землі ратували людей від голодової смерти. Таким чином тодішні грецькі монаші установи не вдоволялися самим тільки звичайним богомільним чернечим життям, бо попри те вони були й важним чинником фізичної оборони та матеріяльної і духової опіки для світського населення, для навіщуваних ворогами околиць.

Коли кінець-кінців сараценські напади потрохи уставали і населення вже не потребувало безпосередної помочи від монахів, св. Лука став глядіти за відповідним місцем для постійної оселі для себе і своїх монахів. Такий захист він знайшов у частинно навіть укріпленій арментумській кріпости (castellum di Armento). Йдучи туди, він натрапив на-пів знищену каплицю Богородиці (Теотокоса), котру відреставрував і зараз же посадив там своїх кількох монахів, щоб її доглядали. Ось та каплиця, з тими кількома монахами, дала початок пізнійшому монастиреви св. Іллі di Carbone. В самих початках отся монаша оселя носила назву св. Анастасія і Теотокоса. Щойно опісля стали її називати монастирем свв. Анастасія і Іллі, найшовши там один чудотворний образ св. Іллі.

Коло 972 або 986 р. Сарацени знову напали на Арментум. Тоді сам св. Лука сів на білого коня і на чолі своїх монахів та поспішно згуртованого населення вирушив напроти ворогів. Невеличка армія, під проводом такої світлої постаті, основно відбила ворога і той через довгий час не показувався вже в тій частині краю. Св. Лука остав в Арментум, де й помер 993 р., прийнявши св. Тайни з рук св. Сави. Там і його похоронили.

Протягом останних літ свого життя св. Лука заснував мабуть богато монаших лавр в околиці Арментум і побільшував уже істнуючі, між ними і лавру св. Іллі di Carbone. Два рази пожар основно знищив монастирські забудования. Після поновної пожежі монахи перенеслися на те

місце, де нині стоять руїни монастиря. Серед таких не дуже сприятливих обставин повстав великий монастир св. Іллі, богатством та значінням перший між грецькими монастирями південної Італії, не виключаючи славних монастирів di Rossano і di Grottaferrata. Можливо, що Арментум впало жертвою підчас якого нового ворожого нападу, коли тимчасом Carbone захоронилося наслідком свого положення. В кождім разі маємо документ з р. 1059, в якім перший раз обширнійше згадується про Carbone. Рукопис підписав »Лука di Carbone«, настоятель монастиря, котрий, вибираючись на прощу до св. Землі, лишає письменне поучення для свого тимчасового заступника та евентуального наслідника, як йому рядити монастирем. Між иншим споминає теж про власну діяльність підчас теперішної управи монастирем. І мабуть отсьому талановитому, енергійному та визначному настоятелеви, Луці II, монастир у великій мірі завдячує свій розвиток та значіння. Він то побудував та зреставрував кілька монастирів і церков і він мабуть стягнув усі довколишні порозкидувані монаші оселі під покров та контролю монастиря в Carbone, що від тоді став осередком і головним осідком начальної управи.

Був час, коли країна загоріла війною. Та з хвилею, коли з Робертом Ґіскардом почалося у тих провінціях нормандське панування, грецькі монастирі, котрі побоювалися найгіршого, не мали чого жалуватися. Під нормандським правлінням грецьке монаше життя дізнало несподіваного розквіту. Византійський дух чарував Норманів, дітей Півночі. За їх панування між и. заложено великий монастир di Rossano, до якого зберіглося далеко більше документів аніж до монастиря св. Іллі di Carbone, що потерпів кілька разів від пожарів. За панування Норманів настоятелям монастирів грецького обряду не лише вільно було свобідно їздити до Константинополя, щоб утримати постійну звязь з грецьким монашим життям, але їх навіть заохочували до того. Одно лише було небажане, а саме те, що назначували по більшій части латинських епископів, побоюючись, що дозвіл на грецькі епископства міг мати небажані політичні наслідки. Грецькі монастирі отримали баронські права, на взір великих венедиктинських фундацій. Знатна родина Chiaramonte дарувала свої посілости монастиреви св. Іллі, крім сього долучено й инші монастирі до комплєксу тогож монастиря. Давний спосіб життя грецьких черців, що правда, підчас нормандського панування основно змінився: вбожество, розкидані монаші оселі, все те уставало та уступало новому устроєви на взір великих латинських довколишних монастирів. Більша частина рукописів, з яких складається том II і III згаданої збірки, це ріжні грамоти, котрими надається дорогою дарунку земську посілість монастиреви. Є між документами також контракти купна, заміни або продажі; є надавання права пасти худобу на сусідних посілостях; є документи ріжних спорів що до права посідання, нераз навіть між поодинокими монастирями.

1081 Роберт Ґіскард дарував церкву та монастир св. Вартоломея di Taranto для La Cava. Але 1126 Богемунд II, на передодні своєї виправи до св. Землі, дарує ту церкву разом з монастирем знову монастиреви св. Іллі di Carbone, при якім вони і дальше утримались. Та передача церкви і монастиря св. Вартоломея відбулася в присутности

трьох архієпископів та інших визначних осіб. Тим даром посілість та майно монастиря св. Іллі значно побільшилися. Отсе мало місце тоді, коли монастирем управляв авва Ніль di Rossano. Під його правлінням (між 1101-1134) монастир di Carbone дочекався свого найбільшого розквіту. Ніль di Rossano була це небуденна, розумна, визначна людина, яка вміла зєднати собі найвисше поставлених людей, потрібних для добра свого монастиря. Він мабуть перепровадив теж певного рода реформу в монастирі. Така реформа була здається потрібна. Хроніка монастиря споминає про ріжні внутрішні негаразди, про невідповідних настоятелів та спори між поодинокими монастирями. О. Ніля вислано до Carbone з наказу ігумена славного монастиря в Россано, де Ніль передше перебував яко монах.

Окрім широких земель di Carbone, дарованих монастиреви 1077 Гуґоном di Chiaramonte, монастирська посілість ще побільшилася підчас настоятелювання Ніля долученням маєтків Calavera, Scanzona і Farado. Calavera набуто дорогою купна, інші маєтки монастир отримав у дарунку. Одначе ігумен Ніль не дбав лише про матеріяльну користь для монастиря. Перенятий духом славної традиції великого монастиря di Rossano, він вніс між монахів монастиря св. Іллі di Carbone ту любов до науки, яку сам виніс із Россано. Крім сього, Ніль був особистим приятелем славного ігумена Вартоломея з монастиря в Россано, який, сам високо образований, удержував постійний контакт з науковим та мистецьким світом у Константинополі. Ігумена Ніля скрізь у хроніках звуть »благословенним«.

Час, від початку XII до половини XIII віку належить до найбільшого розквіту монастиря. Протягом того часу щораз нові посілости долучувано до давнійших, будь то у формі землі, будь теж у формі церков та монастирів. Ніщо дивного, що при таких численних посілостях управа монастиря нераз мусіла судово боронити свої права. Около 1160 вибрано Власія, наслідника Луки в управі монастиря св. Іллі, епископом у San Chirico. Це була велика подія. Ще більше відзначився ігумен Вартоломей (1167-1174). Це була незвичайно вчена та свята людина. В 1167 Вільгельм, званий »добрий«, доручив йому перепровадити реформу грецьких монастирів в Апулії та, здається, також і в Калябрії. Про те свідчать як грецькі так і латинські документи. Либонь не у всіх грецьких монастирях панував такий взірцевий лад, як у монастирі св. Іллі. Ігумена Вартоломея вибрано також архимандритом усіх монастирів грецького обряду в королівстві Апулії, включаючи околиці біля Salerno, Eboli, Conza, Melfi аж до ріки Bradano вздовж морського берега, аж до земель Chiaramonte, Pollicoro і Cerchiara. З виїмком Cassano, що належало до епископа з Bari, та лінія тягнулася далі аж до Belvedere і Monte Cilento (цей останний повіт у цілости підлягав архимандритови) і назад до Salerno. В межах отсеї широкої території ігумен монастиря св. Іллі був найвисшою інстанцією і не підлягав жадному епископови ні архієпископови. В році 1174 монастир di Carbone знов упав жертвою великого пожару, в якім спалилося богато цінних рукописів. В тім також році помер архимандрит Вартоломей. Монастир відбудували на верху гори Montechiaro, де знаходилась дуже почитана святиня св. Катерини. 1125

монастир св. Іллі di Carbone дав архимандрита Іллю III на архіепископа в Россано. (Россано здавна вибирало собі архіепископа грецького обряду). Трагічна смерть Фридриха II в його замку у Fiorentino позбавила грецькі монастирі в полудневій Італії добродійного покровителя. Надійшли кровавi часи панування Карла d'Anjou та дальші знані історичні події. Від сього часу починається упадок монастирів грецького обряду. Монахам майже цілковито заборонено удержувати звязки з Константинополем, а їх подорожі тамтуди стрінулися тепер з важкими перешкодами. За виїмком кількох головних осередків, як Otranto, Brindisi, Gallipoli та Rossano, грецькі монастирі скрізь знов підлягали латинським епископам, які відносились до монастирів байдуже або неприхильно. Плекання грецької мови підупало по грецьких монастирях так сильно, що вкоротці цеї мови уживали тільки в літургії. В половині XIV в. дійшло до того, що богато монахів вправді уживало грецькі літургічні книжки, але вже не розуміли грецького тексту. 1362 папа Урбан V наказав архимандритови з Отранто (одному з останних грецьких епископів) звізитувати грецькі монастирі. Alfonso di Napoli був вражений незнайомістю грецької мови між монахами грецьких монастирів і заложив для них школу грецької мови. Одначе такі поодинокі заходи мало помогли супроти неприхильного відношення та браку зрозуміння зі сторони латинських епископів, які не бачили ріжниці між східними схизматиками і монахами грецького обряду. Був навіть случай, що вбито одного священика грецького обряду та спалено церкву і архіви.

Монастир св. Іллі di Carbone також підупав. Матеріяльно монастир дуже терпів від самоволі великих земських власників, як Chiaramonte і Sanseverini, котрі передше були його покровителями. Мимо того, що папа Інокентій V в 1275 взяв його під особливу опіку, монастир постепенно протягом дальших двох століть утратив більшу частину своїх посілостей. 1432 пожар знову знищив його. Нове відбудовання стануло там, де находяться нинішні його руїни. Наступні роки зійшли на безнастанних спорах з довколишними великими родинами землевласників. До остаточного упадку не лише грецького, але також латинського монашества, причинилось одначе назначення так зв. архимандритів-пребендарів (abbas in commenda), яким підлягали ігумени поодиноких монастирів. Це були переважно люди світські, не дбаючі про лад у монастирях. Між ними й управою монастирів були безнастанні конфлікти і вони використовували свою владу на те, щоби під якимось претекстом відлучити монастирські посілости і ними наділити приватні родини.

Що правда, кардинал Висаріон пробував відновити підупавше життя грецьких монастирів, переклавши конституцію св. Василія В. на латинську мову на те, щоб усі монахи могли її читати. Установлено ряд розпоряджень, яких монахи мали триматися, м. и. настановлено ґенерала, якому мали підлягати всі монастирі і раз на рік мала відбуватись загальна капітула всіх настоятелів монастирів. Настановлення ґенерала з річною капітулою було цілком чуже духови грецького монашества. Крім того, деякі ґенерали, приміром Menniti (1709) та Йосиф de Pozzo (1746), були явними противниками грецького обряду.

Обставини щораз погіршувалися, аж 1570 папа Пій V віддав монастир св. Іллі di Carbone під опіку Юлія A. Sanctorus'a, пізнійшого кардинала-архієпископа зі Sanseverino. Це була людина вчена та прихильна монастиреви. Sanctorus бажав перепровадити нову реформу, але з усіх боків стрінув труднощі. Під ним число монахів, що вже було впало до чотирох, побільшилося знов до дєвятьох. В 1630 один з пребендарів забрав монастирський архів, присвоївши собі цінні документи для свого власного архіву. Це одначе сталось щасливо, тому що вкоротці, підчас якогось бунту населення, був напад на монастир,при чім спалено решту документів, тимчасом як вкрадені мабуть виратувалися. Якийсь час (1645-1700) монастир св. Іллі тішився опікою впливових кардиналів.

Останний зі захованих документів монастиря св. Іллі походить з року 1721. Тоді в монастирі жило 7 монахів, з ігуменом включно. Підчас французької окупації число монахів зменшилось на 3. Кілька разів монастир мусів боронитися перед бандитськими нападами. 1809 Французи скасували монастир. У тім часі було в нім 3 монахи, без настоятеля. Обстановку монастиря, як меблі, образи, то-що, забрав французький уряд. Ледви чи оставші монахи змогли що вратувати. Від тоді опущені монастирські будинки підлягали щораз більше знищенню. Нині з колишнього величавого монастиря остало лише кілька розвалених стін.

При кінці I тому наведеної збірки є цікавий спис ігуменів монастиря, поданий після Cronicon Carbonense і спис монастирів та церков колись належачих до великого осідку в Carbone. Історичні документи, з яких складаються тт. II і III збірки, з малими виїмками всі писані по грецьки. Є однак поданий перекладний анґлійський їх текст. З виїмком яких 3-4 чисел, документи досі ще не були опубліковані. Оригінали находяться в архіві Doria, одначе що-раз віднаходять ще нові, незнані рукописи, як прим. в р. 1925 знайдено рукописи зі славного грецького монастиря св. Івана Thersites у Калябрії. Загалом, праця G. Robinson свідчить про дійсний науковий хист авторки і про очевидне замилування до предмету та представляє собою цінний вклад у літературу грецького василіянського монашества.

І. Федорович-Малицька

Василіянське монашество на землях Італії до наших часів є вдячною темою для ріжних дослідників. Попри відомі праці Rodotà, Gay, Vaccari, стають нові і постепенно пишуть історію Василієвого Чину. Ще недавно P. Orsi дав гарний огляд: Le chiese basiliane della Calabria. Firenze 1929. З приводу появи тієї книжки Ch. Diehl написав окрему статтю: Chiese bizantine e normanne in Calabria (див. »Archivio storico per la Calabria e la Lucania« 1 (1931), 141), в якій сказано: „... ci sembra che in questa Calabria montagnosa e difficile, poco visitata, poco esplorata, vi sia ancora molto a cercare e a scoprire, si tratti di abazie basiliane o di monasteri benedettini o cistercensi, sui quali ultimi nessuno studio serio è stato ancor fatto". Як Orsi так і Diehl вказують на потребу дальших дослідів у тім напрямі. Дещо замітного подає К. Королевський у своїм нарисі, надрукованім у згаданім »Archivio storico...« (1,43) під заг.: Le vicende ecclesiastiche dei paesi italo-albanesi della Basilicata e della Calabria. Та найбільше історичного мате-

ріялу, хоч трохи партикулярного характеру, бо мова йде про один монастир, зібрала G. Robinson. Зміст її праці докладно переповідає І. Федорович-Малицька у своїм рефераті, а щодо критики залучених там документів та їх видання, треба порівнати подрібні замітки і поправки у »Revue d'histoire ecclésiastique« XXVI. 381,1012 або в »Journal of Hellen. Studies« L. 356. Авторка, як нас інформують, далі працює в тій области, до чого чує охоту і має хист, а не так давно надрукувала новий причинок: The Grotto Chapels of South Italy (див. »Dublin Review« 189 (1931), 193). Бажаємо обильних успіхів у дальшій роботі!

Й. Скр.

Простопїнїє по предáнїю и҆́ноковъ Чи́на Св. Васі́лїѧ Вели́каго, ѡ҆́бласти карпаторꙋ́скїѧ. На І҆рмологі́йныѧ но́ты списа́лъ: о. Іѡакі́мъ Хо́ма, Протоигꙋ́менъ, Ч. С. В. В. Въ ѡ҆би́тели Св. Никола́ѧ на Черне́чой Горѣ́ к. Мꙋка́чева ҂аѱл. 4⁰ 170.

Ви, отче Редактор, забажали, щоб я висказав свої уваги про зазначену в заголовку книгу. Тож я, переглянувши той співаник церковного закарпатського співу, подаю ось такі уваги.

Книжка »Простопініе«, що її ірмологійними нотами написав о. Яким Хома, протоігумен закарпатських Василіян, є великого формату і має 170 сторін. Не є вона видана друком, лише літоґрафована щось у 120 примірниках. В тійже книжці списав названий о. протоігумен усі гласи воскресних тропарів, кондаків і тройчних, гласи утренних і літурґічних прокименів, гласи самогласні, подобні і болгарські. Крім того є в тій книжці дещо співань з постної тріоди і з тріоди цвітної. Є канон і стихири на Воскресення Христове, є деякі части з утрені і з вечірні тай з парастасу і деякі співи зі Служб Божих: Золотоустого, Василія В. і з Преждеосвящених Дарів. Усі ті співи є так списані, як їх співають закарпатські Василіяни в своїх монастирських церквах на відправі богослужень.

Мельодії тогож закарпатського співу є лише дещо подібні до мельодій галицького церковного співу, але метода співання там на Закарпаттю, як то я її слухав, є зовсім відмінна від галицької методи, так що вона неподібна до неї навіть у подробицях. У Галичині співають всюди в два голоси, себто прімом і втуром та з правильним наголосом слів. Тамже на Закарпаттю не уважають на правильний наголос у словах і співають майже всюди в один голос (унісоно). Через те сей закарпатський спів церковний не виходить мельодійно, лише більше рецитативно і галасливо. Мимо того має і він у деяких зворотах свою красу, тож і може сподобатися особливо тим, що люблять голосне співання. Безперечно, заслугою є пок. о. Я. Хоми, що зібрав і списав ті закарпатські напіви і тим способом зробив їх доступними для ширшого загалу.

М. Лончина, ЧСВВ.

Проф. Іван ОГІЄНКО. **Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол 1560-х рр.** Літературно-лінгвістична монографія. Том I і II. (Студії до укр. граматики. Кн. VII і VIII). Варшава 1930. 8⁰ 520 і 192.

Перед читачем груба книга, що складається з двох томів (разом 712 сторін). Це монографія про памятку укр. мови XVI ст., названу відкривцем, пок. епископом Й. Боцяном: »Крехівський Апостол«. Досі появилася коротка рецензія на розправу пера проф. Г. Ілінського в журналі »Byzantinoslavica« т. III 1. Прага 1931, ст. 231-232. Тому що я теж займався дослідами над тією памяткою, спробую подати критичну оцінку монографії. Проф. Огієнко дає обширну історію укр. мови XVI ст., а Крехівський Апостол стає дуже важним джерелом численних прикладів для опису. Автор поділив свою монографію на чотири частини (в двох томах). Перша частина носить назву: »Повстання перекладів св. Письма на українську мову й повстання нової української літературної мови (ст. 5-143). Це історія культурних рухів не лише на Україні, але й серед усіх Словян та на Заході від найдавніших часів. Автор хоче дати немов хроніку релігійних рухів на Заході, дальше на Україні та в Польщі, які викликали потребу перекладу св. Письма на живу мову і повстання укр. літературної мови. Цю велику історію роздроблює на розділи й уступи, а саме: I. Релігійні рухи яко причина повстання перекладів св. Письма на живу мову. 5-19. — II. Реформація й переклади св. Письма. 19-32. — III. Реформація в Польщі. 32-47. — IV. Реформація на Україні. 47-59. — V. Католицька реакція. 60-67. — VI. Церковний рух на Україні в XVI віці. 67-72. — VII Жива українська мова в церковних книжках і в церкві за XII-XVI віки. 72-80. — VIII. Чому мова українська не стала мовою богослужбовою в XVI віці. 81-85. — IX. Церковно-словянська мова в Литві та Польщі за XV-XVIII віки. 85-109. — X. Українська літературна мова XI-XVI століть. 110-143. Опираючись на численні джерела, автор оповідає дуже широко про подані в заголовках питання. При всяких проблємах та вістках відсилає до відповідних джерел, а де їх брак, там пише в такий спосіб: »Єсть переказ...« (39), »Єсть відомості...« (50). Не входжу в зміст цего огляду, бо требаб його повторити й покликуватися так, як автор на численні джерела й ще раз повторяти те, що він переповів за ріжними працями, як хочби нпр. за „Історією України“ Грушевського. Він совісно зібрав усякі світла й тіни укр. культури XI-XVII вв.

При роздробленні матеріялу на окремі проблєми проф. Огієнко часто повторяє та занадто популяризує цей науковий вступ. Сам зазначує на ст. 85, ув. 1) про розділ IX: »Церковно-слов'янська мова в Литві та Польщі за XV-XVIII віки«. »Ця стаття — це вступна лекція, яку він виголосив (в скороченні) 17 березня 1926 р. польською мовою в Варшавськім Університеті при покликанні його звичайним професором на катедру церковно-слов'янської мови й палеографії. В XIV т. »Prace Filologiczne« 1930 р. стаття виходить польською мовою. Щоби не розбивати цілости статті, не викидаю з неї того, про що вже говорилося в попередніх розділах«. Знову на ст. 110, ув. 1) до розділу X: »Українська літературна мова XI-XVI століть« пише: »Стаття ця (але не вся) видрукувана була в »Ділі« за 1929 р. чч. 174-179, серпня 7-12. Щоби не розбивати цілости статті, не викидаю з неї того, про що вже говорилося в попередніх розділах«. Отже ці уваги самі говорять за нашого автора.

При подаванні джерел проф. Огієнко дуже часто цитує свої праці, навіть маленькі популярні брошурки. Мається враження, що поза ними не існують жадні інші розвідки. Широке представлення образу української культури XVI ст. улегчує собі автор в цей спосіб, що дослівно переписує цілі сторінки зі своїх попередніх праць. Ось приклад: Ст. 72, від слів: »Я такої думки...« до слів (75): »вже з найдавніщих часів були деякі ріжниці в церковній вимові на східних та західних українських землях«, передруковані дослівно з його розвідки п. н.: »Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці« (»*Ἐλπίς*« 1926, I, ст. 11-14). Опис культурних відносин на Україні та в Европі не кінчиться в першій частині монографії. До него вертає, або повторяє сказане, проф. Огієнко ще в розділах третої частини пн.: »Білоруські правописні ознаки в українських пам'ятках XV-XVII віків« (225-236) та: »Чужі впливи на розвиток української літературної мови XV-XVI віків« (458-503).

У другій частині монографії, що носить наголовок: »Крехівський Апостол 1560-х років« (144-211) дав проф. Огієнко такі розділи: Опис памятки, Переклад і його автор, Виправлення тексту, Ознаки кальвінізму в Крехівськім Апостолі, Лист ап. Павла до Лаодикіян, Значіння К. А. яко пам'ятки української мови[1].

Опис памятки ілюструє автор знимками цілих сторінок, букв та філіґранів К. А. і цим дає цінний вклад у монографію. При помочі водяних знаків хоче усталити час повстання твору, а саме 60 рр. XVI ст., тому що водяний знак походить з 1542-1567 рр. В альбомі Лихачева є подібні кабани і з інших літ (нпр. ч. 2378). Факт, що філіґрани-кабани походять переважно з другої пол. XVI ст. А що кабани в К. А. не зовсім подібні до відбиток у згаданім альбомі, як це твердить і проф. Огієнко, годі напевно при помочі цих саме водяних знаків усталювати час повстання перекладу в 60 рр. XVI ст.

До докладного опису букв (149-154) треба додати, що ліґатурної букви ѕ уживає перекладчик вряди-годи замість ѕ на початку слова та після голосівок. Від листуж до Филимона вживає в тих самих випадках тільки букви ѕ. Буква ѡ є стало на початку слова та після голосівок. Букв ѳ і ѳ уживається без правила на означення звука f. Також ҃, винесене над рядок, завжди лежить, не стоїть, а ҁ, що теж стало лежить, не має над собою луковатого значка. Треба также додати, що лист до Лаодикійців, який виконано на картах з кабаном дещо пізніше, щойно після написання тексту (при третій коректі), вставлено ще перед переплетом.

Проф. Огієнко догадується, що дата, витиснена на першій шкіряній обложці 1581, може бути роком оправи книжки. Сам одначе подає, що подібні оправи находить на книжках з іншими роками повстання[2]. Не знати лише, чим подібна оправа Біблії Радзивила 1563, що зберігається у Варшавськім Університеті під ч. 28. 2. 1. 3. Зазначу, що

---

[1] Подаю знаки скорочення термінів та творів: сц. (сцс) = староцерковний, староцерковнословянський; бр. = білоруський; К. А. = Крехівський Апостол (рукопис); Р. Б. = Радивилівська Біблія 1563 р.; О. К. А. = монографія проф. Огієнка; Л. А. К. = мій реферат п. н.: »Apostoł Krechowski«, Prace Filologiczne. T. XIV. 1929.

[2] О. К. А. ст. 156, ув. 1).

в бібліотеці Народнього Дому у Львові, в збірці рукописів А. С. Петрушевича, під ч. 3, находиться рукопис писаний полууставом поч. XVII ст. (и. б. с. ѿ. и. архиєпа Іѡанна Константинта града Златоустаѣ Бесѣды єѵ҃лскїа), оправлений в дошки, обложені шкірою. На другій (задній) обложці є зовсім, як в К. А., на берегах такі самі погруддя апостолів з латинськими підписами, а посередині в овалі ангел зі зложеними руками, звернений в сторону небесного сяйва з написом: Dominus — illuminatio mea 1581[1]. Лише в овалі біля ангела замість лілейки, як в К. А., є тут звізда. Также в К. А. є напис »Dominus«, а не »Deus«[2]. Бачимо отже, що була якась переплетня з готовими палятурками для друків, може й рукописів. Рік 1581 казав про дату вироблення обложки, а рукопис повстав ранше або й пізніше. Можливе, що обложки до обох рукописів знято з якихсь уже оправлених друків. На ст. 157-8 подає проф. О. коротку історію крехівського монастиря та написи внутрі окладинок і напис із присвятою книги монастиреві.

В розділі: »Переклад і його автор« відкриває проф. О., що переклад зроблено з польської біблії 1563 р. т. зв. Радивилівської. На доказ зіставляє кілька місць з К. А. та Р. Б., а опісля подає деякі ріжниці між оригіналом і перекладом та ґрупує їх у шість родів (160-163). Автор виказує в цей спосіб техніку перекладу. Ці зміни відносяться до відступлення від дослівного перекладу певних місць, опускання слів, або додавання й помилок, ріжниць у поділі на вірші та ґльоси. Также всіх пояснень на марґінесі, які взяв перекладчик з Р. Б., не виконав докладно й ці ріжниці збирає проф. О. в пять ґруп, а саме: 1) додавання уваг від себе до уваг з Р. Б., 2) зменшування їх, 3) самостійні пояснення, 4) зміна значіння пояснень в польськім тексті та 5) зміна зазначення пояснень через пропуск других (164-165).

До цего першого польського джерела додає проф. О. ще друге, а саме Біблію Шарфенберґера 1561 р. і Новий Завіт 1556 на те, щоби виказати, що переклад повстав зараз після видрукування цих біблій. Тому й відкидає він біблії Будного та Чеховича, хоча опісля й їх приймає в коректах (194). Джерелом церковнословянським був якийсь текст близький до Острожської Біблії 1581 та якийсь дуже старий церковнословянський Апостол без Апокаліпси, тому що в Апок. нема ґльос »ѳ вогарскомъ«. З інших джерел підчеркає якесь італійське, опираючись на ґльосах »ѳ блокомъ« і при помочи кількох слів збиває мій здогад, що це можуть бути румунські ґльоси. Ці слова переважно звучать подібно і в румунській мові[3].

В розділі про автора перекладу (173-175) проф. О. твердить, що перекладчик це особа високоосвічена, духовна, православна, що перенялася новими кальвінськими (чи соцініянськими) ідеями, а походив з західно-українських, чи з північно-західних земель, як про це свідчить аналіза його мови. Кальвінські погляди не можуть допустити перекладчика до ґрупи острожських учених.

---

[1] Гл. І. Свєнціцкий. Опис рукописів Народного Дому. Укр.-руський Архів, т. VI. ст. 97/8.

[2] О. К. А. 155.; »Стара Україна«. Львів 1925. VI. 110.

[3] Гл. H. Tiktin, Dicţionar român-german. Bucureşti. 1911.

В розділі: »Виправлення тексту« застановляється проф. О. над родами коректі їх джерелами. Дослідник зібрав їх і поґрупував докладно й вичерпуючо та казав їх писати трьом рукам. До подібних висновків дійшов і я в своїй розправі, тільки дещо відмінно ґрупую. Саме, на мою думку, належить перенести до коректі дещо з розбіжностей межи К. А. та Р. Б. і Шарфенберґером. Часто там, де перекладчик опускає дещо з ориґіналу, або дає своє слово і мимовільно робить помилку, поправляє сам коректор. Проф. О. твердить, що не всі коректи робив сам перекладчик. Навіть догадується, що перекладчик переписував уже з готового рукопису. Колиб воно було так, бувби перекладчик відразу вносив у свій текст коректи. Сам перекладчик, доконуючи перекладу, вряди-годи зіставляв вільне місце на слово, бо не знав, як перекласти по українськи дане слово. Тому щойно після написання головного тексту, коли писав на марґінесі уваги з Р. Б., виповняв вільні місця словами дібраними з укр. мови, або з церковного тексту, таким же великим письмом, тільки дещо зміненим почерком та яснішою фарбою.

Кромі цего коректи такого почерку й барви, як на марґінесі з Р. Б., находяться над лінійками. Коректор не подає, звідки їх узяв, але досліди проф. О. виказали, що вони взяті переважно з Чеховича та Будного. Позатим на марґінесі подає коректор, що взяв поправки з тексту словенського (словянського = сцс.), болгарського, грецького (це переклади уваг, що находяться в Р. Б. на марґінесі), влоського і Скорини. Це перша й друга рука коректора. Также слушно виказав проф. О., що текстом церковнословянським був якийсь текст першої редакції Воскресенського (184).

Що до коректи третьої руки, курсивного почерку та ясної барви, а змісту социніянського, як вказують певні слова: по҃ — молеⷩ҇ни҃ (не молеⷩ҇ни҃ ꙋ) — жреⷩ҇ — хрⷭ҇то҃ — помазанеⷩ҇, треба зазначити, що доконав її правдоподібно автор перекладу й перших двох коректі. Саме на стор. 11 К. А. на марґінесі є увага дрібним уставом, блідою фарбою, як третьої коректи: хс҃ е҃ Слово греⷦ҇кое҃ штосѧ нашиⷨ ѧзыкоⷨ выкладаєть помазанець. Під оглядом змісту й палеоґрафії споріднені ці поправки. Такою самою блідою фарбою та курсивом третьої руки написано кілька лекцій ꙋ бо҃гаⷬскоⷨ. Отже це вяже перших коректорів із третим, а тимсамим усі коректи належать до перекладчика. Може противник католицизму черпав з усяких джерел, ворожих католицизмові.

На стор. 194 і д. подає проф. О. окремий розділ про ознаки кальвінізму в К. А., які, як сам стверджує, всі, за малим винятком, є дослівним перекладом з уваг Р. Б. Замітним та ориґінальним вкладом перекладчика є неприхильні уваги про папу. Автор додає ще другу ґрупу, а саме напади перекладчика на клир, теж узяті з Р. Б. В такий спосіб протестантська самостійність перекладчика не дуже відбилась у його творі.

На стор. 200-203 описує проф. О. Лаодикійський апокрифічний лист і подає історію повстання цього листа взагалі. Одначе звідки взяв його наш перекладчик, того не може ствердити, лиш догадується, що взяв з чеського ориґіналу. Тому що проф. О. не міг найти цього листа в польських бібліях, припускає взір чеський. Але не бачимо в його

мові чехізмів, які мусілиби були відбитися. Навпаки мова такаж сама, як у цілім тексті. Видно був якийсь польський оригінал, який загинув. На стор. 204-206 автор помістив фотографію цього листа й передрукував його в цілости.

На стор. 206-211 подає проф. О. розділ про значіння К. А. як памятки укр. мови, вивисшаючи його над Пересопницьку Євангелію під оглядом мови. Также при оцінці перекладу, як літературно-полемічного твору, при помочі деяких мовних признак (як: апалевал, дастамент, достамент) стверджує, що перекладчик мав замір спопуляризувати свій твір серед міщанства.

За час повстання перекладу приймає проф. О. 60-ті рр., попираючи 6 аргументами (представленими вже висше в його монографії). Виправлення тексту повстало пізніше, про що свідчать Біблії Чеховича й Будного. На мій погляд перша й друга коректа повстала зараз після написання перекладу, а третя дещо пізніше, одначе не в дуже великому відступі. Час повстання твору треба пересунути хоч на два десятки літ дальше.

Третя частина монографії присвячена мові К. А. Проф. О. відразу зазначує, що мова К. А. помітно виріжняється з поміж памяток XVI ст. та що »це північно-українська чи поліська мова, точніше — західнопольська« (212). Тому в дальшім розгляді мови старається це доказати. Спершу займається правописом. Автор помішав правопис із графікою, нпр. нероздільне писання слів, вживавання ѡ, ѹ-ꙋ-у, ѧ-ѫ, и-і (220-221), виношення над рядок зак. -ого (gen. sg. m. adj.) та приголосних (218-220), надрядкові значки (221 ss.). Вони належать у першій мірі до графіки памятки, не ортографії, а з цею останньою мають остільки спільного, що дуже часто затирають властивий правопис та вимову. Найбільше неясностей у цім напрямі дають виношення приголосних над рядок. При тій нагоді автор розводиться широко над болгарським правописом, який відбився в К. А. і над білоруським впливом, саме писання **е** зам. **ѣ**, **я** і підчеркує, що К. А. кидає багато світла на вияснення вживання »білоруських« правописних ознак в укр. памятках XVI-XVII вв. (225). Вважаючи, що »методологія розріжнення памяток укр. від бр. розроблена дуже мало« (225) та що вона є дуже пекучою справою, подає спробу її вияснення. Подає широкий огляд укр.-литовських взаємин (225-236), причім повторяє те, що вже передтим сказав. Опісля переходить до правопису, а властиво вимови: ѣ, и, г, яку черпає з укр. памяток XVII ст., писаних польськими буквами (232-234) і доходить до таких висновків: 1) Церковною вимовою на Україні була жива українська вимова (стиль!) (234); 2) українська-ж вимова — в своїх головних ознаках — частою була й на Білій Русі; 3) часом в бр. церквах була вимова й бруська (але неповна) і 4) білоруської вимови на Україні ніколи не було. (Чи не хоче проф. О. відплатитися в такий сам спосіб Я. Левановичеві (гл. ув. 1 на стор. 234) та Ластовському, які всі памятки укр. мови XV-XVII ст. вважають білоруськими?).

В окремім уступі подає автор історію ѣ (236-247) на підставі матеріялу К. А. Твердження, що ѣ вимовлялося як **і**, попирає численними доказами писання ѣ на місці **і** в чужих словах, мішання ѣ-**и**, ѣ-**е**, ѣ-**я**,

ѣ-є і навпаки; двояке плутання трапляється в однім і тім самім слові. Слушно підчеркує, що писання ѣ залежало від акценту на цім складі. Также хитання акценту відбилося в уживанні ѣ - **и, е, є, ѧ**. Вкінці припускає, що може ѣ під акцентом вимовлялося як **і**, а навіть як дифтонґ **i͡e**, згідно з теперішною вимовою наголошеного й ненаголошеного рефлєксу ѣ в поліських говорах (245/6). Треба відразу стати на тім становищі, що мусить бути ріжниця в вимові ѣ (ще до того під акцентом) та: **е, и, є**.

Писання звѣрхност, яке проф. О. вважає помилкою, може передавати польське é (zv́iřxność).

Часту заміну в К. А. ѧ на є, узалежнює проф. О. тільки від акценту, навіть приймає дивачний акцент, неприродний, щоби це явище відповідно освітлити. І ця риса мови не тільки білоруська, а также українська. Подає девять родів зміни ѧ, ꙗ ≥ є і звязує головно з Поліссям, хоч і застерігається, що ця зміна поширена й на інших територіях укр. земель. Але не зазначує, що на території Галичини така зміна заходить навіть під акцентом[1] (нпр. в говорі селян і міщан околиць Яворова та Городка є: mńˈeso, tyᵉlˈeʸ, paćˈeʸ).

На основі висновків про вживання ѣ - **і, е, i̯e, i̯a -'е** автор зачисляє К. А. до українських памяток, хочби вже на підставі явища, питомого тільки укр. мові, як писання ѣ зам. **і, е**.

Щойно тепер наступає розділ з наголовком: »Фонетика«, в якому проф. О. также широко застановляється над кожним мовним явищем рукопису, висвітлюючи його на тлі розвитку укр. мови. Може навіть над деякими признаками К. А. застановляється задовго, як нпр. над повноголосом, паляталізацією приголосних. Тому що в тій частині, як і морфольоґії, вичисляє проф. О. ті признаки мови, які й я подав у свому рефераті, не вичислюватиму всіх признак, лише ті, що на мій погляд видаються неясно обговореними. Также підчеркаю знаменні висліди праці автора.

Слушно застерігається проф. О., що автор К. А., вихований у традиції сцс. правопису, не віддає вірно вимови. Не знати чому проф. О. вживає двох термінів: староцерковна мова й старословянська мова на означення одної.

В писанні оу, ȣ, ю на місці *ō, *ē в замкнених складах, не пізнає проф. О. вірної вимови. Кожний учений, пишучи ці знаки, міг уже вимовляти їх як **і**, на що дає одинокий в К. А. приклад: ѡ҆ш҆ї҆и҆ (= інші. 256). Подібно в польській мові писано **о** в замкненому складі, (т. зв. стиснене ō), а вимовлювано як **u**. Лише чеські друки XV ст. зазначують здовження. Хибаж ȣ, ю не писано без значіння в місці *ō. Проф. О. бачить у тих знаках тільки монофтонґи з вимовою **о** в закритому складі стисненою, дуже лябіялізованою, близькою до **у**, а ніколи дифтонґи, хоча в поліських говорах, з якими звязує походження автора перекладу, є й нині двозвуки (256 ss.).

---

[1] Пор. Шахматов-Кримський. Нариси з історії укр. мови. Київ 1924. ст. 66/67; J. Janów. Gwara mr. Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Ст. 13, § 4.

Для порівнання і важности квестії здовжених **о, е** подає приклади зміни *ō, *ē в молдавських грамотах, а вкінці літературу цего явища.

Не знати, як розуміти таке речення: »Звук **е** в вимові нашого перекладчика задньорядний, цебто не паляталізує приголосної, по якій стоїть« (263). Чи може бути **е** задньорядне?

Перехід лябіялізованого **'е ≥ о** після **ч, ж, ш, щ,** також **ц, л, р,** головно в другому випадку, знане не тільки говорам північним, але й західним. У формах: наш**о**ї, ваш**о**ї, крім лябіялізації був також вплив морфольоґічний. Проф. О. не зазначує, що в К. А. є теж лябіялізація перед наступним мягким складом, нпр. **жонѣ**.

При зближенні **въ - у** дорогою білябіяльної вимови першого звука, застановляється проф. О. над повстанням протетичного **в** перед **у, о, а**. Слово ꙋ҃ ꙋставаˣ не може вповні потвердити цего явища, бо нерозривне письмо затирає правопис. Може тут бути прийменник **ув**, як в Євангелії Негалевського: ув очах, ув озеро, увошли[1].

У двох місцях, на ст. 268 і 273/4, обговорює проф. О. те саме явище: **ъи** (пов. бути **ъ + и**) **≥ ы**.

Речення на ст. 275, § 23: »При немилозвучнім збігу приголосних може вставлятися поміж них **о**«, належить вияснити впливом вокалізації глухих. Хоча глухі вчасно заникли й писалися в укр. правописі для традиції, в почуттю образованої людини була свідомість істнування їх після кожної самостійної приголосної, через що нині маємо: у Львові (=во Львові). В G³ гадо҃ появляється **о** й тому, що в сцс. мові була форма гадъка;[2] отже тут звичайна вокалізація **-ъ**.

У розгляді приголосних зачинає проф. О. від диспаляталізації губних та **ж, ч, ш, щ, р.** Підчеркає, що трудно докладно усталити ступінь паляталізації чи диспаляталізації ізза невиразного правопису. Про це явище згадує ще при обговоренні поодиноких ґруп приголосних. Труднощі виходять при писанні глухих та виношенні приголосних над рядок. При помочі цего процесу старається проф. О. визначити місце походження перекладчика, а саме того, що після **к г х**, є стало **и** зам. **ы**, диспаляталізації **р** та **л** і змішання **ц**)(**ч**. Одначе це явище обіймає не тільки півн.- зах. говори, але й галицькі та подекуди подільські.

Зміна **-л ≥ -в** (**у**), по думці автора, численна, про що свідчать не тільки приклади, але й писання **в** зам. **л** (приклади **два** на ст. 255). Брак епентетичного **л** був у дійсности під сильним впливом польщини.

Цікаво, з якою територією є звязаний процес заховання твердости губних перед прейотованими голосними, який в К. А. зазначується вставлюванням **ъ** та є розмірно численний[3]. І він причинивсяб до означення місця походження автора. У слів: надіятися — сподіватися, радше замість появи **i̯** або **u̯** поміж двома голосними, треба приняти дві паралєльні праслов͡янські основи.

В розділі про приголосні належало узгляднити уподібнення, диссиміляцію, стягнення, випадання приголосних та зміни під оглядом дзвін-

---

[1] А. А. Назаревскій. Языкъ Евангелія 1581 года въ переводѣ В. Негалевскаго. К. У. Извѣстія. 1911. № 11, ст. 70.

[2] Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, 125.

[3] Пор. Шахматов-Кримський. Нариси, ст. 62.

кости, а також внутрішнє й зовнішнє Sandhi. Поминено один приклад із заником v- и³ми а ѣ̑ (возьми), що стоїть у звязку з процесом: u̯ -v - -ѳ-.

Брак i̯ в приростку найвисшого ступіня прикметників спричиняв правдоподібно польський вплив. Є прецінь в К. А. два приклади з наи — саме тоді, коли в польськім ориґіналі не відповідають цим словам прикметники в формі superl.[1]

Розділ про морфольоґію розпочинає проф. О. уступом про словотворення і зазначає, що при обговоренні поодиноких явищ деклінації та конюґації подає словотвірні пояснення. Здається, що лучше булоб ці всі пояснення (як нпр. на ст. 387/8 про ітеративи) зібрати в більший розділ про словотворення, щоб тимсамим дати ясний образ цего ділу граматики і відділити словотворення від відміни (декл. і конюґ.). Автор задержався лише при зложених словах та їх вичислив, але уґруповання на зіставлення, споєння та зрости не подав, через що цінні уваги та матеріял тратять на вартости. В такий спосіб і відділ про речівники в укр. літер. мові XVI ст. бувби підпав під цей розділ і тимсамим не пропадалоб багато місця. Тут є важні завваги про те, звідки брався засіб слів в укр. мові цего віку (з польської мови). Знаменне й те, що церк.-слов. слова уступали перед польськими, через що так численні польонізми в К. А. та взагалі в укр. мові XVI-XVII ст. Цей уступ розглядає проф. О. під кутом бачення першого відмінку. Розуміється, що брак здовження приголосних перед зак. neutr. -я, -є (≤ -ije // -ьie) звязує з півн.-укр. говорами. І тут усталює наголос залежно від -ѣнє // -енє. Дальше вичисляє ряд закінчень nom. sg. в середнім і жіночім роді. Нема в них ясного перегляду.

Що до слова звєра, воно не може бути всіх трьох родів, тільки середнього. Тут не рішає прикметник жін. і серед. роду, тому що перекладчик мав у тексті польське: bestya і smok. Через це мішав рід прикметників.

У розгляді відміни речівників в укр. літер. мові XVI ст. підчеркує проф. О. вчасти взаїмний вплив деклінаційних основ, яких є шість, та подає орієнтаційну таблицю первісних речівникових закінчень в старословянській та українській мові (314). В перегляді поодиноких відмінків пізнати дещо відмінний уклад основ в укр. мові XVI ст. Докази, що в основі чол. роду на ŭ було більше ніж шість речівників, потребують докладнішого узасаднення. Слушно розріжнив проф. О. вживання в родовім однини зак. -а у живих, а -у в неживих та неокреслених і збірних, що в К. А. відбивалося дуже виразно. Закінчення dat.[1] -ови каже вимовляти -ovi побіч -ovy (хоч ні разу не стрічає -овѣ), бо так є в північних укр. говорах.

Трудність пізнання вимови через неясну ортоґрафію, старається проф. О. розвязати переважно при помочи акценту й прикладів з нинішних говорів. Деякі вияснення видаються непевні. Може й інші були впливи, нпр. у V[1] і основ смє̑ти чи не і польський вплив śmierći.

---

[1] Гл. Л. К. А. ст. 13_3.

В instr.[1] форма цесаро̑м залежить від диспаляталізації v̲ та анальоґії до основ о[1]. Що до закінчень -у в місцевику після к, г, χ, то мабуть до запанування основи й причинився тут польський вплив, де після цих проголосних є виключно таке закінчення. Таксамо як у польській мові маємо це закінчення й після **ш, ц, р, н.**

У множині відмічено зак. -ци в N[3] давне й нове -ове, як у грамотах, збіг gen. і acc. осіб чол. роду, та nom. і acc. річей та крім того давну форму загальну nom. - acc. У жіночих збіг nom., acc. та voc. В закінченні gen. plur. приймає проф. О. вимову -ȣв, -юв, а не -ів так, як твердив у фонетиці.

Закінчення dat. plur. -ом, дуже поширені в XVI-XVII вв., є по думці проф. О. континуантами старословянської мови, або взяті з мови живої тих століть. Вони й нині є часті в говорах Галичини. Трудно теж приняти його твердження, що закінчення на -ъми було, здається, тим посередником, що торувало дорогу новому закінченню -ами, -ями, яке накидали **а** основи. Вонож не розширялося на інші основи, а само уступало перед основою на **а**.

У двійні підмітив проф. О. форми цего роду навіть при числівнику три й чотири (343). Як усюди, так і тут усталює наголос на підставі виміни ѣ, — и, е. Слова без однини нечисленні та й незамітні.

В уступі про займенники твердить, що »давні ны, вы на укр. грунті зникли надзвичайно рано (якщо тільки були вони)« (344), але на якій основі, не каже. Його припущення, що поява в формах: до него, к немȣ, съ нимь, залежить від відміни j-н, частої в укр. і других мовах, уступає перед виясненням цего давного процесу, доконаного в прасловянській добі, під впливом прийменників: kъn-, vъn, sъn.[2] Подвійні форми: сесь, тотъ і досі існують у говорах Галичини, Волині й Полісся.

У прикметників треба відразу відмітити, що прикметникова відміна майже виперла речівникову та що у множині є однакові форми на всі три роди. На вступі розділу про прикметники є замітна увага, що крім давних континуантів сцс. є богато запозичень з польської мови (347). Важні теж приклади на мішання палятальних і непалятальних наростків: -ній || -ний (348-349). Форми nom. plur. ыи ≤ -ы на думку проф. О. походять з північно-укр. території. У висшому ступіні прикметників наросток -ѣ й ш і й додається так, як у сучасній мові до пнів, закінчених на дві приголосні, а не закінчені тільки на н, л, р. Слушно підчеркує автор вагання цего наростка в тих самих словах.

Сам твердить, що наголос паде тільки на наросток -йѣшій (як у памятках XVI-XVII вв.) і ставляє дивні наголоси через те, що зам. ѣ є часом е. Може перекладчик також помилитися в уживанні ѣ-е, -и.

Також серед числівників окрім континуантів давних форм є такі форми як: обойгу, обойга, які й проф. О. приймає за польські (357). Можливо, що перекладчик не знав, як виглядає жива укр. форма.

В розділі про дієслова подає проф. О. на вступі, що багато дієслів в К. А. є континуантами не сцс. мови, а новотвори, взяті переважно з поль-

---

[1] Шахматов-Кримський. Нариси, ст. 74/75.

[2] W.Vondrák. Vergleichende slavische Grammatik. 1924. I. стор. 418 § 345.

ської мови. В закінченні дієіменника -ти, винесенім над рядок у постаті т (зᾱкнᾱт, зᾱкова), приймає редукцію -і, отже зак. -ть (t'). Своє твердження попирає тим, що: 1) були такі форми в укр. памятках XVI-XVII ст. (але яких, не говорить), 2) коли в К. А. виноситься над рядок цілий склад (що буває рідко), то він пишеться цілим і 3) закінчення Pr. 3^1 -ть так само пишеться з винесеним -т: шкодѧ (358). Що до другого арґументу слід зазначити, що в виношенні над рядок складу, побіч писання цілого складу, часто перекладчик дає тільки складову приголосну нпр.: тѣ і тѣ. Также в польських друках у gen. sing. adj. m. te° =tego. Колиб перекладчик стало вимовляв -ть, був би хоч раз написав його у рядку.

Приклади на брак -ть в зак. 3^1 Pr. лучаються переважно в приписках на марґінесі. Це замітне тому, що в них саме є більше проявів живої мови ніж у головнім тексті. Также диспаляталізацію -ть, якої властиво годі пізнати в К. А., звязує проф. О. з походженням памятки з півн. укр. земель. В супереч твердженням проф. О-ка в 1^3 ind. Pr. є кілька закінчень на -мы (правѣ ѫвѣдᵃѥ ѫзнаваѥмы, Дії 24_3) та в формах зложених допомічного дієслова ѥмь.

На ст. 362 і д. подає проф. О. поділ дієслів на шість ґруп і підґрупи, зазначуючи в увазі [1]), що нема ще сталої схеми для клясифікації дієслів чи то староцерковних чи живої мови. При своїй клясифікації бере за підставу матеріял XVI ст., себто К. А. Тому це є знаменний вклад в історію укр. мови.

Не знати, чи ѫкоᵘдє належить до дієслів з пнем на голосну (пс. *idti, *idą), а также повноголосні ѫмерєти, померєти, ѩзорѣ?

Добре булоб подати відсоткову скількість переходу -л ≥ -в (ꙋ) в 3^1 imperf. При обговоренні зложених форм часів минулих, що в К. А. виперли зовсім давні форми imperf. та aor., треба зазначити, що perfect., який в розумінні проф. Огієнка заступив давний аорист чи імперфект, не має значіння клясичного перфекту, бо воно міститься в доконанім або недоконаному пні дієслова. Свідчить про це заник допомічного дієслова спершу в третій особі, а відтак у другій і першій. У другій і першій особі допомічне дієслово зливається з головним під польським впливом. Це явище й нині знане говорам Галичини: ходивім, -вісь, (-вєсь).[1]

В conditional'ю, що твориться з форм минулого часу і злучки бы, теж треба відріжнити час теперішний і минулий (за поміччю був, -ла, -ло), чого проф. О. не пояснює виразно (381-384).

В описових формах майбутнього часу при допомічному дієслові: **хочу**, відмінно від сцс. стану, мусить дієслово головне мати значіння доконане. Тому такі приклади, як: В карности жити не хочут 515, хочут летати аж до неба 591 (385), є сумнівні; можуть означати лише замір.

Уваги про невідмінні части мови радше належать до ділу про словотворення. Проф. О. завдав собі багато труду поґрупувати при-

---

[1] Пор. J. Janów. Gwara mr. Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. ст. 88 § 113.

слівники по походженні (з сцс. та головно поль. мови — навіть в К. А. незалежно від Р. Б.), значінні (змістові) та закінченні. Дальше дає (388-390) творення прислівників від частей мови (390-394). Рівнож прийменники ґрупує по походженням із сцс. мови та з польської, як найблизшої живої. Злучники є звичайно давного походження. Всюди подає автор фонетичні вияснення та відсилає до словника.

Велику частину моноґрафії присвячує проф. О. складні К. А. Робить це тому, що, як сам зазначує, складня укр. історичної мови ще зовсім не опрацьована. Через те ставить він перші кроки й вони є лише пробою (398-399). Проф. О. старається підходити до цего ділу мови в нашій памятці з підстави сцс. складні та грецької й латинської мови, а вкінці й польської, тільки не завжди. Здається, порівнання з польською мовою треба було зробити докладніше, тому що польська мова таки сильно впливала на розвій живої укр. мови XV-XVII вв.; у складні полишив цей вплив замітні сліди. Шкода, що автор все, як і попередно, вдається в розважання над фонетикою та морфольоґією.

Не всі погляди автора на складню видаються мені правдоподібними. Нпр. що до вживання присудка є для множини підмета такі приклади: ко҃ко и҃х є҃ (сцс. ѥлици сꙋть), што ко҃ве҃к ѥни҃х є҃ (Р. Б.: rzeczy co w nich są) виказують, що в укр. мові підмет стоїть в однині, тільки у взорах сцс. та поль. підмет і присудок у множині (399-401).

Широко розводиться автор про ставлення **ся** перед і після дієслова, віддільно й разом (430 ss.) Старається также доказати, що **ся** вже тоді зливалося зі своїм дієсловом, коли стояло після него. Доказує це тим, що часом у формах як: годитсѧ, завстыдитсѧ, кꙋситсѧ після -т-, що не виноситься в гору, нема глухого.

Другим доказом зляття **ся** з дієсловом є те, що воно зросле трактується як одно слово й неакцентоване переходить я ≥ 'є. Але в говірках маємо перехід неакц. ся ≥ сє навіть тоді, коли воно стоїть перед дієсловом. Нпр.: Вона си у него питає; пішли на мідьиний тік си бороти; Біда си поправила; і: Питаєт си го Трикамінь.[1] На ст. 448, § 244. подає проф. О., що причиновий відмінок однини чолов. роду прибирає форму родового не лише в живих істот, але й неживих. Нотують це явище наші ранні памятки. Цитує два приклади з Гал. Єванг. 1144: 1) Тако бо възлюбї бг҃ъ всего мира. Іо. 3_{16} (*οὕτως γὰρ ἠγάπησεν ὁ θς̃ τὸν κόσμον*); 2) нѣсть добро отѧти хлѣба чѧдомъ. Мт. 15_{26} (*οὐκ' ἔστι καλὸν λαβεῖν τὸν ἄρτον τῶν τέκνων*). Третій приклад з Пандектів Антіоха XI в.: възѧти хлѣба. В дійсности грецький текст подає акузатив. Але чи в першім прикладі з Гал. Єв. 1144 не розумів писар помилкого слова: всего мира, як придаток до бг҃ъ, (бо дуже частий є зворот: бг҃ъ всего мира)? Другі два приклади є звичайною складневою конструкцією, званою genetivus partitivus (частотливий), зовсім правильною в укр. мові.

В останнім розділі третьої частини обговорює проф. О. чужі впливи на розриток української літературної мови XV-XVII вв. Вони оперті, розуміється, тільки на К. А. Підмічає впливи: церковно-словянський,

[1] В. Шухевич. Гуцульщина, т. V. Львів 1908. ст. 114.

польський, чеський, німецький, латинський та італійський. (Цікаве, чому тут не подав впливу грецької мови. Його розглядає щойно в наступнім розділі). Хоч автор ще раз повтаряє дещо сказане, подає также цінні замітки. Вони опираються головно на впливі слівництва цих мов. Може й не всі слова правильно походять з даної мови, яку обговорює автор (саме з італійського слівництва). Вкінці проф. О. подає граматику чужих слів в українській літературній мові XVI в. на підставі К. А. Безперечно, дуже добрий мовний набуток, поґрупований по ділам граматики. Добре бувби зробив автор, якщо при кожнім майже прикладі бувби давав польське слово і відмітив, як і на скільки польський ориґінал змінив правильну вимову чужих слів.

Одначе й тут дещо не ясне. Чи мішання а)(о ограничається тільки до чужих слів? Слово **багатий** ледви розуміється запозиченням з чужих слів. Сам проф. О., хотячи виказати зміну **о)(а** в цьому слові, подає походження зі санскриту й перської мови. Так далеко йдуча етимольоґія не вважається запозиченням з чужих мов живих, сучасних укр. мові (508). Може слова: бестыѧ, грецыѧ з ы зам. и перед ѧ стоять під польським впливом, де в Р. Б. було bestya, Grecya; хоч в інших польських памятках того часу є bestia, Grecia. При звукові **г** подає проф. О. таке пояснення (511): »Але крім цього традиційного беззвучного спіранта **г** перекладчик знав і вимовляв дзвінке **ґ**, яке він писав ріжними способами« (кг, к). Може автор хоче читати під **г** поль. χ, γ?; годі зрозуміти. Твердження, що »навіть в однім і тім слові два **g** можуть віддаватися не однаково: Кгокъ и Макгокъ« (512/513) може треба приняти так, що укр. перекладчик передав на письмі беззвучне польське **g** у визвуку як **k**.

»Чуже **h** часом передається в К. А. через χ, Маχомет« і т. п. (513) треба пояснити так, що в поль. текстах слово Магомет дуже часто має ch (згідно з польською вимовою). Нпр. у Р. Б., а также у хроніці М. Більського.

Заміна f)(xv не завжди відноситься до чужих, тут польських слів. Подані (на ст. 516) проф. Огієнком слова, віддавна були в укр. мові, як нпр.: хвалити, хороба, хорий.

В дійсности цей розділ є лише спробою розяснити це питання в українській мові.

У другім томі дає проф. О. четверту частину моноґрафії, а саме словник на 149 сторінках, а опісля кілька виїмків з тексту К. А., з яких деякі порівнує з польським текстом Р. Б. І цей словник, як усі нечисленні досьогочасні словники укр. істор. мови, вносить цінний матеріял. Жаль, що проф. О. не дав словника, що вичерпував би весь матеріял, бо в дійсности поопускав і деякі слова (головно чужі), які рідко приходять в наших памятках. Він міг би кинути багато світла на історію укр. мови. У виписуванні слів належало подати основну форму даного виразу, а не так нпр.: **Выпытавши** о всем 132, **Наголовнѣйшого** 4, **Наготу** терпим 310.

Наприкінці завважу, що упрощення правопису та подавання місць із прикладами, до якого дав пояснення на ст. II. 161-163, вводять неточности. Проф. О. вніс усі надпорядкові букви в рядок, відзначуючи

їх відмінним друком, а тимчасом, може найбільше з вини складача, дуже багато цих букв не відзначено осібними черенками. Здається, що перша монографія та відписи з тексту К. А. потребують вірного передання й освітлення ґрафіки та ортоґрафії. І в докладних передруках тексту К. А., поданих кирилицею на ст. II. 157-161, недоглянено багато пропущених знаків ґрафічних.

Покажчик до розділів і віршів К. А. не дає стільки, що саме цитування даних місць, головно тоді, коли треба слова К. А. порівнувати з якою іншою памяткою. Также подекуди є недобачення в цитуванні допомічних розправ, нпр. на ст. 396, 402, 418.

Рівнож у мові проф. О. трапляються деякі незрозумілости, як нпр. вживання слова Ягелло і Ягейло 53, 118, 447, Шльонск 9,479, Сигизмунд 33, червоним чорнилом 180.

Дивне, що проф. О., пишучи про джерела К. А., не покликається на ствердження епископа Й. Боцяна, що переклад зроблений з Р. Б. Це велика заслуга покійного вченого. Так само проф. О. майже не згадує про мої описи мови в рефераті; усюди є він оригінальний. Можливо й у моїм малім рефераті, де не можна було багато сказати, є похибки, але треба їх виказати й направити.

В результаті, розважання нашого дослідника скупляються довкруги питань: Де і коли повстав К. А. (автор); чи твір бр. чи укр. Може і вдалося йому дійти, або принайменше зблизити до правди, але виясненя, де і коли повстав твір, ще не задоволяють. Вони можуть бути приблизні а не певні, як на це вказують самі висліди дослідів проф. Огієнка.

Василь Лев

Dr. Anton MICHEL. **Humbert und Kerrullarios.** Quellen und Studien zum Schisma des XI. Jahrhunderts. (Quellen u. Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, herausgegeben von der Görres-Gesellschaft. Band XXIII). Zweiter Teil. Verlag Ferd. Schöningh. Paderborn 1930. 8^0 XII + 496. Ціна: 32·— RM.

Солідної монографії про роздор за часів Керулярія дотепер ще не було. Поважна праця д-ра Міхеля усуває ту прогалину в ділянці церковної історії і кидає на відносини між Римом і Сходом в X і XI вв. подекуди зовсім нове світло. Твір автора це не історія, лише збірка жерел до історії часів Керулярія і розвязка кількох питань, що посередно чи безпосередно звязані зі справою роздору в XI віці. Першу частину автор посвятив римським жерелам і особі кардинала Гумберта[1], другу посвячує головно візантійським жерелам і особі Керулярія. На зміст другої частини складаються отсі розділи: I. Час повстання Синодикону і вписання сюди імени Фотія. II. Чи роздор істнував уже перед Керулярієм? III. Паноплія Михайла Керулярія. IV. Автор енци-

[1] Оцінку I частини подав о. д-р В. Лаба. Див. »Записки ЧСВВ.« I. 634-635. Недавно високозаслужений дослідник схизми 1054 р. видав на сторінках „Römische Quartalschrift" XXXIX (1931), 355-376 деякі досі незнані письменні акти зі спору між патріярхом Михайлом і послом Гумбертом. Видання затитуловане: Verstreute Kerullarios-und Humberttexte.

кліки про опрісноки. V. Збірка Льва IX з листів св. Павла. VI-VII. Никити Стетатоса »Діялєксіс« про опрісноки і »Синтезіс« про Filioque. VIII. Praedestinatus; жерело Гумберта в полєміці з Греками. IX. Інтронізаційні листи Петра з Антіохії. X. Пселльос про події 1054 р.

До недавна був утертий погляд, що по смерти Фотія була єдність в Церкві аж до 1054 р. Автор виказує, що в дійсности схизма істнувала уже давно перед Керулярієм. Потверджують це однозгідно всі західні й східні жерела. На папсько-франконський союз відповіла Візантія релігійним роздором вже з кінцем X віку. Візантійські (і инші східні) патріярхи не відносяться вже в ніяких справах до Риму, ані не споминають майже ніколи папів в часі літурґії (папських імен майже нема в диптихах). По 996 р. величають уже Фотія як героя православія, а на всіх його противників (отже й на Рим) кидають клятву. Незабаром почитають його як святого. Патріярх Сергій II (984—1019) розсилає до своїх товаришів на Сході в друге енцикліку Фотія з 867 р. Була це явна релігійно-політична демонстрація проти »епископів старого Риму«.

Другий розділ цінний тим, що автор переводить ґенезу Синодикону (служби на неділю православія з похвалами й клятвами) і доходить до двох нових у науці заключень: 1) Автором Синодикону є патріярх Методій (842 р.), 2) Фотія канонізовано вже в рр. 996—1025. (В тім часі вписують його як героя православія до Синодикону). Отже вина Керулярія не у відновленню роздору (бо він його вже застав як факт давно завершений), лише в тім, що він 1) рішучо виступив проти поєднання з Римом, хоч була до цего знаменита нагода, 2) що між розєднаними обома Церквами викопав таку пропасть, що всяке пізніше щире поєднання стало прямо неможливе.

Велике світло на ролю й характер Керулярія кидає третий розділ (найцінніша часть праці д-ра Міхеля). Ще в 1555/62 рр. посол Леопольда I купив у Царгороді грецький рукопис без заголовної картки, що лежав аж дотепер у цісарській бібліотеці у Відні ніким незамічений (cod. 306). Аж автор звернув на нього увагу і видав його тут перший раз з незвичайно солідним критично-історичним апаратом. Показалося, що це збірка полємічних творів Керулярія з 1050/54 рр., т. зв. Паноплія, якої першими частинами покористувалися два другі визначні тодішні візантійські полємісти: Лев з Охриди і Никита Стетатос. Паноплія це голос самого Керулярія і вірний образ його цілої особи. В порівнанню з Панопліею всі інші жерела про Керулярія набирають нової сили і що головне, достовірности! Розбірка Панопліі потверджує, а радше виказує, що Керулярій це людина незвичайно енергічна й послідовна, але притім і незвичайно пристрасна і мстива аж до крайности. В орудниках зовсім він неперебірчивий: радо послугується клеветою, брехнею, фальшуванням текстів; відповідно до обставин і осіб уживає погроз, лайки і підбурювання. Своїх противників переслідує з фанатичною заїлістю. В богословських науках досить слабо вишколений. Хибні поняття про духовну й державну власть та про їх взаїмне відношення присвоїв собі Керулярій від Симеона молодшого. Словом, Керулярій це не так патріярх, як радше вузькосердний і непримиримий візантійський патріот і диктатор, що свою власть опирає на піддержці

товпи, від якої вимагає сліпого послуху. Ненависть проти Латинян роздмухує до найвисшої степені. Керулярій перший між Греками освідчає, що опрісноки це неважна матерія до Найсв. Тайни Евхар. і з того приводу викликує фанатичне переслідування Латинян у Царгороді. Латинське хрещення, на його погляд, також неважне і тому велить Латинян перехрещувати. Він перший проголошує їх формальними єретиками і примінює до них всьо, що колинебудь було звернене в Церкві проти ріжних єретиків. Новими клятвами (без собору — річ досі нечувана в Греків!) сипле на Лятинян як з кулемета. Навіть само приставання з ними уважає за гідне осудження.

Трагічний розрив 1054 р. поясняє у великій мірі сам хід подій в 1050/54 рр: На Візантію напирали зі Сходу Сельджуки; візантійським посілостям у полудневій Італії дуже поважно загрожували Нормани. В 1050 р. вибрався до Візантії з полудневої Італії візантійський *κατὰ πᾶν Ἀργυρός*, римокатолик, бажаючи створити римсько-німецько-візантійський союз, особливо проти Норманів. Папа Лев IX (1049—1054) і цісар Константин IX Мономах (1042—1054) були не лише за політичним порозумінням, але також і то в першій мірі, за релігійним поєднанням. Та цему рішучо спротивився патріярх Михайло Керулярій (1043—1058), бажаючи удержати й на дальше дотеперішну незалежність візантійської Церкви від Риму. Він підніс цілий ряд закидів проти лат. Церкви (латинники освячують на службі Божій »юдаїстичні« опрісноки, постять і святкують на жидівський лад в суботу, їдять кров і нечисті звірята; лат. монахи їдять »на жидівський лад« солонину(!) і т. п.). Аргироса виключив Керулярій з Церкви, »єретичні« лат. церкви позамикав (один фанатик подоптав тоді навіть Найсв. Тіло в одній з лат. церков), лат. монахів порозганяв і візвав нарід до загального бойкоту всіх західних »єретиків«. Першу свою полємічну збірку проти Латинян вислав Керулярій до архіеп. Льва з Охриди. Лев уложив з неї дуже обиджаючу Рим енцикліку і вислав її до полудневої Італії (де вона попала в руки Гумберта), до Переяславця і до київського митрополита Івана. В тім самім часі вислав студитський монах Никита Стетатос свою »Діялєксіс« до Петра з Антіохії (Мономах іменував йсго 1052 р. тамошним патріярхом) і до Вірменів, поборюючи латинські опрісноки. Вірмени познакомили з тим твором сирійських якобітів. Керулярій почав перехрещувати, бажаючих приняти (з релігійних чи економічних спонук) гр. обряд, латинників. Поведення Керулярія викликало на Заході велике огірчення і навіть сам цісар Мономах запротестував 1053 р. проти нелюдського поведення свого патріярха. В часі, як Керулярій закидав всі можливі дотепер в Церкві єреси латинникам, кардинал Гумберт черпав зі семипелягіянської збірки єресей »Praedestinatus« (з V в.) »докази«, що творцями й покровителями всяких єресей є саме Греки. Як бачимо, Керулярій перший спровокував Рим і Гумберт лише відплачувався.

Несподівано надійшла до Візантії страшна вістка про велику норманську побіду над папсько-німецькими військами (Аргирос також згинув), що викликала над Босфором сильну трівогу. Цісар чимскорше вислав до папи хризобуллю про політичне й релігійне поро-

зуміння в дусі Ап. Престола. Під сильним натиском двора уступив позірно й Керулярій. І він залучив від себе чемний лист, а навіть згодився в нім вписати папу в диптихи (з чисто політичних причин, бо в душі уважав папу за єретика, що стратив ласку уряду й ласку священ і став звичайним ляїком, — це вплив Симеона молодшого, »нового богослова« з X/XI вв.). З Барі вислав Лев IX до Візантії трьох своїх лєґатів (кард. Гумберта, канцлєра Фридриха, пізнішого Стефана X, і архіеп. Петра з Амальфі) з листом до цісаря і... несподівано дуже острим листом до Керулярія (листи укладав сам Гумберт). Цісар приняв папських лєґатів незвичайно ввічливо і за ввесь час їх побуту в столиці оказував їм свою дуже велику прихильність, поміч і опіку. Зовсім інакше поступив патріярх. Сама стріча з »єретиками« була для нього діймаючо понижаюча. А тут ще »горда їх постава« (не хотіли заняти в його палаті місця по грецьких митрополитах), острий лист Льва IX і опіка цісаря над »єретиками«, яких до того цісар уважає »за перших між християнами«! Це вже було за богато для гордого Візантійця. З лєґатами він зірвав відразу і вже більше не стрічався з ними ніколи. На предложену лєґатами й цісарем диспуту в студитськім монастирі (24. 6. 1054) навіть не явився. Вислід диспути з Никитою Стетатосом, (з яким Гумберт обійшовся дуже нечемно), перейшов усякі очікування патріярха: Іменно, на приказ цісаря мусів Никита спалити свої полємічні твори, а лєґати кинули на нього (і правдоподібно також на Керулярія) клятву. Никита упокорився. Лють патріярха дійшла до найвисшого вершка. Він звернувся до народу з незвичайно підбурюючими бесідами і проти лєґатів і проти цісаря, що їх піддержував. На погляд Керулярія православні не можуть узнавати над собою власти поганських і єретичних володарів і не мають найменшого обовязку за них молитися. Цісар (Мономах), що заопікувався »єретиками«, став тимсамим і сам єретиком і стратив всяку власть разом з ласкою уряду. Товпа почала бунтуватися. Лєґати побачивши, що їх місія скінчена, зложили торжественно буллю викляття на престолі Гаґії Софії 16. липня 1054 р. і виїхали. З дороги їх завернено. (Керулярій хотів видати їх мабуть в руки товпи). Ситуація ставала чимраз то грізніша і цісар порадив лєґатам чимскорше опустити місто. Лєґати послухали. Керулярій сфальшував текст буллі з 16. липня в гр. перекладі і товпа вчинила проти цісаря грізне повстання. Цісар мусів капітулювати. Жертвою впала партія Арґироса. Буллю з 16. 7. спалено. Керулярій скликав чимскорше свій собор (*σύνοδος ἐνδημοῦσα*) і викляв на нім латинську Церкву, чи радше всіх своїх противників. Клятви на єретиків (дійсних і позірних) обіймають 20 глав. Ухвали того собору розіслав Керулярій іншим православним Церквам. По побіді над цісарем зібрав він в одно всі свої дотеперішні твори проти латинників (Паноплія). Д-р Міхель є тої гадки, що Паноплія мала відтепер служити як катехитично-літурґічна книга при прииманню до візантійської Церкви латинників. Керулярій хотів схизми і перевів свою ціль в брутальний спосіб. Тому й поведення Гумберта, хоч не дасться вповні оправдати, то бодай дасться лекше зрозуміти.

Незвичайно симпатичною серед тої боротьби являється стать ми-

ролюбивого й чесного патріярха Петра з Антіохії. Він болів над роздором і по своїм вступленню на патріярхальний престіл відновляє старий, але давно вже не практикований, звичай висилання інтронізаційних листів (за що одержав від Льва IX похвалу). По подіях у Царгороді 1054 р. докоряє сильно Керулярієви та Керулярій дуже далекий був від принимання яких небудь поучень. Інтронізаційні листи Петра оголошує тут д-р Міхель перший раз друком.

Пізніші Греки про події 1054 р. майже не згадують. Не дуже то згадують і про самого Керулярія. Цікаве є свідоцтво секретаря Константина IX Мономаха, Пселльоса. На замовлення цісаревої Евдокії (якої Керулярій був близьким кревним), Пселльос не вмів (радше не хотів) сказати в своїй похвалі для Керулярія як лиш те, що людей зі старого Риму принято добре. І хоч вони зі своїми ложними науками про Filioque голосили безбожність, однак булиби не знайшли спротиву в Царгороді. Лиш Керулярій почав пристрасну боротьбу словом і письмом. А як Римляни ставали ще зухвалішими, Керулярій кинув на них клятву. Свідоцтво, як бачимо, досить характеристичне. Роля інших осіб (Никити Стетатоса, Льва з Охриди, Льва IX), хоч була знатна, всежтаки підрядна. Тому обговорювання їх діяльности і творів поминаємо.

Працю д-ра Міхеля ставимо дуже високо. Мабуть ніхто ще не кинув так ясного й сильного світла на роздор у Христовій Церкві в X/XI вв., як саме він. Шкода лише, що в другій частині своєї праці не подав бодай коротко, як розвивалися самі події 1050/54 рр. в їх хронольогічному порядку. І. Луб, ЧСВВ.

Karl VÖLKER. **Kirchengeschichte Polens.** (»Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte«, hrsgegeben von R. Trautmann u. M. Vasmer). Walter de Gruyter & Co. Berlin-Leipzig 1930. 8⁰, XII + 337.

Є це короткий начерк церковно-релігійного життя на землях, що входили в склад старої Польщі. Свою історію ділить автор на 5 частин: 1) Пересланки (Voraussetzungen); 2) Церква за Пястів (992—1386); 3) В добі Ягайлонів (1386—1572); 4) В часах виборних королів (1572—1795); 5) В добі займанщин (1772—1918). Автор старається подати вірний образ не лише римо-кат. Церкви, але також представляє досить вичерпуючо розвій протестантизму в Польщі та подає короткий огляд історії Церкви вірменської й української (православної й греко-католицької).

Для нас цікаве передусім це останнє. Про Українців і українську Церкву згадує автор досить часто (стор. 2, 3, 4, 5, 10, 13, 24, 25, 62, 63, 64—70, 84, 89, 100, 102—110, 128, 213, 218, 260—280, 298—300, 305—307, 314, 315—316, 318). В українських справах віддали деяку прислугу авторови проф. Г. Шмід (Ґрац) і проф. Ганс Кох (Відень). Українська бібліографія вичислена в книжці досить вичерпуючо (м. і. Богословія, Записки ЧСВВ. і ЗНТШ., автори: Антонович, Е. Барвінський, Біднов, Бордун, Целевич, Чубатий, Добрянський, Дорожинський, Франко, Галятовський, Гарасевич, Грушевський, Іщак, Карпович, Крипякевич, Липинський, Огієнко, Пелеш, Петрушевич, Площанський, Рудович, Савицький, Сліпий, Студинський, Сушко, Шараневич, Щербина, Тома-

шівський, Возняк, Зубрицький і інші). Авторови відома також відносна польська й російська література про укр. справи. З історичних імен стрічаємо тут такі як: Андрій галицький, Балабан, Борецький, Бронський, Будний, Хмельницький, Четвертинський, Данило гал., Дівочка, Гізель, митр. Григорій, митр. Ісидор, Ярослав (кн. Мудрий), Кишка, Колєнда, Конiський, Копистенський, св. Йосафат Кунцевич, кн. Лев, Могила, Нестор, Ольга, Потій, Рагоза, Рутський, Садковський, Шептицький (Андрій), Сєлява, Смотрицький, Солтан, Святополк, Шумлянський, Терлецький, св. Теодосій, Вишенський, Волчанський, Володимир В., Жоховський, Жабокрицький і інші. Треба признати, що автор використав літературу про наші справи дуже совісно і старався представити історію української православної й католицької Церкви обєктивно. Це й йому майже зовсім удалося. (Підносимо це тим більше, що автор міг на українських читачів хиба дуже мало числити). На кожному кроці стрічаємо справдішню німецьку совісність і точність. Через те книжка дуже зискує на вартости.

Але й має цей твір деякі свої недомагання, а іменно в термінольогії. Нас називає автор з початку Russen, опісля Ruthenen, на кінець Ukrainer. Нашу Церкву, чи то православну чи католицьку, зове спільним іменем: »die griechisch-katholische Kirche« (для відріжнення: die griechisch-unierte, die griechisch-orthodoxe або schismatische). Тому й трохи дивно звучать для нас слова автора: »die griechisch katholische Kirche für und wider Union« (ст. 260). Закінчення імен укр. авторів на -цький і -ський подано нераз правильно (передусім у бібліографії), але й дуже часто в польській чи російській правописі (-цкі, -скі, -цкій, -скій). Кілька імен подано мильно (Тупчанскі зам. Тучапський, Попіце зам. Попель) або лише по польськи чи московськи.

Абсолютно за мало посвячено місця м. і. нашій княжій добі. Гадяцький договір (1658) заключив після автора Хмельницький (274), зам. Виговський. На укр. католицьку Церкву автор глядить нераз так, як православні (нпр. в уступі про замойський собор і подекуди в згадці про Василіян). Але він тому зовсім не винен. Ми вдячні авторови і за ту коротеньку згадку про наш нарід і нашу Церкву, на яку він у нарисі міг здобутися. Приємно зазначити, що працю Völker'a прихильно оцінив В. Абрагам у »Kwart. hist.« XLV. I, 329. І. Луб, ЧСВВ.

Istoria diecezei române-unite a Orăzii-Mari, scrisă cu prilejul aniversării de 150 de ani dela infiinţarea aceleia 1777-1927 de Dr. Jacob RADU. Oradea 1930. 8⁰ 342. Ціна: 100 Lei.

Дієцезія Румунів, католиків грецького обряду, в Oradea (Великий Варадин) святкувала 1927 р. торжественні роковини свого канонічного основання. Щоби ту радісну подію переказати будучим поколінням, д-р Я. Раду, капітулярний препозит, випустив у світ книжку, в якій прегарно описує історію цеї дієцезії. Саме тому, що ще до унії закарпатських Русинів-Українців із Апостольським Престолом і далі після щасливо доконаного зєдинення до р. 1823, зглядно 1853, Румуни, проживаючі на території Мадярщини, підлягали юрисдикції руських епископів, нехай вільно буде начеркнути тут дещо з висше наведеної праці.

Румуни приступили до св. зєдинення разом із Українцями. Числом не було тих приєднаних Румунів богато. В тім часі, коли А. Бенковіч, епископ велико-варадинський обр. латинського, дуже усильно старався повести наперед справу унії Румунів, і кальвіністи і Серби-схизматики працювали в тім напрямі, щоби її перепинити. На просьбу і запросини тогож епископа велико-варадинського, посітив усю сатмарську область Апостольський Вікарій Українців Йосиф de Camellis, що й відбув там в р. 1690 синод зі священиками грецького обряду, передусім із Румунами. А знову в р. 1695, запрошений тимже прелатом, звізитував округ Великого Варадину, де богато допоміг унії. По смерти de Camellis'a, унія не вчинила жадного кроку вперід. Навпаки, на пропозицію П. Форґача, епископа велико-варадинського обряду латинського, зроблену св. Престолови, щоби вірним грецького обряду настановити епископа того самого обряду, дня 11. грудня 1748, в монастирській церкві в Марія-Повчі, аґрійський ординарій посвятив епископом Мелетія Ковачія, світського священика, однак поставив його не епископом ординарієм, але вікарним епископа латинського обряду. Ні сам Мелетій, ані теж вірні Румуни ніколи не були вдоволені тим підданством юрисдикції латинського епископа. Тимто часто-частенько відкликалися і до св. Престола і до цісарської курії, просячи для себе свого власного епископа-ординарія. Про те найдокладнійше розписується д-р Раду. Та як аґрійський епископ опирався закладинам звичайної епископської столиці для Українців у Мукачеві, так знов епископ велико-варадинський спротивився закладинам такоїж епископської катедри для Румунів. Не треба згадувати, наскільки такі кроки скріплювали схизматиків, продумуючих раз-у-раз для унії лихо. Щоби піднести оплаканий стан, у якім знайшлися греко-католицькі Румуни, епископ Великого Варадину упросив епископа Українців, М. Ольшавського, щоби цей перевів канонічне посіщення, що дійсно мало місце 1761 р.

Кілько католицькій вірі пошкодив факт, що Румуни були віддавані під юрисдикцію латинського епископа, про те можна заключати з отсих слів славнозвісного Базиловича: »Luget lugebitque Transsylvaniae Graeci Ritus Ecclesia, de amissis plus quam sexaginta millium animarum ad schisma relapsis metu subiectionis Ritus Graeci Ritui Latino; sentit dolorem vix unquam leniendum Magno Varadinum, quod ex multis millibus animarum Sacrae Unionis perexiguum manipulum lacrymabundis contucatur oculis. Sentit acerbi doloris huius partem Comitatus quoque Satmariensis, quia spatio dimidii anni undecim circiter millia animarum persuasione illius metus (Sophronio quodam Sarabaita authore) seducta ab oboedientia Sanctae Matris Ecclesiae desciverant« (42).

Коли мукачівський Апостольський Вікаріят для Українців вийнято з під юрисдикції аґрійського епископа обряду латинського і настановлено його звичайною катедрою, тоді і румунська велико-варадинська дієцезія обряду грецького осягнула канонічну інституцію. Але й по еригованню велико-варадинської дієцезії більше як 70 румунських парохій остало під юрисдикцією мукачівського епископа. Між кандидатами на новоотворений епископський престол знаходимо Андрія Цеткая (Zsetkey), ґенерального вікарія мукачівського епископа. В капітулі нової

дієцезії засідають теж каноніки Українці, як Павло Береги (Bereghi) і Олекса Почий (Potsi). Натомість у руській капітулі в Мукачеві зустрічаємо Румуна Іваська (Ivaşcu), деяких професорів богословія і инших у епископській курії. Вкінці, в р. 1824 булля »Imposita humilitati Nostrae« прилучує 72 парохії Румунів, котрі досі підлягали юрисдикції мукачівського епископа, до дієцезії велико-варадинської, а по ерігованню в р. 1853 дієцезії арменополітанської решта всіх румунських парохій, вийнятих з під мукачівського ординаріяту, приділено до тоїж столиці і тим способом закінчилося більше як 250 літ треваюче спільне церковне співжиття Українців і Румунів у межах одної і тої самої Церкви.

Дієцезія велико-варадинська починила великанські поступи під управою отсих своїх епископів: Мойсея Dragoş (1775—1785), Ігнатія Dărăbant (1788—1805), Самуїла Vulcan (1806—1839), бар. Василія Erdeli (1843—1862), Йосифа Pop Sălăjanu de Băseşti (1863—1873), Івана Olteanu (1873—1877), Михайла Pavel (1879—1902), Дмитра Radu (1903—1920) і Валєрія T. Frenţiu (1922—). Монументальна катедральна церква, епископська палата, богословська академія, нормальна школа, семинар для учнів ґімназистів у Великім Варадині, друга катедра в Beius, дві ґімназії для окремого виховання молоді обох полів і инші культуральні установи, далі богато церков школи і парохіяльні забудования — все те побудоване і піддержуване щедрістю епископів, аж надто вимовно свідчить про поступ і розвій дієцезії. В своїй праці автор придає ще історію катедральної капітули, побожних фундацій і инших інституцій.

З поміж актів велико-варадинських епископів слід згадати просьбу, що її в р. 1799 предложив еп. Ігнатій Dărăbant цісареви Леопольдови, щоби цей оснував монастир для монахів Василіян. Ті монахи зайнялиб місце хорих священиків або обслуговувалиб опорожнені парохії, слухалиб св. сповіди, голосячи Боже слово утверджувалиб св. єдність, моглиб перебрати виховання клиру в заснованій семинарії, провадилиб дім для хорих священиків, а також для тих, що їх требаб покарати. Вислана просьба не мала успіху.

Обговорена тут праця прелата д-ра Якова Раду написана з повним науковим апаратом, з великим приложенням і любовію правди. Зовсім справедливо вона доповняє не мале число публікацій, котрими той світлий муж освітив історію румунської Церкви, стаючись ґідним зарахувати його між найліпших її історіографів. Лев Ману, ЧСВВ.

Istoria Seminarului şi a educaţiei clerului diecezei române-unite de Oradea, de Petru TĂMAIAN. Oradea 1930. 8⁰ 106 + VI.

Книжка, якої автором канонік П. Темаян, подає історію Дух. Семинарії Румунів-католиків грецького обряду в епископськім місті Великий Варадин. Семинарію оснував у р. 1792 австрійський цісар Леопольд II. По волі основника приміщувалося там первісно 26 питомців, однак з бігом часу будинок так поширився, що нині він представляє один великий комплєкс, в якім мають своє приміщення виховні установи для католицької румунської молоді ґрецького обряду. Тут є й Академія і Дух. Семінарія з 65 питомцями, а також інтернат для учнів

шкіл початкових і ґімназій. Малощо не 300 молоді одержують тут помешкання і харч і то даром, або за дуже малою оплатою. Семинарія дала румунській католицькій Церкві грецького обряду богато славних і світлих одиниць, між котрими є архіеп. Vancea, епископи Erdeli, Dobra, Alexi, Sabo, Stan і и.

Духовенство дієцезії Великого Варадину було виховуване в ріжних місцях. Одні з поміж дієцезіяльного клиру були в Римі, в римській колегії de Propaganda Fide, инші у Відні, в Семинарії св. Варвари, чи опісля в Августинеум, далі у львівській Семинарії (між ними: С. Бран, І. Корнелі, М. Vitéz), в центральній Семинарії в Будапешті, полученій з королівським університетом, ще инші виховувалися в Семинаріях латинського обряду в Тарнаві, Стригоні, Кальочі, Сатмарі і Великім Варадині, були також питомці в руській Семинарії в Ужгороді, вкінці виховувалися і у власних румунських Семинаріях у Blaj, Gherla та Oradea.

Ще зазначу, що будинок, приділений цісарем Леопольдом II на Семинарію, належав до ОО. Єзуїтів, котрі там мали свою резиденцію. Колиж Марія Тереса закрила на Мадярщині Товариство Ісусовців, той будинок призначила на монастир Чину св. Василія В. Цей Чин і нині не має свого дому на території велико-варадинської дієцезії.

Л. Ману, ЧСВВ.

Откоуду єсть пошьла руская земля. Дискусія над питанням: »Откоуду єсть пошьла руская земля и откоуду руская земля стала єсть«, переведена на засіданнях Українського Іст.-філол. Тов. в Празі 11 і 18 XI. 1930 року. Прага 1931. м. 4^0, стор. 30 (літографовано).

Стаття проф. М. Кордуби »Найважніший момент в історії України«, друкована в ЛНВ. 1930, кн. VI, викликала досить несподівану бурю в українській науці. Несподівану — бо подібні думки, навіть у різкішій формі й у прикладенні до історії України в синтетичному курсі висловив був пок. Ст. Томашівський (Українська історія, 1919), подібні гадки кидав при нагоді й В. Липинський. Та це не викликувало відгомону — може тому, що з цього не зроблено окремої статті, як це зробив проф. Кордуба. Але ж виводи проф. Кордуби в загальному, крім деяких подробиць, треба прийняти. Цілком справедливо піднесено тут велику вагу Литовської Держави. Вона була, власне, спадкоємницею Гал.-вол. Держави, була »Державою Руською«, й за таку її вважали живучі в ній Українці (див. М. Грушевський. Історія, IV^2, ст. 98). Що більше, Україна війшла тоді у круг зах.-европейських культурних впливів, що при підходячому завдатку в українській психічній структурі, причинилося до створення національного типу, подібного до західних. Значить, вага Литовської доби підчеркнена справедливо. Правда, є деякі неточности у статті, але це ще не підкопує правдивости висновків. Річ у тому, що реальної національної цілости давня Русь не творила, а творила лише ідейну. Ідея Руси, що вийшла з Києва, столиці Володимира і Ярослава, істнувала в умах висших верств, чому дали вислів митроп. Іларіон, ігумен-паломник Данило, чи, врешті, найкрасше автор »Слова о полку«. Та це була ідея, що думалася територіяльно й державно, не національно, а направду істнував партикуляризм, не ство-

рений пізніше, а не переборений Руською Державою. (Про це ширше пишу у ст.: »До питання про національну психольоґію на старій (княжій) Україні«, відданій до друку, де приведено факти). З отсими корективами можна прийняти виводи проф. Кордуби.

Тимчасом пражські українські вчені, що їх дискусія видана в надписаній брошурці, поставилися негативно до виводів проф. Кордуби. Цікаво, що зробили це в с і вчені, що забирали голос, отже фільольоґи (проф. Смаль-Стоцький, Сімович), історики (д-р Наріжний), археольоґи (проф. Щербаківський), фільософи (д-р Чехович) і ін. Виглядало б, що висновки проф. Кордуби надто вже абсурдальні, а пражські вчені дали вистарчаючі аргументи contra. Але так не є. Аргументи ці не вистарчаючі, часом попадаються похибки. Зараз розгляну їх, але ще зверну увагу на один досить інтересний факт. Багато дискутантів звертають увагу на те, що поняття нації не усталене; може трохи справедливо, хоч і не цілком. Бож »націольоґія« зробила вже багато, починаючи хочби з Ренана (»Qu'est qu'une nation«, 1882), при чому силкувалася дати дефініцію нації. Багато зробили тут і польські вчені, зокрема проф. Марк. Гандельсман, що досліджує спеціяльно це питання. Але й у нашій літературі є праця, якої чомусь дискутанти не узгляднили. Думаю про працю проф. Старосольського, Теорія нації, (Відень 1922). Праця та не без недостач (диви рец. в ЛНВ. 1924, кн. XII, а також критичні замітки Липинського в »Листах«, ст. 245 і дд.); зате важна вона тим, що розправляється з т. зв. атомістичною теорією нації (себто, нація — ґрупа людей, що відзначається сумою обєктивних прикмет, як раса, мова, тощо) і ставить справу на ґрунт соціольоґії. Це єдино правильне й добре обґрунтоване д-ром Старосольським становище. Так само не узгляднили шан. вчені основної й мабуть єдиної того роду праці проф. Леонтовича: »Національный вопросъ въ древней Россіи« (Варш. Универ. Извѣстія, 1894, IX і 1895, I), привитаної і прихильно оціненої проф. М. Грушевським у Записках НТІШ., т. XI. Тут зібрано пребагатий матеріял, без якого не вільно підходити до рішання справи про повстання Укр. Нації, бо можна легко прийти до невірних заключень.

Перегляну тепер аргументи шан. дискутантів. Проф. Смаль-Стоцький, говорячи (цілком правильно) про недостачу національної єдности Сходу Европи, каже, що було почуття єдности Київської Руси, себто України, й говорить на доказ таке: »Найкращим документом почуття спільности і єдности Київської Руси це Слово о п. Іг. з його покликом до всіх руських, себто українських князів і до галицького Осмомисла, до походу »за землю роускую« — але не до князів північних земель, хоч вони з ними одної династії« (ст. 5). Це не вірно: у »Слові« є поклик до суздальського князя, Всеволода, і то з більшою пошаною, як до українських князів. Таким робом цей »найкращий документ« відпадає. Проф. Смаль-Стоцький уважає, що Українці вже в київській добі почувалися до спільности, що »ця Русь (=Україна, Т. К.) тоді (XII—XIII ст.) не уявляла собою тільки етноґрафічну масу, а була нацією в повнім того слова значінню, нацією українською« (5—6), себто, »витворила в себе спільне політичне, духове й культурне життя, витворила дійсно те, що ми сьогодні назвалиб руською, цебто українською нацією« (3).

Але ж це є повторенням того, що сказав проф. Кордуба, лише з обмеженням до України. Факти говорять що іншого; партикуляризм був дуже розвинений на Русі, але між племенами, пізніше землями, не між українським Півднем і московською Північчю. На Русі існував не політичний »дуалізм«, а хиба »плюралізм«; землі »українські« (Галич) лучилися з »московськими« проти українського Києва (пор. 1169 рік з участю чернигівців; більше в моїй статті, згадуваній висше), а відносини між поодинокими землями (не групами земель, якою була Україна), як доказує Леонтович, відповідають типові міжнародніх чи міждержавних зносин, а не внутрішньо-державних. Врешті й почуття спільности між усіми Українцями не було. Як Ізяслав київський вирізав 1154 року під Теребовлею галичан-бранців, то цього ніхто не бере йому за національний злочин. Тому з висновками проф. Смаль-Стоцького не можу погодитися, як не можу погодитися і з тим, що загальноруська »єдність зовсім не лежала в ідеї Київської Руси«, а »зародилася в Московщині« (4), бо ідея Великої Руси вийшла якраз із півдня, з Києва.

Другий дискутант, д-р Симон Наріжний, робить цілком вірні подекуди замітки, як от що памятки старої доби, раніше XIV ст., говорять про свідомість культурної й політичної спільности. Але — треба додати — ця свідомість тоді щойно творилася, і то в верхах, і була загально-руською, як це видно хочби зі »Слова«. І грала велику ролю тут Династія й Митрополія; у XII ст. Кияни, як пише Київський літопис під р. 1147, не хочуть »піднести руки на Володимирове племя«, на Юрія суздальського, хоч на чернигівського князя »навіть з дітьми підуть«. Далі цілком справедливо піднесено вагу Хмельниччини для сформування Укр. Нації, але не треба забувати, що вже в Лит. добі є поняття »руського народу« у шляхти, лише поширене пізніше в маси за Хмельниччини. Д-р Наріжний порушує ще інші питання, більше теоретичного характеру, що до нашого питання безпосередно не відносяться й тому їх не буду торкатися. Далі проф. М. А. Славінський звертає увагу, до певної міри правильно, що питання, зачіплене проф. Кордубою, належить до націольогії, не до історії. Ми сказали б — радше до обох, при взаємній допомозі. Він говорить, що нація — явище нової історії, що в ті часи нігде націй не було (16) — очевидно, в нинішньому розумінні. Проф. Славінський вичисляє найважніші ознаки нації: мова (і загалом культура), населення, територія, — а це все вже було в київській добі. Війни між племенами, каже проф. Слав., уже перейшли — знаємо про них лише з переказів, отже панувала єдність (16). Проти цього промовляє те, що давніший племінний партикуляризм заступив новий, земельний; саме цей партикуляризм довелося ліквідувати Гал.-вол. Державі і її спадкоємниці — литовсько-руській, і в цьому її заслуга. Ще найскорше можна погодитися з думками д-ра В. Феденка. Він говорить, що думка про вплив держави на творення нації, висловлена проф. Кордубою, правильна, але Лит. Держава не дала нам у цьому напрямі нічого важного. Не було тут ніякого »відірвання«, бо і звязи не було. Зате велику вагу мала Козацька Держава. Інші дискутанти (проф. С. Шелухин, В. Сімович, В. Щербаківський), кожний у своїй ділянці, звертають увагу на психольогічну й культурну окре-

мішність Українців від Москалів. Цього ніхто не перечить. Але нації не творить ще психольоґічна чи культурна окремішність; нація — це спільність, отже мусять бути ще чинники обєднуючі. Таким чинником, чи не найважнішим, є держава, — звичайно не в сучасну добу, добу вже готових націй, а в ті часи, коли — як це підчеркав проф. Славінський — нації в теп. розумінні ще не було.

На окрему увагу заслугують думки д-ра Чеховича. В іншому місці дав д-р Чехович означення нації (у ст.: »Думки Ол. Потебні про національність«. Див. »Поступ« 1930, кн. 6—10, 173), дефініцію, з якою ми не годимося. Д-р Чехович надто великий, на нашу думку, натиск кладе на мову. На його думку, критерієм для відріжнення нації від сусідів є таки мова (19—20); істнування нації тісно звязане з істнуванням мови й тому початків Укр. Нації треба шукати вже на словянській прабатьківщині, як і початків мови. Щодо ролі мови в формуванні націй, то тут якраз мова є не причиною, а наслідком; у цьому погоджуємося з думками проф. Кордуби й д-ра Старосольського (Теорія нації, ст. 23—24). Тому не можемо ніяк погодитися з думкою, що »Українська нація витворилася вже у старій Київській Державі«, що »вже тоді досягла вона високого ступня своєї зрілости« (20). Цьому суперечуть факти, піднесені теоретиками при твореннї націй узагалі, а істориками при твореннї Укр. Нації зокрема. Фактичних даних при конструкціях легковажити не можна.

Так отже не можу признати, щоби арґументи, приведені у брошурі, могли звалити погляди проф. Кордуби. Зайнявши рішуче (цілком несправедливо) неґативне становище проти висновків проф. Кордуби, шан. вчені навіть не коригують їх. Теофіль Костручба

Ks. Jan WASILEWSKI. **Arcybiskupi i Administratorowie archidiecezji Mohylowskiej.** Pińsk 1930. 8^0 198.

Ректор Висшої Духовної Семинарії в Пінську, канонік І. Василевський, ще заки совітська влада унеможливила священичу працю в архідієцезії могилівській, отже ще за правління Керенського, завдав собі немалий труд — основно переглянути тоді отворені архива: Римо-кат. Духовної Колеґії в Петерсбурґу, Департаменту Чужих Віроісповідань і Ґенерал-ґубернатора Варшавського, не говорячи вже про архив Могилівської Митрополитальної Курії. Знайшовшись на вільній землі, о. Василевський написав, на підставі висше згаданих записок і друкованих жерел, цінну і цікаву працю, відтворюючу, ніби ґалєрія історичних портретів, життєписи могилівських архіепископів і адміністраторів. А що ті нариси обіймають дії всіх могилівських ординаріїв, від Сєстшенцевича до Цєпляка включно, праця та будьто покриваєтьс́я з історією могилівської архідієцезії яко такої. Адже відомо, як бувальщина кождого епископства зливається з долею і недолею кождочасного пастиря.

Коли мова про уклад цеї книжки, то годиться зазначити на вступі, що їй накинув той уклад сам зміст. Є це отже малощо не хроніка, себто series et gesta episcoporum. Трьох перших архіепископів о. Василевський обговорює в однім артикулі, що служить рівночасно за передне слово. Отже на перший огонь іде знаний Сєстшенцевич, постать

якби з неправдивої події, так несамовита. Rokokomensch, сказавби про нього німецький дослідник. »Під впливом розчарованєго кохання став католиком, а опісля по 4-місячних богословських студіях..., приняв священичі свячення... Справами дієцезії майже не займається. Студіює аґрономію, природу і археольоґію Херсонесу. Клиром de facto кермує його братова, славна »шамбелянова«, кальвинка«... (3). »Святив клириків titulo imperatoriae provisionis або litteraturae«... (6). Той ґротесковий епископ, що появлявся в петерсбурських театрах у червонім фраку (була то ремінісценція пурпури, привілею могилівських архіепископів), був одначе людиною добродійнєю. — Його наслідником зістав Цєцішовський, особистість пересічна і досить бліда. »Піддержував і сприяв уніятам« (8). — Третим засів Павловський, вихованок василіянської школи в Барі (14). Характер марний, рабський. Належно не боронив переслідованих уніятів (17).

Починаючи від четвертого правителя могилівського архіепископства, прелата Ласкія, о. Василевський начеркує життєписи дальших ординаріїв в окремих уже нарисах, довших або коротших, залежно від того, кілько дасться сказати про чергового архіепископа. Тож адміністратор Ласкі »був правдивою моральною карикатурою« (29). Цезаропапіст до шпіку кости. »По думці еп. Фелінського, прелат Ласкі причинився до знищення унії: заборонював адмініструвати тайну уніятів; укладав з попами листи осіб, котрі або самі перейшли на латинський обряд, або їх предки належали до уніятів; переписав тисячі парохіян-католиків на православія; представив урядови спис церков для закриття« (29). Бив чолом перед ґаліканськими вольностями (30). Тому сміялися з нього священики в Петерсбурґу, кепкуючи, що »Ласкі ласки Божої не має« (48 відсилач). — Куди яснійшою постаттю був його наслідник, глибокий старець, митрополит Дмоховський, котрому Пій IX горячо поручав нещасливих уніятів (49). — Зате найвеличнійшою постаттю на престолі могилівських митрополитів безсумніву був Ігнатій Головинський, найчільнійший католицький моноліт, коли йде мова про характер. Йому саме треба завдячити, що »значно зменшилєся переслідування уніятів« (61). Був це вчений богослов, фільософ, поет і літерат. Вартий він великої монографії, тому нарочно торкаюся його тут коротше, не хотячи збувати такої знаменної постаті кількома цитатами. — З черги наступив митр. Зилинський, чоловік »слабої волі« (75), обожуючий царські правління. А проте без порівнання гірший був його наслідник, адміністратор Станєвський. Доба його правління над Невою належала до найсумнійших часів в життю Церкви. »Богато зла вчинив« (79) той famulus царського уряду. Русифікував на спілку з урядом Білорусинів (80). Тяжіли на нім церковні кари. — Щойно свобіднійше відітхнула могилівська архідієцезія за його наслідника, адміністратора Івашкевича, священика великого знання і ще більшої чесноти (88). Гарно записався також митр. Фіялковський. Його наслідник митр. Ґінтовт (Литвин), при особистих незаперечуваних вальорах, »боровся півсередниками« (102) з урядом таким хитрим, як російський. Тілько часом умів здобутися на властиву відпорність (106). Адміністратор Довґіялло за час свого короткого правління показався добрим дипльоматом. — В життю

могилівської архідієцезії велику ролю відіграв митрополит Козловський. Вельми плідний церковний письменник і видавець наситив потребу релігійного читальництва, як поміж священиками, так і католицького люду Литви, Білоїруси, Волині і Цісарства, дарма, що тілько в польській мові. Мав він визначного помічника в особі епископа-суфраґана Симона, ректора Духовної Академії в Петерсбурґу і небуденного бібліста. Черговий митр. Клопотовський зовнішно улягав урядови, але надівсе був привязаний до Апостольського Престола (134). По нім прийшов на могилівську катедру митр. Шембек з роду, котрий як Шептицькі, Лубєнські і и. дав низку епископів Церкві в Польщі. Його життя то повість незвичайна. Від р. 1877 був особисто знайомий з Сильвестром Сембратовичем, пізнійшим кардиналом і архіепископом львівським (137). »В р. 1888 під впливом нинішного архіепископа ґр. Шептицького, з котрим від хлопячих літ аж до смерти лучила його щира приязнь, повзяв наконечне рішення стати священиком« (138). Надмірно однак фаворизував у Петерсбурґу алюмнів (145). Митр. Внуковський, старий уже і поважно хорий трапив на могилівський престол, тому майже нічого не міг вчинити для своєї вівчарні. — Адміністратор Денісевич (Білорусин) ревно й второпно управляв могилівською архідієцезією. По нім став іменований митр. Ключинський. Великих спосібностей професор семинарійний і провідник духовної молоді, золотоустий проповідник і конференціоніст, досвідчений і ревний провідник душ у сповідальниці, виявив себе зовсім невідповідним на архіепископському троні. Не догодив нікому: ні Римови, ні урядови, ні духовенству і — мусів уступити. Постать навіть трагічна: так великим було його кінцеве неповодження, мимо того, що розпочинав священичу працю під найліпшими віщуваннями, які тілько можуть бути для священика. За його то управи адміністрація зачинає переслідувати о. Зерчанінова (162). Епископ Цєпляк як адміністратор два рази стояв на чолі архідієцезії: перед номінацією митр. Роппа і по тогож увязненню та виїзді до Польщі. Милий і лагідний »не мав адміністраційного хисту« (176), так безумовно потрібного для правління архідієцезією, що обіймала простори від Балтику по Спокійний Океан. Зате митр. Ропп був, підчас своєї короткої управи в Петерсбурґу, направду людиною, що дісталася на властиве місце. Ще яко виленський епископ (1904—1907) він мріяв »про навернення Росії при помочи спроваджених із заграниці місіонарів. Де міг, вироблював у тім напрямі опінію і спомагав усе, що зміряло до цеї ціли. Будучи в Петерсбурґу в р. 1917, бере участь 28—31 мая в першім російськім синоді католицького духовенства східного обряду. Синод відбувся під проводом митрополита Шептицького, в каплиці мужеської ґімназії при костелі св. Катерини. З церковних достойників були: епископ Цєпляк, а також епископи-номінати Боцян і Лозинський. Синод опрацював у широкім начерку програму місійної діяльности, низку дисциплінарних канонів і іменував ексарха католицької Церкви східного обряду в Росії, архіпресвитера мітрата о. Леоніда Фйодорова. (Пор. Kronika Arch. Moh. 1918 r. ст. 79). Перейнявши управу архідієцезії, митрополит Ропп усякими силами спомагає священиків східного обряду в їх чесній праці. Бере чинну участь в їх життю, святить для них

діяконів. Спомагає матеріяльно. Снував рожеві надії на майбутнє« (181). Поперехрещував їх большевицький переворот. В числі епископів, висвячених incognito монсіньором d'Herbigny був іще, крім трьох названих о. Василевським (185), четвертий Німець, Олександер Фрізон, episcopus titularis Limyrensis, що був апостольським адміністратором в Одесі, для південно-західної частини Росії.

Візванням Пія XI: Salvator mundi, salva Russiam! властиво кінчить о. Василевський життєписи архієпископів і адміністраторів могилівських. Додає лише в кінці кілька залучників, а саме: артикул про костел св. Катерини в Петерсбурґу, хронольоґічний спис могилівських ординаріїв, жерела (рукописи і друки), врешті абетковий виказ змісту, що є комбінацією реєстру назвиськ і річей.

Та корисна праця є цінним вкладом до історії Церкви в Росії і в нас. Стягнула вона на автора-вередика деякі навіть прикрощі з боку одного перечуленого князя Церкви. Але та обставина не зменшить вартости обговореної книжки. О. Вл. Толочко

Ks. Adrjan BOUDOU T. J. **Stolica święta a Rosja.** Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu. Przekład z francuskiego Zofji Skowrońskiej. Tom drugi 1848—1883. Kraków 1930. Nakładem Wydawnictwa Księży Jezuitów. 8⁰. 680.

Перший том тої праці обговорено в »Записках ЧСВВ.« III. 262, де на вступі подав я коротку характеристику о. Буду, як історика, а в самім звіті підчеркнув вальори його дуже цінної книжки. Це звільнює мене від обовязку представляти тут читачеви »Записок ЧСВВ.« в другє умність визначного церковного історика і знову вичисляти всі постійні добрі прикмети пера о. Буду. В отсій рецензії ми займемося майже виключно змістом, а саме тим, як історик відтворює дії дальших трийцять пяти літ XIX ст. в життю Церкви під берлом російським і які випроваджує заключення з подій і чинів. Очевидно, це будуть, як звичайно в короткім звідомленню, тільки quaestiones selectae.

Кинувши оком на спис річей уже бачимо, що тим разом о. Буду має перед собою період менше цікавий, менше буйний. Европа вже майже забула про Віденський Конґрес, Наполєон перейшов до леґенди, а наполєоніди — зіграні політично до краю. Минули революції, липнева і лютнева. Нема на овиді царів тої міри й фантазії, що загадочний Олександер I і диктаторський Микола I. Тиранство Миколи I і хитрість митр. Сємашка на велитенських полосах литовсько-білорусько-українських земель загнали унію і змусили її скритися в серцях соток прогнаних із краю уніятських священиків і мілїонів »упорствуючих«. Індивідуальности багато менші засідають тепер на престолі російських царів (Олександер II, Олександер III), а над касатою унії на Холмській Русі працює, також значно уступаючий Сємашкови — Маркил Попель. Однак і в рр. 1848—1883 не забракне о. Буду матеріялу о незвичайнє драматичнім напруженню.

Але зачнім від передмови автора. Не польського читача застановить у ній (ст. 6) те, що автор істнования якогось національного питання зачинає уважати щойно від хвилі повстання перших спорів...

Так саме наш історик ставиться до хронольогії литовського руху. Ніяк не можемо з тим погодитися й уважаємо тут становище автора не тільки за нельогічне (бо й історія має свою льогіку) і неслушне, але навіть за неісторичне. Кождий симптоматичний спір є завсіди ділом цілого ряду причин, ділаючих нераз від зовсім довгого вже часу. Добре відріжнюємо його від »принагідного зударення«, котре може бути часом тілько штучним твором або випадковим і не є звичайно початком ланцюга деяких анальогічних явищ. Кожді національні спори (українсько-білорусько-литовсько-польські) були в нас спричинювані тим, що деякі історичні чинники, під примусом довго здушувані, доводили врешті до вибуху. Так і зовнішні прояви хоріб завсіди викликує коротше або довше ділання внутрішних причин і проникливий лікар безумовно з найбільшою увагою сягне поза феномени, щоби дійти до їх причин. Застерігаємося тут, що зовсім не ставляємо о. Буду на однім рівені з плєядою »істориків«, котрі вірять наївно або удають віруючих у те, що литовський рух, це ніщо инше а тілько діло Берліна, білоруський є справкою Москви, український ділом Австрії...

Опираючись на оцінках самих Поляків польської еміґрації, на оцінках нераз дуже відємних, трудно погодитися з оптимістичною опінією, що »між польськими еміґрантами не було ні фальшівників, ані клеветників...« (14). Якраз, польська еміґрація, як зрештою і кожда инша, мала між собою подібні індивіди і про те голосно у відносній літературі.

Не можемо згодитися з автором, коли пише про православну Церкву: »Скаржилася вона на те (себто: на тиранство адміністраційної влади) однаково рішучо і з гіркістю, як і католицька Церква« (128). Ой, мало, дуже мало було тих скарг, натомість без порівнання більше пасивного піддання, а навіть тягнення відси зиску. Слушно а дотепно назвав Соловйов православну Церкву в царській Росії — В. П. И. (уживаний колись на блянкетах православних консисторій скорот), або Вѣдомствомъ Православного Исповѣданія.

Участь священиків у повстанню 1863 р., якраз »із оружжям у руках«, була значно чисельнійша, щоби було можна схарактеризувати її тілько словами: »Кілька з поміж них« (156). Також о. Буду надто завірив застереженням, що їх висував табор тодішних польських народовців проти особи блаж. пам. епископа сейненського Константія гр. Лубєнського (passim). Був це незмірно рідкий поміж польським клиром, як висшим, так і низшим, тип представника чистого католицтва (а не передусім польського, як звичайно буває!). Треба вже його назвати уніоністом, бо поважно думав про це питання і чинно працював для нього. Те однак ще не значить, що ми згори не допускаємо думки про можливість якихось там тактичних блудів, підчас ситуації незвичайно тоді напруженої в польськім королівстві. Упередження польських народовців поділяв наш історик ще у відношенню до постаті з криці, до марґрафа Вєльопольського, котрий своєю ідеольогією в цілу голову переростав тодішну польську суспільність, з малими тілько виїмками. Тому зовсім відкидаємо одно припущення, що міг »бути свідомим спільником« (246) російського уряду і сумнівною видається »загроза інтердикту« (249). Нотуємо цікаве речення, котрим

архіеп. Фелінський успокоював Рим підчас січневого повстання, заперечуючи можливість релігійної схизми в Польщі: »być może nie tyle z powodu stałości przekonań religijnych, ile ze względu na uczucia patrjotyczne« (246).

Грубою пересадою є, що в »1863 р. російська політика у відношенню до Польщі мала завдання все зрівнати зі землею, все знищити і збурити« (269). Це каригідна для історика легковірність, якої жерелом одностороннє поінформовування себе. Вимовно говорить про ту односторонність таке ще речення о. Буду: »Обряд грецький уважали за щось низше, не так зі свідомої до нього нехоти, але силою річи« (322). Ані не сподівається наш історик, як подібний осуд про грецький обряд обезцінює його. Не орієнтується в язикових ріжницях, коли в іншім місці говорить »про язик руський чи російський« (325). Вже все висше наведене приготовляє нас до того, що неабиякою трудністю буде для нього влучне зрозуміння явища польонізації. Якже о. Буду представляє діло польонізації? Отсе: »Довершилося воно повільно без згори повзятого пляну, без насильства і без підступу, шляхом повільного але неуникнимого ділання, так як ріка, котра невидимо а стало підмиває береги, щоби могти ширше розточити свої води« (413). Знаменито! Так, польонізація є чимось зовсім згідним із природним порядком річей, натомість всякі народні рухи на теренах теперішної і бувшої Річипосполитої польської просто з ним суперечать. Польська ріка невидимо а стало підмиває береги українські, білоруські, литовські... Запамятаймо те добре! Про недостаточне знання відносин на Литві вимовно свідчить переконання нашого історика, що »значна частина литовської людности... зберегла вірно свій стародавний язик... накинула його тим самим і свому духовенству« (414). Однак це було зовсім злишне, бо від хрещення Литви (1385) і Жмуді (1414), скрізь, де польська ріка не підмивала берегів литовських, литовський язик мав цілковиті і виключні права в Церкві, і то від заранку християнства серед Литовців, і жадне накидування його комусь не мало тут попросто місця. — Годі без румянця сорому читати дещо низше такий закид: »Отже задля приподобання можним, ідучи за загальною течією, духовенство світське і законне почало голосити проповіди і катехизмові науки в польській мові« (414), потім автор, за польською пані-маткою, повторює знаний нам добре ендецький »отченаш«: »Селяни призвичаїлися до того з певністю без труднощі...« (тамже). Справді особливий культ для всепольськости.

Менше відповідне в історичнім оповіданню еніґматичне определення впливового достойника: »Один шкільний куратор, Корнілов...« (429), коли належалоби сказати впрост виразно: »виленський...«, чи який там инший відповідно до місця. Ніколи польськість (не говорячи вже про націоналізм польський) не покривалася без решти з католицизмом, а однак самі епископи утотожнювали одно з другим (446). Розуміючи навповні потребу оборони перед царатом, ніколи не згодимося на те, що не було инших рівно успішних способів оборони перед ним — як польонізація. Інтеліґентнійші й благороднійші російські адміністратори завсіди добре розуміли, що католицька Церква по

своїй природі не могла бути ворогом ані російського народу, ні навіть російської державности, хоча польський націоналізм безупинно наражував її на такі конфлікти. О. Буду каже: »Ніколи Церква не ставляла собі завданням обороняти польську народність, яко таку« (456). Думаємо, що нічого в тім злого, що Церква боронила слушних прав Поляків. Нехай там! Тяжінь нашої контроверсії з о. Буду лежить у чім иншім, іменно, що — одночасно, а рівномірно, Церква не боронила Українців, Білорусинів, Литовців! А були і між ними католики. Отже далеко було церковній політиці до »стислої невтральности у відношенню до польського патріотизму« (457). Не бачить сього о. Буду, пишучий ad usum пересічного Поляка. А що маємо думати про силу захвалюваної польської віри, котра так дуже в XIX ст. засаджувалася на патольогічній відразі до звуку російської мови?...

Превеликий вплив мали Поляки в Римі, де змонополізували привілей »опікуватися« меншостями. Недалекий і о. Буду від того, щоби по думці всепольської ідеольогії бути погляду, що російський уряд є родичем національних сепаратизмів: українських, білоруських, литовських і лотвійських (357). Якщо на Холмщині теж політика опанувала »терен релігії«, не було це очевидно виною Риму (621), лише польських тенденцій до цілковитої гегемонії в польській королівстві. Пробувано навіть дорадити тодішному папі, щоби, відмовляючи прав уживання в церкві російської мови, ужив виразів: »абсолютно не може« (629)!

Зовсім неправдоподібне, щоби підчас нападу на царя Олександра II, »майже всі вулиці, що провадили до Зимової Палати були підміновані« (631). В такій оживленій частині надневської столиці? — абсурд. Принаймні реторичною пересадою є, що «самовладний уряд не подавався ніколи взад« (637). Ще кількож разів! і то перед католицькою Церквою... Згірдливе: „такий Побєдоносцев« (642) і кадетський у його бік брехіт не повинні милити нас щодо того, що це була людина високо кебетна, ум непересічний а глибокий, письменник незгірший а спосібний. На російську мову він переклав: De imitatione Christi.

Додаток (умови св. Престола з Росією), бібліографія (справді імпонуюча), спис назвиськ замикають другий і останний том праці о. Буду. Великим однак браком є пропущення в науковій праці спису місць і річей. Заподання черги розділів сього ніколи не заступить.

Ще висунемо блуди перекладчика. Російський вислів: »хорошъ молодецъ«, ужитий мнимо царем Олександром II, коли вийшов цілий після першого кинення на нього бомби, зовсім зле віддає польський зворот: »Ładny mi Pan!« (630). Куди красше надавалисяб тут слова: »A to ładna historja!..« »Obóz tak zwanego k w a s u« (642), зворот також мусить опиратися на якімсь незрозумінню о. Буду або його перекладачем російського тексту.

В справозданню я спеціяльно не підчеркував, кілько в тім томі о. Буду знайде для себе жерельної і цікавої лектури український, греко-католицький читач, бо майже в кождім розділі є мова про св. унію.

Вже пів століття ділить нас від р. 1883, на котрім о. Буду здержав своє оповідання. Супроти збільшеного нині темпа навіть історії

(не уявляймо її яко обважнілу старушку), будемо тішитися, коли о. Буду скоро заповість нам продовження своєї вельми цінної праці.

О. Вл. Толочко

Вячеславъ ЗАИКИНЪ. **Участіе свѣтскаго элемента въ церковномъ управленіи**, выборное начало и »соборность« въ кіевской митрополіи въ XVI и XVII вѣкахъ. Варшава 1930. 16⁰, 162.

Бувають історичні теми, що в ряди-годи стають аргументом у біжучих справах і політичних боротьбах. Тоді то наукове опрацьовання таких тем, це з одного боку річ дуже побажана і викликує зацікавлення, бо кождий радий знати, як колись поправді бувало. З другого боку опрацьовання такої теми стрічається майже все з докором, що мовляв автор не старається щиро зясувати правду, але служить одному таборови та пише по бажанням того табору, себто односторонно.

А тому годиться сказати, що проф. Вячеслав Заїкин узявся за працю дуже потрібну, але водночас дуже важку й невдячну, яка може стягнути на нього гнів та закиди однобічности з боку не одного зі сучасних діячів серед православного громадянства в Польщі, як тільки взявся науково розважати історичну тему, що має за наших днів помітно політичний посмак. Як звісно, у звязку з проєктованим собором православної Церкви в Польщі, появилися між визнавцями православя течії з домаганням допустити до управи Церкви участь чинників світських, зі зменшенням традиційних прав єрархії церковної, щоби виключно кермувати реліґійними справами. Прихильники тої реформи »зісвітчення« управи Церкви покликуються, кромі инших аргументів, на доказ з минувшини, вказуючи на вплив, який мали в давнину, особливо в XVI в. світські чинники на церковне життя, що мовляв мало бути на хосен для справи. На тім тлі виринув завзятущий спір і полєміка між прихильниками реформи, а прихильниками давнього ладу і от у розпаленім тім середовищі появилася історична праця Заїкина, що має на меті зясувати, як справді виявлялася у давнину та участь світських в управі православної Церкви.

Автор підійшов до того не легкого завдання, слід безсторонно признати, з усім научним апаратом, якого вимагається при опрацьованню такого важного питання. Він проявляє докладне знання відносної літератури, як давньої, так і сучасної, намагається до речі провести докладну аналізу відносних історичних жерел. та свої висновки старається обоснувати діловими доказами. Не менше ті його висновки ясно й рішуче висказуються проти тенденцій зісвітчення управи Церкви. А саме, як вислід дослідів проф. Заїкина мається у першу чергу те, що участь мірян у церковній управі заводиться доволі пізно й не має ніякого обоснования у давній традиції. Згодом та участь виступає як зловживання й викликує сумні наслідки. Напослідок чинники, які ідейно в церковному життю стояли найвисше, виступали заєдно проти тих зловживань і довели до оконечного їхнього розвалу, а саме на київській Руси довершив сього великий орґанізатор церковного життя в половині XVII ст., київський митрополит Петро Могила.

Ось така провідна думка автора. А проводить її ось як: У першому

вступному розділі (ст. 3-9) вводить читача у суть питання, підкреслюючи відсутність безстороннього й вичерпуючого підходу до тої справи з боку авторів, що попереду про те писали. Згодом переходить автор до самого викладу й починає (у розд. II, ст. 10-14) від підтвердження факту, що в середньовіччу, себто аж по кінець XIV ст. на київській Руси нема навіть сліду існування будь-якого впливу вірних на церковну управу, що найбільше бувають деколи факти встрявання пануючих князів у ті справи. В одинокій купецькій новгородській республіці, чи пак на далеких північних окраїнах руських земель, помічуємо деяку участь верховної ради на ті справи.

Починаючи з кінця XIV в. московські князі, названі історією »збирачами руської землі«, почали громадити вокруг себе поодинокі князівства, в осередку, а потім і на півночі руських земель, при тому по думці візантійської традиції, якої вважали себе спадкоємцями, підчинили у великій мірі епископат своїй власти. Та в парохіяльному життю, в московському князівстві виринає тоді з непрослідженых і непідтверджених досі причин принцип, вибирати духовенство парохіянами, що й затвердив славетний у церковній історії Росії тзв. »Собор стоглавий« (Стоглав) 1551 р. (розд. III, 15-18). Зате, каже в IV розд. своєї праці проф. Заїкин (18-26), на київській Руси, яка за Ольгерда перейшла майже в цілости під владу Литви, введено февдальний устрій. З того приводу право надавання парохій і опіки над церквами одержали земельні власники, тобто шляхта, а епископій і архимандрій великий князь литовський, чи пак польський король. Зясуванню несприятливих наслідків для розвою релігійного життя королівського й шляхотського патронату, присвячено два чергові розділи (V і VI, 27-42) праці В. Заїкина.

Подібно як по селах поміщики, так само по містах право патронату над церквами на литовській Руси одержало, або радше засвоїло собі, православне міщанство, що теж відємно відбилося на релігійному життю (розд. VII. 43-48). Під кінець XVI в. посеред тогож міщанства по українських містах потворилися братства, ймовірно взоровані на прикладах зі заходу, які відограли важну ролю як орґанізації православя проти наступу з боку протестантизму, а потім, після заключення берестейської унії, стали головними точками опору для табору незєднених. Значіння тих братств, які в першу чергу мали привілей ставропиґії, як львівське та виленське, тобто независимість від епископської й митрополичої власти, та підчинялись безпосередно царгородським патріярхам, було в життю укр. Церкви дуже велике. Вони просто засвоювали собі власть контролі навіть над епископами, деколи впливали на їхні номінації, а як організації, складені здебільша з елєментів мало культурних, викликували нераз суперечки з представниками церковної єрархії. А тому поруч деякого хісна, вводили братства через свою діяльність неабиякий заколот у церковне життя (розд. VIII, 49-64).

Починаючи з IX розділу своєї моноґрафії, проф. Заїкин обговорює діяльність иншого чинника, який завоготів тоді на важці укр. Церкви, а саме діяльність тзв. у східнім, канонічнім праві ексархів, або неначеб то відпоручників патріярха. Відріжнює тут автор три добі: перша до

р. 1589, коли то над укр.-литовською Церквою поширював опіку сливе разом з фактичною, начальною владою наймогутніший з маґнатів на Руси, князь Острожський; друга доба до р. 1633, коли поруч власти того фактичного світського керманича Церкви (який зрештою помер як останній зі свого роду 1608 р. і вже потім ніякий з маґнатів на Руси не одержав такої власти), один або й кілька укр. епископів одержало від патріярха власть нагляду навіть над київським митрополитом. Третя доба настає тоді, коли власть ексарха враз з митрополичою злучив у своїй особі Петро Могила.

Справі двох перших діб присвячено розділ IX моноґрафії (64-88), причім автор підчеркує, що та діяльність ексархів не довела до сприятливих успіхів і не внесла ладу у церковні справи. В обширнім розділі X (88-122) повертає автор назад і обговорює діяльність синодів в історії укр. Церкви, починаючи від найдавнійших. Притому в першу чергу стверджує, що в склад тих зїздів входило головно духовенство, перш усього епископи й подекуди деякі инші духовні, чи пак рідко і то радше в пізніших часах, починаючи з XV в., представники світського громадянства, особливо на синодах берестейських 1594 і 1596 року делеґати братств. А опісля проф. Заїкин доказує, що впродовж усього середньовічча значіння тих синодів в життю Церкви було дуже мале і лишень кілька пізніших синодів в XV і XVI ст. дещо більше заваготіло на долі Церкви, при чому не у всіх тих зїздах приймали участь міряни (нпр. на знаному виленському соборі 1509 р. за митрополита Йосифа Солтана не відограли вони ніякої ролі). Кінчає автор цей розділ ствердженням факту, що більше ділову участь мірян у синодах та взагалі в управі укр. Церкви можна датувати тільки що від останніх літ XVI в., і що та участь радше побільшила загальний нелад і заколот реліґійних відносин на Руси.

Черговий розділ XII (має бути XI, подібно як останній є XIII замісць XII; див. ст. 123-143 і 143-162), присвячено змалюванню перших боротьб, які церковна єрархія в особі київського митрополита Йова Борецького (1620-1632) виповіла в першу чергу ставропиґії братств і монастирів. Тоді то в 1624 р., зібрані в Києві під проводом митрополита Борецького епископи, вислали славного епископа полоцького Мелетія Смотрицького до Царгороду, до патріярха Кирила Лукаріса, з проханням, щоби патріярх скасував ставропиґіяльні привілеї братств і еґземпцію монастирів. Патріярх погодився на теє і видав вимаганий декрет, всетаки після повороту Смотрицького на Україну счинилася така буря, що митрополит Борецький мусів відступити від своїх плянів і зобовязався не вводити в життя патріяршого рішення. Ба що більше, висланники львівського й виленського ставропиґіяльного братства пішли з черги до патріярха Лукаріса, який одержавши від них щедру милостиню, дав пояснення свого попереднього декрету, в дійсности уневажнив його зміст, бо позбавив привілею лише кількох другорядних братств. Смотрицький на тлі тих усіх переживань перейшов на унію.

Врешті в останньому розділі проф. Заїкин змальовує побідницьку боротьбу, яку звів із впливом світських чинників у Церкві новий від р. 1632 митрополит київський, Петро Могила. Цей надзвичайно тала-

новитий та освічений чоловік, а одночасно людина повна енергії, станув на традиційному становищі, що Христовою Церквою повинні кермувати виключно епископи, з митрополитами на чолі. Свою боротьбу з братствами повів таким чином, що найперше придбав від Кирила Лукаріса для себе і своєї митрополичої, київської столиці власть ексарха і фактичного голови укр. Церкви, опісля пішов явно у боротьбу проти світських впливів в управі Церкви. Відразу перевів вибір в р. 1634 на перемиський епископський престіл свого ставленика, а відкинув другого, якого вибрала шляхта, хоч цей останній мав піддержку з боку патріярха Атанасія III Пателлярія, але Могила не визнав за ним законности. Однак що більше, і пізніше за чергових патріярхів митрополит не зриваючи явно звязку з ними, фактично таки визволився вповні з під їхньої власти. Таким чином у роках 1639 і 1640, коли виринула якась суперечка між львівським братством та Могилою, при чому братство відкликалося до патріярха Партенія і винесло його присуд у свою користь, митрополит не визнав такого рішення, відказав взагалі патріярхові права мішатися у церковні справи на Руси і переміг опір братства. В тому самому часі видвигнули навіть справу установлення в Києві окремого патріярхату, але до цього не прийшло. Одначе в управі Церкви з часів Петра Могили впало геть чисто значіння братств і взагалі вплив світських чинників на справи укр. Церкви і управа нею припала, по думці давних традицій, єрархії.

Так представляється нарис вельми багатої у зміст праці В. Заїкина. Характеристична її прикмета, що відразу кидається в око, прикмета без сумніву додатня, це просторий круг торкнених питань. Обговорюючи головну тему, тобто участь світських у церковній управі, торкається автор менш або більш обширно цілої низки з нею звязаних справ і висказує про них свою гадку. Таким чином з цеї праці можна багацько дізнатися і мається враження, що автор всебічно продумав і обговорив свою тему.

Якщо йде про суть річи, то безсторонно оцінюючи цілу ту працю, слід признати, що автор виказав правдивість своєї провідної думки, або доказав вповні переконуючими історичними доказами, що участь світських чинників в управі Церкви на київській Україні не має за собою давних історичних традицій, а коли відносно пізно вона появилася у життю Церкви, то принесла зі собою передусім розєднання і внутрішний заколот, а не справжню обнову. Невже воно зможе переконати сучасних прихильників так названого автором, в слід за проф. М. Чубатим, »суспільного папізму«, щоби сьогодні не було спроб наново вводити ті засади, але радше придержуватися традиційних форм єрархічного устрою Церкви, це инша річ. Сам автор зазначує (на останній 162 стор.), що не має того на думці і бажає вдержатись в межах розважань строго історичних. Всежтаки свої симпатії висказує доволі ясно, ба навіть стверджує, що з двох лих менше шкоди накоїв українській Церкві цезаропапізм князів, аніж встрявання у правління Церкви мало культурних мас звичайних собі вірних (78-79).

Переходячи тепер до подрібного ходу доказів проф. Заїкина, най-

перше треба висказатися про ґенезу повстання на київській Україні й на Білій Руси, або на тзв. литовській Руси, тих напрямних, чи то цезаропапістичних, чи теж впливу мас на управу, також про ґенезу появи реакції проти тих течій, якої уосібленням був Петро Могила. Отже ту ґенезу по мойому автор представляє не досить ясно. Именно, він висловлює таку гадку, що на литовській Руси, після злуки Литви з Польщею, повстала февдальна система, яка у релігійних відносинах зазначилася введенням права патронату королівського, шляхоцького і міщанського, а звідси зродилось потім встрявання світських чинників, зокрема братств по містах, в управу Церкви (20-26). Тож найперше слід порозумітись з автором щодо значіння слова февдалізм. Якщо він значить, як це звичайно приймають, такий лад суспільний, де орудування землею лучиться з державною властю, а також у якім істнує єрархічна залежність февдальних панів одних від других, то цього роду февдальної системи в стислому значінню ніколи у Польщі не було. Одним одно мав там місце помалу назріваючий процес зросту привілеїв шляхти, як власників землі, злучений з чимраз більшим узалежнюванням від неї сільського населення. А право патронату зроджувалось передусім із причин економічної натури, бо патрон був фундатором, або наслідником фундатора дотичної святині і мусів давати на її удержання. Але февдальної єрархії у Польщі, ані серед литовської шляхти, взагалі не було. Не менше з права патронату випливала зависимість духовенства від патронів і в тому вповні погоджуємось з автором. Одначе не менше є фактом, що та зависимість клиру від патронів не проявилася в цілій своїй яркости, аж у другій половині XVI в. і тоді на томуж тлі завелись явні зловживання. І тут автор недостаточно підчеркує факт (див. ст. 49), що ця зайва ґеґемонія мірян у церковних справах появляється тоді, коли на просторі усієї литовської Руси почали свою діяльність протестантські течії.

І тут ключ розуміння для усієї тої справи є саме той факт, що істнуюче попереду право патронату і саме собою шкідливе для добра Церкви, тоді доведено явно до антиканонічної засади управи мірян у Церкві, коли з тою самою засадою появилися на овиді апостоли реформації. Вправді братства уважаються в той час заборолом православя, але то була правда передусім в значінню їхньої діяльности проти католицизму, а далеко менше проти протестантів. Адже один з найголовніших борців за протестантизм на тамошньому ґрунті з кінцем XVI в., тзв. Степанко Зизаній, »дідаскал« виленський, якраз серед православного виленського міщанства, згуртованого в тзв. братстві св. Трійці (в році 1589, цебто в добу діяльности Степанка у Вильні, воно одержало привілей ставропигії), знаходив свою точку опору. Й тому думаю, що саме протестантські впливи спонукали ті братства, які зрештою поза тим бажали зберігти вірність православю, присвоїти собі надмірні права в церковній управі, для чого дарма вже сама засада патронату давала деяку нагоду.

Подібно доволі неясно автор підчеркнув факт, що на Руси реакція проти того нездорового прояву в релігійному життю вийшла не від кого иншого, як тільки з уніятських кругів, себто католицьких, або

схильних до католицтва (див. ст. 19, 38-40, 63-64, 79-81, 128-9, 137, 141-142) і знана річ, що хоч митрополит Петро Могила не обєднався з католицькою Церквою, всетаки сильно підпав під католицизм у своїх теольоґічних поглядах і в усій своїй пастирській діяльности. Думаю, що у світлі тих завваг слушні впрочім висновки проф. Заїкина знайдуть належне доповнення.

Крім того основного пункту, то щодо суттєвого змісту розвідки годі дійтиб достаточної рації якогось поважнішого застереження. Навпаки, в цілій низці поодиноких точок, лише з радістю можна признати пронизливість автора і його належне та глибоке зясування історичної правди. Передусім В. Заїкин дуже слушно (на ст. 69-79, а зокрема в дописці 75 на ст. 77) ослабив протиставлення деякими істориками цезаропапізму Москви демократичним ідеям, які буцім-то мали верховодити в церковному життю на Україні. Бо якщо під иншими оглядами, нпр. суспільно-військовими, істнували на Запоріжжу деякі демократичні течії, поруч одночасних тенденцій гетьманів загарбати найвисшу власть, то одначе під оглядом релиґійним проф. Заїкин справедливо підчеркує характер виїмкового становища в українській Церкві князя Острожського, а потім впродовж XVII ст. вплив на церковні справи деяких гетьманів.

Далі дуже слушно автор рішився цілий окремий розділ (IX-ий, 64-88) присвятити справі істнування на київській Україні ексархату, зазначуючи зараз на початку, що те таке важне питання не найшло досі ще належного історичного опрацьовання.

Щодо відношення автора до унії, то він старається про справедливу безсторонність. Працю про берестейську унію архіеп. Ліковського знає й цитує, а при тому стоїть виразно на становищі (19, 63-64, 82-83), що поширення антиканонічних верховладств світських у Церкві було головною причиною, що частина укр. духовенства звернулася до унії з Римом. Що й той чинник входив тут у гру, то річ безсумнівна, але неменше вбачати в ньому головну причину унії, значить розуміти її в спосіб надто однобічний. Не тут місце на точніше обговорення справи так ускладненої як ґенеза берестейської унії. А проте годиться ствердити, що дотеперішні історики, котрі про те писали або, як це робить архіеп. Ліковський, добачують в ній вислід ділань у першу чергу політичних, або, як проф. Левицький, вбачають у ній спробу виходу з внутрішнього заколоту, в якому опиниласа під кінець XVI в. укр. Церква. Зате надто мало береться в рахубу внутрішні причини унії, силу аргументації таких творів, як »O jedności Kościoła Bożego« Скарги, якісь традиції фльорентійської унії, що з усією певністю передержались на Руси, наостанку, що може й найважніше, поширення горизонтів, якийсь ренесанс думок, котрий настав з початком XVI в. на всьому просторі східно-словянської землі, як у Москві, так і на Україні і на Білій Руси, а котрий оконечно штовхнув деякі уми до унії з Римом.

У відношенню до Польщі та її правління на українських землях автор зберігає в противенстві до багатьох російських істориків чи також й українських безсторонність, гідну признання й правосуддя. Описуючи нпр. знані факти зловживань, що їх у найяркіших красках представили пись-

менники, наставлені ворожо до польськости, факт, що їх заподіювали польські або спольщені пани, патрони парохіяльних церков (38-42), проф. Заїкин з рідко стрічною безсторонністю спрецизовує ті зловживання і здержується від зайвих узагальнювань. Кромі цього, щодо польських справ, то лишень там, де автор обговорює факт кріпшання в житю Церкви значіння соборів, який датується з часів правління Витовта на Литві (104-108) і зазначує при тому вплив тоді популярних на Заході соборних теорій, там тілько для доповнення можнаб додати, що саме ті теорії поміж польськими ученими, зокрема серед мистців краківського університету, находили тоді одну з найдужших точок опору.

Позатим насувається тілько кілька річевих завваг. Найперше не здається мені, щоб істнували достаточні історичні дані, які дозволялиб гадати, як про те натякує автор (43-44), що устрій міст північної Білої Руси зі своєю міщанською самоуправою наближується до уладу північної Росії, тобто Новгороду. Радше видиться, що те саме магдебурське право, яке через ганзейський союз мало деякий свій вплив ще у середньовіччу на традиційний міщансько-демократичний уклад новгородської республики, потім від XV в., після злуки Литви з Польщею, почало промінювати з Польщі на весь простір литовських земель, а зокрема й найранше на столицю Литви Вильно, хоч не знаю, чи вже раніш не впливало на Львів.

Друга завважа торкається царгородського патріярха Кирила Лукаріса. Автор (130), говорячи про нього взагалі зі симпатією, зазначує, що деякі західно-европейські письменники неслушно приписують йому авторство напів кальвинського визнання віри. Отже таку думку проф. Заїкина слід признати за необусновану. На тему, чи Лукаріс був правовірний, чи ні, велася впродовж цілих літ полємікa й тепер треба признати безсторонно, що перемогла оконечно думка, що він саме був автором згаданого визнання й скритим приклонником протестантизму (див. про те точніше у розділі, що обговорює всю справу, праці А. Пальмієрія, Theologia dogmatica orthodoxa. I. Prolegomena. Florentiae 1911, 506-537; також M. Jugie, Theologia dogmatica christianorum orientalium, ab Ecclesia catholica dissidentium. I. Parisiis 1926, 505-506).

Наостанку третя і остання ділова завважа торкається становища митрополита Петра Могили супроти царгородських патріярхів. Автор стверджує про нього (148), що він одержав свою власть митрополита-ексарха від патріярха Кирила Лукаріса. Тимчасом, коли опісля той сам митрополит почав ворохобитися проти патріярхів і то не лише проти невизнаного правним Атанасія Потеллярія, але також і проти правдивого патріярха Партенія (151-154), тоді наш автор бере його в оборону в спосіб зовсім непереконуючий. Розпорядок Партенія, пише на ст. 54, був явним і грубим нарушенням прав київського митрополита-ексарха, а ті права надав йому патріярх Кирило Лукаріс, який красше знав справи й вимоги західно-української Церкви ніж Партеній, щиро бажав їм добра й розвитку... Ніяким робом не можна погодитись із тим, щоби духовна власть (potestas iurisdictionis) була узалежнена від таких чинників, як знання річи з боку начальника, що її виконує і його бажання добра для підданих.

Відносно методичних завваг, тілько кілька подробиць помітилось за читанням праці проф. Заїкина. Перш усього відсутність на кінці списку розділів утруднювала дещо, щоб як слід розглянутись у змісті. Далі деколи стрічаються надто довгі неподілені уступи (напр. 56-60, 69-79, 91-95, 123-129). Потім на стор. 53 автор порушив факт одержання привілею ставропигії у деяких братств, а щойно на ст. 80-81 пояснив спонуки, які спрямували патріярха Єремію II до того кроку. Врешті на початку розділу, що присвячений діяльности митрополита Могили, пригодилася б якась коротка вістка про його життя і впливи, яким підпадав змалку, через що лекше можнаб зрозуміти напрям усієї його пізнішої діяльности.

Наприкінці зазначу, що В. Заїкин виявив таке велике й широке знання у тій своїй праці, таке глибоке розуміння минувшини і таку правдиву вмілість видавати про неї безсторонні і умотивовані осуди, що українська історіографія може надіятись від нього чимало ще дуже цінних добутків. Quod felix faustumque sit. Генрик Ціховський

Д-р А. КОПИСТЯНСКІЙ. **Історія Руси.** Часть І. Кієвска доба (від найдавнійших часів до упадку галицко-волинского княжества в 1340 р.). »Изданіе Общества им. М. Качковского«. Львів 1931. 16°, 229 + 9 нен., 47 ілюстрацій, 5 карт.

— **Історія Руси.** Часть друга. Московска і Литовско-Польска доба (Велика і Мала Русь до часів Б. Хмельницкого). »Изд. Общ. им. Качк.« Львів 1932. 16°, 343 + 9 нен.. 83 ілюстр., 3 карти.

»Історія Руси«, видана у Львові й до того ще фонетичним правописом, мусить збудити зацікавлення. Звичайно, не для сподіваного тут наукового обняття цілости; книжечка писана без апарату, цитат і т. п.; але тому, що це задуманий синтетичний огляд історії — не України навіть, лише Руси. Правописом, а не українською мовою — бо ж хиба не може за українську мову уходити щось такого: »Між Польщею а Литвою незадовго возникла серіозна распря із-за третого условія кревской унії, т. є. інкорпорації або присоєдиненя литовско-руских земель до польской держави« (II, 100). Та це, таксамо як і політична (москвофільська) тенденція, не буде предметом нашого розгляду; візьмемо лише її вартість із наукового боку: оскільки автор стоїть на рівені сучасної науки.

»Історія Руси« д-ра Копистянського мусить, цілком правильно, звернути на себе увагу. Її автор звісний у науці не лише зі своїх популярних нарисів, як »Стара княжа Русь в народніх піснях-билинах«, 1929 (цікава з огляду на те, що це одинока в нас популяризація билин, хоч і писана страшною мовою), чи шкільного підручника Австро-Угорської Монархії, писаного ще перед війною, — але і з праць наукових, як »Książe Michał Zygmuntowicz« (Kwart. hist. 1901), мин. року виданої праці »Историческій очеркъ сооруженія Ставропиг. Усп. Церкви во Львовѣ« (Врем. Ставр. Інст., й окр.) й інших (хоч і нечисленних). Тому зі зацікавленням береться до рук і його »Історію Руси«, якої перша частина видана ще мин. року. Вона й була рецензована двічі — але цілком відмінно. Рецензент у »Дзвонах« (1931, ч. 4-5, 314-318) розхвалив її й поручив широким кругам читачів. Але замість розглянути її з боку наукової вартости, згідно зі сучасним станом історичної науки, що рецензент зрештою і робить, лише

коротенько, хоч і влучно на с. 317, він більше звертає увагу на ідеольогію автора (москвофільську), з якою легко полємізує, і на стиль, на його думку дуже цінний, і інші вартости. Та це все не має ніякого відношення до оцінки наукової вартости твору. З того боку розглянув його підписаний у ЛНВістнику (1931, IX, 836-839). Рецензія випала дуже гостро. Виказалося, що автор не обзнакомлений цілком зі здобутками новішої історіографії, що запускається прим. на поле етимольогізування, на якому рішуче стає безрадним. Рецензія викликала відповідь, на яку я в свою чергу відповів, не маючи потреби зміняти про неї свій негативний осуд (Д-р А. Копистянський. Відповідь на рецензію моєї »Історії Руси«. ЛНВ. 1931, кн. IX, і моя: Відповідь на відповідь д-ра Копистянського, обі в ЛНВ. 1931, XII, 1109-1115; дещо вичеркнено Редакцією). Не буду тому тут повторювати детально сказаного вже там, туди відсилаючи читача. Розгляну точніше отсю другу частину »Історії«.

Треба вже зразу зазначити, що вона вийшла красше від першої. Немає тут вже стільки здогадів, спроб і комбінацій, цілком невлучних, як це ми бачили в першій частині. Автор обмежується більше до реєстрування фактів, маючи до того куди більше матеріялу, більше історично певних фактів, як для доби, обговореної в першому томику. Але й тут помічається поважні недостачі, які випливають із неуваги автора до новіших наукових публікацій. Прим. молдавський похід Івана Альберта 1497 р. ні не був такий трагічний для шляхти, як можна б висновувати з відомої польської пословиці, ні оружжя короля не було звернене проти Турків. Новійші досліди виказують, що оружжя короля було звернене саме проти Степана молдавського й похід мав на меті його поневолити (пор. розділ проф. Папе в академічній »Historji polityczнej Polski«, т. I, вид. в енцикльопедії краківської Академії; там вказана й література). Щоби не згубитися, переглянемо цю частину »Історії« за порядком сторін.

Пишучи про Татарів (сс. 3-23) автор згадує, що в них було трохи поширене християнство. Треба було згадати про дуже популярну в середньовіччі леґенду про християнське царство пресвітера Івана, яка ввійшла й у нашу стару літературу, й являється саме дуже інтересним відгуком християнства в Татар (в останні часи зачіпив її пок. Томашівський у праці про митр. Петра Акеровича, »Зап. ЧСВВ«. II, 233 і прим.). Далі стрічаємо більше чим ризиковні, бо просто невірні твердження, як от на с. 17, що »з початком XIII ст. хрестоносці опановали Візантію (автор думає очевидно, про »Латинське Царство« 1204-1261 — Т. К.), внаслідок чого (?!) грецка церков находилася в повнім упадку і в ділі навернення монголів не могла проявити ширшой діятельности«. Автор забуває, або не хоче знати, що східна Церква й перед »наїздом хрестоносців« місій не орґанізувала; а далі, що треба розуміти під тим »внаслідок чого«? Чи латиняни зруйнували східну Церкву? Це твердження можна зіставити з таким самим другим, що, ніби-то, »Соперництво між римскою а грецкою церквою довело до упадку Візантії, до чого причинилися найбільше хрестоносці« (21). І загалом сходознавство в автора — це ахіллева пята. Він, прим., переконаний, що на Руси було шкільництво, висока просвіта широких кругів, яка занепала в наслідок наїзду

Татар (33). Та це байки, які ведуться від Татіщева й зараз у науці їм уже не дають віри. Автор пропустив книгу А. Ванчури, Szkolnictwo w starej Rusi, 1923, де є саме виказано, що Татари освіти цілком не нищили (див. с. 106 і д.: пор. мою ст.: Школа й освіта у старій Україні, »Рідна Школа«, 1932, ч. 11), бо такої, як собі уявляли, не було.

Зате могли б ми сподіватися більше від автора в розгляді т. зв. литовсько-польської доби. Знаємо вже з першого томика, що автор обстоює т. зв. карамзінську схему, за якою індивідуалізація укр. нації припадає саме на цю добу. Але, на жаль, автор не здобувся на обєктивність, надто задивлений у свою обєдинительну концепцію. Це ж факт, що укр. нація формувалася в лит. добі (не »культурно відчужувалася«, як пише автор на с. 49 і д.) на західний зразок, а у старій добі не було ніякої »руської нації«; це вже досить давно виказав проф. Леонтович (Національний вопросъ въ древней Россіи, у »Варш. Унив. Извѣстіяхъ«, 1894, IX, 1895, I): були просто ріжні словянські племена, які взаємно ненавиділися, різалися, гризлися — цілком без шкоди для общеруської (чи української) націнальної совісти. Щойно Галицько-волинська Держава й її продовження — Литовська з одного боку, а Суздальсько-московська з другого, створили два окремі психольоґічні типи, до конфлікту яких доходило дуже часто (прим. війна польсько-московська, де бере участь кн. Острожський, поч. XVI ст.; війна польсько-московська з походом »литовского гетьмана« Сагайдачного 1618 р., як про нього пише курський літопис XVII ст., »Кіев. Стар.« 1886, I і ін.). Досить згадати про ненависть Москалів до »литовських людей« і »черкасів«, якої доволі слідів і після »возсоединенія« ніби-то 1654 року. Цих проблєм так легенько собі рішати не можна! Тому шкода говорити, що »традиція єдинства була дуже сильна в Галичині« (73) й притягати до того прим. »Задонщину« (92). »Вся Русь« для Романа цілком не означала й північних земель — бодай ніщо на те не вказує.

Далі помічаємо теж неточности. Прим. приведена дата 1469 р. як перша згадка про козаччину, взята з Длуґоша (129) не має ніякої історичної вартости; перші вістки про козаків під цим імям ідуть щойно з останнього десятиліття XV ст. (1492 й пізн.; літератури не подаю, бо ж вона хиба надто добре відома — бодай від VII т. Історії М. Грушевського!). Так само нема що представляти повстання Мухи як вислід лише »невідрадного положення нижчих верств« (130), як у ньому брали участь шляхтичі (Matric. Summaria, II, 74) й виразно підкреслюється реліґійні симпатії до Молдавії (пор. мою ст.: Повстання Мухи 1490 р., »Новий Час« 1931, чч. 132, 133). На це зокрема повинен був автор звернути увагу, досліджуючи Успенську (»Волоську«) церкву й це виявнило б йому реліґійну, а не національну симпатію литовських Українців до нез'єдиненої Москви, так само як і до Молдавії, що він її нотує як доказ »ідеї єдинства« на переломі XV-XVI ст.

Попадаються й далі недогляди, як прим. про »давний звичай, що православних епископів вибирало духовенство разом з боярами і міщанами«, який »стратив законну силу« під Польщею (202). Твердження це ніяк не може опертися на джерелах (пор. працю звісного вченого, проф. Вячеслава Заїкина, Участіе свѣтскаго элемента въ церковномъ

управленіи... 1930, зокрема ст. 10-14). Неточностей теж дещо попадається, прим. що Орден Єзуїтів заснований (треба: затверджений папою) 1541 р. (205), зам. 1540 р.; що »в р. 1580 повстала Острожська Академія« (206), хоч це лише догадка; прикра похибка (на сс. 297 і 299): Ігнатій Потій, зам. Іпатій, тощо. Неувага автора помічається й у тих місцях, де він подає точніші дати — дні. Не видержання консеквенції мусить баламутити читачів. І так, погром на Жовтих Водах автор датує 6 травня (328) — отже по старому стилі; зате корсунський уже 26 травня (329) — себто вже по новому. Пилявецька битва датована 23 вересня (331), отже по новому, а смерть Хмельницького 27 липня (342) — отже знов по старому стилі. В тім читач ні руш не визнається!

Але від цих недоглядів вернімся до meritum. Розділи про козаччину випали, з малими виїмками, дуже слабо. Автор загалом замість вияснити ґенезу й еволюцію цієї верстви, обмежується до оповідання всякого леґендарно-анекдотичного матеріялу. І так, він цілком серіозно (без ніякого застереження!) говорить про смерть кн. Вишневецького на гаку у Царгороді (252), хоч це мотив леґендарний, історично не ствердженій (пор. М. Грушевський, Історія, VII, 126). Про козацький устрій говорить так, що не дає ніякого поняття про його розвій, ніби все сталося відразу (257), або, порівнюючи Запорожжя до західних Орденів пише, що ріжниця була лише в демократизмі Запорожжя проти аристократизму Орденів на Заході (258). Так само в наголовку параґрафу (258-9) є: »Баторієва реформа«, хоч, як відомо. ніякої »реформи« тоді (1578 р.) не було, й навіть із тексту автора не годен порозуміти, чим вона »реформувала« козаччину проти праці Язловецького (к. 1570 р.).

Але, мусимо це зазначити, розділ про Сагайдачного випав найкрасше з цілої книжечки. Направду, треба шкодувати, що автор звернув увагу лише на цю постать. Зокрема вірне і добре підкреслення ідейного чинника в козаччині, що вона завдячує саме Сагайдачному. Зараз ми можемо більше сказати про це, маючи невідомі дотепер матеріяли з французького архіву в Карпентрас, які посвідчають, що Сагайдачний належав до »Ліґи християнської міліції« засн. 1617 року, й воював із Турками »без огляду на те, чи король хоче цього, чи не хоче«, маючи мир зі султаном (див. мою ст.: Петро Конашевич-Сагайдачний, у »Літописі Черв. Калини«, 1932, ч. VII-VIII, де вони публікуються вперше).

Зате змалювання Хмельниччини в основі невірне й тенденційне. В автора є намагання змалювати Хмельницького як »обєдинителя«, для чого навіть на окладці репродуковано його київський памятник із написом: »Єдина недѣлимая Россія«. Поминувши вже такі леґендарні історії, як висказ Хмельницького про Кодак (322, з додатком на с. 326, що тим висловом »стягнув на себе підозрінє«), автор сам дається порвати історично незбитим фактам, які говорять цілком про щось друге, як »возсоединеніе« у плянах Великого Гетьмана. Приведу тут вимовнішу з усіх реферувань цитату з автора: »Побут в столици старой Руси вплинув значно на зміну ідеології Б. Хмельницкого. За короткий час війни він пересвідчився, що не лиш козаки, но всі верстви малоруского народа ждут від него свободи (отже національної, Т. К.). Козацка база, на котрій опирався, розширилася значно і стала всена-

родною (= українською, Т. К.). Відповідно до того змінив ся світогляд Б. Хмельницкого, на що без сумніву вплинули київські духовні круги (= традиція, Т. К.). Він став думати про долю цілого руского (= очевидно, українського, не »всеруського«! Т. К.) народа і про відбудову киівской держави« і т. д. (332). А трохи далі: »Зборівский договір з 1649 р. не вдоволив ні поляків, ні козаків. На далеких периферіях польской держави повставала мілітарна(?) майже независима українска держава...« (334).

Чому б не зразу так? Саме нещасливе хитання в термінольогії (»малоруский«, раз »руский« нарід, то знову »українська держава«) показує, що hier nicht alles richtig. Це ж, очевидно, не той Хмельницький, якому ставлено памятник, бо цей свідомо будує Українську Державу! Автор тут не хоче признати того, що таке змальовування Великого Гетьмана — це стара »переяславська леґенда«, створена ще в XVII ст. Москалями й пізніше (XIX ст.) гарячо підперта московською історіографією. Бо, як пише В. Липинський: »хто хоче утожсамити Переяславську Леґенду з Переяславською Умовою й бачити в Умові леґенду про добровільне »возсоединеніе Руси« — мусить перш за все доказати, що гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во імя прилучення України до Москви і що Переяславська Умова являється тільки формальним закінченням, послідним скріпленім на папері актом отого ним задуманого діла. Але ж розуміється ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Богдан Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі во імя і в намірі прилучення України до Москви, то ясно що його умова з Москвою в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом зверненим проти Польщи й заключеним для визволеня України з під Польщи, якими були всі його попередні такіж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною« (Україна на переломі, 1921, с. 29). Колись науковою сензацією і просто скандалом для творців »переяславської леґенди« й їх українських наслідувачів XIX ст. була, знайдена Костомаровим, переписка Хм. з Туреччиною 1650 р. з пропозицією піддання (про це в автора на с. 335). Де ж тоді »возсоединеніе«? Та зараз ясна вже ця справа навіть серіозним Москалям-дослідникам, лише не їх українським наслідувачам XX століття. Адже ж духовенство, яке, за словами автора, вплинуло на зміну ідеольогії Хмельницького, потому, 1654 р., з плачем, проти волі йшло присягати »восточному цареві православному...« Про те, що Хмельницький не допускав до запанування Москалів в Україні, що думав, якби в союзі зі Швецією унезалежнити цілком Україну від Москви, в автора ні слова. Після 1654 р. Хмельницький (в автора) вже нічого не робить і вмирає у три роки пізніше, очевидно, на лаврах за »возсоединеніе«... (342). Замість говорити про державну політику Хмельницького, звернути увагу на консервативний елємент у Хмельниччині, на участь шляхти (замість балакати про »випередження більше як на століття« французької революції, 335), автор красноріче розказує про »возсоединительний« памятник Хмельницькому. Звісно, в такий спосіб можна доказати, що хочеться, але це вже не буде ніяка історія, навіть отієї мітичної »Руси«.

Ми присвятили »Історії« куди більше місця, як вона заслугує. Та

заки ще розпрощаємося з нею, мусимо звернути увагу на відношення автора до унії. Він був настільки обережний, що від себе не дав виразного вислову осудження унії, але в його крайно ворожому її змалюванню (прим. св. Йосафата, с. 315) виразно пробивається тенденція автора — тим гірша, що маскована. Бо як інакше вияснити вискок на с. 298 про епископа Крупецького: »палками і вилами мужики прогнали накиненого їм епископа«? Чи та католицька молодь, для якої призначує автор цю »Історію«, має збудуватися нею? Таксамо непотрібно вихвалювати фільопротестанта Вишенського (пор. М. Грушевський, Історія укр. літератури, V, 417 і ін.), що per fas et nefas воював із католицькою Церквою. Автор і тут береться за методи, випробувані в політичній історії. Ось про навернення М. Смотрицького на унію він пише: »Морально зломаний ізза нещасної події 1623 р. (себто вбійства св. Йосафата, Т. К.), Мелетій вернувся до Польщі (звідки? Т. К.), прийняв унію і в єї обороні написав твір п. з. »Apologja peregrenacjej do krajów wschodnich (1628)« (317-318; модерний правопис »Перегр.«, очевидно, належить не Смотрицькому). Отсе цілком тенденційне й неправдиве. Виходилоб, що Смотрицький, який раніше писав »Тренос« в обороні нез'єдиненої Церкви, щойно морально зломаний перейшов на унію! А що це сталося в наслідок розчарування його видом упавшої схід. Церкви, в якій цілком льогічно См. бачив недостаток Благодати — розчарування, яке саме наступило в наслідок його пізнання Сходу (звідси »Peregr.«), це автор дискретно промовчує.

Та, звичайно, до переконань автора нам діла нема; звертаємо увагу лише на випливаючі звідти історичні промахи й тенденцію. Тому, хоч і хотілосяб сказати дещо про етику »Історії« (похвалювання й витолковування злочинних актів боротьби Каліти з Олександром Тверським на с. 76-77, розбійничою підбою Новгорода й ін.), обмежимося лише до вказання тут подвійности в оцінці фактів. Бо як Каліта при допомозі Татар руйнує тверського князя, то це добре; але »союз тверского князя з поганскою Литвою, котра так безпощадно нищила руску землю (союзники Каліти Татари ні, очевидно, Т. К.), викликав велике обуренє серед всіх князей північно-східної Руси« (81). Очевидно, »обурення« це використала Москва, заступившися за правду..

Щодо ілюстрацій, то треба завважати що автор подав кілька незнаних іще з музею Ставропігії, а багато бере з Укр. Заг. Енциклопедії. Ми помітили недогляд на с. 308, де під картинкою Сагайдачного підписано: »Із твору д-ра Б. Барвінського: Конашевич«. Твір цей називається інакше (»Конашевичі в Перемиській Землі в XV і XVI ст.«, 1930) і даремно хтось шукавби його під цією назвою. Теофіль Костручба

Elie BORSCHAK et René MARTEL. **Vie de Mazeppa.** 2-e édition. Paris 1931. 12°, VIII + 191.

В останні часи помічаємо значне зацікавлення української суспільности особою гетьмана Мазепи. Воно йде в парі з інтересом, який проявляють і Росіяни до доби кінця XVII і початків XVIII ст.; тільки тут звязане воно з іменем Петра I, як у нас з іменем Мазепи. Паралельність — не позбавлена і політичного значіння!

В цім відношенню поява книги Борщака і Мартеля, Vie de Mazeppa має певне симптоматичне значіння, хоч і писана вона французькою мовою. Одного з авторів, І. Борщака, знаємо як дослідника доби Мазепи і мазепинців, який чимало прислужився українській історії своїми пильними архівними студіями у Франції. Вже сама назва книги свідчить про те, в якому напрямі йдуть її автори: це модна нині біографія, освячена в Західній Европі такими йменами як: Моруа, Страхей, Еміль Людвіг і призначена не для спеціяльного вжитку вчених, тільки для широкого кола пересічних читачів. Автори безперечно мають рацію, коли вони, йдучи цією доріжкою, хотять зробити книгу живою (»vivante«, ст. II), отже такою, яка промовлялаб не тільки до розуму, але й до серця читача. Разом з тим вони запевнюють, що вони нічого не вигадали, нічого не винайшли. Їх твір не є жадна казка; в ньому не має найменшої деталі, яка не булаб провірена по текстах і не сконтрольована найбільше строгим способом (див. передмову, ст. II і додаток, ст. 185). Отже тим приємніше брати в руки книгу, яка обіцяє і художний, цікавий виклад і наукове оброблення теми.

Що до першого, то книга дійсно дає те, що обіцює: на особі гетьмана Мазепи вміють автори майстерно зосередити увагу читача, що слідкує зі все наростаючим зацікавленням і симпатією за ріжноманітними перипетіями його життєвої дороги. Біографія Мазепи, писана блескучим і легким стилем, дійсно читається як роман. — Що до другого, до наукового оброблення теми, то тут, на жаль, не можемо триматися тієї ж думки. Або автори спішили з виданням книги, або якісь инші причини не дали їм можливости досконало обробити джерела і літературу, — в усякому разі при перечитанню книги знаходимо чимало помилок, які ніяк не можна погодити з запевненням авторів, висловленим в передмові і додатку.

Це торкається в першу чергу до поданих ними в кінці книги джерел (185-188). В числі головних джерел подають автори такі сумнівні джерела як: С. Величко (в датах помилка 1620-1700; Величко писав в 1720 р. і був живий ще в 1728 р.) та »Исторія Русовъ« (185). Також вражає, що з українських істориків названі тільки Костомарів і М. Грушевський; ні »Гетманъ Мазепа« Уманця, ні »Замѣтки« Лазаревського (»Кіевская Старина« 1898, III, IV, VI) не помянуті. Чейже монографія Уманця, помимо всіх своїх недоречностей, є першою і поважною спробою переоцінки діяльности Мазепи як державного мужа! З праць відомого шведського дослідника Альфреда Єнсена наведена його стаття (з »ЗНТШ«. за 1909 р.), що подає про зносини мазепинців з шведським урядом на підставі даних Стокгольмського Архіву. Куди влучніше булоби вказати на Єнсена як автора монографії про Мазепу, яку він видав теж в 1909 р. під заголовком: Mazepa. Historiska Bilder fran Ukraina och Karl XII: s Dagar, Lund 1909, ст. 240.

Що до тексту, то і тут знаходяться місця, які викликають сумніви, коли брати їх як продукт наукової обробки. Взагалі основні партії книги писані за Костомаровим; від ньогож беруть автори чималу кількість розмов, так густо розсіяних в книзі. Це звичайно підвисшує живість і пластичність викладу, не говорить одначе за його критичність. Богато

сцен, змальованих авторами, скорше виглядає як сторінка доброго роману, а не документальної біографії. — З яких вірогідних джерел знають автори, що вимова Мазепи врятувала його, коли він був захоплений запорожцями? (17). Нізвідки невідомо, щоби він у такій ситуації виголошував промови, тай не такі були обставини, щоби богато балакати. Довгу промову, виголошену Мазепою в критичний момент відкриття козакам свого замислу, (108-109; пор. Костомаровъ, Собраніе сочиненій, Спб. 1905, т. XV-XVI, ст. 627-628, з якого вона на нашу думку взята) закінчують автори таким реченням: »La première puissance de l'Europe, la France, est, elle aussi, avec nous. Me suivrez-vous?« (109). Відкіля це? Оскільки автори користалися »Исторіею Русовъ«, то там справа виглядала трохи інакше: »Споручительствовать за то взялись первѣйшія въ Европѣ державы: Франція и Германія...« (цитую по Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923, 55). До тоїж категорії належить і патріотична відповідь козаків на промову Мазепи, їхній ентузіязм (108-109) і т. д. Не будемо над тим застановлятися.

Досить неясними, а з другого боку задалеко йдучими виглядають і міркування авторів відносно тих мотивів, які спонукали Мазепу залишити Польщу і перейти на українську службу. Невдячність Яна Казимира і, як реакція, бажання послужити своєму рідному краєві, були причиною того, що ображений Мазепа покинув Яна Казимира; »il comprit alors que l'Ukraine était un champ digne de son ambition, qu'elle pouvait offrir un aliment à ses passions puissantes, à ses rêves de conquête et de domination« (11). Все це булоб дуже добре, колиб ми при нинішному стані наших відомостей моглиб і те доказати! Такого ж роду і міркування авторів, що Мазепа, знаходячись на службі у Дорошенка і бачучи руїну України, мріяв про те, що він стане на чолі України — з'єднаної, сильної і незалежної (13). Це не гіпотеза, кажуть далі автори; доказом є для них »un document précis«, дума, написана Мазепою »à cette epoque«, з якої витягають вони цілу мазепину програму внутрішньої і зовнішньої політики (13, 14 і 16). На жаль, всі ці не позбавлені цікавости міркування авторів не рахуються лише з тим, що ця дума була скомпонована не »à cette epoque«, тільки яких 25 років пізніше, як про це здогадуємося з судової справи Кочубея. — До переходу Мазепи на українську службу мав він, як це слідує з досить неясної конструкції думок авторів, явитися почасти спасителем Яна Казимира в той момент, коли польський король почував себе страченим, бо Польща навкруги себе мала тільки ворогів: Швецію, Бранденбург, Трансильванію, Москву, Україну. І тут автори кажуть: »Mazeppa lui vint en aide de tout son pouvoir: le Roi le chargea, à plusieurs occasions, de délicates missions diplomatiques en Ukraine: il réussit toujours à le mener à bonne fin« (8). Оскільки ми знаємо, вперше їздив Мазепа з дорученням від короля до Виговського в 1659 р., отже тоді, коли ситуація, про яку попередньо говорять автори, була цілком інакша ніж в 1655-57 рр.

Як можна погодити отакі міркування авторів: Завдяки заходам московської влади або з вини внутрішних відносин сталося так, що після переходу Мазепи на шведський бік, український нарід повернувся проти гетьмана (118), духовенство теж поставилося вороже до нього (126-127),

українська аристократія його зрадила (127-128). І помимо того армія Мазепи, завдяки пропаганді його емісарів в окупованих Москалями теренах, росла безнастанно (»et l'armée de Mazeppa grossisait sans cesse«, 133). На слідуючій сторінці (134) твердять автори теж саме, тільки з певним обмеженням: тут вже ліпші сини України »partaient cependant rejoindre secrètement l'armée de la liberté«. В дійсности було воно, як відомо, цілком інакше. — Рішення запорожців приєднатися до Мазепи і Шведів оцінюється авторами як акт чистого українського патріотизму Запорожжа (138, 143). Чиж не булоб на місці вказати на інтереси самого Запорожжа як окремого цілого, загрожені Москвою? Отся московська небезпека була запорожцям остільки ясною, що мусіла їх в першу чергу спонукати на зєднання з нелюбим їм Мазепою і Шведами.

Перейдемо ще деякі дрібніші пункти праці Борщака і Мартеля. Автори твердять, що Україна коло 1650 р. (»vers 1650«) в наслідок війни майже обернулася в пустиню (3). Це можна ще прийняти для Поділля після 1655 р., а ніяк не прикладати до цілої України коло 1650 р. Також помилковим є твердження авторів, що Б. Хмельницький після Жовтих Вод і Корсуня осадив і взяв Львів (4). Він не взяв Львова. В 1651 р. Хмельницький був розбитий не під Жванцем, як пишуть автори (4), тільки під Берестечком. — Жигмонт Август не міг надати маєтности Мих. Мазепі в 1592 р. (5), бо він помер в 1572 р., тай в 1572 р. він не надавав Мих. Мазепі маєтности, а підтвердив право на володіння нею. — Ми не маємо доказів, що Мазепа навчився німецької мови (»Il apprit plus tard l'allemand«, 6). — Мазепа був у Німеччині і Італії (7)! Звідкіля це? Пассек не був ніякий »le haut et puissant seigneur« (8), а був голодраний шляхтич. — Автори твердять, ніби не заховались імена коханок Мазепи (12). Звісні преціньпані Фальбовська і пані Загоровська. — На ст. 26 автори розповідають про кримську кампанію Голіцина і Мазепи в 1689 р., яка скінчилася успішно: був взятий Перекоп і хан мусів просити мира. В дійсности Перекоп був зовсім невзятий, і похід кінчився также ганебно, як і в 1687 р. Це підтверджують і самі автори, коли на с. 27 подають такі міркування Мазепи перед московськими комісарями: »Jamais les Infidèles, disait-il, n'ont eu peur, comme devant le prince Vassili Vassilevitsch Galitzine. Quel dommage que, faute d'eau, on n'ait put ruiner Pérékop!« — Павло Алепський (»le savant arabe«?!) не був сучасником Мазепи (»contemporain de Mazeppa«, 39), тільки Богдана Хмельницького. — Чому Мотря Кочубеївна скрізь зветься Марією? (див. Troisième Partie-Marie Kotschoubey, 75-92). — Покидаючи Батурин, козакам не треба було переходити Сейм (107), бо вони йшли на північ, а Батурин лежить на правім, північнім березі. — »Le général Loewenhaupt — vainqueur de tant de batailles et Chef de l'infanterie« (111) — характеристика, яка після бою під Лісним не відповідала правді.

Цей реєстр більших і менших помилок можна булоб і далі продовжити, але ми думаємо, що й цього досить. На закінчення можемо тільки побажати авторам аби вони, оскільки прийде до дальшого видання книги, звернули увагу на помилки і виправили їх так, щоби безперечна цікавість книги йшла в парі з її науковістю.

Б. Крупницький

Ілько БОРЩАК. **Великий мазепинець Григор Орлик,** генерал-поручник Людовика XV-го (1742-1759). З невідомих документів, з 7 тогочасними ілюстраціями. »Франція й Україна. Студії про франко-українські взаємини в минулому. Книга четверта«. Львів 1932. Видавнича Кооператива »Червона Калина«. 8⁰. X + 198.

Отся монографія одного з найбільших мазепинців, Григора Орлика, сина гетьмана Пилипа Орлика, була заповіджена давніше. Я сам, будучи ще співробітником »Дзвонів«, заповів її появу (див. »Дзвони«, 1931, ч. 2, 130), друком. Праця отся, це частина задуманої праці Борщака про зносини України з Францією, якої становить, згідно з написом на книжці, четвертий том. Величезний задум автора представлений ним самим у звіті зі своїх дослідів, який вислав до Укр. Академії Наук ще 1923 року (з копії друкований у »Записках НТІШ.« т. 134/135, 241-248). З нього видимо, що автор добув невтомною працею вже тоді, перед десятьома роками, багато революційних для нашої історіографії вісток, так із рукописів ріжних архівів, як і зі стародруків. Оскільки збільшилися тепер відомости автора, свідчить передмова, де є такі слова: »З появою в світ цієї книги тратять свою вагу давніше написані статті про деякі моменти з життя Григора Орлика, бо пізніші розшуки дали нам точніші дані« (с. VIII). А всетаки майже кожна праця Борщака була науковою революцією. Праці отсі, це частини з великої, задуманої праці, якої конспект, як згадано, поданий у »Записках НТШ.« Згадаю лише важніші з них (усіх вичислити годі, бо це була б уже бібліографія з десятками чисел), як: Пилип Орлик. Головні дати життя, акції й бібліографії, »Стара Україна«, 1924, ч. VII-VIII; Діярій Пилипа Орлика, ibid., ч. IX-X; Пилип Орлик. Вивід прав України, ibid., 1925, ч. I-II; Гетьман Пилип Орлик і Франція, »ЗНТШ.«, т. 134/135; Арешт Войнаровського, ibid., т. 138-140; Orlikiana, »Хлібор. Україна«, кн. IV і »Стара Україна«, 1925, ч. XI-XII; Україна і французька дипломатія XVIII ст., »Нова Україна«, 1923, ч. III; Вержен і Україна, ibid., ч. XII; Ідея Соборности України в Европі в минулому, Париж 1923; Вольтер і Україна, »Україна«, 1926, ч. 1; Шведчина і французька дипломатія, »Науковий Збірник« за 1928 р.; складена разом із проф. P. Мартелем Vie de Mazeppa. Париж 1930; Napoléon et l' Ucraine, »Revue des Études Napoléoniénnes«, 1922, ч. VIII-IX; Le mouvement national ucrainien au XIX siècle, »Le Monde Slave«, 1930, ч. X-XII і багато інших. Врешті, отся книга про Григора Орлика.

Головну увагу звернув Борщак на діяльність першої української еміграції, гетьмана Пилипа Орлика й інших визначних мазепинців. Ця сторінка в нашій історіографії не висвітлена була як слід. Крім праці Костомарова (Мазепа и Мазепинцы, 1882-1884) давалося до цього хиба принагідні причинки й публікації, хоч нераз дуже важні (Єнзена, Кордта, Липинського й ін.). Цілком природно, що так діялося: адже ж саме заграничні архіви (покищо недоступні), именно тих держав, у яких робили заходи для відновлення Української Держави мазепинці, містили дуже багато даних із цієї области. Результат десятилітньої праці, 1920-1930 рр., саме лежить перед нами. Книга ця є правдивою сензацією для історика Гетьманщини й послужить основою для історії XVIII століття. Але без неї не може обійтися не лише історик, але ні політичний діяч, ні

загалом ніяка культурна людина, якій цікаві зносини України з Европою. Книжка ця не заведе нікого з них, бо кожний знайде в ній дуже цінні й незнані дотепер речі. Розглянемо найважніше з того боку — лише дещо, бо кожна сторінка несе дуже цінні причинки.

Першзавсе маємо тут (у 4 нотці) вияснення генеальогії Орликів (дещо з того було в Orlikiana'х у »Ст. Укр.«). Відомости опираються на зложеній самим Григором генеальогії, що зараз переховується в родинному архіві Орликів у Дентевіль (по жінці Григора). Початки роду сягають у середні віки, поч. XII століття; потому родина розділилася на дві вітки: шлеську, де в поч. XVII ст. стрічаємо їх, і українську, що вийшла звідти мабуть у XV ст. Посвоячилися пізніше українські Орлики з бучацькими Потоцькими. Найблизші предки Григора: дід Степан і батько Пилип, гетьман. Мати походила з Герциків (174-176). Свідомість своєї родової й особистої гідности пробивається у словах гетьмана Пилипа Орлика, написаних до англійського посла у справі допомоги з боку Туреччини: »А скаже Везир: »Яка ж ґарантія, що я додержу свого слова вірности Пресвітлій Порті«? Тоді ЙМП. відповість, що я, як уроджений шляхтич стародавнього роду, ніколи не зломав і не зломаю даного слова. Не зломав я слова вірности ані пок. гетьманові Мазепі, ані пок. шведському королеві, ані Військові Запорожському, — не зломаю слова і Пресвітлій Порті, бо слово чести найсвятіше із святих річей« (55). Про самого гетьмана Пилипа Орлика довідуємося ще кілька цікавих подробиць. Прим. у тому самому письмі гетьман підчеркує свою й цілої нації ідею соборности: »Козацький Нарід завжди бажав приєднати до себе польську Україну тай усі руські землі грецької віри, що належуть до Річипосполитої. Це хотіли доконати пок. гетьман Хмельницький, Дорошенко і вкінці мій добродій гетьман Мазепа« (54). Тут подано цілком вірно пляни Хмельницького, що в умові про розбір Польщі домагався прилучення до своєї держави »городы по Вислу рѣку и въ которыхъ жили Рускіе люди благочестивые и церкви были«; в гадяцькій умові, в петиції козаків на сойм 1659 р. просилося прилучити до території В. Кн. Руського воєвідства Волинське, Браславське й Руське; врешті Дорошенко у трактаті з Туреччиною зачеркнув для України границі такі: з одного боку до Перемишля й Самбора, з другого — до Висли й т. д. (зібрано у М. Грушевського, Хмельницький і Хмельниччина, »ЗНТШ«. т. 23/24, с. 29). З того отже кореня виросла, як видимо, акція Мазепи й мазепинців. Застановляє лише, чому Орлик не згадує Виговського. Подібно опущений Виговський і в Орликовому виводі прав України. Причина, мабуть, та, що мазепинці, приклонники задумів Богдана Хмельницького, не долюблювали Виговського, як того, що своїм гетьманством (замість сина Богданового) попсував діло старого гетьмана. Дуже сильними словами висловлює осуд на діяльність Виговського Самовидець, що викінчив свій літопис саме в часах виступу Мазепи (пор. у »Виводі прав України«, нотка 2).

Переходячи до самої особи Григора Орлика (1702-1759) довідуємося дуже багато. Можна сказати — вперше усвідомлюємо собі, хто це був, як також те, яку величезну ролю в заграничній українській політичній акції відіграв син гетьмана-еміґранта. На с. 34 читаємо про те, що не хто, як Григор подав Вольтерові матеріял про Мазепу й Карла XII для

славної »Історії Карла XII«, який він у свою чергу дістав від батька (1730 року); довідуємося про дипльоматичні поїздки молодого Орлика з доручення батька по цілій Европі. Довідуємося також, що Григор належав до модного тоді дуже масонства (113) і це, мабуть, врятувало йому життя (див. 112-113). При тій нагоді Борщак вияснює кілька неясних, або невірно пояснюваних справ. Першзавсе відноситься воно до короля Станіслава Лєщинського. Автор виясняє, що він цілком не був такою ідеальною людиною, як його традиційно малюють. Вже історик Петро де Ноля (Nolhac) на основі нових документів характеризує його як людину безмежно амбітну (с. 29 і нот. 29); Борщак додає ще дані, що свідчать про невдячність Лєщинського, його фальшиву амбіцію. Спершу Лєщинський великі надії покладає на запорожців (30); його лист з 29 березня 1730 р. показує це недвозначно (приведений на с. 38). Ним просто опікувався Григор Орлик, як це посвідчає лист військового міністра Д'Аржансона, говорячи про перекрадання Лєщинського 1733 р. до Польщі: »Коли король Станислав переїхав інкогніто Німеччину, п. Орлик мав від уряду довірочну місію, щоби довезти цього володаря й виконав це досконало, що сам можу засвідчити« (100). Цілком не двозначний цей лист, добутий автором із французького архіву Військового Міністерства. При тій нагоді автор виясняє, що незнаним дотепер з імени шляхтичем, що доніс про вибір Лєщинського Людвикові XV й тому (у 8-х днях!) прибув із Варшави до Парижа, був саме Григор Орлик. Але ці прислуги потому Лєщинський забув і пише, що Орлик »нехай не говорить про свою офіру« — мимо того, що сам кардинал Флєрі нагадував їх Лєщинському (127). Звісно, старе добро забувається, але польські історики знайдуть тут дещо цікавого і для себе. Другою дуже важною справою є вияснення на основі паперів Орлика, що відомий апокрифічний »Заповіт Петра Великого«, сфабрикований у Франції (мб. істориком Лєсюром), опирається на паперах Григора Орлика про пляни Московщини, які цей талановитий мазепинець умів предвидіти (131 і дд.). Багато тут іще інших несподіванок, прим. проєкт перенести Січ на Рен (119 і дд.; пор. І. Борщак, Проєкт збудування Запорожської Січі на Рені, »Укр. Праця«, 1922, ч. 7), плян написання історії України Григором (140) і ін. Всього вичисляти неможливо; обмежуся ще до подання кількох фактів, що свідчать про тогочасні події на Україні і про відгуки еміграційних заходів.

Про відгуки еміграційної діяльности мазепинців знаємо небагато. Отся праця й у цьому напрямі дає багато цікавого. Французький представник у Петербурзі Манян, писав 1730 р. до свого уряду, що »шляхта тут не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі на Україні повстануть і знищуть московське панування« (79). Сам Григор писав до Людвика XV в лютім 1741 року таке: »Мені пишуть з України, що якби мій батько на чолі своїх військ вирушив туди разом із турецькою армією й видав би свій маніфест до Козацької Нації з покликом скинути московське ярмо, взятися за зброю й визнати його своїм законним вождом та стати під його прапорами — то він, батько, мав би повний успіх« (136). Подібно писали до Григора, вже після смерти батька-гетьмана, два старі мазепинці Нахимовський і Мирович (159), доносячи, що в них був запорожський старшина і просив рятунку. Видно,

змагання за комії 1767 року й місія Капніста до Прусії 1791 року, так само як культ Мазепи, якого еха знаходимо ще в поч. XIX ст. (про це пишу в іншому місці), не є відокремленими фактами й находять своє обґрунтування. Ще сам Пилип Орлик в одному письмі до сина пише (1730 р.), що цілий український нарід »на мене (це знаю від усіх ченців, що приходять на Атос та інших емісарів) майже як на Месію чекає для свого визволення« (61). Це — як правильно думали Єр. Ізопольський і В. Липинський (пор. Z dziejów Ukrainy, 662), відбилося й у леґенді, що мітичного (чи радше казкового) Вернигору замінила Орликом або Мазепою, що не вмерли, але прийдуть іще визволити свій нарід. І справді, про Орлика не вірили, що він помер, уважаючи це московською сплетнею (159). Є тут і нові дані про гетьмана Розумовського (151 і д.).

З цього лише коротенького огляду видно, скільки нового приносить обговорювана книжка. Вона ставить просто підвалини для дослідів Гетьманщини. Велика в цьому заслуга не лише автора, але й »Червоної Калини«, що книжку видала. Теофіль Коструба

Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r. Lwów 1930. I. Referaty, XIV + + 765; II. Protokoły, XVIII + 412.

Зїзд польських істориків у Варшаві 1930 р. відбувся під перспективою ріжнородних історичних роковин, — опанування балтійського побережжя німецьким орденом 1230 р., смерти Витовта 1430 р., польського повстання 1830 р.; цьому треба приписати виїмкову чисельність з'їзду, в котрому взяло участь поверх 120 референтів і дискутантів та це, що дискусія не розпорошувалася так, як то часто буває на наукових конґресах, а зосереджувалася на кількох важніших темах. З'їзд, окрім плєнарних засідань, відбував наради в чотирьох секціях: 1. всесвітної історії, 2. історії давної Польщі, 3. історії боротьби за незалежність, 4. навчання історії.

Президент з'їзду, проф. Ст. Закшевський, у інавґураційній промові підніс, що не тільки історія є учителем життя, але також »vita est magistra historiae«, що переміни в теперішнім громадянськім житті поважно впливають на історичну науку. Проф. М. Гандельсман у доповіді »про наше теперішнє відношення до післярозборової історії« остерігав польських істориків перед »небезпекою, що в цім моменті надтягає на нас ззовні, від сходу, небезпекою епістемольоґічною й методольоґічною« та виступав проти »свідомого скривлення зору історика клясовим наставленням«, проти »субєктивізму матеріялістичного розуміння історії«. Довшу дискусію викликала доповідь Француза М. Лєрітіє на традиційну тему: »історія та причиновість«.

Реферати в секції всесвітньої історії були на теми: мови передньої Азії в старовині, грецькі джерела обявлення св. Йоана, грецька демократія, римська трібус, границя між старинністю і середньовіччам, методика дослідів над вчасним середньовіччам, февдалізм, пляни середньовічних міст, політична рівновага XVIII ст. Для українського історика інтересні можуть бути виводи Каз. Закшевського: »Цезура між старинністю та середньовіччам у світлі візантійської історії«; референт цю границю переносить з V століття на VII. Таксамо цінні замітки Л. Харе-

вичевої про досліди над плянами міст; це питання розроблене основно в Німеччині, а для історії словянських міст, які переважно перейшли пізніші льокації на німецькому праві, плян є часто одиноким джерелом, що вказує, як дана оселя виглядала в первісні часи; референтка домагається реєстрації і наукової публікації плянів міст.

В секції давньої історії Польщі дискутовано головно відношення до Литви й німецького ордену, — цим справам було присвячених 23 реферати, а референтами були найвизначніші польські історики. З вислідів дискусії можемо тут зазначити тільки деякі моменти. Що до початків Литви, то Г. Пашкевич виступив з поглядом, що литовська держава була з'орґанізована вже перед Мендовгом; що до договору литовських князів з Романовичами 1219 р., референт думає, що цей акт був виявом переваги Литви, яка використовувала ослаблення галицько-володимирської держави для своїх плянів проти Польщі. Проф. С. Закшевський зайнявся питанням литовсько-польської унії 1382-1386 р.; ініціятиву до переговорів дала Єлисавета угорська, в династичних ціллях, на зустріч їй пішла Ягайлова мати Юліяна; кревський акт не мав значіння державного договору, а було це тільки »memoriale«, записка про пертрактації; унія в перші часи мала династичний характер форма злуки обох держав стояла на дальшому пляні. В дискусії проф. В. Семкович звернув увагу, що унію Литви з Польщею підпирало виленсько-рижське купецтво, що шукало нового шляху для торговлі на Люблин, бо Пруси і Мазовше з причини війни були замкнені. Проф. С. Закшевський дав також рекапітуляцію дискусії про відносини Польщі до німецького ордену. З його думок найзамітніші такі: німецьку експанзію на півночі підпирало папство, яке хотіло позбутися Німців з Італії; між Поляками та Німцями на балтійському побережжі була не тільки сама ривалізація, але також періоди співпраці; компроміс з хрестоносцями був Польщі потрібний супроти плянів експанзії на сході. Проф. О. Галєцький на кінцевім засіданню з'їзду дав характеристику Витовта; Ягайло і Витовт мали рівнорядну ролю у подвійнім литовсько-польськім орґанізмі; Витовт був великим політиком не у відношенню до хрестоносців або до Жигмонта люксембурського, але на сході, яким найбільше цікавився; і тут головним тереном його праці була не Москва і не Новгород-Псков, але чорноморське побережжа, яке він старався скольонізувати і злучити з Литвою; дальше його заслугою є централізація Вел. князівства і поширення західньої культури. Референт уважає, що Поляки мають право уважати Витовта своїм національним героєм, так само як Литовці. — Для пізніших часів Литви замітний реферат К. Піварського про литовську опозицію проти Польщі в XVII ст.

В цій комісії було також кілька рефератів про орґанізацію історичної праці: Ф. Буяка — видавничий білянс польської історії 1900-1930; С. Кентшинського — стан помічних наук; Р. Мєніцького — виленські акти; М. Балабана — потреби жидівської історіографії. Й. Сємєнський в доповіді: »Джерельна підстава нашої історіографії« констатує, що історики дуже мало працюють в архівах; польська історична продукція опирається переважно на дуже неповних давніших публікаціях, коли головні джерела лежать недосліджені в архівах; що до нових видавництв, то на

основні підприємства нема фондів, а безліч гроша розтрачується на всякі причинки і miscellanea, що не посувають науки вперед... Замітки цінні не тільки для польської історіографії.

В третій секції історії боротьби за незалежність більша частина рефератів була присвячена 1830-31 рр. З доповідей загальнішого змісту зазначимо реферати про організацію дослідів над історією воєн, про метод дослідів над війнами 1918-20 рр. і про новочасні архіви. — Четверта секція під проводом Ф. Буяка в низці рефератів обговорила справу навчання історії в ріжних типах шкіл; характеристичне було це, що референти домагалися більшої уваги для господарської історії в школі. І. Крипякевич

J. OSTROWSKI. **Z za kulis Kurji biskupiej w Leningradzie.** Wyd. »Trybuna«. Moskwa 1930. 320 (з многими факсиміліями).

Якже рідко трапляють до наших рук совітські публікації. Щож доперва ті, що торкаються католицької Церкви в Росії! Бо й є такі, вправді досить нечисленні. Одна з найбільше займаючих лежить перед нами. Технічно, що так скажу, розпадається вона на дві майже рівні (!) частини. Творять їх по черзі: предовгий і нудно написаний вступ пера Поляка большевика, якогось Й. Островського, кидаючого мало що не на кождій стороні передслівя преріжні видумки на Церкву і — займавий, а незвичайно сміло, під совітським режімом!, писаний памятник о. каноніка Івана Тройґа, до якого долучено низку листів митр. Роппа, бл. п. архіеп. Цепляка і тогож о. Тройґа. Памятник і листи, очевидно, забрано підчас домової ревізії в о. Тройґа, а його самого увязнено і досі він є позбавлений свободи.

Островський, хотячи у вступі як найбільше здискредитувати польський епископат, силкується кинути тінь на шановні постаті померших уже епископів з б. Королівства, як архіеп. Попель (Варшава), Ячевський (Люблин) ...., а з живучих атакує, поза митр. Роппом, еп. титул. Дубовського за »Głos biskupa wygnańca«, спрямований до марш. Пілсудського... Зате богато лекше завдання мав Островський, витикаючи католицькій Церкві в царській Росії надмірне віддання себе на виключну службу польськости. Отже називає Церкву »найсильнійшою форпочтою польськости на сході« (67), а деінде, забігаючи в майбутність, каже з іронією: »За польським священиком... піде до нової Росії, вільної від большевизму, польський інженер, купець, промисловець, робітник« (68). Про теперішного апостольського адміністратора зєдинених з Церквою Росіян у Харбині і загалом у Китаю, себто про о. д-ра Фабіяна Абрантовича, Маріянина, Білорусина, відзивається Островський в отсей спосіб: »Відзначався такою ненавистю до радянської влади і контрреволюційною діяльністю, що мусів утікати з Минська разом із наступаючими польськими військами в р. 1920« (69 відсилач). Отсей вступ кінчиться увагами на тлі процесів, що їх совітська влада виточила католицьким священикам у Минську (пор. Процес священиків у Минську. Москва 1922, вид. »Вперед«) і в Ленінграді. Найбільше голосному з них є присвячена окрема брошура: Процес архіеп. Цепляка і 14 священиків (Москва 1923, вид. »Красная Новь«).

Очевидно, можна бути ріжної думки, чи треба було, під правліннями влади такої цинічної як совітська, о. Тройґови провадити особистий

денник, писаний нечувано сміло, а багатий на ріжні дискретні подробиці. А однак і те є певне, що будучий літописець Церкви в Росії, відтворюючи її дії з рр. 1918-1923, без сумніву буде мусіти заглянути до того документу. О. Тройґо — вередливий, пише з пасією, має приятелів, котрих кохає (митр. Ропп), але має також противників, що їх різко опреділює, не щадячи їх нічого. Словом — краски розкладає доволі цікаво. Даючи коротку характеристику малощо не всіх постатей, жадної з них не оставляє без ретуші. Найнекориснійше, треба це признати, вийшла стать бл. п. архіеп. Цєпляка, хоча думка о. Тройґа про нього ніяк не є якимсь останним словом! Із виточеного большевиками бл. п. архіеп. процесу, вийшов той з такою авреолею, що хтож схоче нині памятати про людські недостачі старця? Також неодин священик могилівської архидієцезії одержав менше або більше злу цензуру з рук о. Тройґа, однак вона не перешкодила їм зайняти нераз доволі чільне становище по повороті до Польщі. Авторови денника не бракує упереджень до деяких епископів і священиків литовської народности. Річ ясна, що о. Тройґо що крок без милосердя пятнує большевиків і їх цілковиту переворотність.

А щож таке має обговорювана книжка в матерії східного обряду, що то воскресений в Петербурзі і Москві ще перед війною, зносив тоді разом з обрядом латинським переслідування з руки червоної влади? Отсе книжка Островського має кілька звісток, що торкаються о. Зерчанінова, але мало цікавих і без більшої вартости, хоча для патріярха уніонізму в Росії прихильних. О. Тройґо тут і там забирає голос про східний обряд, висказуючись як про пляни позискання Росії для католицької Церкви, так і про чинні у тій акції особи, в першій мірі про ексарха Леоніда Фйодорова. Відноситься до нього досить холодно, урядово, без жмінки симпатії. Вже загально можна сказати, що в о. Тройґа трудно відчути сердечне полюблення унійної ідеї. На всякий випадок треба додати, що він доцінював важність праці в тім напрямі. — Зате без порівнання більше про уніонізм знаходимо в листах митр. Роппа до о. Тройґа. Примасови Росії та справа надмірно лежала на серцю. Цілі сторони листів є заповнені розважаннями плянів і виглядів, реалііів і персоналіїв унійної акції як на російськім терені, якщо йде про унійну експанзію, так у краю, в Польщі, де безнастанно голосив про потребу повстання приготовавчої бази, зреалізованої опісля в Місійнім Інституті в Люблині. Всі ті виводи знаменує очевидний біритуалізм, якого саме батьком є митр. Ропп. Чимало подробиць, перших посунень, спроб... знайде тут той, хто схотівби цею дорогою перестудіювати ґенезу теперішної унійної акції, як вона ставалася. Це облегшить зрозуміння тенденцій польського конкордату »обдротувати« унію в обсягу львівської провінції (термін бл. п. епископа Боцяна) й инші браки нинішної праці унійної на сусідуючих із совітами землях білорусько-українських.

Пробували деякі, навіть поважні люди, піддати в сумнів опубліковані спомини і листи, допускаючи можливість фальсифікату через одного з б. священиків, апостата, працюючого нині в комунізмі. Але навіть поминаючи дуже чисельні факсимілія, таке припущення зовсім є невіродостойне. Без сумніву, маємо тут до діла з автентиками.

О. Вл. Толочко

Józef BIAŁYNIA CHOŁODECKI. **Lwów w czasie okupacji rosyjskiej** (3 września 1914-22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. »Wschód«. — Wydawnictwo do dziejów i kultury ziem wschodnich Rzeczypospolitej polskiej, pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego. T. IV. Lwów 1930, 8° IV + 179.

Отсе збірка споминів Поляка-Львовянина, що занимав визначне становище в часі російської окупації Львова. Тому в його записках-дневнику маємо вірне висвітлення заходів львівських польських провідних кругів біля австрійського та російського урядів, очевидно не без успіхів.

У своїх споминах автор досить влучно представляє настрої у Львові з початком світової війни; здається, що ще й досі живе тими настроями, коли без жадних застережень подає думку австрійських військових властей, що »ludność wieśniacza, uważająca się za pobratymców Rosjan, porozumiewała się z najezdcami, dawała ich szeregom znaki bądź to chorągwiami, bądź sygnałami świetlnymi i donosiła o ruchach wojsk austrowęgierskich« (13). Очевидно, австрійські команданти свої невдачі в російській війні приписували зраді українського населення: »Wobec masowej zdrady, popełnianej bez przerwy przez ludność cywilną, rzekł komendant korpusu w rozmowie z namiestnikiem Korytowskim: »Nie przypuszczałem, iż armja nasza znajduje się w kraju nieprzyjacielskim« (32). А разом з тими очерненнями катовано невинне населення; а помагала в тім жандармській власти вулична безкритична товпа: арештованих »podczas przemarszu przez ulice opluła i poszturkała poirytowana publiczność« (14). Зноваж: »Prowadzony przez miasto, 19. VIII, transport aresztowanych rusofilów z okolic Rawy ruskiej został, po przerwaniu kordonu wojskowego, poturbowany do krwi przez rozdrażnioną publiczność« (27-8). Арештовано не тільки русофілів, але також й визначних Українців »pod zarzutem zbrodniczych tendencyj na korzyść wojsk rosyjskich« (31), ізза чого інтервеніювали у військових та урядових чинників митр. Шептицький та д-р К. Левицький.

З приходом Росіян до Львова знов переслідування Українців: »Nie tylko Żydzi, nie tylko Ukraińcy, ale także i galicyjscy rusofile byli przedmiotem prześladowania ze strony Rosjan« (140). Провідники галицьких русофілів схлібляючись російським властям обвинувачували один другого о австрофільство. Дудикевич обвинив Лісковацького о шпигунство на користь Австрії й причинився до його увязнення (увязненого Лісковацького випущено 19. XII. 1914). Проти Дудикевича виступило »Львовское Военное Слово«. Про російські ревізії у Львові читаємо: »Rewizje nie tylko w instytucjach ruskich, jak nprz. w Muzeum im. Szeptyckiego przy ul. Mochnackiego, w domach Ukraińców i Żydów były na porządku dziennym, lecz także i w mieszkaniach inteligencji polskiej« (152). З приводу приїзду царя до Львова 22 квітня 1915 для безпеки арештовано 316 людей, головно Українців (145). Яркими красками малює автор страшну долю галицьких москвофілів в часі відвороту російських військ: »umykali galicyjscy rusofile, ścigani złorzeczeniem i epitetami zdrajców ze strony rosyjskich dzienników« (151). В більшости обговорює автор відносини між мійською управою і російськими властями; в наладнюванню цих відносин автор сам брав живу участь. Відтворюючи відношення галицьких Поляків до австрійського й російського урядів, автор висвітлює мимоволі польську

двобічну політичну гру та наклепи австрійських урядовців на галицько-українську суспільність. М. Андрусяк

L'art byzantin chez les Slaves. LES BALKANS. Premier recueil dédié a la mémoire de Th. Uspenskij. Première et deuxième partie. (Orient et Byzance, études d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet, IV). Librairie orientaliste P. Geuthner. Paris 1930. 4⁰, XV + 503.

Зі широко закроєної серії »Orient et Byzance«, під редакцією звісного французького візантиніста G. Millet'a, появився минулого року четвертий з ряду том, присвячений тим разом візантійському мистецтву балканських Словян. Попередні томи, що появились 1928 р., посвячені — перший церковному малярству Болгарії (A. Grabar), а другий церковному мистецтву Румунії (Ştefănescu). Слідуючі томи будуть обнимати ще візантійське мистецтво старої Руси й католицьких Словян. Четвертий том, запроєктований ще 1925 року в память 80-ліття уродин великого російського візантиніста Т. Успенського, це великий збірник статтей численних (36) авторів. Заки том побачив світ, помер (1928) Т. Успенський, не побачивши вже посвяченого йому видання. Богатий матеріял, надісланий учнями і прихильниками великого ученого, виріс поза розміри проєктованого тому. Розділені відповідно до змісту статті заповнять ще слідуючі томи, які для нас будуть мати спеціяльне значіння, бо будуть безпосередно відноситися до нашого мистецтва. Треба лише побажати, щоби знайшлось там місце і для мистецтва Західньої України, яке своїм характером творить особлившу, незвичайно інтересну, стилеву ґрупу, помимо значних впливів Заходу, сильно оперту на збережених традиціях візантійського мистецтва.

Видання це не має ціли подати всесторонний образ мистецтва балканських Словян в історичному розвою, але дає висвітлення деяких інтересніших фактів і питань, які всетаки дають змогу ввійти в суть балканського мистецтва. Це збірка незвязаних зі собою надісланих статтей, а не спеціяльно замовлених по пляну. Характер той зовсім не зменшує вартости і потреби видання. Можнаби зробити лише один чисто формальний закид. До слідуючого тому, що має бути посвячений мистецтву старої Руси, мігби, на нашу думку, бути перенесений для одностайности змісту видання, крім статті Васільева, рівнож цілий другий розділ, посвячений проблємам впливів, що відноситься майже виключно до мистецтва східнословянського, а не балканського.

Зовні том представляється імпозантно; виданий на добрім папері у двох випусках, заосмотрений 307 ілюстраціями в тексті і 52 осібними фототипічними таблицями. Упорядкування матеріялу і редакція — досконалі. Попереджує передмова G. Millet'a і огляд наукової праці Успенського, написаний звісним істориком візантійського мистецтва Ch Diehl'ем. Книжку замикають численні, незвичайно цінні, вичерпуючі покажчики, з яких найобширніший і найбільш інтересний та помисловий покажчик бібліографії візантійського мистецтва у Болгарів, Сербів і Румунів.

Властивий текст розпадається на три части. Інтродукція посвячена питанням історії Болгарії, Сербії і Румунії Не підходить тут тематично лише стаття д А. Васільева про звязки старої Руси з Візантією, яка то

стаття зрештою і сама в собі нічим не замітна. Вона чисто інформативного характеру, призначена спеціяльно для чужинця не обзнакомленого з питаннями староруської історії. Того самого інформативного характеру є статті Anastasijević'a про гіпотезу східньої Болгарії і E. Haumant'a про звязки середньовічних Сербів з Грецією. Спеціяльну вартість має праця M. Weingart'a про візантійські хроніки в словянській церковній літературі. Закінчує інтродукцію статейка в німецькій мові (одинока в не франц. мові) Й. Стржиґовського про посередничу ролю східньої Европи в мистецтві північної і західної Европи, що є коротким змістом недавних його робіт про мистецтво Півночі і старе мистецтво Словян. Кількома головними прикладами упритомнює значіння і ролю мистецтва Сходу і Півночі в формованню европейського мистецтва. Квадрат в архитектурі походить з деревляної архитектури півночі, а копула зі сходу. Звіринна плетінка є походження ґерманського північного, а рибопташі декорації мініятур меровінґських рукописів, прийшли зі сибірського мистецького круга через Вірмен і Коптів до Франків.

Перший розділ, що є властивим змістом книжки, присвячений історичним оглядам і монографіям поодиноких родів мистецтва: архитектурі, малярству, мініятурі і гафтови Болгарів, Сербів і Румунів. Ґеоґрафічні і історичні умовини життя балканських народів зберегли в відповідно доброму стані кількість і якість старого мистецтва. Мистецтво те до недавна мало відомих широким кругам учених і тепер щораз більше починає притягати й західньоевропейських дослідників візантійського мистецтва. Мистецтво Балкану було одним з посередних звен злуки Заходу з мистецтвом Візантії. Богато питань західнього мистецтва стає ясною справою після пізнання фактів балканського мистецтва. Для нас питання цего мистецтва мають тим більшу вагу, бо там подібна ситуація, як у нашому мистецтві, де наступила перша стріча двох протилежних культур і взаїмне проникання. Болгарське мистецтво першого періоду державности має ще й памятки спеціяльного характеру, які виказують звязок із первісною вітчиною Праболгарів. Слідні в них впливи Далекого Сходу, а передовсім Сасанідів.

Архитектура Болгарів заступлена в книжці дуже скупо двома невеличкими статтями Velkov'a і Filov'a. Одна з них відноситься до триабсидальної базиліки V/VI віку над морем в Мезамврії, а друга обговорює звязок старобалканських палат з палатами сасанідськими. Справа незвичайно інтересна супроти актуальности питань східних впливів, за якими так сильно обстоює Стржиґовський. Слідуюча стаття Kacarov'a немов доповнює погляди статті про палати іконографічним розбором ґенези різьби кінного їзду протоболгарського періоду на скалі в Madara, різьби, яка, на думку Стржиґовського, є сасанідського типу.

Про малярство болгарське маємо дві статті Protič'a про стиль школи стінного мальовила XIII і XIV в. в Тірново і Mijatev'a про фраґмент фрески »Сорок мучеників« з Vodoča в Македонії.

Найповніше обговорено в книжці мистецтво Сербії, яка дійсно посідає неоцінені скарби мистецтва великого розмаху і богацтва. Впливи Сербії розходились по всему словянському світу. Доходили в деякій мірі рівнож до нас і ще дальше на північ (Супрасль на Білорусі). Як відомо,

візантійське мистецтво має ціху специфічно монашого мистецтва. Велику ролю монашества в сербській церкві і мистецтві обговорює стаття M. Vasić'a, монашества, яке за першого сербського архієпископа св. Сави впустило незвичайно сильно коріння в культуру балканських Словян. Невелика стаття Tatić'a подає до відома незвичайно інтересну невеличку мурована каплицю св. Сави на св. Горі в Karyès, якої анальогії маємо в деяких наших деревляних тридільних а двокопульних церквах, з входом до бабинця (нартекса) з полудня. A. Deroccо публікує дві церкви в руїнах в Джурджеві-Ступові 1182 р. і Сопочанах 1272-76 (знищені Турками 1689). Одною з найінтересніших статтей є довша розвідка G. Millet'a про церкви першого сербського періоду будівельної школи в Rascie (XII і XIII вік). Обговорені слідуючі церкви: ц. св. Петра на Білім Полі, дві церкви в Cattaro, ц. в Djurdjevi-Stupovi коло Berane, ц. св. Юрія в Podgorica, ц. в Mileševa, ц. в Morača, патріярша церква в Peć і ц. в Majstorovina. Ці церкви мають своє особливе стилеве облича, схоже з типом церков старомезопотамських. Є вони однонавною склепінною базилікою, з характерною насадою копули, на сліпих пристінних аркадах. Після докладних описів подає автор в синтетичній формі стилістичну аналізу конструкційних і декоративних форм. G. Bošković публікує дві незвичайно інтересні церкви XIV в. в Staro Nagoričino і Gračanica, а P. Popović подає реконструкцію західньої фасади церкви в Ravanica.

Про сербське малярство маємо в книжці три статті. Перша Petković'a про фреску в Сопочанах: »Смерть королевої Анни« з пол. XIII в. (около 1265 р.), що має не лише велике історичне значіння, але і дає зразки старого сербського портрету. Коло померщої є цілий ряд осіб з її родини і окруження. А. Л. Окунев дав довшу вичерпуючу монографію фресок в Lesnovo, заосмотрену численними знимками і схемами розподілу мальовил. Мальовила ті походять з XIV віку. В той час були, на думку Окунева, в сербськім малярстві дві ріжні стилем школи. Одна »греко-словянська«, що визначається добірним і чистим кольоритом, виразистим рисунком, гармонійною композицією, з пропорціональними і принадними постатями, з добрим моделюнком облич, видержаних в ясних і чистих красках. Друга школа »монастирська«, малює більше темними і матовими красками, рисунок з дещо сміливим виявом руху, але часто слабий і без експресії, з вирозумованою композицією, постаті або за короткі, або за довгі, без принади облича, модельовані твердо, з перевагою білила, з замилуванням до рідких і скомплікованих тем. Перші мальовила, заосмотрені грецькими написами, вийшли з рук грецьких майстрів, другі є вислідом місцевих монастирських практик. Найінтереснішим мальовилом цеї другої школи, сюжетом і виконанням, є фрески в церкві св. Арх. Михаїла в Lesnovo, що заховались в дуже добрім стані і через те тим більше цінні для даної епохи балканського малярства. Окунев подає вичерпуючий опис, інтерпретацію іконографічну та визначує їх місце серед инших памяток сербського стінного малярства.

A. Грабар дав статтю про два зображення Пр. Діви в серб. рукописі. На підставі рукопису XIII віку виказує, що тип Богородиці »Умилительної« і »Цілуючої руку Христа-Дитяти«, є походження східнього, най-

правдоподібніше єгипетського, а не західнього (італійського), як думали Кондаков і Лихачев.

Про звязки архитектури румунської з сербською є дві статті: G. Balş'a і P. Henry'я. Перший з них, опираючись на новійших критеріях і дослідах та працях G. Millet'a, старається виказати, в противенстві до давніших поглядів, що форма церкви з триконховим пляном з бічними абсидами прийшла до Румунії з Атону не безпосередно, але за посередництвом Сербії. Численними прикладами (плянами і перекроями) ілюструє свою тезу. P. Henry, не силуючись на оригінальність, збирає коротко дотеперішні висліди науки про характерні черти архитектури сербської і школи молдавської.

I. D. Ştefănescu публікує шиту плащеницю, датовану 1491 роком, з монастиря в Vatra Moldoviţei і порівнює її з иншими тогочасними балканськими плащеницями. G. de Jerphanion порівнює памятки, зібрані в монастирі в Путні, з памятками в Каппадокії і приходить до переконання, що мимо великої ріжниці часу памятки в Путні XIV і XV віку задержали традиції практиковані в Каппадокії в X і XIII в. Н. Бєляєв обговорює одну тему Богородичного циклю т. зв. »*ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου*« в балкан. мистецтві XIV в., а передовсім в Curtea de Argeş. Композиція є візантійського походження, з іхою малярства Константинополя.

Останньою працею цего першого розділу є невеличка, але добре схоплена стаття J. Ivanov'a про одежу старих Болгарів. На підставі документів і памяток фіґуральних приходить до висновку, що одіж була походження не візантійського, але азійського туранського в часах незалежности державної від Візантії (до 1018 р.). Простий нарід ще довше зберігав старі традиції.

Весь другий розділ, посвячений проблємам впливів, властиво зовсім, як я вже згадав, не відноситься до проблєм балканського мистецтва, а підходить тематично до питань мистецтва на території старої Руси. Чому його приділено до цего тому, не знаю. Деякі статті незвичайно інтересні, спеціяльно тепер, коли проблєма східних впливів стала такою гостро актуальною завдяки упертій дискусії, що її продовжує Й. Стржиґовський з учнями. М. Ростовцев займається іранськими і хінськими портепе (porte-épée), що походять зі знахідок на території України і бувшої Росії. Звісний вірменольог Fr. Macler подає незвичайно цікаву працю про Вірменів на Кримі і їх рукописи XIV-XVIII віків, збережені в Національній Бібліотеці в Парижі. A. Kalitinskij аналізує візантійські фібули, знайдені на території України. N. Toll виводить народні російські гафти, в яких появляються дві птички з квіткою або деревцем поміж ними, з середньовічних візантійських і перських тканин. Ю. Острогорський займається рішеннями »Стоглаву«, що відносяться до мальовання ікон. Останньою статейкою є коротка замітка Г. Вернадського про священичу одежу патріярха Нікона на підставі ікони, що на ній є портрет патріярха.

В загальному, книжка з богатим і ріжнородним змістом є поважним вкладом у літературу балканського мистецтва. Очікуємо нетерпеливо слідуючих томів.

Михайло Драґан

Przemysław DĄBKOWSKI. **Powszechna kronika historyczno-prawna za lata 1920-1925.** (»Pamiętnik Historyczno-Prawny« pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego. Tom V. Zeszyt 1). Lwów 1927. 8° 400. Ціна: 25· зл.

Направду подивугідної праці доконав проф. П. Домбковський, видавши у світ отсей складений ним самим великий перший том »Всесвітньої історично-правничої хроніки« (за 1920-25 рр.), котра мусить стати не тільки незамінимим підручником для кожного історика права, й зокрема історика-каноніста, але без сумніву буде корисною й для істориків, істориків Церкви, каноністів, також етнольоґів і етноґрафів і т. д. В »Хроніці« узгляднено історично-правничі праці більше двох тисяч авторів; про деякі праці подані й коротенькі пояснюючі відомости або коротенькі оцінки. Крім того, поміщені дані про університетські катедри історії права та споріднених предметів, наукові товариства та наукові часописи й ін. видавництва, що вчасти або спеціяльно займаються історією права, наукові зїзди та відчити на них, присвячені історії права і т. д., а в кінці розділів, присвячених поодиноким країнам, подані короткі некрольоґи істориків-правників (і зокрема цілого ряду істориків-канонистів) померших у 1920-1925 рр. Загалом в »Хроніці« представлено більш або менше повно наукову працю в ділянці історично-правничої науки звиш 80 країв, в тому числі навіть таких, як держави серединної Америки, Альжир, Полуднева Африка, Сирія, Китай, а навіть таких, як Сіям (в котрім, як виявляється, істнує з 1917 р. університет в столиці Сіяму Банґкок, з відділом права, й Сіямське Наукове Т-во (з 1904 р.), що видає свій науковий журнал) або Филипини (два університети з правничими відділами, на однім з них викладається м. ін. римське право) і т. д. Але найбільше уваги присвячено в »Хроніці«, розуміється, краям европейським (і Америці), передовсім — Німеччині, Польщі, Франції, далі Чехословаччині й Італії, відтак Америці, Голяндії, Анґлії, Югославії, Португалії і т. д. Трохи замало, як нам здається, уділено місця Анґлії, Болгарії; а вже зовсім по-мачушиному представлено Східну Европу (теперішний »СССР.«), котру автор нестисло, по старій звичці, називає Росією; як відомо, історія права віддавна є одною з високо розвинених галузей науки в б. російській державі; вже сама російська історично-правнича наука уступає першенство хіба лише німецькій; а поруч з російською, прецінь істнує в Сх. Европі (б. російській державі) історично-правнича наука українська, білоруська, грузинська і т. д.; тимчасом у »Хроніці« Сх. Европі (»Росії«) уділено менше місця, ніж Чехословаччині, Югославії, Голяндії й Португалії. Та головною причиною, чому розмірно мало знаходимо відомостей про стан історично-правничої науки в Сх. Европі, є певно неналагодженість звязків: бо дійсно майже неможливо довідатися гаразд про наукове життя навіть Москви й Ленінграду, не кажучи вже про такі міста, як Ніжин і Полтаву, або Вятку, Пермь, Вороніж, Ростов, Новочеркаськ, Баку, Симферополь і т. д.; справді, лекше довідатися про стан науки на Филипинах і Полінезії, ніж в СССР.

Та поза деякими прогалинами, яких, очевидно, абсолютно неможливо уникнути в такій великій і незвичайно складній праці, як »Хроніка« проф. Домбковського, можна лише з великим подивом запитати, як могла одна людина проробити такий величезний матеріял.

Зокрема знаходимо в »Хроніці« чимало відомостей про праці, що відносяться до історії українського права; між іншим згадує проф. Домбковський цілу низку праць з історії українського права (світського й церковного), не зазначених в огляді новітньої української історично-правничої літератури д-ра М. Чубатого.

Вельми численні й цінні відомости подає проф. Домбковський про наукову діяльність у ріжних краях в области історії церковного устрою й права. Але, розуміється, західна історично-каноністична наука представлена в його »Хроніці« повніше, ніж східна. Тому, гадаємо, буде доцільним подати, в доповнення до дуже цінних відомостей »Хроніки« проф. Домбковського з обсягу історично-каноністичної науки, кілька додаткових даних про праці з історії греко-католицького й православного церковного устрою й права, видані в 1920–25 рр. та кілька некрольогів діячів греко-католицької й православної історично-каноністичної науки, померших в тихже роках.

З праць українських католицьких учених, виданих в 1920-1925 рр., важних для історії церк. устрою й права, передовсім належить згадати незвичайно інтересний твір бл. пам. Вячеслава Липинського, Релігія і Церква в історії України (Філядельфія, 1925. 8^0 с. 111), в якім автор, найглибший український історіософ і політичний мислитель, дає також спробу розвязання деяких основних проблєм церковного устрою й церковної політики, узасаднюючи свої міркування й висновки на історичній підставі[1]. Далі треба згадати історично-каноністичні нариси — »В справі кодифікації канонічного права для греко-католицької Церкви« о. Миколи Руснака (»Душпастырь«, Ужгород), бл. пам. о. Діонисія Дорожинського (»Богословія« III, 162-168), о. Василя Масцюха (ibid, III, 244-252) та ін. Певне значіння для історії церк. устрою й права має, розуміється, й досить добрий напів-науковий підручник о. Ярослава Левицького: Історія Християнської Церкви (Л. 1924). Невелику, але варту уваги статтю, п. н.: Die gr.-katholische Kirche in Galizien und die Unionsfrage, помістив в »Kathol. Korrespondenz« (1925, N 12) о. Т. Галущинський ЧСВВ. Низку матеріялів, важних для історії церк. устрою й церк. права, подали »Записки ЧСВВ.«, а саме: »Правила для монахів ЧСВВ.« Вел. Рутського (подав о. Г. Кинах ЧСВВ.), »Сѵ́нопсисъ« плісненсько-підгорецького монастиря (под. о. Йосафат Скрутень ЧСВВ.), Життєписи Василіян з рукописного збірника митр. Л. Кишки (под. о. Й. Скрутень), Опис рукописів бібліотеки монастиря ЧСВВ. у Львові (зладив Я. Гординський),[2] Постанови монашого собору в Мукачеві 1749 р. (под. о. Г. Кинах), Причинки до історії СС. Василіянок (под. о. Вл. Толочко) та деякі інші. — Микола Чубатий, ученик визначного галицько-українського історика бл. пам. Стефана Томашівського, користаючи, здається, зі вказівок свого учителя, написав, крім згаданої проф. Домбковським праці: Про правне становище

---

[1] Рецензії: Д. Чижевського (»Спудей« 1926, N. 5), моя (»*Ἐλπίς*« III, 173-178), о. А. Іщака (»Дзвони« 1932, VI); порів. написаний мною некрольог в »Przewodnik'y Histor.-Prawny« II, зошит 2-3.

[2] Про цей опис І. Огієнко подав свої методольогічно-критичні уваги в »Byzantinoslavica« IV/1, 190.

Церкви в козацькій державі[1], ще другу розвідку, цікаву для історії церковного права: Західна Україна і Рим у їх змаганнях до церковної унії (»Зап. НТШ.« т. 123-124)[2]. Ніби продовженням сієї праці є цінний, хоч може дещо занадто загальний, нарис (на жаль не скінчений) талановитого, ще досить молодого гал.-українського ученого, о. Андрія Іщака, вихованця інсбрукського університету, Уніонні і автокефальні змагання на українських землях від Данила до Ісидора (»Богословія« I, II, V)[3]. Невелику, але дуже цікаву ст.: Кобринський Синод 1626 р., надрукував у »Богословії« (II, 1, 196) бл. пам. о. І. Рудович. В тійже »Богосл.« (II, 310) появилася й ст. о. М. Горникевича: Загинення на війні, як перешкода одруження в історії канонічного права. Вкінці, можна згадати ще трохи поверховний нарис Мелянії Бордун: З життя укр. духовенства львівської епархії в 2-ій пол. XVIII в. (»Зап. НТШ.« т. 135-136)[4].

Окремо слід занотувати некрольог визначного галицько-українського церковного діяча й ученого о. Марка Галущинського, протоігумена ЧСВВ. († 9. XII. 1918), що чимало писав і по історії церковного права; некрольог написаний о. Ів. Вишошевичем ЧСВВ. (»Зап. ЧСВВ.« I, 292-298).

В православній українській історично-каноністичній науці передовсім заслуговує на увагу діяльність колишнього професора Петерб. Дух. Академії (звільненого зі своєї катедри ще в 1909 р.) Володимира Бенешевича. В 1920 р. він видав, яко 2-ий випуск розпочатого давніше видання »Памятников др.-рус. канонического права«, »Церковный Устав кн. Владимира«; далі мав видати інші памятки, м. ін. »Кормчу«, приготовані вже до друку; на жаль, нам невідомо, що саме ще вдалося йому видати (тепер Бенешевич знаходиться у тюрмі Ґ. П. У.). — На еміґрації джерелами церковного права спеціяльно занявся Ол. Лотоцький, котрий, крім двох згаданих проф. Домбковським розвідок, видав ще літографований курс лекцій про джерела церковного права п. н.: Церковне право, вип. I.; впрочім, по свідоцтву високоавторитетного чеського ученого бл. пам. К. Кадлеца, у своїх працях над джерелами церк. права, Лотоцький виявив себе слабим методольоґом (рівночасно К. Кадлец зазначив також і низку інших недостач у праці Лотоцького).

---

[1] Зазначимо тут до речи, що, крім згаданої проф. Домбковським рецензії на сю працю Ч-го ґрацького професора Ґ. Ф. Шміда (в »Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte« т. 46, Kan. Abt., XV), цінну оцінку її з низкою основних критичних уваг подав також заслужений український (наддніпрянський) учений акад. Микола Василенко (»Праці Комісії по виучув. зах.-рус. та укр. права«, вип. 3); були ще дві мої рецензії, в »Ст. Україні« 1925, ч. 11-12 і в »*Ἐλπίς*« I, 110-113.

[2] Рец. А. Гермайзе — »Україна« 1924, III. — Сам проф. Томашівський теж присвятив цьому питанню дві дуже цікаві й цінні праці (видані одначе вже пізніше (в 1926-27 рр.): »Предтеча Ісидора« (»Зап. ЧСВВ.« II, 221) і »Ruski epizod Soboru lugduńskiego« (Львів 1927); див. низше.

[3] Моя коротка оцінка в »Дзвонах« 1931, IV-V, 211.

[4] Моя рецензія: »ЛНВ.« 1925, т. 86, май. — Може не зайвим булоб зазначити й такі церк.-іст. праці, як нпр. збірник: Св. Священмуч. Йосафат (»Праці Богосл. Наук. Тов.« під ред. о. Сліпого, т. I), ст. о. Й. Скрутеня: Апостол Унії (Альманах укр. богосл., 1923; порів. рец. о. В. Толочка в »Зап. ЧСВВ.« I, 660), нарис о. Я. Левицького: Життя Апостола Унії св. свящ. Йосафата, Л. 1924 (рец. о. В. Толочка в »Зап. ЧСВВ.« I, 396) і т. п., в яких є деякі матеріяли й уваги, цікаві й для істориків церк. устрою та церк. права.

Крім того, в варшавському журналі »Духовна Бесіда« в 1925 р. Лотоцький надрукував кілька статей напів-публіцистичного характеру: Основи єдности христ. церкви, Національний елемент в християнстві, Змінність церковного устрою, Державний закон, як основа автокефалії. В деяких із цих статей помітний досить виразний ухил в бік протестантської каноністики.

Для історії церковного устрою старої Руси мають певний інтерес уваги визначного історика початків християнства на Русі Володимира Пархоменка у його праці: У истоков русской государственности (Лгр. 1924), в котрих він висловлює твердження про дуже близькі церковні й політичні звязки Руси з Византією за Володимира Вел., ідучи таким чином наперекір поглядам, що досі панують у науці. — Кілька нарисів, більше популярного, ніж наукового, характеру — з історії орґанізації руської Церкви та з історії зєднання української правосл. Церкви з російською (в XVII ст.) подав І. Огієнко. — Олександер Грушевський надрукував в »Україні« (1924, III) розвідку: Господарство Київської Митрополії та монастирів у XVI в. Вкінці можна згадати ще працю Євг. Перфецького: Vychodni církev v Podkarpat. Rusi (Praha 1923)[1].

З діячів православної української історично-канонічної науки, померших у 1920-1925 рр., треба згадати передовсім Стефана Голубева (* 1849 † 21/XI 1920 в Київі), професора Київського Університету й Київ. Дух. Академії. Головними його працями були: Кіевскій Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (т. I-1883, т. II-1898; з дуже цінними додатками-матеріялами до історії Церкви й церк. устрою), Исторія Кіев. Дух. Академії (К. 1886), Матеріалы для исторіи зап.-русской Церкви (К. 1891) й богато інш. Праці Голубева, особливо його монументальний твір про П. Могилу, становлять мабуть найцінніше досягнення в науці історії т. зв. »зах.-руського« церковного устрою XVI-XVII вв. В українській православній науці історії Церкви й церк. устрою Голубев займає чи не найвизначнійше місце, побіч з митр. Макарієм [2].

На другім місці слід згадати заслуженого українського ученого Ореста Левицького (* 1849 † 1922), академіка ВУАН, автора цілої низки праць дуже цінних для історії укр. церк. устрою й церк. права, як нпр. знаменита передмова до VI тому 1-ої частини »Архива Юго-Зап. Россіи«: Внутренее состояніе зап.-русской Церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI ст. и Унія« (К. 1884), в котрій він доказував, що берестейську унію не можна пояснювати »польсько-єзуїтськими інтри-

---

[1] Огляд протестантських ухилів від правосл. Церкви на Україні спробував представити М. Грушевський у своїй сумної слави книжці: З історії релігійної думки на Україні (Л. 1925), яка зовсім не робить чести високо заслуженому історикові, а в значній мірі йде навіть у розріз із тим, що сам він писав у великій »Іст. Укр.-Руси«; порів. рец.: Ф.(Томашівський) С.(тепан) у »Зап. ЧСВВ.« II, 459-461, о. А. Іщака — »Нива« XX, Д. Чижевського — »Спудей« 1926, N. 5 (і в його ж книжці: Фільософія на Україні. Прага 1926, 22-23) і мої уваги в »*Ἐλπίς*« III, 108-109. Взагалі історії протестантських течій на Україні не пощастило: так нпр. появилася ще в »Вірі й науці« (N. 2) ст. S. T.: Євангелізм на укр. землях, але це просто витяги з польських праць про протестантизм у польсько-литовській державі.

[2] Порів. мою ст.: С. Т. Голубевъ и его труды по исторіи З.-Р. Церкви, исторіи дух. просвѣщенія и сектовѣдѣнію, »Воскр. Чт.« 1930, N. 49, с. 765-767.

ґами«, а треба бачити в ній природний наслідок тогочасної внутрішньої кризи в правосл. Церкві. З інших його праць для науки історії укр. церк. устрою й права важні: Основныя черты внутр. строя зап.-русской церкви (»К. Старина« 1884, VIII), О социніанствѣ въ Польшѣ и Юго-зап. Россіи (ibid., 1882), Южнорусскіе архіереи въ XVI-XVII вв. (ibid., 1882, I), Ипатій Потѣй (Пб. 1885), Аѳанасій Филипповичъ (»Кіев. Унив. Изв.« 1878, N. 5), Церковні справи на Запорожжу (»Зап. Укр. Н. Т-ва«, Київ 1912, IX), Очерки народной жизни въ Малороссіи XVII в. (»Кіевск. Стар.« 1901), О семейныхъ отношеніяхъ въ юго.-зап. Руси (»Русская Стар.« 1880, т. XIX, N. 11), Про шлюб на Україні-Русі (»Зоря« 1885), Очерки стариннаго быта на Волыни и Украинѣ (»К. Ст.« 1889, 1891), Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI-XVII ст. (ibid., 1906, I), Сговоръ малолѣтнихъ (ibid., 1906, I), Невінчані шлюби на Україні в XVI-XVIII вв. (»Зап. Укр. Н. Т-ва«, Київ 1909, III), Черты семейнаго быта въ Юго-Зап. Руси въ XVI-XVII вв. (вступна розвідка в III томі 8-ої частини »Архива Юго-Зап. Россіи«) та деякі інші. Праці Л-кого, оперті на джерелах, мають велику цінність, хоч з методольоґічного боку не завжди досконалі й, крім того, часом страждають »народницькою« тенденційностю.

Далі заслуговують на згадку: митрополит Арсеній Стадницький († 1920?), автор цілої низки цінних розвідок по історії Церкви, церк. устрою й церк. права в Молдавії, на Україні й в Румунії (Изслѣдованія и монографіи по исторіи Молдавской церкви, 2 тт., Пб. 1904; Гавріилъ Банулеско-Бодони, экзархъ Молдо-Влахійскій и митр. Кишиневскій, Кишин 1894; Румынская правосл. церковь, Серг. Посадъ 1904, та ін.); о. Тимофій Буткевич († 31/XII 1925),[1] б. професор богословії, а один час і церковного права Харківськ. Університету, котрий писав, поруч з богословськими та фільософськими розвідками, також деякі праці й по догмі та історії церковного права, нпр.: Высшее управленіе въ православныхъ автокефальныхъ церквахъ, Харк. 1913, Протестантство въ Россіи (изъ лекцій по церковному праву), Харк. 1913, Историко-статистическое описаніе Харьковскаго каѳедр. Успенскаго собора, Харк. 1894, та ін. (мають значіння для історії церк. права й його розвідки по сектознавству, нпр.: Обзоръ русскихъ сектъ и ихъ толковъ, Птг., 1915[2] ітд.); Микола Коробка († 1921),[2] професор Тифліського Університету, автор цікавої розвідки: Къ вопросу объ источникѣ русскаго христіанства (»Изв. отд рус. яз. и сл. ИАН. 1906, т. XI, кн. 2); Іван Каманін (* 1859 † 1921), заслужений дослідник на полі дослідів над укр. історією, історією укр. права, укр. фолькльором, давньою літературою і т. п., котрий написав також кілька розвідок з історії укр. церк. права (Договоры о сооруженіи церквей въ Малороссіи въ XVIII в., Судьба грамоты кн. Романа Галицкаго, данной Кіево-Печерскому монастырю, Еще о древнемъ братствѣ и школахъ въ Кіевѣ та ін., друковані здебільшого в »Чтеніяхъ Историч. О-ва Нестора Лѣтописца« в Київі); Вадим Модзалевський († 1920),

[1] Порів. ст. Слобожанина: Проф. Прот. Т. И. Буткевич (»Китеж« 1930, IV, 137-141).
[2] Порів. мою ст.: М. Коробка та його розвідка про джерело руського християнства (»Богословія« IV, 381-389).

заслужений учений, що чимало працював у ріжних галузях історичних наук, зокрема й над історією укр. права, переважно світського, але часом і церковного (зазначимо прим. його праці: Старинные договоры прихожанъ со священниками, Чернігів 1912; З родинних відносин на Гетьманщині в 2-ій пол. XVII в., »Укр. Наук. Збірник« київського Наук. Т-ва, т. II, 1916).

Російська історично-каноністична наука, в протилежність до української, звертала в останніх роках головну увагу не стільки на історію російського церк. устрою й права, як на засадничі історично-каноністичні питання. Лише Мстислав Шахматов, професор. російськ. правничого факультету в Празі, головну увагу звертав на конкретні історичні питання (переважно з історії церковно-політичної ідеольогії в старій Русі).

Визначний російський історик права »евразієць« Ґеорґій Вернадський, автор »Очерка исторіи права русскаго государства« (Прага 1924) та низки праць з історії руського (сх.-словянського) права, зазначених проф. Домбковським у його огляді, займався також історією церк. устрою й церк. права й навіть один час викладав церк. право (по історичній методі) на російськім правничім факультеті в Празі. З його праць, дотичних історії церк. права, окремо треба згадати його статтю про фльорентійську та берестейську унію, вміщену у збірнику »Россія и Латинство«.[1]

В тому-ж збірнику знаходимо також статтю Біціллі: Католичество и Римская Церковь, що має у значній мірі характер історично-канонічного нарису (з сильно вираженою антикатолицькою тенденцією).[2]

Проблємам церковного права та його історії присвячує чимало уваги й визначний російський богослов о. Сергій Булгаков. Зокрема слід згадати його велику працю »О церкви«, розпочату в 1925 р. й друковану в кільканадцяти книжках російського богословського журналу »Путь«. В цій праці[3] дуже багато матеріялу й міркувань, що безпосередньо належать до історії церковного права (порів. нпр. розділ п. н. »Обладаетъ ли Православіе внѣшнимъ авторитетомъ догматической непогрѣшимости« — »Путь«, кн. 2). Заслуговує на увагу й нарис о. Булгакова »Свв. Петръ и Іоаннъ — два первоапостола« (УМСА-Press, Paris 1925, стор. 91, 12⁰), присвячений питанню про найвищу владу в Церкві за часів апостольських та про історичні підстави примату папи.

Проблєм історичної каноністики з ріжних сторін раз у раз торкається у своїй незвичайно енергійній та многосторонній діяльности також заслужений російський учений Микола Глубоковський: порів. його статті про російську правосл. Церкву, її становище під совітським ярмом, про відокремлення ріжних національних Церков від російської, про взаємовідносини між православієм і католицтвом, між православієм і анґліканством, про всехристіянську одність і т. ін. — в журналах: »The Church Quarterly Review« (1922, X), »The Christian East« (1922, X, XII; 1923, V, XI; 1924,

---

[1] Порів. полєміку проти поглядів Вернадського та ін. авторів статей збірн. »Россія и Латинство« в »Католич. Временникѣ« (Париж), кн. 3 (1929), с. 85-86.

[2] Порів. тамже, стор. 74-80.

[3] Гостра полємічна стаття проти неї Г. Беннигсена в »Катол. Временникѣ« (1928, кн. 2, стор. 227-246) п. н. »Опасное ученіе«.

IX, XII), »The Britisch Weekly« (21. II. 1924), »The Church Times« (25. IV. 1924), »L'Europa Orientale« (1923, VIII), »Црква и Животъ« (1922, XI-XII; 1923, III-IV); »Хришћански Живот« (1923, V-VI; 1925, V-VI); »Странникъ« (1924, V), »Наше Будущее« (1924, X), »Русская Мысль« (1923, IX-XII), »Торговски Гласник« (10. X і 11. X. 1922) та ін. Окремо треба згадати дуже цікавий для історика-каноніста, ширший твір Глубоковського: Den ortodoxa kyrkan och frogan on sammanslutning mellan den kristna kyrkorna (в збірнику: »Den ortodoxa kristenheten och kyrkans enhet« (Stockholm-Uppsala 1921), виданий потім в дещо переробленім вигляді також по болгарськи: Православната Църква и християнското междуцърковно единение (в »Годишникъ на Софийския Университетъ«, т. I, ч. IV, 1924, 163-260).

В 1922 році в евразійському збірнику »На путяхъ« (вид. у Берліні) появилася вельми інтересна історично-канонічна стаття Ант. Карташева, бувшого (в 1917 р.) рос. міністра ісповідань, нині проф. рос. богосл. Інституту в Парижі: Реформа, реформація и исполненіе Церкви (с. 30-99). Не вважаючи на те, що статтю цю поміщено в неприхильнім до католицтва й до Заходу евразійськім збірнику, вона яскраво відбиває в собі філєнотичні настрої й переконання її автора, так що цей філєнотизм викликав навіть певні застереження й досить гостру критику з боку Глубоковського.[1]

Російська історично-каноністична наука, так само, як і українська, понесла в 1920-1925 рр. тяжкі утрати в особах цілого ряду визначних працьовників на полі історичної каноністики та споріднених з нею наук. Згадаємо тут: Олександра Алмазова, проф. Москов. Унів. й Моск. Дух. Академії († 15. III. 1920), автора монументальних і дуже важних для історії церк. права студій: Тайная исповѣдь въ правосл. вост. церкви (Одеса 1894, 3 томи), Исторія чинопослѣдованія крещенія и миропомазанія (1884), Законоправильникъ при Большомъ Требникѣ (Пб. 1902, 3 томи) та ін.; Ів. Пальмова († 28. XI. 1920), професора Пб. Дух. Академії, академіка Пб. Академії Наук, найславнішого історика південно-словянських та румунської Церков і їх правного устрою; Теод. Курганова († 1. VIII. 1920), проф. Казанської Дух. Академії й Казанськ. Університету, що найбільше працював над історією правного устрою византійської, новогрецької, півд.-словянських та румунської Церков (найбільша його праця: Отношенія между церковною и государственною властью въ Визант. имперіи, Каз. 1880, 720 стор.); князя Евг. Трубецького († 5. II. 1920 в Новоросійську), проф. Московськ. Унів., одного з найславніших російських учених, з праць котрого для історично-каноністичної науки найважніші два знамениті твори про »релігійно суспільні ідеали західного християнства« в V й в XI вв. (М. 1892 і К. 1897); Олександра Пругавина († 1921), відомого дослідника історії рос. »росколу« та рос. сект (впрочім із сильними народницькими та сектантофільськими тенденціями); А. Осецького († 1923),[2] директора господарчого управління при російськім синоді, автора деяких цікавих історично-каноністичних творів, серед котрих особливий інтерес має фі-

[1] Див. »Годишникъ на Софийския Университетъ«, т. I, част. IV, с. 217.
[2] Здається, Українець з походження.

льо-католицька чи радше фільуніверсалістична праця: Помѣстный соборъ (Пб. 1917). Тутже належить згадати і славнозвісного дослідника джерел історії Руси, а заразом і історії початкової орґанізації й устрою Церкви у старій Русі (літописів, житій святих ітд.) Олександра Шахматова, праці котрого, без сумніву, мають величезне значіння для історії церк. устрою в старій Русі († 16. VIII. 1920).

В звязку з упадком російської держави й переслідуваннями Церкви та релігії в СССР., російська каноністична й церковно-історична наука переживає тепер кризу. Осередок православної каноністичної (й зокрема історично-каноністичної) науки пересунувся тепер з Росії в півд.-словянські землі — Болгарію й Сербію, де впрочім знайшло поле до наукової та науково-педаґоґічної праці й чимало російських учених.

В Болгарії особливо широку наукову діяльність в области канонічної та іст.-канон. науки в 1920-1925 рр. розвивали Ст. Бобчев, о. Ст. Цанков, Ів. Снѣгаров, М. Поснов і згадуваний уже рос. учений-богослов Н. Глубоковський. — »Нестор« болгарської науки, нині 80-літний болгарський учений, найвизначніший історик болгарського права, Стефан Бобчев в 1920-25 рр. видрукував низку розвідок з історії болг. церк. права: Свв. Кириллъ и Методий и най-ранниятъ старобългарски номоканонъ (»Слав. Гласъ«, 1923), Рускиятъ царь за българскиятъ черковенъ въпросъ (»Духовна Култура«, 1925), науковий некрольоґ болгарського каноніста Балабанова (1923) та ін.[1] — Заслужений болгарський каноніст (здається найвизначніший нині серед православних дослідників церковного права) о. протопресвитер Стефан Цанков, крім солідного курсу: Die Verwaltung der bulgarischen orthodoxen Kirche (Halle 1920), надрукував кілька менших розвідок, як прим.: Правото и Църквата (»Годишникъ на Софийскиятъ Университетъ«, річн. I (1923-24), відд. VI, с. 66-106), Измененията на екзархийския уставъ и участието на Митрополита Симеона в тях (София 1923, с. 131, відбитка зі збірника, вид. на пошану болг. митр. Симеона) й багато інших. — Молодий професор богосл. факультету в Софії Ів. Снѣгаров, котрий визначився останніми роками цілою низкою праць по історії та історії права охридської архіепископії, в 1924 р. видав перший том своєї великої праці: История на Охридската архиепископия (София 1924, 349 + 19, 8^0), зі спеціяльними розділами присвяченими історії правного устрою охридської архіепископії[2]; деякі частини цієї праці видані були перед тим і окремо. — В 1925 р. вийшла третим (поправленим) виданням: История на Българската църква Ст. Станимирова (так само з належним узглядненням історії церк. устрою).[3] — Заслужений болгарський учений історик Вас. Златарський присвятив декілька зі своїх

---

[1] Порів. мою статтю про Ст. Бобчева (з приводу 60-ліття його діяльности) в »Воскр. Чтеніи«, 1931, N. 32. — Проф. Домбковський подає в своїй »Хроніці« коротку, але дуже змістовну, нотатку про наукову діяльність Ст. Бобчева, але з його праць, дотичних історії церк. права, згадує одну: Народното брачно право..., 1923.

[2] Порів. оцінку історично-канонічних розділів цієї книжки, подану мною в »Przewodniku Hist.-Prawnym« (1931, IV); на жаль, тільки редакція »Przew. Hist.-Pr.« поробила в цій рецензії деякі просто жахливі »стилістичні« зміни, які в кількох місцях цілковито зіпсували сенс.

[3] Рец. на цю працю: В. Сл. Киселковъ — »Духовна Култура«, 1926, кн. 30-31, п. н.: Една книга върху Българската църковна история.

праць також історії болг. церк. права: Какъ е билъ разрешенъ българскиятъ църковенъ въпросъ въ 870 г. (»Дух. Култура« I, в. 1-2); Български архиепископи-патриарси презъ първото царство (»Известия на Историческо Друж.« 1924, VI, 49-76); Александръ II и българскиятъ църковенъ въпросъ (Збірн. на пошану митр. Симеона, 1923) та ін. — Цінну не тільки для церковної історії та історії болг. літератури, але і для історії болг. церк. права працю про богомильство п. н.: Богомилски книги и легенди (София 1923) видав Иор. Ивановъ. — Далі з праць по історії болг. церк. права згадаємо ще: Ставропигиитѣ отъ каноническо гледище... (София 1924) Паїсія, еп. Знепольського; Къмъ историята на месемврийскитѣ монастири (XIV в.) визначного болг. історика Петра Мутафчиєва у »Сборн. въ честь на В. Н. Златарски« (София 1925, 163-183), кілька нарисів Юрд. Трифонова з історії церк. устрою охридської архієпископії; Хр. Вѫргова, Конституцията на българската православна църква (История и развой на Екзархийския Уставъ: 1871-1921), София 1921; ст. П. Никова про канонічні праці визначного каноніста XIII ст. архієпископа охридського Димитрія Хоматіана (»Спис. на Акад. на наукитѣ«, XII, 1921); тутже слід згадати й твори бл. пам. Неофита, еп. Видинського († 1926), як нпр.: Видинска епархия (София 1924) та ін.

По історії »загального« церковного права, крім згадуваних уже Глубоковського й Цанкова, в Болгарії працював іще М. Поснов († 1931),[1] котрий м. ін. надрукував: За хорепископитѣ (»Църковенъ Вѣстникъ«, 1921, ч. 11-12), Първиятъ Вселенски Съборъ въ Никея и значението му (ibid., 1925, ч. 23), Първиятъ вселенски Никейски съборъ и неговото църковно-историческото значение (»Годишникъ на Соф. Унив.«, 1925, відд. VI, с. 1-90); Второбрачие на клирицитѣ (»Църковенъ Вѣстникъ«, 1921, ч. 7-8).

З померших у 1920-25 рр. діячів болгарської церковно-правничої науки, що прислужилися для історичної каноністики, слід назвати Марка Д. Балабанова (*1837 †1921 р.), першого професора церк. права в Софійськім Університеті, автора першого курсу церк. права на болг. мові: Каноническо право (вид. в Софії в 1904 р.) і одного з перших болгарських дослідників історії й догми церковного права (його церковно-правничі статті друкувалися вже в 1869-71 рр. в болгарськім журналі »Право«); докладний життєпис Балабанова з оцінкою його наукової діяльности подав Бобчев в »Лѣтописъ на Българската Академия на наукитѣ« 1921-1922, сс. 85-118.

В Сербії над історією церк. устрою й церк. права в 1920-25 рр., крім згаданого в огляді проф. Домбковського, Радослава Ґруїча, працювали ще Ф. Ґраніч, о. Ст. М. Димитрієвич, Радован Казимирович, Чедомил Митрович, Сергій Троїцький та інші. Ґруїч, крім деяких розвідок, що спеціяльно стосуються історії церк. устрою (одну з них вказує й проф. Домбковський) видав ще два загальні огляди: Историја Хришћанско Срп. Цркве і Историја Хришћанско Правосл. Цркве, в яких освітлює також історію устрою Церкви сербської й вселенської. — Ф. Ґраніч надрукував м. ін. праці: Први всељенски собор у Никеји 325 године (в журн. »Јужна

[1] Порів. написані мною некрольоги М. Поснова в »Przew. Hist.-Prawn.«, 1931, IV, 338-340, в »Дзвонах« 1932, кн. 1, 70 і в »Богословії« X, 183-184.

Србия«, Скопље, јуни 1925, N. 49) і Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535 године после Хр. (»Гласник Скопског Научног Друштва«, књ. I, св. 1, 1925). — Димитрієвич помістив кілька менших статей по історії церк. устрою в Сербії, м. ін. про взаємовідносини печського (іпекського) патріярхату з Росією (в біоградськім »Глас'і«). — Троїцький, б. професор Київ. Дух. Академії, тепер професор правничого факультету в Суботиці, помістив у ріжних виданнях кілька дуже цікавих історично-каноністичних розвідок про шлюб, в яких протиставляє католицьке розуміння тайни супружжа православному. Спеціяльно історії серб. церк. права торкається стаття Троїцького: Право диспензације у погледу брака у српској патриаршији (»Хришћански Живот« 1924, VI, с. 261-270; VII-VIII, с. 316-325). — Радован Казимирович (редактор найновішого видання »Церковного права« еп. Никодима Милаша), вихованець Київ. Дух. Академії, в 1923 р. видав: Das serbische Ehescheidungsrecht im Vergleich mit dem russischen und deutschen (Ljubljana 1923). — В. Маркович надрукував цінну для історії сербського церк. права книжку: Православно монашство и монастири у средновековној Србији (Сремски Карловци 1920). Вкінці треба згадати друге видання Црквеног права, Ч. Митровича (Београд 1921) з історичними екскурсами в нім. Про праці Глубоковського, котрий один час перебував у Београді, де був професором богосл. факультету й надрукував низку творів по сербськи, ми вже згадували висше.

З румунської наукової літератури 1920-25 рр., дотичної історії церковного права, треба назвати передовсім: M. Cristea (теперішній румунський патріярх), Principii fundamentale peutru organizaréa unitară a Bizerici ortodoxe române din Regatul român (Bucureşti 1920) та N. Dobrescu, Istoria bisericii române (editia II, Bucureşti 1923), далі твори D. Mototolescu; C. Marinescu, Z. Páclisanu й F. Teutsch (останній пише свої праці, спеціяльно з історії Церкви та церк. устрою в Семигороді, німецькою мовою, важніші з праць останніх чотирьох авторів в огляді проф. Домбковського зазначені); торкався в деяких працях історично-каноністичних питань і відомий румунський дослідник N. Jorga (котрого також згадує проф. Домбковський).

Про історично-каноністичні досліди в Греції в 1920-25 рр. проф. Домбковський, на жаль, не зміг, мимо всіх старань (як зазначує у своїм огляді) здобути відомостей. Рівнож і нам не вдалося здобути достаточних даних про досліди в Греції над історією церковного права, хоч, без сумніву, їх мусіло бути навіть чимало; знаємо лише, що над церковним правом у Греції працювали в тім часі Константин Ралліс, професор церковного права в Атенськім Університеті (автор курсу церк. права, виданого в 1927 р.), і Мих. Ласхаріс, професор університету в Салоніках. Слід також згадати недавно помершого грецького ученого Спиридона Лампроса, особливо заслуженого виданням цінних історичних матеріялів, важних часто й для історії церк. устрою та церк. права (зокрема варті уваги його 4-томові *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*[1].

Грузинська історично-канонічна наука, котра була широко почала

[1] Порів. мої нотатки: »Wiadom. Hist.« 1931, 2-3, 118.

розвиватися з перших років XX ст., хоч може й дещо однобічно й з сильним націоналістично-тенденційним ухилом (принаймні їй ставлено такі закиди з боку деяких поважних російських учених), з упадком Грузії, майже завмерла. Нам відома лише одна значніша грузинська публікація по історії церк. права, видана на протязі 1920-25 рр.: Ilamaz Dadeshkaliani, The Autocephaly of the orthodox church of Georgia (London 1922).

Оскільки не помиляємося в даті, в 1920 р. помер визначний історик грузинської Церкви та її устрою патріярх і католикос грузинський Киріон, автор загального курсу історії грузинської Церкви та досить довгої низки моноґрафій і статей, зокрема про історичні підстави автокефалії грузинської Церкви; згадаємо ще його вельми цікаву велику працю: Культурная роль Иверіи въ исторіи Руси, в якій він між ін. висловлював сумнів що до византійського походження християнства в давній Русі й підносив натомісць велике значіння Кавказу, особливо Грузії, в ділі християнізації Руси.

Польські праці, що обговорюють спеціяльно або в частині історію східного церковного устрою й права (як нпр. праці І. Ґерляха, О. Галецького, С. Кутшеби, А. Прохаски, о. Ів. Фіялека, К. Ходиницького, самого автора та ін.), автор вичисляє досить повно; всетаки можна зробити кілька доповнень, нпр.: T. Wojciechowski, Szkice historyczne, L. 1925[2]; T. E. Modelski, Z dziejów rebaptyzacji w Polsce, »Kwart. Teol. Wil.«, III, 38-70 (не скінч.); Ł. Charewiczowa, Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie w XV-XVI w., »Kwart. Hist.« 1925, 195; W. Chotkowski, Redukcje monasterów bazyljańskich w Galicji, Kraków 1922.

Вкінці належить згадати праці західних учених по історії церковного устрою та церковного права східних Церков, зєдинених і незєдинених: N. Bonwetsch, Kirchengeschichte Russlands im Abriss (Leipzig 1923, 89, 8⁰); R. Janin, Les Églises orientales et les rites orientaux (Paris 1922); L. Lemmens, Hierarchia Latina Orientis (1622-1922) (»Orient. Christ.«, Roma 1923 т. I, вип. 5 і 1924, т. II, вип. 10, с. 72, 56); G. Hofmann, Athos e Roma (ibid., 1925, т. V, вип. 19, с. 48); його-ж: Die Wiedervereinigung der Ruthenen (ibid., 1925, т. III, вип. 12);[1] Bernard Leib, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle (Paris 1924, XXXII + 360, 8⁰); M. J. Rouët de Journel, Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques. Nonciature d'Arezzo, т. I, (Rome 1922, CLXVIII + 750, 8⁰); A. Boudou, Le St. Siège et la Russie (1814-1847) (Paris 1922, XV + 580, 8⁰); P. Martin Jugie, Le plus ancien recueil canonique slave et la primauté du pape (»Ἔchos d'Orient« 1920, вип. 118); Fr. Grivec, Doctrina Byzantina de primatu et unitate Ecclesiae (Kroměřiž 1922), його-ж, Cerkev (Ljubljana 1924), та ін. його праці; M. d'Herbigny, L'Unité dans le Christ (»Orient. Christ.«, т. I, вип. 1, 1923, с. 32), його ж (у співробітництві з кн. П. Волконським), Le dossier américain de »l'orthodoxie panukrainienne« (ibid., т. I, вип. 4, 1923, с. 96 + II), »L'Ἔglise orthodoxe panukrainienne, créée en 1921 (ibid., т. I, вип. 3, с. 56)

[1] Натомісць проф. Домбковський зазначає працю іншого Г. Гоффманна, цікаву для історії гр.-кат. Церкви та гр.-кат. церк. права, але у нас своєчасно, здається, не помічену: Die griechisch-katholische Gemeinde in Breslau unter Friedrich dem Grossen (Berlin 1925).

ітд. Очевидно, ці доповнення не вичерпуючі, — ми старалися тут з зах.-європейських праць, дотичних історії східного церк. устрою й права, виданих у 1920-25 рр., зазначити лише те, що нам видається важнішим. Думаємо всетаки, що всі ці наші доповнення з обсягу східної історичної каноністики 1920-25 р. до високоцінної »Хроніки« проф. Домбковського, можуть бути корисні для дослідників відповідних галузей науки.

Вкінці можемо лише висловити як найбільш гаряче побажання, щоб автор »Powszechnej kroniki historyczno-prawnej« продовжив цю свою дуже потрібну й дуже корисну для науки працю. Очевидна річ, що продовження цієї праці є ділом незвичайно трудним і складним; але тепер, з заснованням постійного журналу, присвяченого історично-правничій науці: »Przewodnika Historyczno-Prawnego« (котрий виходить під редакцією проф. Домбковського та двох його учеників доц. К. Коранія й д-ра І. Адамуса), обєднуючого істориків права з ріжних, головно словянських країн,[1] і налагодженням завдяки цьому ближчих наукових зносин з ними, продовження »Хроніки« всетаки може бути дещо улекшене. Сподіємося, що нестружений працьовник на полі історично-правничої науки проф. Домбковський, мимо великих труднощів, всетаки далі вестиме свою »Хроніку«, перший випуск котрої (за роки 1920-25) становить мабуть найвизначніше придбання наукової бібліографії за останні роки.

Вячеслав Заїкин

Проф. О. ЛОТОЦЬКИЙ. **Українські джерела церковного права.** (Праці Українського Наукового Інституту. Серія правнича, кн. 1). Варшава 1931. 8⁰ 320. Ціна 12 зл.

Зазначена праця заслуговує на особливу увагу передовсім з огляду на велике наукове значіння її теми; бо хоча про джерела українського церковного права істнує дуже велика література, але досі не було навіть спроб систематичного загального історичного огляду джерел права української Церкви, а в істнуючій, хоч і великій моногрфічній літературі узгляднені далеко не всі з цих джерел;[2] зокрема, дуже слабо розроблені українські джерела церковного права XIV-XVII вв. Тимчасом належне розроблення цих джерел є дуже важне й для історії церковного та світського права й для історії української та взагалі всієї східної Церкви й для загальної історії України, Білоруси, Росії й Польщі. З другого боку, систематичне розроблення джерел українського церковного права має нині й велике практичне значіння у звязку з кодифікацією східного церковного права католицької Церкви та з проєктами кардинальних реформ устрою й права православної Церкви в ріжних краях, особливо в Польщі. До цього треба додати, що автором оцінюваної нами книжки

[1] В журналі цім м. ін. надруковані: огляд української історично-правничої літератури 1919-1929 рр. та низка рецензій і дрібних нотаток, що мають безпосередне або посередне відношення до історії укр. права (світського і церковного), а також до історії східного церковного права взагалі.

[2] Коли не рахувати дуже цікавої, але надто короткої й неповної, радше бібліографічної, як науково-історіографічної спроби бл. пам. Р. Ковшевича, друкованої п. н.: Погляд на українську канонічну літературу (»Богословія« VI, 56-70, 129-160, VII, 28-37); сю працю Лотоцький чомусь залишив без уваги, хоч вона містить всетаки чимало відомостей.

є людина, що займає високі й авторитетні становища: професора православного богословського відділу варшавського університету, директора варшавського Українського Наукового Інституту, члена Православної Предсоборової Комісії в Польщі й делєґата від Варшавської Православної Митрополії на Всеправославний Предсобор.

Книжка складається з двох частин, що трактують: перша про джерела внутрішнього права української православної Церкви (до яких автор зачисляє: св. Письмо, богослужбові книжки, символічні книги, канонічні кодекси, постанови соборів, патріярші грамоти, канонічні трактати, памятки полємічного письменства, устави церковних установ, акти обрання на церковні посади, духовниці), друга частина про джерела зовнішнього права тієїж Церкви. Джерел українського греко-католицького церковного права, оскільки вони є відмінні від джерел українського православного церковного права, автор не торкається.

На жаль, праця не відзначається ані систематичністю ані методольоґічною досконалістю. Передовсім, лишається неясним, чи автор узгляднює у своїй праці самі джерела церковного права (fontes essendi), чи джерела історії церковного права (fontes cognoscendi): бо з одного боку знаходимо в його огляді цілі розділи про памятки полємічного письменства, духовниці, каноністичні розвідки ітп., котрі очевидно належать до джерел історії права, а не до джерел самого права; але з другого боку не знаходимо ані одного слова про деякі далеко важніші джерела історії церковного права, як нпр. літописи, житія святих, акти надання церквам, монастирям, церковним установам ітд. (ці останні часто належать навіть і до джерел самого права). Неясно теж, на чому автор основує свій поділ на джерела внутрішнього й зовнішнього церковного права; під джерелами »зовнішнього« церковного права очевидно можна розуміти або джерела, видані не самою Церквою, а державою, або джерела права, реґулюючі взаємини між Церквою й державою; але в поданім у книжці автора огляді джерел зовнішнього церковного права ми знаходимо й такі памятки, які реґулюють внутрішне право Церкви, орґанізацію церковних установ, обовязки священиків ітп., а не відносини між Церквою й державою, й які до тогож були видані або самими церковними установами, (нпр. синодом) або написані окремими духовними особами й потім апробовані Церквою, нпр.: Уставъ духовныхъ консисторій, Книга о должностяхъ пресвитеровъ приходскихъ ітд. А рівночасно з тим Еклога і Прохирон (збірники законів византійських імператорів) фіґурують у Лотоцького серед джерел внутрішнього права Церкви.

Джерела й література предмету використані автором далеко не всі. Нпр. зі збірників джерел автор зовсім не використав навіть такі, як »Литовская Метрика«, »Scriptores rerum polonicarum«, »Volumina legum« (останні правда автор в одному місці згадує, але ніде не видно, аби він з них користав), »Акты, издаваемые Виленскою Комиссіею для разбора древнихъ актовъ« (зокрема, особливо важний для історії церковного права XXXIII-ій том цих »Актовъ«), 4-ий том VIII-ої частини »Архива юго-зап. Россіи«, »Archiwum Sapiehów«, »Archiwum domu Sanguszków«, »Historica Russiae Monumenta«, »Vetera Monumenta Poloniae«, »Monumenta Confraternitatis Leopoliensis«, »Юбилейное изданіе въ па-

мять 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго Братства«, »Acta patriarchatus Constantinopolitani« (Miklosich et Müller) та ін. Деякі інші збірники джерел, як нпр. »Акты, относ. къ ист. южн. и зап. Россіи«, перша частина »Архива юго-зап. Россіи«, використані занадто неповно й поверховно; а деякі збірники здається лише зазначені в долученім до праці (в кінці книги) бібліографічнім покажчику; це бачимо нпр. хочби з того, що автор не знає, що звичайними способами заміщування священичих посад на Україні за литовсько-польських часів були перехід священичої посади у спадку та іменування священиків »патронами« церков, про що маємо сотки актів у вказаних автором збірниках джерел.

Ще гірше з літературою. Авторові лишилися зовсім невідомі всі праці на західних мовах, в тому числі: L. K. Goetz, Kirchenrechtliche u. kirchengeschichtliche Denkmäler Altrusslands, Staat u. Kirche in Altrussland, Das Kiever Höhlenkloster та ін.; B. Leib, Rom, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle; K. Fritzlar, Zwei Abhandlungen über altruss. Recht; A. Palmieri, La Chiesa Russa; N. Bonwetsch, Kirchengechichte Russlands та ін.; H. Gelzer, Beiträge zur russ. Kirchengeschichte та ін.; J. Papp-Szilágyi, Enchiridion juris Ecclesiae orientalis; Regel, Analecta byzantino-russica; J. Pelesch, Geschichte der Union; P. Pierling, La Russie et le St. Siège; A. Boudou, Le St. Siège et la Russie, A. Malvy et M. Viller, La Confession Orthodoxe de Pierre Moghila та низка інших; залишилися теж не використані й праці на латинській мові: M. Jugie, Theologia dogmatica christianorum ab Ecclesia catholica dissidentium; A. Іщак, De Zacharia Kopystenskyj eiusque »Palinodia« та ін.[1] Незнана авторові й історично-каноністична література на мові болгарській (нпр. курси Ст. Бобчева, Черковно право, История на старобългарското право, і Кратъкъ учебникъ по историята на българското право, й спеціяльні розвідки з історії джерел церковного права тогож Бобчева: Старо-български правни паметници, Римско и византийско право въ старо-времска България (»Годишникъ на Софийск. Унив.«, Юрид. Фак., XXI) та ін.; Г. Ільїнського, Къмъ въпроса за българското влияние върху старорускоto църковно право (»Български Прегледъ« V) ітд., так само на мовах сербській, чеській, грецькій; не використаний навіть загально знаний сербський курс церковного права еп. Никодима Милаша, нещодавно перевиданий з додатками Казимировича й Глубоковського.

З польської історично-каноністичної літератури, дотичної історії джерел українського церковного права, автор вказує в долученім до праці в кінці книги бібліографічнім покажчику лише три праці[2]. Навіть така

---

[1] З праць на латинській мові автор згадує дві: о. Т. Галущинського, De ucrainis s. Scripturae versionibus (яка до історії джерел права відношення не має) й Ігн. Кульчинського, Specimen Ecclesiae ruthenicae (чи користувався він останньою, можна щонайменше сумніватися).

[2] А саме отсі три книжки: Чермака, Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (»RAU.«, wydz. hist.-filoz. т. 44), якої він в дійсности у своїй праці не використав, архіеп. Е. Ліковського, Unia Brzeska, і Третяка, Piotr Skarga w dziejach literatury unji brzeskiej, яка до предмету його праці властиво не відноситься. — Взагалі, не зовсім зрозуміло, на що автор подав при кінці книги бібліогр. покажчик; бо це не є ані покажчик праць, використаних автором, ані тим більше покажчик загальний — важніших праць з історії джерел укр. церковного права:

клясична праця, як Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi славнозвісного львівського каноніста В. Абрагама, або така вельми цінна праця, як недавно видана Historja źródeł dawnego prawa polskiego (зі спеціяльним розділом про джерела »руського«, тобто українсько-білоруського церковного права) Ст. Кутшеби, авторові невідомі. Не знає він і інших важливих праць на польській мові, як нпр. Шараневича, Прохаски, Анат. Левицького, архіеп. Едв. Ліковського (крім »Unji Brzeskiej«), Фіялека, Вондрака, Бартошевича й багато інших, як рівнож і найновіших польських розвідок Соханевича (про розводи в Галичині), О. Галецького, К. Ходиницького (про правний стан правосл. Церкви і православних у вел. кн. Литовськім і в Польщі), Пташицького (про відносини між »руською« Церквою й державною владою в польсько-литовській державі — розвідка однобічна й тендейційна, але з деякими цінними витягами з джерел) та низки інших.

Та, що особливо дивне, автор не використав як слід навіть невеликої покищо літератури на українській мові; так нпр. йому лишилися незнаними: розвідки про найдавніші українські джерела церковного права Чернова й Юшкова, статті про львівський синод 1629 р. Крипякевича й про кобринський синод 1626 р. Рудовича, огляд української каноністики від найдавніших часів Ковшевича, »Догматика неєдиненого Сходу« (з розділами, важними для церковного права) А. Іщака, розвідки про грамоти Ніфонта й Мисаїла — Б. Бучинського та низка інших. Не використав автор навіть »Історії України-Руси« М. Грушевського з її дуже цінними розділами з історії устрою української Церкви.

Але найшкідливіше відбилося на праці Лотоцького, очевидно, слабе використання великої, історично-каноністичної, церковно-історичної та історично-правничої літератури на російській мові. Як слабо взагалі знайомий О. Лотоцький з російською науковою літературою, мав я нагоду наочно виказати на іншому місці (див. »Дзвони« 1932, ч. 3, 232-234); те саме слабе знання рос. наукової літератури бачимо і в »Українських джерелах церковного права« Лотоцького. Так нпр. з кільканадцяти курсів історії »русскаго« (сх.-словянського) права, в яких є дуже цінні розділи про джерела українського церковного права, Лотоцький знає лише один і то якраз розмірно слабший курс історії »русскаго« права — Самоквасова; натомість не знає чи залишає без уваги курси Вернадського, Владимирського-Буданова, Дьяконова, Загоскина, Латкина, Леонтовича Максимейка, Малінівського, Мрочек-Дроздовського, Тарановського, Филипова, Ясинського та ін.; зокрема, належить підчеркнути неузглядненння спеціяльних курсів історії джерел сх.-словянського права — Ясин-

в цім покажчику є низка праць, яких автор не використав, нпр. праці Суворова й Павлова про західний вплив на старо-руське церковне право, згадана зараз праця Чермака про правний стан православних у Польщі та низка інших. Часом натомість автор не згадує праць, якими він в дійсности користувався; так не підлягає сумнівові, що він використав нарис І. Огієнка, Загублений стародрук — Синод Луцький 1638 р., але ніде цього не зазначено. З другого боку, в цім покажчику нема й двадцятої частини важніших праць, що торкаються історії джерел українського церковного права; натомісць є праці слабі, які можна було й не згадувати, а головно багато зазначено праць з історії українського письменства, які до церковного права ніякого відношення не мають.

ського, Латкина та ін.; не знає багатьох російських загальних курсів церковного права (між ін. найповажнішої серед них, величезної обємом праці проф. Берднікова), не знає загальних курсів російської церковної історії (зокрема цінного курса проф. Доброклонського), крім курсів митрополита Макарія й Голубинського, хоч у всіх тих працях є багато цінного для історії джерел українського церковного права. Не ліпше й з російською моногрáфічною літературою. Досить сказати, що автор не використав і не згадав більшости праць навіть таких визначних фахових каноністів, як Бенешевич, Павлов, Прокошев, Алмазов, Горчаков, Красножен, Заозерський, Остроумов, Темниковський та ін.; не знає автор і праць знаменитого історика Церкви Голубінського, крім його »Исторіи русской Церкви«.[1] Праці по історії джерел византійського, південно-словянського й західного церковного права зовсім не згадуються автором ані в тексті книжки ані в долученім до неї бібліографічнім покажчику, та очевидно й не були ним використані в його праці, хоч річ ясна, що без знання історії византійських та південно-словянських, а подекуди й західних джерел церковного права неможливі поважні й плодотворні наукові студії над українськими джерелами церковного права. Зовсім невикористаною лишилася література з історії так званого »возсоединенія« уніятів з православною Церквою на Правобережній Україні та на Холмщині (хоч в тій літературі є чимало й про законодавство російського уряду в справі »возсоединенія«), з історії Церкви та церковного права Слобожанщини, Кубані, Буковини, Закарпатської й Пряшівської Руси. Майже недоторкнутою лишилася й література з історії канонізації святих, з історії сект, величезна література про брачне й бракорозводне право та його джерела й баг. інш.

Недостаточне використання джерел і літератури відбилося дуже сильно на всій праці автора. Та ще більше зашкодили авторові його крайня націоналістична односторонність, сполучена з крайньою нена-

---

[1] Не знаючи гаразд російської церковно-правничої й церковно-історичної літератури, автор одначе сміливо пише про слабий розвиток історично-каноністичних дослідів у б. російській державі, а рівночасно з тим закидає російським дослідникам історії церковного права, що »вони провадили досліди над джерелами церковного права в дусі російського централізму«(?!). Що авторові російські історично-каноністичні досліди видаються малочисленними, це пояснюється очевидно тим, що він їх знає дуже слабо; але в чому виявився російський »централізм« у дослідах над джерелами церковного права, ми не можемо навіть зрозуміти. Автор запевняє, нібито російські дослідники розглядали українські джерела церк. права, як »складові частини єдиної російської цілости«; на жаль, автор не пояснює, які саме джерела він має на увазі; мабуть, треба тут розуміти джерела старо-руського церковного права, отже церковні устави князів, митрополитів і т. п.; але з церковних уставів князів деякі видані князями північно-руськими, походження інших, нпр. устав Володимира й Ярослава — неясне й спірне; в кожнім разі вони віддавна уживалися в півн. Русі, й росіяне мають право, не менше, ніж ми, вважати їх за свої; устави митрополитів видані були в Київі, але не тільки для українських, але для всіх сх.-словянських земель, отже й ці устави росіяне й можуть і навіть мусять досліджувати, яко памятки свого церк. права, ітд. Та найцікавіше те, що автор, закидаючи росіянам »централізм« за присвоювання українських джерел церк. права, сам зараховує до українських деякі памятки права й літератури, без сумніву неукраїнські, нпр. »Вопрошаніе Кириково« з відповідями новгородського епископа Нифонта та ін., Біблію Скорини та кілька ін. виленських видань.

вистю до Росії, та постійний ухил в бік питань, які з основною темою його книги мають лише дуже далекий звязок або й не мають ніякого. Так нпр. говорячи про св. Письмо, як основне джерело церковного права, автор розглядові правних норм св. Письма уділює заледви одну сторінку; натомісць аж девятнадцять сторінок присвячує питанням про переклади св. Письма на українську мову, про рукописи й друки св. Письма і тп., словом питанням, які не мають ніякого відношення до основної теми його праці; тимчасом лишилися не висвітлені ріжні дуже інтересні питання про примінювання деяких приписів св. Письма, яко джерела права на Україні, зокрема нпр. у справі розводів (в XVII-XVIII ст. українські православні духовні консисторії держалися католицької інтерпретації Мт. XIX, 9). Так само в розділі про служебники (літургічні книжки), автор розповідає про мову цих книжок, про наголоси в них і тп., але не вияснює навіть, в чомуж полягає правне значіння цих книжок, так що читач, який не знає з інших джерел, яке відношення мають служебники до церковного права, не буде в змозі зрозуміти, чому автор говорить про служебники в огляді джерел церковного права. Розділ про »символічні книги« має знову радше характер історично-літературного, ніж історично-правничого екскурсу, при чому автор називає тут символічними книгами праці, які на цю назву не заслуговують. Розділ про канонічні кодекси має вповні науковий, історично-правничий зміст, але розділ цей рішуче за короткий: автор не каже навіть, які були основні редакції »кормчих книг« — головних канонічних кодексів у східно-словянській Церкві, коли вони появилися ітд. В розділі про постанови соборів знову багато зайвого. Автор тут оповідає й про »собори« епархіяльні й про собори краєві. Перші частіше називалися »синодами«, а не »соборами«, по сутіж були лише зїздами священиків, скликуваними епископами для надання священикам інструкцій, поучень та для контролі священиків, такі зїзди ніяких правотворчих функцій не мали, — отже й говорити про них в огляді джерел церковного права ледви чи й треба. Що до справжніх соборів, краєвих або »національних«, серед них знову треба було розріжнити собори адміністративні, судові, чисто-релігійні й праводавчі; для історії джерел церковного права мають значіння лише останні. Тимчасом автор не тільки їх не розріжнює, але й змішує ще з ними елєкційні збори (для виборів епископів та інших духовних осіб), які соборами розуміється не були, й говорить про всі собори разом, приписуючи всім соборам характер і склад, які були властиві лише деяким соборам або тільки елєкційним зборам. Крім того, про одні собори автор говорить з особливим притиском, про інші навпаки зовсім не згадує, нпр. про київський собор 1624 р., хоч це якраз був собор з законодавчим характером.[1]

[1] Так само не згадує автор про собори — в Бересті 12. VI. 1595 р. у справі унії (з участю самих висших духовних осіб), в Київі у вел. пості 1629 р. у справі видання нових правил що до богослужень та заведення деяких нових релігійних практик (з участю самих духовних осіб); про київський собор 8. IX. 1627 р. у Київі автор каже, що на ньому були світські (у множині) особи; тимчасом у дійсности на тім соборі були епископи та іменований уже, хоч справді ще не висвячений на архимандрита Петро Могила; та ясно, що він був на соборі яко архимандрит-номінат, а не як представник світського громадянства.

Виходить з того велика плутанина й невірна характеристика; а що найгірше — якраз основне питання про самі постанови соборів лишається майже непорушеним.

Так само й далі в розділі про патріярші грамоти автор не розріжняє праводавчих грамот патріярхів (таких грамот було небагато) від усяких інших грамот і листів від патріярхів, в яких патріярхи подавали просто поради, або інформації чи навіть просто посилали благословення й привітання ітд.; а рівночасно з тим автор, здається, свідомо обходить мовчанкою деякі дуже важні праводавчі грамоти царгородських патріярхів, зокрема нпр. грамоту патр. К. Лукариса 1624 р. про скасування ставропигій братств і монастирів і т. ін., йогож грамоту 1625 р. про привернення кількох із тих ставропигій, йогож грамоту 1633 р. про підпорядкування ставропигіяльних братств і монастирів митрополитові-екзархові П. Могилі, та кілька інших.

Ще більшу мішанину знаходимо в розділі про канонічні трактати: до канонічних трактатів у Лотоцького попали й справжні канонічні трактати, й церковні закони або навіть збірники їх, і деякі послання та листи митрополитів та епископів, які мали напівправний характер, і приватні послання, листи або твори, що здобули правний авторитет завдяки тим чи іншим обставинам (нпр. »Вопрошаніе Кириково«), і твори, які такого авторитету не мали, і нарешті послання або твори, у яких взагалі не було ніяких правних елєментів; все це перемішано, при чому випадково згадані одні листи й твори й не згадані інші важніші.

Дещо подібний характер має й розділ про полємічне письменство; властиво, без цього розділу праця автора моглаб зовсім добре обійтися; бож релігійно-полємічні твори не можуть вважатися за джерела права, а навіть і джерелами історії права можна признати лише небагато з них, нпр. »Палинодію« Копистенського то що; чималож з тих творів зовсім не має відношення до права; а деякі знову відбивають лише погляди авторів (в найліпшому разі деяких гуртків), а не те право, яке в дійсности існувало; вкінці декілька з полємічних творів, виданих зі сторони православних у XVII ст., переняті були протестантськими поглядами або навіть написані протестантами (нпр. »Апокрісіс« Хр. Філялета Бронського). Але в автора бачимо перемішані релігійно-полємічні твори й правного змісту й без жадних правних елєментів; чисто православні й з ухилом у протестантизм і навіть писані протестантами; при чому »Апокрісіс« Ф. Бронського оказується одним з головних джерел української православної (?!) правосвідомости, ітд. В результаті такої своєрідної мішанини автор приходить до висновків дуже оригінальних, але опертих аж на надто крихких підставах — про близькість протестантських та православних церковно правних поглядів, про однакове відношення протестантів і православних до »церковно-правних та історичних джерел, на яких католицька Церква опірала свої конфесійні висновки«; про однаковість поглядів протестантів і православних на ролю громади в життю Церкви і тд. Всі ці висновки поробив автор, розуміється, на підставі кількох лише протестантських та на напівпротестантських релігійно-полємічних творів, виданих православними в кінці XVI та на початку XVII ст.; але в тих самих творах є й інші

протестантські погляди — на св. Тайни, на пресуществлення св. Дарів, на священство ітд., рішуче протилежні православній вірі. Тимчасом, коли вважати слідом за автором »Апокрісіс« Ф. Бронського за джерело православної церковно-правної свідомости, довелосяб признати, що православна Церква не признає 7 св. Тайн, не розріжнює епископства й священства, не надає взагалі особливішого значіння священству ітд. Та річ ясна, що протестантський твір Ф. Бронського й кілька подібних до нього ніяк не можна вважати за джерело пізнання православного права чи правосвідомости. До зовсім інших, навіть прямо протилежних висновків про істоту українського православного церковного права й правосвідомости мусівби прийти автор, якби він за джерела цієї правосвідомости взяв ідеї й твори дійсно авторитетних представників українського православія XVII ст., митрополитів Іова Борецького, Петра Могили, Сильвестра Косова та Варлаама Ясинського; зокрема автор побачивби, що вся ріжниця між церковно-правними поглядами цих визначних українських православних єрархів від католицьких полягала лише у відношенні до примату папи, але навіть і в цім питанні деякі з цих єрархів шукали шляху до порозуміння з католиками. Та на жаль автор про твори цих єрархів згадує дуже глухо, а про основні ідеї їх зовсім мовчить.

Розділ про устави церковних установ оказується значно біднішим по змісту, ніж обіцяє назва: по назві ми моглиб сподіватися знайти в цім розділі огляд уставів крилосів, консисторій, синода та ін. найріжноманітніших церковних установ; в дійсности, автор тут говорить тільки про устави церковних братств, для котрих назва церк. установ ледви чи відповідна, та ще побіжно згадує про заснування львівського крилоса в 1539 р.

Розділ про духовниці ріжних церковних і світських осіб має хіба віддалене відношення до історії джерел церковного права, точніше джерел науки церковного права, бо в деяких духовницях часом знаходимо яскраві відбитки сучасного їм церковного права; та на жаль автор зупинився в цім розділі головно на загальних міркуваннях завіщателів (що не мають відношення до права), а не на правних елєментах тестаментів.

Друга частина праці: »Джерела зовнішнього права Церкви«, не має таких ухилів від основної теми, як перша частина. В ній розглядаються майже виключно історично-правні памятки. Зовсім не на місці лише розділ про »адміністративні акти« російського уряду XVIII в.; адже мабуть і сам автор розуміє ріжницю між адміністративними актами й законодавством, то пощож мішати адміністративні акти між джерела права? Поза тим, слід зазначити, що »Пункты о выгодностях малороссійскаго духовенства« (коло 1763 р.) очевидно до памяток права не належать, а щонайбільше можуть бути зачислені до памяток правної ідеольогії та джерел науки історії права; подібно й постанови пінської конґрегації 1791 р., не затверджені відповідною висшою духовною владою й не переведені ніколи в життя (а до тогож складені не стільки в дусі церковних канонів і традицій, як у дусі модних тоді ліберальних ідей), не можуть вважатися не тільки »важливою« церковно-правною

памяткою, а й взагалі памяткою церковного права: вони є лише виразом певних правних ідей і змагань і їх треба розглядати тільки, як джерело церковно-правної ідеольогії певного напрямку.

Прогалин у другій частині книги не менше, як у першій; особливо багато їх в розділі про »памятки литовсько-польської доби«: тут згадує автор кілька другорядних актів литовських великих князів та польських королів, але пропускає цілу низку їхже актів, а також соймових постанов незрівняно важніших. Тут знаходимо просто жахливі пропуски: нема нпр. згадки навіть про такий важливий акт, як »puncta assecurationis« 1632 р., яким відновлювано легальну православну ерархію в польсько-литовській державі. Взагалі, цей розділ лишає враження, начебто автор не мав ніякої уяви ані про джерела православної Церкви в польсько-литовській державі в XV-XVIII вв. ані про складний розвиток взаємовідносин між православною Церквою і державою, між Церквою і вел. князями та королями, між загалом православних і державою ітд. З інших досить численних прогалин у дальших розділах особливо кидається у вічі неузгляднення (свідоме?) численних законів про »возсоединеніе« уніятів з православними на Правобер. Україні й потім у Холмщині. Окремо мусимо зазначити брак хочби будь якої згадки про церковне право Буковини та Закарпатської й Пряшівської Руси; чи автор про них забув, чи свідомо проминув мовчанкою?

До красших розділів книги належить передовсім розділ про »чиновники« (збірники правил про вибір та ставлення на церковні посади). Розділ цей, складений за Мик. І. Петровим, подає дійсно цікаві й важні відомости про заміщування висших церковних становищ на Україні в XV-XVII ст.; м. ін. з наведених у цім розділі відомостей і цитатів ясно випливає, що рішаючу ролю відогравали все в таких випадках епископи та інші висші духовні особи; а світським особам звичайно належалася пасивна роля глядачів. Далі до добрих розділів належить ще розділ про »Свиток Ярославль«, або українську редакцію т. зв. »Церковного Устава Ярослава«; автор боронить великої давности свитка й дає цікавий аналіз майже недослідженої української (або південної) редакції Устава.

На жаль, цінних розділів в книзі Лотоцького небагато. Особливож зле в нього з тими розділами, де він прямо або посередно торкається питання про українсько-великоруські взаємини. Через усю книгу червоними нитками проходять, з одного боку, страшна ненависть автора до великоросів та підчеркування страшної темноти, некультурности, дикости, зарозумілости, брутальности та ін. негативних рисів великоросів, а з другого боку — бажання довести істнування величезної ріжниці й протилежности культури, світогляду, правосвідомости і правних основ в Українців і у великоросів. Великоросія, на думку автора, віддавна засвоїла »дух« Византії, а зокрема »византійський цезаропапізм«, який у Великоросії розвинувся через темноту й дикість великоросів до крайніх розмірів. Демократичних засад, соборів, виборів духовних осіб ітп. у Великоросії не було. На Україні натомість від найдавніших часів (від часів істнування віча!) розвинулася в церковнім управлінню широка участь світських в управлінню Церквою, собори, вибори духовних осіб

при найбільшій участи світських людей ітд. В XVII ст. прилучено насильно Церкву українську до великоруської. Українська Церква боролася за свою незалежність і мала навіть мучеників у цій боротьбі, але великороси таки знищили окремішність української Церкви та всі її правні особливости... Так приблизно уявляється схема взаємовідносин української й великоруської Церкви в змалюванню автора. Але схема ця дуже далека від історичної правди.

Передовсім, досить дивним видається протиставлення »звизантійщеної« Великоросії - Україні; чи дійсно Великоросія була »звизантійщена«, це ще питання (але як що справді в ній сильно відбилися византійські впливи, тоді вона не могла бути такою некультурною, як видається авторові); та в кожнім разі, трудно припускати, щоб у Великоросії византійські впливи могли бути сильніші, як на Україні, бо преціньУкраїна довший час була передатницею византійських впливів у Великоросію. Сумнівним видається й твердження про розвиток цезаропапізму в великоруській Церкві під впливом Византії. Питання, чи дійсно в Византії система церкозно-державних взаємин, була завжди і наскрізь »цезаропапістична«, стає нині дуже спірним: все міцніше роздаються голоси за тим, що у Византії не було постійного й абсолютного панування цезаропапізму;[1] з другогож боку підчеркується, що й на Заході деякий час, а в деяких державах навіть декілька віків панував у середних віках цезаропапізм чи не сильніше, як у Византії, зокрема в сусідних з Руссю зах.-словянських землях — Польщі й Чехії;[2] в Великоросії дійсно з часом розвинулася супремація держави над Церквою, але до 2-ої пол. XVIII ст. ця супремація не доходила до крайних меж. Але супремація державної влади над православною Церквою рівночасно розвинулася і в вел. князівстві литовськім та в Польщі, у склад. яких увіходили в XV-XVIII вв. українські землі; вона виявлялася в інших формах, але здається не менше сильно, ніж у московській державі: досить згадати такі випадки, як примушування вел. князем Витовтом українських і білоруських епископів у 1415-1416 рр. (під загрозою смерти!), зірвати з московською митрополією та вибрати й висвятити самостійно (проти волі царгородського патріярха — тоді зверхника Церкви в усіх руських землях) митрополита, або ролю короля Жигимонта III в справі церковної унії, або хоч менше важну, але дуже характеристичну справу відновлення галицької православної епархії в 1539 році ітд.; згадаймо далі, що королі засвоїли собі право іменування православних епископів, а також архимандритів та ігуменів значніших правосл. монастирів у польсько-литовській державі ітд. Що до соборів, то вони — всупереч думці автора, далеко частіше й привильніше відбувалися в XVI-XVII ст. в Великоросії, ніж на Україні (й Білорусі). Значіння великоруських соборів для Великоросії було дуже велике; натомісць на Україні собори відбувалися рідко (за винятком 1590-их і 1620-их

[1] Див. напр.: Г. А. Острогорскій, Отношеніе Церкви и государства въ Византіи. »Semin. Kondakov.« IV, 123-132; М. В. Зызыкинъ, Патр. Никонъ, Варшава 1931 та ін.

[2] W. Abraham, Pierwszy spór kościelno-polityczny w Polsce, »RAU.«, wydz. hist.-filoz. t. 32, 281; ks. J. Umiński, Henryk, arcybiskup Gnieźnieński, zwany Kietliczem, Lublin 1926, c. 6; V. Novotný, Ceske dějiny, Praha 1928, D. I, č. 2.

років) і не мали ніякого авторитету. Вибір духовних осіб на Україні був явищем дуже пізним (розвинувся лише за козацьких часів, отже в XVII-XVIII ст.), натомість у Великоросії вибори священиків парафіянами знані від дуже давних часів і розповсюджені були дуже широко. Твердження про некультурність, темноту ітп. великоросів очевидно сильно перебільшені. Зокрема що до сфери церковно-релігійного життя XVI-XVII ст. в Великороссії воно зовсім не було таке темне й жахливе, як уявляє автор: богословська думка деяких тогочасних великоруських письменників стояла на розмірно дуже високім рівні (Зиновій Отенський, Йосиф Волоцький та ін.); релігійно-аскетичне життя в Великоросії довго стояло висше, ніж на Україні; релігійне мистецтво Великоросії було безпосереднім продовженням византійського, й творами його нині захоплюються найкрасші знавці й цінителі мистецтва. — Зєдинення української Церкви з великоруською в 1686 р. відбулося за цілковитою згодою чи навіть на бажання тогочасного гетьмана України Самойловича (котрого сучасна українська історична наука признає одним з найдалекозоріших та найздібніших володарів України)[1] й при безпосередній участи таких морально світлих постатей, як митрополит Ґедеон князь Святополк-Четвертинський, епископ Теодосій Углицький (загально шанований по всій Україні за святе життя, а в кінці XIX в. канонізований православною Церквою) та ін., хоч правда проти бажання більшости тодішних епископів. Зєдинення української Церкви з великоруською спершу полягало лише на признанні зверхности московського патріярха над українською Церквою. Але в управління укр. Церквою патріярх не вмішувався, так що укр. Церква по-давньому зберігала свою de facto майже повну автокефалію; лише у справах догм віри патріярх мав дійсну контролю й жадав дійсного послуху від висшого укр. духовенства. Зміна наступила щойно з заведенням синоду (1721), тоді відбулося справді цілковите обєднання української й великоруської Церков; але треба додати, що притім українські митрополити й епископи здобули рішаючий вплив на управління всією сх.-слєвянською православною Церквою, що викликало сильне невдоволення серед великоруського духовенства. Ця супремація Українців в управлінню сх.-словян. Церквою, заведена Петром I, продовжувалася до другої пол. XVIII ст., коли Катерина II поклала їй край, заборонивши призначати без особливого дозволу Українців на епископські катедри у Великоросії (які здебільшого були позаняті тоді Українцями) та збільшивши число великоросів — членів Синоду; та це було цілком нормальне явище, а не якийсь утиск. Взагалі, твердження своє про утиски спеціяльно над укр. правосл. Церквою в XVIII ст. з боку російського уряду автор

[1] Визначні заслуги гетьмана Самойловича для України освітлив і підчеркнув недавно у спеціяльній розвідці Вол. Пархоменко. Самойлович припинив безперестанні війни, поклав кінець добі »Руїни«, започаткував незвичайно інтенсивний економічний та культурний розвиток Сх. України, уможливив широку кольонізацію укр. степів ітд. Мрією Самойловича було обєднання всіх українських земель, перетворення гетьманської влади у владу дідично-монархічну ітд.; цієї мрії осягнути, правда, не вдалося; але й те, що він зробив, свідчить про його визначний державний талант, ледви чи не більший, ніж у його наступника й продовжателя його політики, теж безперечно визначного державного діяча, гетьмана Мазепи.

не покріпив ніякими поважними доказами. Правда, він вказує на секуляризацію церковних маєтків, але це був утиск зарівно над всією сх.-словянською (україн. й великоруською) Церквою, а не спеціяльно над українською. Проти секуляризації виступали й українські й великоруські епископи, постраждали й ті й другі. Мучеників за особливі права української Церкви не було, були лише оборонці прав всієї сх.-словянської Церкви — як Українці, так і великороси, переслідувані й часом дійсно жорстоко карані російським урядом за часів цариць Анни Іванівни та Катерини II (як нпр. архіеп. Арсеній Мацієвич, який гостро виступав проти секуляризації церк. маєтків, як у Великоросії, так і на Україні й якого особливо прославляють, яко мученика, великоруські старовіри. — Щож до т. зв. »виборної засади« (тобто вибору духовних осіб при участи світських людей), то з нею почали боротьбу на Україні (й Білорусі) самі українські київські митрополити ще тоді, коли церковне управління України було осібне й незалежне від великоруського; особливо рішуче з цією »засадою« (яка була дуже шкідлива в православній Церкві) боровся один з найвизначніших укр. православних митрополитів Варлаам Ясинський. Відколи українські епископи здобули провід також і над великоруською Церквою, вони розпочали боротьбу з виборною засадою також і в великоруській Церкві. — До »утисків« української Церкви російським урядом зачисляє автор ще відокремлення чернигівської епархії від київської митрополії та виняття київо-печерської Лаври зпід зверхности київського митрополита; але в дійсности не було в тім жадного утиску, бо й те й друге зроблено за ініціятивою й на бажання виключно самих Українців. На іншому місці автор підчеркує, що в XVIII ст. архіепископи й митрополити київські призначалися з епископів, які перед тим займали катедри у Великоросії, але не додає, що всі ці епископи були з походження й з виховання Українці, вчилися в українській Київській Академії й лише недовго перебували в Великоросії на епископських катедрах.

Очевидно, що певні ріжниці між церковним життям та церковним управлінням України і Великоросії істнували, а через те й по зєдиненні української Церкви з великоруською не обійшлося без деяких непорозумінь і конфліктів; але автор роздмухав всі ті ріжниці й непорозуміння до величезних розмірів і надав взаємовідносинам української й великоруської православної Церкви характер постійної та засадничої ворожнечі й боротьби, чого в дійсности не було та й бути не могло.

Тенденційність автора проявляється й в оцінці відносин української Церкви до константинопольського патріярха: автор ввесь час уважає залежність української Церкви від константиноп. патріярха злом, але коли обговорює справу унезалежнення її від Константинополя й переходу під зверхність московського патріярха, з обуренням говорить про ніби-то »насильне« й »незаконне« зірвання звязку української Церкви з константинопільським патріярхатом. — Втручування світського уряду в справи кардинальних реформ церковного управління часами автор уважає за дуже добре, корисне й законне діло, часами якраз навпаки; нпр. автор дуже прихильно оцінює спробу кн. Андрія Боголюбського (XII в.) розділити сх.-словянську митрополію на дві — »українську«

й російську, проти чого гостро виступила вся тодішня сх.-словянська єрархія, далі примусове до брутальности відокремлення вел. князем литовським укр.-білоруської Церкви від великоруської (1415-1416) й грубо-антиканонічні заходи т. зв. уряду Української Народньої Республіки в 1919 р. коло заснування української автокефальної правосл. Церкви; але з другого боку, автор рішуче осуджує переведені при певній участи світського уряду відокремлення української Церкви від константинопольського патріярхату (в 1686 р.) та заснування російського Синоду (1721), хоч в обох випадках участь світського уряду була далеко скромніша, ніж у згадуваних висше випадках, які автор похваляє.

Багато в книзі й фактичних помилок. Через брак місця, ми можемо тут вказати для прикладу лише декілька характеристичних. Автор не знає нпр., що в св. Письмі містяться позитивні норми церковного права відносно всіх св. Тайн (а не лише брака), відносно священства, церковного суду ітд. Далі, автор каже, що архієпископами на Сході в давних часах називалися з а в ж д и глави автокефальних Церков; се неточно, бо архієпископами називалися також і звичайні епископи, виняті зпід влади митрополитів і залежні безпосередно від патріярхів. Державно-правне розуміння автономії автор плутає з церковно-правним розумінням неповної автокефалії. Автор тримається перестарілих і відкинутих наукою поглядів про авторство номоканонів псевдо-Схоластикового й псевдо-Фотієвого: він гадає, що псевдо-Схоластиків номоканон дійсно був складений патр. Іоаном Схоластиком († 578 р.), тимчасом, як в дійсности є, цей номоканон складено вже по смерти цього патріярха, десь в останніх роках VI або на поч. VII ст.; відносно номоканона в XIV титулів (псевдо-Фотієвого) автор каже, що цей номоканон »правдоподібно був остаточно доповнений і зредаґований константинопольським патріярхом Фотієм«, хоч уже давно G. E. Zachariae (Die griech. Nomocanones, Пб. 1877), Суворов, еп. Милаш та ін. зясували, що патріярх Фотій не мав в дійсности ніякого відношення ані до редаґування цього номоканону ані до доповнень до нього. Кажучи про пости в грецькій і руській Церкві, автор гадає, що в руській Церкві були менше суворі приписи відносно посту святá, ніж у грецькій; в дійсности було навпаки; тамже безпідставно твердить, ніби великі хвилювання в руській Церкві ізза постів (в XII ст.) повстали через вмішання константиноп. патріярха. Головною рисою укр. правосл. соборів автор вважає присутність і ч и н н и й у д і л в них не тільки епископів, але й представників від білого й чорного духовенства і від усього правосл. народу; без цієї участи церк. собори на Україні, по словам автора, не могли навіть відбуватися; все те — чиста фантазія автора: величезна більшість соборів на Україні відбувалася без жадної участи світських людей, а як що на деяких соборах і були присутні світські люди, то по перше, це не були »представники правосл. народу«, а особи або поіменно запрошені або делєґати від деяких церковних братств; по друге ці світські учасники соборів ніколи не були членами собору, рівноправними з духовними; їм належало щонайбільше право потвердження ухвал собору, або дорадчий голос то що. Автор гадає, що в 1415 р. »вперше обрано окремого митрополита для українських

епархій Литовської держави«: це твердження подвійно невірне, бо й перед 1415 р., в XIV ст. вже бували окремі митрополити для укр. земель литовської або разом литовської й польської держави; а по друге, в 1415 р. обрано митрополита не тільки для українських, але також для білоруських та великоруських земель тогочасної литовської держави. Українську державу 2-ої пол. XVII - першої пол. XVIII в. автор вважає незалежною; тут здається автор виявляє просто нерозуміння ріжниці між розуміннями державности й незалежности, бо трудно припускати, щоби він не знав, що українська гетьманська держава XVII - XVIII вв. знаходилася в залежности від російського царя (щоправда, історики права сперечаються про стисле означення форми цієї залежности, одні доводять, що це був васалітет, інші — протекторат ітд., але сам факт істнування залежности не підлягає сумнівам). В 1763 р. гетьман Кирило Розумовський подав, по словам автора, петицію Катерині II, щоби гетьманство зробити дідичним у його роді; в дійсности, таку петицію подав не сам гетьман, але козацька старшина. Патріярх Адріян, по словам автора, ніби-то нарушив безапеляційність суда київського митрополита, прийнявши на нього скаргу від київських міщан; в дійсности, якраз із листів патріярха до київського митрополита й міщан з приводу цієї скарги яскраво видно, що патріярх стисло додержувався норми про безапеляційність суду київського митрополита. — Досить дивну й грубу помилку знаходимо у французькім та польськім резюме, долучених до праці: а саме в цих резюме пишеться, ніби-то собор 1168 р. займався справою унезалежнення української Церкви від константиноп. патріярха (?!); в дійсности тоді розглядалася справа не унезалежнення української Церкви від Константинополя, але унезалежнення владимирсько-суздальського князівства від церковної влади Київа.

Окремо треба зазначити певне недбальство автора в означуванні імен історичних осіб та географічних назв; так нпр. королівського делегата на берестейськім соборі Радзивила автор називає просто »Христофором Радзивилом«, замість назвати його »Микола-Христофор Радзивил«, або (як що вже конче автор хотів скоротити) в крайньому разі »Микола Радзивил«, як його називають джерела; просто »Христофором« цього Радзивила ані джерела ані історики не звуть, аби не змішувати його з іншим Христофором Радзивилом, його сучасником і кревняком. На іншому місці автор називає городецький собор, що відбувся на 6-ій неділі вел. посту 1628 р., один раз — »собором у Гродському« (?), другий раз »городенським« (?) ітп. Так само з хронольогічними датами: дата вступу патр. Іоана Схоластика на патріярший престіл в кн. Лотоцького — 665 р. (замість 565); на інш. місці (у франц. резюме, долученім до книги) згадується собор 1618 р. у справі унезалежнення української Церкви від влади московського патріярха, — тут очевидно і недбальство в перекладі й заразом помилка в даті; в тімже резюме пишеться, що на соборах 1509 й 1640 рр. затверджено »Сповідання віри« й »Требник« митр. П. Могили — знову чи описки, чи недбалий вираз.

Наша рецензія надмірно розтяглася й тому мусимо урвати на цьому

наші уваги й поправки до книжки проф. Лотоцького. Помилок в ній досить багато, прогалин ще більше; та деяких прогалин уникнути було трудно, бож це перший загальний огляд історії джерел українського церковного права. Та не вважаючи на ріжні помилки й прогалини, працю проф. Лотоцького можна булоб вважати навіть за значний крок наперед в дослідах над історією українського церковного права, якби не шкодили їй, з одного боку, значні методольогічні недостачі (які пояснюються може тим, що проф. Л. по освіті не правник і не історик, а богослов)[1], а з другого боку — ще більше — крайний націоналізм автора, ворожнеча до великоросів, фільо-»соборництво« в оцінці давніших подій і цезаропапістичні (чи радше державопапістичні) тенденції в оцінці недавного минулого української Церкви, фільопротестантизм ітп., — все це разом узяте позбавляє його працю необхідної наукової обєктивности й змушує до всіх його тверджень ставитися з найбільшою обережністю. Вячеслав Заїкин

Nikolaus CZUBATYJ. — **Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte** in den Jahren 1919-1929. (»Przewodnik Historyczno-Prawny«. Lwów 1930. I, 162-179; 263-283; 388-411, і окрема відбитка: Lemberg 1931, 8⁰ 63).[2]

Спеціяльні наукові досліди над історією українського права, передовсім старо-українського або старо-руського, починаються вже в другій пол. XVIII ст. (праці Татищева, що відкрив т. зв. »Руську Правду«, Шлецера, Міллєра, Струбе де Пірмона та ін.); але творцем науки історії старо-руського права звичайно вважають славнозвісного німецького ученого Еверса, автора праці: Das älteste Recht der Russen (1826), яка відограла, можна сказати, епохальну ролю в дослідах над історією старо-руського права.[3] Майже рівночасно з Еверсом подав дуже цінні причинки спеціяльно до історії церковного права на Русі-Україні київський правосл. митрополит Євгеній Болховитинов,[4] в котрім бачуть першого

[1] Впрочім у автора й з богословією не все гаразд: не кажучи вже про його виразний фільопротестантський ухил і »державопапістичне« освітлення церковних справ у недавній минувшині, в його праці помітні ще й сліди релігійного модернізму (на цю характеристичну рису праці автора звернув мою увагу Впр. о. проф. А. Іщак, котрому за цю вказівку складаю при цій нагоді свою подяку.

[2] На сю працю написав я коротку рецензію для »Дзвонів«, поміщену в ч. 2 цього місячника (с. 139) й підписану моїми ініціялами (В. З.); але — друкуючи цю рецензію — редактори »Дзвонів« без мого відома зробили в ній деякі досить істотні зміни. З огляду на це, я не можу нести відповідальности за погляди, висловлені в згаданій рецензії про працю д-ра Чубатого, поміщеній в ч. 2 »Дзвонів«.

[3] Впрочім, не дуже давно Т. Тарановський, на сторінках »Czasopisma prawn. i ekon.« (Краків 1920, т. XVIII), в спеціяльній статті про працю давнього польського історика права Раковецького про »Руську Правду«, висловлює думку, що основником науки історії руського (сх.-словянського) права треба вважати радше Раковецького; анальогічного погляду тримається й О. Бальцер.

[4] Пор. прим. його розвідки: Разсужденіе о чинахъ греко-россійскія Церкви. Москва 1817 (зокрема розділ про церковний суд), Имѣетъ ли Кормчая книга силу и употребленіе въ гражданскихъ и уголовныхъ судахъ? (в книзі: Описаніе Кіево-Софійскаго собора и кіевской іерархіи. К. 1825), розділ про Кормчу Книгу в нарисі: Кипріанъ — митрополитъ кіевскій и всея Россіи (в кн.: Историч. словарь о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина..., Пб. 1827, т. I) ітд.: окремо треба згадати його: Історію россійской іерархіи, в якій особливо старанно узгляднена історія Церкви й церк. устрою на Україні.

спеціяльного ученого дослідника історії руського (сх.-словянського) церковного права.[1] — Від того часу досліди над історією українського права, світського й церковного, розвинулися дуже широко й з великим успіхом. Найбільше й найліпше досліджено, розуміється, історію старо-українського права (X-XIV ст.). Дещо менше і слабше досліджувано українське право литовсько-польської доби, але і в цій ділянці зроблено всетаки чимало (досить згадати праці Ігн. Даниловича, Іванишева, Леонтовича, Антоновича, Ор. Левицького, Лучицького, Демченка, Бальцера, Бершадського, Владимирського-Буданова, Довнар-Запольського, Домбковського, Кадлеца, Кутшеби, Лаппа, Любавського, Максимейка, Малинівського, Тарановського, Ясинського й баг. ін.). Найпізніше звернено увагу на українське право козацької доби (щойно в другій пол. XIX ст.), хоч і в цій галузі було дещо зроблено перед 1917-18 рр. — праці О. Лазаревського, Антоновича, Ів. Лучицького, О. Єфименкової, О. Кістяковського (видавця: Прав, по которым судится малороссійскій народ), Д. Міллєра, Шиманова, Теличенка, Мякотина, Мик. Василенка, Слабченка та ін.; в 1909-1912 рр. бачимо вже й спроби, так сказатиб, ідеольогічного освітлення історії українського права й державного устрою козацьких часів (у працях Слабченка, Василенка й Липинського), але цей період історії українського права лишився освітлений всетаки неповно і розмірно дуже мало. Дещо написано було й по історії українського права в пізнішім періоді на Кубані (праці Попки, Короленка й особливо Щербини). Історію українського церковного права (греко-католицького й православного) менше досліджувано, ніж історію світського украін. права, але всежтаки існує досить велика література й по історії украін. церковного устрою й права (історичний огляд цієї літератури я нині готую до друку).

В кожнім разі, всупереч твердженню проф. М. Чубатого, ніби-то досліди над історією украін. права були поставлені в давнійшій російській державі за царських часів у тяжкі умовини — через »l'opression, exercée par le régime impérial russe«, і ніби-то щойно з упадком російського царату на Вел. Україні почався великий поступ цих дослідів,[2] — мусимо рішучо ствердити, що протягом XIX й на поч. XX ст. досліди над історією укр. права розвивалися з великим успіхом, і то головним чином в межах б. російської держави. Але в дослідах тих були дві дуже значні прогалини, а саме їх нерівномірність у відношенні до ріжних періодів історії укр. права і відсутність загальної систематизації, чи інакше кажучи брак загальних курсів історії українського права; поруч цих двох недостач, слід ще зазначити й третю, недостаточне відріжнювання українського права від права сусідних народів, особливо великоруського та білоруського.

---

[1] Див. напр.: П. А. Прокошевъ, Каноническіе труды Іоанна епископа Смоленскаго. Казань 1895. — Але розуміється, що й перед митр. Євгенієм Болховитиновим були вже досліди над історією церковного права на Україні. Початком тих дослідів можна вважати вже видання митр. І. Потієм джерел до історії взаємин руської Церкви з Римом та писання Л. Кревзи, архіеп. св. Й. Кунцевича, далі (вже з православного боку) З. Копистенського ітд.

[2] N. Czubatyj. L'histoire du droit en U. S. S. R. »Przew. Hist.-Pr.« I (1930), 206.

Отже завданнями найновішої української правничої історіографії мусіли стати, передовсім, освітлення українського права (й державного устрою) козацької доби, систематизація попередних вислідів української історично-правничої науки та яскраве відокремлення українського права від права сусідних народів, а також національно-ідеольоґічне зясування процесу еволюції української державности й українського права, і понад те все спеціяльне дослідження історії українського церковного права, як менше дослідженого, ніж укр. право світське. Дещо в усіх цих напрямах протягом останніх кільканадцяти років дійсно зроблено. Отже, появилося кілька вельми цінних джерельних праць з історії українського державного устрою й права козацької доби (найцінніші серед них безперечно праці Л. Окиншевича й М. Слабченка). Видано кілька спроб (переважно не скінчених) загальних оглядів історії українського державного устрою й українського права: Лекції історії укр. права Р. М. Лащенка (2 томи), літоґрафований: Огляд історії укр. права М. Чубатого, далі — мої: Лекції по історії суспільно-державного ладу України й: Головні моменти історії укр. державности; тутже треба згадати напів історично-правничу Історію України на соціял. основі Д. Багалія й популярний огляд О. Терлецького, Історія укр. держави. Зявилися й інтересні спроби національно-ідеольоґічного освітлення процесу еволюції укр. державности й права — Вяч. Липинського, Ст. Томашівського, Ів. Кревецького, Р. Лащенка та ін. (деякі сторони того процесу старався зясувати і я в своїх працях). Рівночасно найновіші історики укр. права в загальних оглядах і в монографіях намагалися розмежувати укр. право від права сусідних народів. Появилася й низка праць з історії укр. церковного права. — Всетаки в цілому здобутки української історично-правничої науки по 1917 р. не видаються нам такими значними, як М. Чубатому, що в значній мірі треба пояснити жахливим терором больш. влади на Вел. Україні та іншими несприятливими умовами для укр. науки. Дійсний поступ помітний в останніх роках, на наш погляд, лише в дослідах над історією державного права України в козацькій добі. Але, розуміється, певну і часом значну вартість становлять і деякі інші українські історично-правничі праці, видані за останні кільканадцять років. Будь-що-будь праць тих вийшло дуже багато; розкидані вони в найріжніших виданнях гал.-українських, наддніпрянських, еміґрантських, а також і російських, польських, білоруських, литовських, німецьких і т. д. При сучасних умовинах багато з тих праць лишаються невідомими навіть фаховим історикам українського права, хочби як пильно старалися вони стежити за науковими новинами. Тому критично-бібліографічний огляд найновішої української історично-правничої літератури був без сумніву дуже потрібний, і М. Чубатому за зложення такого огляду наука наша мусить бути вельми вдячна; тим більше, що огляд свій він складав дуже старанно й сумлінно. При сучаснім жалюгіднім стані нашої бібліоґрафії поза межами СССР., неналагодженості звязків навіть поміж україн. ученими, не кажучи вже про звязки з ученими-чужинцями, при розкиданости видань і т. д., складання критично-бібліоґрафічних оглядів ріжних галузей укр. науки є нині річю незвичайно тяжкою, — і тому жаден зі скла-

дачів таких оглядів (не виключаючи навіть такого доброго й фахового бібліографа, як Вол. Дорошенко) не уникнув досить значних пропусків. Не уникнув тих пропусків і д-р Чубатий (головно з обсягу історії українського церковного права), та розмірно пропусків тих не так уже багато; в усякому разі у Чубатого пропусків значно менше, ніж в оглядах укр. історіографії Дм. Дорошенка, Крипякевича й Кордуби. Рівночасно з тим огляд проф. Чубатого відзначається належною безсторонністю; в ньому нема й тіни тієї однобічности й тенденційности, які зустрічаються в історіографічнім огляді М. Кордуби, (котрий цілковито перекручує погляди й зміст творів несимпатичних йому авторів). Взагалі праця Чубатого має вповні науковий характер.

Та високо цінячи велику старанність, обєктивність і науковий характер праці Чубатого, мусимо подати до неї кілька засадничих критичних уваг, поправок і доповнень.

Передовсім, ми ніяк не можемо погодитися з тою схемою та періодизацією історії української державности й українського права, які подає автор у своїм огляді. Автор признає існування до 1054 р., чи навіть до 1169 р., єдиної (einheitlich) сх.-словянської Київської Держави, до якої ніби-то належали й великоруські й білоруські землі. Після упадку цієї »єдиної Київської Держави«, а саме спершу по смерти Ярослава Мудрого († 1054) і особливо по 1169 р., наступницею староукраїнської Держави (Київської) зробилася держава Галицько-Волинська (до 1340 р), хоч галицько-волинські князівства відзначалися деякими осібними прикметами устрою, а саме устроєм »февдально-аристократичним« (Nach dem Zerfalle des einheitlichen Kiewer Staates u. z. zuerst nach dem Tode Jarosław des Weisen († 1054) und endgültig im J. 1169 wurde der Halicz-wolhynische Staat zum Nachfolger des altukrainischen Staates (bis 1340), obwohl die Halicz-wolhynichen Fürstentümer manche separate Verfassungsmerkmale aufweisen (feudale Aristokratie). — Далі зазначає автор »другий період« (1340-1648), коли більшість укр. земель входила в склад Литовсько-Руської, а потім Польсько-Литовської держави й створила разом з Литвою та Білоруссю спільне західноруське право (westruthenisches Recht). — В третім періоді (1648-1784) на українських землях »по тамтім« боці Дніпра існувала »напів-суверенна« »козацька держава«, котра, хоч була під протекторатом московських царів, мала свій осібний державний устрій і своє власне право. — »Зі знищенням державного характеру України (1784) кінчається історія укр. права. В XIX ст., на думку д-ра Чубатого, може бути мова тільки про звичаєве право українського народу«.

Схема ця нас зовсім не задовольняє, й з історично-правничого погляду є вона в багатьох точках невідповідною. Передовсім, автор — не вважаючи на те, що сам працював у ділянці історії церковного права — забуває, що, крім права, утвореного державою й права звичаєвого, існує ще право церковне. Отже й після упадку української держави та знищення української автономії, крім українського звичаєвого права, лишалося ще, яко »діюче« або »обовязуюче«, право церковне (хоч — як бачимо низше — й українське право, утворене державою в XIX ст. не зовсім зникло); правда, православна Церква на Україні вже під

кінець XVIII ст. утратила своє осібне право, але греко-католицька Церква мала і має своє власне право ввесь час.

Далі, звертаючись до схеми історії української державности, бачимо, що автор ігнорує так звані напів-історичні часи. Правда, можнаб поставити питання, чи мають »напівісторичні часи« якесь значіння й інтерес для історії укр. державности й права й чи можлива навіть взагалі історія державности й права на укр. землях в напів-історичних часах. Думаю одначе, що на обидва питання треба дати відповідь позитивну. На значіння тої найдавнішої історії державности й права на наших землях (не тільки в »антському«, але й у »скито-сарматському« періоді) вказував уже давно Самоквасов; вінже дав і спробу характеристики найдавнішого права україн. земель та вказав на подібности й звязок того права з пізнішим старо-руським правом IX-XII вв. Тепер, коли, на підставі вже значно більшого археольогічного матеріялу й користаючись досконалішим методом, М. Ростовцев виявив яскраво неперервність культурної традиції на укр. землях від скито-сарматських часів до кінця першого тисячоліття по Р. Хр., історія державности й права на укр. землях у найдавніших часах набирає тим більшого значіння. Узгляднення тих найдавніших часів потрібне також для яснішого зрозуміння державного устрою й права Руси-України IX-XIII ст.; бо далеко неоднаково, чи Русь IX-XI ст. мала перед собою довгу історію й була наступницею культури й державности, що істнували вже понад тисячу літ на укр. землях, чи вона знаходилася щойно у первісній стадії — творення початків державного устрою. А що на підставі навіть обмежених наших відомостей про державність і право українських земель перед IX ст., всетаки можливо писати історію державности й права в тих часах, про це свідчать праці Самоквасова, Мацейовського, Кадлеца, Бальцера й ін.; зокрема звертаємо увагу на клясичну працю високо-заслуженого львівського ученого О. Бальцера: Uwagi o kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej (вид. в 1929 р.), в котрій цей учений в значній мірі освітлює також найдавнішу історію державного устрою всіх взагалі словянських племен.

Що торкається характеристики державного устрою старої Руси-України, не можна погодитися передовсім із твердженням про істнування до 1054 р. чи навіть до 1169 р. »des einheitlichen Kiewer Staates«, у склад якого ніби-то входили всі сх.-словянські землі. Як це вже давно виявили В. Сергєєвич та ін. російські й українські історики права, єдиної сх.-словянської держави в IX-XII вв. не було. Київщина, Волинь, Галичина, Турово-Пінщина, Сіверщина, й таксамо землі Полоцька, Новгородська, Суздальська та ін. віддавна були окремими державами. Лише на короткий час обєднували їх, але й то лише зовнішними звязками (скоріше міжнародноправного ніж державноправного характеру) деякі київські князі — Олег, Ігор, Святослав, Ярополк, Володимир, Ярослав; але це не було справжнє державне обєднання, лише особиста унія, або данницька залежність, васалітет ітп.; до того-ж обєднання це не обіймало здається ніколи всіх сх.-словянських земель, а лише більшу чи меншу їх частину, і — що найголовніше — бувало дуже коротким, бо зі смертю майже кожного із сих князів обєднання розривалося, а часом і за їх життя васалі

піднімали повстання (Древляне проти Ігоря, Святополк Туровський і Ярослав Новгородський — проти Володимира ітд.). Ані смерть Ярослава Мудрого (в 1054 р.), ані 1169-ий рік (в котрім Київ на короткий час був занятий суздальсько-владимирським князем Андрієм Боголюбським), з погляду історично-правничого не внесли істотних змін в державно-правні відносини сх.-словянських земель-держав (хоч розуміється не лишилися без впливу на їх біжучу політику).[1]

Так само не можна погодитися з твердженням, що Галицько-Волинська держава була під оглядом історично-правним наслідницею Київської. Що найбільше, можна говорити про наслідництво Київської держави Галицько-Волинською з погляду культурного, може навіть національно-ідеольогічного, почасти теж може й економічного, але ні в якому разі — з погляду історично-правничого. Волинська й Галицька землі-держави не повстали з руїн Київської держави, а існували поруч із нею від давніших часів, в кожнім разі перед 1054-1169 р.; з другого боку й Київська держава не перестала існувати ні в 1054 р. ні в 1169 р. Правда, її політичну могутність в XII ст. захитано, але її окремішну державність не знищено.

Перебільшеним треба також вважати твердження про відмінність галицько-волинського суспільно-державного устрою від київського. Д-р Чубатий добачує в Галицькій і Волинській землях-державах XII-XIV вв. риси февдалізму, Як що він розумінню »февдалізм« надає ширший зміст (як то роблять часто новіші російські історики, особливо марксисти), з цим можна погодитися, але риси такого »февдалізму« можна знайти і в Київщині і навіть у великорус. землях (порів. студії Павлова-Сильванського, Тарановського), — отже в тім ще нема особливости галицько-волинського суспільного устрою. Але, як що д-р Чубатий терміновi »февдалізм« надає вузше розуміння, поширене в зах.-европейській науці, тоді — ледви чи його твердження про »февдальний« устрій Галичини й Волині в XI-XIV ст. булоб вповні вірним.

В III-ім періоді (1648-1784), по словам проф. Чубатого, існувала начебто одна »козацька держава« — »по тамтім« боці Дніпра, себто очевидно Лівобережна Гетьманщина. Алєж, крім Лівобережної Гетьманщини, існувала якийсь час, яко окрема держава, Правобережна Гетьманщина; крім того існували ще невеличкі держави, т. зв. слобідсько-українські »полки« й державоподібна орґанізація »Війська Запорожського«,[2] не кажучи вже про недовговічне українське »Військо Волж-

---

[1] Докладніше це питання я старався висвітлити в ін. моїх працях (Головні моменти історії укр. державности, Варш. 1923; Chrześcijaństwo w Europie Wsch. w połowie X w., »*Ἐλπίς*« кн. I-IV; Християнство на Україні за часів кн. Ярополка I, »Зап. ЧСВВ.« т. III; Русь, Византія и Римъ, »Китеж« 1928, кн. VI-X; Русь, Україна і Великоросія, »Дзвони« 1931, кн. 1-3); тому на цім місці довше над сим питанням не зупиняюся.

[2] Питання про українські держави XVII-XVIII ст. докладніше я старався освітлити в моїй дисертації pro venia legendi: Соединение Украины с Московским государством (1919) і в Лекціях по історії суспільно-державного ладу України (част. вступна, Варш., 1924, розд. II-IV), а також коротко в нарисі: Головні моменти історії української державности. — Л. Окиншевич в рецензії на мої: Гол. моменти історії укр. держ., покликаючись на »авторитет« Д. Багалія, підніс гадку, що Слобідські

ське«. »Козацька держава«, як досить невдатно називає М. Чубатий Гетьманську Україну XVII-XVIII ст., перебувала, по його словам, під протекторатом російських царів — і то неначеб аж до 1784 р., та в дійсности, очевидно, було інакше. Питання про те, який характер мало з'єднання України з Великоросією в 1654 р. й пізніше, належать до найбільше спірних в історично-правничій науці. Тут не місце розглядати це складне, але дуже цікаве питання. Та в кожнім разі, як що навіть погодитися з М. Чубатим, що Переяславська умова усталювала лише протекторат царя над Україною, не підлягає ніяким сумнівам, що з часом залежність України від Росії стала значно більшою; в кожнім разі, в XVIII ст. звязок України з Росією ніяк не можна назвати протекторатом.

Незрозуміло, чому Чубатий кладе кінець укр. державности на 1784 р. Кінець гетьманства і заразом Гетьманщини, яко держави, наступив 1764 р. (тогож року знищено й окремішність Слобідських »полків«); після того на Гетьманщині лишалося ще щось в роді автономії, на чолі б. гетьманської України стояла т. зв. »Малоросійська Колєгія«, але в 1781 р. скасовано й Колєгію й ґенеральний суд, і ґенеральну та полкову управу і т. ін., словом знищено й автономію. Військо Запорожське зруйновано в 1775 р.

Д-р Чубатий гадає, що зі знищенням укр. державности (в 1784 р.) »кінчається також історія укр. права«. З цим рішучо не можемо погодитися. Передовсім, як ми вже згадували, й по 1784 р. принаймні серед частини укр. народу лишалося своє церковне право, котре має за останні 150 років немаловажну історію. Далі, хоч українську державність скасовано й на Гетьманській і на Слобідській і на Степовій Україні, деякі рештки її ще якийсь час лишалися: маємо на увазі Задунайську Січ (що істнувала до 1828 р.) і особливо Чорноморське, а пізніше Кубанське Військо, котре продовжувало своє істнування до 1920 р. і, хоч правда вже на поч. XIX ст. втратило державоподібні риси своєї орґанізації, а потім і автономію, але задержувало в своїм устрою багато своїх особливих питоменностей. — Далі, на самім кінці XVIII ст., за царювання імп. Павла I (1796-1801), на короткий час привернено частинно давний устрій на Україні, відновлено ґенеральний суд і т. ін. Крім того, зі знищенням україн. державности за Катерини II, не скасовано українського права. І на Лівобер. Україні, б. Гетьманщині — а саме в Чернигівщині й Полтавщині й на Правоб. Україні, прилученій до Росії від Польщі, до серед. XIX ст. уживалося зах.-руське право (Литовський Статут, маґдеб. право ітп.). А навіть і пізніше — аж до 1919 р. задержала обовязуюче значіння в Чернигівщині й Полтавщині ціла низка норм Литовського Статуту пїд виглядом »особливих місцевих законів

полки були тільки автономними краями, а не малими державами (»Праці Комісії для виучув. іст. зах.-рус. та вкраїн. права«, вип. 2, ВУАН, 1926); але покликування на Багалія виглядає просто комічно: Багалій взагалі в історично-правничій науці ніяким »авторитетом« не є; до того, кажучи про »автономію« Слоб. полків, Багалій навіть не думав давати історично-юридичної кваліфікації, а просто зазначав певну осібність Слобожанщини від Росії. Взагалі, Окиншевич виявив лише свою неознайомленість з питанням про правне становище Слоб. полків у XVII-XVIII ст.

Чернигівської й Полтавської губерній«. На поч. XIX ст. навіть проєктовано перевести кодифікацію зах.-руського права ітд. В кожнім разі й з цих коротких наших уваг видно, що історія укр. права не скінчилася зі знищенням укр. державности в 2-ій пол. XVIII ст. Узгляднення історії укр. права в кінці XVIII, в XIX, і на поч. XX ст. важне між ін. і для усталення неперервної традиції укр. права, яке почало відроджуватися з відбудуванням Української Держави в 1918 р. Цього незвичайно важного моменту — відродження укр. державности, М. Чубатий у своїй схемі так само чомусь не зазначив.

Вкінці, обговорюючи схему історії укр. державности й права, вважаємо необхідним порушити ще два питання, а саме про український елемент в польсько-литовській державности по Люблинській унії й про український елемент у Молдавській державі й молдавським праві. Як відомо, устрій »Речи-Посполитої« по Люблинській унії прибрав незвичайно своєрідні форми: з одного боку, начебто Польща й Литва разом з приналежними до них українськими й білоруськими землями злилися в єдину унітарну державу, з єдиним соймом (так що начебто велике князівство Литовське не мало більше навіть автономії, бо правотворчий орган-сойм був спільний для »Литви« й »Корони«); але, з другого боку, головна вага й у праводавстві й в ін. найважніших справах переноситься на соймики, так що сойми, як кажуть деякі дослідники, стають неначе »конґресами«, на котрих лише порозуміваються представники соймиків; окремі землі, з котрих складається Річ-Посполита, зокрема Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина ітд. ніби продовжують своє державне існування, чи інакше кажучи, залишаються державоподібними організаціями; українська державність на Київщині, Волині, Поділлі ітд. неначебто існує, хоч і в обмежених формах, майже до самого упадку Речи-Посполитої; колиж польські поступовці централісти роблять спробу сцентралізувати Річ-Посполиту (конституція 3-го мая), проти них виступають »тарговичани«, майже виключно кресовці, котрі боронять при тім також певної окремішности »кресових« земель. Не обстоюю цих поглядів категорично; висловлюю радше в тій ціли, щоби викликати обговорення цього питання в нашій науковій літературі. — Друге питання, про участь українського елєменту в молдавській державности й праві, почасти більше ясне, почасти навпаки темніше. Не підлягає ніяким сумнівам, що в молдавській культурі до XVII ст., а почасти й пізніше, був дуже сильним словянський і зокрема український елемент; отже a priori є право припускати, що український елемент мусів відограти певну ролю в молдавській державности й відбитися в молдавськім праві. Але дослідів у тім напрямі майже нема. — Очевидно, що неузгляднення сих двох питань у схемі Чубатого не можемо ставити йому в провину, з огляду на їх невиясненість і спірність.

Переходячи до розгляду й оцінки самого огляду д-ра Чубатого, мусимо передовсім зазначити, що автор, на наш погляд, обійняв у своїм огляді може занадто вже великий матеріял. Він зазначив у нім чимало дрібних і слабеньких творів, часом навіть таких, про які може ліпше булоб навіть не згадувати (або як що вже згадувати, то хіба з відповідною гострою оцінкою). Тимчасом автор іноді дає досить слабим тво-

рам прихильну оцінку, нпр. нарисові Т. Галіпа, поміщеному в Ужгородськім »Наук. Збірнику т-ва »Просвіта« за 1928-29 р.« (прихильна оцінка Чубатим цього нарису й деяких інших слабих річей викликала, до речи сказати, серед чужих учених, так сказатиби, скептичне відношення до огляду д-ра Чубатого, — відношення не оправдане, бо поза кількома справді невідповідними оцінками, в загальному огляд Чубатого має вповні поважний науковий характер). Отсе узгляднювання деяких слабих писань, часом навіть з невідповідно прихильною оцінкою, тим більше кидається у вічі в огляді проф. Чубатого, що рівночасно праці високої наукової вартости, навіть деякі праці просто-таки епохального значіння, згадуються лише коротенько, без жадної оцінки, без зясування їх ваги (нпр. »Україна на переломі« Липинського, велику ролю котрої для нашої науки яскраво зясували Ст. Томашівський, І. Крипякевич, І. Кревецький та ін.) або й не згадуються зовсім (»Релігія й Церква в історії України« Липинського, далі короткі, але дуже важливі нариси Томашівського і низка інш.) Взагалі, наш автор не відріжняє золотого колосся від непотрібного, а часом і шкідливого кукіля. І всякого, хто хоче користуватися оглядом Чубатого, можна сказати, придавлює безліч назв ріжних праць, поданих без належного розріжнення між ними того, що дійсно заслуговує на увагу. Через те користування цим оглядом, особливо для учених-чужинців, не вважаючи на всі його позитивні риси, буде досить тяжким.

Слід також висловити жаль, що автор не зазначив у своїм огляді головних ідеольогічних і методольогічних напрямів у сучасній українській історично-правничій науці. Протягом останніх двадцяти років, особливо в дослідах над історією державного й церковного устрою України, бачимо дуже цікаву зміну ідеольогічних напрямів і шукання нових шляхів наукового дослідження. Старе народництво, що панувало (мимо, опозиції Куліша й Драгоманова) в українській історичній та історично-правничій науці від часів Костомарова аж до недавнього часу, тепер уступає місце іншим. Останнім »могиканом« народництва в нашій історичній науці, особливо в дослідах над історією державного ладу України, є Мих. Грушевський; з інших визначних учених народницької ідеольогії тримається лише О. Мицюк, досліди котрого над історією аґрарної політики мають безпосередне віднесшення до історично-правничої науки; та ще до певної міри народницькі погляди відбиваються у працях бл. пам. Р. М. Лащенка та у самого М. Чубатого. Але більшість українських істориків державного ладу творять нові ідеольогічні напрями: національно-державницький (Вяч. Липинський, І. Крипякевич, Вол. Залозецький, Вас. Кучабський, О. Терлецький, Д. Олянчин, Теофіль Коструба;[1] давніше до цього напряму належали й Ст. Томашівський та І. Кревецький), марксівський (до якого волею або неволею належать нині всі історики й історики права на Вел. Україні) і нарешті найно-

[1] Впрочім, в межах цього напрямку є дуже відмінні розгалуження; що до самого основоположника цього напряму Вяч. Липинського, в нього націонал-державництво властиво було лише одним з елементів історичного світогляду, враз із клясократичним монархізмом та яскравими християнсько-етичними елементами; порів. мою ст.: Вяч. Липинський, як історик, »Дзвони« 1932, ч. 6.

віший напрям, котрий може найліпше буде назвати католицьким, започаткований Ст. Томашівським; в самого Томашівського католицька ідеольогія, правда, змішується подекуди з іншими; але в інших істориків, що наближаються в більшій або меншій мірі до тогож напряму, нпр. у І. Кревецького й о. Й. Скрутеня, історичний світогляд є очевидно вже чисто католицький. Подібно й в українській історично-каноністичній науці бачимо нині кілька напрямів: народницький або народницько-соборницький, дуже поширений серед православних істориків (та ніби-істориків) церковного устрою (але до цього напряму схиляється, як це не дивно, й дехто з істориків церк. устрою — католиків), державницький або »державопапістичний« (це властиво змодифікований »цезаропапістичний« напрям; найяскравіше він відбився в статтях Ол. Лотоцького й Вікула), »епископалістичний« (поширений виключно серед православних; порів. праці архіеп. Олексія Громадського, ґр. Граббе та ін.) і католицький та »фільокатолицький«. Це, здається, основні течії в сучасній українській науці історії державного й церковного устрою. Тут не місце спинятися докладніше над цим питанням. Думаємо, що узгляднення й характеристика цих течій повинні булиб знайтися в критично-бібліографічнім огляді найновішої української історично-правничої науки й сприялиб яснішому зрозумінню шукань і шляхів цієї науки в останніх часах.

Думаємо, що в примітках до огляду треба булоб подати, принаймні, найважніші рецензії на історично-правничі праці. Прецінь деякі з тих рецензій мають значну наукову вартість і часом уявляють собою властиво навіть невеликі самостійні розвідки, прим. рецензія Томашівського на праці Пархоменка про початки Руси, йогож рецензія на працю Бавмґартена: Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides russes (обидві рецензії в »Kwartalniku Histor.«), рец. В. Абрагама на працю Домбковського: Stosunki kościelne w ziemi Sanockiej w XV st. (ibid.), рецензії М. Василенка на ріжні праці, зокрема на працю самого М. Чубатого: Про правне становище Церкви в козацькій державі (в »Працях Комісії по виуч. історії зах.-рус. та україн. права«) ітд. Особливо було потрібно, як нам здається, зазначити рецензії, писані на зах.-европ. мовах, про праці на українській та ін. словянських мовах. Такі рецензії допомоглиб тим західним ученим, які не знають словянських мов, але цікавляться нашою історично-правничою наукою, принаймні почасти, по рецензіям, познайомитися з деякими її здобутками.

Далі мусимо зазначити, що д-р Чубатий, як нам здається, занадто тісно обмежує рямці історично-правничої науки. Очевидно, що цілу низку праць дуже важних для історії укр. права, не зазначає він тому, що не вважає їх за історично-правничі, нпр.: Нарис укр. історіографії Дм. Багалія, Огляд україн. історіографії Дм. Дорошенка, Введеніе в русскую исторію Є. Шмурла і Введение в русскую историю В. Пічети, Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes М. Бавмґартена, The origin of the Russian State on the Dnieper М. Ростовцева та низку інших, з котрих багато, до речи сказати, одмічає у своїй великій праці »Powszechna kronika historyczno-prawna za lata 1920-1925« проф. П. Домб-

ковський.[1] Але праці того роду, що стоять на межі історично-правничої науки й споріднених наук, розуміється, повинні були ввійти в огляд історично-правничої науки, бо вони часто дають навіть більше вартісне освітлення історії права, ніж праці суто-історичноправничі; тому західна історично-правнича бібліографія звичайно завжди нотує такі праці.

З загальних оглядів історії україн. права д-р Чубатий зазначає лише: Лекції по історії укр. права Р. Лащенка та свій Огляд історії україн. права (літографований), обидва нескінчені, але не подає ані короткого змісту цих оглядів, ані характеристики їх з погляду методольогічного й ідеольогічного, ані оцінки огляду проф. Лащенка, про що треба дуже пожаліти.[2] Тутже згадує (на жаль, занадто загально) Історію Руси-України М. Грушевського, в котрій, як відомо, цілі розділи присвячені історії українського суспільного, державного й церковного устрою й взагалі історії україн. права. Очевидно, що тутже при перегляді загальних курсів (або інакше, оглядів) історії укр. права треба було згадати також курси історії сх.-словянського права О. Малинівського, що виходили на російській мові під ріжними назвами в 1918-1919 рр. (История русской культуры, Історія русскаго политическаго строя і т. п.), Історію України на соц.-економічному ґрунті Дм. Багалія (Київ 1928), в котрій розглядається головно історія суспільно-політичного устрою України, Історію україн. держави О. Терлецького (котра є властиво коротким і популярним оглядом історії укр. державности та державного устрою України), Очеркъ исторіи права русскаго народа Ґ. В. Вернадського, (Прага 1924), в котрім узгляднюється почасти й історія укр. права, зокрема розглядається питання про правний характер українсько-московського зєднення, Historję prawa rosyjskiego, cz. I: Historja ustroju państwowego Т. (Ф.) Тарановського (»Pamiętnik Hist.-Prawny«, під ред. П. Домбковського, т. VI, зош. 1, Львів 1928) то що. До загальних оглядів історії українського права належить, без сумніву, і мій нарис: Головні моменти історії української державности (»Трибуна України«, 1923. ч. V-VII і окремо: Варшава 1923), котрий одначе автор чомусь згадує не серед загальних оглядів, а серед праць про Переяславську умову 1654 р.[3] Крім того, думаю, що коли автор вважав за потрібне згадати про отсей мій короткий нарис, що властиво є лише конспектом моєї другої ширшої праці: Лекції по історії суспільно-державного ладу України (частина вступна, вид. Вищих Курсів Українознавства у Варшаві, 1924), то тим

---

[1] Див. нашу рецензію на сю цінну працю висше, ст. 406.

[2] Д-р Чубатий подав між ін., помилково назву II тому »Лекцій« проф. Лащенка: »Державне право 2-гої доби«. В дійсности вона називається так: »(Лекції по історії українського права). Частина друга: Литовсько-польська доба. Випуск перший: Памятники права«. Ріжниця, як бачимо, велика й істотна. Найгірше те, що з невірно поданої назви читач огляду Чубатого, незнайомий з працею Лащенка, невірно уявлятиме собі зміст II тому »Лекцій« Лащенка. В кожнім разі, дивно, що М. Чубатий невірно означив назву (а разом з тим і зміст) другого тому єдиного у нас друкованого загального огляду історії україн. права.

[3] При тім автор помилково подає зміст цього нарису, кажучи, ніби-то я в цім нарисі розглядав »die internationale Lage der Ukraina im XVII Jh.« В дійсности, в цім нарисі я даю короткий огляд історії української державности й державного ладу України від найдавніших (антських) часів до наших днів.

більше треба було згадати про цю мою другу ширшу працю,[1] але він не згадує її зовсім.

На другім місці (після загальних оглядів) проф. Чубатий дає перегляд праць по методольогії історії укр. права. Праць таких називає він небагато: Л. Окиншевич, Наука історії укр. права (»Україна«, 1927, I-II); О. Малинівський, Про складання курса історії права укр. народу (»Праці«[2] т. III, 1927); йогож, Як треба вивчати й знати історію укр. права (»Червоне Право«, Харків 1928, 15-16); В. Новицький, Державне минуле України, як предмет науки (»Україна«, 1929, IX: це зовсім слабенька стаття, якої можна булоб і не згадувати; або, коли вже згадувати, треба було зазначити її слабі сторони, недостатне опанування методольогії історії права, недостатну знайомість з російською історично-правничою літературою, бажання автора за всяку ціну сказати щось »нового« ітд.); J. Adamus, Z zagadnień prawa litewskiego (Львів 1926); С. Борисенок, Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права (»Праці« т. VI, 1929); П. Сосенко, Етнольогічні первні в староукраїнськім праві (Львів 1924); М. Грушевський, Початки громадянства (Прага 1924) та кілька праць по методольогії звичаєвого права. Загалом, як бачимо, небагато. Кидається у вічі відсутність згадки про високоцінну українську працю по теорії й методольогії права взагалі, в котрій даються цінні уваги спеціяльно по методольогії історії укр. права: Загальна наука права й політики Ст. Дністрянського (Прага 1923).[3] Далі Чубатий не згадує цікавих (хоч правда далеко недосконалих) праць Дм. Багалія: Нарис української історіографії (Київ ВУАН., в. I. 1922, в. II. 1925)[4] і Історія України на соціяльній основі (Київ 1928); обидві вони мають методольогічний вступ (порів. мою ст.: Спроба систематичного викладу української історіографії — в »Зап. НТШ.«, т. 144-145, а про неї рец. Л. Окиншевича в »Працях« вип. III, 1927; див. також мою рец. на перший випуск Нарису укр. історіографії Багалія — в »Старій Україні«, 1925, ч. 5). Не знаходимо також згадки про непозбавлену інтересу полеміку з приводу Лекцій по історії укр. права Р. Лащенка в »Працях« т. III (сс. 395-420), про нарис М. Слабченка: До методольогії історії робітничого класу (»Черв. Шлях«, 1927, ч. 5),[5] про дуже важні праці В. Пічети: Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права XV-XVI ст. у гісторыяграфіі (»Полымя«, 1926 N 8; 1927, N 2; для методольогії історії україн. права ця праця не менше важна, ніж для методольогії історії права литовського та білоруського)[6] та Введение в русскую историю (М. 1923),[7] про Введеніе въ русскую исторію Є. Шмурла, про праці Т.

---

[1] Див. рец. про сю працю — С. Томашівського в »Записках ЧСВВ.« II, 464-465.

[2] Так скорочено називаю тут і низше: »Праці Комісії по виучуванню історії західно-руського та вкраїнського права«, вид. ВУАН.

[3] Цікаво, що, проминувши цю працю Ст. Дністрянського при перегляді творів з методольогії історії укр. права, М. Чубатий проте згадує її в своїм огляді на іншому місці, обговорюючи праці з історії старо-українського права.

[4] Порів.: P. Dąbkowski, Powszechna kronika historyczno-prawna za lata 1920-1925 (»Pamiętnik Historyczno-Prawny« V, 1), Львів 1927, 264.

[5] Порів. про неї рец. Л. Окиншевича — »Праці« III, 424-426.

[6] Порів. також цінну рецензію про неї Л. Окиншевича — »Праці« III, 429-432.

[7] Порів.: P. Dąbkowski, Powszechna kronika historyczno-prawna, 205.

(Ф.) Тарановського: Увод у историју словенских прав (Београд 1923)[1] і Славянство, какъ предметъ историко-юридическаго изученія (»Труды IV Съѣзда русскихъ академическихъ организацій за границей«, Бѣлградъ 1929)[2] та низку інших праць методольоґічного характеру, яких вичисляти ми тут не можемо, бо це розтяглоб іще більше й без того широку нашу рецензію.

З методольоґією історії права найтісніше лучиться фільософія історії права, галуззю якої до певної міри є й державно історична фільософія, якою почали в нас цікавитися найповажніші наші учені, мислителі й публіцисти в останніх часах. Очевидно, що найкапітальніша праця сього роду в нас це: Листи до Братів-хліборобів Вяч. Липинського, котрі між ін. дають спробу представлення української й загальної суспільно-політичної історіософії, що має велике значіння й для методольоґії історії укр. права. Липинському також належить спроба й церковної й церковно-правничої історіософії в його праці: Релігія й Церква в історії України (порів. рецензії про сю працю: Д. Чижевського в »Студеї« 1926, N 5 й мою в »'*Ελπίς*« 1927, II, 173-178). На особливу увагу заслуговують також розкидані в ріжних часописах нариси Ст. Томашівського, котрі зачіпають нераз основні питання української й загальної суспільно-політичної історіософії.[3] Ріжні питання з тоїж ділянки порушували також Ів. Кревецький (Традиції українських революцій в »Ділі« за 1924, Українська історіоґрафія на переломі в »Записках НТШ.«, т. 134-135,[4] та ін.), Ів. Крипякевич, В. Залозецький та інші. Всі ці праці й писання д-р Чубатий у своїм огляді обійшов мовчанкою, хоч деякі з них мають чималий інтерес для історії державного (згл. церковного) устрою України.

Ми не можемо тут переглядати далі докладно всього огляду д-ра Чубатого та робити поправки й доповнення до всіх його частин. Зазначимо лише деякі прогалини, які нам особливо кинулися у вічі. Отже передовсім не знаходимо в огляді Чубатого праць, що відносяться до т. зв. tempus iuris ruthenicalis. Нема праць з найновішої історії державного ладу України (до речи, одна з найважніших серед цих праць — Державний лад в зах. обл. У. Р., написана самим Чубатим). Не згадані праці з історії аґрарної політики О. Мицюка, дуже важні для історії

---

[1] Порів. цінні рецензії: О. Малиновського (»Праці« III, 424-426), А. Єлачича (»Przewodnik Historyczno-Prawny« I, 68-70, (хорват. мовою), П. Домбковського (в його: Powszech. kron. histor.-praw., 241-242) та ін.

[2] Порів. цінну рец. І. Адамуса в »Przew. Hist.-Prawnym« I, 70-75. Про значіння цих праць Тарановського для методольоґії історії укр. права ледви чи треба говорити; воно мусить бути ясне для кожного, хто займається історією права. — Може слід булоб зазначити також і деякі інші праці з методольоґії порівнюючої історії словянського права, напр.: V. Rauscher, K diskusi o úkolech právních dějin slovanských в журн. »Bratislava« III (1929).

[3] Про значіння суспільно-політичної історіософії Томашівського для історії держ. ладу України — див. мою ст.: Украинская историческая литература послѣдних лѣт (»На чужой сторонѣ« XII, 1925; згадує цей мій огляд Й. Скр. у »Записках ЧСВВ«. II, 486); тамже й спроба характеристики сусп.-політ. історіософії Т-го. Спис праць Т-го (на жаль, без зазначення часу й місця друку) за останні роки доданий до його кн. Десять років укр. питання в Польщі (Л. 1929).

[4] Порів. мою рец. в »ЛНВ.« 1925, май.

укр. права.[1] Нема згадки про високоцінну працю О. Бальцера: Uwagi o kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej (Л. 1929, відб. з »Księgi Pamiątkowej ku czci Wł. Abrahama«), котра, як ми згадували вже, безпосередно відноситься також і до найдавнішої історії державного устрою наших земель.[2] Не згадані й численні праці (кількадесять) про початки державности на українських землях — Андріяшева, Бєляєва, Биковського, Бравна, Мошина, Пархоменка, Погодина, Ростовцева, Смирнова, Флоровського, Шмурла і баг. ін.[3]

Не згадав М. Чубатий у своїм огляді деяких праць про »Руську Правду«, та взагалі про старо-руське право, навіть таких, що викликали голосніший відгук у науковій критиці, як нпр. розвідка Т. (Ф.) Тарановського в »Czasopismie prawniczem i ekonomicznem« (1920) про праці Раковецького про Руську Правду, томи I. і II. Prac etnologicznych бл. пам. Ст. Цішевського (Warsz. т. I, 1925, т. II. 1929),[4] серед котрих знаходимо цінні розвідки з порівнюючої історії права словянських народів: Południowo-słowiańska sprzążka i otarica Prawdy Ruskiej. Staroruscy ogniszczanie a staropolska czeladź, Staroruski potok i razgrablenije oraz staroruska opała a staropolskie wyświecenie ітд.[5]

Не зазначені в огляді М. Чубатого й деякі праці з історії права т. зв. »литовсько-руського«. Передовсім, автор поминає мовчанкою майже всі праці дотичні історії Люблинської Унії, вважаючи, очевидно, що це питання не належить до історії укр. права; але нам здається, що питання про Люблинську Унію повинно розглядатися рівночасно в історії державного права всіх чотирох народів, котрих обєднала Люблинська Унія й що для історії укр. державного права питання це має майже таке саме значіння, як питання про Переяславську умову, Гадяцькі пакти і т. п. Зокрема в цім питанні важно зясувати, оскільки Люблинська Унія зцентралізувала українські, білоруські, литовські та польські землі й чи лишалися після цієї Унії ще які рештки державности або автономії цих земель. — Та й крім праць про Люблинську Унію, не згадані в огляді проф. Чубатого деякі твори з історії польсько литовсько-»руського« державного права XIV-XVIII ст., нпр.: Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w. Ст. Закшевського (»Przegląd Historyczny«, 1921), Elementy składowe ustroju litewskiego В. Каменецького (Warsz. 1924-?), Federacja czy unja Фр. Равіти-Гавронського (»Zmartwychwstanie«, miesięcznik, Bydgoszcz 1922, z. IV, c. 188-203; тут зясовується правний

[1] Порів. мої рецензії в »Нашій Бесіді« 1926, чч. 2 і 11; див. також: М. Полянський, О. К. Мицюк, як економіст (»Поступ« 1930, VI-X).

[2] Так само не згадав М. Чубатий і другої цікавої праці з історії найдавнішого словянського права бл. пам. К. Кадлєца, Првобитно словенско право пре X века, виданої 1924 р. по сербськи з доповненнями Т. Тарановського; ця праця висвітлює як державний устрій, так і цивільне, карне та судове право ріжних словянських народів, м. ін. й Руси.

[3] Спис цих праць (не вичерпуючий) подав я в примітках до ст:. Спір про початки Руси (»Зап. ЧСВВ.« III, 591).

[4] Третий том »Prac etnologicznych« Цішевського вийшов у 1930 р. (також у Варшаві).

[5] Порів.: Dąbkowski, Powszechna kronika, 30; про значіння праць Цішевського для історії права див. короткий, але змістовий науковий некрольог Цішевського, написаний Адамом Фішером (»Przewodnik Hist.-Prawny« 1930, кн. 2, с. 198-201).

характер зєдинення українських, білоруських та литовських земель у т. зв. »Вел. Кн. Литовськім«) та інші. Не згадані й деякі праці з історії »зовнішнього« »литовсько-руського« права, як прим. розвідка Бернштейна про Литовський Статут,[1] видання Метрики литовської,[2] та ін. Не згадана цікава розвідка Ед. Вінклера, Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach[3] та низка інших.

Думаємо, що в огляді української історично-правничої науки варто булоб подати також відомости хочби про найважніші праці з історії фільософії права, сусп.-політичної фільософії та правно-політичної ідеольоґії на Україні (порів. деякі розділи в працях Дм. Чижевського: Фільософія на Україні й Нариси з історії фільософії на Україні, в котрих подана й література цих питань);[4] зокрема заслуговують на увагу праці М. В. Шахматова з історії правної та політичної ідеольоґії старої Руси, по історії правничої науки й освіти на Україні.[5]

Слід булоб згадати й важніші історіоґрафічні огляди, в яких поданий перегляд чи то давнішої чи новішої літератури по історії укр. права — отже огляди Дм. Дорошенка, Дм. Багалія, Р. Лащенка (в »Славянской Книгѣ«), П. Домбковського (деякі розділи Powszechnej kroniki historyczno-prawnej), І. Крипякевича, Вол. Дорошенка (в »Україні«), S. Salaville (»Échos d'Orient«, 1929, I-III, 84-91, також відповідні розділи в Догм. незєд. Сходу о. Іщака, Theol. dogm. Christ. Orient. M. Jugie, в кн. Русская богосл. наука Глубоковського ітд.

Можливо, що автор не узглядив цих праць і оглядів через те, що його праця й без того сильно розрослася, може й з деяких інших причин; тому не хочемо робити йому з того закиду, лише жаліємо, що він їх проминув, бо узгляднення їх, як нам здається, збільшилоб вартість його праці.

Дещо докладніше зупинимося ще на перегляді М. Чубатим праць з історії укр. церковного права. Праць таких Чубатий згадує зовсім небагато; не зазначає жадної з праць західно-европейських, не згадує чомусь жадної розвідки по історії взаємовідносин української Церкви з Римом (навіть своєї власної!), хоч, здавалосяб, не може бути сумніву, що такі розвідки належать до історії церк. устрою, проминає також писання по найновішій історії церк. устрою. Оскільки не помиляємося, Чубатий зазначає лише пятнадцять розвідок з історії укр. церк. права девятьох авторів (Ґерляха, О. Грушевського, Лотоцького, Федоренка, Чер-

---

[1] Порів. рец. І. Адамуса — »Ateneum Wileńskie« 1923, с. 569-573.

[2] Рец. Г. Ловмянського — »Ateneum Wileńskie« 1923 с. 268-274.

[3] Рец. М. Ґавліка »Kwart. Hist.« 1925, 355; пор. Dąbkowski, Powszechna kronika, 9.

[4] Порів. мої ст.: Українська фільософія (»Поступ« 1928, III-IV) і Систематизація історії укр. фільософії (»Богословія« 1931, кн. 3 і 4).

[5] Нпр.: Арк. Н. Фатєєв, Къ исторіи юридической образованности въ Россіи (замѣтки о западномъ вліяніи), Ученыя Записки, осн. Рус. Уч. Коллегіей въ Прагѣ. I, в. 3 (1924), — порів. рец. Тарановського в »Powszechnej kronice hist.-prawnej« Домбковського, с. 229; P. Dąbkowski, Nauka prawa w szkole krzemienieckiej (в кремінецькій однодневці з 3. V. 1922 р.); згадувані праці Шахматова, деякі розділи в згадуваних оглядах історії укр. фільософії Чижевського, далі некрольоґи Б. Кістяковського, В. Ґордона, О. Левицького й ін.; взагалі, в цій ділянці писано останніми роками чимало.

нова, Чубатого, Шамрая, Щербини й Юшкова; останнього — слобожанина з суто українським прізвищем — д-р Чубатий чомусь називає російським ученим, хоч Юшков, мимо того, що перебуває в Петербурзі, дещо зі своїх творів видав по-українськи). Майже всі ці розвідки лише згадані, тільки в двох чи трьох випадках подані коротесенькі інформації про зміст. — Отже подамо деякі доповнюючі відомости (розуміється, не вичерпуючі) про новіші (видані в 1919-1929 рр.) праці з історії церковного устрою й церковного права — греко-католицького й православного на Україні.

Передовсім, очевидно, треба згадати загальні огляди історії укр. церк. устрою й права та взагалі праці загального характеру. Загальні огляди, присвячені спеціяльно історії церковного устрою й права на Україні, в 1919-1929 рр. не появилися; але вийшло, головно на західних мовах, кілька загальних оглядів (чи радше, спроб загальних оглядів історії сх.-словянської (тобто і української й російської) Церкви і окремо історії україн. Церкви, в яких багато чи навіть найбільше уваги присвячено історії церковного устрою й права (іноді в спеціяльних розділах): N. Bonwetsch, Kirchengeschichte Russlands im Abriss (Leipzig 1923, 8⁰, 89); Nicolas Brian-Chaninov, L'Église russe (Paris 1928, 12⁰, 210);[1] S. Troïtzky, Russian church (»Encyklopedia of Religion and Ethic« (Edinburg, X, cc. 817-877); Anton Korczok, Die griechisch-katholische Kirche in Galizien (Ost-Europa Institut in Breslau, Quellen u. Studien, 5 Abt., 1 Heft, 1921);[2] також відповідні розділи у R. Janin, Les Églises orientales et les rites orientaux, Paris 1922 і 1926;[3] F. Grivec, Cerkev (1924) та ін.; далі — Ол. Лотоцький, Хресний шлях української Церкви (»Тризуб« 1927, ч. 43; се короткий і дуже тенденційний, але цікавий і в кожнім разі вартий уваги нарис історії укр. Церкви й церковного устрою на Україні). Окреме місце займає згадуваний уже твір Вяч. Липинського, Релігія і Церква в історії України (в філядельфійській »Америці« 1925 і окремо: Філядельфія 1925, 8⁰, 111). Історію українського церковного права також узгляднюють в більшій або меншій мірі деякі нові курси православного церковного права: Ст. Ст. Бобчев, Черковно право (София 1927; тут важні головно сторінки з історії джерел укр. церковного права; є також відомости й з історії церковного устрою України);[4] еп. Никодим Милаш, Православноцрквено право (Београд 1926, з додатками Р. Казимировича й Н. Глубоковського; для нашого предмету важні головно додатки Глубоковського);[5] Ол. Лотоцький, Церковне право, ч. I: Джерела церковного права (літогр.).[6] З католицького боку занотуємо: В. Масцюх,

---

[1] Порів. мою рец. в »Зап. ЧСВВ.« III, 643-653.

[2] Порів.: P. Dąbkowski, Powszechna kronika, 72.

[3] Рец. Й. Скрутеня в »Зап. ЧСВВ.« III, 296-297.

[4] Порів. мою статейку: Проф. Ст. Ст. Бобчевъ (»Воскр. Чтеніе« 1931, N 32 і коротше: »Дзвони« 1931, с. 303-304).

[5] Порів. рец. С. Троїцького в »Архив за правне и друштвене науки«, кн. XIII, 1926, N 5-6, сс. 486-497.

[6] Цю працю в значно зміненій і доповненій формі видав недавно Л-ий друком п. н.: Українські джерела церковного права (Варш. 1931); в ній є деякі цікаво, хоч і досить хаотично написані розділи, напр. про »Свиток Ярославль«, але в цілому праця досить слаба. Лотоцький, по освіті богослов, не вміє користуватися історично-

Церковне право супруже, Перемишль 1919 і Г. Лакота, Подруже право в новім церковнім кодексі, Жовква 1921 (рец. А. Іщака в »Ниві« XVI, 366). Короткий огляд, чи точніше матеріял і схему для огляду історії »зовнішнього« українського церк. права чи, інакше кажучи, для історії джерел укр. церк. права дає праця Р. Ковшевича, Поглядна українську канонічну літературу (»Богословія« VI і VII). До праць »загального« характеру, дотичних вповні або в значній мірі історії укр. церк. права, належить також низка статей у справі кодифікації сх. католицького церковного права (з історичним освітленням питання): Д. Дорожинський, В справі кодифікації церковного права для греко-катол. Церкви (»Богословія« III, 162); В. Масцюх, В справі кодифікації канонічного права для греко-катол. Церкви (ibid., т. III, 224); М. Руснак — на туж тему (»Душпастырь« 1924, сс. 350-355) та ін. Разом із сими статтями вважаємо не зайвим пригадати й дуже цікавий нарис одного з найвизначніших гр.-катол. учених бл. п. о. протоігумена ЧСВВ. Марка Галущинського: Наше церковне право, хоч він появився дещо раніше від часу, узгляднюваного М. Чубатим, а саме в 1918 р. (»Нива« 1918, I, 137-139; II, 181-188; III, 250-264)[1] (впрочім, д-р Чубатий узглядив і деякі твори, видані в 1918 р.). Питанням церковно-політичної ідеольогії й т. п. (з історичним освітленням) присвячені (крім згадуваного твору В. Липинського, Релігія й Церква в історії України) праці а) католицькі: Ст. Томашівський, Про ідеї, героїв і політику (в »Новій Зорі« за 1929 р. і окремо: Львів 1929; на цей твір була досить своєрідна відповідь О. Ю. Жевкладенка в »Ділі«) й деякі інші його статті в »Н. Зорі«; Теодосій Галущинський, Die griechisch-katholische Kirche in Galizien und die Unionsfrage (Prag 1925); Й. Скрутень, Українські мужеські і жіночі Чини та законні Згромадження (»Христ. Календар на 1923 р.« Жовква 1922, сс. 134-146); В. Залозецький, Про византійське питання та джерела розвою духовної культури на Україні (»Бюлетень Гетьманської Управи«, ч. 2, Берлін 1929); б) православні: О. Лотоцький, Церковна справа на Україні (»Тризуб« 1927, ч. 15); низка статей Свитича в газ. »За Свободу« й архіеп. Олексія Громадського, Бенефактова та гр. Граббе в »Воскр. Чтеніи« (за 1928-29 рр.; деякі з них зреферовані в »Iréni-

---

правничими методами досліду (на це звернув увагу вже бл. п. К. Кадлец у своїй рецензії на Церковний Устав кн. Володимира Вел., написаній на просьбу правничого факультету Україн. Університету в Празі). Не знає також Л-ий добре й літератури предмету: йому невідома нпр. більша частина російських курсів »истории рус. права« й церк. права; з поверх десятка праць знаного петербурзького джерелознавця-каноніста В. Бенешевича, Л. знає лише три. Літератури німецької, польської, болгарської він не знає сливе зовсім. Навіть праць В. Абрагама й Л. К. Гетца не використав! Взагалі, поза російською та українською літературою, Л-ий не шукав джерел для своєї праці. Маємо навіть не безпідставні сумніви, чи користувався він »Історією України-Руси« Грушевського та »Історією Рус. Церкви« Голубинського. Багато місця уділяє Л-ий питанням, з історією церк. права майже або й зовсім не звязаним, нпр. питанню про переклади св. Письма на укр. мову і т. п., а питання дійсно важні для історії церк. права, обминає (нпр. про західні впливи на укр. церковне право). Чимало в його праці й тенденційности, зокрема неприємно вражають часто неслушні напади його на Росіян і т. п. Обширніше див. висше, с. 417.

[1] Про о. М. Галущинського (* 1880 † 9, XII. 1918) див. о. І. Вишошевич ЧСВВ. в »Зап. ЧСВВ.« I, 292-298.

kon«'i) та ін. — Ще кілька праць, що торкаються рівночасно ріжних періодів історії устрою й права укр. Церкви: І. Рудович, Погляд на історію луцької епархії (»Богословія« V, 142); O. Halecki, L'État polonais et l'Église ruthène. Les origines de leurs relations historiques (»Le Monde Slave« 1925, I/1, 462-466); М. Горникевич, Загинення на війні, як перешкода одруження в історії канон. права (»Богосл.« II, 310); L. Berg, La réunion des églises orientales avec l'église catholique romaine au cours des siècles (»Ex Oriente« 1927; впрочім се нарис аж надто побіжний).[1]

З каноністичного джерелознавства, крім згадуваних уже нами праць Р. Ковшевича (Погляд на укр. канон. літературу) й О. Лотоцького (Церк. право, ч. I) та відповідних розділів в загальних курсах Бобчева, Брянчанінова та ін., слід згадати отсі праці (не зазначені М. Чубатим): В. Н. Бенешевич, Памятники др.-рус. канонич. права, ч. I, в. 2: Церковний Устав кн. Владимира (Лгр., 1920); K. Fritzler, Zwei Abhandlungen über altrussisches Recht. Die sogenannte Kirchenordnung Jaroslaws (Berlin 1923, c. 188); Г. А. Ильински, Къмъ въпроса за българското влияние върху староруското църковно право (»Български Прегледъ«, година I [1929], кн. 2); кілька коротких нарисів про джерела укр. церк. права Ол. Лотоцького в »Дух. Сіячі« за 1927 рік; Р. Лащенко, Україна і балканські словяне (»Діло« 1927, серп.)[2] — Здається нам, що доцільним булоб також узгляднення дослідів над житійною літературою, цим дуже важним, але досі мало використовуваним джерелом історії нашої Церкви та її устрою; згадаємо тут з сих праць: Д. Абрамович, Літописні джерела Четьїх-Міней (»Зап. іст.-сек. ВУАН.«, XXXII); В. Перетц, К изучению Четьи 1489 г. (»Исследования и материалы по истории старинной укр. лит.«, Лгр. 1928); А. И. Соболевский, Житие св. Ольги (»Изв. по р. яз. и сл.«, 1929, т. II, кн. 1, 187-202) та ін. Тутже принотуємо праці Олексія Л. Петрова з обсягу джерел до історії Церкви й церк. устрою на Закарпатті: Матеріалы для ист. Угорской Руси, тт. VII і VIII, Древнѣйшія грамоты по исторіи карпато-русской церкви и іерархіи 1391-1498 г., Прага 1930, XIX + 229. З джерел, виданих в 1919-29 рр. слід окремо згадати: В. Щурат, Укр. Архів НТШ., т. XII (1924); В обороні Потієвої Унії (Л. 1929).[3] Можна ще зазначити нотатку про рукописне оповідання про початки Руси і християнства в ній, віднайдене в патріяршій бібліотеці в Каїрі Харітакісом (*Ἐπετηρις Ἑταιρειας Βιζαντινῶν Σπουδῶν*, 1927, IV, 109-204, рукоп. ч. 58); тим більше заслуговує на увагу ст. К. Товфіка, Оповідання арабського історика Абу-Ходжі Рудраверського XI в. про те, як охрестилася Русь (Збірн. в честь Багалія, с. 383-395, і окремо — Київ 1927).

Праць про повстання орґанізації Церкви на Україні д-р Чубатий не узглядив у своїм огляді, хоч праць таких появилося декілька. Ст. Томашівський, Звідки Україна приймила християнство? (»Н. Зоря« 1928); Gerhard Laehr, Die Anfänge des russischen Reiches (Verlag von Emil Ebe-

[1] Порів. нотатку о. Й. Скрутеня в »Зап. ЧСВВ.« III, 751.

[2] Головну й найцікавішу частину цієї статті становить розділ про вплив південно-словянського церковного права на українське.

[3] Рец.: о. В. Толочко, »Богосл.« VIII, кн. 2; о. Г. Костельник, »Діло« 1929, ч. 49 (»Недоля великого автора«).

ring, Berlin 8⁰, 145; четвертий розділ — про хрещення Володимира та початки орґанізації укр. Церкви; крім того. є окремий екскурс про християнство на Русі за св. Ольги);[1] Е. Ѳ. Шмурло, Когда и гдѣ крестился Владиміръ Св.? (»Записки Рус. Ист. О-ва въ Прагѣ«, кн. 1. 1927, сс. 120-148, і окремо);[2] І. Огієнко, Початки християнства серед українського народу (Варш. 1925);[3] йогож, Хрещення україн. народу (Варш. 1925; впрочім, ця книжочка є лише популяризацією поглядів Голубинського, з яскравим підчеркненням антикатолицьких поглядів);[4] В. А. Мошин, *Ἐπαρχία Γοτθίας* въ Хазаріи въ VIII в. (»Тр. IV Съѣзда рус. акад. орг.«, Бѣлградъ 1929, 149-156); Питање о првом покрштењу Руса (»Богословље« 1930, I-II); А. Л. Погодин, Опытъ языческой реставраціи при Владимирѣ (»Тр. рус. ученыхъ за границей«, Берлін 1923, II); деяких питань орґанізації Церкви на Русі в X-XI ст. торкається також В. Пархоменко в кн.: У истоков русской государственности (Лгр., 1924); вкінці кілька моїх праць: Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej do księcia Igora Starego (Варш. 1926);[5] Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej w połowie X st. (»*Ἐλπίς*«, Варш., тт. I-IV, 1926-1928); Початки християнства в київській Русі-Україні (»Нова Зоря«, 1928, чч. 59 і 61); Християнство на Україні за часів кн. Ярополка I (»Зап. ЧСВВ.« III);[6] Князь Ярополк I (»Китеж« 1928, V-VI і в скороченім вигляді — »Н. Зоря« 1928, ч. 43)[7]; М. Коробка та його праця про джерело руського християнства (»Богословія« IV, кн. 4).

Історію відносин Руської (Української) Церкви з Византією й Римом в давній добі (IX-XIII ст.) освітлюють: F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle (Paris 1926);[8] бар. М. А. Таубе, Римъ и Русь въ домонгольскій періодъ (в збірнику »Ex Oriente« 1927, сс. 196-223; і з деякими змінами в »Католич. Временникѣ«, Париж 1928, кн. 2,

---

[1] Рец. J. Ledit, »Orientalia Christiana« XXII, 235-237.

[2] Рец. Ст. Томашівського, »Зап. ЧСВВ.« III, 283-284; впрочім ця розвідка Шмурла для історії орґанізації рус. Церкви дає небогато.

[3] Моя рец. на цю кн. в »Зап. ЧСВВ.« II, 189-192.

[4] Див. оцінку цієї книжочки в моїй ст.: Quelques notes sur la question de l'évangélisation de la Ruthénie kievienne (»Зап. ЧСВВ.« III, 743).

[5] Рецензії: Ст. Томашівський, »Зап. ЧСВВ.« II, 464-465; Г. Костельник, »Нива« 1926, ч. 10; І. Крипякевич, »Нова Зоря« 1927, ч. 23 (під назвою: Початки християнства на Україні).

[6] Рецензії: W. A. W[agner], »Wiadomości Historyczne«, 1929, zeszyt II; о. М. К[аровець], »Добрий Пастир« I, 148-150; J. H. Ledit, »Orientalia Christiana« XXII, 234.

[7] Про чотири з моїх праць по початковій історії християнства на Русі помістив грубо-тенденційну рецензію М. Кордуба в ст.: La littérature historique ukraïnienne en Pologne et dans l'émigration ukraïnienne, в котрій перекрутив мої погляди, приписав мені те, чого я не говорив, а навіть протилежне тому, що я сказав і т. п. Див. мою докладну відповідь в III т. »Зап. ЧСВВ.« 743-747.

[8] Моя рец. в »Зап. ЧСВВ.« III, 255-261; про сю працю Дворніка появилася ціла низка рецензій: П. А. Лавров, »Изв. по рус. яз. и слов.«, 1928, т. I, кн. 1, 255-292; S. Tomaszewski, »Kwart. Hist.«, XLII, 109-114; F. Hýbl, »Čes. Časop. Hist.«, XXXIII, 611-613; J. Bidlo, »Časop. Matice Mor.«, LI, 241-254; P. E. Schramm, »Deut. Literaturzeit.«, V (XLIX), 139-143; G. Ostrogorski, »Hist. Zeitschr.«, CXXXVIII, 102-106; V. Grumel, »Échos d'Orient«, 1928, janv.-mars, 231-232; S. R[einach], »Revue Archéol.«, XXVI, 197-198; A. M., »Bulletin de la Soc. d. Linguist. de Paris«, XXVIII, 191-192; D. P. D., »Irénikon«, 1927, N. 3, 181-182; »La Vie Catholique«, 7 mai 1927; »Tijdschrif vor geschiedenis«, LII; »Stoudion« IV, 172-176; Ю. Трифоновъ, »Бълг. Прегл.« та ін.

с. 131-181);[1] Th. Becquet, Au lendemain du Schisme de 1054 (»Irénikon-revue«, 1926, N. 4); Я. Воронецкій, Папа Григорій VII и юная Русь (»Ex Oriente«, 1927); B. Leib, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle. Rapports religieux des Latins et des Gréco-Russes sous le pontificat d'Urbain II (1088-1099) (Paris 1924);[2] Ст. Томашівський, Ruski epizod Soboru Lugduńskiego (Львів 1927);[3] Свщ. І. Уминскій, Сношенія Рима съ Россіей въ XIII в. (»Ex Oriente«, 1927);[4] зазначимо до речи, що в цій статті редакція »Ex Oriente« зробила деякі зміни без відома автора; N. Brian-Chaninov, La Russie et la catholicité durant le moyen âge (»Revue des questions historiques« 1927, 1. I); T. Wojciechowski, Szkice historyczne XI w., 1925. Вкінці згадаю дві мої статті: Русь, Византія и Римъ (»Китеж«, 1928, VII-X)[5] і Преп. Стефан, еп. Володимирський та його відношення до унії руської Церкви з римо-католицькою (»Зап. ЧСВВ.« III, 190-203).

З історії устрою й права української Церкви в другім періоді (XIV-XVI ст., до берестейської унії) в 1919-29 рр. теж появилася низка праць, не занотованих в огляді д-ра Чубатого. Отже передовсім нам треба згадати цікаву працю о Андрія Іщака: Уніонні й автокефальні змагання на укр. землях від Данила до Ісидора (»Богословія« I (1923), 17, 151; II, 297; V, 30; праця, на жаль, друком досі не скінчена). Далі треба занотувати Г. Гофманна, Kardinal Isidor von Kiew (»Orientalia Christiana« VI, 287), джерельний причинок до виданої праці І. Меркатія Scritti d'Isidoro (рец. С. Т.[омашівський] у »Зап. ЧСВВ.« II, 444) і ворожу ідеї унії, але без сумніву цікаву працю російського історика права — евразійця Г. В. Вернадського про фльорентійську та берестейську унію (в збірн. »Россія и Латинство«, 1923).[6] Дуже цінний нарис про становище, устрій і життя католицької й православної Церкви в сяноцькій землі в XV ст. дав заслужений історик Галичини та історик права П. Домбковський: Stosunki kościelne w ziemi sanockiej w XV st. (»Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Przemyślu« za rok 1913-1922, III, с. 1-45, і окремо: Перемишль 1922); цілком заслужено ся праця викликала цілу низку рецензій, в тому числі рецензії славнозвісного львівського ученого, історика-каноніста В. Абрагама (»Kwart. Histor.«, XXXVI, 158-160) і ви-

---

[1] Цінна рец. Ст. Томашівського в »Зап. ЧСВВ.« III, 282-283; див. також ст. С. Томашівського: Боярин чи ігумен, ibid., 171-178; моя рец.: »Богословія« IX, 390-391.

[2] Рецензії: С. Томашівського, »Зап. ЧСВВ.« II, 184-186; С. Савченка в »Україні«, 1924; моя в »Богословії« III, 327-333; К. Королевського в »Stoudion« III, 148-152.

[3] Рецензії: О. в тижн. »Przegląd Wileński«, 1927, N. 8 і К. Малечинського в »Kwart. Hist.« — Порів. також ширшу працю Томашівського: Предтеча Ісидора (»Зап. ЧСВВ.« II), котра має одначе вже загально-історичний характер; про неї - рецензії: Таубе — в додатку до його ст.: Римъ и Русь въ домонг. періодъ (»Ex Oriente«, 1927, с. 193 і »Катол. Врем.«, II, 1928); І. Крипякевича, »Н. Зоря«, 1927, ч. 6; М. Чубатого, »Діло«, 1928; мої — »Поступ«, 1927, V-VI і »Зап. ЧСВВ.« II, 430-431.

[4] Див також другу ширшу працю о. Й. Умінського: Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XII w. і papież Innocenty IV (Львів 1922); рец. про неї — Ст. Томашівський, »Зап. ЧСВВ.« II, 453-454; порів. тамже, стор. 441-442; L. Bréhier, Byzantion, 1924, I, 597-602; Byzant. Zeitschr., 1926, N. 1-2, та низка інших.

[5] Рец.: D. C. L., »Irénikon« VI (1929), 126; порів. прихильну нотатку K. V. в »Échos d'Orient«, 1930, avril-juin, N. 158, с. 254-255.

[6] Порів. гостру критику на неї в »Католич. Временникѣ«, кн. 3 (1929), с. 85-86.

значного німецького історика церковного права словянських країв Г. Ф. Шміда (»Zeitschrift der Savigny-Stiftung« XLV (1925), 577-582).[1] Ніби доповненням до цієї праці є не менше цінний розділ про становище, устрій і відносини в православній Церкві у галицькій землі в XV ст. у новішій праці П. Домбковського: Szkice średniowieczne, (Львів 1929, с. 39, відбитка з I тому »Księgi Pamiątkowej ku czci Władysława Abrahama«).[2] Обидва ці нариси дають вельми цікаві й цінні причинки до історії церковного устрою й права в Галичині в XV, а почасти й XIV та XVI ст. Кілька праць ріжних авторів появилося по історії правних взаємовідносин зах.-руської Церкви з державною владою в польській та литовсько-руській державах в XV-XVI ст., правного становища зах.-руської Церкви та її визнавців у цих державах, взаємовідносин католиків та православних в них і т. п.: St. Ptaszycki, Stosunek dawnych władz polskich do cerkwi ruskiej (Львів 1929, стор. 15, відбитка з I тому »Księgi Pamiątkowej ku czci Władysława Abrahama«; в цілому нарис цей, правда, не відзначається »науковістю«,[3] але всетаки містить дещо цінного для історії україн. й білорус. церковн. права); K. Chodynicki, Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania gr.-wschodniego (»Rocznik Towarzystwa miłośników historji«, Warsz., 1921) і Geneza równouprawnienia schizmatyków w W. Ks. Litewskiem;[4] Ł. Charewiczowa, Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie w XV i XVI w. (»Kwart. Histor.«, 1925); ks. J. Fijałek, Pierwszy synod dyecezji wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520-21 r. (»Kwartalnik Teologiczny Wileński« I, 1923; ся праця подає цікаві причинки до історії взаємовідносин православних і католиків у »вел. князівстві литовськім« в першій полов. XVI ст., а також до історії т. зв. »ребаптизації«);[5] T. E. Modelski, Z dziejów rebaptyzacji w Polsce (»Kwart. Teol. Wileński« III, 38-70; порів. також працю сьогож автора: Lechja Pseudo Focjusza, в журналі: »Przewodnik Naukowy i Literacki«, R. XLII (1914-1918), в котрій також є уваги, інтересні для нашого предмету). Історію організації церковної освіти на Україні (й Білорусі) перед берестейською унією і по ній освітлюють: А. А. Савич, Униатские школы для зап.-русского юношества до брестской церковной унии (»Труды Белорус. Госуд. Университета в Минске« 1922, N. 1, с. 164-175), Зап.-русские униатские школы XVII-XVIII вв. (ibid., 1922, N. 2-3, с. 130-197)[6], Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI-XVIII віках (Київ, ВУАН, 1929, 333 + (3), 8°; в цій праці освітлюються й деякі

---

[1] Реферат сієї праці в »Sprawozdaniach Towarzystwa Naukowego« Л. 1922, II, с. 93-94); рецензії про неї (крім зазначених в горі): R — r (Ernest Till), »Przegląd prawa i administracji« Львів 1921. XLVII, с. 164; M. Kasterska, »Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale«, 1922, с. 45-50; Vl. Bugiel, »Bulletin de la Société française d'histoire de la médicine« (Paris), N. 11-12, с. 460; »Gazeta Poranna« 10/V. 1922, N. 6380; »Słowo Polskie« 18/III. 1923, N. 76.

[2] Моя рец. в »Богословії« IX, 391-393 і в »Дзвонах« 1931, 501-502.

[3] Порів. мою рец. в »Дзвонах« 1931, 502-504.

[4] Рец. О. Галецького: »Kwart. Hist.« 1921, с. 138.

[5] Порів.: Dąbkowski, Powszechna kronika, 36.

[6] Про ці дві праці Савича рецензії: о. Й. Скрутеня в »Зап. ЧСВВ.« III, 284-286, і К. Харламповича в »Україні«, 1927, кн. 1-2, 200 (в обох рецензіях оцінка неприхильна).

інші питання, важні для історії церк. устрою й права; цікава праця й з погляду методольогічного та ідеольогічного)[1] і о. Хв. (Ф.) Тітов, Стара вища освіта в київській Україні (Київ 1924, ВУАН). Вкінці належить згадати розвідку бл. п. Казимира Соханевича, Rozwody na Rusi halickiej w XV i XVI w. (»Pamiętnik Hist.-Prawny«, t. VII, z. 3, 1929, c. 62).

З праць по історії берестейської унії (на диво, в останніх роках дуже малочисельних) належить згадати нарис: Die Wiedervereinigung der Ruthenen у книжці о. Г. Гофманна »Ruthenica« (»Orientalia Christiana« III-2, N. 12, 1925, 8⁰, 148)[2] і відчит Й. Вайса, De Unione Brestensi (»Acta Conventus Pragensis pro studiis orientalibus a. MCMXXIX celebrati, c. 80). До історії церк. соборів першої пол. XVII ст. відносяться цінна ст. о. І. Рудовича, Кобринський синод 1629 р. (»Богосл.« II, 196) і статейка В. Рижевського, Зїзд укр. владик у Львові в 1629 р. (»Богосл.« VI, 161). Історію внутрішнього стану й устрою зах.-руської православ. Церкви та її взаємовідносин з християнським Сходом на передодні берест. унії і в перших літах по ній освітлює І. Соколов у праці: Українська Церква і грецький Схід (»Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН«, кн. I). Дуже важним в рівній мірі для історії укр. церк. права, укр. правосл. богословії й укр. правосл. Церкви є видання: A. Malvy et M. Viller de C. J., La Confession Orthodoxe de Pierre Moghila, métropolite de Kiev, approuvée par les patriarches grecs du XVII-e siècle. Texte latin avec l'introduction et notes critiques. (»Orientalia Christiana« X, N. 39, 1927, 8⁰, CXXXI + 223).[3] Не менше цінна велика публікація Е. Шмурла, Римская курія на Русскомъ Православномъ Востокѣ въ 1609-54 (Le St. Siège et l'Orient Orthodoxe Russe 1609-1654, Praha 1928, 8⁰, VIII + 356 + 261);[4] сьомуж ученому належить і кілька інших нових праць до історії зносин та взаємовідносин правосл. Церкви з Римом, що рівночасно кидають світло й на історію внутрішнього устрою україн. Церкви: »Россія и Италія, сборникъ историч. матеріаловъ«, т. IV (Лгр., 1927; перші три томи в шости випусках вийшли в 1907-1915 рр.),[5] Rom u. Moskau im Jahre 1657 (дещо є цінного тут і для історії укр. церковних справ) ітд. До історії правного становища греко-катол. й правосл. Церков у польській державі та взаємовідносин їх з польською державною владою (по берестейській унії) відносяться, крім згадуваних коротенької ст. О. Галецького та нещасливого нарису Пташицького, кілька невеликих статей: A. Прохаски, Św. Józafat Kuncewicz a polityk litewski (»Przegl. Powsz«.,

[1] Про сю працю рецензії: І. К. — »Н. Зоря«, 1931, ч. 51 (п. н.: Берестейська церковна унія в православно-марксистськім освітленню, — оцінка дуже неприхильна, але на жаль, не позбавлена субєктивізму й деякої тенденційности) та Іг. Лоського в »Zeitschrift f. Osteurop. Geschichte« V (I), Heft IV (1931), 564-566.

[2] Рец. о. Й. Скрутеня, »Зап. ЧСВВ.« I, 653-656.

[3] Рецензії: M. Jugie в »Échos d'Orient« XXVIII, c. 414-430 (п. н.: La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, à propos d'une publication récente); о. А. Іщак — »Богословія« (1928); І. О. Б. — »Зап. ЧСВВ.« III, 701, та ін.

[4] Рецензії: Ks. J. Urban, — »Przegląd Powszechny«, t. 182 (1929), c. 120-122; F. Dvorník, »Byzantinoslavica«, 1930, II, вип. 1; І. Крипякевич, »Зап. ЧСВВ.« III, 689-690; М. Чубатий, »Богосл.« VIII, кн. 1, і багато інш. — Як бачимо, ця книжка не тільки Чубатому відома, але навіть була ним рецензована; тим дивніше, що він її в своїм огляді не згадав.

[5] Рец. М. Андрусяк у »Зап. ЧСВВ.« III, 686-688.

t. 160),[1] Церковна справа в Польщі (анонімна, в »Новій Зорі« 1929, чч. 62 і 64) та кілька інших; особливої вартости з наукового погляду вони не мають. Про зєдинення української правосл. Церкви з російською в другій половині XVII ст. писав Огієнко (кілька брошурок, серед котрих головна: Приєднання Церкви української до Церкви московської, »Дух. Бесіда«, 1925 і окремо: Варш., 1925).[2] Про внутрішній устрій укр. правосл. Церкви в XVII-XVIII ст. останніми роками писано чимало; але, за винятком згаданої в огляді д-ра Чубатого його власної безперечно досить цінної, хоч і не вільної від значних недостач праці: Про правне становище Церкви в козацькій державі (»Богословія«, 1925), наукову вартість мають тільки рецензії на сю працю: Мик. Василенка (»Праці«, вип. 3, 1927, с. 461-463), Л. Окиншевича (»Україна«, 1927, кн. 4, 192-195) та Г. Ф. Шміда (»Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte«. т. XLVI, Kanon. Abt., XV, 1926, с. 550-557);[3] поза тим були ніби-наукові статті, головно польські й російські (нпр. в »Sprawach Narodowościowych« за 1928 р.), в котрих одначе не тільки не видно зазнайомлення з науковими методами історично-правного та загально-історичного досліду, але часто нема навіть елєментарного знання історії; тому цих питань можна і не згадувати. До історії внутр. устрою й життя в гр. катол. Церкві в 2-ій пол. XVII ст. відноситься згадувана вже публікація В. Щурата, В обороні Потієвої Унії (Л. 1928), котра одначе досі не знайшла належної науково-критичної оцінки; мав її подати Ст. Томашівський, але здається передчасна смерть перешкодила йому це зробити. Тіж рецензії, що про цю працю появилися, обєктивної оцінки її не дають. Але до появи такої оцінки користуватися »інтриґуючою«

---

[1] Пригадаємо тут і укр. праці про св. Йосафата Кунцевича, в яких дещо знайдеться цікаве й для історії церк. права: »Св. Свмч. Иосафат«, праці під ред. о. Й. Сліпого (»Праці Богосл. Наук. Тов.« I); о. Й. Скрутень, Апостол Унії (»Альманах укр. богословів« 1923, с. 1-19; рец. В. Толочка в »Зап. ЧСВВ.« I, 660-661); йогож, Рідне свято (»Христ. Календар Місіонаря на 1924 р.« Жовква 1923, с. 35-41); о. Я. Левицький, Життя Апостола Унії св. свмч. Йосафата (Л. 1924); кілька статей еп. Й. Боцяна, о. Д. Дорожинського, Я. Гординського та ін.

[2] Брошурки ці мають, впрочім, скорше церковно-політичний, ніж науковий характер. Треба одначе зазначити, що взагалі більшість новіших наддніпрянських істориків Церкви, пишучи про зєдинення укр. правосл. Церкви з російською, впадає в публіцистично-політичний тон і дуже субєктивно освітлює цю важну й складну подію (не тільки Огієнко, але так само й Олександр Лотоцький і навіть бл. п. Р. М. Лащенко; порів. мою рецензію на »Лекції по історії укр. права« Лащенка в »Зап. ЧСВВ.« III, 270). Оскільки в політичнім прилученню України до Росії (точніше в скасуванню укр. державности й потім автономії) винна Москва, котра грубо нарушувала зобовязання й договори, остільки церковне зєдинення України з Росією було ділом, передовсім, самих Українців, — і тому кидати громи на Москву за знищення української церковної напів автокефалії можуть тільки люди, котрі або не знають гаразд історії, або свідомо її »стилізують«... Без порівнання обєктивніше освітлює зєдинення укр. правосл. Церкви з російською Чубатий у своїй праці: Про правне становище Церкви в козацькій державі, хоч всетаки не зовсім обєктивно.

[3] Порів. мої рецензії на сю працю Чубатого: »Стара Україна«, 1925, ч. 11-12, і »*Ἑλπίς*«, 1926, I, с. 110-113; також деякі уваги з приводу сієї праці й з приводу ріжних статей про церковний устрій України в XVII ст. — в моїй кн.: Участіе свѣтскаго элемента въ церк. управленіи, выборное начало и »соборность« въ Кіевской Митрополіи въ XVI-XVII вв. (Варш. 1930). Оцінив ту мою книжку між ін. д-р Г. Ціховський; див. висше, 378.

публікацією Щурата не зовсім безпечно. Я особисто наразі від оцінки цієї публікації повздержуюся. — До історії внутр. устрою й життя греко-катол. Церкви в XVIII ст. відноситься стаття (на жаль, трохи поверховна) Мелянії Бордун: З життя укр. духовенства львівської епархії в 2-ій пол. XVIII ст. (»Зап. НТШ.«, т. 135-136).[1] На спеціяльну увагу заслуговують праця В. Хотковського: Redukcja monasterów bazyljańskich w Galicji (Kraków 1922) й звіт з його праці Dzieje klasztorów i monasterów galicyjskich. 1780-1848 (»Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres«, Classe de philologie, 1928, c. 20-27);[2] (тутже занотуємо статтю І. Крипякевича: Середньовічні монастирі в Галичині, »Зап. ЧСВВ.« II, 70-104, і доповнення до неї М. Голубця: Матеріяли до катальогу василіянських монастирів у Галичині, ibid., III, 165-170). Певний інтерес для нас мають і слідуючі праці: G. Hoffmann, Die gr.-kath. Gemeinde in Breslau unter Friedrich dem Grossen (Берлін 1925); M. Loret, Kościół kat. w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I (»Przegląd Powsz.« 1928, N. 535, c. 111-128; N. 537, c. 268-284); З. Давгялла, Урадавыя аднасіны да унітаў на Менщыны ў часы Паўла I (»Гістар.-Археол. Зборнік Інст. Беларус. Культ.«, 1927, I, 131-152).

Безсумнівно важні для історії церк. права гр.-катол. Церкви в російській державі в XIX ст. й цінні публікації: M. J. Rouët de Journel, Nonciatures de Russie d'après les documents authentiques. Nonciature d'Arezzo 1802-1806 (2 тт., Rome 1922, 1927)[3] і A. Boudou, Le St. Siège et la Russie. Leurs relations diplomatiques au XIX-e siècle, 1814-1847 (Paris 1922).[4]

Щоби не розтягати надмірно наших зауважень, лише коротко згадаємо, що існує вже ціла література й по найновішій історії Церкви та церк. устрою на Вел. Україні (праці d'Herbigny, Г. Коха, о. М. Каровця, Й. Швайгля й баг. ін.), в Галичині (прим. ст. о. К. Каралевського про митр. А. Шептицького, збірники »Богословії«, присвячені митр. А. Шептицькому (»Чвертьстоліття на Митрополичому Престолі«, 1925) і памяти еп. Й. Боцяна, та ін.), на Буковині (брошурка Пігуляка й ін.), на Закарпатті (праці Перфецького, Григорича, Поповича, Францева, В. Гаджеги, Петрова, Годинки, Буржуа й ін.), в Югославії (Гроцького, Костельника, Вишошевича, Шімрака), в Канаді (Божика), в Бразилії (Р. Криницького) ітд.; в тій літературі чимало є теж важного й для історичної каноністики.[5]

Зауваження наші, розуміється, далеко не вичерпують матеріялу, не узглядненого з тих чи інших причин проф. Чубатим. І з области історії світського права й з области історичної каноністики можнаб навести для доповнення його огляду низку ріжних праць. Але ми далекі від

[1] Моя рец. в »ЛНВ.«, 1925, май.

[2] Рец. о. Й. Скрутеня першої праці В. Хотковського в »Ниві« XVIII, 115, другої — в »Зап. ЧСВВ.« III, 742-743.

[3] Рец. о. Й. Скрутеня в »Зап. ЧСВВ.« III, 705-708.

[4] Вийшла також в польськім перекладі з передмовою о. І. Урбана Т. І. (Краків 1928); рецензії на І т. книжки Буду: С. Томашівського — »Зап. ЧСВВ.« II, 187 і о. В. Толочка, ibid., III, 262-264; тогож о. Вл. Толочка на т. II-ий: ibid., IV, 374.

[5] Треба згадати й відповідні розділи зі згадуваної вже праці Janin'a, Les Églises orientales et les rites orientaux (Paris 1922, 2-е вид. 1926); рец. о. Скрутеня — »Зап. ЧСВВ.« III, 296-297.

того, щоби робити М. Чубатому докір за його пропуски, бо з власного досвіду знаємо, як тяжко при теперішних обставинах, при відсутности в нас підготовчих бібліографічних праць, укладати критично-бібліографічні огляди. В кожнім випадку, разячих пропусків в огляді д-ра Чубатого зовсім небагато. Істотними недостачами його огляду ми вважаємо не ті чи інші пропуски, а: 1) не завжди відповідну оцінку деяких праць (прим. повну відсутність оцінки таких важних творів, як: Україна на переломі Липинського, при рівночаснім вихвалюванню деяких зовсім слабих писань) і 2) не зовсім відповідну (особливо з історично-правничого погляду) схему історії укр. державности й укр. права. Впрочім, мусимо признати, що невідповідних оцінок в огляді Чубатого ми знайшли лише декілька. В цілому ж огляд М. Чубатого є дуже пильно зложеною, сумлінною, обєктивною й вельми корисною науковою працею, що придасться не тільки історикові укр. права, але й кожному, хто інтересується укр. історією. Вячеслав Заїкин

В. БІДНОВ. **Дослідження церковної історії в православних країнах.** Відбитка з журнала »Духовний Сіяч«. Кремінець 1931. Накладом автора. Стор. 20.

Про велике значіння церковно-історичної науки в наших часах ледви чи треба говорити; на велику вагу спеціяльно православної церковно-історичної науки вказував навіть нинішний папа Пій XI в енцикліці »Rerum Orientalium« (з дня 8. IX. 1928 р.). З другого-ж боку пізнання істнуючої вже церк.-історичної літератури української, великоруської, сербської, болгарської, білоруської, грецької, румунської, грузинської ітд. є нині угруднене зокрема через брак відповідних критично-бібліографічних оглядів (не кажучи вже про інші перешкоди). Через те нарис В. Біднова, професора Варш. Правосл. Богословських Курсів, друкований в органі Варшавської Митрополії »Духовний Сіяч« і рівночасно виданий окремою брошуркою, притягає своєю темою значний інтерес. Та, на великий жаль, автор цього нарису виявив таке слабе та поверховне знання церковно-історичної літератури й таку виразну тенденційність, що вартість цієї брошурки є зовсім невеличка.

Судячи по назві брошурки, ми мали право сподіватися, що автор подасть в ній огляд церковно-історичних дослідів у всіх православних країнах. Тимчасом на 18 чи 19 сторінках автор оповідає виключно про церковно-історичну науку в російській державі (в Великоросії й на Україні) й тільки на останній сторінці коротко згадує кількох грецьких істориків Церкви; а про розвиток і стан церк.-історичної науки в інших правосл. країнах говорить лише стільки, що »становище« (!) церк.-історичної науки в інших правосл. народів було непорівняно низше, ніж в Росії, що ці народи починають розроблювати церковну історію власне тільки з половини XIX ст. й переважно досліджують минуле своєї національної церкви, присвячуючи їй поодинокі розвідки та публікуючи історичні матеріяли. Загальній церковній історії присвячено виключно загальні шкільні курси.

Ці твердження Біднова, передовсім, почасти неясні, почасти просто невірні. Б. згадує про »загальні шкільні курси« церк. історії. Але ви-

никає питання, які це курси: середношкільні підручники чи університетські наукові огляди церк. історії. Як що це наукові, університетські курси, то їх збувати двома-трьома словами неможливо. Так прим. »шкільний« (тобто університетський) курс Евсевія Поповича, проф. черновецького університету, Allgemeine Kirchengeschichte (у 5 томах!) в кожнім разі чейже становить явище досить помітне. І коли п. Біднов такі праці не згадує, то це можна пояснити хиба тим, що він про них не чув. Далі, автор запевняє, що болгарські, сербські, румунські й буковино-українські історики Церкви, розроблюючи історію національних Церков, »присвячують їй поодинокі розвідки«. З того виходить, начебто Болгари, Серби, Румуни не мають загальних (наукових) оглядів їх націон. церк. історії. Тимчасом і Болгари й Серби й Румуни мають їх по декілька, і то вже віддавна. По історії болгарської Церкви є загальні курси наукові: Дринова (1869 р.) й Цухлева (1911) й перестарілий уже митр. Натанаїла (1861); крім того підручники: Каролева (1873), Станимирова (1894, 3 вид. 1925) та ін.; по історії македоноболгарської (охридської) Церкви — дуже цінний, вповні науковий курс Снегарова (1925); по історії сербської Церкви: Іванича, Гудала, Радослава Ґруїча та інші; по історії румунської Церкви: Йорги (1908), Поповича, Добреску (1923) та ін. Не зовсім вірне й твердження Б. про повну відсутність у Болгарів, Сербів та Румунів монографічних дослідів по історії інших Церков (крім національної); такі праці є, нпр. Цанкова, Поснова та ін. (у Болгарії), Казимировича (в Сербії) ітд. Вкінці, серед монографічних праць болгарських, сербських та румунських учених по історії їх національних Церков є твори визначних дослідників, як пок. Дринов, або з сучасних — Йорґа, Златарський, про котрі Б. повинен був у своїм нарисі хочби коротенько згадати.

Ні одного слова не знаходимо в нарисі Б. про праці над історією грузинської Церкви, хоч вона в багатьох відношеннях є цікава, і так само про праці грузинських церковних істориків (нпр. патр. Киріона) над історією інших Церков.

Словом, нарис Б. в дійсности обмежується майже виключно оглядом сх.-словянської церковно-історичної науки, при чому Б. не розріжняє науки української й »російської« (великоруської). Що гірше, в нього історики Церкви — українці, виходять »російськими ученими«. Правда, до 1917 р. українські учені в Росії писали переважно великоруською мовою; та, здається, вже нині не підлягає сумнівам, що мова твору не може бути рішаючим моментом при означенні національности письменника чи тим більш ученого; еп. Пелеш написав свою »Історію Унії« по німецьки, але через те, розуміється, не зробився Німцем, Франко багато писав по польськи, писав також і по німецьки, але розуміється не став ні Поляком ані Німцем; так само прим. Антонович, Костомаров, Ор. Левицький і багато ін. (а також навіть і сам В. Біднов) писали або виключно або переважно по великоруськи, але не поробилися, звичайно, великоросами. А що особливо важне для наукового огляду, між українською і великоруською богословською (й зокрема церк.-історичною) наукою ввесь час істнували певні ріжниці, про які згадують і декотрі великоруські дослідники.

Та ще дивніше те, що автор у своїм нарисі взагалі якось, »по мачошиному« обійшовся з українською церковно-історичною наукою. Досить сказати, що він жадним словом не згадав навіть таких визначних наших дослідників, як Бантиш-Каменський, Костомаров, Ор. Левицький, Мик. Петров, Мих. Грушевський, Владимирський-Буданов, Скабаланович, Пархоменко та інші. Взагалі, з дослідників історії церковної унії згаданий лише... один Коялович! Тимчасом і на Україні й навіть у Великоросії було багато учених, що чимало уваги присвячували історії церк. унії на Україні та на Білорусі, прим. Бобровський, Головацький (еміґрант з Галичини, колишній член славної »трійці«), Дашкевич, Іванишев, Карганович, Кипріянович, Крачковський, Майков, Недільський, Одінцов, Площанський, Стрільбицький, Сульжинський, Трипольський, Фльоров, Хойнацький, Шербицький і баг. ін. Розуміється, Б. не міг у короткім нарисі вичисляти всіх цих дослідників та їх твори, але узгляднити їх у загальній характеристиці та згадати найважніше він був повинен.

З другого боку обійшов повною мовчанкою Б. й дуже важні ділянки російської церковно-історичної науки — історію великоруського »розколу« або »старовірства« (»старообрядчества«) й історію сект.

Огляд сх.-словянської церковної історіографії Б. починає з початку XIX ст., з праць московського митр. Плятона Левшина, арх. Методія Смирнова та Інок. Смирнова. Тут Б. іде слідом за великоруськими авторами оглядів, котрі не знають або не доцінюють української науки XVII-XVIII ст. Але Українцеві Біднову не зашкодилоб уважніше віднестися до справжних початків сх.-словянської церк.-історичної науки, що відносяться до першої пол. XVII в. (праці Зах. Копистенського, Сильв. Косова та ін.); слід булоб далі згадати й церк.-історичні праці XVIII ст. — св. Димитрія Ростовського, Никодима Селія, Ґ. Кониського, С. Миславського, Вас. Рубана, П. Алексєєва й поч. XIX ст. — А. Журавльова, А. Орлова, Мик. Бантиш-Каменського.

З визначних сх.-словянських істориків церковного устрою (серед котрих деякі користаються загально-европейською славою) Б. не згадує ані одного; не згадуються не тільки Алмазов, Барсов, Бенешевич, Гидулянов, О. Горчаков, Мишцин, Остроумов, Прокошев, Темниковський, Шпаков, але навіть Бердников, Павлов і Суворов! Даремно шукалиб ми також згадки про досліди сх.-словянських учених над історією півд.-словянських і румунської Церков (не згадано навіть акад. Пальмова); а також вірменської, сирійської та ін. азійських Церков (праці Аненського, Соколова та ін.). Так само проминув Б. чи не найвизначнішого історика великоруської Церкви т. зв. московської доби Каптерева. Найбільшу увагу Б. мусівби, здавалося, виявити до дослідів над історією вселенської Церкви (бо займає тепер саме цю катедру в Варшаві), але, на велике здивування, промовчує також цілий ряд визначних сх.-словянських дослідників »загальної« церковної історії, між ін. Лопухина, еп. Іоана Митропольського, Глубоковського, митр. Іларіона Троїцького, Меліоранського та ін.

Таким чином, замість огляду дослідів над історією Церкви у православних краях, вийшло у Біднова, як у гоголівського Хлестакова (в »Ре-

візорі«) »взглядъ и нѣчто«. Та це ще не булоб так дуже зле, якби Б. зі свого випадково зложеного ніби-огляду не робив висновків. Тимчасом на підставі своїх дуже обмежених відомостей, Б. пише про слабий розвиток сх.-словянської (чи як невірно пише Б. »російської«) церк.-історичної науки. Б. при тім покликується на подібнуж оцінку »русской« церк.-історичної науки знаменитим великорус. ученим Лебедевим в 1895 р.[1] Та саме в тім і річ, що Лебедев казав про стан »русской« церк. історіографії 35 років тому назад, але за той час церк.-історична наука в Великоросії й на Україні зробила значний крок наперед; появилася ціла низка важливих праць по історії вселен. Церкви самого Лебедева, Болотова (м. ін.: Лекціи по исторіи древней церкви, 4 томи (до іконоборства), Къ вопросу объ Ареопагитскихъ твореніяхъ, Изъ исторіи церкви сироперсидской, Гоненіе на христіанъ при Неронѣ ітд.[2], Глубоковського, митр. І. Троїцького, Лопухина, Меліоранського, Спаського та ін., і спеціяльно по історії церковного устрою — Бердникова, Суворова, Павлова, Бенеманського, Бенешевича, Гидулянова, Заозерського, Карташева (котрий м. ін. видає вже на еміґрації невеликими зошитами широкий загальний огляд історії Церкви), Мишцина, Нарбекова, Н. і П. Соколових, Сокольського, Троїцького, Трубецького та ін.

Далі Б. запевняє, що »розроблення загальної церковної історії з а в ж д и йшло під сильним впливом німецьких протестантів« (підчеркнення наше). Знаючи вже, яке обмежене знання церк.-історичної літератури у Біднова, ми можемо тільки порадити варшавському професорові правосл. богосл. курсів бути обережнішим у висловлюванні своїх »висновків«, а передовсім радимо йому познайомитися хочби з працями Лопухина й Глубоковського та їх поглядами на протестантизм і німецьку протестантську науку. Безперечно, німецькі протестантські історики Церкви, мали значний вплив на деяких українських і великоруських істориків Церкви, нпр. на Ф. Терновського (котрий навіть просто популяризував у своїх творах погляди протест. учених), почасти на Спаського, Бриліантова й деяких інших. Але вже прим. Лопухин рішуче критикував однобічність і тенденційність німецьких протестантів. Думаємо, що закид Біднова не може торкатися ані Болотова, ані Лебедева, ані Митропольського, взагалі найвизначніших сх.-словянських істориків Церкви.

Дуже багато уваги звертає Б. на »несприятливі обставини«, серед яких доводилося працювати »російським« історикам Церкви за царських часів: замість того, щоби докладніше освітлити розвиток церк.-історичної науки, Б. раз у раз вертає до цензурних та інших урядових утисків, що їх зазнавала в Росії церк.-історична наука. Але те, що наводить Б. на доказ свого твердження про »утиски«, нічого не доводить. Так прим. Б. обурюється, що свого часу синод позбавив катедри проф. Ф. Терно-

[1] Лебедев тут мав на увазі досліди над історією вселен. Церкви; дослідів з обсягу історії »руської« (сх.-словянської) Церкви він і в 1895 р. оцінювати низько не міг; Біднов теж признає, що досліди »російських« учених над історією нац. Церкви стоять незрівняно вище від дослідів над загальною церк. історією.

[2] В 1898 р. на німецькій мові, а в 1914 р. на російській появилася також цінна »іренічна« стаття Болотова: Къ вопросу о Filioque, котра була, поруч із працями київського богослова о. Світлова, найяскравішим проявом філєнотичного напряму в новітній сх.-слов. богословській науці.

ського, але трохи висше самже каже, що виклади й твори Т-го були »складені за німецькими протестантськими взірцями й під сильним їх впливом«. Отже ясно, що синод повинен був усунути протестантствуючого професора з правосл. дух. академії. На наш погляд, навпаки, починаючи з серед. XIX ст. в духовних академіях у російській державі навіть забагато давалося свободи науковим, а часом і псевдо-науковим »шуканням« професорів. »Утиски« в відношенню до церк.-історичної науки були лише давніше, головно за царя Миколи I (1825-1855), коли прим. спалено дисертацію Костомарова про причини церковної унії.

Дивне враження робить запевнення Біднова, що »греко-словянський світ значно відстав у культурному відношенні від Західної Европи«, та що Україна, лише »завдяки своїй належності до Польсько-Литовської держави«, »потрохи й поволі« наблизилася до західної культури ітд. Та, як загально відомо, в тих часах, коли українські землі переходили під польську й литовську зверхність, тобто в XIV ст., »греко-словянський світ« не тільки »значно«, але й зовсім не відставав іще в культурному відношенні від більшости країв зах. Европи, а в кожному разі Україна не стояла тоді низше під оглядом культурним від Польщі. Звязки з Заходом Україна мала вже довший час перед переходом під польську та литовську зверхність (це повинен знати навіть український школяр); але в XIV-XV ст. українська культура, чи точніше культура української православної людности якраз віддалюється від західної й підпадає під вплив византійсько-болгарсько-сербський. Перехід деяких укр. земель під польську зверхність почасти навіть сприяв цьому процесові зближення України не з західною, але з византійсько-південнословянською культурою. В кожнім разі, твердження Б. суперечить історичній дійсности.

Вяч. Заїкин

Paweł SKWARCZYŃSKI. **Stanowisko cudzoziemców w dawnem prawie polskiem.** (»Pamiętnik Historyczno-Prawny« pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego. Tom XI. Zeszyt 1) Lwów 1932. 8⁰, 263.

Праця П. Скварчинського уявляє собою цінну наукову розвідку, засновану на сумліннім і стараннім використанні джерел. Узгляднює вона як публично-правне, так і приватно-правне становище чужоземців (громадян інших держав) в землях »Корони« від найдавніших часів до упадку польської держави 1795 р., отже також і в Галичині, на Поділлі, Холмщині, Волині та Київщині, відколи вони увійшли у склад польської держави; зокрема автор старанно використав відомости про правне становище чужоземців у Галичині в XV-XVIII вв. З огляду на це, має ся праця безпосередний інтерес і для української історії та для історії українського права. Спеціяльний розділ присвячує автор »обмеженням« чужоземців до займования духовних посад«, але на жаль має на увазі виключно духовні посади римо-католицькі; слід булоб освітлити також питання й про обмеження чужоземців до займования греко-католицьких і православних духовних посад. Що до православних духовних посад, в польській державі, оскільки знаємо, йшли суперечки, чи такі посади, а зокрема правосл. епископські катедри, можуть займати чужоземці; особливо гостру форму прибрало це питання в XVIII ст., коли іменовано пра-

восл. епископом до Польщі Арс. Берла, Українця з Гетьманщини; навкруг цього іменування піднялася гостра боротьба, котра закінчилася тим, що еп. Берло не був допущений до виконування свого уряду в Польщі й мусів вернутися в Гетьманщину, де був іменований епископом переяславським. Питання це порушували принагідно А. Л. Берло (Арс. Берло, еп. Переясл. и Бориспольскій, К. 1904) і Т. Титов (Рус. Правосл. Церковь въ польско-литовск. госуд. въ XVII-XVIII вв., т. I, 2-ая пол., »Церк.-Прих. Шк.«, 1906 і окремо: Київ 1907), але суцільного розгляду цього питання з історично-правничого погляду ще ніхто не зробив. І тому дуже доводиться жалкувати, що автор праці про Stanowisko cudzoziemców w dawnem prawie polskiem koronnem теж не порушив цього питання. — Можна булоб (але не обовязково) узгляднити в цій праці ще одно вельми цікаве й важне питання, а саме про правне становище в землях »Корони« громадян вел. князівства литовського, які в деяких відношеннях прирівнювалися до чужоземців (що з особливим притиском підчеркує в низці своїх праць І. Лаппо), але це питання може становити й предмет зовсім осібної розвідки. В кожнім разі, нова праця Скварчинського, не вважаючи на помічений нами пропуск, становить цінне придбання історично-правничої науки, важне й для українськик наукових дослідів. В. Заїкин

Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти та Науково-дослідчої Катедри історії культури й мови при Інституті, за головним редагуванням Миколи Петровського, кн. VIII, IX, X. Ніжин 1928-1930.

З поміж провінціяльних наукових центрів на Україні вибивається на одно з перших місць Ніжин. Це містечко мало свої наукові традиції остільки, що до революції був там Історично-фільольогічний інститут кн. Безбородька, але цей інститут був ведений в російськім напрямку й українознавством майже не цікавився; українську наукову працю почала щойно 1925 р. Науково-дослідча Катедра історії культури та мови при свіжо зорганізованому Інституті Народньої Освіти. Керівником катедри є проф. В. Рєзанов, відомий дослідник українського театру. Катедра має чотири секції: української і російської історії під проводом М. Петровського, українського письменства під керівництвом Є. Рихліка, загального і російського письменства під Рєзановим, античної культури під проводом К. Штепи; адміністративно звязана з катедрою також Педолого-педагогічна секція Харківського Інституту Педології під проводом М. Даденкова. Окрім керівників при катедрі було 3 дійсних членів, 6 наукових співробітників і 10 аспірантів. Наукова праця катедри полягала в розроблюванню наукових питань її співробітниками і підготовлюванню викладачів для шкіл. Орґаном катедри були »Записки«, яких три останні книжки маємо перед собою.

На перше місце в ніжинських »Записках« вибиваються праці з української історії і літератури. Микола Петровський дав низку праць з минулого Гетьманщини XVII ст.: До історії Руїни (про чигиринську раду 1657 р. і битву під Глуховом 1664 р.), До історії полкового устрою Гетьманщини (про вибір полковників), Причинок до питання про статті Б. Хмельницького, До біографії Івана Богуна (докази, що Федоренко і Богун дві окремі особи). До XVII-XVIII ст. належать праці Анатолія

Єршова: Про літописні джерела праць Ст. Лукомського і До історії цехів на Лівобережжі. До XIX ст. подають матеріяли Олександер Пулинець: М. Г. Чернишевський та українське питання й Матеріяли до життя і творчости М. К. Заньковецької; Іван Павловський: Л. Н. Толстой на Ніжинщині, і Зміни в весільних обрядах Ніжинщини в XX ст. Вас. Фесенко дав огляд: Ніжинщина в новітній історіографії (1917-1928 рр.).

З нового українського письменства особливу увагу присвячено творчости Лесі Українки в статтях В. Рєзанова: Леся Українка, сучасність і античність і Петра Одарченка: Нові матеріяли до творчости Л. Українки (альбом Poesie) та: До генези Блакитної Троянди. Є. Рихлік обговорив: Українські мотиви в поезії Юлія Словацького. До найновішої доби належить ів. Павловського: До життя і творчости В. Чумака. З поля граматики є студія М. Ладухина: Одно з питань фразеології Марка Вовчка (приіменник »по«).

Як. Колубовський в статті: До питання про філософію на Україні, дає реєстр Українців, що займалися фільософією, як доповнення до відомої праці Д. Чижевського.

З античної історії є статті Т. Алексієва: Сторінка з історії соціяльного забезпечення в Атенах і К. Штепи: Селянські рухи в римській імперії.

Поза історично-фільольогічними розправами є в »Записках« також студії й матеріяли з поля педагогіки (фільософія виховання Крікка, ланкова праця в трудовій школі, тести і ін.), дещо із студій над сільським господарством, деякі причинки з природознавства і техніки.

Як на провінціяльний науковий журнал програма ріжнородна і рівень статтей високий. Приємно бачити, як у несприятливих відносинах малого міста завдяки енергії гуртка людей розвивається серіозна культурна праця. До редакції »Записок« висловилиб ми побажання, щоби на будуче не давати всуміш статтей з ріжних ділянок, а складати їх у віддільні групи (нпр. історія, література, педагогіка, сільське господарство і ін.). І. Крипякевич

Władysław TOMKIEWICZ. **Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638.** (»Kwartalnik Historyczny«. R. XLIV, t. I, zesz. 2, Lwów 1930, ст. 125-175).

Автор дає огляд історії козаччини від куруківської комісії до комісії на Масловім ставі включно. Ті події є вже широко обговорені М. Грушевським (Історія України-Руси VIII, ч. I), тому не багато нового найде читач серед висвітлюваних автором подій. Зате цікавою є розвідка задля тенденційного своєрідного висвітлювання автором козацьких справ.

В першім розділі (Підклад Павлюкового повстання — Podłoże powstania Pawluka) автор висловлюється про куруківську комісію, що вона, »мимо своїх основних помилок, недоговорень та недоглядів, є одначе одною з перших спроб поставити козацьку справу на формально-правнім ґрунті. Залишаючи на боці всі менше або більше сумнівної вартости постанови угоди, має вона одну безперечно важну в своїх наслідках точку, а саме ту, що говорить про поселення виписаних з реєстру козаків на волостях. Підчинення самовольних козаків підстаростинським урядам,... причинилося в значній мірі до кольонізації пустинних південно-

східних окраїн України, а передовсім Задніпрянщини« (ст. 126). Автор не годиться з назвою означення соймових постанов 1635 р. супроти козаків як »драконських« (Грушевський, Історія України-Руси VIII, ч. I,[2] 213), закидуючи неслушно Грушевському односторонність (130). Самже він, покликуючися на Куліша (Материалы до истории возсоединения Руси I. Москва 1877, с. 307), заявляє односторонно, що »осадницька шляхта на окраїнах була елєментом позитивним, підчас коли козаччина вносила за собою всюди безладдя й деструкцію«. Кінець кінцем беручи під увагу, що козаки перешкаджали мирній політиці Польщі супроти Туреччини, автор приходить до висновку, що »драконське зарядження, яким було збудування Кудака, було тим мінімум, якого вимагала тодішна рація стану« (131).

Другий розділ присвячує автор соймовій ординації з 1638 р. Події, що попередили ту ординацію, автор подає дуже коротко за Окольським (Djarjusz transakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637, Краків 1858); не подає зовсім змісту деклярації, подиктованої козацькій старшині на раді під Боровицею в 1637 р., обмежуючись до подання імен козацької старшини. Між ними подає за Окольським (op. cit., ст. 66) неподаного Грушевським (op. cit., ст. 274) чигиринського полковника Григорія Хомовича (автор перекручує імя й пише: »Гриштай«). Незначне справлення дотеперішної літератури вдається авторови при обговоренню інструкції про експедицію Мєлєцького на Запоріжжя: подає правильно канівський полк, замість київського, якого тоді не було.

Не знати, чи незнанню української мови, чи якому національному шовінізмови автора, треба приписати його лихий коментар до Грушевського, Історія України-Руси. Між іншим автор (145, прим. [1]) пише: »Hruszewski (l. c. str. 286) zdaje się poważnie traktować fantastyczną opowieść kronikarza żydowskiego o tem, jakoby Pawluka usmażono na żelaznym tronie«. Тимчасом Грушевський пише про смерть Павлюка ось як: »Павлюка з чотирма товаришами стято підчас самого сойму. Жидівський мемуарист Натан Ганновер (з Волині) переказує оповідання, в яких на сю Павлюкову кару переносилися старі перекази про Наливайка: Павлюк підіймаючи повстання, хотів бути королем польським, і за те його тепер укоронували на смерть: його посадили на залізний трон, розпалений до білого, наложили на нього залізну корону, а в руки дали залізний скіпетр, і підпалювали його так поки він не вмер«.

Що до соймових постанов у козацькій справі з 1638 р. то автор уважає їх тільки »новелізацією« попередних постанов відносно козаків (148). Відтак пише про них ось що: »Будь що будь конституція з 1638 р. є важним етапом в праці усистематизування окраїнних відносин. Як показала історія, обмеження козаків з цього року є вершком »шляхоцької реакції«, але не треба забувати, що наша устава є тільки етапом в роботі пацифікації України, а не найбільшим напруженням (najwyższym wysiłkiem) адміністраційних здібностей шляхти, чи також поодиноких її представників«. Автор бачить в цій уставі »додатнє явище для загального культурного розвитку країни«, що протягом десятиліття поступила »яких сто відсотків вперед«. (!?)

Два останні розділи посвячені повстанню Гуні й Скидана (Reakcja

Zaporoża) та цілковитому приборканню козаччини в 1638 р., що закінчилося комісією на Масловім ставі (Pacyfikacja Kozaczyzny). Автор із задоволенням констатує, що приборкання козаків забезпечило Польщу перед Туреччиною та принайменше на якийсь час усмирило Україну, бо її бурливі елєменти або еміґрують за московську границю, або стають мирним населенням (174). М. Андрусяк

Теофіль КОСТРУБА. **Гетьман Іван Скоропадський** (1708-1722). (Бібліотека »Хліборобського Шляху«. Ч. 3). Львів 1932. 8⁰ 32.

З особливою приємністю нотуємо сю інтересну брошуру молоденького нашого історика Теоф. Коструби, котрий уже перед сим заявив себе низкою своїх цікавих історичних начерків (про сліди дуалізму в старо-руській мітольогії, про освіту в старій Русі, про гетьм. Сагайдачного, про минуле м. Чорткова ітд.) і поважних, докладних рецензій про історичні праці, а тепер виступив перед нами вже з більшою науково-історичною спробою. В отсій праці про гетьм. І. Скоропадського виявив молодий історик свої небуденні наукові здібности й добре знання відповідних джерел і літератури, а передовсім оригінальність (самостійність) і сміливість у своїх історичних твердженнях і висновках. Основна ідея праці — се бажання спростувати до нині пануючий у нашій історичній науці негативний погляд на особу й діяльність гетьм. Ів. Скоропадського. Тут автор цілковито сходиться з нами, хоч приходить до своїх висновків зовсім незалежно від нас (порів. нашу ст.: Гетьманова Настя Скоропадська, »Нова Зоря« 1929, ч. 95). Ми погоджуємося з автором в позитивній оцінці гетьм. Івана Скоропадського, але в аргументації сієї оцінки ми значно розходимося. Головний натиск у своїх доказах автор поклав на імовірне »мазепинство« Ів. Скоропадського, тобто на ймовірні симпатії Скоропадського до плянів Мазепи відбудови незалежної української держави. Думаємо одначе, що цим шляхом »регабілітувати« Ів. Скоропадського ледви чи можна. Передовсім, »мазепинство« Скоропадського всетаки лишається досить гіпотетичним; та навіть, колиб ми й мали безсумнівні докази симпатій Скоропадського до плянів Мазепи, це не моглоб вплинути на нашу оцінку особи й діяльности Скоропадського, бо на ділі він тих симпатій не виявив, а в усій своїй політиці все був льояльний супроти Росії. Та рівночасно з тим ми бачимо, що гетьманування Ів. Скоропадського було будь-що-будь вельми корисним для культурного й економічного розвитку України, для української кольонізації чорноморських степів, для перетворення дикого степу в культурний, хліборобський край і т. д. На ці сторони гетьманування Скоропадського, нам здається, й треба було авторові звернути головну увагу, а в кожнім разі більшу, ніж він звернув. На деякі, переважно дрібні недостачі праці Т. Коструби (напр. невдачну полеміку з М. і О. Грушевськими) ми тут не будемо звертати уваги, бо на обробленні основної теми ці недостачі мало відбилися. В цілому ж праця молодого історика робить всетаки дуже приємне враження й дозволяє припускати, що з нього виробиться визначний і талановитий учений.

В. Заїкин

J. MIRTSHUK. **The Ukrainian Uniat Church.** (»Slavonic Review«. Vol. X. Nr. 29, December, 1931.)

В журналі »Slavonic Review« появилась в анґлійськім переводі стаття проф. І. Мірчука (з Українського Наукового Інституту в Берліні) про українську уніятську Церкву. Починаючи від перших початків християнства на Руси, проф. Мірчук пластично та цікаво представляє політичні обставини та психольоґічне підложжа, яке допровадило до унії з Римом. Особливо влучно він підкреслює, що православні приклонники унії представляли собою українську національну ідею в противенстві до консервативної партії, яка не лише дорожила стародавною традицією православної Церкви, але тим самим тягнула радше за православною Москвою. Стаття обіймає найдавнійші часи від приняття християнської віри з Візантії аж до упадку австро-угорської монархії і до наших днів. Поява начерку про українську уніятську Церкву в загально знанім анґлійськім журналі є особливо відрадним явищем не тільки з огляду на актуальність теми, але передовсім з огляду на те, що автор, сам Українець, влучно доцінює та розвиває національне значіння унії для українського народу. Воно дуже бажане, щоби відносні заграничні кола були як найточніше поінформовані про суттєве значіння культурно-релиґійного чинника, яким без сумніву є унія східної Церкви з римо-католицькою.

З приємністю зазначимо, що у цій добрій справі проф. І. Мірчук має ще й дальшу заслугу. Дня 19. І. 1932 він, на запрошення ґуртка католицьких академиків у Münster i. W., виголосив відчит на тему: Die Union im Osten, ihre geistesgeschichtlichen Voraussetzungen und Folgen, про що з великим узнанням згадує »Münsterischer Anzeiger« (ч. 69) з дня 20. І. 1932. Наступного дня, 20. І., тойже проф. Мірчук виголосив другий відчит: Der Messianismus, das Hauptproblem des slavischen Denkens und seine Beziehungen zum deutschen Idealismus. І про цей причинок з области словянської фільософії як найкрасше висловлюється згаданий »Münsterischer Anzeiger« (ч. 75) з 22. І.

Сподіємося, що проф. Мірчук і дальше розвиватиме свою високоцінну інформаційну і наукову діяльність між чужинцями.

І. Федорович-Малицька

Stanislaus WITKOWSKI. **De s. Basilii Magni codicibus Hispaniensibus.** (Polska Akademja Umiejętności. Rozprawy Wydziału Filologicznego. T. LXII (Serji III t. XVI), nr 7). Kraków 1929. 8⁰. 23.

В наших часах можна ствердити доволі цікавий факт: наука і досліди досить часто звертаються в бік особи і письм св. Василія В. Про властиву причину сього явища — годі щонебудь напевно говорити. Потрохи розяснює те O. Ring, Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius' des Großen (Paderborn 1930), опертий на одній замітній вказівці A. Ehrhard'a (с. 43). Однак в доповнення річевого пояснення німецького візантиніста треба замітити, що св. Василій В. не скрізь, так сказати, тішився популярністю, а лише в деяких центрах Сходу і Заходу. Наукові досліди виказують, що тілько там перебував його культ і традиційний піетизм для його науки і його писань, де процвитало чернече життя по його уставу. Й тілько там, на цих останніх областях, залишилися давні

і пізнійші рукописи, що містять у собі оригінальні чи перекладені твори св. Патріярха східного монашества. На всіх чотирох сторонах світа помітне те явище. Його запримічуємо на півдні (пор. P. Sbath, Bibliothèque des manuscrits Paul Sbath. Catalogues I et II. Cairo 1928 — і в »Échos d'Orient«); але так було й на півночі, на руських землях (див. А. Архангельскій, Къ изученію древнерусской литературы. Спб. 1888, сс. 22-37), так і на східних областях (пор. J. Radu опис рукописів бібліотеки уніятських епископів у Вел. Варадині в »Memoriile Sectiunii Istorice«, Bucuresti 1923. S. III, t. I, сс. 261-308). Не інакше було в західних центрах і про те між іншим свідчить невелика праця Ст. Вітковського про рукописні збірники письм св. Василія В. в Еспанії.

Праця є (мабуть принагідним) овочем поїздки автора до Еспанії. Тілько короткий час автор міг присвятити загально бібліотекам Іберії, а з того ще менше часу дісталося студіям названих Василієвих рукописів. Навіть усіх тих рукописів автор не бачив. Ескуріяльська бібліотека не мала грецької патрольогії Migne'a й тому автор не з тим виданням колляціонує твори св. Василія В. Від 1925 р., коли автор посітив ту славну книгозбірню, до 1929 р., в якім надрукував свій еляборат, на жаль, не вспів дізнатися, чи вже надрукований бібліотечний катальоґ, обширнійший від відомих йому. Палеографічного боку рукописів не торкається. В квестію автентичности сього чи того сумнівного твору св. Василія В. автор не встряває, перекладів Василія на інші мови не досліджує, а в зіставлюванню паралельних текстів узгляднює тілько деякі збірники. Але й ті тексти вибирає довільно, без методи та системи і тут саме найбільше кидається в очи та принагідність, якої овочем мабуть і ціла розправа. Наслідком сього, авторова праця більше інформаційна ніж описова, більше справоздавчо-порівнююча ніж стисло фільольоґічна. І так, дізнаємося, що рукописні збірники творів св. Василія В. зберігаються в тих еспанських бібліотеках: ескуріяльській, в чотирох мадридських, сальмантинській і толєтанській. Направду, важко повірити, що давні університетські центри, як Alcalá, Évora, Coimbra, Sevilla, Valladolid (вся Lusitania) і інші, не мають жадної рукописної памятки по тім, котрий промостив нові шляхи доґматичному розвиткови, поглибив і овнутрішнив аскетичний ідеал, одуховнив христіянське понимання життя (див. J. Schäfer, Basilius des Grossen Beziehungen zum Abendlande. Münster i. W. 1909, 1). Перше місце, по дослідам автора, що до кількости і вартости Василієвих рукописів, займає ескуріяльська бібліотека. Є в ній 43 збірники творів св. Василія В., що повстали в X-XVI ст. До найстарших рукописів цеї, як загалом і всіх інших еспанських бібліотек зачисляються ті, що містять гомілії і слова, а з них один збірник гомілій на псальми походить з X ст. В своїй невеличкій праці автор повторює ту замітку аж на трьох місцях. Споряджена автором поглядова таблиця скоро орієнтує читача в перегляді збірників що до століття і змісту. Зпоміж бібліотек Мадриду Національна має 10 збірників, Академії Історії 2, Історич. Національного Архіву 3, Королівська 5. За виїмком одного збірника, всі інші мадридські рукописи новійші і не представляють якоїсь вартости для реконструкції Василієвого тексту. В Саляманці є лише збірник

листів св. Василія В., а в ньому один з листів фальшиво приписаний св. Григорієви Назіянському. Автор обширнійше справляє ту помилку в главі І своєї праці. Вкінці, толєтанська бібліотека має два збірники. Замітне, що листів св. Василія В. в цілости не має ні один еспанський збірник. Зате літургія є в трьох рукописах, а в однім з них є вона навіть з латинським перекладом. Дані про св. Василія В. автор знаходить лише в кількох рукописах Ескуріялю.

Нашим бажанням булоб дізнатися ще дещо з долученої главі III, затитулованої: Collationes, але тут автор надто фрагментарно поробив свої порівнання і ледви чи який дослідник критичного тексту св. Василія В. зможе на них опертися. Натомість пороблені автором у трактї самої праці поправки та доповнення до відомих друкованих катальогів мають своє значіння, бо вони здебільша оперті на автопсії та щирій волі прислужитися добрій справі. Й. Скр.

ОГЛЯД НАДІСЛАНИХ КНИГ

В тім відділі даємо місце всім книжкам, надісланим на адресу Редакції „Записок ЧСВВ." — Жовква („Analecta OSBM." — Źółkiew), без огляду на їх зміст та світогляд. При деяких подаємо короткі, оціночні замітки, а щодо інших залишаємо за собою право висловитися про них у нашім органі й окремо, в міру потреби та досто сування їх до змісту нашої програми. Виказуємо тілько книжки, збірні видання та більші periodica, пропускаючи письма стисло періодичні й їм подібні. Виказ тих останних містимо на кінці випуску, котрим закінчуємо поодинокий том.

Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. Band III. Berlin u. Leipzig 1931. 26×18. 168.
Зміст: Dorošenko D. Die Namen „Ruś", „Russland" u. „Ukraine" in ihrer historischen u. gegenwärtigen Bedeutung (3 — пор. „Дзвони" II, 311). Volodymyriv S. Die gesamte ukrainische Bevölkerung der Welt (24). Dolnyćkyj M. Die Ukraine als geographische Individualität (54). Krupnyćkyj B. J. Chr. Engels Geschichte der Ukraine (75). Mirčuk J. Die Weltanschauung der ukr. Dichterin Lesja Ukrajinka (111). Kučabśkyj V. Die polnische Diplomatie u. die „ostgalizische Frage" auf der Pariser Friedenskonferenz im Jahre 1919 (127). Dorošenko D. V. Lipinsky (Ein Nachruf) (157).*

A Catalogue of one hundred old, rare or unique illustrated books. Collections of original drawings, designs, engravings, etc. Offered for sale by B. T. Batsford Ltd. London (?). 22×15. 72+VIII (фотограф. таблиці).

Almanach du Pelerin pour 1931 et 1933. Bonne Presse. Paris 1930/32. 25×18. 128+128 (багато ілюстр.). Ціна 2 фр. фр.

Альманах українського студентського життя в Кракові. Зібрала і видала редакційна колєгія в складі: В. Ничай, М. Бажанський, Я. Салук, І. Красник. Краків—Жовква 1931. 23×15. 90+VIII (світлини).
Між преріжними споминами на перше місце вибивається начерк о. П. Хруща, Початки української гр.-кат. парохії і церкви в Кракові (23-36), в якім є багато жерельного матеріялу до історії оо. Василіян у Кракові. Згадаємо теж Д. Горняткевича, Українці в Краківській Академії Мистецтв (37), із долученим списом Українців, студентів Академії Мистецтв у Кракові, в хронольоґічному порядку (42).

АНДРУСЯК М. **Іван Хлопецький,** перемиський православний епископ-номінат в 1632-1633 рр. (Львів 1931). 24×16. 10 (відбитка).

---

* Всі непідписані замітки й оцінки подав Й. Скр.

— **До історії правобічних козаків** в 1689-90 рр. (Львів 1931). 24×16. 24 (відб.).
— **До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм** в 1668-1669 рр. (Львів 1930). 25×16. 31 (відбитка).
— **Павло Тетера та львівська Ставропігія.** (Львів 1931). 24×16. 8 (відбитка).

Annuaire de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique. 1931. 97-e Année. 1932. 98-e Année. Bruxelles MCMXXXI/MCMXXXII. 19×13. 282+198.

Atlas Historyczny Polski. Serja A: Mapy szczegółowe. Nr. 1. Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788-1792) pod kierunkiem Wład. Semkowicza opracował w Krakowskiej Komisji Atlasu Historycznego K. Buczek przy współudziale Z. Kozłowskiej-Budkowej, T. Czorta, H. Müncha i A. Szumańskiego. W Dodatku: Plan miasta Krakowa z lat 1788-1792 opracował T. Czort (osobno wydaje się tekst źródłowo-metodyczny do mapy). (Polska Akademja Umiejętności. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski). Kraków 1930. 50×38.

БАЧИНСЬКИЙ Л. **Правила доброго поведения** для шкільної молодіжи. З 37 малюнками арт. маляра В. Петрука в тексті. Ужгород 1928. 23×15. 120.

BAUDRILLART A. **L'activité missionnaire de l'Eglise** à travers les âges. 2-me édition. Paris (?). 18×11. 39.
— **Le génie de la France.** Paris (?). 17×11. 40.

Беларускі Календар на 1932 год. Вільня (?). 23×15. XXXII+64.
Хиба й нам треба долучитися до тих заміток, що їх помістив „Przegląd Wileński" (XV. Nr. 1-2, с. 12), як тільки появився білоруський календар. Передусім слушною уважаємо увагу щодо нарису: „Аб Уніі і Езуітах" (40), бо не можна забувати, що був час, коли єдиним місцем на світі, в якім оставали Єзуїти, була якраз Білорусь. Та обставина, яку доцільно підчеркує П. Хмельовський (Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi. Warszawa 1898. 28), вкладала на Орден спеціяльні обовязки, а Білорусь була в праві зазнати і відчути всебічне ділання живучих у себе Ісусовців. Пор. теж „Przegląd Wil." XV. Nr. 4, с. 7. При поясненню назви: Білорусь і Білоруси добру прислугу бувби віддав орієнтуючий начерк Г. Ільїнського, К вопросу о происхожденіи названія „Белая Русь" (див. „Slavia" VI).

BERNADOT M. V. **Od Eucharystji do Trójcy Przenajświętszej.** Przekład z francuskiego, opracował o. T. J. Naleśniak. Lwów 1925. 15×11. 190.

BERTRAM A. **Charismen priesterlicher Gesinnung und Arbeit.** Skizzen und Winke für Tage der Recollectio. Herder. Freiburg im Br. 1931. 23×14. XII+196. Брош. 3·80 М.; опр. 4·80 М.
Кард. А. Bertram стоїть поруч кард. М. Faulhaber'a, — оба чолові носії мисли і духа, оба чільні постатті вселенської Церкви. Бертрамова книжка тим разом присвячена священикам, себто тим усім, що носять на собі нестерту печать таїнственного характеру Тайни священства, коли вони відправляють духовні вправи. Тимто вже розуміємо, про що йде мова в тій книжці, та яким тоном і яким серцем промовляє тут епископ до своїх священиків. Варта її читати і розважати, щоби тим способом не занедбувати в собі тої благодати, що нам дана з положенням рук священства (I Тимот. IV, 14).

BONNIÈRES L. **Anthologie des meilleurs écrivains de Lourdes.** Tourcoing 1922. 19×11. 302.

BOPP L. **Wir sind die Zeit.** Zur katholischen Zeit-, Menschen- und Lebenskunde. Herder. Freiburg im Br. 1931. 23×15. VIII+198. Картон. 4·40 М.; оправл. 5·40 М.
Є люди, котрим авторові твори не подобаються, — подібно, як книжки H. Fahsel'a чи E. Fiedler'a. Для тих з певністю виїмком буде якраз зазначена книжка. Автор каже (15): „Як ми ставимося до даної нам, а не вибраної, вітчини, так також мусимо ставитися до нашого часу; він мусить бути нам любий і вартісний як круг нашого життя, як і те, що його виповняє. Мусимо з радістю як діти свого народу, теж хотіти бути дітьми свого часу". Отже час це ми, він у нас, а не поза нами! З такого поняття автор іде до цілі, котрою є — заохотити волю до свого рода сучасного переображення, щоби триюмфувала скрізь всегдашна і вічна правда християнства. В книжці порушені найактуальнійші теми.

BORSCHAK É. Le mouvement national ukrainien au XIX-e siècle. Paris (1930). 24×15. 102 (відбитка).
Вичерпуючу оцінку тієї праці подав М. А.[ндрусяк] у „Новій Зорі", ч. 17/1932.

BORSCHAK É. et MARTEL R. **Vie de Mazeppa.** 2-e édition. Paris 1931. 19×13. VIII+191.
Див. „Записки ЧСВВ." IV, 390; „ЛНВ." XXX (1931), 573.

БОРЩАК І. **Великий Мазепинець Григор Орлик,** ґенерал-поручник Людовика XV-го (1742-1759). З невідомих документів з 7 тогочасними ілюстраціями. (Франція й Україна. Студії про франко-українські взаємини в минулому. Кн. IV). Вид. Кооперативи „Червона Калина". Львів 1932. 22×15. X+207 (з ілюстр.).
Вище, с. 394, ми помістили оцінку Борщакової монографії, однак тут даємо ще місце замітках д-ра І. Крипякевича, котрий пише: Се четверта книга із широких студій автора п. з. Франція й Україна, оперта на документах французьких архівів; зміст її — біографія найстаршого сина гетьмана Пилипа Орлика, що родився у Батурині 1702 р., виховувався у Швеції, пізніше вступив у французьку службу і помер від ран в Мінден над Райном 1759 р. в ранзі ґенерала-поручника, нагороджений ордерами; але при тому цілий вік він трудився для української політики, зразу допомагаючи батькові у заходах повороту до гетьманства, пізніше інформуючи французький уряд в користь української справи. Книжка незвичайно інтересна, місцями сенсаційного змісту; Григорій Орлик доставив Вольтерові матеріяли батька про Мазепу для Історії північної війни; він перший інспірував леґенду про „тестамент" Петра Великого; він, може перший з Українців, належав до масонерії. Портрет Григорія і частина архіву залишилися в замку Дентевіль, який належав до його жінки Люізи Олени ле Брюн де Дентевіль. І. К-ч. — Див. також „ЛНВ." XXXI (1932), 287; „Дзвони" II, 301.

BOUDOU A. **Stolica Święta a Rosja.** Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu. Przekład z francuskiego Z. Skowrońskiej. Tom drugi 1848-1883. Wydawnictwo xx. Jezuitów. Kraków 1930. 24×16. 680.
Див. „Записки ЧСВВ." IV, 374.

BRINKTRINE J. **Die heilige Messe** in ihrem Werden und Wesen. Verlag F. Schöningh. Paderborn 1931. 21×14. 288. Брош. RM. 5,—; оправ. RM. 6,50.
Се є пояснення римської Служби Божої на тлі літурґічно-історичнім, догматичнім і аскетично-практичнім. Узгляднені всі новійші літурґічні досліди і, за малими виїмками, богата дотична література. Не бачимо однак використаної праці J. B. Thibaut'a, L'ancienne liturgie gallicane (Paris 1929), коли мова про ґалліканську літургію, ані студій патр. Rahmani, Les liturgies orientales et occidentales (Beyrouth 1929), ані обширних оглядів J. M. Hanssens'a, Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus (Romae 1930 і далі), ані збірного видання R. Aigrain'a, Liturgia (Paris 1930). Всетаки в деяких точках, особливо в практичних квестіях, книжка має доволі самостійного і тому вартість її цілком обоснована.

BURI V. **L'unione della Chiesa Copta con Roma** sotto Clemente VIII (Orientalia Christiana XXIII, 2. N. 72). Roma 1931. 24×16. 164. Ціна: 26 l.
Як відомо, названа унія доконувалася в часах унії української Церкви з римською. Автор згадує навіть одну рідку книжку, котрої не знайшов і в Римі, що трактує разом про оба посольства до папи Климентія VIII. Назва книжки така: Legationes alexandrina et ruthenica ad Clementem VIII pro unione et communione cum Sede Apostolica. Ingolstad 1598, стор. 246. Пор. „La Civiltà Cattolica", т. IV-ий 1931 р. с. 343; „Душпастырь" VIII, 278, а також важну замітку автора в „Orient. Christ." XXV, 218.

CABROL F. **Les livres de la liturgie latine.** (Bibliothèque Catholique des Sciences Religieuses). Bloud et Gay. Paris 1930. 19×12. 165.
Див. „Byzantinoslavica" IV, 209.

Catalogus Fratrum ac Sororum Provinciae S. Hyacinthi in Polonia S. Ordinis Praedicatorum pro A. D. 1931. Leopoli (1931). 13×10. 50.

CHAUMONT H. **Visites au Très Saint Sacrement** pour un petit garçon. Maison de la Bonne Presse. Paris 1931. 14×9. VI+89.

— **Visites au Très Saint Sacrement** pour une petite fille. Bonne Presse. Paris 1931. 14×9. VI+88.
Оба видання mutatis mutandis покриваються.

CHOŁODECKI Białynia J. **Lwów w czasie powstania listopadowego.** Z 11 ilustracjami w tekscie. (Bibljoteka Lwowska XXIX). Lwów 1930. 24×16. VII+112.

ХОМИШИН Гр. **Пастирський лист** про політичне положення укр. народу в польській державі. Львів 1931. 16×10. 38.

Християнське виховання молоді. Провідні думки енцикліки свят. Отця Пія XI. Подав Р. Г-к. (Бібліотека УКО. ч. 16). Львів 1931, 16×10. 44 (відбитка).

CICHOSZEWSKA H. **Cmentarzysko w Poczerninie.** Z 2 rycinami w tekście i 16 tablicami. (Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu 37). Toruń 1931. 25×17. 54.

CIESZYŃSKI N. L. **Roczniki Katolickie** na Rok Pański 1931. T. IX. Współpracowali: xx. dr. S. Grelewski, M. Klepacz, dr. M. Kordel, dr. W. Kosiński. Poznań 1931. 21×14. XVI+547.

— **Roczniki Katolickie** na Rok Pański 1932. T. X. Poznań 1932. 21×15. XVI+470.

В загальному — оба томи щодо змісту покриваються і дуже добре себе доповняють. Писані легко, цікаво і скрізь опираються на друкованій літературі або на поміченнях чи інформаціях особистих. Тільки місцями впадають в око дещо несвіжі статистичні дані або односторонні вісти. Вдатно написаний розділ XI про Масарика (IX, 143) та Додаток I pro domo sua: Czy piszę „barokiem?" (X, 445). Автор пляне (X, 466) в наступнім річнику докладнійше описати „долю братів Українців у Канаді". (Добру прислугу віддасть йому брошура W. L. Scott K. C., The Ukrainians, Our most pressing Problem. Ottawa). Тому що й ми дивимося на Канаду, як на „найліпший терен еміґраційний" (IX, 74) і для Українців, бажаємо, щоби той авторів замисл здійснився, але рівночасно просимо його не забувати і на інші осередки українського життя, присвячуючи їм бодай кілька стрічок. Тим разом автор не вчинив сього ні при Бразилії, ні при Америці, ні при Чехії, згл. Словаччині, ні при Югославії, ні при Бельгії та Франції. Див. іще „Нива" XXVII, 151.

ЧЕХОВИЧ К. **Олександер Потебня,** український мислитель-лінґвіст. (Праці Українського Наукового Інституту. Т. IV. Серія фільольоґічна, кн. 1). Warszawa 1931. 25×18. 186.

Чернигів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли під редакцією голови Секції академ. М. Грушевського. (Українська Академія Наук. Історична Секція. Т. XXIII). Київ 1928. 24×18. XII+531.

Наша українська Равенна — Чернигів, діждався отсього всебічного опрацьовання. Зпоміж довгого ряду оглядів, розвідок та матеріялів відмітимо історичні праці: М. Грушевський, Чернигів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) 101; П. Смолічев, Чернигів та його околиці за часів великокнязівських 118; М. Василенко, Правне положення Чернигівщини за польської доби (1618-1648) 290; Ф. Ернст, „Мазепин будинок" у Чернигові, (до історії культурних взаємин України з Москвою в кінці XVII століття) 347; М. Ткаченко, З нової історіографії Чернигова 488.

ЧУБАТИЙ М. **Українська Церква в половині XI ст. на роздоріжжі.** (Інавґураційний виклад на відкритті акад. року 1931/32 в Греко-Катол. Богосл. Академії у Львові). Львів 1931. 16×12. 17.

Виклад торкається теми, що первісно назрівала у В. Абрагама, опісля бентежила М. Д. Присьолкова, відтак запалювала С. П. Розанова, В. Пархоменка і ін., а вкінці стала скристалізованою у пок. Ст. Томашівського.

CZUBATYJ N. **Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte** in den Jahren 1919-1929. Lemberg 1931. 25×18. 63 (відбитка).

Див. „Записки ЧСВВ." IV, 431.

de BAUMGARTEN N. **Olaf Tryggwison roi de Norvège** et ses relations avec saint Vladimir de Russie. Appendice au fascicule 69: I. Hausherr, Les Versions syriaque et arménienne d'Évagre le Pontique (Orientalia Christiana XXIV, 1. N. 73). Roma 1931. 24×16. 40. Ціна: 6 l.

Див. „Духовна Стража" IV, 319.

— **Saint Vladimir et la conversion de la Russie** (Orientalia Christiana XXVII, 1. N. 79). Roma 1932. 24×16. 136. Ціна: 22 l.

DÉCROUILLE R. **La sainteté sacerdotale** d'après la théologie et le curé d'Ars. Tomes I-IV. Tourcoing 1921. 19×12. II+307+318+346+336.

Dedication souvenir **St. Basil's Mother House.** July, 18, 1931. Philadelphia, Pa 1931. 27×20. 32.

De la Côte des Esclaves aux Rives du Nil. Par une Religieuse Missionnaire. Epilogue de G. Goyau. Lyon 1931. 23×14. XXII+193 (з ілюстр.).

Всім нашим читачам горячо поручаємо ту книжку, що прекрасно відкриває перед нами рубець африканської місії СС. Місіонарок de Notre-Dame des Apôtres.

(Централя: Vénissieux (Rhône). Кождий, що пожертвує на їх місії 13 fr. 50 одержить книжку оплаченою почтою. Число почтового конта: Lyon 129-37.

DELATTRE P. **Les luttes présentes du catholicisme en Europe centrale.** »Éditions Spes.« 17, Rue Soufflot, Paris (Ve) 1930. 19×12. 189.

Тут і там автор піддає гострій критиці відносини, які запанували зглядом католицизму в державах Центральної Европи. Найбільше вістря звернено проти Румунії. Пор. „Irénikon" VII (1930), 423.

De Oriente: Documenta et libri (Orientalia Christiana XXII, 3. N. 70). Roma 1931. 24×16. 164. Ціна: 26 l.

„Orientalia Christiana" роблять велику прислугу науці, видаючи час від часу огляди документів, студій і книжок, що торкаються Сходу. За мало сказати, що се звичайні бібліографічні інформації й оцінки, бо звичайно вони приносять і нові та свіжі дані, а що найважнійше — фахові католицькі сили висвітлюють у них з католицького погляду нераз дуже складні квестії, надаючи тим способом правильні напрямні для ріжних дослідників. Кождий такий зшиток з приємністю і зацікавленням береться до рук, вибачаючи всі недотягнення та помилки, що їх, річ ясна, поповнюють автори, котрих зі Сходом не лучить ані походження, ні мова, ні доля, ні життя. Одна із красших сього рода публікацій — в горі зазначена. Є тут м. і. рішення, винесені на зїзді російських католицьких священиків у Римі 27-30/X 1930 р. Вони цікаві як документ часу. Ю. Гофманн вказує письменні жерела XVII ст. до обширної теми: Візантійські епископи і Рим. Т. Спачіль, з приводу появи IV-го т. відомої праці М. Жюжі, зі знанням і con amore обговорює науку східних нездинених що до „остаточних річей". М. Горділльо дає цікавий причинок до сучасного протисхідньо-католицького руху в Греції, рецензуючи книжку митр. Х. Пападопульоса про примат римського епископа. Згаданий уже Т. Спачіль, а крім нього Й. Швейґль і інші дають зразкові огляди і критики праць ріжних авторів з східної догматики, літурґіки, права, аскези і т. д. На окрему згадку заслугує огляд словянської історії, пера проф. J. H. Ledit'a. Син Північної Америки, по національности Француз, вихованець В. Британії, вселенський подорожник — до Польщі, Білоруси й України включно, правдивий поліґлотта, історик по фаху, оцінює не менше добре і зі зрозумінням праці, написані французькою, англійською, італійською чи німецькою мовою, як і написані по російськи, українськи, по польськи, болгарськи чи словінськи. З вдячністю нотуємо тут його цінну оцінку „Записок ЧСВВ." т. III, вип. 3-4 (с. 233) і бажаємо йому чим скоріше перевести в діло ті широкі пляни, що їх він снував перед нами, при нашій першій зустрічі у Львові 6. X. 1929 р. Див. іще „Душпастырь" VIII, 276; „Дзвони" I, 300.

De Oriente: Documenta, studia et libri (Orientalia Christiana XX, 3. N. 66). Roma 1930. 25×18. 112. Ціна: 16 l.

І знову перед нами цікавий зшиток. Є тут короткі жерельні причинки до взаємин грецьких, василіянських монастирів з Римом, що їх друкує невтомний дослідник і збирач Ю. Гофманн. Далі, відомий М. Бавмґартен скрупулятно визбирує генеальоґічні дані про руську Пребиславу та про орлямундську Кунеґунду. Зокрема про першу з них українська історіографія знає не багато. Автор гадає, що княгиня Пребислава була внучкою вел. князя київського Мстислава І, (по своїй матері, третій жінці кн. Ярослава волинського († 1123), а жінкою Ратібора, князя померанського († 1155/56). Коли цей останній 1148 р. прийняв християнство, ставляв побожні фундації, між ними побудував і монастир у Groeben, якого дотаційна грамота згадує теж і імя його жінки Пребислави, з додатком „pia coniuga". Дата її смерти, невідома. Щодо другої, Кунеґунди, жінки кн. турівського Ярополка, Бавмґартен відтворює в її справі досліди вже раз надруковані, але нині на жаль запропащені, даючи при тім і нові факти, а це з приводу висловлених сумнівів щодо можливости супружих звязків Ярополка з Кунеґундою. На думку автора, нині нема вже жадного сумніву, що Кунеґунда була за кн. Ярополком і тим способом князь, висланий Ізяславом І до папи Григорія VII, мав за жінку сестрінницю папи Стефана X. Замітне, що в XI ст. дві руські княгині були споріднені з папами. Крім Кунеґунди, знаємо, що й внучка Ярослава М., Oda de Stade, була фамілійно звязана з папою Львом XI. Про останню окремо писав тойже Бавмґартен у ж. „Благовѣстъ" I (1930) січень-марець. Орлямундська Кунеґунда вмерла 11. VI. 1140. По тім, бенедиктинець А. Стрітт-

маттер описує один рукописний грецький збірничок заклинань. Самі тексти подані в „Orient. Christ." XXVI, 127. Вкінці, зпоміж багатого рецензійного відділу виноту́ємо записку (216) про книжку П. Мпратсіотіса, *Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα.* Атени 1930; гадку Т. Спаціля (218) про спеціяльний інтерес відчитів оо. Ціховського і Сліпого на велеградськім зїзді 1929 р.; гадку de Groot'a (222) про переписку св. Василія В. з Лібанієм.

De Oriente: Documenta, studia et libri (Orientalia Christiana XXVI, 2. N. 78). Roma 1932. 24×16. 188. Ціна: 30 l.

З сього випуску зазначимо те, що має для нас науковий інтерес. А саме: P. M. Brun, La Vie de Saint Dosithée (87). В нашій давній аскетичній літературі велику ролю відгравала особа св. Доситея, тому цікаво зазнайомитися з отсим критичним виданням його життя, заосмотреним вступом, французьким перекладом і замітками. G. de Jerphanion, Calcul de la férie pour une date donnée (145). G. Hofmann, Byzantina (154). Тут є причинки до церковної історії Родосу, Олександрії, Тракії, Наксосу. G. de Jerphanion коротко реферує про Єзуїтів у Сирії в 1831-1931 рр. (166). J. Ledit в огляді словянської історії (170) обговорює між і. Я. Левицького, Перші укр. проповідники і їх твори; А. Копистянського, Історія Руси, ч. I; L. Finkel'a, Bibljografja historji polskiej. 2-ге вид. К. Малєчинського (189). Добре сталося, що сторонний учений мав відвагу виткнути сущні і річеві помилки, бо це може й причиниться до того, що на будуче не будуть випускати в світ таких несумлінних публікацій і то під фірмою Польського Історичного Т-ва. У відділі рецензій знаходимо вістку (207), що в збірнику, присвяченім атенському архіепископові, є замітні для нас дві статті: Н. Діямантопульоса, Василій В. і Рим; стаття, на жаль, полємічного характеру і Т. Попеску, Чому патріярх М. Керулярій виступив проти Латинян? Далі, маємо тут оцінки Ю. Граббе, Истинная соборность (211); книжки H. Engberding'a (210), у нас теж зрецензованої (див. „Записки ЧСВВ." IV, 339) і першого тому Української Загальної Енцикльопедії (261). Вкінці — одна замітка. При транскрипціях з укр. мови треба авторам ліпше узгляднювати наше г, и, л тощо.

de JERPHANION G. **Bulletin d'archéologie chrétienne** byzantine et slave. (Orientalia Christiana XX, 2. N. 65). Roma 1930. 25×18. 56. Ціна: 9 l.

Це справоздання не узгляднює на жаль нічого, що відноситься до української християнської археольоґії. Нам за довго булоб в отсій короткій замітці переходити по черзі українські видання і виписувати з них заголовки праць, котрі оброблювали християнські памятки епіґрафіки, рукописів, архитектури, малюнку, іконописи і т. д. Абстрагуючи від ріжних видань з Великої України, ми мусіліб перейти всі видання Ставропиґії, Наукового Т-ва Ш., Національного Музею і ін. і щойно тоді ми побачилиб, як склавсяб окремий зшиток бюлетена у к р а ї н с ь к о ї християнської археольоґії. На це звертаємо увагу, вписуючи в огляд надісланих книг працю de Jerphanion'a.

d'HERBIGNY M. - DEUBNER A. **Évêques russes en exil.** Douze ans d'épreuves (1918-1930). (Orientalia Christiana XXI. N. 67). Roma 1931. 25×17. 284. Ціна: 40 l.

Безумовно, книжка дає нам більше, ніж це обіцює її наголовок. І направду помилявсяб той, хто шукавби тут простого переповідження долі й недолі російських епископів за час 12 років їх перебування поза межами б. Росії. Середоточкою для авторів книги є відомий декрет з 8. VI. 1928 р., котрим московський митр. Сергій виключає тзв. карльовацьку ґрупу, з митроп. Антонієм на чолі, з патріярхальної Церкви. Оставша париська ґрупа, згуртована біля митр. Евльоґія, тим самим стає відділеною від попередної. Саме ціллю книжки є зясувати історію того роздору, прослідивши її природу, найглибші причини, її розвій та наслідки, відтворюючи рівночасно відношення російського епископату на еміґрації до інших православних Церков. Те все спирається на офіціяльних документах та на багатій літературі, що її з подиву гідною пильністю призбирали автори. Всежтаки не бачимо виказаних деяких публікацій, котрими, бодай з памяти, бажаємо доповнити долучену бібліографію. Між періодичні видання слід додати: Душпастырь (Ужгород), Духовний Сіяч (Кремянець), Духовна Стража (Сомбор), Ecclesia (Женева), Ἐλπίς (Варшава), Голос Православной Украины (Харьков 1925; від ч. 14 змінено на: Український Православний Благовісник), Неділя (Львів), Нова Зоря (Львів), Нива (Львів), Русскій Голос (Львів), Воскресное Чтеніе (Варшава), Церква й Життя (Харків); між інші: низку праць М. Ка-

ровця, Г. Коха, О. Лотоцького, І. Огієнка, І. Василевського і багато інших. Для повної інформації додаємо, що деякі російські архієреї перебували якийсь час у василіянськім монастирі у Бучачі. З часу того інтернування збереглася світляна знимка всіх „інтернованих" разом із членами монастиря. Пор. також „Душпастырь" VIII, 107; „Духовна Стража" IV, 76; „Kwart. hist." XLV/II, 149.

ДОРОШЕНКО В. **Спис творів І. Франка** з додатком статей про нього і рецензій на його писаня. Вип. II (Ч. 2045-3607). (Матеріяли до укр. бібліографії. Т. IV). Львів 1930. 24×16. IX+81-184.

DRESSAIRE L. **Jérusalem à travers les siècles.** Histoire-Archéologie-Sanctuaires avec 63 gravures. Bonne Presse. Paris 1931. 20×13. 544+2 карти. Брош. 30 fr. Книжка основна, бо написав її автор, котрий довгі роки пережив у святім місті і до своєї праці був як найкраще підготований.

DUBOIS F. **Le problème religieux.** Tourcoing 1923. 19×11. 184.

DUPLESSY E. Exposé de la Religion. Livre premier. **Le dogme catholique.** (Cours. supérieur de Religion. T. IV). Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 17×11. XIII+566.

ДЗЕДЗИК П. **Папа Пій XI.** Його життя, праця і діла. (З нагоди 50-літ. ювилею його священства 1879-1929). Львів 1929. 23×15. 18 (відбитка).

ДЗЕРОВИЧ Ю. **Катихитика.** (Праці Греко-Кат. Богосл. Академії у Львові). Львів 1930. 25×17. 184.

Elenchus ecclesiarum et cleri dioecesis Pinscensis pro A. D. 1932. Pinsci 1932. 16×12. 175.

Енциклика „Casti Connubii". София 1931. 23×15. 48.

ESIH I. **Naši motivi u ukrajinskoj narodnoj književnosti.** Sarajevo 1932. 19×12. 15 (відбитка).

ESKELAND L. **Ma visite à Thérèse Neumann.** Traduit du norvégien par Per Skansen et précédé d'une biographie de l'auteur. Bonne Presse. Paris 1931. 18×10. 128.

EVAIN E. **Le problème de l'indépendance de l'Ukraine et la France.** Préface de M. Éd. Soulier. Paris 1931. 19×12. 134.
Пор. „Тризуб" чч. 18-19, 20/1932, сс. 15, 12.

FAHSEL H. **Ehe, Liebe und Sexualproblem.** Herder et Co. Freiburg im Br. 1931 23×15. 142.

— **Gespräche mit einem Gottlosen.** 13-15 Tausend. Herder. Freiburg im Br. 1931. 25×15. VIII+218. Картон. 4·50 M.; опр. 6 M.
Велике поширення сеї книжки свідчить про її потребу і вартість. Розправляється тут про такі правди, які цікавлять кождого, бо або не приймається їх, хоч вони самі тиснуться до голови, або находить щодо них сумнів, або не знається їх як слід, або вкінці доброю і щирою волею шукається правди. Так отже у тих розмовах маємо цілу низку таких правд: про розумову релігію, про метафізику яко міст до віри, про віру, Боже обявлення, царство ласки, небесну і земську любов, про ангелів і демонів, про подвійний рай, гріх, потіхи св. Церкви, про Церкву і поступ, про скепсіс Церкви. Попри глибокий зміст, книжку читається цікаво і зовсім не дивуємося, що розхоплювано її по вулицях Берліна й інших міст.

FAULHABER Kard. **Rufende Stimmen in der Wüste der Gegenwart.** Gesammelte Reden, Predigten, Hirtenbriefe. Herder. Freiburg im Br. 1931. 20×14. XVIII+480. Брош. 6·20 M.; опр. 7·80 M.
Книжка має 4 відділи, з котрих перший обговорює квестії релігійного ладу, другий — квестії ладу обичаєвого, третий — ладу церковного, а четвертий — ладу суспільного. Скрізь оригінальний і глибокий зміст, актуальний підхід до теми, велична форма, викінченість під кождим оглядом. Значіння книжки тривке і всесторонне.

Festgabe für Bundesarchivar Heinrich Türler zu seinem 70. Geburtstage am 6. Juli 1931 Dargeboten vom Hist. Verein des Kantons Bern und Freunden des Jubilars. („Archiv des Historischen Vereins des Kantons Bern", XXXI Band, Erstes Heft, 1931). Bern 1931. 24×16. XXVIII+242.

FIC A. **Za Jordan i do Arabji Skalistej.** Sprawozdanie z wycieczki Szkoły Biblijnej Jerozolimskiej w kwietniu 1928 r. Włocławek 1929. 24×17. 70 (відбитка).

ФІЛЯС П. **На церковні теми** з минулого й сучасного. Львів 1931. 16×10. 24.

FRANCHI DE' CAVALIERI P. **I Martirii di S. Teodoto e di S. Ariadne** con un' appendice sul testo originale del martirio di S. Eleuterio. Studi e testi. 6. Roma 1901. 25×18. 186+1 табл.

— **Note agiografiche.** I. Ancora del martirio di S. Ariadne. II. Gli atti di S. Giustino. Studi e testi. 8. Roma 1902. 25×18. 40.
— **Nuove note agiografiche.** I. Il testo greco originale degli Atti delle ss. Agape, Irene e Chione. II. Osservazioni sopra gli Atti di s. Crispina. III. I martiri della Massa Candida. IV. Di una probabile fonte della leggenda dei ss. Giovanni e Paolo. Studi e testi. 9. Roma 1902. 25×18. 84.

FUTURUS. **Zapomnienie historji.** (Odbitka z „Przeglądu Wil."). Wilno 1931. 17×12.7.

ФИЛИПЧАК І. **За вчительським хлібом.** Повість з життя молодої вчительки (Відділ Т-ва „Взаїмна поміч укр. вчительства" в Самборі. Ч. 1). Самбір 1932. 16×12. 271. Провідна думка сеї повісти — благородна й уморальняюча. Героїня жертвує свою особисту долю для щастя народу. Це наука для тих, котрі одержали освіту між своїми, але на жаль покидають їх, переходячи там, де ліпше. Див. „Діло" ч. 245/1932.

GRENTE Mgr. **La France aimable.** Paris (?). 17×11. 23.

HALBAN L. **Zasady społeczne** nowego kodeksu prawa kościelnego. Próba syntezy. (Głosy na czasie 48). Poznań 1922. 18×12. 88.
— **Znaczenie nieznajomości prawa w kanonistyce.** Lwów 1929. 25×19. 40 (відбитка).
— **Społeczne ideały chrześcijaństwa** w pierwszych wiekach. Poznań (?). 20×13. 154.
— **Eucharystja źródłem pełni życia jednostki.** Lwów 1930. 23×15. 16.
Пор. С. Четверикова, Евхаристія осередком християнського життя. „Путь". Париж 1930. N. 22, ст. 3.

HAUSHERR I. **Les versions syriaque et arménienne d'Évagre le Pontique.** Leur valeur — leur relation — leur utilisation (Orientalia Christiana XXII, 2. N. 69). Roma 1931. 25×18. 56. Ціна: 10 l.
Див. „Orient. Christiana" XXIV, де на сс. 38-40 автор дає додаток до сеї праці.

Herders Bücherschatz 1931 u. Jahres Bericht 1930, überreicht durch Herder et Co., Wien I, Wollzeile 33.

HŁADYŁOWICZ K. J. **Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej** od połowy XV do początku XX wieku. Lwów 1931. 24×17. 35+мапка (відбитка).

ГЛОВІНСЬКИЙ Є., МАЦІЄВИЧ К., САДОВСЬКИЙ В. **Сучасні проблєми економіки України.** (Праці Укр. Наук. Інституту. Т. III. Серія економічна, кн. 1). Варшава 1931. 26×18. 172.

НОВЕЇКА Р. **L'Eucharistie et l'Église Maronite.** (Beyrouth 1930). 24×15. 96.
— **Du statut personnel** dans la République Libanaise. Étude juridique, historique, religieuse et sociale. Beyrouth 1931. 19×12. 72.

HOFMANN G. **Concilium Florentinum.** III. Denkschrift des Kardinals Cesarini über das Symbolum. Erstausgabe des lateinischen Textes, verbesserte Ausgabe der griechischen Übersetzung. (Orientalia Christiana XXII, 1. N. 68). Roma 1931. 25×18. 64. Ціна: 11 l.
Рецензії: „Богословія" IX, 263; „Духовна Стража" IV, 159.
— **Griechische Patriarchen und Römische Päpste.** Untersuchungen und Texte. II, 4-6: Die Patriarchen Jeremias II, Meletios Pegas, Neophytos II, Timotheos II und Joannikios II (mit 33 Texten und 3 Tafeln). (Orientalia Christiana XXV, 2. N. 76). Roma 1932. 24×16. 84. Ціна: 16 l.
Див. „Душпастыръ" IX, 147.

ГОЛИНСЬКИЙ О. **Вексель у практиці.** Львів 1930. 15×11. 60.

ГОРДИНСЬКИЙ Я. **З української драматичної літератури XVII-XVIII ст.** Тексти й замітки. (Памятки укр. мови і літератури. VIII). Львів 1930. 24×16. 225. Автор використав між и. деякі рукописи василіянської бібліотеки у Львові, про що говорить на сс. 61, 221. Згаданий там життепис св. Йосафата (в дійсности два життєписи) видав підписаний у „Записках ЧСВВ." I, 569. Шкода, що в своїх дослідах автор не зупинився на театрах василіянських шкіл і їх домів студій, по яких остала неодна памятка драматичної творчости. В своїм часі в однім лише лаврівськім монастирі удалось мені відшукати кілька рукописних зшитків законних, студентських драматичних виробів. Не без того, щоби таких еляборатів не можна було віднайти більше між рукописами манастирів Крехів чи Львів.

HURTEVENT S. **L'unité de l'Eglise du Christ.** Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 20×13. XLVII+424.
Це частина католицької апольогетичної науки про одно зі знамен Христової Церкви, а саме про її одність.

ЯБЛО́НСЬКА С. **Чар Марока.** Львів 1932. 21×15. 83+IV вставки з 8 фотогр. (Обгортка Р. Турина).

Молоденька авторка (* 16. V. 1908), така багата досвідом! А той небуденний досвід раз-у-раз кидається у вічі, читаючи сторінка за сторінкою прегарні описи-картини. Мало не з кождого слова йде чин і життя і мимохіть уявляється нам артистична душа авторки, котра злетілаб до зір, до сонця..., котра охоча подорожувати, вічно досвідчати, рухатися і хапати навіть за найбільш еґзотичне. Й може тому, може з огляду на непосидючу й дещо за мужеську вдачу талановитої авторки, в її книжці мало пошани для духа, по словам Саллюстія провідника і володаря життя смертельних людей. Літерацьку оцінку названої книжки дав м. р. на сторінках „Діла" ч. 19/1932. Див. „Жіноча Доля" ч. 28/1932, с. 12.

JACQUEMET G. **„Tu resteras chaste!"** Bloud et Gay. Paris 1931. 19×12. 192.

Jahrbuch der Ludwig-Maximilians-Universität München für das Jahr 1929/30 und 1930/31. München 1931/32. 23×15. 126+132.

Яворівщина. З її минулого й сучасного. З нагоди 50-ліття заложення першої укр. читальні в Яворові. Яворів 1931. 23×15 32 (зі світлинами).

Велика шкода, що в оглядах М. Голубця і М. Андрусяка мало що згадується про монастир і школу СС. Василіянок у Яворові. А прецінь треба признати, що не тілько Яворів і Яворівщина, але навіть Галичина, багато свого престіжу, передусім в ділянці освітно-педаґоґічній, завдячують яворівському центрови, що довгодовго скупчувався біля тамошних СС. Василіянок. Для ілюстрації того, що я сказав про яворівський монастир у „Ниві" XVI, 305, 361 і з браку інших документів, наведу тут три акти. Перший — з 1627 р., котрим яворівські громадяни, Вартоломей і Анна Кєлбаски, стверджують у суді відпродаж свого дому яворівським монахиням. Iudicium Expositum Bannitum Jaworowiae Feria sexta post Festum Sancti Bartholomaei Apostoli, proxima. Anno Domini. Millesimo Sexcentesimo Vigesimo Septimo, legitime celebratum. Przed tymże Prawem Taynym Wyłozonym obliczniе stanąwszy Vociwi Barthłomiey Kiełbaska, y Anna małzo..kowie Obywatele Jaworowscy, na ciele y na umysle będąc zdrowi, pomieniony Barthłomiey sam przez się, przeopisana zaś Anna przez niegosz, iako Opiekuna swego małzeńskiego, iaśnie, dobrowolnie, wyrazliwemi słowy, zaspoł oboie, iednostaynym głosem zeznali. Iz dom swoy własny, wolny, swobodny, nikomu nie zawiedziony, tu w Jaworowie, na uliczce, ku Wielkiemu Przedmiesciu idącey naroznie podle domu Prokopa Poluc..., y Cerkwie Miesckiey Ruskiey S. Jura stoiący, szczyrey, czystey, prawdziwey, y nieodmienney, przedazy tytułem przedali y nieniejszego zapisu związkiem przedaią, Naboznym Czernicom Jaworowskim, tak teraz iako y napotym będącym, ktorych tu imiona y nazwiska za wyraznie wpisane zawsze rozumieć się maią; za Summę Sto y Czterdziesci złotych, Monety y liczby Polskiey, wkazdy złoty licząc y rachuiąc po groszy trzydzieści. Ktorą to Sto y Czterdziesci złotych Polskich Summę, cisz zeznawaiący małzonkowie przedawcy, od Naboznej Makariey Rogozińskiey, tychze Czernic Fundatorki, y na ten czas Starszey, rzeczywiscie, skutecznie, y wzupełnosci, odliczywszy, odebrawszy y podniosłszy, onę dostatecznego dosyc uczynienia qui owali, y wolnych uczynili; iakosz zarazem quituią y wolne czynią czasy wiecznemi. I dlategosz takowey przedazyi y dosyc Uczynienia sobie mocą, cisz zeznawaiący przedawcy, od dnia iusz dzisieyszego zarazem, przeopisanym Czernicom, dali moc zupełną y dostateczną władzą tegosz domu nimi przedanego, ze wszelakim prawem, państwem, własnoscią, bliskoscią, dziedzictwem, pozytkami, dochodami, y wszytkiemi przyległosciami do niego należącemi mienia, trzymania, dzierzenia, uzywania, y na wszelaki onychze naylepszy y upodobany pozytek obrocenia: Zadnego tam więcey odtąd sobie zeznawaiącym ani potomkom swym, prawa, panstwa, własnosci, bliskosci, y dziedzictwa nie zachowuiąc ani zostawuiąc; Owszem wszytkie się za siebie samych y potomki swoie odrzekaiąc y odpisuiąc; y tosz całe y zupełne prawo swoie, ktore sami do tego czasu mieli, podaniem przez Sędzie rozgi Zieloney wedle opisu prawa Maydeburskiego powzdaiąć. Stopniow prawnych oraz wszytkich, Intromissiey, Possessiey, Rumaciey, y rzeczywistego z uzywaniem obięcia, tak iakoby przez Urząd Panow Wiernych były podane dopuszczaiąć. Więc nakonieć o wszelaki pokoy y obrone, swym kosztem y nakładem, od wszelakich osob bliskich y dalekich, iakimkolwiek się napotym pretextem y prawem, do tegosz domu ciągnąć chcących, tyle kroć ile kroć by tego była potrzeba, zadną się czasu naydalszego dawnością nie szczy-

cząc, ani zasłaniaiąc, na dobrach swych wszelakich ruchomych y nieruchomych, zapisując się, tak tych, ktore teraz maią, jako tesz y tych ktore napotym mieć kiedykolwiek mogą abo będą. Ktory to przedazyi y wyroki zapis, od Prawa ninieyszego wewszytkim potwierdzony y Prodkuiącym Decretem umocniony iest, ze ma mieć moc y władzę wiekuistey trwałosci, z prawa pisanego. Ex Actis Resignationum Iudicii Civilis Jaworov. extractum. (L. s.) Gregorius Moiecki iurat. Jaworow. mp. (Копія в архіві монастиря СС. Василіянок у Яворові). — Другий акт з 1636 р. Feria V post Festum Circumcisionis. Przed tymze prawem potrzebnym zagajonym oblicznie stanąwszy pracowity Iwan Zuchay ze wsi Czernilawy zdrowy na ciele y umysle jaśnie, jawnie, dobrowolnie, słowy wyrazliwemi wyznał. Isz on ogród swoy, do Popostwa należący, przy cerkwi gornej Jaworowskiey Założenia Matki Bozey na się przypadający od miedze Jacka Oblesnika y Popa Artyma ucciwey Maruchnie Hryckuwnie za sumę złotych trzydziesci pięć monety, liczby Polskiey, w kazdy złoty licząc y rachując po groszy trzydiesci, począwszy od Ulice ciągnącey wedle parkanu cerkiewnego ku rzece asz do pasiek przedmieszkich, wzdłusz y wszerz, tak jako sam zdawna trzymał i używał, nic tam iusz sobie ani potomkom swoiem niezostawuiąc, ale za odebraniem pomienionych złotych trzydziesci z nich pomienioną Maruchne Hryckuwne quituje y wolną..., żadnego tam więcey sobie zeznającemu ani potomkom swoym, Prawa, Państwa, własnosci, bliskosci y dziedzictwa nie zachowuiąc ani zostawuiąc, owszem wszytkiego się wyrzekaiąc y odpisuiąc, y tosz całe y zupełne prawo swoie, podaniem przez sędziego rozgi zieloney, wedle prawa kupcom w dziedzictwo wiekuiste powzdaiąc, stopniow prawnych oras wszytkich Intromissiey, possessiey y rzeczywistego zuzywaniem obięcia tak iakoby urzędownie przez Ławniki były podane dopuszczaiąc. Więc opokoy y wszelaką obronę od wszelkich osob bliskich y dalekich iakimkolwiek się sposobem napotym do teyże części ciągnąc chcących na wszelakich dobrach swych ruchomych y nieruchomych, ktore teras ma y napotem miec kiedykolwiek może abo będzie, tak ze y na osobie swey zapisując się. A na ostatek wolne przeniesienie, tegosz ninieyszego przedazy y wyroki zapisu do prawa wyłozonego Tainego kiedykolwiek się odprawowac się będzie przystoinie, przez starszego Ławnika na onymze prawie siedzącego tymze kupcom zachowuiąc sposobem przedazy y wyroki naywarownieyszym. Gregorius Moieczki... iuratus Jaworovien. mp. (L. s.) Ex actis Resignationum Iudicii civilis Jaworovien. extractum. (Копія в архіві СС. Василіянок у Яворові. N. 39). — Третий акт теж з 1636 р. Feria V Post F. Circ. proxima. Przed tymze Prawem potrzebnym zagaionym oblicznie stanąwszy sławetny Jedrzei Hryczkowicz Miescanin Jaworowski, zdrowy będąc na ciele y umysle, iawnie, iasnie y dobrowolnie słowy wyrazliwymi wyznał: Iz on ogrod swoi do Popostwa należący przy Cerkwi Gorney Jaworowskiey założenia Matki Bozey a na się proportionaliter według przywilieu przypadaiący, od miedze Iwana Kapidaka z iednei a z drugiei strony... Necephora Zuhaiowica Popa y Namiestnika Jaworow wszerz y wzdłusz tak iako sam trzymał y zaymywał przedał Ucciwei Maruchnie Hryczkownie siestrze swoiei za złotych cterdziesci pols: za kazdy po gr: 30 liczącz y rachuiącz, nicz tam iuż sobie ani potomkom swoim prawa, własnosci nie zostawuiącz. ale za odebraniem pomienionych złotych cterdziesci pomienioną Maruchnę siostrę swoją, quituie y wolną czyni czasy wiecnymi: I odtąd iuż zarazem z pomienionego ogrodu onei się wyrzekaiącz y odpisuiącz się niemiec tam iuz zadnego Prawa ani własnosci za siebie samego y potomki swoie, ale tez całe y zupełne prawo wlewaiącz y przenosącz na przeopisaną siostrę swoią rozgą zieloną iei to przes Sędziego powzdał wedle opisu y porządku Prawa Maideburskiego: stopniow oraz prawnych wszystkich iako Intromissiei, Possessiei, Rumatyei, y rzeciwistego zuzuwaniem oboięcia tak iakoby iei urzędnie były podane dopuscaiącz: Więc o pokoi y wszelaką obronę od wszelakich osob bliskich y dalekich... się sposobem na potym do tego ogroda ciągnąc chcących na wszelakich dobrach swych ruchomych y nieruchomych ktore teraz ma y napotym miec kiedykolwiek moze albo miec będzie takze y na osobie swoiei zapisuiącz się: którei przedazy zapisz potwierdzony jest od Sędziego miec moc y władzę we wszystkich punktach y Clausułach swoich sposobami... Prawa naiwarownieisymi. Ex Actis Resignationum Iudicii Civilis Jaworovien. extractum. (L. s.) Gregorius Moiecki... mp. (Архів СС. Василіянок у Яворові, ч. 46). — Ще один документ подають Акта Деканату Яворівського під днем 25. IX. 1777 р. „Sta-

nąwszy etc... Imci X: Modest Sliwiński Prokurator Causar... Monialium Jaworoviens... swym i Przewielebney Atanazyi Dębickiey Przeoryszy y Całego Klasztoru Panien Zakonnych Iaworowskich Imieniem zaniosł do Aktow moich Dziekanskich przeciwko Teodorowi, Jackowi, Antoszkowi, Wasylowi, Michałkowi Hermanowiczam protestacyą a mianowicie Fediowi Hermanowiczowi, iż on z Rodzenstwem swoim, na Poswiętney na Gruncie Ługą nazwanym, po tyransku morduiąc po tyransku Xa Parocha Czernilawskiego, broniącą od smierci tegoz kapłana, Przewiel... Atanazyę Dębicką Przeoryszę Monasteru Jaworowskiego Zakonu S. B. W., bić, y zabić, przykazywał, mowiąc formalia, biycie zabiycie tę k.... kanalię bestyę, komisarkę, szelme, y do klasztoru one odsyłał; z wielkim besztaniem ktorą szarpaną, potrącaną, y iak snopem iakim rzucaną, poddanych zas klasztornych zbito grabiami widłami tak dalece ze az grabie y widły połamano. O co Protestuiącysię salvis salvandis in Aktis ingrossare dopraszał się co y otrzymał". (Див. Acta Decretorum Decanatus Javoroviensis in a. 1772 et 9 Descripta. л. 18. Зборів Нац. Музею у Львові ч. 181. 6919/10).

ЯВОРСКІЙ Ю. **Значеніе и мѣсто Закарпатья** въ общей схемѣ русской письменности. Прага 1930. 25×17. 20.

— **Литературные отголоски** „русько-краинскаго" періода въ Закарпатской Руси 1919 года. Ужгородъ 1930. 25×18. 12 (відбитка).

— **Къ изученію А. Ѳ. Кралицкаго**. Библіографическія справки. Ужгородъ 1930. 23×15. 4 (відбитка).

— **Историческія, личныя, вкладныя и другія записи** въ карпаторусскихъ рукописныхъ и печатныхъ книгахъ XVI-XIX вѣковъ. Съ 3 снимками съ рукописей. Ужгородъ 1931. 25×17. 30 (відбитка).
Між записами для нас інтересні згадки: 1) Про еп. А. Крупецького (ч. 4); 2) про монастир б. Стрия: Списана сїа книга на шворѣ, ѕ манастыри оу̑ стои пр̑чистои Матере Божїи при градѣ Стрий, при крали Зикмонтѣ.... 1556 р. (ч. 21); 3) про звязки з місцевостями галицькими (Перемишль — ч. 21, Сколе — ч. 27, Семигинов — ч. 30), навіть волинськими (Списана .. сїа книга... Іереѡм Колодницким, ѡ Рѣскои землѣ, а краини Волынскои, ѡ вѣроспасаемаго града Владимера ...скитаючисѧ в чѣжиҳ сторонаҳ. 1652 р. — ч. 28); 4) про еромонаха на імя: Іѡнлх Чолчкій, котрий 1746 р. „во весн Полманах" списав книгу (ч. 57).

KALAJ J. **Život i rad sv. braće Ćirila i Metoda.** I. Sveti Ćiril. Zagreb 1931. 23×15. 32 (багато ілюстр. відбитка).

Календарь „Благовѣстника" 1931. Рокъ изданія 5-ый. Ужгород 1930. 23×15. 134.

KARALEVSKY C. **Histoire des Patriarcats Melkites** (Alexandrie, Antioche, Jérusalem) depuis le schisme monophysite du sixième siècle jusqu'à nos jours. Avec une introduction sur la période antérieure. Tome II. La période moderne, première partie (1833-1855). Rome 1910. 24×16. VII+400 (з ілюстр.). — Tome III. Les institutions. Liturgie, hiérarchie, statistique, sources du droit canonique et organisation. Rome 1911. 24×16. VIII+760 (з ілюстраціями).
Монументальна праця о. К. Каралевського не може, на жаль, осягнути цілости, бо все ще (від 1910 р.) недостає їй тому I-го і другої половини тому II-го. Та з огляду на багатий жерельний матеріял і на постійну йогож актуальність, постараємося зрецензувати оба наведені томи в найблизших випусках „Зап. ЧСВВ."

KARAMAN L. **Iz kolijevke hrvatske prošlosti.** Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima. Zagreb MCMXXX. 22×16. 229+X+2 табл. + 114 сторін знимок.

KLEIN F. **L'enfance du Christ** et sa vie cachée. (Bibliothèque Catholique illustrée). Bloud et Gay. Paris 1931. 22×16. 56 (з ілюстр.).

KOCH H. **Das kirchliche Ostproblem der Gegenwart.** Ein Vortrag (Hefte der Apologetischen Centrale. Heft 3). Berlin-Spandau (1931). 24×16. 28.
Брошура написана з протестантської точки бачення. Скрізь видно належну поінформованість автора і добре знання відносної літератури.

KOLIPIŃSKI S. **Krótkie rozmyślania różańcowe.** Wydawnictwo OO. Dominikanów. Lwów 1931. 14×10. 121.

KONOPKA K. **Rewindykacja bibljotek jezuickich w Tarnopolu.** Kraków 1930. 15×12. 7.

КОПЛЄР Л. **Релігія й політика.** З німецького оригіналу переклав М. П. Львів 1932. 16×10. 128.

KOPP Cl. **Glaube und Sakramente der Koptischen Kirche** (Orientalia Christiana XXV, 1. N. 75). Roma 1932. 24×16. 220. Ціна: 33 l.
Див. „Душпастырь" IX, 118.

КОПИСТЯНСКІЙ А. **Історія Руси.** Часть перша. Кіевска доба (від найдавнійших часів до упадку галицко-волинского княжества в 1340 р.). (Народная Библіотека. Ч. 500-505). Львів 1931. 17×12. 307 (5 карт і 47 ілюстр.).
Див. „Записки ЧСВВ." IV, 385; також „Orient. Christ." XXVI, 173.

KORDUBA M. **Ukazy Jugenheimskie.** (Dążności i ludzie). Warszawa 1931. 24×17. 88 (відбитка).
Пять указів, що їх видав цар Олександер II в Югенгеймі 30. VIII (11. IX) 1864, в справі нового устрою шкільництва в Королівстві, своєю силою сягали теж ділянки церковної та монастирської. Тому студія проф. М. Кордуби, оперта на архівальних жерелах і богатій літературі, заінтересує і церковних істориків.

КОСТЕЛЬНИК Г. **Зародкова душа.** Генеза людської душі та її природа. На підставі біольогічних фактів. Львів 1931. 21×14. 48.

— **Світ як вічна школа.** Фільософічні розважання. Львів 1931. 21×14. 60.
Див. „Дзвони" I, 494.

КОСТРУБА Т. **Гетьман Іван Скоропадський** (1708-1722). Львів 1932. 23×15. 32.
Див. „Записки ЧСВВ." IV, 463.

KRUPNITZKY B. **J. Chr. von Engel und die Geschichte der Ukraine.** Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Berlin 1931. 21×15. 55.

KRUPNYĆKYJ B. **J. Chr. Engels Geschichte der Ukraine.** (Berlin 1930). 25×17. 36 (відбитка).

KRZYWICKI M. **Prymat papieski a Kościoły wschodnie** w okresie soboru Efeskiego (431 r.). Pińsk 1931. 23×16. IV+138.

KS. JĘDRZEJ Z KOWALA. **Matka Makryna Mieczysławska** wielka bohaterka Polski i Kościoła. Wydanie drugie, uzupełnione. Częstochowa (?). 16×11. 40.

LACOSTE E. Un apôtre des marins, **le P. Yves Hamon,** A. A., aumônier à Terre-Neuve et en Islande (1864-1925). Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 18×10. 190.

— **Les Papes** à travers les âges. T. II de St. Pie Ier à St. Fabien. Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 24×17. 124.

LACRAMPE Cz. **Wszechpośrednictwo N. Marji Panny.** Lublin 1929. 24×16. 72.

ЛЯГЕРЛЄФ С. **Хустина Вероніки.** „Добра Книжка" 117 випуск. Львів 1930. 17×12. 61.
Див. „Дзвони" I, 60.

La Messe Byzantine dite de Saint Jean-Chrysostome. Nouvelle traduction française adaptée à l'usage courant des fidèles du rite latin avec commentaire et introduction par le prince Vl. I. Ghika. 2me édition. Lille (?). 15×10. 56.

La Pannykhide. Traduction française R. P. Hubatzek OP. Lille (?). 17×11. 16.

LAQUEUR R. **Eusebius als Historiker seiner Zeit.** (Arbeiten zur Kirchengeschichte. 11). Verlag von Walter de Gruyter et Co. Berlin u. Leipzig 1929. 23×15. X+228. Ціна: RM. 12.

LATHOUD D. **Les perspectives actuelles de l'union des Églises.** Paris (?). 17×11. 30.

Les meilleures pages: **Malebranche.** Introduction par L. Bridet. Tourcoing 1924. 19×11. XXXVI+428.

ЛЕВИЦЬКИЙ Я. **Перші українські проповідники і їх твори.** (Праці гр.-кат. Богословської Академії у Львові. Т. VIII). Львів 1930. 25×18. 196.
Пор. рецензію J. H. Ledit'a на сторінках „Orientalia Christiana" XXVI, 170.

LIEDTKE A. **Walka księcia Jana Opolskiego „Kropidły" z Krzyżakami** w obronie majątkowych praw diecezji włocławskiej. (Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu 38). Toruń 1932. 25×16. XV+139.

L'inaugurazione della nuova sede della Pontif. Università Gregoriana. Roma 1930. 23×17. 126.
Між тими, які прислали свої побажання на торжество відкриття, знаходимо й прізвище Василіянина, о. Й. Скрутеня (122).

LIPPERT P. **Die Kirche Christi.** Herder et Co. Freiburg im Br. 1931. 18×12. VI+294. Ціна: RM. 3·50; опр. в пол. 5.
Почитний автор дає нам у нинішнім густі написану книжку на актуальну тему. Є в ній три части. Перша: Das Erlebnis der Kirche. Тут переважає історичний спосіб представлення. Друга частина: Der Begriff der Kirche, описує її будову і розбудову як суспільної орґанізаційної установи. Трета: Der Glaube an die Kirche, частина богословсько-догматична, в якій розглядається Церкву як один зі складів нашої св. віри. З користю може її читати кожда освічена людина.

Літопис Бойківщини. Записки присвячені дослідам історії, культури й побуту бойківського племени. Ч. 1. Самбір 1931. Рік І. 23×15. 176+VIII табл. + 2-карткові вставки.
Отсе важне і цінне видавництво повстає у нас саме в той час, коли тзв. реґіоналізм скрізь добивається права горожанства. Як на першу спробу „Літопис Бойківщини", поза браками технічного і трохи редакційного характеру, представляється зовсім добре. Бачимо тут низку праць, написаних зі зрозумінням, а навіть фахово, бачимо й вдатні перші кроки, що їх ставлять новики у науковій роботі. Зокрема підчеркуємо те відрадне явище, що автори стараються як змога найбільше використати той рукописний матеріял, що досі спочивав по архівах або приватних бібліотеках. Цінні теж і долучувані табелі, зіставлення, портрети і весь тзв. сирий матеріял. Див. „Дзвони" II, 234; „ЛНВ." XXXI, 382.

Litterae ad Reverendissimos Patres Velehradii convenientes. Julii a. 1932. 22×14. 7.

Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1928/29 i 1929/30. Svezak 42 i 43. Zagreb 1930 i 1931. 24×16. 126+199+V табл.
В зшитку 42 стрічаємо інтересну мову, що її виголосив T. Maretić з приводу століття від дня народин Льва М. Толстого (82-98).

ЛОТОЦЬКИЙ О. **Українські джерела церковного права.** (Праці Укр. Наук. Інституту. Серія правнича, кн. 1). Варшава 1931. 25×17. 320.
Див. „Записки ЧСВВ." IV, 417; „Byzant. Zeitschr." XXXII, 250; „Добрий Пастир" II, 236; „Тризуб" ч. 49-50/1931, с. 13.

— **Сторінки минулого.** Частина перша. (Праці Укр. Наукового Інституту. Т. VI. Серія мемуарів, кн. 1). Варшава 1932. 25×18. 288.
Див. К., Нові українські мемуари („Нова Зоря" ч. 75 / 1932); „Тризуб" ч. 24/1932, с. 15.

Ludwig-Maximilians-Universität München. Verzeichnis der Vorlesungen Winter-Sommer-Halbjahr 1931-1932-1933. München 1931/32. 23×16. 48+51+51+52.

ЛУКАНЬ Р. **Василіянська друкарня в Заплатинських Угерцях,** пов. Самбір (Книгозбірка „Бойківщина" ч. 5). Самбір 1931. 23×15. 5 (відбитка).

L'Università Gregoriana del Collegio Romano nel primo secolo dalla restituzione 1553-1824-1924. Roma (?). 30×21. IX+294.

МАЦЕЛЮХ Е. **Де нам шукати Бога?** „Добра Книжка" 116 випуск. Львів 1930. 17×12. 56.

MAILLARDOZ de Ch. **Le Décalogue de l'autorité paternelle.** Préface de Mgr. Lavallée. Maison de la Bonne Presse. Paris 1931. 18×10. X+197.

Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788-1792). Źródła i metoda. Opracował K. Buczek. W Dodatku: Plan miasta Krakowa z lat 1788-1792 z objaśnieniami T. Czorta. (Polska Akademja Umiejętności. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski. Atlas Historyczny Polski. Serja A: Mapy szczegółowe). Kraków 1930. 25×18. 140.

MARIE-ANTOINE F. **Mes souvenirs** ou quelques notes abrégées sur ce que le Seigneur s'est plu à faire pour sa gloire en se servant de mon néant et de ma misère. Bonne Presse. Paris 1930. 18×10. 80.

MARTEL R. Les grands problèmes. **La France et la Pologne.** Réalités de l'Est Européen. Paris 1931. 23×14. III+325 (і 1 карта).
Ту книжку написав великий приятель України. Можнаб її уважати правдивим підручником політичної і дипльоматичної історії взаємин французько-польських. Богато-богато тут совісно призбираної літератури, цінна бібліографія, а деякі матеріяли появляються перший раз.

MATHIEU H. **Faut-il avoir une religion?** Bonne Presse. Paris 1931. 17×11. 46.

Молитвословъ для христіанъ греко-славянскаго обряда. Альбертинъ 1929. 13×8, 442.
На тому місці попереднього випуску „Записок ЧСВВ." III, 757 ми помістили

коротку оцінку зазначеного молитовника, котра — на жаль — декому стала притокою робити далекойдучі і фальшиві висновки. Щоб отже оминути дальші непорозуміння та направити кривду, що її мимо нашої волі нанесено доброму імени заслуженого Ордену оо. Єзуїтів, як також Божій справі, котрій служать, заявляємо прилюдно, що отсим відкликаємо всі субєктивні міркування, спрямовані на адресу їхньої праці, зазначуючи рівночасно, що оо. Єзуїти східного обряду працювали і працюють по нормам і бажанням Апостольського Престола.

Mon Almanach. 37e année — 1931. Bonne Presse. Paris 1930. 18×13. 128 (богато іл.).

Mon Almanach pour 1933. Bonne Presse. Paris 1932. 18×12. 96 (багато ілюстрований). Ціна: 0·75 фр. фр.

Н. О. **Ідеольогічні основи** Української Католицької Народної Партії. Львів 1931. 16×10. 64.

Наслідування Христа чотири книги Томи Гемеркена Кемпійського переклав на українську мову Д-р Й. Боцян, друге видання зладив о. Д-р Й. Сліпий. (Аскетична Бібліотека Гр. кат. Дух. Семинарії у Львові. Т. III-IV). Львів 1930. 12×9. 520.

Див. „Дзвони" I, 137.

Науковый Зборник Товариства „Просвѣта" в Ужгородѣ за 1930-31 рôк. Рôчник VII-VIII. Ужгород 1931. 25×18. 316.

З великим признанням витаємо новий том Наукового Збірника „Просвіти" в Ужгороді; в теперішний час загально-европейської крізи наукові видання стають все рідші і дивуватися треба, що закарпатські Українці всетаки уміють перемогти видавничі трудности і у свойому культурному центрі продовжують витревало таке цінне наукове видавництво. Зміст тому такий: В. Гаджеґа, Додатки до історії русинів і руських церквей в був. жупі Земплинській, сс. 1-167 (містить огляд початків кольонізації сеї території і історію осель за Арпадовичів); І. Панькевич, Хто був Іван Бережанин — Михайло Лучкай чи Іван Фоґарашій, 168-188 (рішає, що автором статті про карпаторуські говори 1827 р. був парох св. Варвари у Відні, Фоґарашій); Ю. Яворський, Историческія, личныя, вкладныя и другія записи въ карпаторусскихъ рукописныхъ и печатныхъ книгахъ XVI-XIX вѣковъ, 189-216 (причинки до збірки Панькевича); В. Сімович, Grammatica Slavo-ruthena M. Лучкая, 217-306 (основний розбір граматики і порівнання її з твором Добровського); F. Tichý, Lidové písně v Lučkajově grammatice, 307-314. І. Крипякевич.

НАЗАРУК О. **Галицька делєґація в Ризі 1920 р.** Спомини учасника. (Українська Дипльоматична Мемуаристика). Львів 1930. 16×10. 170.

Спомини — першої ваги. М. и. тут згадується про участь у дипльоматичній службі Галицького Уряду Василіянина, о. Й. Жана.

NIEZGODA P. **Ave Maria.** Miejsce-Piastowe 1928. 21×15. 268.

NOAILLAT S. **Marthe de Noaillat** (1865-1926). Bonne Presse, Paris 1931. 20×13. XVIII+376+6 світл.

Nowe formy unji kościelnej w Polsce. (Dyskusja w „Słowie"). Słonim 1932. 18×13. 112.

На стор. 89 знаходжу артикул: W. Charkiewicz, Co mówią bazyljanie o akcji „wschodnich" Jezuitów? Пор. „Przegląd Wil." N. 3/1932, c. 4; „Нива" XXVII, 109.

ОГІЄНКО І. **Пересопницька Євангелія** 1556-1561 р. Варшава 1930. 25×17. 23 (відб.).

— **Історичний Словник** української мови. Критично-методологічні уваги. Варшава 1931. 24×16. 24 (відбитка).

— **Богослужбова мова в слов'янських церквах.** Збірка рецензій на нові видання. Варшава 1931. 24×17. 31 (відбитка).

Див. „Дзвони" II, 77.

— **Загублений крем'янецький стародрук:** „Синод Луцький" 1638 р. Варшава 1931. 25×17. 12 (відбитка).

Див. „Дзвони" I, 638.

— **Історія церковно-слов'янської мови.** Короткий науково-популярний нарис. Варшава 1931. 25×17. 20 (відбитка).

— **Програм опису кирилівських стародруків.** Для вжитку палеографічного семинара. Варшава 1931 і 1932. 26×18. 21 (літогр.).

— **Як описувати рукописи.** (Методологічно-критичні уваги). (Praha 1932). 25×17. 5 (відбитка).

Треба подякувати проф. І. Огієнкови, що перший, як нам відомо, звернув увагу на друкований у „Записках ЧСВВ." опис рукописів львівського монастиря св. Онуфрія. Цеж бо він робить у зазначених в горі методольогічно-критичних увагах. Годі однак ті всі уваги прийняти без застереження, бо є між ними уваги наскрізь субєктивні. Не знаємо теж причини, чому автор узглядниВ лише описи 36 рукописів, про дальші 16 натякнув, що вони появилися друком, а про описи 17 наступних рукописів, надруковані ще в 1930 р. (див. „Записки ЧСВВ." III, 345) не згадує нічого.

OHIENKO I. **Дві грамоті воєводи валашського Івана Мирчі Великого.** Палеографічно-лінгвістичний нарис. Praha 1932. 25×18. 15 (відбитка).

OHIJENKO I. **Czerpak carów moskiewskich** Iwana i Piotra z roku 1690. Warszawa 1932. 29×21. 16.

ОЛЕСЕВИЧ Т. **Статистичні таблиці українського населення ССРР.** за переписом 17 грудня 1926 року. (Праці Укр. Наукового Інституту. Т. II. Серія статистична, кн. 2). Варшава 1930. 32×24. 128.
Див. „Дзвони" II, 312; „Тризуб" ч. 23/1932, с. 7.

OLJANČYN D. **Hryhorij Skoworoda** 1722-1794. Der ukrainische Philosoph des XVIII Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt. („Osteuropäische Forschungen". NF. Bd. 2). Berlin u. Königsberg Pr. 1928. 23×16. 168.
Недавно ту працю прихильно оцінив H. Kiessler у „Philos. Jahrbuch". Fulda. XLIV, 123 і T. Špáčil в „Orient. Christ." XVIII, 241.

OMEZ H. J. **Les glises d'Orient et l'unité chrétienne.** Rapport présenté au Congrès Eucharistique de Lille le 3 Juillet 1931. Lille (1932). 22×17. 16.
Брошура не дає нічого нового, а всю практичну унійну акцію представляє, на жаль, односторонно. В багатьох місцях автор свої вісти черпав з відомої праці R. Janin'a, хоч критика гостро поставилася до останньої; напр. пор. „Revue des sciences religieuses" X, 290-312. З одної примітки дізнаємося, що зразковий журнал „Stoudion" (видаваний свящ. К. Королевським у Римі), з огляду на брак фондів, був приневолений припинити своє видавництво. Див. мою записку про перші номери „Stoudion'у" в „Ниві" XVIII, 164, 273.

Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage, éditée avec introduction et traduction par A. Vogt et I. Hausherr S. I. (Orientalia Christiana XXVI, 1. N. 77). Roma 1932. 24×16. Ціна: 16 l.
Див. „Душпастырь" IX, 256.

Ordo divini officii recitandi Sacrique peragendi juxta Kalendarium Universalis Ecclesiae pro A. D. 1931, 1932 et 1933. Romae 1930/31/32. 17×11. 166+160+155.

OTETEA A. **Contribution à la question d'Orient.** Esquisse historique, suivie de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741-1821). (Académie Roumaine — Études et Recherches IV). Bucarest 1930. 25×17. XII+366.
Східна квестія зачислялася до „великих справ" у европейській політиці XVIII ст. Окрему розвідку про її початки дав J. Feldman, Polska a sprawa wschodnia 1709-1714 (Kraków 1926). A. Sorel приглядається її властивій стадії в своїй книжці: La question d'Orient au XVIII-e siècle (1877 і 2 вид. 1889), котру то книжку маємо і в польській мові: Sprawa wschodnia w XVIII w. Lwów 1903). В східній квестії заінтересовані були безпосередно Росія і Польща (не говорячи про инші держави), переживаючи — перша: кілька воєнних виправ, друга: розбір між сусідів. Ті всі дії докладно представляє автор на основі невиданого досі архівного матеріялу і тому його праця безперечно зацікавить історика тих часів.

Pamiętnik I-ej konferencji kapłańskiej w sprawie unji kościelnej w Pińsku (23-24/IV 1930 r.). Opracował do druku Ks. Dr. K. Kułak. Pińsk 1931. 24×16. 132.
Були ріжні голоси — як про саму пінську конференцію, так і про цей „Pamiętnik". Чи не перший W. Ch. отворив низку критик на сторінках виленського „Słowo" (ч. 86/1931)? На всякий випадок видання „Pamiętnik'a" річ добра і культуральна. „Запискам ЧСВВ." слід зазначити, що два члени ЧСВВ. брали у тій конференції чинну участь, а о. И. Скрутень виголосив там реферат: Про закиди, піднесені проти унії свящ. К. Королевським. Зрештою — вся участь обох Василіян скрізь докладно зазначена у книжці.

Pamiętnik II konferencji kapłańskiej w sprawie unji kościelnej w Pińsku (1, 2 і 3/IX 1931 r.). Pińsk (1932). 24×17. 153.

Памятник II-ої пінської конференції містить реферати, з котрих занотуємо: 1) Ів. Урбана, Сучасний стан православія (26); 2) І. Свірського, Головні ріжниці між моральною системою католицькою і православною (47); 3) Т. Галущинського ЧСВВ., Права целібату в східних Церквах (67) (пор. „Добрий Пастир" I, 305; „Нива" XXVII, 66); 4) І. Урбана, Методи унійної акції (88); еп. Ж. Лозінського, Метода місійної праці поміж православними (93); 5) А. Іщака, Способи і середники оживлення і поширення культу Найсв. Тайни Евхаристії в східнім обряді (103); 6) Г. Ціховського, Примат на Ефеськім Соборі (138). — Між учасників зїзду, мабуть через недогляд, не втягнено о. Й. Заячківського ЧСВВ.

Pâques. Traduction française des Matines de rite byzantin. Lille (?). 17×11. 28.

PAWŁOWSKI A. **Dogmat Niepokalanego Poczęcia** w oświetleniu nowszych prawosławnych teologów rosyjskich. Studjum teologiczno-krytyczne. (Warszawskie Studja Teologiczne 1). Warszawa 1930. 25×17. XV+125.

Не нам, що правда, обговорювати доґматичний бік праці молодого проф. Павловського, зате з історичного погляду студія в загальному добре орієнтує в наміченій темі. Думаємо навіть, що вся праця більше носить на собі характер історичний, аніж доґматичний. У виказі літератури не бачимо основної розвідки М. Галущинського, ЧСВВ.: Ненорочне Зачатіє МБ. по науці православних Русинів на Україні, Старообрядовців і Великоросів" (див. „Нива". Львів 1911, с. 195, 231). Пор. „Przegląd powsz." CLXXXVIII, 361; „Богословія" IX, 142; „Orientalia Christ." XXII, 192).

Personenstand der Ludwig-Maximilians-Universität München. Winter-Halbjahr 1930/31. München 1931. 24×18. 149. — Sommer-Halbjahr 1931. München 1931. 148. — Winter-Halbjahr 1931/32. München 1932. 147. — Sommer-Halbjahr 1932. München 1932. 147.

ПЕТРОВЪ А. **Къ исторіи „русскихъ интригъ" въ Угріи въ XVIII в.** Ужгородъ 1930. 25×18. 16 (відбитка).

— **Древнѣйшія грамоты** по исторіи Карпаторусской Церкви и іерархіи 1391-1498 г. (Knihovna Sboru pro Výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském Ústavu v Praze. Číslo I). Praha 1930. 24×16. XIX+232+XII фотограф. репродукцій формату 32×23.

Рец.: „Český Časopis Historický", XXXVII, 110; „Душпастырь" VIII, 77, 111; „Kwartalnik histor." XLVI/I, 193. Ми обговоримо працю в наступнім випуску.

PIĄTKIEWICZ W. **Prawda o Albertynie.** W odpowiedzi p. Wł. Jeśmanowi z Berdowicz i ks. kan. Ad. Abramowiczowi z Białegostoku. Kraków 1932. 24×16. 47.

PIOTROWICZ W. **Unja czy demonstracja?** O obrządku wschodnio-słowiańskim w Polsce. Wilno 1931. 18×13. 78.

Пор. „Przegląd Wileński" N. 3/1932, с. 4; „Нива" XXVII, 109.

PLUS R. **Le baptême** dans l'archéologie et l'art chrétien. (Bibliothèque Catholique illustrée). Bloud et Gay. Paris 1931. 24×17. 56 (з ілюстр.).

ПОПОВИЧ Д. **Дорога правди** або книга для познанія баптистов и их науки в формѣ катихизму. Ужгород 1927. 17×12. 30.

Presv. Bogorodica 431-1931. Poslanica D-ra D. Njaradia, Vladike Križevačkog. Zagreb 1931. 23×15. 19.

Простопінїе по преданію Иноковъ Чина св. Василія Великаго, области Карпаторускія. На Ірмологійныя ноты списалъ: о. Іωакімъ Хома, Протоигуменъ, ЧСВВ. Въ обители св. Николая на Чернечой Горѣ к. Мукачева. ацл. 31×24. 170.

Див. „Записки ЧСВВ." IV, 347.

Провідник образковий календар канадійських Українців 1930 і 1931. Вінніпеґ 1929/30. 27×18. 128+64.

Знаходяться тут між и. вісти про еп. В. Ладику, ЧСВВ. та поданий огляд праці оо. Василіян (ст. 60-64: Праця століть). На стор. 62 історична світлина: Перша церква Місії оо. Василіян, побудована в р. 1903 за почином о. Пл. Філяса ЧСВВ.

PRZEŹDZIECKI H. **O pracy unijnej w Polsce.** List pasterski. Warszawa 1932. 18×13. 38.

Див. „Gazeta Kościelna" XXXIX, 477.

Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 237, 239, 240. Razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga 104, 105, 106. Zagreb 1929, 1930, 1931. 24×16. 272+244+256.

Деякий інтерес для нас мають отсі праці: N. Radojčić, Pavla Julinca „Kratki

uvod u istoriju porekla slaveno-srpskog naroda" (1765), кн. 237, cc. 1-37; A. S. Dabinović, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?, кн. 239, cc. 151-244. Пор. „Byzantinoslavica" III, 569; D. Ljubić, Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu, кн. 240, cc. 1-104: є тут окремий розділ (IX, c. 31) про анальогію Руської Правди з державноправними установами хорватських ліг.

RING O. **Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius' des Grossen.** Grundlegendes zur Basiliusfrage. (Forschung zur christlichen Literatur-u. Dogmengeschichte. XVI, 1/2). F. Schöningh. Paderborn 1930. 24×16. 335. RM. 16.
Див. „Записки ЧСВВ." IV, 334.

Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. Pod redakcją Fr. Bujaka i J. Rutkowskiego. T. I. — Rok 1931. Lwów 1931. 24×16. XVI+392.
Отсе цікаве і хосенне видавництво без сумніву зверне на себе увагу наших істориків. Для них загалом усе придасться, що тут поміщено, але передусім важні дві праці: A. Gilewicz, Przygotowania do rewolucji chłopskiej w Polsce w latach 1767-1769 (cc. 1-36); M. Wąsacz, Tabula prowincjonalna byłej Galicji z obszaru apelacji lwowskiej (37-42). Богатий відділ рецензій і справоздань (171-388), уложений по групам, орієнтує в нових виданнях і в користуванню ними.

Rocznik Wołyński wydany staraniem wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa szkół powszechnych. Tom I pod redakcją J. Hoffmana. Równe 1930. 24×17. 164 + мапа волинського воєвідства (багато ілюстр.); Том II. Równe 1931. 24×17. IX+584+2 мапи (багато ілюстр.).
„Rocznik Wołyński" слід зачислити до найкращих польських видавництв. Мабуть не треба окремо зазначувати, що сього рода видання, будь вони писані й чужими нам мовами, даватимуть нашій українській науці багато цінного і потрібного. Але передусім здійснюється те на „Rocznikach Wołyńskich", бож їх змістом минуле й сучасне тієї нашої країни, про яку з піетизмом висловлювався Т. Шевченко, як про „Волинь святую". Зміст І-го тому такий: Od Wydawców (1); J. Smoleński. Z geografji fizycznej Wołynia (3); M. Koczwara, Geobotaniczne stosunki Wołynia (7); J. Panek, Roślinność okolic Równego (57); B. Kostęcki, Chata wiejska na Wołyniu (80); N. Dymnycz, Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia (94); W. Ormicki, Z geografji gospodarczej Wołynia (107); A. Bobkowski, Rozkład rodziny włościańskiej na Wołyniu, a zwyczaje spadkowe (126); J. Hoffman, Pisanki wołyńskie (138); Indeks nazw geograficznych (160). Том II-ий під кождим оглядом поступив вперед. Його зміст: Od Wydawców (III); Odezwa (V); S. Zajączkowski, Wołyń pod panowaniem Litwy (1); W. Tomkiewicz, Wołyń w Koronie (1569-1795) (26); Jadwiga Hoffman, Udział Wołynia w powstaniu kościuszkowskiem (67); S. Małachowski-Łempicki, Wielka prowincjonalna loża wołyńska (88); M. Danilewiczowa, Życie literackie Krzemieńca w latach 1813-1816 (128); J. Hoffman. Wołyń w walce 1831 r. (149); S. Przewalski, Boremelskie boje (193); Jadwiga Hoffman, Legja litewsko-wołyńska 1831 r. (213); J. A. Chranicki, Pamiętnik 1863 r. (243); M. Janik, Wołyniacy na Syberji (278); J. Hoffman, Walki o Redutę Piłsudskiego (321); M. Walicki, Średniowieczne cerkwie Włodzimierza (371), див. „Богословія" X, 266; S. Małkowski, Z geologji Wołynia (385); J. Panek, Zespół wisienki stepowej i jego sukcesja (403); S. Macko, Badania nad geograficznem rozmieszczeniem i biologją azalji pontyjskiej w Polsce (427); N. Dymnycz, Obrzędy i wierzenia ludowe w okresie świąt Wielkiej Nocy (456); W. Ormicki, Samodzielne badania geograficzne na prowincji (462); P. Kołomyj, Nazwy topograficzne zebrane we wsi Gródek pow. równieńskiego z mapką (488); J. Hoffman, Bibljografja Wołynia (494); Spis książek nadesłanych; Indeks nazw geograficznych; Indeks nazwisk; Spis rycin i map; Mapa województwa wołyńskiego.

RUCH Mgr. **La doctrine sociale de l'évangile.** Maison de la Bonne Presse. Paris 1931. 17×11. 63.

— **La doctrine sociale de l'Église** d'après l'encyclique Rerum novarum et les autres enseignements des souverains Pontifes. Maison de la Bonne Presse. Paris 1931. 18×11. 122.

Satzungen für die Studierenden an den bayerischen Universitäten. München (?). 17×12. 22.

Sbornik Filosofické Fakulty university Komenského v Bratislavě. Ročn. VII. Č. 54-59. V Bratislavě 1931. 25×17. 518 (з мапами й додатками).

Маємо тут між ін. студію Ю. Краля (сс. 3-32) про поділ чехословацьких Карпат на природні групи та про їх названня. Праця доволі субєктивна і має на цілі викликати дискусію та внести дещо світла в ту невирішену досі квестію. Треба теж назвати жерельну працю А. Гашпарикової, Povstanie Rákócziho a Slovania (37-117). В нас тим питанням займався м. і. С. Томашівський у відомій студії: Угорщина і Польща на початку XVIII в. (ЗНТШ. LXXXIII-LXXXVI й окремо: Львів 1909), що її з пошаною цитує авторка.

SCHEEBEN M. J. **Die Mysterien des Christentums.** Nach Wesen, Bedeutung und Zusammenhang dargestellt. Dritte Auflage, bearbeitet von Dr. A. Rademacher. Herder et Co. Freiburg im Br. 1932. 22×15. XXIV+691. Ціна: брош. M. 6·—; оправл. M. 7·50.

Був час, у якому німецький догматист М. Й. Шеебен зацікавив своїми глибокими творами майже всю Европу. Між тими творами на перше місце вибивалися його студії про таїнства християнства, до яких підходив він з апаратом спекулятивної метафізики і саме через те він звернув на них увагу як католиків, так і протестантів. Довголітна дискусія і контроверсія скінчилася зміцненням становища Шеебена і від того часу його книжка „Die Mysterien des Christentums" належить до основних у ділянці спекулятивного богословія. Саме тепер вона появилася в третім виданню і жде на читача. Її зміст преобильний і з нього може користати не лише професор стислих богословських наук і жадний глибокого знання ученик, але також усякий, що цікавиться найвисшими правдами християнства. З черги автор розглядає християнські таїнства взагалі, а відтак зокрема студіює таїнства Пресв. Тройці, сотворення, гріха, Воплочення, Найсв. Евхаристії, таїнства св. Церкви і її св. Тайн, таїнства християнського оправдання, святости, остаточних річей і таїнства предистинації. Кінцевий розділ присвячений науці про таїнства християнства, себто богословію. Представлення предмету ясне, а висловлювання думок плине авторови неначе глибока, спокійна ріка, котра у своїм нутрі скриває окремий світ. Зазначимо також, що отсе третє видання коштує значно дешевше ніж попередні: ціна брошурованого примірника виносить M. 6·—, а оправленого в полотно M. 7·50. Як материнський дім книгарні Herder et Co. у Freiburg im Br. має своє чекове конто у Варшаві (ч. 190.956), так і віденський відділ тамже має свій біжучий рахунок (ч. 190.314).

SCRUTATOR. **Kwestja zasad.** Wilno 1932. 21×15. 12.

SEVIN Card. **Catéchisme sur le devoir electoral.** Maison de la Bonne Presse. Paris (?). 17×10. 26.

СІЧИНСЬКИЙ В. **Архітектура міста Бардієва.** З рисунками автора та іншими (26) ілюстраціями. Окладинка і кінцівка арт.-граф. С. Гординського (Українська Архітектура). Львів 1931. 25×17. 40+XII.

— **Конспект історії всесвітнього мистецтва.** Частина перша до Ренесанса. На правах рукопису. Друге виправлене і доповнене видання. З альбомом „Стилі", що містить XX таблиць з 283 рисунками. В тексті 74 рисунки й 6 мап. В-во „Сіяч". Прага 1928. 26×20. IV+352+XX.

СМАЛЬ СТОЦЬКИЙ Р. **Значіння українських прикметників.** (Студії до укр. граматики. Видає: Р. Смаль Стоцький). Варшава 1926. 24×16. VIII+86.

— **Примітивний словотвір.** (Студії до укр. граматики. Видають: І. Огієнко та Р. Смаль Стоцький. Кн. VI). Варшава 1929. 26×18. VIII+200.

SPÁČIL Th. **Doctrina theologiae Orientis separati de s. infirmorum unctione** (Orientalia Christiana XXIV, 2. N. 74). Roma 1931. 24×16. 220. Ціна: 34 l.

Пор. „Душпастыръ" IX, 38; „Духовна Стража" IV, 319.

Spis wykładów i wykaz instytucyj uniwersyteckich. Rok akademicki 1930/31, 1931/32. (Katolicki Uniwersytet Lubelski). Lublin 1930/31. 21×15. 63+63.

Spomenica Kalendar grkokatolika križevačke biskupije za godinu 1932. Uredio: D-r Janko Šimrak. Zagreb (?). 23×15. 300 (багато ілюстр.).

З приводу 250-их роковин гр.-кат. Семинарії в Загребі д-р І. Шімрак поміщує цінний огляд сеї установи (сс. 1-160). Праця оперта на історичнім і архівнім матеріялі, рівночасно стає знаменитим жерелом і доповненням до історії крижівської епархії, про яку окремо писав тойже автор у минулорічнім календарі (див. „Зап. ЧСВВ." III, 760; пор. Г. Костельник, Крижівська епархія. „Нива" XXVII, 134, 168, 209; „Katolički List" br. 52/1931, c. 643; „Духовна Стража" IV, 318). С. Петранович пише про катедральну церкву в Крижівцях (228-232), І. Ви-

шошевич ЧСВВ. в 1600-ліття св. Василія В. дав гарно написаний життєпис того святого (233-258), а Ю. Павич говорить про гр.-кат. Українців у Хорватії (259-266). Крім сього є тут ще й інші цікаві річи, передусім важні до історії і пізнання гр.-кат. Хорватів-жумберчан. Див. „Нива" XXVII, 31.

Спосіб розважання. З італійського переклав о. М. Н. ЧСВВ. (Аскетична Бібліотека Видавництва ОО. Василіян в Ужгороді, кн. 1). Ужгород 1932. 15×12. 78. Передусім високо ставимо саму ідею видавати серію нових публікацій під змістовою назвою: Аскетична Бібліотека. Зокрема витаємо конкретний овоч ідейного замислу — першу книгу Аск. Бібліотеки і з глибини душі кличемо: Щасти Боже, у знаменному почині!

XXXVII i XXXVIII Sprawozdanie dyrekcji zakładu naukowo-wychowawczego oo Jezuitów w Bąkowicach pod Chyrowem za r. szk. 1930/31 i 1931/32. Chyrów (?) 23×15. 61+60.

С. Томашівський історик, політик, публіцист. Львів (1931). 17×11. 80 (відбитка). Маю в пляні доповнити ту збірку своїми споминами про покійника на основі моїх частих розмов, його листування і посмертних паперів. Передімною зарисовуються головно три теми, що їх треба обробити: 1) Ст. Т. і „Записки ЧСВВ."; 2) Ст. Т. і Історія Церкви і 3) Ст. Т-кого наукова спадщина.

Studja z historji społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Dr Fr. Bujakowi. Lwów 1931. 26×18. XXXVIII+628.

Ювилей наукової праці проф. Ф. Буяка, що його відсвятковано недавно (див. „Kwart. hist." XLV/II, 155), створив отсей поважний збірник, у якому маємо теж праці, інтересні і для нашої укр. науки, а деякі з них написані молодими укр. вченими. Згадаю: F. Persowski, Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu; K. J. Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do pocz. XX w.; K. Arłamowski, Klucz medycki starostwa przemyskiego w XVI w.; S. Inglot, Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy 1588-1607; R. Zubyk, Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII w.; E. Wytanowicz, Polityka agrarna sejmu galicyjskiego w cyfrach budżetów krajowych; Ł. Charewiczowa, Lwów na przełomie XVII i XVIII w.; A. Gilewicz, Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405-1604; S. Pazyra, Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.; W. Kramarz i T. Ladenberger, Rozmieszczenie ludności rzymsko-kat. w diecezji przemyskiej w r. 1785. Див. „Český Časopis Historický". XXXVIII, 210.

СВЄНЦІЦКА А. **За східний обряд.** Львів 1931. 20×13. 15 (відбитка).

СВЄНЦІЦКИЙ І. **Консервація і реставрація** історичних памяток церковного мистецтва. Львів 1932. 23×16. 16 (відбитка).

ЩУРАТ В. **В обороні Потієвої Унії.** Письмо о. Петра Камінського ЧСВВ. авдітора гр.-кат. митрополії 1685 р. Львів 1929. 23×15. VIII+119+ фотогр. знимка з копії письма.

Див. „Богословія" VIII, 135.

ŠIMRAK J. **Spomenica** o 250-godišnjici grkokat. sjemeništa u Zagrebu 1681-1931. Zagreb 1931. 23×15. VIII+160 (багато ілюстр. відбитка).

ШУЛЬГИН О. **Державність чи гайдамаччина?** (Збірник статей та документів). Париж 1931. 21×13. 48.

Див. „Дзвони" I, 331.

TABIŃSKI P. **Akcja unijna a krytyka polska.** Warszawa 1932. 18×13. 47.

ТЕРШАКОВЕЦЬ М. **Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либедь.** (Епізод із українсько-германських взаємин давньої доби). (Київ 1928). 25×17. 27 (відбитка).

THIBAUT J. B. **L'Ancienne Liturgie Gallicane.** Son origine et sa formation en Provence aux Ve VIe siècles, sous l'influence de Cassien et de saint Césaire d'Arles. En appendice: Étude biographique sur Jean Cassien de Serta. Bonne Presse. Paris 1929. 25×17. 120.

Коли Е. І. Ловягін видавав „Собраніе древнихъ литургій восточныхъ и западныхъ въ переводѣ на русскій языкъ" (Спб. 1874-1878, вып. 4-й), або коли А. Дмитрієвський списував своє „Описаніе литургическихъ рукописей, хранящихся въ библіотекахъ православного востока" (Кіевъ 1895 і 1901), в той час квестія ґалліканської літургії, особливо її початків і формації, не мала ще на Сході тої уважливости (хоч вона в богатьох точках підходить до східних літургій), яку має сьогодні. Наслідком сього книжка вченого Тібота може рахувати і на наших чи-

тачів. Є тут й окремий доклад про преп. Івана Касіяна, котрого писання інколи подибуємо і в словянських рукописах. Знаємо і одну працю про аскетику того першого законодателя чернецтва на Заході: іером. Θеодоръ (Поздѣевскій), Аскетическія возрѣнія преп. Іоанна Кассіана Римлянина. Казань 1902. Безперечно, що заінтересовання наших учених збільшиться, маючи під руками нову основну студію Тібота.

THONNARD F. J. **Saint Bernard.** Bonne Presse. Paris 1931. 18×10. 104.

TISSERANT E. **Codex Zuqninensis rescriptus** Veteris Testamenti. Texte grec des manuscrits Vatican syriaque 162 et Mus. Brit. additionnel 14. 665 édité avec introduction et notes. Studi e testi. 23. Roma 1911. 25×18. LXXXVIII+280+6 табл.

TÓTH T. **Mit offenen Augen durch Gottes Natur.** Mit 13 Bildertafeln. Herder. Freiburg im Br. 1931. 20×14. VI+176.

Нашого автора можна тут рівнати з E. Wasmann'ом, бо так приступно й мальовничо водить нас по Божій вселенній, що й без залучених світляних зразків, ми їдемо з ним у всесвітні простори, обертаємося між звіздами, стаємо на березі світа і т. д. Одначе те все не казки дітям, але справжня апольогія Бога й Його обявлення. Особливо вдатний розділ другий: Віра і наука. Хто читав колись A. Mohl'a, W pogoni za prawdą і ним хвилево насолоджувався, той нехай ще перечитає Tóth'a, а зазнає довготриваючої розкоші і збільшить своє знання.

TUL I. **Kraljica vernih duš.** Molitvenik z obrednikom in s premišljevanji za duše v vicah. Gorizia 1931. 12×8. 520.

TYSZKOWSKI K. **Wojna o Smoleńsk** 1613-1615. Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział II, tom VIII, zeszyt 3. Lwów 1932. 25×18. 176.

У вступі обговорено відносини між Польщею та Московщиною з поч. XVII ст., дальше основно внутрішне положення Московщини і Польщі 1613 р., початки війни, габсбурзьке посередництво, мирові переговори 1615 р. Праця заслуговує на окреме обговорення; порушено у ній низку питань з дипльоматичної історії східної Европи, а також зображено прояви внутрішної анархії, яка рівночасно опановувала обі держави; на сім широкім тлі автор дає опис перипетій смоленської війни. К.

Українська Господарська Академія. Вид. друге. Прага-Подебради 1932. 17×12. 40.

Українська людність С. С. С. Р. Розвідки: І. ОЛЕСЕВИЧА, О. ПИТЕЛЯ, В. САДОВСЬКОГО і О. ЧУБЕНКА. (Праці Українського Наукового Інституту. Т. I: Серія статистична, кн. I). Варшава 1931. 25×18. 163.

Зазначимо, що як на статистичне видання, книжка має за богато errata.

UMIŃSKI J. Korespondencja Hozjusza z lat 1558-1579. Lwów 1930. 25×15. 19 (відб.).

— **Kandydatura Hozjusza na Stolicę Apostolską.** Kraków 1931. 24×16. 28 (відб.).

— **Tomasz Treter** i jego Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii. Lwów 1932. 24×16. 47+VI (відбитка).

— **Zagadnienie wpływu św. Augustyna na S. Hozjusza.** (Lwów 1931). 23×15. 7 (відб.).

— **Bolesław Chrobry i Swięty Wojciech.** Lwów 1931. 21×15. 22 (відбитка).

Нарис з узнанням оцінив В. Заїкин (див. „Дзвони" I, 219).

— **Dotychczasowe postulaty i uchwały** Sekcji Historycznej oraz sprawa ich realizacji. (Kielce 1931). 24×16. 7 (відбитка).

Тут м. и. піддано критиці підручник до історії Церкви Криницького-Шолдрського.

— **Opinje o cnotach, świątobliwości i zasługach Stanisława Hozjusza.** Lwów 1932. 21×15. VIII+240+VI таблиць.

Невтомний дослідник кард. Гозія знову відізвався. Хочеться вірити, що саме проф. Умінський буде рішаючим чинником при найбільшій прославі чеснотливого кардинала — при піднесенню Гозія на престоли. До такого наконечного висліду зміряє й названа в горі праця. Зустрічаємо в ній і цікавий погляд автора в близькій нам справі, в питанню відношення кард. Гозія до зединення Церков. На стор. 217 читаємо дослівно: ...„zdaniem naszem, i zawarta w końcu XVI w. Unja Brzeska, niestety, niedość konsekwentnie potem przeprowadzona, a stąd i mniej owocna, aniżeliby być powinna, jest do pewnego stopnia skutkiem działalności naszego kardynała, wypłynęła mianowicie z tego kierunku, który polskim dziejom kościelnym nadał Benedykt Herbest, który już conajmniej od r. 1566 o unji z Kościołami wschodniemi w Polsce przemyśliwał, a dalej Maciejowski, Solikowski i Skarga, główni ze strony katolickiej sprawcy Unji Brzeskiej, to wszak ludzie ze szkoły niejako Hozjusza, którego największym ideałem i celem

було zaprowadzić jedność religijną w całem Państwie naszem". Хоч такий погляд автора на берестейську унію йде в розріз із поглядами російських істориків та деяких українських, всетаки, на нашу думку, він історично оправданий. Каже бо Jan z Tokar Tokarzewski-Karaszewicz: „Jeżeli wykonanie Unji w Brześciu 1595 r. miało za autorów Zygmunta III i polskich Jezuitów, to nie przeszkadza, że myśl połączenia Kościołów świtała na Soborze Florenckim, u metropolity Izydora, na dworze króla Daniela. Unja we wszystkich objawach życia religijnego unitów ukraińskich była ściśle narodową, lokalną przeróbką kultury zachodniej, była dowodem wsiąkania tej kultury w życie miejscowe i dziś jako wyraz tej kultury, wyraz łączności z Zachodem całego obszaru Ziem Ruskich powinna być uważana" (див. „Muzeum Polskie". Kijów 1918, 124). Під кінець отсеї замітки зазначу, що по інформаціям автора (ст. 228), василіянський монастир св. Онуфрія у Львові мав колись портрет Гозія. Відрисував його К. В. Келісінський († 1849), а тепер той рисунок є в Осолінеум. Докладнішу рецензію див. „Przegląd Homiletyczny" X, 160; „Przegl. Powsz.", t. 195, 328.

Une petite-soeur missionnaire par sa soeur Bénédictine. Préface de Sa G. Mgr de Llobet. Maison de la Bonne Presse. Paris 1930. 19×12. XIV+260.

„Ut omnes unum sint". Збірник. Прага-Подєбради 1931. 23×15. 20.

Про сам збірник, а ще більше про всяку працю УМСА між Українцями, треба з жалем сказати: Magni passus, sed extra viam!

VAŠICA J. **Staročeské evangeliáře.** Studie průpravné. (Rozpravy České Akademie Věd a Umění. Tř. III, č. 68). Praha 1931. 27×18. 156.

Коротку замітку про ту працю подав „Český Časopis Historický" XXXVII, 654.

VIŠOŠEVIĆ I. **Mladost sv. Vasilija Velikog.** Zagreb 1931. 23×15. 26 (з ілюстр., відбитка).

Див. „Духовна Стража" IV, 319.

Vjesnik križevačke eparhije. Izvanredno izdanje prigodom 250-godišnjice eparhijskog sjemeništa u Zagrebu. 23×15. 14.

VOGT A. Panégyrique de St. Pierre-Panégyrique de St. Paul. **Deux discours inédits de Nicétas de Paphlagonie,** disciple de Photius (Orientalia Christiana XXIII, 1. N. 71). Roma 1931. 24×16. 100. Ціна: 17 l.

Див. „Душпастырь" VIII, 277.

ВАСІЛЄВСЬКИЙ Л. — ГАЛИН М. — СТЕМПОВСЬКИЙ С. — ТОПЧИБАШИ А. — ТАБУЇ. **Спогади** (Праці Укр. Наукового Інституту. Серія мемуарів, кн. 2). Варшава 1932. 25×18. 175+VI табл.

Про ті „Спогади" див. „Нова Зоря" ч. 75/1932.

WERHUN P. **Kürzer Überblick der Kirchengeschichte der Ukraine** mit zwei Karten. Berlin 1930. 22×15. 32.

Пор. „Przegląd powsz." CLXXXIX, 364; „Th.-prakt. Quartalschr." 85 Jahrg., c. 662.

ВІКОНСЬКА Д. **Райська Яблінка.** Львів 1931. 20×14. 102. (Обгортка та ініціяли П. Ковжуна).

Не слід таїти, що кождий, хто перечитав отсю сто-сторінкову книжечку, отсих 20 нарисів, стане почувати себе в клопоті: не знатиме, що відповісти питаючим, чи книжка сподобалася. Не менший клопіт мають і критики, що радіби sine ira et studio передати свої замітки, рефлєксії та міркування. Адже доволі знаємо свою літєратуру і її давних та сучасних представників. Знаємо передусім носіїв літературних надбань з поміж нашого жіноцтва. Не чужі нам і ті новітні літературні шляхи, котрими стали йти наші повоєнні автори. А проте ми зупиняємося хвильку і довше, коли маємо сказати своє слово про „Райську Яблінку" Д. Віконської. Зупиняємося..., маючи вже в тій справі голоси критиків: М. Рудницького, Д. Донцова, Г. Костельника й інших. Вже зовнішня форма діяльогів, до яких тут і там придана драматичність і трохи театральности, вводить у нашу літєратуру щось нове. А що сказати про саму ділянку, з якої зачерпнуті питання? Цеж зясоване нутро, — в цілу ширину, довжину, висоту і глибину представлене життя внутрішне й інтимне живої істоти. Це — раз драма, інколи глибока трагєдія, то знову буденна комедія, що відбувається в душі, хоча назовні приходиться слідити лише слова, акти, чини, життя..... Це не безцільно та недоладно поставлені поруч себе нариси, але це частина життя авторки, сказатиб — до певної міри її автобіографія. Вкінці — тема, порушені питання. Скрізь, від першої сторінки, чується щось несьогосвітне, необняте фільософією

звичайних смертельників, невідоме словникови приземних істот. Воно, те щось, манить нас до себе як зоряне небо, як краса природи, як благородне серце; воно захоплює нас собою і ми забуваємо на турботи реального життя; воно підносить нас на верхівя і нас покріпляє, ніколи не придавлює і не пригнічує. Те „щось" родить у нас таку симпатію до книжки Д. Віконської, що нас не вражають навіть ті місця, з якими ми не погоджуємося. — На нашу думку тільки подрібне проаналізування всіх і кождого зокрема нарисів, поміщених у книжці, може довести до критичного осуду „Райської Яблінки". Сього ми тут не робимо, всежтаки свої міркування висловлюємо загально і коротко. Для Д. Віконської, як для авторки-жінки, зовнішне відтворення внутрішнього єства є тим, чим вона виявляє свій особистий світ духа і світ змислів. Кругом її заінтересування є життєве, особисте, душевне і все те, що згадані заінтересування виявляє. Як для Б. Лепкого „поезія всюди є", так для нашої авторки скрізь криється якийсь сенс і скрізь лежить печать духа. Все для неї символом, почавши від кленового листу, аж до смерти і воскресення, — від фільософійних систем, аж до коліру коперти, що її висилає в світ. Добачуючи в усіх зматеріялізованих проявах бодай частинно божеський первень та слід Божої краси, авторка-жінка скрізь намагається його діткнути, його контемплювати, його зловити змислами. Її становище до життя, це змагання, щоби на цілій лінії досконалити й одуховнювати себе й своє окруження. Слушно можнаб її назвати проповідницею духових вартостей. Всі її нариси спираються не лише на основах здорової фільософії, але і на тривкім моральнім світогляді, а написані вони особою всебічно образованою і талановитою. Книжка має й блуди; є в ній нариси слабі, надто абстрактні і нежиттєві. Крім сього, на загал беручи, Д. Віконська розглядає людську природу in ordine ideali, забуваючи, що нині ми всі, хоч не хоч, носимо в собі натуру зранену гріхом первородним. Вкінці, в однім із діяльоґів авторка улягла мабуть впливам нуртуючої сьогодні в літературі і науці психоаналітичної методи при підході до вельми складної квестії (Розсіяний чар).

ВІЛЬШЕНКО Я. **Ой хто, хто, Миколая любить...** Сценічна картина в одній відслоні. **У святу Ніч.** Різдвяна сценка в двох відслонах. Львів 1931. 12×17. 16.

WOJTKOWSKI A. **Edward Raczyński i jego dzieło.** Poznań 1929. 26×18. 420+ +CXI.

Монументальна монографія, присвячена памяти великого Поляка, що скінчив трагічно 1845 р. Обширно обговорює її, передусім першу книгу, К. Кротовський у „Kwart. hist." XLV (1931), 407; див. „Roczniki Katol." IX, 515.

ВОЗНЯК М. **Три статтейки з полемічного письменства.** (З додатком трьох недрукованих листів Потія). (Львів 1930). 24×16. 50 (відбитка).

На зміст складаються статті: 1. Рукописна „Унія" з першої половини XVII в.; 2. До ролі Петра Аркудія в полемічному письменстві; 3. Перша друкована річ Льва Кревзи. — Додаток: Три недруковані листи Іп. Потія.

— **Гервінусів „Шекспір" в очах П. Куліша.** (Харків 1930). 21×15. 14 (відбитка).

Временникъ. Научно-литературныя записки львовскаго Ставропигіона. Подъ редакціей В. Р. Ваврика. Годъ изданія LXII. Львовъ 1932. 23×15. 146 (з ілюстр.).

Занотуємо: В. Р. Ваврика, Матеріялы, относящіеся къ исторіи львовскаго синода въ 1891 г. (3-64) і Л. Гомолицького, Исторія одного родства. Гальшка, княжна Острожская и Дмитрій Сангушко (67).

Виставка малюнку і рисунку 15-18 в. (Зредагував С. Гординський). Львів 1932. 23×15. 32 (з ілюстрац.).

ЗАИКИНЪ В. **Участіе свѣтскаго элемента въ церковномъ управленіи,** выборное начало и „соборность" въ кіевской митрополіи въ XVI и XVII вѣкахъ. Варшава 1930. 19×14. 162.

Оцінку цеї праці даємо окремо (див. „Записки ЧСВВ." IV, 378). Тут лише замітимо, що її первісно надрукувало варшавське „Воскр. Чтеніе" (VII) в ось яких числах: 22 (стор. 349), 23 (367), 26 (398), 27 (412), 33 (509), 34 (526), 35 (542), 36 (557), 38 (588), 39 (605), 41 (635), 42 (652), 43 (667), 44 (682). На сторінках тогож „Воскр. Чтен." VIII (1931), 110 принагідний рецензент К. Н. так висловився про ту працю: „В. Заикинъ далъ небольшую, но прекрасную монографію"... Інші голоси критики — нема потреби тут наводити (нпр. „Przegląd powsz." CXC, 125; „Przewodnik Hist.-Prawny" ч. 2-3/1931; „Дзвони" I, 572; „Orient. Christ." XXII, 261).

ZAKRZEWSKI S. **Boleslaus der Kühne und Grosse.** Auszug des polnischen Buches mit Anmerkungen von A. Lattermann, Posen 1931. 23×15. 50 (відбитка). Названу польську монографію обговорив у нас С. Томашівський на сторінках „Записок ЧСВВ." II, 189. Зроблений Lattermann'ом німецький витяг діждався недавно згадки в „Kwart. hist." XLV/II 126.

Zisterzienser Missionskalender 1931. Herausgegeben vom Kloster Schlierbach, Oberösterreich. Linz a. D. 1930. 23×15. 120.

ZUBYK R. **Gospodarstwo folwarczne** z końcem XVIII wieku. Lwów 1931. 24×17. 39 (відбитка).
Див. „Дзвони" II, 154.

Звіт Управи Національного Музею у Львові за 1931 рік. Львів 1932. 20×14. 12.

ŻUKIEWICZ K. M. **W hołdzie Marji.** Koronacja cudownego obrazu Matki Boskiej Różańcowej, w kościele krakowskich Dominikanów i Kazania podczas tej uroczystości wygłoszone. Kraków 1922. 22×14. 376.

— **W 700-letnią rocznicę** zatwierdzenia „Kaznodziejskiego Zakonu". 22 grudnia 1216-1916. Kraków (?). 21×14. 94 (відбитка).

— **Królewska pociecha.** Cudowna Matka Boska Różańcowa w kościele żółkiewskich Dominikanów. Żółkiew 1929. 18×12. 60.

— **Salve Regina.** Rozważania majowe. (Wydawnictwo oo. Dominikanów). Lwów 1932. 19×13. 190.
Див. „Przegląd homil." X, 233.

Справлення помилок

Стор.	рядок:	замість:	треба:
72	10 з гори	чи і Святополк	чи і Святослав
179	9-10 „ треба:	ingrassatio-nem.... et de recepto officium praesens	
339	25 з гори	вдячність.	вдячність.[1]
357	25 „	* idti,	* iti,
358	5 з долу	(частотливий),	(родовик пайковости),
425	3 „	не було.	майже не було.
430	15 „	»Микола Радзивил«,	»Микола Серотка Радзивил«,
448	14 „ треба:	(„*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*",	

УВАГА

1. Нова адреса „Записок ЧСВВ." — Жовква (Żółkiew, Polonia).

2. За 1931 р. „Записки ЧСВВ." ще надрукують тому IV-го вип. 3-4. — Весь том V-ий, вип. 1-4, за 1932 р., вийде пізнійше як збірник, присвячений 50-літтю реформи галицьких оо. Василіян. — Том VI-ий друкується як черговий за 1933 р.

Редактор і видавець: о. Йосафат СКРУТЕНЬ, ЧСВВ. Жовква
Redactionis moderator et sponsor: P. Josaphat SKRUTEŃ, OSBM. Żółkiew (Polonia)

Позволяється печатати. — † Йосафат, еп.

Студенти-Василіяни у виленській Академії (І. Поплятек, Т. Ic.) 211
Життєписи Василіян (Й. Скрутень, ЧСВВ.) 219

III. MISCELLANEA

Темперова техніка старинної іконописи (В. Пещанський†) 237
Дещо про джерела іконописної техніки в статті В. Пещанського (І. Свенціцький) 251
З діяльности І. Мартинова в 1859-1864 рр. (Я. Г.) . . 264
Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу (Б. Крупницький) 292
Черці-Франціскани між Татарами (І. Федорович-Малицька) 316
Замітки до письменницької спадщини крил. І. Могильницького (М. Андрусяк) . 325
Українські студенти в Ростоку й Кілю (І. Лоський) . 326
З приводу праці про Г. Сковороду (Д. Олянчин) . 330
P. S. Пояснення-спростування (Й. Скр.) 332
Błażovśkyj vicarii Maramorošensis (H. Kynach, OSBM.) 205
Studiosi OSBM. in Academia Vilnensi (Jo. Poplatek, S. J.) 211
Basilianorum vitae (J. Skruteń, OSBM.) 219

III. MISCELLANEA

De imaginum priscae artis technica temperata (V. Pešćanśkyj†) 237
Quaedam de fontibus technicae imaginariae in articulo V. Peščanśkyj (H. Świencickyj) 351
Quaedam ex actione Jo. Martinov S. J. annis 1859-1864 (J. H.) 264
Supremus dux Jo. Mazepa in Germanorum litteratura coaeva (B. Krupnyćkyj) . . . 292
Religiosi O. Fr. Min. apud Tataros (Jo. Fedorovyč-Małyćka) 316
Animadversiones quaedam litterarium opus canonici Jo. Mohylnyćkyj spectantes (N. Andrusiak) 325
De studiosis ucrainis in urbibus Rostock et Kiel (I. Łośkyj) 326
Occasione operis de G. Skovoroda quaedam afferuntur (D. Oljančyn) 330
P. S. Quiddam dilucidatur et corrigitur (J. Skr.) . . . 332

IV. БІБЛІОГРАФІЯ — BIBLIOGRAPHIA

O. RING. Drei Homilien aus der Frühzeit Basilius des Gr. Paderborn 1930 (J. Skr.) 334. — M. G. MURPHY. St. Basil and monasticism. Washington, D. C. 1930 (J. Fedorovyč-Małyćka) 338. — H. ENGBERDING. Das eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie. Münster i. W. 1931 (I. Łub) 339. — G. ROBINSON. History and Cartulary of the greek monastery of St. Elias and St. Anastasius of Carbone. Roma 1928/30 (J. Fedorovyč-Małyćka) 341. — Я. ХОМА. Простопиніе по преданію іноков ЧСВВ. Чернеча Гора 1930 (М. Łončyna) 347. — І. ОГІЄНКО. Укр. літературна мова XVI-го ст. і укр. Крехівський Апостол 1560-х рр. Варшава 1930 (В. Łev) 347. — A. MICHEL. Humbert und Kerrullarios. II. Paderborn 1930 (I. Łub) 360. — K. VÖLKER. Kirchengeschichte Polens. Berlin-Leipzig 1930 (I. Łub) 364. — J. RADU. Istoria diecezei române-unite a Orăzii-Mari. Oradea 1930 (L. Manu) 365. — P. TAMAIAN. Istoria Seminarului şi a educaţiei clerului diecezei române-unite de Oradea. Oradea 1930 (L. Manu) 367. — Откоуду есть пошла

Index continuatur in pag. seq.

руская земля. Прага 1931 (Th. Kostruba) 368. — J. WASILEWSKI. Arcybiskupi i Administratorowie archidiecezji Mohylowskiej. Pińsk 1930 (W. Tołočko) 371. — A. BOUDOU. Stolica święta a Rosja. II. Kraków 1930 (W. Tołočko) 374. — В. ЗАИКИНЪ. Участіе свѣтскаго элемента въ церковномъ управленіи. Варшава 1930 (H. Cichowski) 378. — А. КОПИСТЯНСКІЙ. Історія Руси. I/II. Львів 1931/32 (Th. Kostruba) 385. — E. BORSCHAK et R. MARTEL. Vie de Mazeppa. Paris 1931 (B. Krupnyćkyj) 390. — І. БОРЩАК. Великий Мазепинець Григор Орлик. Львів 1932 (Th. Kostruba) 394. — Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28. XI-4. XII 1930. I/II. Lwów 1930 (J. Krypiakievyč) 397. — J. OSTROWSKI. Z za kulis Kurji biskupiej w Leningradzie. Moskwa 1930 (W. Tołočko) 399. — J. Białynia CHOŁODECKI. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej. Lwów 1930 (M. Andrusiak) 401. — L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans. I/II. Paris 1930 (M. Dragan) 402. — P. DĄBKOWSKI. Powszechna kronika historyczno-prawna za lata 1920-1925. Lwów 1927 (V. Zajikyn) 406. — О. ЛОТОЦЬКИЙ. Українські джерела церковного права. Варшава 1931 (V. Zajikyn) 417. — N. CZUBATYJ. Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte in den Jahren 1919-1929. Lemberg 1931 (V. Zajikyn) 431. — В. БІДНОВ. Дослідження церковної історії в православних країнах. Кремінець 1931 (V. Zajikyn) 455. — P. SKWARCZYŃSKI. Stanowisko cudzoziemców w dawnem prawie polskiem. Lwów 1932 (V. Zajikyn) 459. — Записки Ніжинського ІНО. VIII-X. Ніжин 1928/30 (J. Krypiakievyč) 460. — W. TOMKIEWICZ. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638. Lwów 1930 (N. Andrusiak) 461. — Т. КОСТРУБА. Гетьман Іван Скоропадський (1708-1722). Львів 1932 (V. Zajikyn) 463. — J. MIRTSHUK. The Ukrainian Uniat Church. London 1931 (J. Fedorovyč-Małyćka) 464. — S. WITKOWSKI. De s. Basilii M. codicibus Hispaniensibus. Kraków 1929 (J. Skr.) 464.

ОГЛЯД надісланих книг, 466. — CONSPECTUS operum acceptorum, 466.
CORRIGENDA, 488.

Ціна сього вип. 25 зл. — Pretium huius fasc. 25 zl.

ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ